

दुर्मिळ चरित्रे

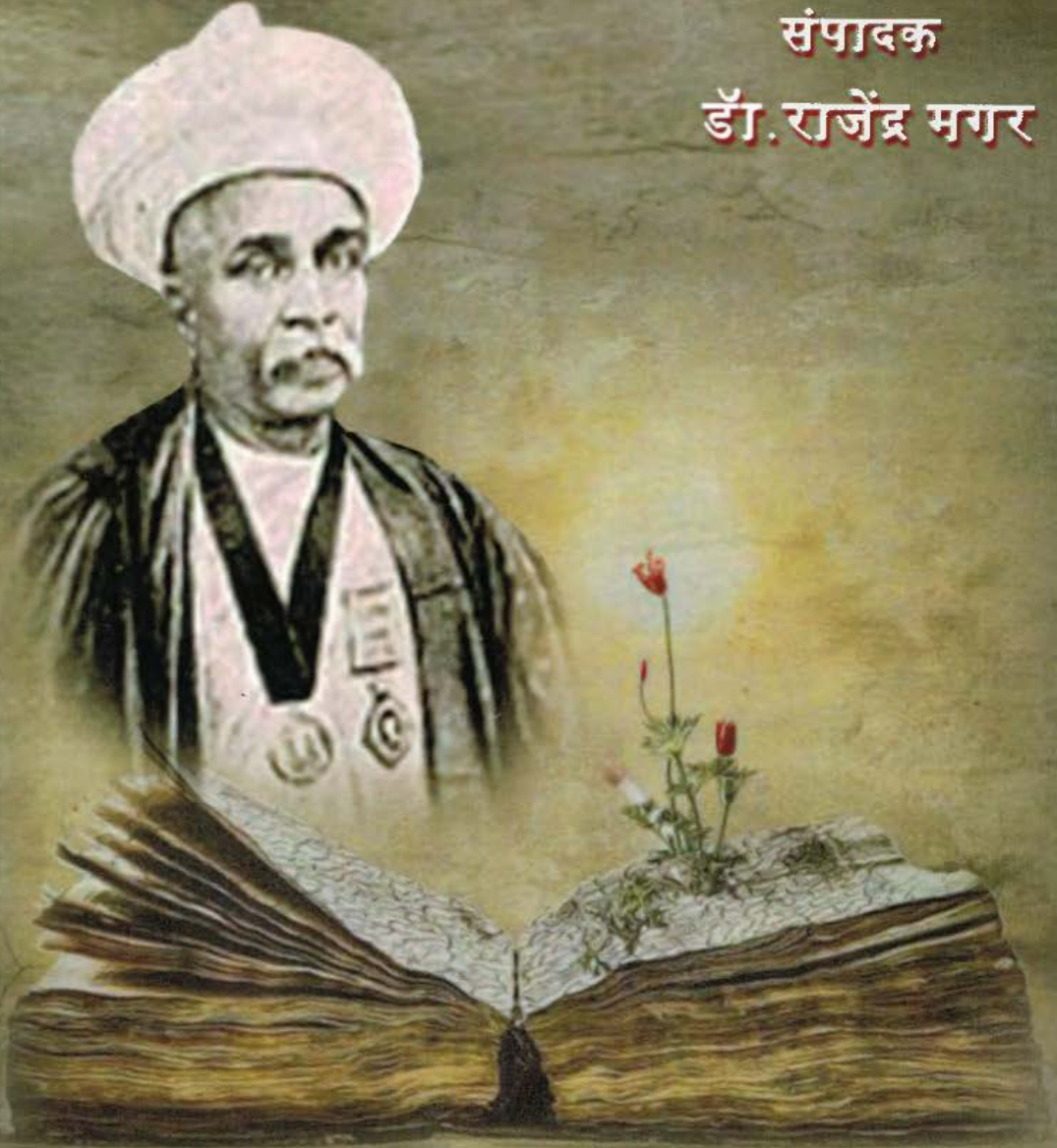
खंड २

विश्वनाथ नारायण मंडलिक

भाग - २

संपादक

डॉ. राजेंद्र मगर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

दुर्मिळ चरित्रे

खंड दुसरा

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक

यांचे चरित्र

भाग २

लेखक

गणेश रामकृष्ण हवलदार

संपादक

डॉ. राजेंद्र मगर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

➤ **पुस्तकाचे नाव** : दुर्मिळ चरित्रे खंड दुसरा रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे
चरित्र भाग २

➤ **संपादक** : डॉ. राजेंद्र मगर

➤ **आयएसबीएन** : ९७८-९३-९३५९९-९१-९

➤ **प्रथमावृत्ती** : २०२२

➤ **प्रकाशक** :

सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला,
पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी आवार,
सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई ४०० ०२५.

➤ © **प्रकाशकाधीन** :

➤ **मुद्रक** :

व्यवस्थापक,
शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय,
मुंबई ४०० ००४.

➤ **किंमत** : रुपये २३७.००

या पुस्तकात व्यक्त केलेली मते स्वतः लेखकाची असून, या मतांशी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ व महाराष्ट्र शासन सहमत असेलच असे नाही.

निवेदन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या वतीने ' दुर्मिळ ग्रंथांचे पुनर्प्रकाशन ' बृहद प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. प्रकल्पांतर्गत ' इ.स. १८६४ ते १९४७ मध्ये प्रकाशित झालेल्या दुर्मिळ चरित्र ग्रंथांचे संपादन आणि पुनर्प्रकाशन करणे.' हा महत्त्वाचा भाग अलाकडेच पूर्ण झाला. सामान्य परिस्थितीत जन्म घेऊन असामान्य कार्यकर्तृत्व करणाऱ्या चरित्रनायकांची दुर्लक्षित चरित्रे यामध्ये पुनर्प्रकाशित होणे अपेक्षित होते. त्यानुसार तीन खंडांमध्ये दुर्मिळ चरित्रांचे संपादन करण्यात आले आहे. खंड एक मध्ये ' संपतराव गायकवाड ' (का. ना. गोत्री), ' केशवराव देशपांडे ' (शं. धों. सार्दळ) आणि ' रामचंद्रराव माने पाटील ' (प्र. य. देशपांडे) यांची चरित्रे समाविष्ट आहेत. तीनही चरित्रे स्वतंत्रपूर्व कालखंडात प्रकाशित होऊन पुन्हा प्रकाशित झाली नाहीत किंवा इतर चरित्रकारांनी त्यांची चरित्रे लिहिली नाहीत. त्यामुळे तीनही चरित्रे दुर्मिळ झाली होती. त्याचबरोबर खंड दोन आणि तीन मध्ये ' विश्वनाथ नारायण मंडलिक ' (ग. रा. हवलदार) यांचे बृहद चरित्र पुनर्प्रकाशित केले आहे. हेही चरित्र पुनर्प्रकाशित झाले नाही. चारही चरित्रनायकांनी प्रसिद्धीविन्मुख राहून समाजसुधारणेचा ध्यास घेतला. सर्वसामान्य लोकांसाठी आयुष्यभर परोपकाराचा ध्यास घेतला. म्हणून ही चारही चरित्रे महत्त्वाची आहेत. डॉ. राजेंद्र मगर यांनी तीन खंडांचे संपादन करण्याची जबाबदारी सक्षमपणे पार पाडली. समकालीन इतर चरित्रनायकांच्या चरित्रांचा शोध घेऊन चार नायकांची चरित्रे का दुर्लक्षित राहिली याचा सविस्तर आढावा प्रस्तावनेत घेतला. दुर्लक्षित चरित्रनायकांची ओळख महाराष्ट्राला नव्याने करून दिली, याचा मला खूप आनंद आहे.

डॉ. सदानंद मोरे,

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

George L.
H. H. H. H.

संपादक अल्पपरिचय

डॉ. राजेंद्र मगर (जन्म २ जून १९८१)

(M.A.,D.ED.,B.ED.,D.S.M.PH.D.)

डॉ. राजेंद्र मगर 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, औरंगाबाद येथे 'संशोधन सहायक' म्हणून कार्यरत. 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यावरील चरित्रांचा अभ्यास' या विषयावरील प्रबंधास सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाकडून 'पीएच.डी.' पदवी प्रदान. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे व्यक्तिमत्त्व, सुधारणासंबंधी अनेक वृत्तपत्रे, नियतकालिकांत लेख आणि शोधनिबंध प्रकाशित. राज्यस्तरीय विविध चर्चासत्रात शोधनिबंधांचे सादरीकरण.

ग्रंथ लेखन

१. प्रज्ञावंत महाराजा सयाजीराव (मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी)
२. दानशूर महाराजा सयाजीराव
३. महाराजा सयाजीराव आणि आपत्ती निवारण
४. महानायक गंगारामभाऊ म्हस्के

ग्रंथ संपादन

१. महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्रसंग्रह भाग-१
२. श्री.महाराजा सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांचे चरित्र (बृहत प्रकल्प : खंड -२)
३. समाजशिल्पशास्त्रज्ञ सयाजीरावांची ओळख
४. भाषा आणि साहित्य : माझी भूमिका - महाराजा सयाजीराव गायकवाड
५. इ.स. १८६४ ते इ.स. १९४७ सालांमध्ये प्रकाशित झालेल्या चरित्र आणि इतिहासविषयक दुर्मिळ ग्रंथ (बृहत प्रकल्प : खंड १ ते ३)
६. बडोद्याचा राज्यकारभार
७. सयाजीरावांचे जागतिक वेगळेपण (लेखसंग्रह)

संपर्क

rajmagar81@gmail.com

संपादक अल्पपरिचय / सात

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना

प्रस्तावना -

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या वतीने 'दुर्मिळ चरित्र पुनर्प्रकाशन' हा प्रकल्प हाती घेतला आहे. ही अभिनंदनीय बाब आहे. त्यामधील खंड एक मध्ये संपतराव गायकवाड, केशवराव देशपांडे आणि रामचंद्रराव माने पाटील यांच्या चरित्रांचा समावेश केला आहे. ही चरित्रे अनुक्रमे का.ना. गोत्री, शंकर सार्दळ आणि प्रभाकर देशपांडे यांनी लिहिली आहेत. तर खंड दोन मध्ये (भाग एक आणि दोन) विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या बृहत् चरित्राचा समावेश केला आहे. हे चरित्र गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी लिहिले आहे. या चरित्रांची दुर्मिळता आणि ऐतिहासिक महत्त्व लक्षात घेता या चरित्रांचा समावेश या प्रकल्पात केला आहे.

या दुर्मिळ चरित्र प्रकाशनाच्या निमित्ताने नव्याने लिहिलेली ही प्रस्तावना तीन भागांत विभागली आहे. भाग एकमध्ये चरित्रांचा लीळाचरित्रापासून आढावा घेतला आहे. यामध्ये टप्प्याटप्प्याने कशी वाढ झाली हे पाहण्यासाठी ढोबळमानाने कालखंड केले आहेत. हे चरित्र बदलानुसार नाहीत. फक्त चरित्राच्या इतिहास अभ्यासासाठी केले आहेत. या वेगवेगळ्या कालखंडात या दुर्मिळ चरित्रांचे स्थान कोठे आहे हेही स्पष्ट केले आहे. तर भाग दोनमध्ये समाविष्ट चरित्रासंबंधी निवेदन केले आहे. तर तिसऱ्या भागात ही चरित्रे चरित्र अभ्यासकांच्या कोणकोणत्या कसोट्यास पात्र होतात याचे परिशीलन केले आहे.

१.

मराठी चरित्रांची वाटचाल -

अकराव्या बाराव्या शतकात महानुभावांनी गद्य वाङ्मय निर्मितीला सुरुवात केली. याच कालखंडात संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेवांनी आपल्या अभंगांच्या माध्यमातून अजोड

वाङ्मय निर्मिती केली. त्यानंतर मात्र वाङ्मय निर्मितीची प्रक्रिया थोडीशी मंदावलेली दिसते. मध्ययुगीन कालखंडातील साहित्य प्रामुख्याने पद्य स्वरूपात होते. महानुभवांनी गद्य परंपरा जोपासली. मात्र ही परंपरा काही काळानंतर संपुष्टात आली. या कालखंडात पद्य स्वरूपातच जास्त वाङ्मय निर्मिती झालेली दिसते. सर्व संतांचे वाङ्मय पद्य स्वरूपातच आहे. साहजिकच चरित्रग्रंथसुद्धा पद्य स्वरूपातच लिहिलेले दिसतात. मात्र सोळाव्या शतकापासून पुन्हा एकदा गद्य प्रकारात वाङ्मय निर्मिती वाढली. त्याचा परिणाम चरित्र वाङ्मयावरसुद्धा झाला.

मध्ययुगीन कालखंड -

म्हाइंभटाने लिहिलेला 'लीळाचरित्र' (१२७६) हा पहिला चरित्रग्रंथ समजला जातो. गद्य प्रकारात लिहिलेला हा चरित्रग्रंथ त्या काळातला विशेष ग्रंथ होता. पुढे संत नामदेवांनी आदी, समाधी आणि तीर्थावळी अशा प्रकारात अभंग लिहिले. यातून संत ज्ञानेश्वरांबद्दलची माहिती मिळते. म्हणजे हे संत ज्ञानेश्वरांचे चरित्रच आहे. या कालखंडात विविध प्रकारची संतांची चरित्रे लिहिली गेली आहेत. पुढे ही साहित्य निर्मिती काही काळ मंदावल्याचे दिसते. त्यानंतर केशवस्वामींनी एकनाथ चरित्र लिहिले. सरस्वती गंगाधरांनी गुरुचरित्र लिहिले. ख्रिती धर्मोपदेशकांनी ख्रिस्तपुराण, पीटरपुराण किंवा सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा यासारखे चरित्रात्मक लेखन केले.

पुढे महिपतींनी इ.स. १७८२ ते इ.स. १७८८ या काळात भक्तविजय, संतलीलामृत, भक्तिलीलामृत व संतविजय (अपूर्ण) हे ओवीबद्ध व विस्तृत चरित्रपर ग्रंथ लिहिले. एकनाथ-तुकारामादी संतांची चरित्रे गाताना महिपतींची दृष्टी भाविकाची होती. श्रीस्वामीकृत भक्तलीलामृत (इ.स.१७९८) व राजारामशास्त्रीकृत भक्तमंजरी (इ. स.१८३४) हे ग्रंथ याच पठडीतले आहेत. यामध्ये चरित्रात्मक माहिती कमी तर भाविकाची दृष्टी जास्त होती. मध्ययुगातील बखर वाङ्मय प्रकाराचा चरित्रात समावेश केला तरी वावगे ठरणार नाही. कारण यात चरित्रगुण दिसतात. शिवाजी महाराजांच्या काळापासून राजदरबारी असणाऱ्या कृष्णाजी अनंत यांनी 'सभासद बखर' इ.स. १६९७ मध्ये राजाराम महाराजांच्या आज्ञेवरून लिहिली. त्यानंतरही पेशवाईच्या काळात रघुनाथ यादव यांनी शिवाजीमहाराजांची बखर लिहिली. पुढेही अशा अनेक बखरी लिहिण्यात आल्या; परंतु त्यात त्या - त्या कालखंडातील इतिहासच आल्याचे दिसते. मल्हार रामराव चिटणीस यांनी शिवाजी, संभाजी, राजाराम यांची चरित्रे लिहिली. हे चरित्रग्रंथ इ.स. १८१०-१२ च्या सुमारास लिहिले गेले आहेत. इ.स. १८१६ मध्ये कलकत्याच्या फोर्ट विल्यम कॉलेज मधील पं. वैजनाथ शर्मा या मराठीच्या अध्यापकाने पं. रामराव बसू यांच्या 'प्रजा प्रतापदित्याचे चरित्र' या चरित्राचा मराठीत अनुवाद केला. अकराव्या-बाराव्या शतकापासून सुरू झालेली चरित्र लेखनाची परंपरा खंडित झाली नसली तरी त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढही झालेली दिसत नाही. तसेच संत आणि ऐतिहासिक व्यक्ती सोडून इतरांच्या जीवनावर चरित्रे लिहिल्याचे दिसत नाही.

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / दहा

पुढे यादव - मोगल - बहामनी - शिवशाही - पेशवाई या राजवटी महाराष्ट्रात झाल्या. महानुभावांनी लीळाचरित्रापासून निर्माण केलेली चरित्रांची परंपरा खंडित झाली. मात्र संत कालखंडात पद्य स्वरूपात निरनिराळ्या महाराष्ट्रीय संतांची चरित्रे लिहिल्याचे दिसते. अकराव्या शतकापासून ते अठराव्या शतकापर्यंतच्या चरित्रांविषयी विषयी चरित्र अभ्यासक अ.म. जोशी म्हणतात, 'यांपैकी बहुतेक चरित्रात चिकित्सक बुद्धीपेक्षा भाविकतेचा जिव्हाळाच आढळतो व त्यांत चरित्रनायकाबद्दल तपशीलवार माहिती मिळत असली तरी सर्व विश्वसनीयतेच्या कसोटीला उतरण्यासारखी नाही.'^१ या कालखंडात गद्य आणि पद्य या प्रकारात चरित्रे लिहिलेली दिसतात. त्यातही पद्य प्रकारात लिहिलेल्या चरित्रांचे प्रमाण अधिक दिसते. प्रामुख्याने या कालखंडातील चरित्रात भक्ती हाच विषय होता. याविषयी जान्हवी संत म्हणतात, 'व्यक्तीपेक्षा भक्ती हाच विषय त्यात चित्रिला असल्याने स्तुती, गौरव, काल्पनिकता व अतिरंजितता ह्या गोष्टी अधिक प्रमाणात आढळतात. त्यात भाविकता असल्याने वर्ण्य व्यक्तींचे स्वभावदर्शन किंवा त्यांच्या जीवनातील अडीअडचणींतून त्यांनी मानवी गुणांच्या आधारे काढलेला मार्ग यांचा अभाव आढळतो. अलौकिकता हाच गुण त्यांत प्रामुख्याने दिसून येतो. सत्यदर्शन, चिकित्सक वृत्ती व सामाजिक वातावरण इत्यादी गोष्टींचा त्यात अभाव आहे.'^२ वरील दोन्ही चरित्र अभ्यासकांची मते विचारात घेतली असता एक बाब निश्चितपणे लक्षात येते, 'या कालखंडातील चरित्रे ही चरित्र हा साहित्यप्रकार म्हणून न लिहिता त्या व्यक्तींची स्मृती राहावी, पुढील पिढीला त्यांच्या जीवनातून बोध घ्यावा अशा हेतूंनी लिहिलेली दिसतात.' संत चरित्रे सोडली तर इतर ऐतिहासिक महापुरुषांची चरित्रे ही एक प्रकारचा इतिहास आहे. म्हणून या संत चरित्रांना किंवा ऐतिहासिक बखरींना दोष देण्यापेक्षा त्यामध्ये चरित्रात्मक गुण कोणते आहेत हे पाहणे महत्त्वाचे ठरेल. कारण हे सर्व अक्षर वाड्मय त्या-त्या काळाचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणून त्यांचे महत्त्व अनमोल आहे.

संत हेच या कालखंडात सर्व क्षेत्रातील आदर्श होते. त्यामुळे संतांची चरित्रे अधिक लिहिल्याचे दिसते. थोडक्यात, इंग्रज पूर्वकाळातील चरित्रविषय हे काहीसे अलौकिक होते. पुढे महाराष्ट्रात शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य निर्माण केले. स्वराज्यनिर्मितीचा परिणाम जनमानसावर घडून आला. प्रजेचा स्वाभिमान जागा झाला. या सर्वांचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर झाला. साहजिकच चरित्रावरही झाला. ऐतिहासिक व्यक्ती किंवा विशेष कर्तृत्व निर्माण केलेल्या व्यक्तींची चरित्रे लिहिली गेली.

इ.स. १८१८ ते इ.स. १८८५ -

पुढे इंग्रजांचे राज्य पूर्ण भारतभर स्थिरावल्यानंतर दक्षिणा प्राईझ कमिटीच्या माध्यमातून अनेक पुस्तकांची भाषांतरे होऊ लागली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'साक्रेटिसाचे चरित्र' इ.स. १८५२ मध्ये भाषांतर केले. या ग्रंथाच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या. त्या अगोदरही

महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी कोलंबसाचा वृत्तांत इ.स. १८४९ मध्ये भाषांतरित केला होता. वि.मो. भिडे यांनी खुसरू राजाचा इतिहास इ.स. १८५२ मध्ये लिहिला. याशिवाय कृ.ह. जोगळेकर यांनी क्याथेरिन राणीचे चरित्र इ.स. १८६० मध्ये, रा.गो. करंदीकर यांनी बेंजामिन फ्रांक्लिनचे चरित्र इ.स. १८७१ मध्ये, तर वि.प. रानडे यांनी वॉशिंग्टनचे चरित्र इ.स. १८७१ मध्ये लिहिले. या चरित्राला दक्षिणा प्राइझ कमिटीकडून पुरस्कार मिळाला. यानंतरही भाषांतराचा ओघ चालूच होता. नवीन चरित्र लिहावयाचे म्हणजे चरित्रनायकाविषयी माहिती गोळा करणे, त्याची सत्यता पडताळणे हे सोपे काम नव्हते; कारण चरित्र साधने फार कमी प्रमाणात उपलब्ध होती. पुढे स्वकीयांचे पहिले चरित्र इ.स. १८५२ मध्ये निर्माण झाले. ते म्हणजे 'नाना फडणवीस यांची बखर' होय. हे ही इंग्रजी पुस्तकांचा अनुवादच होता. त्यानंतरही राममोहन राय (इ.स. १८५८) हे चरित्र भा.ह. भागवतांनी लिहिले. तेही अनुवादित होते. अनुवादित नसणारा 'कविचरित्र' (इ.स. १८६०) हा पहिला चरित्रग्रंथ आहे.

इंग्रजांचे आगमन, त्यानंतर त्यांनी दिलेले शिक्षण यांमुळे शिक्षित पिढीच्या वाचनात परकीय चरित्रग्रंथ आले. याचा शिक्षित पिढीला एक वेगळाच अनुभव येऊ लागला. त्यांना नवीन काहीतरी सापडल्याचे वाटत होते. त्यामुळे भाषांतराचा ओघ चालूच होता. वि.को. ओककृत पीटर धि ग्रेट (इ.स. १८७४), सिकंदर (इ.स. १८७५) व ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन (इ.स. १८७६) हे चरित्रग्रंथ सरकारने विकत घेऊन प्रसिद्ध केले. यानंतरचा कालखंड म्हणजे निबंधमालेनंतरचा कालखंड होय. निबंधमालेनंतर नवीन मराठी वाङ्मयाचे आधुनिक युग सुरू झाले; पण त्या अगोदरही स्वकीयांचे चरित्रग्रंथ लिहिले होते. यामध्ये म.वि. चौबळ यांनी रामदास स्वामी (इ.स. १८७१), एकनाथ (इ.स. १८७२) हे चरित्रग्रंथ लिहिले. रा.पां. आजरेकर यांनी विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (इ.स. १८७३) व एकनाथ (इ.स. १८७७) हे चरित्रग्रंथ लिहिले. निबंधमालेतून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी लिहिलेले डॉ. जॉन्सन हे चरित्र वाङ्मयाला नवीन दिशा देणारे ठरले. 'हे पूर्वीच्या चरित्रग्रंथांपेक्षा अधिक उठावदार व आकर्षक म्हणून एकदम वाचकांच्या नजरेत भरले. हे चरित्र आकाराने फार मोठे नसले तरी चरित्रग्रंथास आवश्यक असणाऱ्या विविध गुणांनी नटलेले आहे. यांत चरित्रनायकाचे व्यक्तीचित्र त्याच्या गुणावगुणांसहित अत्यंत मार्मिकपणे रंगविले आहे.'^३

निबंधमालेपासून प्रेरणा घेऊन पुढे अनेक चरित्रकारांनी चरित्रग्रंथ लिहिले. शंकर तुकाराम शाळिग्राम यांनी सेनापती बापू गोखले (इ.स. १८७७), ना.वि. बापट यांनी थोरले बाजीराव यांचे चरित्र (इ.स. १८७९), तर भि.धो. निगुडकर यांनी परशुरामभाऊ यांचे चरित्र (इ.स. १८८२) हे ग्रंथ प्रकाशित केले. समाजात संतांविषयी आपुलकी होती. त्यांच्या जीवनाविषयी लोकांना आकर्षण वाटत होते. त्यामुळे संतांची चरित्रे आजगावकर आणि पांगारकर यांनी लिहिली; पण त्यापूर्वीही बाळकृष्ण मल्हार हंस यांनी तुकाराम (इ.स. १८८०), मोरोपंत (इ.स. १८८२) व वामनपंडित (इ.स. १८८४) या संतांच्या जीवनावर निबंध लिहिले. त्यामध्ये

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / बारा

वाङ्मय विवेचनावर भर आहे व चरित्रविषयक माहिती कमी आहे. यानंतरही संतांची चरित्रे लिहिण्याचा क्रम सुरूच होता. यामध्ये धो.बा. सहस्रबुद्धे यांनी एकनाथ (इ. स.१८८३) तर विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (इ.स. १८७३) हे रा.पां. आजरेकरांनी लिहिले. इ.स. १८५० नंतर जरी भाषांतराचा ओघ असला तरी पुढे चरित्रलेखकांनी स्वतंत्र चरित्रग्रंथांची निर्मिती केली.

इंग्रज हिंदुस्थानात विशेषतः महाराष्ट्रात स्थिरावल्यावर म्हणजे इ.स. १८१८ ते इ.स. १८८५ पर्यंत या कालखंडातील चरित्रे ही अधिक प्रमाणात भाषांतरित होती. यामध्ये देशातील व्यक्तींपेक्षा अधिकांश परदेशी व्यक्ती चरित्रनायक आहेत. गौरवाची दृष्टी अधिक प्रमाणात आहे. यातील काही चरित्रे इतिहासाचे परिशीलन न करता जुन्या बखरींच्या आधारे लिहिली. तर काही परदेशातील इतिहासकारांनी लिहिलेल्या इतिहासांच्या आधारे स्वकीयांच्या गौरवार्थ लिहिली. काही प्रमाणात देशीय जनतेला स्वदेशाभिमानाचे धडे देण्याच्या उद्देशाने लिहिली. या चरित्रनिर्मिती मागे परकीय सत्तेचा अंमल चालू असताना देशाभिमान निर्माण करणे हा हेतू होता.

‘दक्षिणा प्राईझ कमिटी’च्या माध्यमातून वाङ्मय निर्मितीला प्रेरणा मिळत असताना त्यामध्ये चरित्रांचीही निर्मिती होत होती. तात्पर्य, भाषांतरित चरित्रांची संख्या जास्त आहे. याविषयी जयंत वष्ट म्हणतात, ‘प्रारंभीची चरित्रे भाषांतराच्या रूपात आहेत. येथे स्वतंत्र लेखन फारसे आढळत नाही. कारण यात लेखनप्रेरणा प्रामुख्याने ज्ञानसंपादन व संपादिलेल्या ज्ञानाचे समाजात वितरण अशी आढळते. त्यामुळे चरित्रग्रंथाचे प्रमाणही कमी दिसते.’^४ भाषांतरित चरित्रग्रंथांची संख्या अधिक होती. यामागेही अनेक कारणे होती. चरित्र हा वाङ्मय प्रकार त्याकाळी नवीन होता. चरित्र लिहिण्यासाठी संशोधन करून माहिती मिळवणे, तिचे परीक्षण करणे, सत्यता ठरवणे अवघड होते. भारतातील महान कार्य केलेल्या व्यक्तींबद्दल माहिती त्या काळात सहज उपलब्ध होण्यासारखी नव्हती. मुद्दाम परिश्रम करून, संशोधन करून ती मिळविण्याचा विचारही फारसा कोणाच्या मनात आला नाही. याबद्दल त्या काळातील चरित्रकारांना दोष देण्यात काहीही अर्थ नाही. भाषांतर युगानंतर मात्र स्वतंत्र वाङ्मय निर्मितीबरोबरच चरित्रांचीही निर्मिती होऊ लागली. यामध्ये स्वदेशातील विषयाबरोबर परकीय चरित्रनायकही चरित्राचे विषय झालेले दिसतात. संतांची चरित्रे या कालखंडात निर्माण झाली.

मागे म्हटल्याप्रमाणे ‘डॉ. जॉन्सन’ हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी एक वेगळे चरित्र निर्माण केले. पुढील चरित्रकारास मार्गदर्शक असे चरित्र निर्माण झाले. त्याविषयी जान्हवी संत म्हणतात, ‘या चरित्राने चरित्रनायक हे कोणीही होऊ शकतो याची प्रचीती दिली. त्यासाठी व्यक्ती थोर, ऐतिहासिक, सामाजिक, संत महात्मे असले पाहिजेत ही कल्पना मागे पडली. चिपळूणकरांनी त्यांच्या स्वभावातील गुण - दोष प्रांजळपणे दाखवून दिले. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास म्हणजे चरित्र ही व्याख्याही यथार्थ करून दाखविली. या चरित्रात घटनांची मांडणी करताना कलात्मकता दिसून येते व चरित्राचा दृष्टिकोन बोधवादी आहे.’^५ इथे चरित्राच्या

बाबतीत एका गोष्टीचा खुलासा प्रामुख्याने करता येतो, तो म्हणजे चरित्रनायक कोणीही होऊ शकतो किंवा कोणत्याही असामान्य कार्य केलेल्या व्यक्तीची निवड नायक म्हणून होऊ शकते हे सर्वमान्य झाले.

इ. स. १८८६ ते इ. स. १९२० :

इ. स. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली होती. त्यामुळे भारतीयांच्या मागण्या थेट राज्यकर्त्यांच्या कानापर्यंत पोहोचत होत्या. स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा, स्वसंस्कृती याविषयी जागृती झाली होती. हा कालखंड स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या अगोदरचा कालखंड होता. आपले शासन आपणच चालवावे अशी जागृती समाजात निर्माण झाली होती. राजकीय - सामाजिक जीवन ढवळून निघाले होते. स्वातंत्र्याची मागणी वाढत होती. या राजकीय - सामाजिक पार्श्वभूमीवर विविध घटनांचा परिणाम वाङ्मय निर्मितीवरही झाला. तसेच चरित्रनिर्मितीवरही झाला. 'सर्व काही देशासाठी' अशा प्रकारचे वातावरण निर्माण झाल्याने सर्व वाङ्मय प्रकारातही देशभक्ती दिसू लागली. याला चरित्रेही अपवाद राहिली नाहीत. क्रांतिकारकांची चरित्रे या कालखंडात जास्त प्रमाणात निर्माण झाली. तसेच पाश्चात्य देशातील क्रांतिकारी चरित्रनायकांची चरित्रे या कालखंडात निर्माण झाली. वाङ्मयावरती या कालखंडात भाषांतराचा जरी प्रभाव असला तरी नवनिर्मितीही होत होती.

या कालखंडात देशाविषयी जनजागृती निर्माण होण्यासाठी काही चरित्रे लिहिल्याचे दिसते. चरित्र वाचनाची गोडी सर्वप्रथम रा.वि. टिकेकर (धनुर्धारी) यांनी लावली. त्यांनी 'जवानमर्द ब्राह्मणभाई बापू गोखले' (इ.स. १८९१), 'जवानमर्द मराठे गडी जनकोजी शिंदे' (इ.स. १८९५) हे चरित्रग्रंथ लिहिले. त्याचबरोबर वीर स्नुषा राधाबाई, तंट्या भिल्ल, शूर अबला, प्रौढप्रतापनिधी माधवराव, उमाबाई दाभाडे, अलिजाबहादूर शिंदे या व्यक्तिमत्त्वावर चरित्रे लिहिली. या चरित्रांकडे पाहता लक्षात येते, स्वदेशातील माणसांविषयीची अनास्था दूर करण्यासाठी चरित्रग्रंथ लिहिले आहेत. स्वदेशप्रेम निर्मिती व्हावी या उद्देशाने चरित्रे लिहिली आहेत. यानंतरही अन्य लेखकांनी चरित्रासाठी याच देशातील नायक निवडले आहेत. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी नाना फडणवीसांचे चरित्र (इ.स. १८९२) लिहिले. वि.र. नातू यांनी महादजीचे चरित्र (इ.स. १९०७) लिहिले. द.नं. पारसनीस यांनी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचे चरित्र (इ.स. १८९४), बायजाबाई शिंदे (इ.स. १९०२), परशुराम त्रिंबक (इ.स. १९०३) इत्यादी चरित्रे लिहिली. त्याचबरोबर द.न. पारसनीस यांनी महाराष्ट्र कोकीळ मधून न्या. रानडे, वा.शि. आपटे, दादाभाई नौरोजी व अ.ए.ओ. ह्यूम यांच्याविषयी माहिती लिहिली.

राजकीय जागृतीच्या या कालखंडात थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिलेली दिसतात. राजारामशास्त्री भागवत यांनी शिवाजी (इ.स. १८८९), संभाजी (इ.स. १८९२) व राजाराम (इ.स. १८९२) या मराठा छत्रपतींची चरित्रे लिहिली. बा.ना. देव यांनी रामशास्त्री प्रभुणे (इ.स.

१८९१) यांचे चरित्र लिहिले. या कालखंडात देशाच्या मागण्या प्रामुख्याने लोकमान्य टिळक इंग्रजांपुढे ठेवत होते. त्यामुळे लोकमान्य टिळकांची अनेक चरित्रे या कालखंडात लिहिलेली दिसतात.

टिळक चरित्रे : या कालखंडात टिळकांना 'एक अखिल भारतीय नेता' अशी समाजमान्यता मिळाली होती. त्यांना तीनदा शिक्षाही झाली होती. त्यामुळे त्यांच्यावरील चरित्रांची संख्याही या कालखंडात अधिक आहे. के.बा. सहस्रबुद्धे यांनी प्रथम टिळकांचे चरित्र (इ. स. १८९७) लिहिले. कृ.आ. गुरुजी यांनी वयाची पन्नाशी पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने टिळक चरित्र (इ.स. १९०६) लिहिले. टिळकांना मंडालेची जन्मठेपेची शिक्षा झाली. त्यामुळे जनमानसात त्यांच्या विषयी आपुलकी अधिकच वाढली. म्हणून अनेक चरित्रे लिहिली गेली. त्यामध्ये सी.के. दामले यांनी बाळ गंगाधर टिळकांचा जयजयकार (इ.स. १९०८), ल.रा. पांगारकरांनी बाळ गंगाधर टिळकांचे अल्पचरित्र व संस्मरणीय उक्ती (इ.स. १९०९), आ.वि. कुलकर्णी यांनी टिळकांची गेली आठ वर्षे (इ.स. १९०९), दा.ग. पाध्ये यांनी टिळक चरित्र (इ.स. १९२०) अशी गौरव करणारी आणि त्यांचे कर्तृत्व मांडणारी चरित्रे लिहिली. या काळात लोकमान्य टिळकांकडे समाज आदर्श नेता व इंग्रजांचा विरोधक म्हणून पाहत होते. त्यामुळे त्यांच्या चरित्रांची संख्या अधिक आहे.

दादाभाई नौरोजी यांची चरित्रे : टिळकांप्रमाणेच दादाभाई नौरोजी या कालखंडात लोकप्रिय व्यक्ती होते. त्यांच्याविषयीही या कालखंडात उत्सुकता होती. इंग्लंडमध्ये त्यांनी निवडणूक लढवली होती. त्यात ते निवडून आले होते. बा.ना. जोशी यांनी इ.स. १८९२ मध्ये दादाभाईचे चरित्र लिहिले. तसेच संपूर्ण माहिती परिश्रमपूर्वक गोळा करून इ.स. १९२ मध्ये ना.सी. फडके यांनी दादाभाईचे चरित्र लिहिले. नौरोजी यांचे जीवन संघर्षमय होते. त्यामुळे त्यांची चरित्रे अधिक लिहिली असावीत.

इतर राजकीय व्यक्ती : स्वातंत्र्यापूर्वी विनायक दामोदर सावरकरांनी मॅझिनी (इ.स. १९०६) लिहिले; पण इंग्रजांच्या नजरेखाली ते एक देशद्रोही कृत्य असल्याने जप्त करण्यात आले. याच कालखंडात गोपाळकृष्ण गोखले यांचे निधन झाले. त्यानंतर त्यांची चरित्रे लिहिली गेली. ग.र. अभ्यंकर यांनी इ.स. १९१५ मध्ये, तर देसाई यांनी इ.स. १९१६ मध्ये गोखले चरित्र लिहिले. इ.स. १९१५ मध्येसुद्धा वसंत अंकात वा.ब. पटवर्धनांनी आगरकरांचे चरित्र लिहिले. ते चरित्र आकर्षक प्रतिपादन शैलीत होते. याच कालखंडातील न्यायमूर्ती म.गो. रानडे यांचीही चरित्रे निर्माण झाल्याचे दिसते. वा.बा. रानडे यांनी म.गो. रानडे यांचे चरित्र इ.स. १८९३ मध्ये लिहिले. महात्मा गांधीजींची चरित्रे इ.स. १९२० च्या पूर्वीही लिहिली गेली होती. तोपर्यंत महात्मा गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आले होते. अवंतिकाबाई गोखले यांनी गांधीचरित्र इ.स. १९१८ साली लिहिले. ते विशेष गाजले. कारण त्या चरित्राला लोकमान्य टिळकांची प्रस्तावना लाभली होती. तु.वि. ठाकूर यांनीही महात्मा गांधीजीवरील चरित्राचा

इ.स. १९१३ मध्ये अनुवाद केला होता. सयाजीराव महाराजांचे बंधू 'संपतराव गायकवाड' (इ.स.१९१२) यांचेही चरित्र का.ना. गोत्री यांनी बडोद्यात लिहिले. या चरित्राचा समावेश या प्रकल्पात केला आहे.

संतचरित्रे : संतचरित्रांची परंपरा पाठीमागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात सुरू होती. पूर्वीपेक्षा अधिक जोमाने चरित्राची परंपरा पुढे नेण्याचे काम या कालखंडातील चरित्रकारांनी केले. त्यापैकीच एक पांगारकर यांनी ही परंपरा साक्षेपी संशोधक बनून पुढे नेली. त्यांनी मोरोपंत चरित्र आणि काव्यविवेचन (इ.स. १९०८), एकनाथ चरित्र (इ.स. १९१०), ज्ञानेश्वरचरित्र (इ.स. १९१२), तुकारामचरित्र (इ.स. १९२०) व मुक्तेश्वरचरित्र आणि काव्यविवेचन (इ.स. १९२२) हे चरित्रग्रंथ त्यांनी लिहिले. याच कालखंडात पांगारकरांप्रमाणेच आजगावकरांचेही नाव संतचरित्राच्या बाबतीत सन्मानाने घेतले जाते. ज.र. आजगावकरांनी आपल्या महाराष्ट्र कवी चरित्रमालेतून सतत तीस वर्षे काम करून नऊ भागात अनेक चरित्रे लिहिली. ती आकाराने लहान असली तरी त्यात सूक्ष्म अध्ययन आहे. या कालखंडात पांगारकर व आजगावकर यांच्याप्रमाणे इतरही संतचरित्रकारांनी चरित्रे लिहिली. श्री. धावडे यांनी संत तुकाराम (इ.स. १९१३), कृ.ना. आठवल्ये यांनी संत रामदास (इ.स. १९१३) तसेच साधुपुरुषांतील लोकोत्तर पुरुषांची चरित्रे लिहिली आहेत. म.रा. देशपांडे यांनी आबाजी महाराज (इ.स. १९०८), भी.स. पारळकर यांनी कुडोबा महाराज (इ.स. १९०८), गो.आ. देसाई यांनी बाळाभाऊ वारकरी (इ.स. १९०९), रा.भि. चिंचोळे यांनी कोलबाजी बुवा (इ.स. १९०९) यांची चरित्रे लिहिली आहेत. याव्यतिरिक्त सदर कालखंडात संतांची चरित्रे दिसत नाहीत. या चरित्रात व्यक्तीपेक्षा भक्तीवरच या चरित्रांत भर दिसतो. तत्पूर्वी इ.स. १८९८ मध्ये कृष्णराव अर्जुन केळुसकर यांनी संत तुकाराम महाराजांचे चरित्र संशोधक वृत्तीने लिहिले. हे चरित्र इतरांच्या तुलनेत खूपच वेगळे होते.

पाश्चात्य चरित्रनायकांची चरित्रे : राजकीय, सामाजिकदृष्ट्या देशप्रेमाचा कालखंड होता. त्यामुळे देशातील राजकीय व्यक्तींबरोबरच परदेशातील राष्ट्रवीरांची चरित्रे या कालखंडात लिहिलेली दिसतात. या देशातील तरुणांना देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रेरित करण्यासाठी चरित्रे लिहिल्याचे दिसते. न.चिं. केळकरांनी गॅरिबाल्डी (इ.स. १९०१), ना.ग. आगाशे यांनी डॅनियल ओकानेल (इ.स. १९०१), रा.मा. भांबुरकरांनी इ.स. १९०८ मध्ये 'लिनकन'या अमेरिकेच्या अध्यक्षांचे चरित्र लिहिले. शं.गो. देशमुख यांनी इ.स. १९०१ मध्ये तर ब.अ. देव यांनी इ.स. १९१५ मध्ये ल्युथर किंग यांचे चरित्र लिहिले. याच कालखंडात पहिले महायुद्ध सुरू होते. त्या युद्धातील अनेक नायकांची चरित्रे लिहिली गेली. वरील चरित्रे देशभक्ती निर्माण करण्यासाठी होती असे दिसते. प्र.श्री. भसे यांनी कैसरची प्रभावळ इ.स. १९१८ मध्ये, जर्मनीचे पाताळयंत्र व प्रिन्स बिस्मार्क इ.स. १९१८ मध्ये अशी चरित्रे लिहिली. पाश्चात्य देशातील आदर्श व्यक्ती डोळ्यासमोर ठेवत इथल्या तरुणांनी आदर्श व्हावे यासाठी

वा.दा. मुंडले यांनी चरित्रे लिहिली. काव्हर ऊर्फ इटलिचा रामदास (इ.स. १९१५), नेपोलियन बोनापार्ट (इ.स. १९१६), प्रिन्स बिस्मार्क (इ.स. १९१७) ही चरित्रे लिहिली. त्यातील वि.ल. भावे यांचे तीन खंडातील चक्रवर्ती नेपोलियन इ.स. १९१७ मध्ये लिहिलेले चरित्र विशेष आहे.

ऐतिहासिक चरित्रे : या कालखंडात देश आणि स्वातंत्र्य हेच विषय महत्त्वाचे होते. त्यामुळे स्वराज्य निर्माण करणारे शिवाजी महाराज हे महाराष्ट्राचे दैवत बनले होते. शिवाजी महाराजांविषयी सर्वांना आकर्षण वाटू लागले. त्यामुळेच या कालखंडातील शिवचरित्रांची संख्या अधिक आहे. कृ.अ. केळुसकर (इ. स. १९०७), गो. ना. दातार (इ.स. १९०९), मो.आ. सहस्रबुद्धे (इ.स. १९११), सी.बा. पेंडसे (इ. स. १९१९), राजाराम भागवत (इ.स. १९१९) यांनी शिवचरित्रे लिहिली. यातील केळुसकरांचे चरित्र गुजराती आणि हिंदी भाषेत भाषांतरित झाले. शिवाजी महाराजांबरोबर इतरही अनेक ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे या कालखंडात लिहिल्याचे दिसते. वि.ना. देव यांनी अहिल्याबाई होळकर (इ.स. १९१३) तर राजारामशास्त्री भागवत यांनी संभाजी, राजाराम व अहिल्याबाई होळकर यांची चरित्रे लिहिली आहेत. तर बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची दोन चरित्रे (इ.स. १९०५ आणि इ.स. १९१२) का.ना. गोत्री यांनी लिहिली. चि.ग. गोगले यांनी बाळाजी बाजीराव, बाळाजी विश्वनाथ, थोरले शाहूराव, औरंगजेब यांची चरित्रे लिहिली. ऐतिहासिक पुरुषांविषयी जनमानसात आकर्षण असल्यानेच अशा चरित्राची निर्मिती चरित्रकारांनी केल्याचे दिसते.

अन्य चरित्रे : मुंबई विद्यापीठ निर्माण झाल्याने शिक्षण घेतलेली तरुण पिढी निर्माण झाली. त्यांनी अनेक वेगवेगळे विषय हाताळत चरित्रे लिहिली. वेगवेगळ्या क्षेत्रातील नायक निवडले. शं.बा. मुझुमदारानी भाऊराव कोल्हटकरांचे (इ.स. १९०१) आणि अण्णासाहेब किलोस्करांचे (इ.स. १९०४) चरित्र लिहिले. त्याअगोदर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे चरित्र ल.कृ. चिपळूणकरांनी लिहिले. नट, नाटककार हेही चरित्राचे विषय झाले. चरित्र विषयात सर्वसमावेशकता येण्यास सुरुवात झाली.

हा कालखंड स्वराज्यप्राप्तीसाठी जागृती होण्याचा काळ म्हणून ओळखला जातो. टिळकांची छाप सदर कालखंडावर होती. सर्व लोकांच्या पुढे स्वराज्यप्राप्ती हे एकमेव ध्येय दिसत होते. त्यामुळे सर्वांनाच तत्कालीन पुढारी, किंवा ज्या ऐतिहासिक व्यक्तींनी अजोड कामगिरी केली होती, त्यांच्याविषयी कुतूहल आणि आदर निर्माण झाला होता. याच कुतूहलामुळे देशभक्तांची, क्रांतिकारकांची चरित्रे सदर कालखंडात जास्त आहेत. तसेच या कालखंडापासून चरित्र विषयात बहुविविधता आल्याचे दिसते. वेगवेगळ्या क्षेत्रातील चरित्रनायकांचे चरित्र लिहिल्याचे दिसते. 'विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दोन दशकात पांगारकर, आजगावकर यांची संतचरित्रे, ना.सी. फडके यांचे दादाभाई नौरोजी चरित्र, अण्णा किलोस्करांचे चरित्र व केळुसरलिखित शिवचरित्र याशिवाय वि.ल. भावे यांचा नेपोलियन

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / सतरा

एवढीच जमेची बाजू आहे.'^६ अशी काही चरित्रे वगळता या कालखंडात चरित्रकारांना चरित्र म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्याचा वृत्तांत वा इतिहास या संकल्पनेतून बाहेर पडता आल्याचे दिसत नाही. 'व्यक्तिमत्त्वाचे सत्यपूर्ण दर्शन' वगैरे हेतू वा दृष्टी अभावात्मक असल्याने साधारणतः सर्वत्र गौरवाची पातळी दिसते. चिपळूणकरांनी घालून दिलेली परंपरा पुढे गेली नाही; पण चाललीच नाही किंबहुना या काळात खंडित झाली, असे म्हणण्यासारखी येथे स्थिती या कालखंडातील चरित्रात दिसते.

हा कालखंड समाजप्रबोधनाबरोबरच देशभक्ती वाढण्याचा म्हणून ओळखला जातो. म्हणून देशातील देशभक्तांबरोबरच पाश्चात्य देशभक्तांचीही चरित्रे या कालखंडात लिहिली आहेत. या काळाची जमेची एक बाजू म्हणजे या कालखंडापासून विविध क्षेत्रातील चरित्रनायक निवडले जाऊ लागले. विविध क्षेत्रातील व्यक्तींवर चरित्रे लिहिली जाऊ लागली. म्हणजे खऱ्या अर्थाने चरित्रात सर्वसमावेशकता आली असे म्हणता येईल.

इ. स. १९२१ ते इ. स. १९४६ -

इ. स. १९२१ ते इ. स. १९४५ या कालखंडातील राजकीय-सामाजिक घडामोडींचा आढावा घेतला असता 'सर्व काही स्वातंत्र्यासाठी' अशा स्वरूपाचे वातावरण हिंदुस्थानात होते. तसेच महाराष्ट्रातही होते. इ.स. १९२० साली लोकमान्यांच्या मृत्यूनंतर टिळक पर्वाची सांगता होऊन गांधीयुगाची सुरुवात झाली. नंतर महाराष्ट्राचा राजकारणाच्या बाजूने विचार करता स्वातंत्र्य चळवळीतील मराठी नेतृत्व कमी झाले असे म्हणावे लागेल. पर्यायाने ते गांधीजींकडे गेले. पुढे इ.स. १९२९ साली राष्ट्रीय सभेने संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव केला. मिठाचा कर माफ करण्यासाठी गांधीजींनी दांडीडयात्रा काढली. एका बाजूने सामाजिक सुधारणांबरोबर राजकीय मागणीचाही जोर वाढत होता. जहाल मतवादी क्रांतिकारकांच्या कारवाया चालूच होत्या. त्यांना दहशत बसावी म्हणून इंग्रजांनी २३ मार्च १९३१ रोजी भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू यांना फाशी दिली. इ.स. १९४० साली गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला. विनोबा भावे पहिले सत्याग्रही ठरले. दोन वर्षांनंतर इ.स. १९४२ मध्ये चलेजाव आंदोलन सुरू केले. भारतात या घडामोडी घडत असताना जागतिक पातळीवर इ.स. १९४५ पर्यंत दुसरे महायुद्ध सुरू होते. हिरोशिमा आणि नागासाकी या शहरांवर अणुबॉम्ब टाकल्याने ते समाप्त झाले. अनेक दिवस याचे परिणाम जग पाहत होते. या सर्व घडामोडींचा निश्चितच मराठी वाङ्मयावर परिणाम झाला.

वाङ्मयीन दृष्टीने पाहता इ.स. १९२० पर्यंतचा भाषांतराचा काळ मागे पडून नवसाहित्याची निर्मिती होऊ लागली. त्यामध्ये चरित्रांची सुद्धा स्वतंत्रपणे निर्मिती होऊ लागली. या कालखंडात मर्ढेकरांच्या कवितेला नवकवी आदर्श मानू लागले. इ.स. १९२० सालापासून केतकरांचे महाराष्ट्र ज्ञानकोशाचे खंड प्रकाशित होण्यास सुरुवात झाली व इ.स. १९२८ मध्ये शेवटचा

खंड प्रकाशित झाला. या कालखंडाच्या शेवटी दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर युरोपात नवे वाङ्मयीन वारे वाहू लागले. या नव्या बदलाचे आणि विशेषतः तंत्र आणि विज्ञानाच्या प्रगतीने मानवी समाज दिपून गेला. या विज्ञानवादी क्रांतीचे पडसाद मराठी वाङ्मयावरती उमटू लागले. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक या नावाने मराठी साहित्यिकांचा परिचय करून देणारा चरित्रकोश इ.स. १९३१ मध्ये गं.दे. खानोलकरांनी सुरू केला. त्याचे सात खंड प्रकाशित झाले. या वाङ्मयीन पार्श्वभूमीवर चरित्राचीही वाटचाल पुढील भागात पाहू.

अखिल भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व ज्यांच्याकडे होते त्या टिळकांचा मृत्यू झाला आणि टिळकांच्या आस्थेपोटी त्यांच्या चरित्राची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. कृ.मो. फाटक, दा.ग. पाध्ये, गं.कृ. लेले यांनी टिळकांची चरित्रे इ.स. १९२१ मध्ये लिहिली. बापूराव आंबेकर यांनी इ.स. १९२४ मध्ये, शि.रा. वैद्य यांनी इ.स. १९३० मध्ये, अ.वा. मराठे यांनी इ.स. १९३३ मध्ये, रा.ब. टिळक यांनी इ.स. १९४२ मध्ये टिळकांची चरित्रे लिहिली. यात टिळकांचे व्यक्तिमत्त्व शोधण्याचे प्रयत्न झाल्याचे दिसते. या सर्वांपेक्षा न.चिं. केळकरांचे टिळकचरित्र इ.स. १९२३-२८ मधील सर्वात जास्त चर्चेचा विषय झाले. कारण टिळक चरित्र पृष्ठसंख्येने तर मोठे होतेच; पण अधिक माहिती देण्यावर केळकरांचा प्रयत्न होता. त्याविषयी अ.म. जोशी म्हणतात, 'चरित्रनायकाच्या जीवनाशी संबंध असलेल्या घटनांचे तपशीलवार वर्णन न करता त्या घटनांतून त्याचे व्यक्तित्व कसे घडविले गेले, ते दाखविले असते तर त्या योगाने ग्रंथविस्ताराला आपोआप मर्यादा पडून शिवाय चरित्रनायकाच्या व्यक्तित्वविकासाचे अधिक कलापूर्ण चित्रण करता आले असते.'^{१०} यानंतरही टिळकांची अनेक चरित्रे पुढील कालखंडात लिहिली गेली; पण त्या सर्वांना केळकरांच्या चरित्राचा आधार घ्यावा लागला. न्यायमूर्ती रानडे हेही या कालखंडात चरित्राचा विषय झाले होते. टिळकांसारखेच न्यायमूर्ती रानडे यांचे चरित्र न.र. फाटक यांनी लिहिले. इतरही अनेक लेखकांनी न्यायमूर्ती रानडे यांची चरित्रे लिहिली. त्यामध्ये गो.प. पटवर्धन, म.वि. फाटक, दा.पां. रानडे, द.गो. कर्वे या लेखकांचा समावेश होतो. त्यातील फाटक यांचे चरित्र अभ्यासकांच्या मते अधिक चांगले आहे. महात्मा गांधीजी हे या कालखंडात स्वातंत्र्य चळवळीचे नायक होते. अर्थातच या कालखंडात त्यांचीही चरित्रे लिहिणे अपेक्षित होते. यामध्ये सी. के. दामले (इ.स. १९२४), सीताकांत (इ.स. १९२४), कृ.ना. अस्नोडकर (इ.स. १९३०), एस.व्ही. वैद्य (इ.स. १९३०), म.स. केळकर (इ.स. १९३१), ग.ह. फाटक (इ.स. १९३९), पां.श्री. आपटे (इ.स. १९४२) व दादा धर्माधिकारी (इ.स. १९४६) यांनी गांधी चरित्रे लिहिली. त्यातील काही चरित्रकारांना गांधीजींचा सहवास लाभला होता. त्यामुळे ही चरित्रे सत्यनिष्ठ तर आहेत. तर काही चरित्रे माहितीवजा आहेत.

या काळात गांधीजींबरोबर स्वातंत्र्यलढ्यात काम करणाऱ्या व्यक्तींची चरित्रे लिहिली आहेत. तसेच गांधीजींच्या अगोदरपासून स्वातंत्र्यलढ्यात काही व्यक्ती आपापल्या पद्धतीने

योगदान देत होत्या, त्यांचीही चरित्रे या कालखंडात लिहिली आहेत. मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात दादाभाई नौरोजी यांची चरित्रे आर.डी. गुरव (इ.स. १९३१) व वा.दा. गोखले (इ. स.१९४९) यांनी लिहिली. या कालखंडातील आणखी प्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्व मोतीलाल नेहरू. यांची चरित्रे रा.प्र. कानिटकर व रा.शं. गोखले यांनी इ. स. १९३१ मध्ये लिहिली. चित्तरंजनदास यांचे चरित्र पु.बा. कुलकर्णी (इ.स.१९२२), ह.वि. ताम्हणकर (इ.स.१९३२), वि. ना. पटवर्धन (इ.स.१९४५) यांनी लिहिले. विठ्ठलभाई पटेल यांचे चरित्र ज.ग. करंदीकर (इ.स. १९४८) आणि वा.दा. गोखले (इ.स.१९४९) यांनी लिहिले. थोर पुरुषांच्या मृत्यू - पुण्यतिथी निमित्ताने काही चरित्रे लिहिली गेल्याचे दिसते. यामध्ये इ.स. १९१९ मध्ये हरिभाऊ आपटे यांचा मृत्यू झाला. त्यांचे चरित्र वा.मा. आंबेकर यांनी इ.स. १९२२ मध्ये लिहिले. इ.स. १९२३ मध्ये गोपाळराव हरी देशमुख यांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने ग.ह. केळकर यांनी चरित्र लिहिले. इ.स. १९२५ मध्ये डॉ. भांडारकरांचा मृत्यू झाला. त्याचवर्षी श्री.ना. कर्नाटकी यांनी त्यांचे चरित्र लिहिले. वि.गो. विजापूरकर यांच्या मृत्यूनंतर इ.स. १९२८ मध्ये रा.गो. रानडे व गं.दे. खानोलकर यांनी चरित्रे लिहिली. लाला लजपतराय यांच्या मृत्यूनंतर स.कृ. फडके यांनी त्यांचे चरित्र इ.स. १९३१ मध्ये लिहिले.

गणपतराव जोशी या नटाच्या मृत्यूनंतर ल.ना. जोशी यांनी इ.स. १९२३ मध्ये त्यांचे चरित्र प्रसिद्ध केले. औषधी कारखानदार वि.कृ. पुराणिक यांचे चरित्र स.कृ. फडके यांनी इ.स. १९३३ मध्ये लिहिले. अमेरिकेतील उद्योगपती हेनरी फोर्ड यांचे चरित्र इ.स. १९२९ मध्ये गो.वि. पेठे यांनी, तर शास्त्रज्ञ एडिसन यांची चरित्रे गो.वि. पेठे (इ.स. १९३१), र.वि. खरे (इ. स. १९३१), गु.प्र. ओगले यांनी लिहिली. तसेच कार्ल मार्क्स यांचे चरित्र वि.म. भुस्कुटे यांनी इ.स. १९३४ मध्ये लिहिले. चरित्र विषयाच्या बाबतीत मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात आणखी विविधता आली. विविध क्षेत्रातील नायक निवडले जाऊ लागले. चरित्र विषयात व्यापकता आली.

ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे पूर्वीपासूनच लिहिली जात होती. त्या व्यक्तींविषयी आकर्षण तर होतेच, त्याचबरोबर संशोधकाची दृष्टी ठेवून चरित्रे लिहिली जात होती. रियासतकार गो.स. सरदेसाई यांनी संशोधन करून शककर्ता शिवाजी (इ.स. १९३५), शहाजीराजे भोसले (इ.स. १९३६), राजाराम (इ.स. १९३६), संभाजी (इ.स. १९३५) व नानासाहेब पेशवे (इ.स. १९२६) ही चरित्रे लिहिली आहेत. या चरित्रात वाङ्मयीन भाष्य व वैचारिकता फारशी डोकावत नाही. त्याचबरोबर पेशवे कालखंडातील व्यक्तींची चरित्रेही या कालखंडात लिहिली आहेत. पहिले बाजीराव पेशवे (ना.के. बेहरे, इ.स. १९३०), श्रीमंत थोरले माधवराव पेशवे (स.अ. सहस्रबुद्धे, इ.स. १९४०), सदाशिवराव भाऊ (वि.म. भुस्कुटे, इ.स. १९४५), सवाई माधवरावांची कथा (स.दा. कुलकर्णी, इ.स. १९३८), पहिला पेशवा बाळाजी विश्वनाथ (दा. पां. रानडे, इ.स. १९४२), सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह महाराज (र.गो. राणे, इ. स.१९२९)

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / वीस

हे जरी चरित्रलेखन असले तरी, त्यात इतिहासच अधिक डोकावतो. व्यक्तिमत्त्व दर्शन मात्र मर्यादितच राहते. इतिहासाच्या अंगाने लेखन केले आहे. चरित्र विषयात विविधता आल्याने या कालखंडात कर्तबगार स्त्रीयांचीही चरित्रे लिहिली आहेत. प.कु. ठाकूर यांनी जिजाबाई इ.स. १९२८ मध्ये, चिं.ग. कर्वे यांनी आनंदीबाई पेशवे इ. स. १९४० मध्ये, रमाबाई देशपांडे यांनी आमच्या प्राचीन मैत्रिणी इ.स. १९४० मध्ये चरित्रग्रंथ लिहिले.

साहित्य निर्माण करणाऱ्या वाङ्मय सेवकांची चरित्रे या कालखंडात मागील कालखंडाप्रमाणे निर्माण होऊ लागली. तसेच इतर कला क्षेत्रातील व्यक्तीही चरित्रनायक होऊ लागले. यामध्ये, आण्णासाहेब किर्लोस्कर (इ.स. १९३०) यांचे चरित्र स.वा. जोशी, तसेच के.वा. साठे यांनीही लिहिले. दुसरे कलावंत गणपतराव जोशी (इ.स. १९२३) यांचे चरित्र ल.ना. जोशी यांनी लिहिले. वाङ्मय सेवकांची चरित्रे लिहिताना त्यांच्या व्यक्तिगत बाबींपेक्षा वाङ्मयारती भर देणारी चरित्रे निर्माण झाली. भाऊराव कोल्हटकर (इ.स. १९३६) यांचे चरित्र म.आ. रुद्रभद्रे यांनी लिहिले, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर (इ.स. १९२७) यांचे चरित्र गं.दे. खानोलकर यांनी लिहिले. गडकरी : व्यक्ती व वाङ्मय (इ.स. १९३२) हे चरित्र वि.स. खांडेकर यांनी लिहिले, आगरकर: चरित्र आणि कामगिरी (इ.स. १९३९), पु.पां. गोखले यांनी आगरकरांचे चरित्र लिहिले. ह.ना. आपटे यांचे चरित्र आणि वाङ्मय असे विवेचन वेणूताई पानसे यांनी केले. तसेच बा.मो. आंबेकर (इ.स. १९२२), नी.म. केळकर (इ.स. १९३३) यांनी आपटेचे चरित्र लिहिले. काळकर्ते शिवराम महादेव परांजपे यांचे चरित्र शि.ल. ओगले (इ. स. १९३६), ह.के. बर्वे यांनी लिहिले. वि.का. राजवाडे यांचे चरित्र साने गुरुजी यांनी इ.स. १९२८ मध्ये लिहिले. वा.म. जोशी यांचेही चरित्र रा.प्र. कानिटकर यांनी इ.स. १९३० मध्ये लिहिले. केळकर : चरित्र आणि वाङ्मय (इ.स. १९४२) हा चरित्रवजा ग्रंथ मा.का. देशपांडे यांनी लिहिला. मा.का. देशपांडे यांनी याच धर्तीवर ना.सी. फडके (इ.स. १९३९), वि.स. खांडेकर (इ.स. १९४१), प्र.के. अत्रे (इ.स. १९४१), ग.त्र्यं. माडखोलकर (इ.स.१९४८) यांच्या चरित्र आणि वाङ्मयाचा आढावा घेणारे चरित्रग्रंथ लिहिले. यात त्या-त्या साहित्यिकांच्या व्यक्तिमत्त्व दर्शनापेक्षा वाङ्मयावरती अधिक भर असल्याचे दिसते. त्याच काळात साहित्य निर्माण करणारे व स्वातंत्र्यासाठी झगडणारे साने गुरुजी यांची चरित्रे पां.श्री. आपटे यांनी इ.स. १९४४ मध्ये व वामन घोरपडे यांनी इ.स. १९४६ मध्ये लिहिली. ही चरित्रे लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आढावा घेणारी तर आहेतच त्याचबरोबर त्यांच्या वाङ्मयाचा आढावा घेणारी आहेत. या चरित्रामुळे साहित्यिक हेही चरित्राचा विषय होतात सिद्ध झाले.

संतांची चरित्रे या कालखंडात मागील कालखंडाप्रमाणे लिहिली आहेत. यामध्ये संत तुकाराम, संत रामदास, संत नामदेव हे चरित्रनायक झालेले दिसतात. संत तुकाराम महाराजांविषयी आठ ते दहा चरित्रकारांनी लिहिले आहे. यातील द.वि. पारखे (इ. स. १९२७), के.स. केळकर (इ.स. १९२८), बा.कृ. धुरंधर (इ. स. १९२८), ल.ना. जोशी (इ.स.

१९२९), रा.ग. हर्ष (इ.स. १९३३), के.ह. पौडवाल (इ.स. १९३४), ज.र. आजगावकर (इ.स. १९३५) व मा.स. केळकर (इ.स. १९३५) यांची चरित्रे महत्त्वाची आहेत. संत नामदेवांविषयी तेराव्या शतकापासून महाराष्ट्रात कुतूहल आहे. त्यांना लाभलेले दीर्घ आयुष्य, केलेले भारत भ्रमण, उपदेशात्मक प्रबोधन, संत ज्ञानेश्वरांविषयी त्यांनी केलेले लेखन, यामुळे त्यांच्याविषयी महाराष्ट्रात आपुलकी होती आणि आजही आहे. याही कालखंडात त्यांचीही चरित्रे लिहिली आहेत. ज.रा. आजगावकर (इ.स. १९२७), ल.ना. जोशी (इ.स. १९३०), य.सू. सरदेसाई (इ.स. १९३०), श.पु. जोशी (इ.स. १९४०) यांनी चरित्रे लिहिली आहेत. यामध्ये भक्ती हा विषय महत्त्वाचा आहेच, त्याचबरोबर व्यक्तीदर्शनही महत्त्वाचे आहे.

महाराष्ट्रात मुलींची शाळा काढणारे समाजसुधारक महात्मा फुले यांचीही चरित्रे या कालखंडात लिहिली आहेत. यामध्ये पं.सी. पाटील (इ.स. १९२७), दलपतसिंह चव्हाण (इ.स. १९२७), आर.डी. कवळी (इ.स. १९४०), अ.अ. मानकर (इ.स. १९४०) यांनी लिहिली. यामध्ये पंढरीनाथ पाटील यांनी लिहिलेले चरित्र सोडले तर इतर चरित्रात महात्मा फुलेंविषयी माहिती कमी आहे. माहिती उपलब्ध असताना, चरित्रकार मागे पडल्याचे दिसते. याच काळात रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे एक दीर्घ चरित्र (इ.स. १९२७) गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी दोन खंडात लिहिले. परिपूर्ण माहिती आणि साधनसामग्रीची रेलचेल या चरित्रात पहावयास मिळते.

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य निर्माण केल्यावर काही काळातच त्याचा विस्तार महाराष्ट्राबाहेरही झाला. त्यामध्ये प्रामुख्याने बडोदा राज्याचे नाव घेतले जाते. हे राज्य महाराष्ट्राबाहेर प्रमुख मराठी राज्य म्हणून उदयास आले. पुढे इ.स. १८७५ साली या राज्याला दूरदृष्टीचा राजा सयाजीराव गायकवाड लाभला. यामुळे या राज्याची अधिक प्रगती झाली. त्यांनी आपल्या राज्यात समाजसुधारणा केल्या. लोकोपयोगी कामे केली. शैक्षणिक, समाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक सुधारणा घडवून आणल्या होत्या. त्यामुळे साहजिकच त्यांच्यावरही चरित्रग्रंथ लिहिले गेले. त्यापैकी बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड यांच्यावर श्रीसयाजीगौरवग्रंथ (इ.स. १९३३) लिहिला गेला. त्यामध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अनेक पौलूंदर लेखकांनी लिहिले. त्यानंतर दाजी नागेश आपटे (इ.स. १९३६) यांनी त्यांचे विस्तृत असे तीन खंडात चरित्र लिहिले. दा.ना. आपटे लिखित चरित्रात भरपूर माहिती देण्यावर भर दिला आहे. सयाजीराव महाराज या कालखंडात सुधारणांच्या बाबतीत आघाडीवर होते. मागील चरित्रांची परंपरा पाहता अशी विस्तृत चरित्रे लिहिणे अपेक्षित होते. श्रीसयाजीगौरवग्रंथ व दा. ना. आपटे यांनी लिहिलेला चरित्रग्रंथ सयाजीराव महाराजांच्या कार्याची ओळख करून देतात. याच कालखंडात अन्य राजांची चरित्रे लिहिली आहेत. अ.बा. लट्टे यांनी श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज (इ.स. १९२५) व अ.ग. जोशी यांनी राजर्षी शाहू छत्रपती (इ.स. १९४१) ही चरित्रे लिहिली आहेत. परदेशातीलही व्यक्तींची चरित्रे या कालखंडात बोधवादी दृष्टिकोनातून

लिहिली आहेत. मागील कालखंडपेक्षा या काळात चरित्रनायक नानाविध क्षेत्रांतील निवडले जाऊ लागले. त्यामुळे चरित्रांत बहुविधता आली.

या कालखंडात स्वातंत्र्याची मागणी आणखी तीव्र झाली. टिळकयुगाची समाप्ती होऊन गांधीयुगाची सुरुवात झाली होती. मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात क्रांतिकारक, राजकारणी व्यक्तींची चरित्रे जास्त प्रमाणात लिहिली गेली आहेत. वाङ्मय सेवकांची चरित्रे लिहिली असली तरी व्यक्तिमत्त्व दर्शनापेक्षा त्यांच्या वाङ्मयाची चर्चा अधिक झाल्याचे दिसते. मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात संतांच्या चरित्राचा प्रवाह चरित्रकारांनी पुढे सुरू ठेवला होता. या कालखंडातील चरित्रांविषयी जान्हवी संत म्हणतात, 'चरित्रलेखन हा कलात्मकतेच्या अपेक्षा बाळगणारा असा एक वाङ्मय प्रकार आहे, ही जाणीव अजून मराठीत पुरेशी रुजावयाची आणि रुळावयाची आहे. त्यामुळेच चरित्रलेखन म्हणजे विभूतिपूजन, गुण गौरव, विशिष्ट व्यक्तीच्या विशिष्ट कृतीचे अभिमानपूर्वक समर्थन हा प्रभाव मराठी साहित्यात अबाधित राहिला आहे.'^{१६} चरित्रात कलात्मकतेबरोबरच वस्तुनिष्ठ सत्यदर्शन असावे लागते. ते या कालखंडात दिसत नाही. वस्तुनिष्ठ कलात्मक व्यक्तिदर्शन ही आदर्श चरित्रलेखनाची एक मुख्य कसोटी असते. ही जाणीव या कालखंडात झालेली दिसून येत नाही हे सत्य मान्य करावे लागेल. चरित्राकडे साहित्याचा एक प्रकार म्हणून पाहावे चरित्रकारांत दिसत नाही. जरी हा दोष चरित्रांत असला तरी त्या-त्या काळात लिहिलेली ही चरित्रे गौण किंवा दोषपूर्ण आहेत हे म्हणणे योग्य ठरणार नाही.

मागील कालखंडातील चरित्रांच्या दृष्टीने विचार करता चरित्रलेखनाची पद्धत पूर्णपणे बदललेली दिसत नाही. त्यातील काही चरित्रात मात्र सामान्यतः जाणीवपूर्वक व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास, मनोवैज्ञानिक कल्पकतेचा विचार वा त्याआधारे आकलन यांचा विचार केलेला दिसतो. 'साधारणतः गुणगौरव आणि विभूतिपूजनाच्या मर्यादेपर्यंत थांबणाऱ्या चरित्रांचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु गुणदोषदिग्दर्शन, विवेचन, चिकित्सा येथपर्यंत येणारे चरित्रलेखनही आहे. अशा काळ परिस्थिती बरोबरच चरित्रनायकाचे वाङ्मय आणि मानसिकता यांचा उपयोग करून वस्तुनिष्ठ, कलात्मक, ललितास जवळीक साधणाऱ्या व्यक्तिदर्शनाचे, व्यक्तिमत्त्व आकलनाचे प्रयोग या काळात थोडेच केलेले आहेत. या काळातील चरित्रात काही दोष असले तरी, काही चरित्रे अप्रतिम आहेत. या काळातील चरित्रे ही एका नव बदलाच्या स्थितीतून जात होती. त्यामुळे या काळातील चरित्रात पूर्णपणे दोष आहेत असे म्हणता येणार नाही किंवा तंत्रदृष्ट्या ही चरित्रे पूर्णपणे निर्दोष आहेत असेही म्हणता येणार नाही.

चरित्रे प्रथम स्मृती राहावी म्हणून लिहिली जात होती. त्यानंतर भक्तिभावाने आणि गौरवाने लिहिली जाऊ लागली. पुढे चरित्राचे रूप पालटले. केवळ गुणगौरव करणारी चरित्रे मागे पडून गुणदोषांसहित लिहिलेली चरित्रे निर्माण होऊ लागली. चरित्रात कलात्मकता आली. चरित्रकार कल्पनेपेक्षा कल्पकतेचा वापर अधिक करू लागले. मध्ययुगात ठरावीक क्षेत्रातील

व्यक्तींची चरित्रे लिहिली जात होती. त्यामध्ये सत्यदर्शनापेक्षा अलौकिकत्व दाखविले जात होते. चरित्रनायकाकडे व्यक्ती म्हणून न पाहता देव म्हणून पाहिले जात होते. त्याचे दोष लिहिले जात नव्हते; पण इंग्रजांच्या आगमनानंतर त्यांच्याकडील चरित्रे भारतीयांच्या वाचनात आली व त्यानंतर आदर्शवादी, बोधवादी चरित्रे निर्माण झाली. स्वातंत्र्यापूर्वी अशा चरित्राची संख्या अधिक आहे. स्वातंत्र्यानंतर एकाच क्षेत्रातील आदर्श समाजापुढे राहिले नाहीत. त्यामुळे विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व उत्तुंग कार्य असणाऱ्या व्यक्तींची चरित्रे लिहिली जाऊ लागली; पण व्यक्तीदर्शन हा चरित्राचा उद्देश सफल झाला नव्हता. मात्र डॉ. जॉन्सन या चरित्रानंतर यामध्ये फरक पडला. चरित्रातून व्यक्तीदर्शन दिसू लागले व चरित्रांची वाटचाल कलात्मक चरित्राकडे सुरू झाली.

इ.स. १९४७ नंतरही चरित्रांची परंपरा सुरूच होती आणि आजही सुरूच आहे. पुढेही अनेक उल्लेखनीय चरित्रे लिहिली गेली. परंतु इ.स. १९४७ पर्यंतच्या चरित्रांचा समावेश या खंडात करावयाचा असल्याने चरित्र वाटचालीचा आढावा विस्तारभयास्तव इथपर्यंतच घेतला आहे. तो घेतानाही सर्वच चरित्रग्रंथांचा उल्लेख केला नाही. त्याचप्रमाणे सर्व चरित्रकारांचा उल्लेख विस्तारभयामुळे करता आला नाही; परंतु चरित्र वाङ्मयात महत्त्वाचे बदल घडवणाऱ्या चरित्रग्रंथांचा तसेच चरित्रकारांचा उल्लेख केला आहे.

इ.स. १८६४ ते इ.स. १९४७ या काळातील चरित्रे एका परिवर्तनातून जात होती. बदलाच्या काठावर असणाऱ्या स्थितीतील चरित्रात मागे म्हटल्याप्रमाणे काही चरित्रे चरित्र अभ्यासकांनी केलेल्या कसोट्या पार करत होती. तर काही चरित्रे तंत्रदृष्ट्या अपयशी ठरत होती. अशा बदलाच्या काळातील चरित्रांचा समावेश या प्रकल्पात केला आहे.

*****

२.

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक -

हिंदुस्थानात राज्यकारभार करण्यासाठी इंग्रजांना शिक्षण घेतलेल्या एतद्देशीय लोकांची मदत हवी होती. त्यासाठी त्यांनी इंग्रजी शिक्षण सुरू केले. या सर्वांचा परिणाम हिंदुस्थानातील काही तरुणांनी शिक्षण घेण्यास सुरूवात केली. शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांना इंग्रजांचा राज्यकारभार, त्यांची व्यवस्था यातील मर्म समजले. इंग्रजांच्या भव्य-दिव्य सत्तेला घाबरून न जाता त्यांच्या सेवेत, नोकरीत राहून अनेक व्यक्तींनी देशातील प्रजेसाठी सनदशीर मार्गाने लढा दिला. समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले. त्यातून अनेकांना न्याय मिळवून दिला. आधी सामाजिक की राजकीय या वादात न पडता सामाजिक आणि प्रजेच्या जीवनात उन्नती होण्यासाठी सुधारणा केल्या. यामध्ये प्रामुख्याने न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचे नाव घ्यावे लागेल. त्यांच्याप्रमाणेच रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी कार्य केले; परंतु

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / चोवीस

त्यांना कार्याच्या तुलनेत ना प्रसिद्धी मिळाली ना त्यांची अनेक चरित्रे तयार झाली. मंडलिकांनी प्रसिद्धीविन्मुख राहून समाजोत्थानासाठी कार्य केले.

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी आयुष्याच्या पूर्वार्धात इंग्रजांच्या सेवेत विविध पदांवर नोकरी केली. नोकरी करत असताना देशहिताचा विचार करणारे मंडलिक एक दुर्मिळ अधिकारी होते. त्यानंतर त्यांनी कायद्याच्या आधाराने समाजसुधारणा करत लोकांना न्याय मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. समाजसुधारणेबरोबर इतर सर्वच बाबतीत सत्याचा आग्रह धरला. अनेक बाबतीत इंग्रजांना बदल करण्यास भाग पडले. नामोहरण केले. सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात त्यांनी लोकांसाठी काम केले. बंद पडत आलेल्या संस्थांना ऊर्जित अवस्थेत आणले. अनेक संस्था निर्माण केल्या. या संस्थांच्या माध्यमातून लोकांचा उत्कर्ष कसा साधता येईल याचा विचार केला. विविध विषयांवर साहित्य निर्माण केले. थोडक्यात, संपूर्ण आयुष्यभर त्यांनी लोकहितासाठी, स्वदेशातील लोकांचा स्वाभिमान जागृत ठेवण्यासाठी सनदशीर मार्गाने लढा दिला. त्यामुळे त्यांचे कार्य, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य, लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी उभारलेला कायदेशीर लढा, मराठी भाषेचा उद्धार होण्यासाठी केलेली धडपड, विविध संस्थांच्या माध्यमातून केलेली लोकोपयोगी कामे, धर्मशास्त्र आणि हिंदुधर्मातील सुधारणेसाठी सुचवलेले उपाय असे प्रत्येक क्षेत्रातील कार्य अलौकिक आणि महनीय होते. त्यांच्या या सर्व क्षेत्रातील कार्यामुळे विश्वनाथ मंडलिक 'रावसाहेब' या नावाने ओळखले जात. त्यांच्या कार्याची आणि व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होण्यासाठी गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी इ.स. १९२७ मध्ये त्यांचे बृहत् चरित्र लिहिले; परंतु त्याची आवृत्ती पुन्हा निघाली नाही तसेच त्यांचे चरित्र इतरांनीही लिहिले नाही. त्यामुळे मंडलिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि चरित्राची नव्याने ओळख होण्यासाठी दोन भागात या चरित्रग्रंथाचे पुनर्प्रकाशन करत आहोत.

चरित्रकार गणेश हवलदार यांचा जन्म इ.स. १८७२ मध्ये झाला. त्यांचे शिक्षण बी.ए., एलएल.बी. पर्यंत झाले होते. मुंबई हायकोर्टाच्या अपील शाखेचे ते मुख्य शिरस्तेदार होते. तसेच भाषांतरकार आणि चरित्रलेखक म्हणूनही त्यांची ओळख होती. त्यांनी होमरकृत इलियडचे कविताबद्ध मराठी भाषांतर (दोन भाग), निर्जनग्राम (गोल्डस्मिथच्या डेझर्टेड व्हिलेज'चे भाषांतर) नैषधसार (श्रीहर्षाच्या नैषधीय चरिताचे पद्यात्मक सार) महाकवी कालिदासकृत मेघदूताचे सटीक समवृत्त, समश्लोकी व सयमक मराठी भाषांतर अशा अनेक काव्यांची मराठीत भाषांतरे केली. यामुळे मराठी भाषिकांची चांगली सोय झाली. याशिवाय भारतामृत (व्यास यांचे महाभारत आणि मोरोपंती आर्यभारत यांचा तुलनात्मक विचार), रामायणामृत (संक्षिप्त गद्य रामायण), शेक्सपिअरच्या नाटकातील सौंदर्यस्थळे, कल्हणकृत राजतरंगिणीतील सौंदर्यस्थळे (या ग्रंथाला शंकरजी नारायण पारितोषिक प्राप्त झाले होते.) असे आणखी काही ग्रंथ त्यांनी लिहिले.

हवलदार यांच्या या सर्व ग्रंथापैकी होमरकृत इलियडचे कविताबद्ध मराठी भाषांतर हा काव्य खंड खूपच नावाजला गेला. 'या कवितासंग्रहाचे भाषांतर सोपे, सरळ, ओघवते व प्रासादिक झाले आहे. मराठी वाचकांना या जगविख्यात महाकाव्याचा त्यांनी प्रथमच परिचय करून दिला आहे. या काव्याला त्यांनी लिहिलेली प्रस्तावनाही अतिशय अभ्यासपूर्ण आहे.' असा महत्त्वपूर्ण अभिप्राय अनेक मराठी समीक्षकांनी दिला आहे. मुळातच हवलदार अभ्यासू आणि कायदेतज्ज्ञ असल्यामुळे त्यांच्या अभ्यासाचे आणि लिखाणाचे विषय गंभीर; पण सर्वसामान्यांना समजतील अशा प्रकारचे आहेत. अशा अभ्यासू जाणकार हवलदारांनी 'रावसाहेब मंडलिकांचे चरित्र' लिहिले. रावसाहेब मंडलिकांचा इ.स. १८८९ मध्ये मृत्यू झाला. त्याअगोदर इ.स. १८७२ मध्ये हवलदार याचा जन्म झाला असला, तरी त्यांच्या भेटीचा कोठेही संदर्भ येत नाही. त्यामुळे समकालीन लोकांच्या आठवणी आणि मिळालेल्या साधनसामग्रीच्या आधारे चरित्र लिहिले. हवलदार यांनी चरित्र लेखनात मंडलिकांच्या रोजनिशी आणि पत्रांचा योग्यरीत्या वापर करत चरित्र सत्यनिष्ठ केले.

रावसाहेब मंडलिकांच्या कामाचा व्याप आणि पसारा खूप मोठा होता. त्यामुळे सर्वकष चरित्र लिहिताना चरित्रकाराला तारेवरची कसरत करावी लागली. त्यातच मंडलिकांना रोजनिशी लिहिण्याची सवय, त्यांनी अनेकांना लिहिलेली पत्रे, अनेकांची त्यांना आलेली अनेक पत्रे, समकालीन वृत्तपत्रात त्यांच्यावर आलेली टीकाटिप्पणी, त्यांची भाषणे, त्यांनी सुरू केलेले 'नेटिव्ह ओपिनियन' नावाच्या वृत्तपत्रांच्या प्रतींची उपलब्धता या असंख्य साधनसामग्रीमुळे चरित्रकारांची एक प्रकारे सोय झाली होती. साधनसामग्री बाबतीत सोय झाली असली, तरी या प्रचंड साधनसामग्रीमुळे गोंधळ उडण्याचाही संभव असतो. याबाबत हवलदार यांनी या चरित्राच्या प्रस्तावनेत मत दिले आहे. 'जरी हे चरित्र विस्तृत आहे तरी अपूर्ण आहे; कारण शेकडो कागदपत्र वाचावयाचे आहेत. काही पत्रे- जी प्रथम संदर्भावे समजली नाहीत म्हणून ज्यांचे महत्त्व कळून आले नाही व म्हणून जी विचारात घेतली नाहीत ती आता सर्व ग्रंथ छापून झाल्यावर मागाहून दुसरी पत्रे वाचल्यावर संग्राह्य वाटू लागली आहेत. काही नवे शोध लागण्याचा संभाव आहे.' थोडक्यात, मंडलिक यांच्याविषयी खूप साधनसामग्री उपलब्ध असल्याने चरित्रकारांचा काही काळ गोंधळ उडाल्याचे दिसते; परंतु हवलदारांच्या अभ्यासाची शिस्त, व्यासंग, कायद्यांचा अभ्यास, अनेक भाषा अवगत असल्याने त्यांना हे चरित्र लिहिणे शक्य झाले.

गणेश हवलदार यांनी मंडलिकांचे चरित्र लिहिले त्या काळात चरित्रनायकाच्या जीवनातील सर्वच घटना-प्रसंग देत विस्तृत आणि जाडजूड चरित्रग्रंथ लिहिण्याची पद्धत होती. न.चिं. केळकरांनी याच काळात लोकमान्य टिळकांचे तीन खंडातील साधार चरित्र आणि विस्तृत चरित्र लिहिले. बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे तीन खंडांतील बृहत् चरित्र दाजी नागेश आपटे यांनी लिहिले. याचप्रमाणे हवलदार यांनी मंडलिकांची दैनंदिनी,

पत्रे, त्यांच्या समकालीन लोकांची पत्रे, समकालीन वृत्तपत्रे अशा साधनसामग्रीचा वापर करत साधार चरित्र लिहिले. मंडलिकांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व समजण्यासाठी हे चरित्र उपयुक्त आहे; परंतु चरित्रनायकाच्या मृत्यूनंतर जवळजवळ चाळीस वर्षांनी हे चरित्र प्रकाशित झाले आहे. त्यांच्याविषयीच्या सर्व शंका दूर झाल्यावर आणि त्यांच्याबद्दल असणाऱ्या वैचारिक मतांबाबत सर्व मळभ दूर झाल्यावर हवलदार यांनी तितक्याच तटस्थपणे आणि समरस होत हे चरित्र लिहिल्याने या चरित्राचे महत्त्व अधोरेखित होते. ज्या चरित्रनायकांची आधार आणि विस्तृत चरित्रे लिहिली गेली, त्यामध्ये महत्त्वाचे चरित्र म्हणून या चरित्राकडे पाहावे लागेल. मंडलिकांनी सार्वजनिक जीवनात सर्वच क्षेत्रात प्रचंड कार्य केले. त्यांच्यामुळे इंग्रजांना अनेक सुधारणा करावयास लावल्या. अनेक संस्था निर्माण केल्या. बंद पडलेल्या संस्थांना ऊर्जित अवस्थेत आणले. त्यामुळे त्यांचे कर्तृत्व असामान्य झाले.

विश्वनाथ मंडलिकांचा जन्म कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यात मुरूड खेडेगावात ८ मार्च १९३३ मध्ये झाला. मंडलिकांच्या जन्माच्या काही वर्षांपूर्वी पेशवाई नष्ट झाली होती. इंग्रजांनी हिंदुस्थानात राज्यकारभाराचा जम बसवला होता. त्यांची सर्वच क्षेत्रातील अतुलनीय प्रगती पाहून हिंदुस्थानातील लोक स्तंभित झाले होते. इंग्रज आपल्यावर राज्य करतायेत हा विचार बाजूला पडून त्यांची भाषा, परदेशातील ज्ञान, विद्या आणि कलांतील प्रगती पाहून हिंदुस्थानातील सर्व लोक अवाक झाले. त्यामुळे पारतंत्र्यात राहून सुद्धा स्वातंत्र्याचा विचार काही काळ बाजूला पडला. अशा परिवर्तन घडणाऱ्या काळात मंडलिकांचा जन्म जरी खेडेगावात झाला, तरी त्यांनी त्यांना मिळालेल्या वारशाला साजेसे शिक्षण घेतले. हवलदार यांनी मंडलिकांचे जन्मवृत्त आणि वडिलांच्या पूर्वजांचा इतिहास विस्तृतपणे दिला आहे. विश्वनाथ यांच्या आई-वडिलांविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे. विश्वनाथ यांचे बालपण आणि पुढे त्यांनी केलेले कार्य याविषयी हवलदार म्हणतात, 'विश्वनाथ पुढे पराक्रमी होऊन आपले नाव सार्थ करील असे कोणाच्याही ध्यानात आले नसेल. विश्वनाथ पाळण्यात घालून बाजेवर पडून पाळण्याची सूत्रे हालविताना हा पुढे मोठा झाल्यावर सर्व देशाची सूत्रे चालविल असे स्वप्नसुद्धा याच्या मातोश्रीस पडले नसेल. निद्रा आली नाही म्हणून गीत म्हणत असताना हा मोठा झाल्यावर सारे राष्ट्र याचे यशोगीत गायील अशी कल्पनाही याच्या मातोश्रींच्या मनात शिरली नसेल.' हवलदार यांनी चरित्राच्या सुरुवातीला जरी मंडलिकांच्या कार्याचे रहस्य मांडले असे वाटत असले तरी, या रहस्याचा एक-एक धागा पुढे प्रत्येक प्रकरणातून क्रमाक्रमाने उलघडला आहे. त्यामुळे या रहस्याचे अंशतः कथन प्रथम केले असले तरी, संपूर्ण रहस्याचा उलघडा पूर्ण चरित्र वाचल्यावरच होतो.

विश्वनाथ मंडलिक यांनी प्राथमिक शिक्षण रत्नागिरी येथे घेतले. त्यानंतर ते पुढील शिक्षणासाठी एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट, मुंबई येथे दाखल झाले. या शिक्षण संस्थेत कष्टपूर्वक शिक्षण घेतले. त्यांच्या सहाध्यायींनी ही त्यांच्याप्रमाणेच आपापल्या क्षेत्रात नाव कमावले.

त्यामधील काही महत्त्वाची नाव म्हणजे दादाभाई नौरोजी, भास्कर दामोदर पाळंदे, नवरोजी फर्दुनजी, नारायण विष्णु बापट, नारायण भाई दांडेकर, गणपतराव भास्कर होत. विश्वनाथ मंडलिक उच्च शिक्षण घेत असताना त्यांनी अनेक सहाध्यायींच्या मनात आदरभाव निर्माण केला होता. त्याबद्दल हवलदार म्हणतात, 'यातली कोणी मंडळी बुद्धीने कमी नव्हती; अभ्यासात आळशी नव्हती; परंतु विद्यार्थी या नात्याने रावसाहेबांनी आपली छाप सर्वांवर बसविली. त्यांची बुद्धी हवा तो विषय ग्रहण करण्यास व त्यात प्राविण्य मिळविण्यास समर्थ होती. या बाबतीत इतर विद्यार्थी मागे पडत. म्हणजे गणितात एकाची जी मती चाले ती तर्कशास्त्रात कुंठित होई व तर्कशास्त्रात चाले तिला रसायनशास्त्राचे आकलन होत नसे. शेवटल्या परीक्षेपर्यंत रावसाहेब कोणास हार गेले नाहीत. एका विद्यार्थ्यांस कॉलेजमध्ये जेवढी बक्षिसे व शिष्यवृत्त्या मिळवणे शक्य होते तेवढी त्यांनी मिळविली. या परीक्षेत ते एकंदरीत पहिले येऊन, शिवाय नऊ विषयांतही पृथक्पणे पहिले आले. ते नऊ विषय म्हणजे १. लक्ष्मीशास्त्र, २. तर्कशास्त्र, ३. मानसशास्त्र, ४. नीतिशास्त्र, ५. वाङ्मय, ६. इतिहास, ७. रसायनशास्त्र, ८. वनस्पतीशास्त्र व ९. देशीभाषाविषय हे होत. याप्रमाणे परीक्षेत त्यांस नऊ बक्षिसे मिळाली पाहिजे होती; परंतु दोन विषयांहून अधिक विषयात बक्षिसे कोणालाही देऊ नयेत असा नियम असल्यामुळे त्यांना दोनच मिळाली. शेवटच्या परीक्षेत रावसाहेबांना उत्तम गुण मिळून, नॉर्मल स्कॉलरशिप मिळाली व दरमहा तीस रुपयाचे वेतन मिळू लागले. याशिवाय त्यांनी एजवर्थकृत 'लाटरी' या नावाच्या ग्रंथाचे भाषांतर करून सुंदरजी जीवाजी यांच्या नावाचे बक्षीस मिळवले.' मंडलिकांचा अभ्यास, त्यांना मिळालेली बक्षिसे याची इत्थंभूत माहिती दिल्यामुळे उच्च शिक्षण घेताना मंडलिक सजग होते, परिश्रम घेत होते हे स्पष्ट होते.

विश्वनाथ मंडलिकांचा या काळातील दिनक्रम देत हवलदार यांनी छोट्या-छोट्या बाबींतून त्यांचे व्यक्तित्व अभ्यासू होते हे स्पष्ट केले आहे. त्यातील एक बाब पाहिली म्हणजे मंडलिक अभ्यासू होते हे लक्षात येते. 'रावसाहेबांना कोणत्याही पुस्तकाची वाण नसे. अभ्यासाची पुस्तके ते सर्व विकत घेत; परंतु भरपूर माहितीच्या चांगल्या पुस्तकांची आवश्यकता वाटल्यास त्यांचे प्रोफेसर रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या संग्रहातून आणून देत. या पंचदशवर्षदेशीय अलौकिक बुद्धीच्या बटूवर त्यांची मर्जी फार बसली होती. डॉक्टर हार्कनेस व प्रो. पॅटन आपल्या गाडीतून त्यांना फिरावयास नेत असत.' मंडलिक कोणत्याही विषयांबद्दल जिज्ञासू असल्याने त्यांना हवी असणारी पुस्तके त्या विषयांतील लोक आणून देत.

मंडलिकांना शिक्षण पूर्ण होताच नोकरीची संधी चालून आली. त्यांचे हितचिंतक एल.जी. जेकब यांनी त्यांना भूज या ठिकाणी मुख्य हिशोबनीस म्हणून नोकरी दिली. त्यावेळी त्यांचा पगार ११० रुपये ठरला होता. ही नोकरी सोयीची होती तरीसुद्धा फार लांब असल्याने काही काळी नोकरी करून त्यांनी या नोकरीचा राजीनामा दिला. भूज येथील नोकरीच्या काळात

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / अड्डावीस

त्यांनी सिंधी भाषेचा आणि प्रांताचा खूप अभ्यास केला. त्यामुळे त्यांचा सिंधचा 'चालता बोलता कोश' म्हणून सर्वजण उल्लेख करत. पुढे त्यांना शिक्षण खात्यात व्हिजिटरची नोकरी मिळाली. त्यावेळी पगार वाढून १५० रुपये झाला. शिक्षण खात्यात व्हिजिटरची नोकरीत असताना त्यांनी गावोगावी शाळा स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. यामुळे अनेक खेडोपाडी शिक्षणाची सोय झाली. या कालखंडात त्यांनी आपला विद्याव्यासंग चालूच ठेवला होता. त्यांच्या ज्ञानात भर पडत होती. या दोन्ही ठिकाणी नोकरी करत असताना ते स्वजनांचे हित पाहत होते. लोकांचा काय फायदा होईल याकडे नेहमी लक्ष होते.

चरित्रकार हवलदार यांनी मंडलिकांच्या प्रत्येक नोकरीवर एक-एक भाग लिहीत, त्या-त्या कालखंडात त्यांनी स्वतःची आणि इतरांची काय प्रगती केली याचे साधार निवेदन केले आहे. मंडलिकांनी फक्त नोकरी न करता या काळात मिळालेल्या संधीचे सोने केल्याचे हवलदार स्पष्ट करतात. मंडलिकांनी यानंतर मुनसफिची, सरकारी बुक डेपोमध्ये क्युरेटरची, प्राप्तिकराचे कमिशनर साहेबांच्या कचेरीत नोकरी केली. अशा नानाविध पदांवर नोकरी करताना स्वतःचा स्वाभिमान जपला. लोकांचे हित होईल याकडे पहिले. याबाबत हवलदार म्हणतात, 'रावसाहेब स्वहिताकरता नोकरीत शिरले होते हे खरे आहे; परंतु नोकरीत असता लोकहिताची चिंता त्यास वाटून लोकहित करण्याचे साधन नाही यामुळे त्यास खेद होई.' याकाळात त्यांना आलेल्या महत्त्वाच्या अनुभवांचा समावेश हवलदार यांनी केला आहे. प्रत्येक घटना-प्रसंगात त्यांचे व्यक्तिमत्त्व कसे दिसले याचेही निवेदन केले आहे. अशा निवेदनामुळे चरित्राची कलात्मकता वाढली आहे. तसेच मंडलिकांच्या उमद्या व्यक्तित्वाची चांगली ओळख चरित्राच्या पहिल्या भागातच होते.

इंग्रजांनी मंडलिकांच्या ज्ञानाची आणि त्यांच्या कष्टाळू वृत्तीची लवकरच दखल घेतली होती. त्यामुळे मंडलिकांना हव्या असणाऱ्या पदांवर नोकरी दिली. यामध्ये मंडलिकांचे काही इंग्रज मित्र त्यांच्या कामाला आले असले, तरी त्या सर्वांना आपण एका चांगल्या व्यक्तीची शिफारस करत आहे याचा अभिमान वाटत असे. सरकारी नोकरीच्या काळात वेळ आणि पैसा यांचा सदुपयोग मंडलिकांनी योग्य रीतीने केल्याचे हवलदार सांगतात. त्यांनी या काळात ज्ञानाची तपश्चर्या सोडली नाही. त्यामुळे या काळात त्यांच्याकडून महत्त्वाचे लेखन झाले. त्यांच्या या लेखनाबाबत 'प्रथम ग्रंथलेखन' या भागात सविस्तर निवेदन हवलदार यांनी केले आहे. या काळात त्यांनी तीन-चार संशोधनपर निबंध आणि आठ ग्रंथांची निर्मिती केली. त्यामध्ये काही भाषांतर केलेल्या ग्रंथांचा समावेश होता. 'सवयी आणि अभ्यास'^९ आणि 'हिंदुस्थानचा इतिहास'^{१०} हे महत्त्वाचे ग्रंथ या काळात लिहिले. त्याचबरोबर 'बोधसार', 'सिंधी भाषेचे लघुव्याकरण', 'यंग साहेबांच्या बीजगणिताचे भाषांतर', 'लक्ष्मीशास्त्र', 'दिवाणी कायद्यांची चूर्णिका', 'हिंदू लोकांच्या मध्यंतरीय अवस्थेविषयी विचार', आणि 'मुंबई इलाख्याचा इतिहास व भूगोल' या ग्रंथांचे लेखन केले. (या ग्रंथांबद्दल सविस्तर माहिती

‘प्रथम ग्रंथलेखन’ या भागात दिली आहे.) या ग्रंथांचे विषय आणि विस्तार पाहता मंडलिक हे हाती घेतलेल्या विषयांचा मुळातून अभ्यास करणारे संशोधक होते याची खात्री पटते.

मंडलिक सरकारी नोकरी करत होते. त्यांना चांगल्या पदांवर नोकरीही मिळत होती; परंतु फक्त नोकरीच्या फेऱ्यात अडकून इतर अनेक समाजोपयोगी कामे त्यांना करता येत नव्हती. लोकांच्या कामात जास्त लक्ष देता येत नसल्यामुळे आणि नोकरीतील फोलपणा त्यांच्या लक्षात आला. मंडलिक हे स्वाभिमानी वृत्तीचे असल्याने लवकरच नोकरीचा राजीनामा देऊन इंग्रजांच्या जोखडातून मुक्त झाले. त्यांनी वकिलीचा अभ्यास सुरू केला. मुळातच अभ्यासू वृत्ती असल्याने ही परीक्षासुद्धा वरच्या श्रेणीत उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर त्यांनी स्वतंत्र वकिली सुरू केली. वकिलीचा व्यवसाय करत असताना त्यांनी स्वतःला घालून दिलेल्या नीतिनियमानुसार वकिली केली. त्यांच्या या नीतियुक्त वकिलीचा स्वतंत्र इतिहास देताना हवलदार यांनी त्यांच्याकडे कोणकोणत्या केसेस आल्या. त्याचा निपटारा त्यांनी कसा केला याची जास्तीत जास्त माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ‘कोणत्याही खटल्यात खोटी विधाने करणारा करणार नाही.’ असे स्पष्टपणे पक्षकाराला सांगणारा हा वकील विराळाच म्हणावा लागेल. त्यांचे हे तत्त्व त्यांनी खासगी आयुष्यातही जपले होते.

‘रावसाहेबांच्या वकिलीचे रहस्य’ या भागात मंडलिक वकिली करताना घेत असलेले कष्ट आणि या व्यवसायात ठेवलेले नैतिक वर्तन, यामुळे त्यांच्याकडे अनेक महत्त्वाचे खटले आल्याचे हवलदार सांगतात. छत्रपती शाहू महाराज करवीर संस्थानचे माजी अधिपती यांच्या आजीबाई श्रीमंत महाराज मातुश्री अहिल्याबाई यांनी रावसाहेबांना दिलेले पत्र हवलदार देतात. ‘विद्वत्ता, प्रामाणिकपणा आणि हाती धरलेल्या कामात मनःपूर्वक झटण्याची उत्सुकता हे सर्व गुण आपल्या अंगी असलेल्यांचे ऐकून सदरील कामी आपली मदत घेण्यात आली आहे.’ अशा आशयाचे पत्र चरित्रात देऊन त्यांनी रावसाहेबांच्या वकिलीला तत्कालीन काळात किती मान्यता पावली होती हे स्पष्ट होते. कोणत्याही खटल्याचा परिपूर्ण अभ्यास केल्याशिवाय ते कोर्टात उभे राहत नसत. त्यात आपले सर्व कष्ट खर्ची घालत. त्यामुळे त्यांना अर्थातच यश मिळत असे.

सार्वजनिक कामाचे महत्त्व जाणलेल्या व्यक्तीला एक समाजकार्य करून शांत बसता येत नाही. याचा प्रत्यय रावसाहेबांचे चरित्र वाचल्यावर वारंवार येतो. मंडलिकांची वकिली सुरू असतानाच त्यांनी हिंदुस्थानातील लोकांची मते इंग्रज सरकारपर्यंत पोहोचण्यासाठी लोकशिक्षण आणि जागृतीकरिता ‘नेटिव्ह ओपिनियन’ नावाचे वृत्तपत्र काढले. या वृत्तपत्राचा संपूर्ण इतिहास हवलदार यांनी सारांशरूपाने कथन केला आहे. ‘नेटिव्ह ओपिनियन’ काढताना आलेल्या अडचणी, त्याची छपाई, वर्गणीदार वाढवण्यासाठी केलेले प्रयत्न या सर्वांचा सार या भागात देतात. याकाळात मंडलिकांचा इतर अनेक मान्यवरांबरोबर झालेला पत्रव्यवहार हवालदार यांनी दिला आहे. त्यामुळे अखिल इंग्रजांच्या काळात अशी स्वतंत्र मताची वृत्तपत्रे

चालवणे किती अवघड होते हे स्पष्ट होते. कोणत्याही वृत्तपत्राचा मुकुटमणी म्हणजे त्या पत्राचे संपादक. मंडलिकांनी या वृत्तपत्रात संपादक या नात्याने लिहिलेले अनेक लेख महत्त्वाचे आहेत. त्याविषयी हवलदार म्हणतात, 'नेटिव्ह ओपिनियन पत्रातील निवडक लेख छापून प्रसिद्ध करण्यासारखे आहेत. कारण ते एक स्वतंत्र पत्र होते. कोणाच्या आश्रयावर अवलंबून नव्हते. स्वतंत्र झऱ्याच्या प्रवाहातील पाण्याप्रमाणे त्यातील लेख निर्मळ होते.' तर हे पत्र स्वतंत्र मताचे होते. त्याबाबतचा महत्त्वाचा खुलासा हवलदार यांनी पुढे केला आहे. 'ने.ओ. च्या स्वतंत्र मताची शुद्धी अबाधित राहण्यास मुख्य कारण असे होते की, या पत्राच्या उत्पन्नावर त्याचे चालक पोटाकरता अवलंबून नव्हते. फायद्याकरता भलत्यासलत्या जाहिरातीसुद्धा या पत्रात ते घेत नसत. इतकेच नव्हे तर स्वमतप्रसारार्थ पदरास खोट लावून घेण्यास चालक तयार होते, त्यामुळे त्यांना कोणाची हांजी हांजी करावी लागत नसे. आपले खरे मत तेच ते देऊ शकत. वर्तमानपत्र हेच जर त्यांचे पोटाचे साधन असते तर वाचकांची खुशामत करताना त्यांचे मत दूषित झाले असते.' ज्या काळात कोणतेही वृत्तपत्र चालवताना मोठा तोटा होत असे अशा काळात रावसाहेबांनी हे वृत्तपत्र मोठ्या कष्टाने चालवले होते.

वकिली आणि वृत्तपत्र सुरू करून रावसाहेबांनी सार्वजनिक कामात खऱ्या अर्थाने प्रवेश केला. त्या काळात त्यांनी केलेल्या महत्त्वाच्या कामांचा उल्लेख करत त्याचा लोकांना काय फायदा झाला याची साधार आणि इत्थंभूत माहिती हवलदार यांनी दिली आहे. यामध्ये मुंबईमधील बंद केलेला जुगार, रेव्हिन्यू सर्व्हे कायदा याची माहिती देताना रावसाहेब किती कष्ट घेतात याचा उल्लेख हवलदार करतात. रेव्हिन्यू सर्व्हे कायदा पारित करताना त्यांना अपयश आले. त्याबद्दल हवलदार यांनी अतिशय बोलका अभिप्राय नोंदविला आहे. हवलदार म्हणतात, 'त्यांचे हे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले. परंतु राजकारणात पडण्याच्या पहिल्याच प्रसंगी रावसाहेबांनी केवढी चिकाटी दाखवली ते दिसून येते आहे. राजकीय कामे कशी करावी त्याचाही अनुभव त्यांना मिळाला तो लहान सहान नव्हता.' अशा प्रकारे हवलदारांनी रावसाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वातील चिकाटी, धाडस आणि अंतिम क्षणापर्यंत लढण्याची तयारी याबद्दल चरित्रात वारंवार उल्लेख केले आहेत.

रावसाहेबांनी सार्वजनिक जीवनात काम करताना काही संस्था निर्माण केल्या. तसेच काही मृत अवस्थेत असणाऱ्या संस्थांचे पुनर्जीवन केले. त्यामध्ये बॉम्बे असोसिएशन, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, स्टुडंट्स लिटरेरी अँड सायंटिफिक सोसायटी, वकिलांची सभा आणि डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी अशा काही संस्थांचे त्यांनी पुनर्जीवन केले. त्यामुळे त्यांना मुळातच सार्वजनिक कामांची आवड होती हे या संस्थांच्या केलेल्या मदतीवरून लक्षात येते. या दोन प्रकरणांच्या शेवटी हवलदार म्हणतात, 'याप्रमाणे रावसाहेबांच्या सार्वजनिक राजकीय चळवळींची रूपरेषा काय होती हे वाचकांस कळून येईल. एका प्रकारे पाहता राजकीय चळवळींचीच त्यांना विशेष हौस होती.' सार्वजनिक काम जास्तीत जास्त व्हायला

हवे, म्हणून रावसाहेब नेहमीच कष्ट करत असल्याचे हवलदार यांच्या एकूण निवेदनावरून लक्षात येते.

सामाजिक सुधारणेबाबत रावसाहेबांची काय मते होती आणि कोणत्या सामाजिक सुधारणा त्यांनी केल्या याबाबत सखोल आणि संपूर्ण माहिती हवलदार देतात. धर्मांतर हा त्या काळातला अतिशय कळीचा मुद्दा होता. इंग्रजी शिक्षण घेतले की, लोक धर्मांतर करतात असा एक समज मोठ्या प्रमाणात पसरला होता. त्यामुळे याबाबत रावसाहेबांचे काय मत होते, यावर हवलदार यांनी भाष्य केले आहे. रावसाहेब धर्मांतर केलेल्या व्यक्तींना दोष नसत; परंतु धर्मांतर केलेल्या व्यक्तींनी वाईट कृत्ये केली तर, मात्र त्यावर कडाडून हल्ला करत. हवलदार यांनी रावसाहेबांच्या सामाजिक सुधारणेतील प्रत्येक क्षेत्राबद्दल काय मत होते किंवा त्या क्षेत्रात काय बदल घडायला हवा याबद्दल सविस्तर भाष्य केले आहे. त्यामध्ये उष्टारोहन, छापीशाई, पटवर्धनी पंचांग, बलिदान, यज्ञ व हिंसा, श्रावणी, भुते खोते, उपासतापास, पाद्र्याकडे पानसुपारी, स्त्रीशिक्षण, नाचाचा समारंभ, लग्न व खर्च, लग्नाखातर खर्च, हुंडा, बालविवाह, वृद्धविवाह, बहुपत्नीकत्व, खाण्यापिण्याचा विधिनिषेध, परमहंस क्लब, प्रार्थना समाज, पुनर्विवाह, जातिभेद, नाटक आणि ज्योतिषशास्त्र या विषयाबद्दल रावसाहेबांचे मत प्रतिकूल होते का अनुकूल याची साधार माहिती दिली आहे. स्त्रीशिक्षण व्हावे, स्त्रियांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रातील शिक्षण घेऊन स्वावलंबी व्हावे असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी स्त्रियांना गायन शिकण्याचा एक मोलाचा सल्ला दिला होता. त्याबाबत हवलदार लिहितात, 'स्त्रियांनी गायनकला शिकावी असे त्यांचे मत होते म्हणून त्यांनी स्त्रीगीत नावाचा एक ग्रंथ गोवर्धनपंत छत्रे यांनी केलेला १८६४ सालांत स्टुडन्स लिटररी अँड सायन्टिफिक मंडळाच्या शाळांतील मुलींकरता छापून प्रसिद्ध केला. त्यात बायकांच्या गाण्यापैकी काही प्रसिद्ध गाणी स्वरबद्ध व तालबद्ध करून तंतुवाद्यावर कशी वाजवावी ते समजावून सांगितले आहे. स्टुडन्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीच्या विद्यमाने मुंबईस स्त्रियांकरता निराळ्या कन्याशाळा स्थापून आपल्या मित्रांच्या साहाय्याने पुढाकार घेऊन त्या चांगल्या स्थितीत ठेवण्याचे श्रेय रावसाहेबांच्याकडे आहे.' मंडलिकांची त्या काळातील एकूणच सामाजिक सुधारणांची तुलना करता त्यांची मते पुरोगामी होती हे स्पष्ट होते.

रावसाहेब मंडलिकांनी समाजकार्य करत असताना काही ग्रंथांची निर्मिती केली. त्यामध्ये मराठीत हिंदुधर्मशास्त्र आणि मराठी कोश या ग्रंथांचा समावेश होता. यातील पहिला ग्रंथ तयार झाला; परंतु कार्यबाहुल्यामुळे त्यांच्या हातून मराठी कोश पूर्ण होऊ शकला नाही. हवलदार अशा बाबी ज्याचा मंडलिकांनी संकल्प केला; परंतु त्या काही कारणाने पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत अशांचीही नोंद घेतात. अर्थातच यामुळे मंडलिकांचे धडपडे, नेहमी कार्यमग्न राहणारे व्यक्तिमत्त्व समजते.

रावसाहेब मंडलिकांनी सार्वजनिक काम आणि वकिली करताना अनेक प्रश्न हाताळले. त्यामध्ये 'म्हैसूर प्रकरण' हा एक त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाचा खटला होता. इंग्रज आणि म्हैसूर राजा यांच्यातील दत्तक विधानावरून झालेला वाद हिंदुस्थानात गाजला. कारण संस्थाने खालसा करणाऱ्या लॉर्ड डलहौसी यांच्या मताला पाठबळ देण्यासाठी दोन वरिष्ठ इंग्रज अधिकाऱ्यांनी 'लॉर्ड डलहौसीच्या राजनीतीचे धोरण' यावर आधारित दोन ग्रंथ १८६५ मध्ये लिहिले होते. त्याचे खंडन करण्यासाठी या म्हैसूर खटल्याचा निकाल लागण्यापूर्वी मंडलिकांनी 'दत्तकाचा अधिकार विरुद्ध संस्थाने खालसा करणाऱ्याचा अधिकार' असे महत्त्वाचे पुस्तक लिहिले. त्याच्या प्रती स्वतः तयार केल्या. या पुस्तकाच्या प्रती देशात नव्हे; तर परदेशातही वाटल्या. त्यामुळे या पुस्तकाचा फार गवगवा झाला. या पुस्तकाचे सार देताना हवलदार म्हणतात, 'पहिल्या भागात मंडलिक यांनी हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे दत्तक घेण्याचा अधिकार गरीब रयतेपासून मोठ्या राजापर्यंत सर्वास आहे असे सिद्ध केले आहे. दुसऱ्या भागात हे राज्य सार्वभौम सरकार दत्तकाला परवानगी देण्याचे नाकारून खालसा करू शकत नाही असे सिद्ध केले आहे व तिसऱ्या भागात ड्यूक ऑफ आर्गाईल व सर जॅक्सन यांच्या संस्थाने खालसा करणाऱ्या साधारण मतावर टीका करून खोडून टाकली आहेत.' या पुस्तकाचे महत्त्व एवढे वाढले की, इंग्रज अधिकाऱ्यांना आपला निर्णय बदलावा लागला. अशाच प्रकारे 'खोती कज्जा' या प्रकरणात रावसाहेब मंडलिकांनी घेतलेले कष्ट आणि त्यांना मिळालेले यश याचा ऊहापोह केला आहे. मंडलिक कोणतेही काम हाती घेतले की, त्यामध्ये तन-मन-धन लावून काम करत होते. त्यामुळे त्यांना त्यात यश येत असे. अशी काही प्रकरणे देत हवलदार यांनी मंडलिकांच्या कामाचा परिचय करून दिला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांनी विश्वविद्यालयात देशी भाषेत अभ्यासक्रम नेमण्यासाठी केलेल्या कसरतीचा ऊहापोह हवलदार केला आहे. इ.स. १८८२ मध्ये इंग्रज सरकारने एक शिक्षण कमिशन तयार केले होते. त्या कमिशनपुढे साक्ष देण्यासाठी रावसाहेब मंडलिकांना निमंत्रित करण्यात आले. त्यावेळी रावसाहेब मंडलिक आणि कमिशन यांच्यामध्ये झालेल्या प्रश्नोत्तरे चरित्रकारांनी चरित्रात सादर केली आहेत. यावेळी रावसाहेब मंडलिकांनी मांडलेली मुद्देसूद भूमिका आणि इंग्रजांच्या मतांचे खंडन याचा सविस्तर वृत्तांत हवलदार देतात. (यामुळेच युनिव्हर्सिटीच्या व्हाइस चॅन्सलर पदासाठी लोकमान्य टिळकांनी त्यांची शिफारस केली होती. याबाबत अधिक माहिती प्रस्तावनेच्या शेवटच्या भागात दिली आहे.) त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातही मंडलिकांचे स्थान किती महत्त्वाचे होते हे लक्षात येते.

देशी भाषांचे विश्वविद्यालयातून उच्चाटन होऊ नये असे रावसाहेब मंडलिकांना वाटत होते. यासाठी त्यांनी वेळोवेळी अनेक मते साधार मांडली होती; परंतु इंग्रजांच्या धोरणापुढे इतरांप्रमाणे रावसाहेब मंडलिकांनाही यश आले नाही. त्याबद्दल हवलदार यांनी यथार्थ

अभिप्राय नोंदवला आहे. 'देशी भाषांचे विश्वविद्यालयातून उच्चाटन होऊ नये यासाठी रावसाहेबांना यश आले नाही. युनिव्हर्सिटीच्या मंदिरातून मराठी भाषेची हकालपट्टी व दुष्यंताच्या दरबारातून शकुंतलेची हकालपट्टी यात पुष्कळ साम्य आहे. भेद एकच आहे तो हा की, तिला बाहेर निघून जाताना आपला वाली कोणी नाही म्हणून जितके अवघड वाटले तितके मराठीला विश्वविद्यालयाच्या मंदिरातून बाहेर जाताना वाटले नसेल; कारण तिला एक तरी वाली मिळाला होता.' हा वाली म्हणजे रावसाहेब मंडलिक होते. रावसाहेब मंडलिकांनी मराठी भाषेचे विश्वविद्यालयात स्थान मिळावे म्हणून खूप प्रयत्न केले. वेगवेगळ्या कमिशनपुढे मराठी भाषेच्या समर्थनार्थ साधार साक्षी दिल्या. या सर्व घटनाक्रम हवलदार यांनी सुसंगतपणे गुंफत मराठी भाषेसाठी रावसाहेब मंडलिकांनी केलेले प्रयत्न आणि मराठी भाषेवरील त्यांचे प्रेम समजते.

रावसाहेब मंडलिकांनी अनेक संस्था उभारणीस हातभार लावला; तर काही संस्था स्वतः उभारल्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'चे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागेल. इ.स. १८६३ मध्ये रावसाहेब मंडलिक या संस्थेचे सभासद झाले. या संस्थेच्या मुंबई शाखेला उर्जित अवस्थेत आणण्याचे काम त्यांनी केले. ही संस्था मानवाचा पूर्व इतिहास समोर आणण्यासाठी संशोधन करत होती. इ.स. १८८० मध्ये मंडलिकांना 'बेंगाल एशियाटिक सोसायटी'चे सभासद म्हणून नेमण्यात आले. तर इ.स. १८८४ मध्ये 'स्टॅटिस्टिक सोसायटी ऑफ लंडन'चे फेलो म्हणून नेमण्यात आले. त्याचप्रमाणे 'रॉयल जिऑग्राफिकल सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड' चे सभासद म्हणून नेमण्यात आले. अशा प्रकारे मंडलिकांच्या अभ्यासू वृत्तीची दखल जागतिक पातळीवर घेतली गेली. रावसाहेब मंडलिकांच्या या सर्व कर्तबगारीचे निवेदन हवलदार यांनी सविस्तरपणे केले आहे. यामध्ये त्या-त्या संस्थेत कोणती कामे केली, त्या संस्थेला ऊर्जित अवस्थेत येण्यासाठी काय योगदान दिले आणि या संस्थांमुळे लोकांना काय फायदा झाला याचे निवेदन केले आहे.

या दीर्घ चरित्रात चरित्रकार हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या वैयक्तिक जीवनातील घडामोडी उदाहरणार्थ, कौटुंबिक जीवन, वैवाहिक जीवन, त्यांची अपत्ये आणि इतर नातेवाईक यांच्याविषयी कमी लिहिले आहे. याला नाना मंडलिकांचा प्रपंच, भाऊ मंडलिक, रावजी मंडलिक, रावसाहेबांच्या मातोश्री, रावसाहेबांच्या पत्नीचा अंगरोग या प्रकरणांचा अपवाद आहे. यामध्ये हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या कौटुंबिक जीवनातील महत्त्वाच्या घडामोडींचा आढावा देताना त्यांच्या जीवनातील सुख-दुःखांची नोंद घेतली आहे. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांचे कौटुंबिक जीवन समजण्यास मदत होते. पत्नीचा अंग रोग बरा होत नाही हे त्यांना समजल्यावर त्यांनी मित्र जेकब यांना पत्र लिहिले. 'मी नशीबवादी नाही तरी असल्या सत्त्व पाहणाऱ्या संकटांनी मनुष्याचा स्वभाव सुधारण्याचे मोठेच कार्य होते असा माझा समज झाला आहे व तेवढेच मला सध्या समाधान आहे. माझी पत्नी आता बरी होईल

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / चौथीस

असे मला वाटत नाही. कदाचित शारीरिक कष्ट कमी होतील.' कौटुंबिक बाबतीत फार भावनिक होते. पुढे त्यांच्या पत्नीचा मृत्यू झाल्यावर त्यांना खूप दुःख झाले.

सार्वजनिक काम करत असताना रावसाहेब मंडलिकांनी मुंबई म्युनिसिपालटीत सुधारणा व्हाव्यात म्हणून सनदशीर मार्गांनी अनेक उपाय सुचवले. त्यांचा अभ्यास आणि लोकांच्या रास्त मागण्या यांमुळे रावसाहेब मंडलिकांचे कित्येक प्रस्ताव लगेचच इंग्रज अधिकाऱ्यांकडून मंजूर केले जात. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकही अनेक वेळा उपाय सुचवताना त्या-त्या समस्येचा सखोल अभ्यास करत असत. मुंबई म्युनिसिपालटीत रावसाहेब मंडलिकांनी मोठे योगदान दिले. म्युनिसिपालटीमध्ये नवा कायदा झाल्यापासून रावसाहेबांनी निवड कॉर्पोरेशनमध्ये लोकांकडून शेवटपर्यंत होत असे. या निवडीमुळे कॉर्पोरेशन त्यांना टाऊन कौन्सिलचे सभासद म्हणून निवडत असे. रावसाहेब मंडलिकांनी म्युनिसिपालटीमध्ये केलेली कामगिरी कॉरपोरेशनमधील सभासदांना अभ्यासामुळे मान्य झाली होती. त्यामुळे इ.स. १८७९ साली सर्व सभासदांनी कॉरपोरेशनचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड केली. मागे म्हटल्याप्रमाणे रावसाहेब मंडलिक कोणत्याही कामाचा पाठपुरावा अभ्यासाशिवाय करत नसत. याबद्दल त्यांच्या मुंबई म्युनिसिपालटीतील कार्याच्या कामगिरीबद्दल न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी एक पत्र लिहिले. हे पत्र हवलदार यांनी चरित्रात दिले आहे. 'मुंबईच्या नागरिकांनी कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष म्हणून म्हणजे लॉर्ड मेयर तुम्हाला निवडून जो तुमचा जयघोषात गौरव केला त्याबद्दल मला तुमचे अभिनंदन करू द्या. आम्हा सर्वांना तुम्हास दिलेल्या या मानाच्या पदवीचा सकारण अभिमान वाटत आहे. नामदार जगन्नाथ शंकरशेट व डॉ. भाऊ यांच्या मागे तुम्ही हिंदू लोकांचे पुढारी म्हणून त्यांच्या जागी आला आहात. हिंदूंचा समाज संख्याबलाने व द्रव्यबलाने मोठा आहे. त्यात तुमच्या सारख्या सर्व जातीच्या व धर्माच्या लोकांकडून एकमताने पुढारीपणाचा मान मिळालेला मनुष्य पाहिजे होता. त्या मानाचा उपयोग घेण्यास ईश्वर तुम्हास पुष्कळ आयुष्य देवो. अगदी तरुणपणीच सरकारी नोकरीचा मोहपाश तोडून तुम्ही स्वतंत्र झाला तेव्हापासून सतत परिश्रम घेऊन सर्व सुशिक्षित लोकांचेही धुरिणत्व तुम्ही प्राप्त करून घेतले आहे. म्युनिसिपालटीच्या कल्याणार्थ जे तुम्ही अविश्रांत उद्योग करीत आलात त्याचे आम्हास फारच कौतुक वाटत आहे. दोन्ही बाजूंनी तुम्ही आम्हास अत्युत्तम उदाहरण घालून दिले आहे.' न्यायमूर्ती रानडेसारख्या श्रेष्ठ व्यक्तींनी रावसाहेब मंडलिकांच्या कार्याची केलेली प्रशंसा म्हणजे शाबासकीचे प्रमाणपत्रच होय. यामुळे रावसाहेब मंडलिकांचे म्युनिसिपालटीतील नेमके कर्तृत्व स्पष्ट होते.

रावसाहेब मंडलिक वकील झाल्यापासून इंग्रज हिंदुस्थानात करत असलेले कायदे आणि त्यांचे परिणाम याचा पुरेपूर अभ्यास करत होते. त्यामुळे केलेला कायदा लागू करण्याअगोदर त्याबाबत आक्षेप घेण्यात सर्वप्रथम मंडलिक पुढे जात. त्यामुळे अनेक अन्यायकारक कायदे दुरुस्त झाले. हवलदार यांनी 'कायदा विरुद्ध व्यक्तीविषयक तारतम्य' या भागात रावसाहेब

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / पस्तीस

मंडलिकांनी कायद्याला केलेला विरोध आणि त्यावर इंग्रजांनी केलेली दुरुस्ती याबद्दलची सविस्तर हकिगत दिली आहे. 'एकादा कायद्याचा मसुदा कौन्सिलमध्ये आला की त्याचे वास्तविक स्वरूप रावसाहेबांना लवकर व नेमके लक्षात येत असे व एकदा एखाद्या मसुद्यात एखादा भाग परिणामी अनहितकारक म्हणून त्यांची खात्री झाली की, त्याची दुरुस्ती करण्याकरता जेवढे म्हणून कायदेशीर इलाज आहेत तेवढे केल्याशिवाय स्वस्थ न बसण्याचा रावसाहेबांचा निश्चय असे. त्याकरिता श्रमाकडे, पैशाकडे किंवा काळाकडे मुळीच पाहावयाचे नाही हा त्यांचा निर्धार असे. तो शेवटपर्यंत टिकण्यास त्याला कर्तव्य जागृतीचा आधार असे.' यामुळे रावसाहेब मंडलिक आपल्या कायदेविषयक ज्ञानाचा फायदा सर्वसामान्यांना करून देत याबद्दल माहिती मिळते.

रावसाहेब मंडलिकांचे कायदेविषयक ज्ञान, त्यांच्या कामातील चिकाटी आणि कष्ट करण्याची तयारी यामुळे इ.स. १८७४ रोजी सर फिलीफ वुड हाउस (गव्हर्नर) यांनी मुंबईच्या कायदे कौन्सिलमध्ये त्यांची निवड केली. या निवडीमुळे अर्थातच त्यांच्या कायदेविषयक ज्ञानाचा सन्मान इंग्रजांनी केला. त्यांनीही या निवडीचा खूप फायदा करून घेतला. जे अनेक जाचक कायदे होते, त्यात बदल करण्यास भाग पाडले. नवीन कायदे तयार करताना प्रजेच्या हिताची काळजी घेतली. यामुळे त्यांची फार वाहवा झाली. रावसाहेब मंडलिक हे स्वतंत्र मताचे होते. त्यांनी अनेक कायदे आणि देशांच्या घटनांचा मुळातून अभ्यास केला होता. यामुळे त्यांचा गौरव 'टाइम्स' या नामांकित वृत्तपत्राने केला. हा गौरव हवलदार यांनी सारांशरूपाने दिला आहे. त्यामुळे या काळात मंडलिक कायद्याबद्दल किती ज्ञानी होते हे समजते. रावसाहेब मंडलिक मुंबई कौन्सिलमध्ये इ.स. १८७४ ते इ.स. १८८४ या सालांत होते. त्यातील फक्त इ.स. १८७८ आणि १८७९ या दोन वर्षी ते मुंबई कायदे कौन्सिलमध्ये नव्हते. एवढ्या दीर्घ काळात त्यांनी खूप काम केले. याकाळात त्यांनी मुलकी अंमलदार व जमीन महसुलीचा कायदा, १८७५ चा तीन नंबरचा दस्तुरीचा कायदा, मालमत्तादार कोर्टाचा १८७५ चा पाचवा कायदा, सिटी सर्व्हेचा कायदा १८७६ चा चार नंबरचा कायदा, फेरी बोटींच्या कायद्यात दुरुस्ती करणारा १८७५ चा सहावा कायदा, सक्तीने देवी टोचण्याचा १८७६ चा पाचवा कायदा, कपाशीच्या भेसळीचा १८७७ चा पहिला कायदा, कपाशीच्या भेसळीचा १८८० चा तिसरा कायदा, अबकरीचा १८७७ चा तिसरा कायदा, मुंबई म्युनिसिपल अॅक्टात दुरुस्ती करणारा १८७७ चा सहावा कायदा, शिकारीच्या प्राण्यांचे संरक्षण करणारा १८८० चा तिसरा कायदा, विषारी औषधे विक्री नियमित करणारा कायदा, प्रांतिक रस्त्यांचा १८८२ चा सातवा कायदा, महुडाच्या फुलांविषयी १८८२ चा तिसरा कायदा, स्थानिक स्वराज्याचा कायदा असे महत्त्वाचे कायदे मंडलिक मुंबई कायदे कौन्सिलमध्ये असताना पारित करण्यात आले. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या कायद्याच्या ज्ञानाबद्दल नोंदविलेला अभिप्राय त्यांच्या कायदेविषयक ज्ञानाची महती स्पष्ट करतो. 'एकच पुरुष शास्त्रज्ञ व शास्त्रकार नसतो;

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / छतीस

परंतु त्याची शास्त्रज्ञता शास्त्रकार होण्यास साहाय्य होते. त्याचप्रमाणे एकच पुरुष कायद्यात प्रवीण व चांगला कायदे करणारा बहुधा नसतो. रावसाहेब कायद्यात प्रवीण होते. तसेच कायदे कसे करावे ते ते जाणत होते. ते जाणण्यास त्यांचे कायद्याचे ज्ञान साहाय्यभूत झाले.' चरित्रकार हवलदार हेही कायद्याचे जाणकार होते. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांच्या एकूणच कायदेविषयक ज्ञानाची इत्थंभूत माहिती हवलदार सहज, सोप्या भाषेत देतात. त्यामुळे कायदे न जाणणाऱ्या सर्वसामान्य वाचकाला ही कायद्याची, त्यात झालेल्या सुधारणांची माहिती समजते. त्यांनी कायदे कौन्सिलात महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली होती. त्याबद्दल लॉर्ड रिचर्ड टेंपल यांनी महत्त्वपूर्ण अभिप्राय पुढीलप्रमाणे नोंदवला आहे. 'काऊन्सिलातील हिंदी सभासद हे आपल्या देशबांधवांचे हित व अनहित कशात आहे ते बरोबर दाखवून देण्यात फार उत्साह दाखवत असत. वादविवादांत विश्वनाथ नारायण मंडलिक हे फार प्रमुख भाग घेत. ख्रिस्तोदास पॉल यांना जी पदवी बंगालच्या काऊन्सिलमध्ये प्राप्त झाली होती तीच पदवी यांना मुंबईच्या कायदे काऊन्सिलात प्राप्त झाली होती. यांचे खाजगी वर्तन अगदी उदाहरण घेण्यासारखे होते. सार्वजनिक काम करण्याचे मोठेच बुद्धिसामर्थ्य यांच्या अंगी होते.'

रावसाहेब मंडलिकांच्या चरित्राचे दोन भाग हवलदार यांनी केले आहेत. त्यातील ४४ प्रकरणे पहिल्या भागात आहेत तर राहिलेली ४२ प्रकरणे दुसऱ्या भागात आहेत. साधारणपणे पहिल्या भागात रावसाहेब मंडलिकांची जडणघडण, त्यांनी वेगवेगळ्या पदांवर केलेली नोकरी, सार्वजनिक कामातील धडपड, वकिली, सरकारशी सनदशीर मार्गाने दिलेला लढा याचे निवेदन दिले आहे. दुसऱ्या भागात मंडलिकांची सर्वच क्षेत्रातील प्रगती, त्यांना इंग्रजांकडून मिळालेला मान-सन्मान, वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कर्तृत्वामुळे मिळत असलेली प्रसिद्धी या सर्वांबद्दल निवेदन केले आहे.

रावसाहेब मंडलिकांनी थोड्याच कालावधीत वकिली, मुंबई म्युनिसिपालटी आणि मुंबई कायदे कौन्सिल या ठिकाणी कर्तृत्वाचा ठसा उमठवला. सतत दीर्घोद्योग आणि कोणतेही काम मनापासून करण्याच्या त्यांचा कष्टाळू वृत्तीमुळे त्यांच्यावरील कामाचा ताण आपोआप वाढत गेला. त्यांना सक्तीची विश्रांती घेणे गरजेचे वाटू लागले. रावसाहेब मंडलिक तत्कालीन प्रसिद्ध ठिकाण महाबळेश्वरला विश्रांती घेण्यासाठी जात. महाबळेश्वर या ठिकाणी गेल्यावर त्यांचे राहण्याचे ठिकाण, त्यांचा लवाजमा, विश्रांतीसाठी गेल्यावर जाताना पुस्तके वाचायला घेऊन जाणे या सर्वांबद्दलची माहिती 'महाबळेश्वर' या प्रकरणात हवलदार देतात. याशिवाय रावसाहेब मंडलिकांनी पुण्यामध्ये वडिलोपार्जित जागेवर एक शानदार घर बांधले होते. त्या ठिकाणीही कधी-कधी जाऊन राहत होते. तर कधीकधी त्यांच्या जन्मगावी आसूद येथेही विश्रांती घेत असत. तेथील वातावरणाचे सुंदर वर्णन हवलदार यांनी केले आहे. 'रावसाहेबांची आणखी एक हवा खाण्याची आवडती जागा त्यांच्या जन्मगावाजवळ एक आसूद म्हणून गाव आहे तेथे होती. तेथील थोडा डोंगर चढल्यावर त्यांच्या कुलस्वामीचे (श्रीकेशवराजाचे)

देऊळ आहे. तेथे श्रीच्या सान्निध एक लाकडी बंगला बांधून तेथे रावसाहेब १८७० साली जावून राहिले होते. वरती इषद उंच पर्वताचे शृंग, खाली किंचित खोल दरी, मध्ये देवालयाच्या सान्निध्याने पवित्र झालेल्या झाडीने झाकलेला बंगला. अशा परिस्थितीत राहून प्रातःकाळी पक्ष्याचे मंजुळ गान व बागेतील पाण्याच्या झऱ्याची जल्पना श्रवण करून, दुपारी भोजनोत्तर ताप हरण करणारे वारे सेवन करून, मधल्यावेळी आप्तेष्टांच्या दर्शनाने सुख पावून, रात्री आश्रमसदृश शांततेचे सौख्य भागून, स्त्रीसमवेत रावसाहेब बहुत आराम पावले.' अशा सुंदर वातावरणात राहून पुढील कार्य करण्याचे नियोजन रावसाहेब करत.

रावसाहेब मंडलिकांना हिंदुस्थानातील संस्थानिकाबद्दल आस्था होती. याबाबत म्हैसूर प्रकरण आणि कोल्हापूर येथील दत्तकविधानाच्या प्रश्नी त्यांना वकिली मिळणे या सर्व बाबी मागे आल्याच आहेत. महाराष्ट्राबाहेरील जी मराठी संस्थाने होती, त्या सर्व संस्थानाबद्दल मंडलिकांना विशेष आस्था होती. त्यामुळे या संस्थानिकांच्या अनुषंगाने घडणाऱ्या प्रत्येक घटनांवर त्यांची नजर असे. बडोदे संस्थान आणि मंडलिक यांचे वेगळे नाते होते. बडोद्याचे दिवाण होण्यासाठी त्यांना निमंत्रण दिले जात असे; परंतु इ.स. १८७० आणि त्यानंतर बडोद्यात जो बखेडा माजला होता, तो पाहून तेथे जाणे योग्य नाही असे त्यांना वाटल्याने त्यांनी हे पद घेण्याचे नाकारले; परंतु त्यांचे सहाध्यायी दादाभाई नौरोजी यांनी हे पद स्वीकारले. रावसाहेब मंडलिकांचा बडोदे संस्थानाविषयी इतरांबरोबर झालेला पत्रसंवाद आणि या पत्रसंवादातून त्यांना या संस्थानच्या भविष्याविषयी वाटणारी काळजी या सर्वांचा एकत्रित सार बडोदे या प्रकरणात आला आहे.

पुढे अनेक घडामोडी घडल्यावर बडोद्याचे महाराज खंडेराव गायकवाड यांच्या पत्नी महाराणी जमनाबाई यांना इंग्रज सरकारने दत्तकपुत्र घेण्याची परवानगी दिली. त्यानुसार जमनाबाई यांनी नाशिक जिल्ह्यातील कौळाणे गावचा गोपाळ नावाचा मुलगा दत्तक घेण्याचे ठरवले. या गोपाळच्या (म्हणजेच महाराजा सयाजीराव गायकवाड) यांच्या दत्तक विधानप्रसंगी रावसाहेब मंडलिकांना निमंत्रण देण्यात आले होते. एका मोठ्या संस्थानच्या महत्त्वाच्या कार्यक्रमाला मंडलिकांना निमंत्रण आले होते, यावरून त्यांची त्याकाळात किती योग्यता वाढली होते हे लक्षात येते. चरित्रकार हवलदार यांनी याप्रसंगी रावसाहेब मंडलिकांनी व्यवस्था करण्यासाठी अप्पाजी काशीनाथ निमकर यांची नेमणूक केल्याचे सांगतात. यावेळी सयाजीराव महाराजांना मंडलिकांनी उपदेश केला होता. तो महत्त्वाचा आहे. 'महाराजांना माझा निरोप कळवा की, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार प्रवर्तक शक्ती आहेत. त्या महाराजांना विदित आहेतच. या चार शक्तींशी संगत असे चार वर्ग मनुष्याचे केलेले आहेत. ते आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी व ज्ञानी. यातील जो श्रेष्ठ वर्ग आहे त्यात गणले जाण्याच्या लालसेन जनक व भीष्म यांचा उच्च उद्देश मनात धरूनच काय करावयाचे ते महाराजांनी करावे.' या कार्यक्रमानंतर रावसाहेब मंडलिकांनी वेडनबर्ग यांना पाठवलेल्या पत्रात सयाजीराव महाराजांची तारीफ

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / अडोतीस

केल्याचे दिसते. मंडलिक लिहितात, 'गायकवाड सरकार व माझी मुलाखत झाली. श्रीमंत सयाजीराव महाराज हे तरुण राजे फार होतकरू आहेत. मि. इलियट^{११} यांनी कामगिरी करून ठेवली आहे ती इतकी मोठी आहे की, पुढच्या पिढीचे लोक त्यांना दुवा देत राहतील. इलियट यांचा शिष्य सुविज्ञ, सुमनस्क व सावधान झाला आहे.' मंडलिकांनी लिहिलेले या पत्रातील शब्दनशब्द खरा ठरला. सयाजीराव महाराजांनी बडोदा राज्यात शिक्षण, राजकारण, धर्म, शेती, समाजसुधारणा, आर्थिक बाबतीत केलेली प्रगती लक्षणीय ठरली. यावरून रावसाहेब मंडलिकांचे निरीक्षण किती रास्त आणि योग्य होते हे लक्षात येते.

इंग्लंडहून कोणताही महत्त्वाचा अधिकारी किंवा राजघराण्यातील व्यक्ती हिंदुस्थानला भेट देण्यासाठी येणार असेल तर तो मुंबईमार्गे येत. अशा बड्या लोकांच्या स्वागतासाठी रावसाहेब मंडलिकांना जावे लागत असे. इ.स. १८७५-७६ मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्स हिंदुस्थानला भेट देण्यासाठी आले. त्यावेळी त्यांना मुंबई म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनकडून जे मानपत्र घेण्याचे ठरले होते, त्यासाठी जी कमिटी नेमली होती त्यात रावसाहेब मंडलिकांचा समावेश होता. तसेच या आगमनानिमित्त लहान मुलांना खाऊ वाटण्यासाठी जी कमिटी नेमली होती, त्यामध्येही मंडलिकांचा समावेश होता. प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या भेटीप्रसंगी इंग्रज सरकारच्या अधिकाऱ्यांनी काही महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या रावसाहेब मंडलिकांवर सोपविल्या होत्या. त्या त्यांनी व्यवस्थित पार पाडल्या होत्या. पुढे दिल्ली दरबारामध्ये त्यांना निमंत्रण होते. या प्रसंगाच्या निमित्ताने रावसाहेब मंडलिकांनी महत्त्वाचे दोन प्रश्न सोडवले. त्यावेळी त्यांच्या दौऱ्याचे संपूर्ण निवेदन हवलदार यांनी दिले आहे. रावसाहेब मंडलिकांचे या काळात महत्त्व वाढले होते, त्यांच्या ज्ञानाचा आणि व्यासंगाचा आदर सर्वत्र केला जात होता. या सर्वांचा आढावा हवलदार यांनी घेतला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांनी वकिलीत खूप नाव कमावले. खूप प्रगती केली. इंग्रज दरबारी त्यांचा बोलबाला झाला. त्यामुळे त्यांना कोर्टात उच्च पदांवर नेमणुका मिळू लागल्या. इ.स. १८७६ मध्ये त्यांची सरकारी वकील म्हणून तात्पुरती नेमणूक झाली. त्यानंतर इ.स. १८८४ पासून कायमस्वरूपी नेमणूक झाली. वकिली व्यवसायातील त्यांची धडपड आणि सरकारी वकील होण्यासाठी त्यांना करावी लागलेली कसरत यांचा सुसंगत आढावा हवलदार 'सरकारी वकिली' या प्रकरणात देतात.

महाराष्ट्रात इ.स. १८७५-७६ मध्ये खूप मोठा दुष्काळ पडला. रावसाहेब मंडलिक हे सार्वजनिक कामात अग्रेसर असल्याने याही काळात ते लोकांच्या मदतीसाठी पुढे आले. त्यांनी अनेक दानशूर लोकांना मदत करण्याचे आवाहन केले. या आवाहनाला अनुसरून त्यांना अनेक लोकांनी मदत केली. 'या दुष्काळाकरता रक्कम जमावण्यात व तिचा योग्य ठिकाणी विनियोग करण्यात रावसाहेबांनी स्वतः पुष्कळ खटपट केली. पुण्यास वस्त्रदान व अन्नदान रावसाहेबांनी स्वतः जाऊन केले. त्याशिवाय जागोजाग त्यांची विश्वासाची

लोककल्याणकारी सत्यधर्मी अशी माणसे होती त्यांच्यामार्फत पुष्कळ रक्कम वाटली. त्याचे काम पुण्यास रावसाहेबांचे कारभारी बळवंतराव जोशी व मित्र बाळकृष्ण सायन्ना यांनी केले. या काळात रावसाहेब मंडलिकांनी केलेला पत्रव्यवहार देत ते सार्वजनिक कामासाठी किती तत्पर होते, हे हवलदार यांनी साधार स्पष्ट केले आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे दानधर्माबद्दल असणारे मत आणि त्यांनी कोणाला किती दानधर्म केला याविषयी माहिती 'धर्मादाय' या प्रकरणात येते. त्यांनी नातेवाईकांना दिलेले दान, समाजातील गरजू लोकांना दिलेले दान आणि याप्रसंगी रावसाहेब मंडलिकांनी लिहिलेली पत्रे याचा उल्लेख हवलदार करतात, 'विद्वान मंडळींच्या प्रती विकत घेऊन त्यांना रावसाहेब उत्तेजन देत. विद्वान होऊ घातलेल्या विद्यार्थ्यांस द्रव्याची मदत करत. शिक्षण संस्थांना मदत करत. लोकांनी करावयाच्या स्मारकाचा प्रघात पडत चालला होता, त्याकरिता ते पैसे भरत. मुंबईस काही वर्षांपूर्वी गरीब लोकांकरिता 'बॉम्बे नेटिव्ह डिस्पेन्सरी' म्हणून एक धर्मार्थ दवाखाना काही उदार धनिकांनी बरीच वर्षे चालवला होता. त्याच्या व्यवस्थापक मंडळींचे रावसाहेब सभासद होते व वर्गणीदार होते.' रावसाहेब मंडलिक धर्मादाय करताना ज्या लोकांना खरोखरच दानाची गरज आहे, अशा लोकांना सत्पात्री दान करत. यातून अनेकांना फायदा झाल्याचे हवलदार मुद्दामहून नमूद करतात.

रावसाहेब मंडलिकांच्या संपूर्ण चरित्रात पाच-सहा प्रकरणांत खासगी आयुष्याचा वृत्तांत हवलदार देतात. याबद्दल यापूर्वीच विवेचन आले आहे. त्यातील आणखी दोन प्रकरणे म्हणजे, 'स्त्रीविरह' आणि 'चिरंजीवाचे लग्न'. रावसाहेब मंडलिक दांपत्यांना पुत्र नसल्यामुळे इ.स. १८७९ साली चि. धोंडू याला दत्तक घेतले. त्याचे नाव नारायण असे ठेवले. त्यानंतर मात्र त्यांच्या पत्नी जास्त दिवस जिवंत राहिल्या नाहीत. रावसाहेबांच्या पत्नींचे ५ ऑक्टोबर १८७९ रोजी निधन झाले. त्याचे खूप दुःख मंडलिकांना झाले. या विरहाचे दुःख अनेकांना लिहिलेल्या पत्रातून व्यक्त केले आहे. मित्र जेकब यांना पत्रात लिहिले, 'माझ्या बायकोचे प्राण हरवले त्याबरोबर एक जन्माचा मित्रही हरवला. तिच्या दुखण्यामुळे- त्याचा प्रकार तुम्हास विदित आहेच - आमची उभयतांची मने चांगली एकत्र जुळून गेली होती. जशी साखळीच्या दुव्यानेच! अशा स्थितीत माझे दुसरे लग्न (जे करावयास आमच्या दुष्टचाली रीतीची परवानगी आहे ते) करून देण्याचे सृष्टीक्रमाविरुद्ध जे प्रयत्न माझ्या नातेवाईकांनी केले त्यामुळे तर तिच्या दुखण्यात माझ्या प्रेमाची तिच्या प्रेमाशी सांगड अधिक घट्ट बसली. गेली सहावर्षे तर तिचे नित्य विधी उरकून घेण्याससुद्धा तिला दुसऱ्याची मदत लागत असे. परंतु तिला मदत करण्यातच मला सुख वाटत असे. तिने आपले हाल सोसण्यात दिव्य शक्ती दाखविली हे मी जाणून होतो.' पत्नीच्या निधनाने त्यांना अतीव दुःख झाले होते. अशी अनेक पत्रे हवलदार यांनी दिली आहेत. त्यानंतर काही दिवसांनी त्यांनी चिरंजीवाचे लग्न गणपत जोग यांच्या मुलीशी केले. त्यामुळे एक मोठ्या जबाबदारीतून मुक्त झाल्याचे समाधान त्यांना होते.

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / चाळीस

रावसाहेब मंडलिकांच्या सार्वजनिक कामाच्या तुलनेत हवलदार अतिशय कमी प्रमाणात कौटुंबिक हकिगत देतात. हा एक या चरित्राचा विशेष म्हणावा लागेल.

रावसाहेब मंडलिक सार्वजनिक कामात काही संस्थांचे विश्वस्त म्हणूनही ते काम करत होते. या कार्यातूनही काही सामाजिक काम करता यावे, काही लोकांना मदत व्हावी असा सरळ-साधा त्यांचा हिशेब होता. त्यामुळे काही संस्था त्यांनी अतिशय काटेकोरपणे चालविल्या. याबाबतचा उल्लेख याअगोदर आला आहे. इ.स. १८२३ मध्ये स्थापन झालेल्या 'मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेची स्थापना झाली होती तिचा मुख्य हेतू हा होता की, हिंदुस्थानातील लोकांना शिक्षण मिळावे. म्हणून अशा प्रकारची संस्था स्थापन करण्यात आली होती. या संस्थेत प्रथम इंग्रजी आणि नंतर मराठी शिक्षण देण्यास सुरुवात करण्यात आली होती. यासाठी अनेक लोकांनी निधी जमा केला होता. पुढे या संस्थेत अनेक स्थित्यंतरे घडत गेली. या संस्थेचा निधी कशा प्रकारे खर्च करावा यासाठी पंच मंडळी नेमली जात असे. त्यास 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' असे नाव ठेवले होते. यामध्ये सहा ट्रस्टी असत. त्यातील तीन नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीमधील असत व तीन सरकारने निवडलेले असत. त्यामध्ये सरकारमार्फत रावसाहेब मंडलिकांची निवड करण्यात आली. त्यामुळे त्यांच्या सन्मानात आणखी भर पडली.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून रावसाहेब मंडलिक हे विद्याव्यासंगी आणि कमालीचे ज्ञानी होते हे समजते. हे ज्ञान मंडलिकांनी ग्रंथ वाचनातून मिळवले होते. त्यांच्याकडे महत्त्वाचा ग्रंथसंग्रह होता. या सर्व ग्रंथांच्या याद्या चरित्रकार हवलदारांनी चरित्रात सादर केल्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांकडे अक्षरधन किती मोठ्या प्रमाणात हे समजण्यास मदत होते. हवलदार यांनी या सर्व ग्रंथांचे वर्गीकरण करून दिले आहे. हे सर्व ग्रंथ व्यवस्थित ठेवण्यासाठी त्यांनी अतिशय उत्तम व्यवस्था केल्याचे पुढील विवेचनावरून लक्षात येते. 'उत्तम ग्रंथांचा संग्रह करून त्याची व्यवस्थाही रावसाहेबांनी उत्तमच करविली होती. पुस्तके ठेवण्याच्या सोयीची अशी मोठमोठी कपटे करविली होती व ती ठेवण्यासाठी राहत्या बंगल्यातील दोन विस्तीर्ण दिवाणखाने तळमजल्यावर राखून ठेवले होते. ती जागा न पुरल्यामुळे काही ग्रंथ माडीवर ठेवलेले होते.' रावसाहेब मंडलिक स्वतः ग्रंथांचे चाहते असल्यामुळे त्यांना या अनमोल धनाची किंमत माहीत होती. यामुळेच त्यांनी अशा प्रकारे उत्तम व्यवस्था केली होती.

रावसाहेब मंडलिकांना सार्वजनिक कामात कोणत्याही क्षेत्राचे बंधन नव्हते. त्यामुळे जे काम हाताशी येईल किंवा त्यांच्यापुढे येईल त्या कामाचा पूर्तता केल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे. शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी एक कायदा सुचविला होता. त्यामध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांच्या हिताची अनेक कलमे घातली होती. त्यामध्ये 'रावसाहेबांनी जो कायद्याचा मसुदा केला होता तो फॅमीन कमिशनच्या रिपोर्टमध्ये जी तत्वे नमूद केली आहेत त्यांना धरून होता. १८६६ च्या इंडियन कंपनीच्या ॲक्ट अन्वये लोकांना लिमिटेड लायबिलिटीची कंपनी

काढण्याची सवलत दिलेली होती. अशा कंपनीला समाईक तत्त्वावर दोन लाखांचे भांडवल गोळा करण्याचा व जरूर तसे वाढविण्याचा अधिकार द्यावयाचा होता. तिची मुख्य कचेरी मुंबईस ठेवावयाची होती व शाखा पुण्यास उघडावयाची होती. कंपनीच्या दर भागाची किंमत शंभर रुपये ठेवावयाची होती. शेतकऱ्यांना सवलतीने कर्ज देऊन त्यांची स्थिती सुधारण्याचा हेतू होता. मात्र कर्ज देण्याचे काम तगाईच्या रूपाने जे सरकार करते त्याच्याबद्दल या कंपनीने करावयाचे होते. स्टॅम्प व रजिस्ट्रेशन फी माफ करून घ्यावयाची होती. सावकारांचे व कुळांचे नुकसान न होता सलोख्याने शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याचा हेतू होता. शेतकऱ्यांविषयीचा कायदा हे फक्त एक उदाहरण झाले. त्याशिवाय त्यांनी गंगा नदी शुद्धीकरण, गोरक्षण, वैद्यविद्या, हिंदुधर्मशास्त्र अथवा मयूख अशा अनेक प्रश्नात लक्ष घातले. हे सर्वच प्रश्न त्यांच्याकडून मार्गी लागले नाहीत. गंगा नदी शुद्धीकरण, गोरक्षण, वैद्यविद्या या बाबतीत त्यांना जास्त यश आले नाही; परंतु अशा प्रश्नांची उत्पत्ती किंवा जाणीव त्यांनी सर्वांना करून दिली. त्यामुळे मंडलिक हे सार्वजनिक सर्व प्रश्नांचा वेध घेणारे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते हे लक्षात येते.

रावसाहेब मंडलिकांनी केलेल्या लेखनातील जास्तीत जास्त लेखन हिंदूधर्म आणि तत्संबंधी होते. त्याशिवाय त्यांनी संशोधनपर मानव धर्मशास्त्र, जोतिषशास्त्र, रोहिणीशकटभेद असे ग्रंथ लिहिले. रावसाहेब मंडलिकांच्या लेखनाविषयी हवलदार यांनी तीन टप्प्यांत भाष्य केले आहे. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या सर्व लेखनाबद्दल माहिती देताना त्यांनी संकल्प केलेले; परंतु त्यांच्या हातून पूर्ण न होऊ शकलेल्या ग्रंथांविषयीही या तीनही भागांत निवेदन केले आहे. यामुळे रावसाहेब मंडलिकांनी लेखन केलेले सर्वच ग्रंथ, ग्रंथांचे विषय आणि याबद्दल चरित्रकार हवलदार यांचे मत समजते. या सर्व लेखनाचा गौरव करताना हवलदार म्हणतात, 'रावसाहेबांची कीर्ती, लेखक अथवा ग्रंथकार म्हणून जितका दीर्घकाल टिकेल तितका दीर्घकाल दुसऱ्या कोणत्याही नात्याने टिकणार नाही.' एखाद्या विषयावर लिहिताना सखोल माहिती मिळवावी, जास्तीत जास्त संदर्भ शोधावेत, त्याचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण साधार करावे, शास्त्रशुद्ध करावे आणि त्यावर आधारित निष्कर्ष पूर्वग्रहदूषित न काढता सद्हेतूने काढावेत हा साधा राजमार्ग मंडलिकांच्या लिखाणात दिसतो. रावसाहेब मंडलिकांचे सर्वच ग्रंथ संशोधनपर असल्याने वाचक आणि तरुण अभ्यासकांना मार्गदर्शक आहेत.

रावसाहेब मंडलिकांच्या कायदेविषयक ज्ञानाची कीर्ती हिंदुस्थानात सर्वत्र पसरली होती. यामुळे इ.स. १८८४ मध्ये त्यांची 'कलकत्ता कायदे कौन्सिल'मध्ये निवड केली गेली. मुंबई कायदे कौन्सिलमध्ये जनतेच्या हिताचे कायदे करून घेतले होते; त्याचप्रमाणे कलकत्ता कायदे कौन्सिलमध्ये काम केले. त्यातील काही कायदे पाहिले म्हणजे रावसाहेब मंडलिकांचे काम किती उच्च दर्जाचे होते हे समजते. त्यांनी जन्म, मरण व लग्ने याची नोंद ठेवण्याविषयीच्या कायदा, बंगाल टेनन्सी बिल, प्राप्तिकरावरील कराचा कायदा, हिंदू व बौद्ध या धर्मातील

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / बेचाळीस

लोकांच्या मृत्युपत्र करण्याच्या अधिकाराविषयीचा कायदा असे महत्त्वाचे कायदे केले. हे कायदे करत असताना त्याचे मसुदे रावसाहेब मंडलिकांनी स्वतः अभ्यास करून बनवले होते. याचा फायदा जनतेला झाला. रावसाहेब मंडलिकांचे कलकत्ता येथे जाणे, कायदे कौन्सिलमध्ये त्यांनी केलेले काम या सर्वांचा आढावा हवलदार दोन प्रकरणात घेतला आहे.

‘लॉर्ड रिपन’ हे रावसाहेब मंडलिकांचे जवळचे मित्र होते. त्यामुळे चरित्रकार हवलदार यांनी लॉर्ड रिपनबद्दल एका प्रकरणात माहिती दिली आहे. लॉर्ड रिपन यांनी हिंदुस्थानात केलेल्या सुधारणा आणि त्यासंबंधी लोकांना झालेला फायदा याचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे. रावसाहेब मंडलिकांची इंग्रज अधिकारी मि. जेकब यांच्याशी ज्याप्रकारे मैत्री होती त्याचप्रकारे लॉर्ड रिपन यांच्याबरोबर मैत्री असल्याचे स्पष्ट केले आहे. हा मैत्रीचा धागा त्यांनी उलगडताना या दोघांनी मिळून केलेल्या सुधारणांचा ऊहापोह केला आहे. लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक स्वराज्य, इल्बर्ट बिल या दोन महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या. या सुधारणांची सविस्तर माहिती देताना यामध्ये रावसाहेब मंडलिकांची नेमकी काय भूमिका होती याचेही विवेचन हवलदार यांनी केले आहे. मंडलिकांची अनेक परदेशी अधिकारी आणि विद्वान यांच्याबरोबर मैत्री होती. परदेशातील अनेक ज्ञानी व्यक्तींच्या संपर्कात आल्याने त्यांना अनेक वेळा फायदा झाला होता. मंडलिक जाणत्या आणि हुशार इंग्रजांच्या संपर्कात असत, त्याचप्रमाणे अनेक इंग्रज आणि इतर मान्यवरही त्यांच्या सहवासात राहण्याचा प्रयत्न करत. एकूणच ही देवाणघेवाण दोन्ही बाजूंनी चालू होती. यामुळे अनेकवेळा इंग्रजांना फायदे होत होते, याचप्रमाणे मंडलिकांनाही याचा फायदा होत होता.

रावसाहेब मंडलिकांचे हिंदू धर्मात सुधारणा करण्यासाठी काय मत होते, याबद्दलचे पूर्ण निवेदन ‘समाजसुधारणा विरुद्ध कायद्याची मध्यस्थी’ आणि ‘माधव बागेतील सभा’ या दोन प्रकरणात येते. रावसाहेब मंडलिक हे कायद्याने सुधारणा करण्याच्या विरुद्ध होते. त्यांच्या मते कायद्याने सुधारणा होऊ शकत नाहीत. हिंदू धर्माच्या सुधारणा या इंग्रज सरकारने कायदे केल्यामुळे होऊ शकत नाहीत किंवा ते कायदे करण्याचा अधिकार त्यांना मुळातच नाही. हा युक्तिवाद त्यांनी सडेतोडपणे मांडत असत. यासाठी ‘माधव बागेत’ मोठी सभा त्यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. त्यावेळी हिंदुस्थानातील अनेक मान्यवर उपस्थित होते. त्यांनी या सभेत सुरुवातीस सडेतोड मत मांडले. ‘ही सभा सुधारणा नको असे म्हणण्याकरिता भरली नाही. काय सुधारणा करावयाच्या हे सुचविण्यासाठी पाहिजे तर दुसरी सभा मुद्दाम भरवता येईल; म्हणून आजच्या सभेत वाद - विवाद करावयाचा तो सुधारणा करण्यात कायद्याची आवश्यकता आहे की नाही एवढ्याच मुद्द्यावर करावा.’ रावसाहेब मंडलिकांना सुधारणा हव्या होत्या; परंतु त्या कायद्याने नको, तर त्या प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःहून कराव्यात अशी त्यांची अपेक्षा होती. समाजातील प्रत्येक घटक सुधारणा करू शकतो, यावर त्यांचा विश्वास होता. त्यास अनुसरून काही सुधारणा त्यांनी सुचवल्या होत्या.

समाज सुधारणेतील पुढचा भाग म्हणजे 'दादाजी विरुद्ध रखमाबाई' (हा ऐतिहासिक खटला मुळातून वाचण्यासारखा आहे.) आणि 'समुद्रयान' ही प्रकरणे होत. त्यांनी या दोन्ही घटना-प्रसंगात सुधारणावादी भूमिका घेतली. यामुळे त्यांच्या मताला त्याकाळी किंमत होती. जे लोक हिंदू धर्मातून बाहेर गेलेत किंवा समुद्र ओलांडून गेले त्यांना प्रायश्चित्त देऊन पुन्हा धर्मात घेणे हा एक उत्तम मार्ग असल्याचे त्यांनी सर्वांना विदित केले होते. त्यानुसार त्यांनी रावजी भगवान पावगी हे विलायतेहून परत आले होते. त्यांना प्रायश्चित्त देऊन पंक्तीपावन करण्यात महत्त्वाची भूमिका मंडलिकांनी बजावली होती. 'त्यावेळी बडोद्यास मोठी सभा झाली. तीस पुष्कळ शास्त्री मंडळी व सरदार मंडळी हजर होती. तिने एकमताने असा ठराव केला की विलायतेस जाऊन येणाऱ्या गृहस्थास प्रायश्चित्त देऊन पंक्तीस घ्यावा. या ठरावाची नक्कल श्रीकडे रावसाहेबांनी पाठवून दिली. श्रींनी शास्त्रार्थ पाहून अश्विन वद्य ८ शके १८१० रोजी तशी आज्ञा केली तिने आता प्रायश्चित्त घेतलेला मनुष्य कर्माती व व्यवहार्य म्हणजे पंक्तीपावन होतो असा निर्णय पक्का झाला आहे.' रावसाहेब मंडलिक हे कायद्याने सुधारणा करणारे हुकूमशहा नव्हते; तर प्रत्येकापासून त्यांच्या मनातून सुधारणा झाली पाहिजे या मताचे होते. यासाठी त्यांनी ब्रह्मपरिषद काढली होती. 'सुधारणा या व्यक्तीच्या मनातून झाल्या पाहिजेत त्यासाठी बळजबरी किंवा जबरदस्ती नको.' असा मंडलिकांचा विचार होता.

इ.स. १८८५ मध्ये 'राष्ट्रीय सभा' स्थापन झाली. ही एक हिंदुस्थानातील महत्त्वाची घटना होती. सनदशीर मार्गाने लोकांच्या मागण्या मान्य करून घेणे; हा या सभेचा मुख्य उद्देश होता. या काळात हिंदुस्थानात सार्वजनिक कार्यात काम करणाऱ्या प्रत्येकाचा या सभेशी काही ना काही संबंध येत होता. रावसाहेब मंडलिक या सभेपासून दूर होते. परंतु या सभेला लोक आणि धनाची आवश्यकता वाटू लागली तसे - तसे यातील मुख्य लोकांनी मंडलिकांशी संधान साधायला सुरुवात केल्याचे हवलदार सांगतात. 'रावसाहेब ज्यात आहेत त्यात आपण पडायचे व ते सांगतील त्या कामात मागतील तो पैसा द्यायचा अशी बऱ्याच धनिकांची मनःप्रवृत्ती होती. अशी स्थिती असता रावसाहेब राष्ट्रीय सभेच्या गोटात आणणे केव्हाही फायदेशीर होते. शिवाय रावसाहेब पडले ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध व तपोवृद्ध ते या सभेस असल्याशिवाय तिला पूर्ण महत्त्व नाही. या गोष्टी खुद्द मि.ह्यूम (ज्यांना राष्ट्रीय सभेचे जनक म्हणतात ते) जाणत होते. म्हणून ते रावसाहेबांना काँग्रेसच्या पक्षात ओढून आणावयास पाहत होते.' या सुमारास रावसाहेब मंडलिकांना काँग्रेसमध्ये ओढण्यास अनेक उत्सुक होते; परंतु इतर कामामुळे त्यांनी काँग्रेसमधील कोणतेही पद स्वीकारले नाही.

रावसाहेब मंडलिकांनी अनेक बाबींसाठी मोठा संघर्ष केला. यामध्ये अनेक संस्थांच्या उत्कर्षासाठी परिश्रम घेतले. अनेक संस्थांच्या जडणघडणीतील रावसाहेबांचे योगदान मोठे होते. याबाबतचे निवेदन संपूर्ण चरित्रात वेळोवेळी येते. त्यातील एक वेगळे प्रकरण म्हणजे 'रावसाहेब मंडलिकांच्या पदव्या' हे होय. रावसाहेब मंडलिकांना अनेक पदव्या मिळाल्या

होत्या. त्यांच्या सर्व क्षेत्रातील पदव्या आणि मानसन्मान जाणून घेण्यासाठी हे प्रकरण मुळातून वाचणे हितावह ठरेल. त्यातील काही पदव्या आणि मानसन्मान पुढीलप्रमाणे होते. ‘उपाध्यक्ष : रॉयल एशियाटिक सोसायटी मुंबई, सभासद : बेंगॉल एशियाटिक सोसायटी, फेलो : रॉयल जिऑग्रॅफिकल सोसायटी आफ ग्रेट ब्रिटन व आयर्लँड, फेलो : स्टॅटिस्टिकल सोसायटी लंडन, फेलो: सिन्डिक व डीन युनिव्हर्सिटी मुंबई, सभासद : कायदे काउन्सिल मुंबई व कलकत्ता, सरकारी वकील: हायकोर्ट मुंबई.’ हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनातील प्रत्येक घटना-प्रसंगाला महत्त्व दिले आहे याची कल्पना येते. अशा सविस्तर बाबींमुळे रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनातील जवळजवळ सर्वच बाबींचा उलघडा होतो.

‘अंतकाळ’ या भागात रावसाहेब मंडलिकांच्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळाचे निवेदन येते. रावसाहेबांनी आयुष्यभर ज्ञान आणि सामाजिक काम यातच आपला जीवनक्रम व्यतीत केला. त्यामुळे त्यांनी स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले. या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, त्यांचे वयाच्या ५६ व्या वर्षी निधन झाले. त्यामुळे त्यांच्या हातून अनेक महत्त्वाची कामे करावयाची राहून गेली. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घडामोडी आणि या निमित्ताने इतर मान्यवरांबरोबर झालेल्या पत्रव्यवहारातून आरोग्याबद्दलच्या केलेल्या तक्रारी याचा आढवा घेतला आहे. मंडलिकांच्या पत्नीचे निधन झाल्यावर त्यांचे आरोग्य खालावले. त्यानंतर त्यांचा ९ मे १८८९ रोजी मृत्यू झाला. अशा महान व्यक्तीच्या मृत्यूमुळे सामाजिक कार्य करणारा समाजसेवक आणि कायदेतज्ज्ञ गेल्याची लोकांची भावना झाली. त्यावेळी मुंबई गॅझेट, टाइम्स, इंदुप्रकाश, हिंदू पेट्रीअट (कोलकत्ता), अमृतबझार पत्रिका या वृत्तपत्रात त्यांचे मृत्यूलेख छापून आले. मुंबई युनिव्हर्सिटी, मुंबई म्युनिसिपालटी, मुंबई सरकार, हायकोर्ट अशा नावाजलेल्या संस्थांतून रावसाहेब मंडलिकांना श्रद्धांजली वाहण्यात आली. याचबरोबर महाराष्ट्रातील धुळे, रत्नागिरी, पुणे, नागपूर, उदयपूर, धारवाड या आणि इतर अनेक ठिकाणी त्यांना श्रद्धांजली देण्यासाठी मोठ्या सभा झाल्या. सर्वच ठिकाणी त्यांच्या कार्याचे स्मरण करण्यात आले.

गणेश हवलदार यांनी त्यांच्या मृत्यूबरोबर या चरित्राचा शेवट केला नाही. या नंतर रावसाहेब मंडलिक यांच्या जीवनातील ज्या-ज्या महत्त्वाच्या बाबी होत्या, त्या बाबींसाठी पुढे निवेदन केले आहे. हवलदार यांच्या हाती रावसाहेब मंडलिकांचा सर्वच पत्रव्यवहार लागला होता. त्यामुळेच हवलदार एका-एका भागात एवढ्या खोलवर निवेदन करू शकले आहेत. सविस्तर माहिती देऊ शकले आहेत. त्यामुळे त्यांनी ‘रावसाहेब मंडलिकांचा पत्रव्यवहार’ एका वेगळ्या प्रकरणातून वाचकांच्या समोर ठेवला आहे. यामध्ये त्यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या पत्रव्यवहाराचे वैशिष्ट्य सांगितले आहे. ‘पत्र लिहिताना रावसाहेबांना त्वरा जरी आवरली नाही तरी पत्र लिहिणे ते चांगल्या कागदावर समांतर ओळीने व सफाईने लिहित. आतील अक्षरांची मोडणी ढळू देत नसत. आत मुद्द्याचा तेवढाच मजकूर लिहित. कधी कधी मनोभावना प्रदीप्त झाल्यावर उच्च भाषा वापरण्यात येई तरी पाल्हाळाला थारा मिळत नसे.

पत्र लांबत चालले तर, 'मी आता आख्यान लावले लावले आहे असे तुम्हास वाटेल म्हणून आखडते घेतो असे लिहून पत्र लागलेच पुरे करीत. वेळ नसल्यास अवश्य तेवढ्याच शब्दांत अवश्य तेवढाच मजकूर लिहून झाल्यावर पत्र लागलीच पुरे करीत.' रावसाहेब मंडलिकांनी आयुष्यभर जी पत्रे लिहिली, त्यामध्ये सर्वत्र शिस्त दिसते. प्रत्येक व्यक्तीला लिहिलेले पत्र हे कोणत्यातरी हेतूने आणि महत्त्वाच्या कामाशी निगडित आहे. अशा काही समान पत्रांच्या विषयांचा परिचय हवलदार यांनी करून दिला आहे.

या पत्रांनंतर 'रावसाहेबांची मते' दिली आहेत. रावसाहेब मंडलिकांची काही बाबींविषयी ठराविक आणि स्वाभिमानी मते होती. त्यामध्ये गुरुजी व देहदंड, पार्लमेंट सभेतील पक्ष व हिंदुस्थान, कौन्सिलचा सभासद कसा असावा, पोस्टेज, विश्वाचा एक धर्म, मुलकी व न्याय खात्याची फारकत, वेदाभ्यास, नायकिणीच्या मुलामुलींना सरकारी अथवा सरकारी मदत घेणाऱ्या शाळेत येऊ देण्याविषयी, कायम धाऱ्याची पद्धत, संस्थाने, संस्थानिक व पाश्चात्य संस्था, एक लिपी, रेल्वे व तिसऱ्या वर्गातील उतारू, योगिराज, अस्तास जाताना, निर्गत मालावरील जकात. धंदे शिक्षण, आमची श्रीमंती व खर्च, फंड, प्रदर्शन, उच्च दर्जाच्या जागांवर हिंदी लोकांची नेमणूक, इष्ट फल, आकांक्षा, सामाजिक परिषद, हिंदुस्थानची भावी स्थिती अशा तत्कालीन महत्त्वाच्या विषयांवर मतप्रदर्शन केले. या सर्वांची थोडक्यात माहिती देताना रावसाहेब मंडलिकांचे विचार किती उच्च दर्जाचे होते हे समजते. मंडलिकांचे विचार नेहमीच उच्च दर्जाचे तर होतेच त्याचबरोबर ते सर्व विचार व्यवहाराभिमुख होते. असे उच्च दर्जाचे विचार दिल्याने मंडलिकांची उच्च बुद्धिमत्ता आणि समाजाभिमुख विचारसरणी समजण्यास मदत होते.

रावसाहेब मंडलिकांना रोजनिशी लिहिण्याची सवय होती. पत्रांप्रमाणे हवलदार यांनी चरित्रात रोजनिशीचा पुरेपूर वापर केला आहे. यामुळे चरित्राची सत्यता आणखी वाढली आहे. त्यांच्या रोजनिशीबद्दल हवलदार म्हणतात, 'काळाचा अपव्यय न करता सद्व्यय करणारी माणसे अल्पायुषी असून दीर्घायुषी ठरतील. रोजनिशी ठेवणारी माणसे काळाचा अपव्यय न होऊ देण्याची व सद्व्यय करण्याची खबरदारी घेऊ शकतात म्हणून ती वर निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वाप्रमाणे दीर्घायू म्हणजे चिरकीर्ती होऊ शकतात. रावसाहेब या दुसऱ्या वर्गातील होते.' रावसाहेब मंडलिकांनी आयुष्यभर रोजनिशी लिहिली. त्यामुळे त्यांच्या जीवनातील घटना, महत्त्वाच्या बाबी, त्या बाबींमागील घटनाक्रम आणि त्याचा झालेला तत्कालीन परिणाम या सर्वांची इत्थंभूत माहिती या रोजनिशीतून घेता येते. फक्त चरित्र लिहिण्यासाठीच नव्हे तर रावसाहेब मंडलिकांचे व्यक्तिमत्त्व समजण्यासाठी या रोजनिशीचा उपयोग होतो. हवलदार यांनी या रोजनिशीचा योग्य वापर करत चरित्रात सत्यता आणली आहे. त्याचबरोबर या दैनंदिनीच्या माध्यमातून रावसाहेब मंडलिकांचे व्यक्तिमत्त्व योग्य पद्धतीने वाचकांच्या समोर आले आहे.

प्रथम, मध्य आणि अंतिम ग्रंथ लेखन तीन प्रकरणांतून रावसाहेब मंडलिकांच्या साहित्याची ओळख होते. त्याचबरोबर रावसाहेब मंडलिक वेगवेगळ्या ठिकाणी लिहिताना, बोलताना म्हणींचा वापर करत असत. या म्हणी भाषेचे सौंदर्य वाढवतात याची त्यांना कल्पना होती. चरित्रकार हवलदार यांनी याच महत्त्वाच्या मुद्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. रावसाहेब मंडलिकांचे वाचन आणि व्यासंग अफाट असल्याने त्यांच्या बोलण्यात आणि लेखनात येणाऱ्या अनेक म्हणी वेगळ्या प्रकरणात दिल्या आहेत. त्याशिवाय 'रावसाहेबांच्या म्हणी' या प्रकरणात रावसाहेबांच्या साहित्यविषयक वेगळ्या गुणांची ओळख होते. या म्हणी आजच्या काळातही उपयुक्त आहेत. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांचे साहित्य, त्यांची साहित्यिक अभिरुची पुन्हा एकदा स्पष्ट होते.

ज्या इतिहास पुरुषांनी स्वतःच्या कार्यकर्तृत्वाने इतिहासात नाव अजरामर केले, ज्यांनी सर्वसामान्य लोकांच्या कल्याणासाठी कार्य केले, अशा सर्व महनीय पुरुषांचे गुरूही हे महान होते. याच उक्तीप्रमाणे रावसाहेब मंडलिकांचे गुरूही महान होते. त्यांनी योग्य शिक्षणाने त्यांना कार्यप्रवण बनवले. अशा सर्वच गुरूंची ओळख एका वेगळ्या प्रकरणात हवलदार यांनी करून दिली आहे. यामध्ये फक्त त्यांना औपचारिक शिक्षण दिलेल्या गुरूंचाच समावेश केला नाही; तर आयुष्यभर ज्यांनी-ज्यांनी त्यांना महत्त्वाच्या विषयांवर मार्गदर्शन केले, अशा सर्व गुरूंचा परिचय हवलदार यांनी दिला आहे. खरे पाहता एखाद्या नायकाचे जीवन असामान्य घडते तेव्हा अनेक व्यक्तींचा त्यांच्या व्यक्तित्वावर प्रभाव असतो. अशा व्यक्तींचा परिचय सहसा परिचय शिष्यांच्या चरित्रात दिला जात नाही. याचा उल्लेख केलाच तरी त्यास संपूर्ण चरित्राच्या पृष्ठांत नगण्य स्थान असते. यामुळे हवलदार यांचा हा प्रयोग तात्कालिक आणि नावीन्यपूर्ण वेगळा प्रयोग म्हणावा लागेल.

ज्याप्रमाणे गुरूंचा चरित्रात समावेश विरळाच असतो; अगदी त्याचप्रमाणे चरित्रनायकाच्या मित्रांचा उल्लेख अगदी कमी चरित्रात केला जातो. रावसाहेब मंडलिक यांचे जीवन सार्वजनिक कार्यात जवळजवळ सर्वच क्षेत्रात व्यापून गेले होते. त्यामुळे अर्थातच या सर्वव्यापी क्षेत्रात त्यांचा मित्रवर्गही खूप मोठा होता. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण आणि सखोल अभ्यास केल्याने त्यांना रावसाहेब मंडलिकांच्या सर्व मित्रपरिवाराचा परिचय मुद्दामहून 'रावसाहेबांचे मित्र' या भागात करून दिला आहे. त्यांच्या मित्रांच्या यादीतील काही नावांवरून नजर टाकली असता ते त्यांच्या-त्यांच्या क्षेत्रात त्या काळात अग्रगण्य असल्याचे दिसते. सर बार्टल फ्रियर (मुंबईचे गव्हर्नर), डॉक्टर भाऊ दाजी लाड, डॉ. नारायण दाजी, दादाभाई नौरोजी, केरो लक्ष्मण छत्रे, भास्कर दामोदर पाळंदे, रावबहादूर कृष्णाजीपंत नूलकर, जनार्दन हरी आठल्ये, यशवंत वसुदेव आठल्ये, श्रीमंत तुकोजीराव होळकर, नवरोजी फर्दुनजी हे आणि असे अनेक मान्यवर रावसाहेबांच्या मित्रमंडळीत होते.

चरित्रनायकाचे व्यक्तिमत्त्व हे अनेक घटना-प्रसंगांतून दिसत असते. त्या-त्या प्रसंगाच्या आलेल्या निवेदनावरून व्यक्तित्व समजत असते. अशा प्रकारे चरित्रकार चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व वाचकांच्या समोर मांडत असतो. या सर्व संकल्पना चरित्रात अगदी अलीकडे मांडण्यात आल्या. पूर्वी नायकाच्या व्यक्तिमत्त्वातील गुण वेगळ्या प्रकरणात देण्याचा प्रघात होता. त्याचप्रमाणे हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या व्यक्तित्वातील अनेक गुणांचा परिचय 'रावसाहेबांचे पौरुष' या प्रकरणात करून दिला आहे. त्यामध्ये अध्ययनलालसा, विद्याव्यासंग, अभ्यासाची पद्धत, कालनिष्ठा, उद्योगनिष्ठा, कर्तव्यनिष्ठा, आशावादित्व, स्वावलंबन, सत्त्वनिष्ठा, स्पष्टोक्ती, सत्यनिष्ठा, स्वार्थत्याग, तक्रारीपणा, करारीपणा, स्वाभिमान, देशाभिमान, निरभिमान, लोकसंग्रह, न्याय्यप्रवृत्ती, स्वाभाविक तापटपणा व मार्दव, धर्मनिष्ठा, आश्रमपालन, लांगुलचालनाचा तिटकारा, समाजात वजन, थाटाची पण व्यवस्थित राहणी, सेवकप्रेम, जनावरांचे प्रेम आणि संसारात दक्षता असे अनेक गुण रावसाहेब मंडलिकांच्या अंगी होते. या गुणांची माहिती देताना हवलदार यांनी अनेक घटना-प्रसंग दिले आहेत. यामुळे सहजरीत्या या गुणांची ओळख चरित्राच्या शेवटच्या भागात होते.

रावसाहेब मंडलिकांच्या या दीर्घ चरित्रात हवलदार यांनी इत्थंभूत जीवन प्रवास नोंदवला आहे. मंडलिकांची पत्ने, रोजनिशी, वृत्तपत्रातील लेख आणि बातम्या, मुंबई म्युनिसिपालटीत कामाची जंत्री, मुंबई आणि कोलकत्ता कायदे कौन्सिलातील सर्वच कायदे, मंडलिकांनी स्थापन केलेल्या वेगवेगळ्या संस्थांचे आणि जीर्णोद्धार केलेल्या संस्थांचे अहवाल असा साधनसामग्रीचा मोठा खजिना हवलदार यांच्या हाती लागल्याने हे दीर्घ लेखन शक्य झाले. मुळातच रावसाहेब मंडलिक यांचे कार्य वकिली, कायदे आणि कोर्ट यांच्या संबंधात आहे. तसेच चरित्रकार गणेश हवलदार हेही कायद्यांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे चरित्रनायक आणि चरित्रकार दोघेही एकाच क्षेत्रातील असल्याने अधिकाधिक माहिती देणे मंडलिकांना शक्य झाले.

रावसाहेब मंडलिकांचे कार्य विस्तृत होते. नोकरी, शाळा खाते, सरकारी बुक डेपोचे क्युरेटर, शाळा व्हिजिटर, प्राप्ती कराचे कमिशनर, वकिली, व्यापार, लेखन, विविध कायदे, संस्थांची स्थापना, जुन्या संस्थांचा जीर्णोद्धार, नानाविध संस्थांशी संबंध, मुंबई आणि कोलकत्ता कायदे कौन्सिल, दुष्काळात मदत, सामाजिक सुधारणा अशा कितीतरी क्षेत्रात त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. अवघ्या ५६ वर्षांच्या जीवनकाळात त्यांनी केलेले उल्लेखनीय कार्य वाखणण्याजोगे तर होते. त्या-त्या क्षेत्रातील योगदानामुळे अनेकांच्या जीवनात सुख निर्माण झाले होते. अशा कार्यकुशल, कर्तृत्ववान आणि बहुश्रुत व्यक्तिमत्त्वाचे चरित्र हवलदार यांनी लिहिले. हे चरित्र म्हणजे एक प्रकारे रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनाचा आरसा आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे व्यक्तिमत्त्व थोर होते. याबद्दल हवलदार यांनी चरित्रात तत्कालीन अनेक मोठ्या व्यक्तींची मते दिली आहेत. त्यावरून त्यांच्या कार्याचे महत्त्व समजते; परंतु याशिवायही त्यांच्या समकालिनांनी आणि अगदी अलीकडच्या काळातही अनेकांनी गौरव उद्गार काढले आहेत. न्यायमूर्ती नारायण चंदावरकर यांनी नोंदविलेला अभिप्राय महत्त्वाचा वाटतो. ‘सामाजिक बाबतीत सरकारी कायद्याची जरूरी नाही म्हणून तद्विषयक चळवळ ते तुच्छ मानीत असत; हे योग्य किंवा अयोग्य हा प्रश्न वेगळा. परंतु समाजसुधारणेच्या कार्यास त्यांनी अप्रत्यक्ष रीतीने मदत केली आहे, याबद्दल आम्ही त्यांचे खरोखर ऋणी आहोत.’^{१२} न्यायमूर्ती नारायण चंदावरकर यांनी ‘रावसाहेब मंडलिक व समाजाची पायाशुद्ध सुधारणा’ या व्याख्यानात मंडलिकांच्या सुधारणा किती शिस्तबद्ध होत्या याचे सविस्तर आणि साधारण विवेचन केले आहे. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत त्रयस्थ व्यक्तींचा हस्तक्षेप नको अशा मताचे रावसाहेब होते. त्यामुळे कायद्याने सुधारणा होऊ शकत नाहीत अशी त्यांची धारणा होती.

रावसाहेब मंडलिक हे शिक्षण क्षेत्रातील एक विद्वान होते. त्यामुळे शिक्षण खात्यात वरिष्ठ पदावर त्यांची नेमणूक व्हावी यासाठी त्यांच्या नावाची शिफारस लोकमान्य टिळकांनी केसरीतून केल्याचे दिसते. ‘आमच्याकडे युनिव्हर्सिटीची स्थापना होऊन आज जवळजवळ चाळीस वर्षे झाली, तरी व्हाइस चान्सेलरची जागा गेल्या एकदोन वर्षांच्या पूर्वी कोणाही नेटिव्हास देण्यात आली नव्हती. के. डी. भाऊ दाजी, रावसाहेब मंडलिक वगैरे गृहस्थ या मानास योग्य नव्हते असे नाही.’^{१३} लोकमान्य टिळक रावसाहेब मंडलिकांच्या नावाची शिफारस करतात, त्याअर्थी रावसाहेब हे या श्रेष्ठ पदास निश्चितच लायक होते; परंतु इंग्रजांच्या धोरणामुळे ते शक्य झाले नाही हा भाग वेगळा. त्याचबरोबर अगदी अलीकडे ‘असा हा महाराष्ट्र’ (खंड दोन) मध्ये माधव गडकरी यांनी रावसाहेब मंडलिकांना ‘अव्वल इंग्रजी काळातील रामशास्त्री’ अशी थोर पदवी दिली आहे. या लेखात माधव गडकरी म्हणतात, ‘संबंध चरित्रापेक्षा एखाद्या वैशिष्ट्याने माणूस अमर होऊन राहतो. रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांच्या जीवनचरित्राचे बहुविध पैलू अनेकांना ठाऊक नसतीलही. परंतु त्यांच्या येण्याजाण्यावरून लोक घड्याळ लावीत असत ही आठवण जतन केलेला एकही मराठी नसेल. ‘मंडलिकी टाइम्स’ अशी संज्ञा प्राप्त करून घेणाऱ्या या विद्वान समाजनेत्याच्या चरित्रकाराने १९२७ मध्ये जे लिहिले त्यातही अजून फरक पडलेला नाही.’^{१४} अशा प्रकारे त्यांच्या कार्याचा गौरव केला जातो. त्यामुळे चरित्राच्या शेवटी गणेश हवलदार यांनी ज. जेकब यांच्या विधानाचा हवाला देऊन नोंदविलेला एक अभिप्राय अतिशय महत्त्वाचा वाटतो. ‘एका शब्दात रावसाहेबांचे वर्णन करावयाचे म्हणजे ते मोठे होते.’ यामुळे त्यांच्या कार्याची महती तर पटते. तर एक व्यक्ती म्हणून त्यांनी केलेले प्रत्येक क्षेत्रातील कार्य अनमोल होते.

*****

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना / एकोणपन्नास

मनुष्याशी संबंधित असलेल्या जिज्ञासेपोटी साहित्य निर्माण होत असते. साहित्याचे विषयही बहुतांश मनुष्याच्या जीवनाशी निगडित असतात. चरित्र हा साहित्यप्रकार भूतकाळात होऊन गेलेल्या व्यक्तींशी संबंधित आहे. चरित्रामध्ये एका व्यक्तीच्या जीवनाचा किंवा जीवनातील काही भागाचा वृत्तांत येतो. चरित्र लिहिताना चरित्रनायकाच्या जीवनातील साधनसामग्रीच्या शोधापासून ते आविष्कारपर्यंत चरित्रकाराला एक आव्हान असते. साधनसामग्री गोळा करताना तो एक संशोधक असतो तर साधनसामग्रीची निवड ते आविष्कारपर्यंत सर्जनशील लेखक असतो. तसेच चरित्र हे शोधाच्या दृष्टीने शास्त्र आहे तर निवेदनाच्या, मांडणीच्या दृष्टीने कला आहे. एका व्यक्तीच्या जीवनातील विविध घटना-प्रसंगांचे निवेदन करत त्याचे व्यक्तिमत्त्व कसे होते याच्या निवेदनावर चरित्रकारांचा भर असतो. चरित्र लिहिताना चरित्रकार चरित्रनायकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू वेगळे स्पष्ट न करता त्या घटना, परिस्थितीत किंवा त्याक्षणी चरित्रनायक कसा दिसला ते सांगतो. त्यामुळे अनेक छोट्या-मोठ्या घटना प्रसंगांची मालिका गुंफत चरित्र लिहिले असता ते परिणामकारक होते. या दुर्मिळ चरित्र प्रकल्पासाठी (खंड -२, भाग- एक आणि दोन) निवडलेले रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांचे चरित्र हे अशाच प्रकारे छोट्या घटना-प्रसंगांनी ओतप्रोत भरलेले आहे. साहजिकच या चरित्रातून मंडलिक यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आपोआपच दर्शन होते.

चरित्रनायकाचा जन्म आणि मृत्यू अशी काळाची मर्यादा चरित्राला असते; पण इतर साहित्य प्रकाराला अशी मर्यादा असत नाही. नायकाच्या मृत्यूनंतरही घटिताच्या परिणामांची चर्चा इतर साहित्य प्रकारात लेखक करू शकतो. मृत्यूबरोबर नायकाच्या व्यक्तित्वाचा अंत होतो. जीवनक्रम संपतो. नायकाभोवतीची परिस्थितीही संपते. त्यामुळे व्यक्तीसंबंधी चर्चा मृत्यूनंतर चरित्राच्या दृष्टीने होत नाही. घटनांपेक्षा प्रत्यक्ष व्यक्तीला महत्त्वाचे स्थान असते. पर्यायाने घटना, परिस्थितीपेक्षा व्यक्तित्व चरित्रात उठावदार दिसले नाही तर तो इतिहास होतो. कथा, कादंबरीमध्ये लेखकाला कल्पिताच्या आधारे नवीन पात्रांची, वातावरणाची निर्मिती करता येते; पण तशी चरित्रात निर्माण करता येत नाही. त्याविषयी अ.म. जोशी म्हणतात, 'दोघांच्याही (कथा, कादंबरी लेखक व चरित्र लेखक) कार्यात कल्पनाशक्तीची आवश्यकता असते; परंतु कथालेखकाला आपली कल्पनाशक्ती मोकळी सोडण्यास जितका वाव असतो तितका चरित्रकाराला नसतो हे उघड आहे. कादंबरीकार आपल्या मनास येईल तसे पात्र निर्माण करू शकतो. मनास येईल तसा त्याचा स्वभाव विकास दाखवू शकतो. त्याला मर्यादा कसली असेल तर वास्तवतेची. चरित्रकाराचे हातपाय त्याच्यासमोर असलेल्या पत्रे, आठवणी इत्यादी साधनांनी जखडलेले असतात.'^{१५} त्यास साधनसामग्रीच्या बाहेर जाता येत नाही. चरित्रातून मुख्यत्वेकरून व्यक्तित्वदर्शन घडविले जाते, तर कादंबरीत संपूर्ण जीवनदर्शन

घडविले जाते. कादंबरीकार कल्पनाशक्तीच्या जोरावर अनेक घटना निर्माण करून अनेक प्रसंगांचे योगायोग घडवू शकतो. चरित्र लिहिण्यासाठी चरित्रनायकाशी संबंधित साधनसामग्री एकत्रित करावी लागते. सत्यासत्यता शोधावी लागते. मात्र कादंबरीकाराला साधनसामग्रीची अशी शोधाशोध करावी लागत नाही. त्याची कल्पनाशक्ती हीच त्याची साधनसामग्री असते. चरित्रात पृथक्करण, संश्लेषण, विश्लेषणाला महत्त्व असते. साधनसामग्री शोधापासून ते सामग्री निवडानिवडीपर्यंत तर सत्यदर्शन व व्यक्तिदर्शन असेही वेगळेपण सांगता येईल. या चरित्रात चरित्रकार गणेश हवलदार यांनी चरित्रनायकांची व्यक्तित्वदर्शन घडवताना सत्यपूर्ण माहिती देण्यावर त्यांचा भर आहे. तसेच या चरित्रात काल्पनिक घटना-प्रसंगांना कोठेही स्थान दिलेले दिसत नाही.

चरित्र लेखनात साधनसामग्रीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. चरित्रनायकाविषयी साधनसामग्री ही इतिहास संशोधकांप्रमाणे शोधावी लागते. काळाच्या ओघात साधनसामग्री लोप पावण्याचे धोके अधिक असतात. ही शोधाशोध चालू असताना सर्वच साधनसामग्री हाती लागेल असे नाही. संशोधनाअंती साधनसामग्री प्राप्त झाल्यानंतर तिची सत्यासत्यता पडताळून घ्यावी लागते. उपलब्ध सामग्री चरित्रनायकाच्या जीवनभर समप्रमाणात पसरलेली नसते. चरित्रनायकाच्या जीवनातील ठराविक कालखंडातील सामग्रीच अधिक मिळते तर बालपणाविषयी मिळणारी साधनसामग्री कमी प्रमाणात प्राप्त होत असते; कारण अशी साधनसामग्री पुढे कोणालातरी उपयुक्त ठरेल म्हणून तिचे अनेकांनी जतन केलेले नसते. हे चरित्र मंडलिकांच्या मृत्यूनंतर अनेक वर्षांनी लिहिल्याने साहजिकच त्यांची सारी भिस्त साधनसामग्रीवर राहिल्याचे दिसते. त्यांनी जास्तीत जास्त माहिती मंडलिकांची दैनंदिनी, त्यांचा पत्रव्यवहार, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य, चरित्रनायकाच्या समकालीन लोकांच्या आठवणी आणि उपलब्ध सर्व कागदपत्रांवरून चरित्राची सामग्री जमा करून घेतली आहे. साधनसामग्रीबद्दल हवलदार यांनी दिलेली माहिती रंजक आहे. 'पुढे शिखर दिसत आहे त्यावर पोचले असता सर्व पर्वताचा थांग लागेल, असे वाटते, परंतु तेथे जावे न जावे तोच त्या शिखराच्या मागे त्याहून उंच अशी अनेक शिखरे दिसू लागतात. त्यावरही प्रयासाने पोचल्यावर अगणित नवी शिखरे दिसतात व गौरीशंकर हातास लागणार नाही अशी भीती वाटते, त्याप्रमाणेच प्रथम लोकांनी रावसाहेबांना लिहिलेली पत्रे व त्यांना रावसाहेबांनी दिलेली उत्तरे यांच्या वर्षानुक्रमाने बांधलेल्या पुडक्यांचे मोठाले ढीगच्या ढीग पुढे दिसू लागले. ते दृष्टीखाली घालून होत आहेत तोच रावसाहेबांचे वर्तमानपत्रांतील लेख, त्यांची सभांतील किरकोळ भाषणे, प्रसिद्ध मासिक - पुस्तकातील निबंध व मुंबईच्या व कलकत्याच्या कायदे करणाऱ्या सभांतील वादविवादात्मक भाषणे ही दृश्यमान झाली. ह्यांचे निरीक्षण होताच त्यांच्या रोजनिशा दुरूनच लक्ष वेधू लागल्या. त्यांचे आकलन करीत पुढे जाता स्मृत्यादि

धर्मग्रंथांची रांग पुढे पसरू लागली. वृत्तपत्रातील उतारे व इतर फुटकळ कागदांच्या राशी तर दूरच राहिल्या व एकंदर सामग्रीच्या राशींचा पुरा थांग लावणे अगदी अशक्य नसले तरी फार अवघड आहे अशी त्याची कल्पना झाली. 'म्हणजे जास्त साधनसामग्री उपलब्ध झाली तरी त्यातून योग्य, सत्य आणि उपयुक्त माहिती शोधून काढणे अवघड असते. त्याचप्रमाणे या चरित्राच्या बाबतीत हवलदार यांची गत झाली. परंतु त्यांनी पुढे या सर्व साधनसामग्रीतून योग्य ती सामग्री परिश्रमपूर्वक विलग केली. विषयानुसार तिचे विश्लेषण केले. उपयुक्त साधनसामग्रीचा चरित्रात योग्यरित्या वापर करून घेतला.

फक्त संशोधन करून साधनसामग्री जमा केली म्हणजे प्रश्न सुटत नाही. 'तिची तपासणी, निवड, सत्यासत्यतेची चिकित्सा ह्या प्रक्रियाही घडून याव्या लागतात. शिवाय सामग्रीची उपलब्धता ही एकाच वेळी सिद्धीस जाईल असेही शक्य असत नाही. त्याच त्याच गोष्टींची पुनरावृत्ती टाळावयाची असते. शिवाय सामग्रीचे मूल्य ठरविणे हीही गोष्ट महत्त्वाची असते. खरीखोटी, समर्थनपर, आत्मगौरवपर अशी सामग्री, समतोल मनाने निवडावी लागते. आठवणींच्या स्वरूपातील सामग्रीची निवड करताना इतरांचे पूर्वग्रह तपासावे लागतात.'^{१६} हवलदार यांनी प्रत्येक साधनांच्या बाबतीत सत्यता ही कसोटी लावून त्यातून योग्य साधनसामग्री निवडली. त्याबाबत त्यांनी अधिकच खुलासा चरित्राच्या प्रस्तावनेत केला आहे. 'रावसाहेबांच्या विस्तृत चरित्र सामग्रीचा ठाव लागला तर पाहण्याचा हेतू मनात धरून स्वशक्त्यनुसार प्रयत्न करण्यास प्रस्तुत लेखकाने आरंभ केला व उपलब्ध असलेल्या बऱ्याच सामग्रीचे यथामती अवलोकन करून आता हे चरित्र वाचकांस सादर करीत आहे, मनात शंका धरीत नाही, याचे कारण एवढेच की रावसाहेबांच्या चरित्रातील मुख्य मुख्य गोष्टींचा नुसता निर्देश केला तरी सुद्धा ते मनोरंजक होईल हा त्यात विशेष आहे. तरी या प्रचंड सामग्रीचा चरित्रभागात उपयोग करू जाता त्यातील कोठला भाग घ्यावा याविषयी जो विचार करावा लागला त्यापेक्षा कोणता भाग गाळावा- याचाच विचार अधिक करावा लागला.' थोडक्यात, अधिक साधनसामग्री असल्याने हवलदार यांचा काही काळ गोंधळ झालेला दिसतो; पण त्यांनी साधनांची निवड करताना सत्यता ही कसोटी लावून सामग्रीची निवड केल्याचे दिसते. गुणगौरव करणारी किंवा चरित्रनायकाचे अवमूल्यन करणारी साधनसामग्री तपासून घेतलेली आहे. या साधनसामग्रीमध्ये पूर्वग्रहदूषित असणाऱ्या आठवणी टाळलेल्या दिसतात.

चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व चरित्रात दिसणे महत्त्वाचे असते. छोट्या-छोट्या बाबींतूनही (घटना-प्रसंग) चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व दिसत असते. उपलब्ध साधनसामग्रीतील सर्व दुवे एकत्र करून व्यक्तित्व सजवायचे असते. 'एखादी क्षुद्र घटनासुद्धा मानवी मनावर मोठा प्रकाश टाकू शकते, हे सत्य ध्यानात घेता, चरित्र विषयासंबंधी जे जे म्हणून उपलब्ध होण्यासारखे असेल ते ते साधनसामग्री म्हणून जमविणे, हे चरित्रकाराचे आद्य कर्तव्य ठरते. अशा साधनसामग्रीत पूर्वी लिहिलेले चरित्र वा चरित्र लेखन, आत्मचरित्र, दैनंदिनी, पत्रव्यवहार,

व्याख्यानादी कार्यक्रमाची प्रतिवृत्ते, आम-स्नेही तसेच समकालीन व्यक्ती यांच्या आठवणी, प्रतिस्पर्धांच्या प्रतिक्रिया, चरित्रनायक स्वकालीन असल्यास स्वतःच्या प्रतिक्रिया, चरित्रनायकाच्या सर्जनशील अथवा अन्य कृती, संबंधित स्थळे, छायाचित्रे, वैयक्तिक शेषवस्तू इ. विविध स्वरूपाच्या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो.’^{१७} रावसाहेब मंडलिक यांच्या चरित्रांत अशा अनेक छोट्या; परंतु महत्त्वपूर्ण बाबींचा समावेश करत चरित्रनायकांच्या व्यक्तित्वाचे दर्शन घडवले आहे. मंडलिकांनी वकिली सुरू केल्यावर अनेक गरीब आणि गरजू लोकांचे खटले मोफत चालवले. त्याबाबत हवलदार यांनी दिलेले एक उदाहरण महत्त्वाचे आहे. ‘वकिली करताना सार्वजनिक महत्त्वाचे खटले वेळ पडल्यास फुकटही चालवण्यास रावसाहेब तयार असत. धारेकरी व जप्ती या संबंधाचा महत्त्वाचा प्रश्न एक बर्वे या नावाच्या मनुष्याच्या कज्जात उपस्थित झाला होता. तो कज्जा रावसाहेबांनी फुकट चालविला व ‘भगवत्सत्तेने’ जिकिला व ज्या इसमांनी तो कज्जा यांचेकडे पाठविला होता त्यास लिहिले की, ‘कबूल केल्याप्रमाणे या कज्जात मी काही घेतले नाही.’

चरित्रकाराला सत्य जाणण्यासाठी साधनसामग्री पाहिजे किंवा प्रत्यक्ष चरित्रनायकाचा सहवास लाभलेला हवा. हवलदार यांची भिस्त ही सत्यनिष्ठ सामग्रीवर आणि आठवणीवर राहिलेलेली दिसते. चरित्रकार हवलदार यांना साधनसामग्री मोट्या प्रमाणात उपलब्ध झालेली दिसते. त्यामुळे त्यांनी तर ऐकीव माहितीपेक्षा लेखी माहितीचा उपयोग केलेला दिसतो. यामध्ये हवलदार यांनी दैनंदिनी, पत्रे, वृत्तपत्रातील लेख, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य अशा अनेक साहित्याचा उपयोग केलेला दिसतो. खरे पाहता साधनसामग्रीसंबंधी वाचकाला काही देणे घेणे नसते. वाचक त्याची विचारणाही किंवा विचारही करत नाही. मात्र चरित्रकाराला त्याशिवाय पुढे जाता येत नाही आणि त्याशिवाय चरित्रात वास्तवता येणार नाही.

चरित्रनायकासंबंधी सर्व सामग्री उपलब्ध होईलच असे नाही. यासंबंधी अ.म. जोशी म्हणतात, ‘मनुष्याच्या जीवनाबद्दलची माहिती उपलब्ध सामग्रीवरून जेवढी मिळेल तेवढ्यावर चरित्रकाराला संतुष्ट राहावे लागणार. शंभर टक्के सत्य मिळण्याची कोणतीही आशा बाळगू नये. शास्त्रीय शोधाच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे एकसारखे प्रयोग करून सत्य शोधून काढणे शक्य आहे. त्याप्रमाणे चरित्राच्या साधनांतून शोधून काढणे शक्य नाही.’^{१८} म्हणजेच सत्य शोधण्यासाठी काही काळानंतर चरित्रकाराला थांबावे लागणार हे निश्चित. नेमके हेच धोरण स्वीकारत हवलदार यांनी चरित्र लिहिले आहे. त्यांच्या मते आणखीही साहित्य हाती लागण्याची शक्यता आहे. त्याचाही उपयोग करून अधिक चांगले चरित्र लिहिता येईल.

तरीही असे दिसते की काही साहित्यसंशोधक, इतिहाससंशोधकांनी आयुष्यभर एखाद्या चरित्रनायकाला आपल्या संशोधनाचा विषय करून ठेवतात. त्यामुळे जास्तीत जास्त सत्य साधनसामग्रीचा शोध घेतात. नवनवीन साधनसामग्रीचा शोध घेत नवीन चरित्रे लिहिली जातात. याविषयी सदानंद मोरे म्हणतात, ‘नवी साधने उपलब्ध झाली तर चरित्र नव्याने

लिहिणे भागच पडते .... मुद्दा असा आहे की, या नव्या साधनसामग्रीचा उपयोग करून एखाद्या अभ्यासकाने ते लिहिले म्हणजे सारे काही संपले असे होत नसते. इतिहास लेखनात 'डेड एन्ड' कधीच येत नाही. सदर अभ्यासक कितीही विद्वान, नम्र, मेहनती आणि प्रामाणिक असला तरी त्याने या नवोपलब्ध सर्वच्या सर्व साधनांचा परामर्श अन्वयार्थ एकमेव अंतिम असलाच पाहिजे असेही नव्हे.^{१९} हवलदार यांनी मंडलिकांचे चरित्र पुन्हा लिहिले नाही. असे अनेक नवे संदर्भ घेऊन चरित्र पुन्हा लिहिले असते तर कदाचित यापेक्षाही आणखी माहितीपूर्ण, कलात्मक आणि सत्यनिष्ठ लिहिले गेली असते; परंतु असे घडले नाही. त्यामुळे या चरित्रांचे पुनर्प्रकाशन करणे महत्त्वाचे आहे.

सत्य हा चरित्राचा प्राथमिक निकष असून चरित्र तपासणीची कसोटी आहे. चरित्रात भूतकाळात जीवन जगलेल्या व्यक्तीचे जीवन चित्रित झालेले असते. मानवी जीवन हा साहित्याचा मुख्य विषय असला, तरी चरित्रात प्रामुख्याने एका व्यक्तीचे जीवन चित्रित झालेले असते. प्रत्यक्षात ती व्यक्ती जीवन जगलेली असते. त्याअर्थी मानवी जीवन सत्य असते, वास्तव असते. चरित्रात साधनसामग्रीच्या साहाय्याने सत्य शोधले जाते किंवा चरित्रकार जरी नायकाच्या सान्निध्यात आला असेल तर तो सत्यचित्रण करू शकतो. चरित्रात जर कल्पित मिसळले तर त्याची कादंबरी होते. म्हणून चरित्रात सत्याची वाट धरून चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व साकारायचे असते. बहुतांश वेळा चरित्रकार सत्य शोधत असताना उपलब्ध साधनांवर अवलंबून असतो. चरित्रकाराला संपूर्ण सत्य सांगता येत नाही. कारण त्यासाठी पृष्ठांची मर्यादा असते. चरित्रनायकाच्या जीवनातील काही ठळक घटना प्रसंग जमवून ते सत्य वाचकांसमोर ठेवता येते; परंतु यात तुटकपणा किंवा रुक्षपणा येतो. यासाठी महत्त्वाचे घटनाप्रसंग सलगपणे जोडावे लागतात. चरित्र हे व्यक्तीचे जीवन सत्य जाणण्यासाठीच आहे. किंबहुना चरित्रातील सत्यता जाणण्यासाठीच वाचक चरित्र वाचत असतात. सत्यतेमुळेच चरित्रात सौंदर्य निर्माण होते. ते अभ्यासांती चरित्रकाराला सापडलेले असते. याविषयी वसंत बोरगावकर म्हणतात, 'चरित्रात्मक सत्य दगडाप्रमाणे स्थितिशील नसून ते संगीतातील सुरावटीप्रमाणे अत्यंत तरल, अचूकपणे जाणवणारे असते. चरित्राविषयी होणाऱ्या भावनात्मक तादात्म्यातून ती सुरावट जाणवू लागते. एक प्रकारच्या नीरव शांततेत लेखकाला ते सत्य प्रतीत होते. ते सत्य कागदोपत्री पुराव्याने सिद्ध करता आले नाही तरी त्याला मनोमन जाणवलेले असते.'^{२०} ते जाणवलेले चरित्रातील सत्य वाचकांसमोर मांडणे चरित्रकाराचे आद्य कर्तव्य ठरते. हवलदार यांनी मंडलिकांच्या या चरित्रात जीवनातील सत्य चरित्रात मांडले आहे. त्यामुळे या चरित्रात बोरगावकर म्हणतात त्याप्रमाणे सत्य मांडले असून चरित्र कलात्मक झाले आहे.

चरित्र हे मानवी जीवनाचा इतिहास असतो. इतिहासात कल्पित असत नाही. त्याप्रमाणे चरित्रातसुद्धा कल्पिताला स्थान नसते. चरित्राचे मूल्यमापन करीत असताना सर्वप्रथम सत्याची कसोटी वापरतात. 'चरित्र हा व्यक्तिजीवनाचा इतिहास असल्यामुळे त्यातील

सर्व आशय ऐतिहासिक दृष्टीने सत्य हवा. चरित्रातील सर्व घटना, प्रसंग, स्थलकाल, क्रम, वास्तव सत्याच्या निकषांवर समीक्षकाने घासून पाहिले पाहिजे.^{२९} चरित्राच्या समीक्षेसाठी सत्यासत्यता महत्त्वाची ठरते. मंडलिक यांचे चरित्र ही कसोटी लीलया पार करते. कारण हवलदार हे चरित्र साहित्याचे अभ्यासक आहेत. त्यांनी वेळोवेळी चरित्रात संदर्भ देत चरित्र सत्यनिष्ठ करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

चरित्रकार चरित्रनायकाच्या जीवनातील घटिताला बांधील असतो. इतिहास संशोधकाप्रमाणे चरित्रासाठी साधनसामग्रीचे संशोधन करावे लागते. सत्यापासून दूर जाऊ शकत नाही. त्यामुळे चरित्र एक प्रकारे इतिहासच आहे. तो फक्त एका व्यक्तीच्या जीवनाचा इतिहास आहे. मग चरित्र साहित्य प्रांतात कसे येते. याचा विचार केला असता एक बाब प्रकर्षाने लक्षात येते ती म्हणजे चरित्रकार आपल्या कल्पकतेचा वापर करून कलात्मकता आणतो. मंडलिकांच्या चरित्रात विविध प्रसंग, म्हणी, वाक्प्रचार, सुभाषिते यांचा वापर करून कलात्मकता आणली आहे. त्याचबरोबर मंडलिकांनी निर्माण केलेल्या म्हणी याचाही आढावा चरित्रात घेतला आहे. त्यामुळे चरित्र एकजीव झाले आहे. घटनांवर घटना किंवा घटनांची रेलचेल न करता अगदी सुसंगतपणे चरित्र लिहिले आहे.

रावसाहेब मंडलिक यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास चरित्रकारांनी टप्प्याटप्प्याने झालेला दाखवला आहे. चरित्रनायकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास कसा झाला हे दाखविण्यासाठी गुणदोषांसहित त्यांच्या जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या जीवनातील निरनिराळ्या घटनांची मार्मिक निवड केलेली आहे. तसेच स्वभावचित्रास उठाव देणाऱ्या बारीकसारीक तपशिलांचे वर्णनही केलेले आहे. त्यामधील एक बाब म्हणजे मंडलिकांनी मुंबई बाहेरील जुगार बंद व्हावा म्हणून चळवळ सुरू केली. यात त्यांना बरेचसे यश आले; त्यावेळी मंडलिकांनी एक मित्रास पत्र लिहून हा जुगार थांबणे किती जरूरी आहे हे कळवले. 'कुर्ल्यासारख्या साष्टी तालुक्यातील ठिकाणी जुगार खेळण्याचे व्यसन वाढत चालले आहे ते बंद करण्याकरता काही उपाय योजण्यात यावे म्हणून तुम्हाला पोलिस कमिशनर या नात्याने जाहीरपणे अर्ज करणार आहे. ही चाल बंद करण्याकरता जर एखादा कायदा करण्यात आला तर तो कायदा मुंबईत चालू असलेल्या सर्व भट्ट्यातील धुराचा उपद्रव बंद करण्यापेक्षा अधिक श्रेयस्कर होईल. मी नुकताच ठाणे व कल्याण या बाजूला धंद्यासंबंधाने जाऊन आलो. डब्यांच्या रांगांच्या रांगा जुगार खेळणाऱ्या लोकांच्या झुंडींनी भरभरून चालल्या होत्या. यातील बहुतेक लोक फार भयंकर असतात. या बाबतीत रेल्वे कंपनीनेच यापूर्वी अर्ज करावयास पाहिजे होता व दुसऱ्या कोणीही अजून या बाबतीत चळवळ सुरू केली नाही, म्हणून आश्चर्य वाटते.' लोकल्यानार्थ मंडलिकांच्या या प्रयत्नाला बरेचसे यश आले होते. त्यांच्या या व्यक्तीत्वामधील सुधारणा या गुणांची उत्तम प्रकारे ओळख अशा छोट्या-छोट्या प्रसंगातून होते. अशा बाबींमुळे ही चरित्रे सर्वोत्कृष्ट कलात्मक आहेत असे म्हणता येणार नाही; परंतु त्यामध्ये कलात्मकता आणण्याचा

प्रयत्न त्यांनी केला आहे. लहान - लहान बाबींचे, सवयींचे चित्रण कलात्मकतेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते. साहित्यरूप प्राप्त होण्यासाठी चरित्राला मानवाच्या इतिहासातून बाहेर काढावे लागते. त्यासाठी घटनांना प्राधान्य न देता व्यक्तीला प्राधान्य द्यावे लागते. हा गुण मात्र या चरित्रात नजरेत भरण्यासारखा आहे.

या चरित्रात प्रत्यक्षात होऊन गेलेल्या व्यक्तींच्या जीवनकथेचे निवेदन असल्यामुळे एका अंगाने ही चरित्रे त्या-त्या व्यक्तींच्या जीवनाचा इतिहास आहेत; परंतु त्यांच्या जीवनातील घटना-प्रसंग, त्याची आशयानुसार केलेली निवड, व्यक्तिरेखा निवेदनशैली यासारख्या घटकांमुळे दुसऱ्या अंगाने चरित्राला साहित्यरूपही प्राप्त झालेले आहे. आशय, साधनसामग्रीची निवड, चरित्राची भाषा यामुळे या चरित्रांचा समावेश साहित्याच्या प्रांतांत झाला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे चरित्र साहित्याच्या प्रांतात येण्यासाठी किंवा त्यामध्ये कलात्मकता आणण्यासाठी हवलदार यांनी मंडलिकांच्या जीवनाकडे तटस्थवृत्तीने पाहिले आहे. त्यांनी कलास्वादाचा आनंद तटस्थवृत्तीने घेतला आहे. त्याचबरोबर हे चरित्रकार चरित्रे लिहिताना समरस झालेले दिसतात. समरसता हा गुण महत्त्वाचा आहे. 'चरित्रकाराला निःपक्षपातीबुद्धीने, सत्यकथन करण्यापुरती व वाचकास ते वाचून वाईट न वाटण्यापुरती तटस्थवृत्ती किंवा सविकल्पना आवश्यक असते; आणि उभयतांना चरित्रनायक व इतर व्यक्ती यांच्या अंतःकरणाची पूर्ण ओळख पटण्यासाठी समाधी किंवा समरसता पाहिजे.'^{२२} त्याशिवाय चरित्रनायकाच्या संबंधाने हवलदार यांना एक प्रकारचे आकर्षण निर्माण झाले आहे. त्यातील एक उदाहरण म्हणजे मंडलिकांची पत्रे. त्याबाबत ते प्रस्तावनेत म्हणतात, 'जरी हे चरित्र विस्तृत आहे तरी अपूर्ण आहे; कारण शेकडो कागदपत्रे वाचायचे आहेत. काही पत्रे- जी प्रथम संदर्भाभावे समजली नाहीत म्हणून ज्याचे महत्त्व कळून आले नाही व म्हणून जी विचारात घेतली नाहीत ती आता सर्व ग्रंथ छापून झाल्यावर मागाहून दुसरी पत्रे वाचल्यावर संग्राह्य वाटू लागली आहेत. काही नवे शोध लागण्याचा संभव आहे. उदाहरणार्थ 'जन्मवृत्त' प्रकरण पाहा. तेथे 'मंडलिक' हे नाव कोणी मिळविले याचा शोध चालविला असता विसाजीराम, चरित्र नायकाचा खापर पणजा, याच्या पत्नीकडे काही शोध लागत नाही असे म्हटले आहे. पण आता एक वृत्तपत्राची नक्कल सापडली आहे तीवरून असे दिसते की, श्री नृप शालिवाहन शके १५८२ शर्वरी संवत्सरात ते वृत्तपत्र एकाला समस्त मुरुडकर ग्रामस्थांनी दिलेले आढळते. त्यावर तिमाजी, मंडलिकांचा आज माहीत असा मूळ पुरुष, यांची सही आहे. ती तिमाजी महाजन मंडलिक अशी आहे. यावरून मंडलिक हे नाव मिळविणारा पुरुष तिमाजीच्या अगोदरचा असावा हे उघड आहे. शिवाय तिमाजी हा गावचा महाजन होता. म्हणून पहिली सही तिमाजीची आहे. अद्यापि मंडलिकांना वार्षिक दुर्गादेवीच्या यात्रेचे आमंत्रण होते तेव्हा 'महाजन चला हो यात्रेला' या वाक्याचा उच्चार होतो, त्याचीही उपपत्ती लागते.' एका-एका विषयावर अनेक वेळा विचार करताना हवलदार चरित्रनायकाशी आणि पर्यायाने व्यक्तित्वाशी समरस झालेले दिसतात.

चरित्रनायकाविषयी कथा, कादंबरीप्रमणे उत्कंठा वाढत गेली तर साहित्याच्या दृष्टीने फायद्याचे होईल. जरी नायकाचे जीवन जगून झालेले असले, सर्वांना माहीत असले तरीसुद्धा जीवनाचे सार अगोदरच सांगितल्याने कलेला कशी बाधा येते याविषयी अ.म. जोशी म्हणतात, 'चरित्र हे जिवंत व्यक्तीचे असल्यामुळे त्याचा आदी, मध्य व अंत सर्वांना माहीतच असतो. हा आक्षेप बरोबर आहे; परंतु जिवंत व्यक्तीचे चरित्र सर्वांना माहीत असले तरी प्रथमच तिच्या जीवनाचे रहस्य सांगून टाकण्यापेक्षा बालपणापासून तिच्या जीवनाचा हळूहळू विकास कसा होत गेला, तिच्या स्वभावावर निरनिराळे संस्कार कसे होत गेले व अखेरीस तिच्या जीवनाला काहीतरी वैशिष्ट्य कसे प्राप्त झाले, याचा क्रमवार इतिहास सांगणे जास्त चित्तवेधक होईल.'^{२३} गणेश हवलदार यांनी नेमके हेच सूत्र वापरत टप्प्याटप्प्याने मंडलिकांच्या जीवन उलघडले आहे. पूर्ववृत्त, जन्म, शिक्षण, नोकरी, वकिली, समाजसेवा, कायदे कौन्सिलातील काम, साहित्यनिर्मिती, संस्थांची निर्मिती, संस्थांचा उद्धार या क्रमाने मंडलिकांचा जीवनपट वाचकांच्या समोर ठेवला आहे. त्यामुळे मंडलिकांच्या जीवनातील एक एक रहस्य समजण्यास मदत होते. चरित्र नायकांचे जीवन टप्प्याटप्प्याने व्यक्तिमत्त्व विकासानुसार निवेदन केल्यामुळे मंडलिकांचे क्रमवार जीवन समजण्यास मदत झाली आहे. चरित्र वाचताना उत्कंठा वाढत गेली आहे.

तसेच साधनसामग्रीचा वापर निवेदनाच्या ओघात केला तर कलात्मकता वाढते. अशी पत्रे आठवणी, भाषणे परिशिष्टात किंवा चरित्राच्या शेवटी देणे कलात्मकतेच्या दृष्टिने बरोबर नाही. त्यामुळे तुटकपणा जाणवतो. या खंडातील (खंड दोन, भाग-१ व २) चरित्र इ.स. १८६४ ते इ.स. १९४७ या कालखंडातील असल्याने अशा प्रकारचा तांत्रिक विचार या चरित्रात झाल्याचे दिसत नाही. तरीसुद्धा हवलदार यांनी मंडलिकांनी पत्रे आणि दैनंदिनी यांचा निवेदनाच्या ओघात उत्तमपणे केला आहे. त्यानंतरसुद्धा त्यांनी चरित्राच्या शेवटी मंडलिकांची पत्रे, भाषणे, म्हणी दिलेले आहेत. या उणेपणाबद्दल चरित्रकारांना दोष देणेही योग्य नाही. प्रत्येक घटना-प्रसंग हा नाविन्यपूर्ण रीतीने सजवल्याने चरित्रात कलात्मता आली आहे.

संयम आणि अलिप्तता साधल्याने चरित्रास सौंदर्य निर्माण होते. ज्या घटनांचा, प्रसंगाचा, व्यक्तीचा चरित्रनायकाच्या व्यक्तित्वाशी संबंध नाही अशांना संयमाने टाळले पाहिजे. त्यायोगे चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व उठून दिसेल. याविषयी जान्हवी संत म्हणतात, 'चरित्रकाराने वाद-विवादांच्या भानगडीत पडू नये. उदा. टिळक-रानडे वाद, जहाल-मवाळ वाद इ. न्यायाधीशाप्रमाणे त्याने दोहोंची बाजू मांडावी व निकाल देण्याचे काम वाचकावर सोपवावे.'^{२४} नेमके हेच धोरण हवलदार यांनी या चरित्रात ठेवलेले दिसते. त्यांनी अवांतर घटना अजिबात टाळलेल्या नाहीत; परंतु त्यामध्ये संयम राखत तटस्थता ठेवली आहे. फक्त ज्या घटना चरित्रनायकांशी संबंधित आहेत त्यांचाच समावेश केला आहे. तर वाद-विवाद पूर्णपणे टाळले आहेत. याबद्दल मंडलिकांच्या समाजसुधारणा पाहता येतील. त्याकाळात कायद्याने

सुधारणा करायच्या की लोकांनी स्वतःहून सुधारणा कराव्यात असे दोन मत प्रवाह होते. परंतु या वादाच्या भानगडीत न पडता हवलदार यांनी मंडलिकांना हव्या असणाऱ्या सुधारणा त्यांनी कशा-कशा केल्या याबद्दल सविस्तर आणि साधार विवेचन केले आहे. वादविवाद न मांडता हा मुद्दा त्यांनी वाचकांच्या समोर ठेवला आहे. यामुळे या चरित्रांत वाचकांना तटस्थवृत्ती तर दिसते त्याचबरोबर चरित्रकारांनी स्वतःची मतेही लादलेली नाहीत हेही स्पष्ट होते.

चरित्रात कल्पिताला स्थान नाही. चरित्र ही घटिताशी, वास्तवतेशी बांधील असणारी साहित्यकृती आहे. सत्यतेमध्ये कल्पित मिसळले तरी त्याची कादंबरी होण्याचा धोका असतो. चरित्राला सत्याची चौकट असते. कारण वास्तवात घडून गेलेल्या व्यक्तीच्या संदर्भात चरित्र असते. 'कथा, कादंबरीप्रमाणे ही काही नवनिर्मिती नसते. वास्तवात जीवन जगलेल्या व्यक्तीची ती पुनर्निर्मिती असते. त्यामुळे चरित्रात मुळातच कल्पिताला वाव नसतो. कल्पिताला जरी वाव नसला तरी लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला मात्र चरित्रलेखनात वाव असतो.'^{२५} लेखक आपल्या कल्पकतेप्रमाणे चरित्रात घटना, प्रसंग निवडून कलात्मकता आणतो. मंडलिकांच्या चरित्रात काल्पनिक घटना-प्रसंगांना स्थान नाही. त्याचबरोबर हवलदार यांनी कल्पकता वापरत चरित्र रेखाटले आहे. चरित्रकार हवलदार यांनी चरित्रनायकांच्या संपूर्ण जीवनातील प्रत्येक घटना-प्रसंग मांडला नसला (असे सर्वच घटना-प्रसंग मांडणेही शक्य नाही.) तरी महत्त्वाचे घटना प्रसंग कल्पकतेच्या आधारे जोडून चरित्रात एकात्मता साधली आहे. यामध्ये नानाविध कायदे करताना मंडलिकांना तारेवरची कशी कसरत करावी लागली याचे विवेचन करताना त्यांनी कल्पकता वापरून कलात्मकता आणली आहे.

चरित्रात व्यक्तिदर्शन असल्याने चरित्राची अंगे नायकाशी संबंधित असतात. चरित्राची व्यक्तित्व, जीवनक्रम आणि परिस्थिती अशी तीन अंगे आहेत. चरित्राच्या कोणत्या अंगाला किती महत्त्व दिले त्या प्रमाणात चरित्रांची वाङ्मयीनदृष्ट्या उत्कृष्ट चरित्र बनण्याकडे वाटचाल होते. चरित्राच्या या अंगांचे यथार्थ दर्शन कसे दिसले यावर चरित्रांची कलात्मकता अवलंबून असते. याविषयी द.न. गोखले म्हणतात, 'चरित्रात मानवी जीवनाचे जे दर्शन घडते ते मुख्यतः एकाच व्यक्तीच्या जीवनामधून घडते. हे व्यक्तीजीवन सर्वसाधारणपणे तीन अंगांनी बनलेले आढळते. पैकी पहिले अंग त्या व्यक्तीचे व्यक्तित्व (कॅरेक्टर), दुसरे अंग म्हणजे त्या व्यक्तीचा जीवनक्रम (करिअर) आणि तिसरे अंग म्हणजे व्यक्तित्व, जीवनक्रम यांना संदर्भ देणारी परिस्थिती (एन्व्हायर्नमेंट). या तीन अंगांपैकी कोणतेही अंग चरित्रात टाळता येणार नाही.'^{२६} म्हणजेच व्यक्तित्व, जीवनक्रम आणि परिस्थिती ही चरित्राची तीन अंगे आहेत. त्याचबरोबर चरित्राची भाषाशैली हे चौथे अंग सांगता येईल. या सर्वच अंगांचा विचार करत या हवालदार यांनी मंडलिकांचे चरित्र रेखाटले आहे. या चरित्रातून व्यक्तित्व उत्तमपणे रेखाटले आहे. चरित्रनायकांचा जीवनक्रम आणि तत्कालीन परिस्थितीचे सर्वोत्तम निवेदन केल्यामुळे या चरित्राला परिपूर्णता आली आहे.

चरित्रात व्यक्तित्वाला महत्त्वाचे स्थान आहे. व्यक्तित्व शोधनामुळेच चरित्राला साहित्याचे रूप प्राप्त होते. चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व हे त्याच्या नित्य जीवनातून, त्याच्या हातून निर्मित गोष्टीतूनही दिसते. मानवाच्या हातून घडणाऱ्या प्रत्येक कृतीमधून त्याचे व्यक्तित्व दिसते. व्यक्तित्व हे अदृश्य असले तरी प्रत्येक गोष्टी, कृतीमागे असतेच. कोणतीही कलाकृती एकात्म असावी लागते, तरच तिच्यातील सौंदर्य दिसते. किंबहुना एकात्मता हा आवश्यक गुण आहे. ‘चरित्र नायकाचे किंवा कोणत्याही व्यक्तीचे व्यक्तित्व वरवर एकात्म असत नाही. व्यक्तीच्या सहजप्रवृत्ती, अभिवृत्ती, भावना, भावावस्था, प्रतिभा-प्रज्ञा-आदिक शक्ती, सवयी, लकबी वगैरे गोष्टी विश्लेषण करून आपण वेगवेगळ्या काढतो, पण त्या एक असतात. त्यांच्या परस्पर मिलनातून एकजीव व्यक्तित्व तयार झालेले असते.’^{२०} एकरूप व्यक्तित्व चरित्रातून दिसताना चरित्र साहित्याच्या जवळ जाते, म्हणून व्यक्तित्वाला चरित्रामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. हवलदार यांनी मंडलिकांचे व्यक्तित्व जवळून अनुभवले नव्हते; त्यांनी मंडलिकांच्या व्यक्तित्वाचा वेगवेगळ्या घटना-प्रसंगातून ठाव घेतला होता. त्यासाठी मंडलिकांची दैनंदिनी, पत्रे, वृत्तपत्रातील लेख आणि त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य यांचा मुळातून अभ्यास केला. यामुळेच त्यांना मंडलिकांसारख्या बहुविध चरित्रनायकांचे व्यक्तित्व कलात्मकरित्या रेखाटता आले आहे.

जीवनक्रम चरित्राचे अविभाज्य अंग आहे. जीवनक्रम जन्मापासून सुरू होऊन मृत्यूनंतर संपतो. जीवनातील वेगवेगळ्या टप्प्यावरती वेगळा जीवनक्रम असतो. त्यात जरी व्यक्तित्वाचे प्रतिबिंब पडले तरी जीवनक्रम व्यक्तित्वाप्रमाणे एकरूप नसतो. कारण जीवनक्रम हा बाह्यघटकावर अवलंबून असणारा घटक आहे. मंडलिकांचा जीवनक्रम व्यक्तित्वाप्रमाणे एकात्म नाही. रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांचे बालपणीचे जीवन एका खेडेगावात गेले. पुढे शिक्षणाच्या निमित्ताने म्हणा किंवा इतर तत्कालीन कारणांनी त्यांनी वेगवेगळ्या शहरांत प्रवास केला. त्यामुळे त्यांचा जीवनक्रम बदलला. बालपणी असणारी त्यांची कौटुंबिक अवस्था, कुटुंबाची स्थिती, (परिस्थिती) त्यांच्या शिक्षणाच्या वेळची स्थिती, नोकऱ्यांतले बदल किंवा बदललेल्या नोकऱ्या, त्यांच्या विविध होणाऱ्या बदल्या त्यानिमित्ताने होणारी स्थलांतरे, त्यांचे नोकऱ्याशिवाय उद्योग, छंद, राजकीय वा सामाजिक चळवळीतील सहभाग, त्यांचे लग्न, संसार, त्यांच्यावर ओढावलेले भलेबुरे प्रसंग, घडलेली प्रकरणे आदी अनेक गोष्टी-घटनांचा समावेश जीवनक्रमाच्या एका साच्यात होतो. चरित्रनायकांच्या जीवनक्रमाचा स्वतंत्रपणे विचार केल्यास तो एकजीनसी नाही. तरीही तो जीवनक्रम त्या-त्या व्यक्तीचा आहे. जीवनक्रम एकात्म किंवा एकरूप नसला तरी व्यक्तित्वाशिवाय जीवनक्रमातील अनेक पैलू समजणार नाहीत. तसेच व्यक्तिमत्त्व विकास जीवनक्रमाशिवाय समजणार नाही. त्यामुळे मंडलिकांच्या व्यक्तित्वाचा विचार करताना जीवनक्रम लक्षात घेतला आहे. ही या चरित्रांची जमेची बाजू आहे. मंडलिकांच्या बदलणाऱ्या जीवनक्रमाचा त्यांच्या व्यक्तित्वावर होणारा

परिमाण अतिशय परिणामकारकपणे हवलदार यांनी रेखाटला आहे. याचे नमुन्यादाखल एक उदाहरण देता येईल, 'मंडलिकांच्या पत्नीचा मृत्यू झाल्यावर त्यांच्या जीवनक्रमात आमूलाग्र बदल झाला.' त्यामुळे त्यांचे व्यक्तित्व हळवे, दुःखी आणि भावनिक झाल्याचे त्यांनी मित्रांना लिहिलेल्या वेगवेगळ्या पत्रांतून दिसते.

जीवनक्रमाप्रमाणेच परिस्थितीही एकात्म नसते. बाह्य घटकांवर परिस्थिती अवलंबून असते. अन्य एका परिस्थितीत चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व कसे प्रकटते ते जीवनक्रम व परिस्थितीवरून दिसते. 'परिस्थितीत कुठलाच सलगपणा असत नाही. बाह्य जगाला व्यक्तिजीवन जिथे जिथे स्पर्श करते त्या त्या स्पर्शस्थानांना आपण परिस्थिती म्हणतो. तेव्हा ती तुटक असावी, एकात्म नसावी, हे क्रमप्राप्त ठरते. जीवनक्रम एकपट तुटक असला तर परिस्थिती दसपट तुटक असते.'^{२८} रावसाहेब मंडलिक यांच्या जीवनात परिस्थिती नेहमीच बदलत होती. त्यामध्ये तुटकपणा येत होता. तरीसुद्धा मंडलिकांचे व्यक्तित्व समजावून घेण्यासाठी आणि देण्यासाठी या चरित्रात संबंधित हवलदार यांनी या परिस्थितीचा यथायोग्य उपयोग करून घेतला आहे. मंडलिक वेगवेगळ्या पदांवर नोकरी करताना परिस्थिती भिन्न होती. त्या-त्या परिस्थितीत त्यांनी स्वतःला सिद्ध केले. तेथील वातावरणाचा त्यांच्या जीवनावर काय परिणाम झाला याबद्दलचे विवेचन हवलदार यांनी आवर्जून केले आहे. उदाहरणार्थ, सिंध प्रांतात नोकरीला गेल्यावर तेथील भाषेचा सखोल अभ्यास केला. यामुळे त्यांचे 'सिंध भाषेचा चालताबोलता कोश' असे नाव पडल्याचे हवलदार आवर्जून नोंदवतात.

व्यक्तित्व, जीवनक्रम व परिस्थिती यांच्या संगमातून चरित्राची निर्मिती होत असते. तरीसुद्धा व्यक्तित्वाला अग्रक्रम देऊन चरित्राची कलात्मकता वाढविली जाते. त्यामधील प्रधान क्रमाविषयी जयंत वष्ट म्हणतात, 'चरित्राला साहित्यात स्थान आहे हे लक्षात घेतले तर चरित्रकार परिस्थितीपेक्षा जीवनक्रमाला आणि जीवनक्रमापेक्षा अधिक महत्त्व व्यक्तित्वाला देतो आणि साहित्यरूप चरित्र निर्माण करतो.'^{२९} अर्थातच व्यक्तित्वाच्या दर्शनातून चरित्राची निर्मिती होते. जीवनक्रम, परिस्थिती यांच्यामुळे व्यक्तित्वाला पूर्णस्वरूप येते. चरित्र श्रेष्ठ दर्जाचे व्हायचे असेल तर या तिन्ही अंगाची एकात्मता अत्यंत महत्त्वाची आहे. तिन्हीही अंगे एकमेकांशी संबंधित आहेत. एकमेकांवर अवलंबून नसली तरी एका शिवाय दुसरे प्रकट होत नाही; पण महत्त्व मात्र व्यक्तित्वालाच. कारण व्यक्तिदर्शन हाच चरित्राचा प्रधान हेतू असतो. मंडलिकांच्या या द्विखंदात्मक चरित्रात व्यक्तित्वालाच प्राधान्य दिले आहे.

चरित्राची भाषा हाही चरित्राचा एक विशेष घटक समजला जातो. चरित्र कथन करताना चरित्रकार वापरत असलेल्या भाषाशैलीवर चरित्राची यशस्वीता ठरते. चरित्राची भाषा जर बोजड, समजायला अवघड असेल तर चरित्र आपोआपच कमी प्रमाणात वाचले जाणार; पण चरित्राची भाषा जर रसाळ, ओघवती असेल, तर चरित्राची वाचनीयता वाढेल. चरित्रकार स्वतः संपूर्ण चरित्र कथन करतात. म्हणजेच स्वतः नायकाचे चरित्र पाहिले आहे असा भास

निर्माण करतात. त्यावेळी ते चरित्र वाचनीय होते; पण अशा वेळी काही प्रमाणात सत्याला बगल दिलेली असते. कधी-कधी सत्यनिष्ठा जपण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात आधार, संदर्भ दिले जातात. अशावेळी चरित्र रुक्ष होण्याचा संभव असतो. रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र हे इ.स. १९२७ मध्ये प्रकाशित झाले आहे. हे चरित्र अब्बल इंग्रज कालखंडात लिहिल्यामुळे त्यावर इंग्रजी भाषेचा प्रभाव दिसतो. परंतु चरित्रात संवाद, घटना यांचा समावेश केल्याने चरित्रकथनामध्ये वाचनीयता वाढलेली दिसते. या संपूर्ण चरित्रात वेळोवेळी मंडलिकांचे संवाद दिले आहेत. अनेक म्हणींचा वापर केला आहे. जवळजवळ सर्वच प्रकरणांच्या सुरुवातीला श्लोक किंवा कवितेचे कडवे दिले आहे. त्यामधील एक उदाहरण पाहू. मंडलिकांनी हिंदुस्थानात इ.स. १८७६ ते इ.स. १८८८ मध्ये पडलेल्या दुष्काळात गोरगरीब लोकांना खूप मदत केली. त्यावेळी रामजोशी यांनी या भयानक दुष्काळाचे वर्णन केले.

टाक मुखामधी काही ।

मज नाही म्हणती अन्न पंधरा दिनी ।

जळा पिवुनि किति नळांत फुगले,

पळांत वपु त्यागुनी ।

गळां पडुनि किति रडति,

किति वरतिं बाळक मुडदे कंवटाळुनी ॥

(चाल) करतील काय हो अन्नाविण गांजली ।

ही दुनिया सारी जठराग्निंत भाजली ।

ही दुष्काळाची नौबद बरी वाजली ॥१॥ टा.

अशा प्रकारे प्रत्येक प्रकरण सुरू करताना काव्य पक्ती किंवा महनीय ग्रंथातील श्लोक देऊन वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. यामुळे चरित्राची कलात्मकता वाढली आहे.

रावसाहेब मंडलिकांच्या चरित्रात निवेदन क्रम कालानुसार ठेवला आहे. कालानुसार निवेदन करताना महत्त्वाची अडचण म्हणजे एकाच कालखंडात चरित्रनायकाच्या जीवनात अनेक घटना घडत असतात. म्हणून त्या शब्दबद्ध करणे कठीण जाते. काळानुसार घटना सांगताना प्रत्येक काळातील घटना, क्षण त्याच कालखंडात सांगणे सोपे नसते. त्यामुळे हवलदार यांनी काळ आणि घटना यांचा संगम करत चरित्रांचे निवेदन केले आहे. बालपण-शिक्षण-नोकरी-कुटुंब-प्रौढावस्था-त्यांना प्राप्त झालेले श्रेष्ठपण या क्रमाने त्यांच्या जीवनातील सर्व घटना-प्रसंगांचे निवेदन केल्याने चरित्रनायकांच्या जीवनातील सामान्य ते असामान्य हा क्रम समजत जातो.

रावसाहेब मंडलिक यांचे हे चरित्र चरित्रअभ्यासकांनी तयार केलेल्या आधुनिक काळातील सर्वच कसोट्या पार करते असे म्हणता येत नाही. महत्त्वाचे म्हणजे अशी चरित्रे ही त्या-त्या काळातील साहित्याची प्रातिनिधिक उदाहरणे असतात. यामुळे पुढे चरित्र साहित्यात काही

प्रगती झाली तर त्या तुलनेत मागील चरित्रे अपुरी वाटली म्हणून त्या चरित्रांचे महत्त्व कमी होत नाही. मंडलिक त्या काळातील देशसेवा करणाऱ्या नोकरदारांचे प्रतिनिधी ठरतात. त्यांची देशभक्ती, सर्वसामान्य लोकांचे भले करण्याची धडपड दिसते. त्यांच्या कोणत्याही कामांतील परिश्रमामुळे इतरांच्या जीवनात आश्वासक बदल व्हावेत ही वृत्ती दिसते. मंडलिक सामान्य कुटुंबात जन्मले. त्यांनी परिश्रम घेत शिक्षण घेतले. वेगवेगळ्या पदांवर अधिकार पदांवर नोकऱ्या केल्या; परंतु याचा वापर मात्र सर्वसामान्य लोकांसाठी केला. या सर्वांचा परिणाम त्यांना असामान्यत्व प्राप्त झाले. त्यांचे असामान्य व्यक्तिमत्त्व आणि प्रसिद्धीपराड्मुखता यामुळे चरित्रांचा समावेश 'दुर्मिळ चरित्रे पुनर्प्रकाशन' खंडात केला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे हे चरित्र इ.स. १९२७ मध्ये प्रकाशित झाले. तत्कालीन तंत्रज्ञान, छपाई सामग्रीच्या मर्यादांमुळे चरित्राचा आकार दीर्घ झाला होता; परंतु पुनर्प्रकाशित चरित्रात नवीन तंत्रज्ञानामुळे पृष्ठांची संख्या कमी झाली आहे. पुनर्प्रकाशित चरित्रात इंग्रजी व्यक्तींची नावे जुन्या शुद्धलेखनानुसार आहेत. तर इतर मजकूरांत नवीन शुद्धलेखन नियमाप्रमाणे बदल केले आहेत; परंतु आशयात मात्र बदल होऊ दिला नाही.

रावसाहेब मंडलिकांनी नोकरी, शिक्षण, साहित्य, कायदे, संस्था, दुष्काळ, सामाजिक, धार्मिक, न्यायव्यवस्था आणि अशा अनेक क्षेत्रात दर्जेदार कामगिरी केली होती. या चरित्रामधून त्यांचा सामान्य ते असामान्य असा जीवनप्रवास दिसतो. हे चरित्र स्पष्ट करते की, प्रामाणिकपणे कष्ट केले, देशबांधवांवर प्रेम केले तर आपापल्या क्षेत्रांत उत्तुंग भरारी मारता येते. म्हणून हे चरित्र स्वतःचे, देशाचे भवितव्य घडवू पाहणाऱ्या विद्यार्थी, राजकारणी, विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्यांना प्रेरणादायी आहेत. थोडक्यात दूरदृष्टी, प्रामाणिकपणा, देशप्रेम आणि बंधुत्वाची शिकवण हा या चरित्राचा गाभा आहे. माणूस जन्माने नव्हे, तर त्याच्या कर्तृत्वाने संस्मरणीय ठरतो. हेही या चरित्रामुळे पुन्हा अधोरेखित केले आहे. मंडलिक मोठे होते. यामुळे त्यांचा वारसा जपण्याच्या हेतूने हे एवढे प्रदीर्घ, साधार, सर्वांगीण परिपूर्ण चरित्र 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळा'मार्फत पुनर्प्रकाशित होत आहे ही अभिनंदनीय बाब आहे.

- संपादक

संदर्भटिपा :

१. जोशी अ.म., चरित्र-आत्मचरित्र, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, च. आ. २००७, पृ. १२८.
२. संत जान्हवी, 'चरित्र-आत्मचरित्र', मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७०, पृ. ४८.
३. जोशी अ.म., उनि, पृ. १३२.

४. वष्ट जयंत, 'मराठी चरित्र : रूप आणि इतिहास' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. ११४.
५. संत जान्हवी , उनि, पृ. ५०.
६. वष्ट जयंत, उनि, पृ. १२९.
७. जोशी अ.म., उनि, पृ. १४४, १४५.
८. संत जान्हवी, उनि, पृ. ६०.
९. सवयी आणि अभ्यास : रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांनी सवयी आणि अभ्यास हा छोटेखानी ग्रंथ १४ ऑक्टोबर १८५७ रोजी लिहिला होता. हा ग्रंथ मुलांना बोधप्रत व्हावा म्हणून लिहिला असून त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना कोणत्या सवयी हव्यात आणि अभ्यास कसा करावा याविषयी यथासांग माहिती या ग्रंथात दिली आहे. त्यांचे मित्र इंग्रज अधिकारी मि. जेकब यांना हा ग्रंथ अर्पण केला आहे.
१०. हिंदुस्थानचा इतिहास : रावसाहेब मंडलिकांनी सवयी आणि अभ्यास या ग्रंथानंतर 'History Of India' या माउंट स्टुअर्ट यांच्या ग्रंथाचे भाषांतर 'हिंदुस्थानचा इतिहास' नावाने केले. हा महत्त्वाचा ग्रंथ हिंदुस्थानातील हिंदू आणि मुस्लीम राजे यांच्याविषयीचा महत्त्वाचा ग्रंथ असून या ग्रंथाचे प्रकाशन इ.स.१८६१ रोजी केले होते.
११. एफ.ए.एच इलियट : बडोद्याच्या राजगादीसाठी सयाजीराव महाराजांची निवड झाल्यावर इंग्रजांनी त्यांच्यासाठी शिक्षकांचा शोध सुरू केला. त्यावेळी रत्नागिरीचे जिल्हा न्यायाधीस मि. वर्डवुड यांनी इलियट यांच्या नावाची शिफारस केली. इलियट ब्रिटिश सेवेतील तरुण आय.सी.एस. अधिकारी होते. त्यांचे वडील मद्रासला गव्हर्नर होते. इलियट जनरल लॉर्ड मिंटो यांचे जवळचे नातेवाईक होते. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी त्यांची बडोद्यातील राजपुत्रांच्या शाळेचे प्राचार्य म्हणून निवड केली. इलियट यांनी बडोद्यात येताच युरोपातील पब्लिक स्कूलच्या धर्तीवर अभ्यासक्रम आखला. या शाळेतील सयाजीराव महाराजांबरोबर घेतलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी करण्यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले. याचा फायदा संपतराव गायकवाड यांनाही झाला. पुढे हा अभ्यासक्रम संपल्यावर सयाजीराव महाराजांनी त्यांना बडोद्यातच अधिकारी म्हणून ठेवले. सयाजीराव महाराज, संपतराव आणि इलियट यांचे एकमेकांशी जिवाळ्याचे संबंध होते.
१२. सर नारायण गणेश चंदावरकर यांची व्याख्याने, संपादक, यंदे दा.सा., दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, १९१४, पृ. २०५ ते २१९.
१३. लोकमान्य टिळकांचे केसरीतील लेख, २७ फेब्रुवारी १८९४
१४. गडकरी माधव, असा हा महाराष्ट्र खंड -२

१५. जोशी अ.म., उनि., पृ. ५९ .
१६. जोशी अ.म., उनि., पृ. ९०.
१७. मालशे स. गं., 'चरित्र, समाविष्ट, मराठी विश्वकोश खंड-5', तर्कतीर्थ जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपादक), म.रा.साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७७, पृ. ६७५.
१८. जोशी अ. म., उनि, पृ. ५७.
१९. मोरे सदानंद, टिळक चरित्रांचा मागोवा, समाविष्ट, 'क्रिटिकल इन्क्वायरी', वरखेडे मंगला (संपादक), क्रिटिकल इन्क्वायरी, नाशिक, जुलै-सप्टेंबर २०१२, पृ. ४१ व ४२.
२०. बोरगावकर वसंत, 'प्राचीन मराठीतील चरित्रलेखन', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७८, पृ. २९३.
२१. गोखले द. न., 'चरित्र चिंतन', प्रस्तावना, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २०००, पृ. १५.
२२. जोशी अ. म., उनि, पृ. ६४.
२३. जोशी अ. म., उनि, पृ. ६६.
२४. संत जान्हवी, उनि, पृ. २८.
२५. पाटणकर रमेशचंद्र, 'चरित्र' समाविष्ट, 'मराठी वाङ्मय कोश खंड-४', राजाध्यक्ष विजया (संपादक), म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२, पृ. ११८.
२६. गोखले द. न., 'एका चरित्राचे चरित्र', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९८५, पृ. ५५, ५६.
२७. गोखले द. न., एका चरित्राचे चरित्र, उनि, पृ. ६३.
२८. गोखले द.न., एका चरित्राचे चरित्र, उनि, पृ. ६४.
२९. वष्ट जयंत, उनि, पृ. २५.

श्री
रावसाहेब विश्वनाथ नारायण
मंडलिक

सी. एस. आय.

उपाध्यक्ष : रॉयल एशियॅटिक सोसायटी मुंबई,
सभासद : बेंगॉल एशियॅटिक सोसायटी,
फेलो : रॉयल जिऑग्राफिकल सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन व आयर्लॅन्ड,
फेलो : स्टॅटिस्टिकल सोसायटी, लंदन,
फेलो : सिन्डिक व डीन - युनिव्हर्सिटी मुंबई,
सभासद : कायदेकाउन्सिल मुंबई व कलकत्ता,
सरकारी वकील, हायकोर्ट मुंबई,

यांचे चरित्र

भाग २ रा

गणेश रामकृष्ण हवलदार,
बी. ए. एल. एल. बी. हेड शिरस्तेदार,
हायकोर्ट, अपील शाखा, मुंबई
होमरकृत इलियडच्या कविताबद्ध भाषांतराचे कर्ते यांनी लिहिले.

सन १९२७. शके १८४९.

भाषांतराचे वगैरे सर्व हक्क स्वाधीन.

आवृत्ती पहिली.

सर्व ग्रंथ भाग १ व २ मिळून
किंमत साडेतीन रुपये.

मुद्रक : चिंतामण सखाराम देवळे, मुंबईवैभव प्रेस, सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीज् बिल्डिंग,
सँडहर्स्ट रोड, गिरगाव, मुंबई.

प्रकाशक : गणेश रामकृष्ण हवलदार बी.ए., एल.एल.बी., हेड शिरस्तेदार, हायकोर्ट अपील
शाखा, मुंबई.

श्री.
रावसाहेब विश्वनाथ नारायण
मंडलिक,

सी. एस्. आय.

उपाध्यक्ष-रॉयल एशियेटिक सोसायटी, मुंबई;

सभासद-बेंगॉल एशियेटिक सोसायटी;

फेलो-रॉयल जिऑग्रॉफिकल सोसायटी

आफ़ घेट ब्रिटन व आयर्लंड.

फेलो-स्टॅटिस्टिकल सोसायटी, लंदन;

फेलो, सिन्डिक व डीन-युनिव्हर्सिटी, मुंबई;

सभासद-कायदेकाउन्सिल मुंबई व कलकत्ता;

सरकारी वकील, हायकोर्ट मुंबई,

यांचें चरित्र.

भाग २ रा.

गणेश रामकृष्ण हवलदार, बी. ए. एल्. एल्. वी. हेड शिरस्तेदार,

हायकोर्ट, अपील शाखा, मुंबई.

होमरकृत इलियडच्या कवितावद्ध भाषांतराचे कर्ते यांनी लिहिलें.

सन १९२७. शके १८४९.

भाषांतराचे वगैरे सर्व हक्क स्वाधीन.

आवृत्ति पहिली.

सर्व ग्रन्थ भाग १ व २ मिळून

किंमत साडेतीन रुपये.

मूळ पुस्तकाचे मुखपृष्ठ

महाबळेश्वर

And short retirement urges sweet return.

(Milton's Paradise Lost)

॥ अदीर्घकालीनविविक्तवृत्तिः। आवश्यकं स्वादु फलं ददाति॥

(वरील इंग्रजी कवितेचे भाषांतर. स्वकृत)

रावसाहेब हवापाण्याविषयी पहिल्यापासूनच फार काळजी घेत असत. त्यांना मुंबईस आल्यावर कधी कधी ज्वराची पीडा प्रथम होत असे. तेव्हा ते १८५९ सालापासूनच वाळकेश्वरी रहावयास जात असत. पुढे १८६७ सालाच्या शेवटी रावसाहेबांच्या पत्नी व रावसाहेब या उभयतांच्या प्रकृती बिघडल्या. त्यांच्या पत्नीची नेहमीचीच वायूची विकृती वाढली व रावसाहेबांचा उजवा हात जड पडू लागला. आपल्या वकिलीच्या कामाची व्यवस्था गणपतराव भास्कर यांच्याकडे सोपवून व घरची व्यवस्था नातेवाईकांवर टाकून महाबळेश्वरास सहकुटुंब विश्रांती घेण्यास मार्च महिन्यापासून जाऊन राहिले. बरोबर वै॥ कुटुंबवैद्य रामभाऊ गोरे (सातारकर) होते.

रावसाहेब विश्रांती घेणार हे ऐकताच त्यांचे मित्र जेकबसाहेब यांना आनंद झाला. ते त्यांना ३.११.१८६७ च्या पत्रात म्हणाले, “तुम्ही विश्रांती घेण्याचे योजिलेत हे वाचून फार आनंद झाला. आता श्रम कमी करून पुढील काळाकरता शक्ती राखून ठेवणे, हे आताच सर्व शक्ती खर्च करून पुढील काळी अगदी निःशक्त होऊन जाण्यापेक्षा फार बरे आहे. तुमच्या आयुष्याची वृद्धी म्हणजे हिंदुस्थान च्या हिताची वृद्धी आहे अशी माझी समजूत आहे.”

महाबळेश्वर येथील थंड हवा, स्वच्छ लोहांशमिश्र पाणी, शांतता इ. गोष्टी रावसाहेबांना मानवल्या. पण कुटुंबाची प्रकृती मात्र विशेष सुधारली नाही, तरी साधारण बरी राहिली म्हणून उन्हाळ्यात तेथे नेहमी जाण्याचा संकल्प करून तीन बंगले रावसाहेबांनी विकत घेतले. वाटोळी निरुपयोगी झुडपांची दाटी होती ती साफ करून, कित्येक ठिकाणी पिळदार वेलींच्या जाळ्यांनी वेष्टिलेले मोठाले वृक्ष होते ते तोडून, मधून मधून वाटा केल्या. “त्यापूर्वी आवारात प्रवेश करून

संचार करणाऱ्यास त्यापासून चांगलाच प्रतिबंध होत असे. कपडे अंगात घालून फिरल्यास त्यांची खराबी होई. उघडे फिरल्यास अंगास इजा होई.” आवारात पाण्याचा पुरवठा मुबलक होता, म्हणून तेथे बटाट्यांची लागवड करवीत. कधी कधी मधाची पोवळी वृक्षावर सापडत. वनशोभा विलक्षण असे. इकडून तिकडे धावत जाणारे ससे वे उडणारे कर्बुचुरीतशरीर पक्षी आढळत. दुपारी एके ठायी समोरासमोर वृक्षावर बसून उरावर अर्धचंद्र धारण करणारे चित्रित पृष्ठभागाचे बुलबुलनामक पक्ष्यांचे जोडे मंजुळ ध्वनीत शब्द प्रतिशब्द करीत बसत असत. क्वचित रात्रीच्या प्रसंगी तेथील रहिवाशांना व्याघ्र दर्शन देत असे. कधी कधी विलक्षण पर्णस्वनित, किंवा दुरून भक्ष्यार्थ हिंडणाऱ्या वनचराचा शब्द कर्णी पडे; अथवा कृष्णवर्ण तमांत त्याचे डोळे चकाकले असावे, असा भास होई. उंचनीच होणाऱ्या छायामय आकृती रात्रीच्या तमांत क्षणी दृश्य व अदृश्य होत. हे स्थान रावसाहेबांना इतके मानवू लागले की ते दरवर्षी तेथे १८७१ पासून नियमाने जाऊ लागले. पुण्याच्या पुढे टांग्यातून जावे लागे. तरी वाटोवाट माणसांकरवी सोय करवून जात असत.

येथे असता रावसाहेबांना ग्रंथालयाची विशेष उणीव भासू लागली. एक ग्रंथालय स्थापून ते चालविण्याचे नियम रावसाहेबांनी तयार केले. मुंबईहून येणारी वर्तमानपत्रे भेट म्हणून आणून देत.

पहिल्याने बंगले रावसाहेबांनी घेतले तेव्हा जी हवेत शीतलता होती ती जसे तेथे अधिकाधिक बंगले होऊ लागले व त्याकरता व रस्त्यांकरता जंगल तोडण्यात येऊ लागले तशी कमी होऊ लागली, असे रावसाहेब म्हणत. तरी येथील टेकड्या व दऱ्या-खोऱ्या वन्य मधुगंधाने भरल्या असता सृष्टीसौंदर्याने होणाऱ्या आनंदाने आत्मा एकरूप होतो.” (डॉ. वेअर यांना पत्र २३.५.८८) दस्ताची रक्कम एकदा भरून ही मिळकत दरवर्षी द्याव्या लागणाऱ्या दस्तापासून मुक्त करून रावसाहेबांनी घेतली.

रावसाहेबांची आणखी एक हवा खाण्याची आवडती जागा त्यांच्या जन्मगावाजवळ एक आसूद म्हणून गाव आहे तेथे होती. तेथील थोडा डोंगर चढल्यावर त्यांच्या कुलस्वामीचे (श्रीकेशवराजाचे) देऊळ ^१ आहे. तेथे श्रीच्या सान्निध्य एक लाकडी बंगला बांधून तेथे रावसाहेब १८७० साली जावून राहिले होते. वरती इषद उंच पर्वताचे शृंग, खाली किंचित खोल दरी, मध्ये देवालयाच्या सान्निध्याने पवित्र झालेल्या झाडीने झाकलेला बंगला. अशा परिस्थितीत राहून प्रातःकाळी पक्ष्याचे मंजुळ गान व बागेतील पाण्याच्या झऱ्याची जल्पना श्रवण करून, दुपारी भोजनोत्तर ताप हरण करणारे वारे सेवन करून, मधल्यावेळी आप्तेष्टांच्या दर्शनाने सुख पावून, रात्री आश्रमसदृश शांततेचे सौख्य भागून, स्त्रीसमवेत रावसाहेब बहुत आराम पावले.

एप्रिलपासून मे महिन्याच्या १३व्या तारखेपर्यंत या ठिकाणी रावसाहेब होते. ते कोठेही असले तरी संस्थानिकाप्रमाणे त्यांचा बेत असावयाचा. मुंबईस येताना बोटीवर कशी व्यवस्था ठेवावयाची तीविषयी त्यांनी आपले मित्र गणपतराव भास्कर यांना लिहिले होते ते : एल्फिन्स्टन बोटीच्या कप्तानाला मेहरबानी करून कळवा की माझे चाकरनोकर व इष्टमित्र मिळून वीस उतारूसह मुंबईस येण्याकरिता येत्या वीस मेला मी हर्णेहून निघणार आहे. बरोबर एक अश्व, एक सवत्स धेनू व मेण्यासकट आठ भोई इतक्यांची जागा राखून ठेवणे. याच ठिकाणी पुन्हा एकवार १८७३ साली

१४ मार्चपासून ३ मेपर्यंत प्रकृतीच्या निमित्ताने रावसाहेब राहिले होते. “प्रकृती अस्वस्थ असल्याचा दाखला घेऊन काम अशेष बंद करून कोर्टाची रजा घेऊन येथे आलो आहे. वकिलातीचे कामासंबंधी येथे कोणी आल्यास त्यास विमुख जावे लागेल. (गणेशपंत जोशी यांना १५.३.७३ चे पत्र) येथे सर्व काळ त्यांनी वाचनात घालविला. येथे नेलेल्या ग्रंथांची यादी सापडते तीत ११० ग्रंथांची नावे आहेत. तेवढी सर्व देऊन ग्रंथविस्तार करणे नलगे. त्यांचे थोडक्यात वर्णन दिले म्हणजे झाले. त्या ग्रंथात पुराणे, संहिता, सूत्रे, स्मृती, इत्यादी धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ, संस्कृत काव्ये, उपनिषदे, भाष्ये, व्याकरणे, कोश, कायद्याची विशेष पुस्तके व भगवद्गीता अशी होती.

अगदी स्वस्थ बसण्याचा त्यांचा मानस होता. परंतु सार्वजनिक कामास वाहून घेतलेल्या मनुष्यास तसे कसे बसवणार! त्यांनी एक रत्नागिरीच्या कलेक्टरकडे अर्ज केला होता. त्यात १. कोणत्या रस्त्यांची दुरुस्ती व्हावयास पाहिजे ते सांगून त्या कामाकडे थोडे थोडे रुपये खर्च करून लोकल फंडाची सार्थकता करावी, २. आंजर्ले, आडे व केळशी येथील तरींवर तराफ्यांची व्यवस्था करण्याचे विचारात घ्यावे, ३. त्याचप्रमाणे घाट, घाट्या व पूल वगैरे मोठाली कामे जी विशेष खर्चाने तयार झाली असतील तेथे रहदारीची फी ठेवणे न्याय्य आहे, तशी हर्णेकडील सडकेची स्थिती नसून या सडकेवर गिभवणेनजीक एका ठिकाणी दस्तुरी ठेवली आहे ती विचार केला तर न्याय्य नाही असे लक्षात येईल. कारण थोडक्या जागेतील लोकांवर हा एक जातीचा भारी कर आहे असे म्हटले तर चिंता नाही. तर समयी व्यापार हयात असता तर गोष्ट निराळी, परंतु इकडील लोक कृषिकर्मावर निर्वाह करणारे असून त्यांना व्यापाराची गोडी लागावी म्हणून सरकार झटत आहे, त्या उद्देशास अल्प कारणासाठी असले त्रास देणारे कर उलट बाध आणतात. त्यासाठी हा रहित होण्याचा विचार ध्यानात येईल तर बरे इत्यादी नम्रपणे सूचविले होते.

याशिवाय रावसाहेबांनी आपल्या पुणे येथील वडिलार्जित ठिकाणात घर बांधून ठेविले होते तेथे जाऊन शेवटी एक-दोनदा राहिले होते.

वळणे मुक्कामी एक घर त्यांनी बांधले. येथे पाणी फार सुंदर आहे; स्थान अगदी विविक्त आहे. याशिवाय दापोलीसही बंगले घेऊन ठेविले होते.

○

संदर्भ टिपा -

१. सदाशिव माणकेश्वर, सुभेदार प्रांत जंजिरे यांनी दिलेल्या सनदेत असा मजकुर आहे की या अनादिसिद्ध जागृत संस्थानाचा जीर्णोद्धार धाडोपंत (मंडलिक) यांनी केला.

○○○

बडोदे

। अत्युच्छ्रिते मंत्रिणि पार्थिवे च ।
॥ विष्टभ्य पादावुपतिष्ठत श्रीः ॥
। सा स्त्रीस्वभावादसहाभरस्य ।
॥ तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १ ॥

(मुद्राराक्षस)

बडोदे संस्थान हे हिंदी लोकांचे व हिंदी वर्तमानपत्रांचे लाडके आहे. खंडेराव महाराजांच्या निधनानंतर मल्हारराव हे कैदखान्यातून एकदम राज्यपदारूढ झाले, तेव्हापासून देशी वर्तमानपत्रे व हिंदी लोक विशेषतः मुंबईचे लोक, यांचे सारखे लक्ष या संस्थानाने आपल्याकडे वेधून घेतले आहे.

रावसाहेबांच्या मनात हिंदी संस्थानिकांविषयी पूर्ण सहानुभूती असे. त्यांची स्थिती पाहून रावसाहेबांना वाईट वाटे. “हल्लीचा बोलायचा मुख्य विषय एक बडोदे सरकार होय, व दुसरा म्हटला म्हणजे कोल्हापुरच्या गादीचा वारसा हा होय. इतके राजे मृत झाले आहेत की राजपालकांच्या नेमणुकीचा रोज धडाका सुरू आहे.”

(३.५.१८७१ चे ज. जेकब यांना पत्र)

हिंदी संस्थानिकांविषयी माझे धोरण एकच आहे. ते त्यांचे संरक्षण करून त्यांची सुधारणा करणे, हे होय.

(४.९.८४चे आप्पा आठल्ये यांना पत्र)

मधून मधून रावसाहेब बडोद्याचे दिवाण होणार अशा भूमिका उठविण्यात येत. “या जागेवर काम फार पडेल असे वाटते. मला त्याची मुळीच काळजी वाटत नाही. माझा स्वभाव राजाला जसजसा कळत जाईल तसतसा तो माझा द्वेष करित नाहीसा होईल कारण माझ्या अंगात कॉन्सरव्होटिझम फार आहे. काय पंचाईत पडेल ती रेसडेन्टची xxx कधी कधी खटके उडतील. मला सरकारचा पाठिंबा

मिळेल आणि माझ्या अटी पाळल्या जातील तर घोटाळा दुरुस्त करून चांगली व्यवस्था करण्याचे पाहीन.”

(एका इंग्रज मित्रास पत्र)

रावसाहेबांच्या अटी पाळणे संस्थानिकांना शक्य नव्हते व त्याबरोबर त्यांची दिवाणगिरीवर नेमणूक होणे शक्य नव्हते. तेव्हा नुसत्या विचारापलीकडे गोष्ट गेली नव्हती. नंतर पुढे नेमणूक दादाभाई नवरोजींची झाली. हे पूर्ण रावसाहेबांच्या पक्षाचेच होते.

दादाभाई यांची कारकीर्द यशस्वी व्हावी अशी रावसाहेबांची फार इच्छा होती. त्याचप्रमाणे दादाभाईसुद्धा संस्थानातील काम उत्तम चालावे म्हणून त्या कामावरील नेमणुकांसंबंधी काही सल्ला रावसाहेबांची घेत असत. ८.१.७४ च्या दादाभाईस लिहिलेल्या एका पत्रात तेथील सर्व खात्यांची रचना काय आहे त्यासंबंधी माहिती रावसाहेबांनी मागवली होती. ती मुख्यतः अशी -

“१. तुमचे जिल्हे, तालुके व महाल किती? २. मुलकी आणि न्याय खाती निराळी करणार काय? ३. काही मध्यवर्ती नवी खाती काढणार की काय? ४. पेन्शनसंबंधी रकमा भरून ब्रिटीश अमलातील काही चांगली माणसे मिळावी म्हणून अर्ज करणार की काय?”

रावसाहेबांनी शिक्षण, मुलकी, जंगल व न्याय इत्यादी इंग्रजी अंमलातील खात्यांतील बऱ्याच लोकांची शिफारस केली होती. त्यात कामाचा अनुभव, प्रामाणिकपणा, करारीपणा, व हुशारी हेच गुण लक्षात घेतलेले होते. १५.१.७४ च्या पत्रावरून असे दिसते की, दादाभाईंनी रावसाहेबांना मुख्य जज होण्याविषयी आग्रहपूर्वक विनंती केली होती. परंतु ते म्हणाले की माझ्या वेळाची किंमत तुम्हाला फार पडेल; तितका बोजा स्टेटवर घालणे प्रशस्त नाही. तेथे न जाण्याचे दुसरे कारण असे दिसते की, “खुद्द बडोद्याच्या अधिपतीची जी स्थिती होती तिच्याहून त्याच्या वाटोळे असणाऱ्या लोकांची स्थिती अधिक नीट नव्हती. म्हणून बाहेरून जर उपाय योजले तर त्यांचा गुण ते येऊ देत नाहीत.”

“नाना मोरोजी^१ व महादेव गोविंद रानडे यांनाही मिळविण्याचा प्रयत्न दादाभाईंनी केला होता. रानडे न मिळतील तर ज्याची चांगली वकिली चालत असेल व ज्यावर डोळे मिटून कामगिरी सोपवावी असा मनुष्य शोधून काढला पाहिजे.”

(२१.१.७४ चे पत्र)

यानंतर अधिक चांगली राजिस्ट्रे, आवक जावक बुके, एक महिन्यात निकालात न निघालेल्या कामाच्या हिशेबाची सर्व खात्यांतील बुके, जरूर त्या मुलकी कामाची, न्यायाचे कामाची, व पोलिसच्या कामाची हिशोबी मासिक पत्रके इंग्रजी पद्धतीवर चालू करण्याविषयी सूचना रावसाहेबांनी केली होती.

अशा रीतीने दादाभाई संस्थानचा गाडा हाकीत असता मल्हारराव गायकवाड यांना त्यांच्याबरोबर चालावयाचे कार्य झेपेना व दादाभाईस राजीनामा देण्याची पाळी आली. दादाभाईंच्या

कारकीर्दीबद्दल रावसाहेबांचे मत चांगले होते. “दादाभाई नवरोजी यांची नेमणूक दिवाणाचे जागेवर झाली ती उत्तम होती. जे नाव सालरजंग यांनी हैदराबादेस कमाविले किंवा दिवाण बहादूर रघुनाथराव यांनी त्रावणकोर येथे कमाविले तेच दादाभाईंनी बडोद्यास कमाविले असते. परंतु यावे तितके यश न येण्याला कारण रावसाहेबांनी एका पत्नी असे दिले आहे - तेथे नोकरीवर जाण्यापूर्वी जी नक्की व्यवस्था करून घ्यावयाला पाहिजे होती तशी त्यांनी करून घेतली नाही. तथापि राजिनामा देण्यास तशीच कारणे होती असे खात्रीने सांगतो.”

पुढे दिवाण कोण होणार याविषयी चर्चा सुरू झाली न झाली तोच एक भयंकर प्रकरण उपस्थित झाले.

“बडोद्यास कर्नल फेरी हे गायकवाड यांच्या दरबारात इंग्रज सरकारचे रेसडेन्ट होते. त्यांना विष घालण्याचा प्रयत्न मल्हारराव गायकवाड यांनी केला. हा इंग्रज सरकाराविरुद्ध केलेला मोठा अपराध होतो म्हणजे ज्या शर्चीवर ते बडोद्याचे राजे मानिले जात होते त्यांचा भंग होतो म्हणून असा प्रयत्न करणे म्हणजे इंग्रज सरकाराविरुद्ध लढाई करण्यासारखे होते. म्हणून मल्हारराव गायकवाड यांना १४.१.१८७५ रोजी कैद करण्यात आले.”

या आरोपापासून मुक्त होण्याची संधी मल्हारराव यांना देण्याकरिता त्यांची चौकशी कमिशन नेमून करण्याचे सरकारने ठरावले होते. राज्य खालसा करित नाही व राज्याचा कारभार हिंदी लोकांतील लायक मनुष्यांच्या हाती देऊ असा गव्हर्नर जनरल यांनी १४.१.१८७५ रोजी जाहीरनामा काढला. त्याने लोकांची मने स्वस्थ झाली.

पुणे, ठाणे, अहमदनगर, सातारा, वाई, सोलापूर इ. ठिकाणी लोकांच्या सभा होऊन वरील जाहीरनामा प्रसिद्ध केल्याबद्दल गव्हर्नर जनरल यांचे आभार मानण्यात आले. पुण्याच्या लोकांनी सूचना केली की कमिशनमध्ये पंच असावयाचे ते मल्हारराव यांच्या दर्जाचे असावे आणि इंग्रज व हिंदी असे न्यायाधीश पंच नेमावे. त्यात ठाण्याच्या सभेने रावसाहेबांना पंच नेमावे म्हणून विनंती गव्हर्नर जनरल याकडे केली होती. नेटिव्ह ओपिनियनने अशी आग्रहाची सूचना केली होती की पंच हे न्यायखात्यांतील अधिकारी असून हायकोर्ट जज्जाहून कमी पायरीचे नसावे. त्यात युरोपियन व हिंदी या दोहोंचा समावेश व्हावा व या खात्याच्या बाहेरचाच मनुष्य हवा असेल तर सर टी. माधवरावासारखा गृहस्थ घ्यावा.

पंचामध्ये तीन युरोपियन व तीन हिंदी नेमिले गेले. म्हणजे निम्मे हिंदी लोक व निम्मे युरोपियन झाले ते असे: सर रिचर्ड कौच, कलकत्ता हायकोर्टाचे चीफ जज, जनरल मीड, म्हैसूर व कूर्गचे कमीशनर, मि. पी. एस. मेलव्हिल, पंजाबचे कमीशनर, श्रीमंत महाराज जयाजीराव शिंदे, अलिजा बहादूर, जयपूरचे महाराज व सर राजे दिनकरराव. याने लोकांना चांगले वाटले. मि. स्कोबल व मि. इन्व्हॅरॉरिटी सरकारतर्फे काम चालवीत होते. सारजन्ट बॅलन्टाईन हे विलायतेहून बॅरिस्टर आणले होते. त्यांचे बरोबर शांताराम नारायण, गायकवाड तर्फे काम करित होते. सर्व पंचाचे एकमत झाले नाही. म्हणून मल्हारराव यांना नुसते पदच्युत करण्यात आले. शिंदे सरकार, दिनकरराव व सर रिचर्ड

कौच यांचे मत पडले की, आरोप शाबित होण्याइतका पुरावा नाही. सार्जन्ट साहेबांनी मल्हारराव यांना सोडविण्याबद्दल शर्थ करून दाखविली म्हणून मुंबईच्या लोकांनी त्यांना मानपत्र अर्पण केले.

पुढे मल्हारराव यांना मद्रासकडे नजर कैदेत ठेवण्यात आले. तुरुंगातून गादीवर बसलेले राजे गादीवरून परत तुरुंगात गेले ही दैवाची लीला होय!

पुढे खंडेराव महाराज यांची स्त्री श्रीमंत राणी जमनाबाईसाहेब यांना दत्तकाची परवानगी दिली व त्यांनी श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांना विधीपूर्वक मांडीवर घेतले. तेव्हा मुहूर्त चांगला लागला होता. सर टी. माधवराव यांना श्रीमंत होळकर यांच्याकडून मागून घेऊन त्यांना दिवाण नेमण्यात आले. तेव्हा आतापर्यंत हिंदी जनतेची नाडी मनाचे तप्ततेने जोराने उडू लागली होती ती स्वस्थपणे चालू लागली. एवढेच नाही पण सर्व हिंदी प्रजा लॉर्ड नार्थब्रुक यांची कृतज्ञपणे तारीफ करू लागली.

संदर्भ टिपा -

१. या मुंबईतील प्रसिद्ध प्रभुगृहस्थांच्या बदल रावसाहेबांचे मत फार चांगले होते. ३५ वर्षे यांनी सरकारची नोकरी उत्तम रीतीने केली. त्यातली भर बंडाच्या अमदानीत काही वर्षे पुण्यासारख्या ठिकाणी ली. रावसाहेबांनी एका पत्रात यांच्याविषयी असे उद्गार काढले की नानाचे योग्यतेचे लोक हाताचे बोटांनी मोजण्याइतके नाहीत, नामदार गिब्स साहेबांचेही मत असेच होते. “मला नाना मोरोजीचे शील आवडते. हा भला मनुष्य आहे.”

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड सेनाखासखेल यांचा राज्याभिषेक.

विद्वन्मानसपुष्करांबरमणिः सामन्तभूपावलि-।
॥ प्रोद्यन्मौलिमहादरत्नसुषमाशोणीकृतांग्निद्वयः॥
। राजत्पार्वणशीतरश्मिकिरणन्यक्कारिकीर्त्याश्रयः।
॥ कारुण्यैकनिकेतनं विजयते श्रीमान् बडोदेश्वरः॥ १॥

(श्री सयाजीराव गायकवाड सरकार काशीस गेले असता तत्रस्थ विद्वान शास्त्रीजनांनी त्यांना संस्कृतमध्ये मानपत्र दिले त्यातील एक श्लोक^१)

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड सेनाखासखेल यांचा २८.५.१८८१ रोजी मोठ्या थाटाने राज्याभिषेक झाला. त्या प्रसंगी रावसाहेबांना खास आमंत्रण होते. एकंदर उत्सव एक आठवडा म्हणजे २६ तारखेपासून तो एकतीस तारखेपर्यंत झाला. त्यापैकी मुख्य दिवशी व आणखी एका दिवशी असे रावसाहेब तेथे हजर राहिले होते. आपली व्यवस्था कशी काय झाली आहे ती पाहण्यास पुढे बापूसाहेब आठल्ये यांना पाठविले होते. गजानन कृष्ण भाटवडेकर (सरसाहेबांचे बंधू) हे दक्षिणीमंडळीची व्यवस्था ठेवण्याकडे नेमलेले होते.

रावसाहेबांची उतरण्याची विशेष व्यवस्था एका बागेत केली होती. रावसाहेबांची बडदास्त उत्तम रहावी म्हणून अप्पाजी काशीनाथ निमकर या नावाच्या गृहस्थास मुद्दाम नेमण्यात आले होते. त्याने बडदास्त उत्तम ठेवली असे त्यास रावसाहेबांनी शिफारसपत्र दिले त्यावरून दिसते.

एकंदर बेत छापील कार्यक्रमाप्रमाणे झाला.

२६ तारखेस सकाळी : घोड्याच्या शर्यती

२६ तारखेस संध्याकाळी : दरबार

२७ तारीख : खाना

२८ तारीख रोजी प्रातःकाळी : राज्याभिषेक ८.३० वाजता सशास्त्र झाला. मुंबईच्या गव्हर्नर साहेबांनी स्वहस्ते राज्याची सूत्रे अर्पण केली.

या उत्सवात मेजवान्या, शर्यती, दरबार, प्रदर्शनसमारंभ, गव्हर्नर साहेब व राजेसाहेब यांच्या भेटी व उलटभेटी, जवाहिराचे निरीक्षण, चित्याची शिकार, लोकांकरता सार्वजनिक बाजार, तंजावरकडील वारांगनांचा नाच व गवायांच्या मजलशीही रोज चालू होती. याशिवाय डफाच्या थापीवरचे मराठी तमाशे, कसरती खेळ, भांडांची भाषणे, गारुड्यांचे खेळ, कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, माकडे व आस्वले यांचे खेळ, फरीगत्क्याचा खेळ, पेहलवानांच्या कुस्त्या, गुरव व होलार यांचे वाद्यवादन, पतंग उडवून त्याबरोबर आकाशात उडवलेली आतषबाजी व रोषनाई इ. अंगांनी बडोदा नगरीला द्वारकानगरीचे रूप आले होते.

कोणी नजराणा नेऊ नये अशी विनंती महाराजांनी केली होती. शेवटी महाराजांची भेट घेऊन उत्सवाच्या दुसऱ्या दिवशी रावसाहेब परत आले. भेटीचे वेळी महाराजांची बुद्धिमत्ता पाहून रावसाहेब आनंदित झाले.

“गायकवाड सरकार यांची व माझी मुलाखत झाली. श्रीमंत सयाजीराव महाराज हे तरुण राजे फार होतकरू आहेत. मि. इलियट यांनी कामगिरी करून ठेविली आहे ती इतकी मोठी आहे की पुढच्या पिढीचे लोक त्यांना दुवा देत राहतील. त्यांचा शिष्य सुविज्ञ, सूज्ञ, सुमनस्क, व सावधान झाला आहे.”

(७.१.८२ चे मि. बेडरबर्न यांना इंग्रजीत पत्र)

महाराजांना उपदेशात्मक लेखी निरोप रावसाहेबांनी एका स्नेह्याच्या हाती मुद्दाम पाठवला होता. तो वाचण्यासारखा आहे. “महाराजांना माझा निरोप कळवा की, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार प्रवर्तक शक्ती आहेत. त्या महाराजांना विदित आहेतच. या चार शक्तींशी संगत असे चार वर्ग मनुष्याचे केलेले आहेत. ते आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी व ज्ञानी. यातील जो श्रेष्ठ वर्ग आहे त्यात गणले जाण्याच्या लालसेन जनक व भीष्म यांचा उच्च उद्देश मनात धरूनच काय करावयाचे ते महाराजांनी करावे.”

श्री सयाजीराव महाराज हे एक तरुण भूपती बाळपणापासून मि. इलियटसारख्या बुद्धिमान उदार इंग्रज गुरूचे सान्निध्यात असल्याने पटाईत झाले होते. बुद्धिमान हिंदी राजपुत्र खरे इंग्रजी शिक्षण मिळाल्याने काय करामत करू शकतात तिचे श्रीमंत सयाजीराव हे मूर्तिमंत उदाहरण आहेत. पौर्वात्य संस्कृतीचे उच्च ध्येय काय आहे ते त्यांना कोणी सांगणारा रावसाहेबांसारखा अधिकृत पुरुष, राजकारणी, समाजधोरणी, ज्ञानी, अनुभवी व महाराजांवर प्रेम करणारा भेटला. त्यांचा उपदेश सत्पात्री असल्यामुळे उत्कृष्ट फल देणारा झाला असलाच पाहिजे यात संशय नाही. कारण,

। पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः।

। जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य॥ १॥

○

संदर्भ टिपा -

१. हे मानपत्र बापुदेव शास्त्री यांनी वाचून दाखविले. हे बनारस कॉलेजमध्ये ज्योतिष विषयाचे अध्यापक होते. यांना युरोपियन व हिंदी ज्योतिष अवगत होते म्हणून ह्यांना डॉ. विल्सन दुसरे केरोपंत म्हणत.

○○○

दुर्मिळ चरित्रे खंड - २ भाग - २ / ४४२

प्रिन्स ऑफ वेल्स यांचे आगमन

ना विष्णुः पृथिवीपतिः

महाराणी व्हिक्टोरियासाहेबांचे ज्येष्ठ चिरंजीव (जे त्यांच्या नंतर सातवे एडवर्ड म्हणून गादीवर बसले ते) युवराजपदारूढ असता १८७५-७६ साली हिंदुस्थानात आपल्या भावी प्रजेस दर्शन द्यावयास आले होते. त्यांचे स्वागत फार प्रेमभावाने हिंदी लोकांनी केले. त्यांना राजेरजवाड्यांकडून मोठमोठे नजराणे त्यांच्या ऐश्वर्याला शोभतील असे लक्षावधी किमतीचे मिळाले. मुख्य राजे रजवाड्यांच्या भेटी सेक्रेटॅरिएटमध्ये झाल्या. यांच्या आगमनाविषयी रावसाहेबांनी सर बार्टल फियर यांना १२.३.७६ चे एक पत्र लिहिले ते -

“युवराजांच्या आगमनाने लोक खूष व्हायला तशीच कारणे आहेत. एवढेच नाही पण त्यांचे वास्तव्य लघुकालिक आहे म्हणून ते तक्रारच करतील, कारण युवराजांचा बहुतेक वेळ व लक्ष हिंदुस्थानातील राजेरजवाड्यांनीच आपल्याकडे ओढून घेतली आहेत व तसे होणे साहजिक आहे. ‘ना विष्णुः पृथिवीपतिः’ अशी आमची म्हण आहे. पृथ्वीपतीच्या अंगी श्रीविष्णूचा अंश आहे अशी राष्ट्रीय भावना आहे. म्हणूनच सातासमुद्रापलीकडील महाराणी साहेबांच्या पुत्राचे दर्शन घेण्याकरता लाखो मनुष्यांचे थवे घसरले. युवराजांवर देवाची कृपा असो ही प्रार्थना.”

“युवराजांच्या या भूमीवरील राजकीय प्रवासात काही अडचणी येतील अशी मला शंका केव्हाही नव्हती. माझ्या काही विश्वासू मित्रांसमवेत ब्रिटिश इंडियाच्या वाटेल त्या भागात जाण्याचे मी स्वतः होऊन वेळ पडल्यास केले असते. जोपर्यंत सरकार न्यायाने वागत आहे लोकांचे खाजगी कारभारात हात घालीत नाही; एलफिस्टन साहेबांची दृष्टी कायम ठेवीत आहे तोपर्यंत तीळभरही भय मनात धरण्याचे किंचिदपी कारण नाही.”

युवराज मुंबईस आल्यावर म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनकडून जे मानपत्र त्यांना अर्पण करावयाचे होते ते तयार करण्याकरता जी एक कमिटी नेमली होती, तिचे सभासद रावसाहेब होते. त्याचप्रमाणे लहान मुलांस मिठाई वाटण्याकरता एक कमिटी नेमिली होती तिचेही सभासद होते. पुष्कळ संस्थानिक, राजेरजवाडे, सरदार व श्रेष्ठ लोक यांना आमंत्रणे केलेली होती त्यात पुढे दिलेल्यांचा समावेश होता.

हैदराबादचे निझाम सरकार, इंदूरचे होळकर सरकार, बडोद्याचे गायकवाड सरकार, कोल्हापूरचे छत्रपती, काठेवाड व कच्छ या प्रांतांतील संस्थानिक, ठाकूर व नबाब व राव, दक्षिण महाराष्ट्रातील सर्व संस्थानिक, सर दिनकरराव, बोहरी लोकांचे मुल्ला, पवार, मुतालिक, प्रतापराव, गुजर, अमात्य, पंडितराव इ. इ.

कोल्हापूरच्या महाराजांच्या स्वागतार्थ रावसाहेब स्टेशनवर गेले होते. त्यावेळेस सरकारी अधिकारी, रोगे, केशवजी नाईक व बेचरदास अंबाईदास बरोबर होते.

प्रिन्स ऑफ वेल्स मुंबईस आल्यावर जी पौर्वात्य लोकांच्या चालीप्रमाणे चिरकाल स्मृती राहिल अशा थाटाची मिरवणूक निघाली होती तीत खुद्द युवराज, गव्हर्नर जनरल व मुंबईचे गव्हर्नर असे एका गाडीत, मग मागे त्यांचा परिवार व मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांच्या गाड्या होत्या. बालराजे श्रीसयाजीराव गायकवाड आपल्या सोन्यारूप्याच्या तोफा घेऊन आले होते. त्यांच्या मागून सरकारी अधिकारी म्हणजे हायकोर्टचे जज्ज, काउन्सिलर व काही गृहस्थ होते. त्यात हिंदी गृहस्थ चारच होते. एक रावसाहेब, महमदअल्ली रोगे, अंबाईदास बेचरदास व सरदार पदमजी पेस्तनजी. हा या सर्वांस मोठाच मान मिळाला होता यात संशय नाही.

मुंबईस इतकी गर्दी झाली होती की एवढ्या मुंबईत एक पाहुणे युवराज आले पण त्याबरोबर घोघर दर बिऱ्हाडात एक एक तरी पाहुणा बाहेरगावाहून मजा पहावयास आलेला होता.

दीपोत्सव छान झाला. भेटी परतभेटी झाल्या. भेटीचे वेळी युवराजांनी खडी ताजीम देऊन आपल्या हाताने पानसुपारी दिली.

परतभेटीचा समारंभाचा पृथपणे लाभ काही राजांसच मिळाला. त्यात सालरजंग, म्हैसूरकर महाराज, कच्छचे राव, छत्रपती, गायकवाड व उदेपूरचे महाराज होते. यावेळी एकमेकांची स्मृती रहावी म्हणून उंची देहनग्यांचा विनिमय झाला. बाकीच्यांना सेक्रेटेरिअटमध्ये परतभेट देण्यात आली. एकंदरीत हा समारंभ अत्यंत संस्मरणीय झाला.

युवराजांच्या आगमनापासून बरेच फायदे झाले. महाराजांच्या नंतर हे युवराज जगातील एक अती मोठ्या साम्राज्याचे अधिपती व्हावयाचे होते. कर वसूल करणारा कलेक्टर, न्याय देणारा जज्ज, बंदूकवाला सोजीर, छडीवाला शाळामास्तर, शंकुवाला इंजिनियर इत्यादी सुरळीतपणे राज्यकारभार करणारे, शांतता राखणारे, शिक्षणाचा प्रसार करणारे, रस्ते बांधून देशात दळणवळणाबरोबर व्यापारवृद्धी करणारे सरकारी अधिकारी, पौर्वात्य देशांत राजनिष्ठेचे अप्रत्यक्ष उत्तेजक उपाय खरे, परंतु प्रत्यक्ष उपाय म्हणजे लोकांच्या पुढे प्रत्यक्ष राजाची मूर्ती उभी पाहिजे. तिचे दर्शन होताच हे आपले भावीराजे व आपण त्यांची प्रजा या भावनेने कोट्यवधी प्रजेला आनंद प्राप्त व्हावयाचा होता. १८७२ साली^१ अत्यवस्थ स्थितीत असता ज्यांच्या आर्युवृद्धीकरता हिंदी प्रजेने येथे बसून प्रार्थना केली त्या राजपुत्रास पुनर्जन्म देऊन परमेश्वर इकडे पाठवीत आहे ही कल्पनाच प्रेमात्पादक होती. तद्वतच हिंदी संस्थानिकांची व साम्राज्याधिपतीची प्रत्यक्ष ओळख व्हावयाची होती. त्यांच्या वरची निष्ठा अहमहमिकेने दाखविण्याची संधी त्यांना मिळावयाची होती. त्याचप्रमाणे आपल्या प्रजेच्या राजनिष्ठेचा अनुभव घेऊन त्यांना ममतेने वागविणे हे आपले कर्तव्य आहे हे तत्त्व युवराजांना मनावर

बिंबवून घ्यावयाचे होते. दोस्त संस्थानिकांचे प्रेम पाहून त्यांची दोस्ती प्रसंगी हितप्रद होणारी आहे हे समजून घ्यावयाचे होते. सारांश, इंग्लंडच्या पूज्य राजघराण्यातील प्रजावत्सल युवराजांचे ज्ञान हिंदुस्थानाला झाले व राजनिष्ठ हिंदुस्थानचे ज्ञान युवराजांमार्फत इंग्लंडला झाले. रावसाहेबांच्या मते युवराजांनी जे जे दर्शनीय ते ते पाहिले नाही- युवराज आले व गेले लोकांनी पूजा केली. युवराजांनी देशातील दर्शनीयांपैकी पुष्कळसे पाहिले की नाही याविषयी शंका वाटते. ते फार बुद्धीमान दिसतात.

(१३.३.१८७६ चे जेकब यांना पत्र)

संदर्भ टिपा -

१. या साम्राज्यावरील संकटप्रसंगी मुंबईच्या नागरिकांनी परमेश्वराची प्रार्थना मुंबादेवीच्या देवळात एकत्र जमून केली. निमंत्रणपत्रिका रावसाहेबांच्या सहीने निघाल्या होत्या. त्यांचे साथीदार सर मंगळदास नथुभाई, विनायकराव शंकरशेट लक्ष्मीदास खिमजी, रघुनाथ नारायण खोटे, मुरारजी गोकुळदास, विनायक वासुदेव इ. होते.

दिल्लीदरबार

द्रष्टुकामाः सभांचैव धर्मराजंच पाण्डवम् ।
 ॥ दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः क्षत्रियास्तत्र भारत! ॥
 । तत्सदः पार्थिवैः कीर्ण ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः।
 ॥ भ्राजतेऽस्म तदा राजन्नाकपृष्ठं यथामरैः॥ २ ॥

(महाभारत सभापर्व. राजसूय यज्ञाचे वर्णन)

मुंबई इलाख्यातील निवडक सरदार व नामांकित लोक यांना युवराजाच्या सन्मानार्थ दिल्लीस भरलेल्या दरबाराचे आमंत्रण देण्याचे काम हिंदुस्थान सरकाराने मुंबईचे गव्हर्नर याकडे सोपविले होते. गव्हर्नर साहेबांसारख्या मोठ्या मनुष्याने आमंत्रण करावे व ते आमंत्रण ज्यास द्यावयाचे याने काही कारणावरून नाकारावे यात शोभा नसते म्हणून क्वचितप्रसंगी त्याला आमंत्रण द्यावयाचे त्यास आगाऊ सुचविण्याची पद्धती असेल तीप्रमाणे रावसाहेबांना एक पत्र पाठवून नामदार गव्हर्नर साहेबांच्या खासगी कारभार्यांनी रावसाहेबांना १८७६ च्या आक्टोबर महिन्यात आगाऊ विचारले की जर करता तुम्हाला दरबारास आमंत्रण करण्यात आले तर याचा फायदा तुम्हाला घेता येईल किंवा नाही ते कळवावे. रावसाहेबांनी आमंत्रणाचा स्वीकार करण्यापूर्वी “माझ्या एक दोन अडचणी आहेत त्या कशा दूर होतील या विचारात मी आहे. अडचणी काय आहेत ते खासगी भेटीने कळवितो. असे खासगी पत्र नामदार वुडहाऊस, मुंबईचे गव्हर्नर, यांना लिहिले. त्या अडचणी दूर होतील असे भेटीअंती निष्पन्न झाल्यावर रावसाहेबांनी आमंत्रणाचा साभार स्वीकार होईल असे कळविले.” त्याप्रमाणे पुढे रावसाहेबांना सरकारातून दिल्ली दरबाराचे आमंत्रण आले व त्यांनी ते आनंदाने स्वीकारले.

दिल्लीस युवराजांचे दर्शन व्हावयाचे होते तसेच नानाभूषणभूषित सामंतमंडलाचेही दर्शन व्हावयाचे होते. त्याचे कल्पनातीत वैभव पाहून नयनसाफल्य व्हावयाचे होते. परंतु याच वेळेला देहसाफल्य करण्याकरता श्रीकाशीविश्वेश्वराचे दर्शन घेऊन, गंगास्नान करून येण्याची इच्छा

रावसाहेबांना झाली. नाताळची सुटी, दिल्ली दरबार व काशीयात्रा या दोन्हीस पुरेशी नसल्यामुळे हायकोर्टातील कामासंबंधी रजा घ्यावी लागली व ती अधिक आनंदाने देण्यात आली. दिवाणी कामाची तहकुबी मिळाली; परंतु रावसाहेब या वेळेस सरकारी वकील होते. तेव्हा फौजदारी कामाची व्यवस्था सरकारच्या परवानगीने करण्यात आली. त्यांनी आपली कामे शामराव विठ्ठल यांच्याकडे सोपविली होती. बहुत काल रोगाने जर्जरित व म्हणून परस्वाधीन झालेल्या आपल्या परम प्रिय पत्नीसही काशीयात्रेपासून उत्पन्न होणाऱ्या पुण्याईची वाटेकरीण करण्याकरिता बरोबर घेण्याचा विचार रावसाहेबांनी केला.

जशी राजाची स्वारी निघते तशीच ही रावसाहेबांची निघाली होती, असे म्हटल्यास बिलकूल अतिशयोक्ती होणार नाही. त्यांनी दिल्ली येथील अधिकाऱ्यांना पत्रे देऊन दोन कारकून पुढे पाठविले. मुंबईकरांकरिता नेमलेल्या जागेवर आपले तंबू मारून सामानसुमान आत नीट लावून सर्व कुटुंबाची व्यवस्था अगोदर करून ठेविण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपविले. पहिल्याने आपल्या पत्नीच्या तैनातीला जरूर तेवढे नोकर (स्त्रियांपैकी व पुरुषांपैकी) घेतले. शिवाय एक मेणा व तो वाहण्याकरता सही भोई घेतले. आचारी, पाणके, दोन घोडेवाले बरोबर घेतले. शिवाय नेहमीचे डॉक्टर घेतले. आणखी पाच-सहा जवळच्या नात्याची मंडळी व घरातील देवाची पूजा करणारे गुरुजी घेतले. रखवालदार व खजिनदार वगैरे नोकर घेतले. नेहमीचा नापित सेवक वगळला नाही. काशीस जाण्याचा यांचा बेत झाला आहे, चांगली संधी आली आहे असे समजताच, यांच्या घरी काही दिवस बागुलनाथाचे पाणी भरणारा कावडीवाला याने आपणास नेण्यास विनंती केल्यावरून त्यासही घेण्यात आले. बंगल्याच्या किंवा तंबूच्या बाहेर लावण्याकरता नावाच्या रंगविलेल्या पाट्या व दरवाजावरील शिपायांच्या गळ्यात पेट्यांतून अडकविण्याकरिता नावाचे बिल्ले असल्या डौलाच्या सरंजामातही काही उणीव भासत नव्हती.

प्रत्येक बरोबर येणाऱ्या माणसाचे बोजे किती व त्यात वस्तू काय काय होत्या याची नीट यादी करून घेतली. संसाराला लागणाऱ्या भांड्याकुंड्यांपासून मीठ-मिर्ची मसाला व धान्य इत्यादी सर्व जिनसा थोड्यावेळच्या बरोबर घेतल्या.

नार्थ वेस्ट प्राव्हिन्सचे लेफ्टनंट गव्हर्नर यांना एक व मध्यप्रांतचे कमीशनर साहेब यांना एक अशी पोलिटिकल खात्यांतून सरकारीरीत्या शिफारसपत्रे रावसाहेबांनी १५.१२.७६ तारखेची घेऊन ठेवली होती, त्यांचा सारांश पुढे दिल्याप्रमाणे होता - “नेक नामदार रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक मुंबई इलाख्याच्या कायदे काउन्सिलाचे जादा सभासद, दिल्लीस दरबाराला हजर राहून पुढे काशीस जाण्याकरिता निघाले आहेत. या पत्रावरून यांची आम्ही ओळख करून देऊन म्हणतो की ते शिष्टाचाराच्या अनुग्रहास पात्र आहेत.” दिवस फार थंडीचे असल्यामुळे इतक्या सर्व मंडळीस लोकरीच्या कापडाचे कपडे शिवविले होते. नंतर खाशा मंडळीकरता दिल्लीपर्यंत फर्स्ट क्लासचा डबा राखून ठेविला होता व १५ तारखेला मुंबईहून निघून दिल्लीस पोहोचत तोपर्यंत मुक्काम कोठे व कोणच्या तारखेला करावयाचा व तेथून केव्हा निघावयाचे याबद्दलच्या कार्यक्रमाच्या प्रती छापून तयार ठेवल्या होत्या. वाटेत जी. आय. पी. रेल्वेच्या मॅनेजरने रावसाहेबांनी सांगितल्याप्रमाणे अलाहाबादपर्यंत व बनारस पासून पुढे इ. आय रेल्वेच्या व्यवस्थापकाने सोय केली होती.

नेक नामदार रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांची मुंबईहून बनारस व तेथून अलाहाबादेकडून दिल्लीस व तेथून मुंबईस परत येताना ठरविलेला प्रवासक्रम.

१. ठिकाण : मुंबई, निघण्याची वेळ : रात्री ६, पोहण्याची वेळ : .....तारीख : १८७६ डिसेंबर १५, स्मरणार्थ लिखित : जी. आय.पी. रेल्वेने मेलगाडीतून ६ तिकिटांच्या कुटुंबाच्या सोईच्या डब्यातून.
२. ठिकाण : खांडवा, निघण्याची वेळ : ....., पोहण्याची वेळ : ९.३५ सकाळी, तारीख : १८७६ डिसेंबर १६, स्मरणार्थ लिखित : खांडव्याला मुक्काम. येथून पुढे जबलपूरकडे जाणाऱ्या दुसऱ्या गाड्या बऱ्याच आहेत असे दिसते. निघण्याची तयारी आमची होईल त्याप्रमाणे जबलपुरास आम्हास नेण्याची सूचना देणे.
३. ठिकाण : खांडवा, निघण्याची वेळ १०.५ सकाळी, पोहण्याची वेळ : ....., तारीख : १८७६ डिसेंबर १७, स्मरणार्थ लिखित : .....
४. ठिकाण : बनारस, निघण्याची वेळ : ....., पोहण्याची वेळ : ११.१५ सकाळी, तारीख : १८७६ डिसेंबर १८, स्मरणार्थ लिखित : १८, १९ व २० तारखांस बनारस येथे मुक्काम.
५. ठिकाण : बनारस, निघण्याची वेळ : १०.३० सकाळ, पोहण्याची वेळ : ....., तारीख : १८७६ डिसेंबर २१, स्मरणार्थ लिखित : इ. आ. रेल्वेने स्पेशल ट्रेन काढून तिला जी.आय.पी. रेल्वेचा कुटुंबाच्या सोयीचा डबा, ६ तिकिटांचा, मुंबईहून आणलेला जोडणे व शिवाय एक तिसऱ्या वर्गाचा ५ खणी डबा इ. आय. रेल्वेचा जोडून घेणे.
६. ठिकाण : अलाहाबाद, निघण्याची वेळ : ....., पोहण्याची वेळ : २.३० दुपारी, तारीख : १८७६ डिसेंबर २१, स्मरणार्थ लिखित : .....
७. ठिकाण : अलाहाबाद, निघण्याची वेळ : ९.५ रात्री, पोहण्याची वेळ : २.३०, तारीख : १८७६ डिसेंबर २१, स्मरणार्थ लिखित : मेल गाडी इ.आय. रेल्वेचा एक डबा अंधोळीचा व नोकरांकरता राखलेल्या सोयीचा, पहिल्या वर्गाच्या ७ तिकिटांचा.
८. ठिकाण : तुंडला, निघण्याची वेळ : ....., पोहण्याची वेळ : ९.५ सकाळी, तारीख : १८७६ डिसेंबर २२, स्मरणार्थ लिखाण : मेल गाडी इ. आय. रेल्वेचा एक डबा अंधोळीचा व नोकरांकरता राखलेल्या सोयीचा, पहिल्या वर्गाच्या ७ तिकिटांचा.
९. ठिकाण : तुंडला, निघण्याची वेळ : १०.५० सकाळी, पोहण्याची वेळ : ....., तारीख : १८७६ डिसेंबर २२, स्मरणार्थ लिखित : मेल गाडी इ.आय. रेल्वेचा एक डबा अंधोळीचा व नोकरांकरता राखलेल्या सोयीचा, पहिल्या वर्गाच्या ७ तिकिटांचा.
१०. ठिकाण : दिल्ली, निघण्याची वेळ : ....., पोहण्याची वेळ : ६.५ रात्री, तारीख १८७६ डिसेंबर २२, स्मरणार्थ लिखित : .....

११. ठिकाण : दिल्ली, निघण्याची वेळ : ११.३०, पोहचण्याची वेळ : ..., तारीख १८७७
जानेवारी २, स्मरणार्ह लिखित : इ. आय. रेल्वेचा नवा डबा कुटुंबाच्या सोयीचा,
आंधोळीच्या व नोकरांच्या सोयीचा, सात पहिल्या वर्गाची तिकिटे काढून परत जाण्याकरिता
या तारखेस राखून ठेवणे.
१२. ठिकाण : अलाहाबाद, निघण्याची वेळ : ..., पोहचण्याची वेळ : ६.१० सकाळी, तारीख
: १८७७ जानेवारी २, स्मरणार्ह लिखित : ३,४,५,६ जानेवारी १८७७ अलाहाबादेस
मुक्काम. येथून सात तिकिटे काढून कुटुंबाच्या सोयीचा, दुसऱ्या तारखेस दिल्लीस
ठरविल्याप्रमाणे इतर सोयीचा, ७ जानेवारीला निघण्याकरता जोडावयाचा.
१३. ठिकाण : अलाहाबाद, निघण्याची वेळ : १०.५५ रात्री, पोहचण्याची वेळ : ....., तारीख :
१८७७ जानेवारी ७^१
१४. ठिकाण : जबलपूर, निघण्याची वेळ : ....., पोहचण्याची वेळ : ८.३० सकाळ, तारीख :
१८७७ जानेवारी ८
१५. ठिकाण : निघण्याची वेळ : ९.१५ सकाळ, पोहचण्याची वेळ : ..., तारीख : १८७७
जानेवारी ९
१६. ठिकाण : मुंबई, निघण्याची वेळ : ....., पोहचण्याची वेळ : ११.४५ सकाळ, तारीख १८७७
जानेवारी १०, स्मरणार्ह लिखित : एक डबा ७ जानेवारीला राखलेला मुंबईला परत
जाण्यास

जनरल ट्रॅफिक मॅनेजर व घरी राहून यांचे क्षेम चिंतून मार्गावर डोळे लावून राहिलेले आग्नेष्ट या सर्वांशी पत्रव्यवहार तारेनेच होत असे. वाटेत जास्त मुक्काम करावयाचा झाल्यास आपले डबे सोडवून ठेवीत व पुढे सोईस पडेल त्या गाडीस जोडवीत, व त्या करता जे जादा हाशील पडेल ते आनंदाने भरीत.

रावसाहेबांनी पुढे पाठविलेल्या गृहस्थांनी आग्र्यास जाऊन राव राजे दिनकरराव यांची भेट घेतली व रावसाहेब सहकुटुंब येतात असे त्यांना कळविल्यावर त्यांनी असे मत दिले की दिल्लीची हवा थंड आहे. आजारी मनुष्यास तेथे न नेणे बरे. कानपूरची हवा उत्तम आहे. प्रयागास ठिकाणाची सोय चांगली आहे.

यावेळी दिल्लीस “सकाळी पारा ४० अंशावर असे. दुपारी ६० अंशावर असे. दिल्ली, जबलपूर, कानपूर व प्रयाग याठिकाणी उतरण्याची वगैरे सोय राव राजे दिनकरराव यांनी आपले कारकून पाठवून केली होती.”

रावसाहेब प्रथम काशीस गेले. तेथे नित्य रीतीप्रमाणे धर्मादाय झाला. त्यात सुमारे २५० विद्वान संन्याशांस मोतीचुराचे भोजन घालून छाट्या अर्पण केल्या. येथील तीर्थविधी सर्व आटोपल्यावर आपल्या पत्नीस काही लव्याजम्यासह मागे ठेऊन रावसाहेब प्रयागावरून पुढे निघाले.

२३.१२.७७ रोजी गव्हर्नर जनरल यांची स्वारी मोठ्या थाटाने नगरप्रवेश करणार असा कार्यक्रम होता. त्याप्रमाणे रावसाहेब ता. २२ रोजी संध्याकाळी ६-५ वाजता दिल्लीस हजर झाले.

मुंबईतील शिष्टजन म्हणून रावसाहेबांशिवाय आणखी प्रमुख मंडळी राजनिमंत्रणावरून दरबारला गेली होती. त्यात खालील मंडळी होती.

श्री विश्वेश्वरनाथ गोस्वामी, सर जमशेटजी जीजीभाई, बॅरोनेट, बैरामजी जीजीभाई, नामदार महंमद अल्ली रोगे, बेचरदास अंबाईदास, प्रोफेसर केरो लक्ष्मण छत्रे; विनायकराव वासुदेवजी, कमरुद्दीन तय्यबजी, शांताराम नारायण व रघुनाथ नारायण इं.

या दरबाराच्या हकीकतीविषयी रावसाहेबांनी केलेली त्रोटक टिपणे सापडतात, “२३ डिसेंबर रोजी दुपारी व्हाईसराय साहेबांची स्वारी निघाली व त्यांचे स्वागत जुम्मामशीदीत झाले. तेथे मी गेलो, त्यावेळी मजला मुंबई समाचार, रास्त गोफदार व इंदुप्रकाशचे इंग्रजी एडिटर, बेचरदास, बद्रुद्दीन तय्यबजी, शांताराम नारायण, इत्यादी मित्र भेटले. स्वारीतील हत्ती उत्तम रीतीने शृंगारलेले होते. या समारंभात सर दिनकररावांच्या मुलाचा स्वतःचा हत्ती होता. सैन्याची सलामी वगैरे देखावा चांगला होता. काहींनी या समारंभास पांडवांच्या राजसूययज्ञाची उपमा दिली. लोकांमध्ये हुर्रा शब्द चालू झाला. पुढे सर्व शांतता झाली. दुसऱ्या दिवशी सादरपणे मी भावनगरचे राजे व गौरीशंकर यांची भेट घेतली. नंतर शांताराम नारायण व रघुनाथ नारायण खोटे हे भेटले. रंगाचार्य यांची भेट म्हैसूरच्या कॅम्पमध्ये झाली. तेथे नरसीनीयंगार, महाराजांचे शिक्षक भेटले. रंगाचार्य यांच्या अंगी बहुश्रुतपणा व कल्पकता दिसून आली. वैद्यक व इतर विविध विषयांवर अर्धातास आमचे भाषण झाले. बंगलोर व म्हैसूर याविषयी बोलताना त्यांच्या अंगावर सहर्ष रोमांच उभे राहिले व ते म्हणाले तुम्ही एकदा इकडे या व हिंदुस्थानातील सर्वांत पुरातन अशा तामीळ सुधारणेचा नमुना आमच्या प्रांतात व मद्रास इलाख्यात पाहून जा तरी ! २५ तारखेस सर दिनकरराव व सर जमशेटजी यांना भेटावयाचे होते व मला किंचित ज्वरांश वाटल्यामुळे घरी राहिलो. २६ तारखेस महम्मद अली रोगे व भुस्कुटे भेटले.”

“२७ तारखेस पंडित विश्वेश्वरनाथ नवल गोस्वामी यांच्या बरोबर अशोकस्तंभ व त्यावरील लेख पहावयास गेलो. हा एक बृहदाकृती शिलापिंड असून त्यावरील जुना लेख हळूहळू नाश पावत आहे असे दिसले. ही एक जुन्या किल्ल्याची प्रगंडिका असावी असे त्यांचे मत आहे. स्तंभास मूळ आधारभूत जो बुरुज त्याचीही स्थिती तशीच दिसली. दुरुस्ती करण्याची फार जरूर आहे. तुर्की दरवाजावरील लेख काय आहे ते डॉक्टर भाऊंच्या कागदांवरून मुंबईस गेल्यावर पाहिले पाहिजे. बरोबर असलेले पंडित फार विद्वान दिसले. कुरुक्षेत्र, इंद्रप्रस्थ, तक्षशिला, सर्पसत्र व कुतुबमिनार यांच्यावर त्यांनी लेख लिहिले आहेत. बाळाजी पांडुरंग हे त्यांच्या येथे उतरले होते. सर्व जातींतून चार वर्गांचे चार संघ करावे असे पंडित प्रतिपादन करीत होते.”

“२८ तारखेला बंडाच्या स्मारकाजवळील दुसरा अशोकस्तंभ पहावयास गेलो. तेथून हिंदूरावकी कोठीवरून विनायकराव यांच्या येथे आलो.”

“२९ तारखेला पंडितजींबरोबर कुतुब व योग-मायेचे देवालय पाहून आलो. सफदारजंगचे थडे पाहिले. त्यास लोक मद्रेसा म्हणतात. जयसिंग याची मोडकळीस आलेली वेधशाला पाहिली. तिला यंत्रमंत्र म्हणतात.”

प्रयाग दिल्ली इ. ठिकाणी मंडळीबरोबर रावसाहेब प्रेक्षणीय स्थळे पहावयास जात तेव्हा मोठ्या अधिकाऱ्यांकडून “हे सरकारचे पाहुणे आहेत, यांना हे स्थळ दाखवा” अशी शिफारसपत्रे घेत असत.

“३० तारखेला व्हाइसराय साहेबांच्या तंबूकडे गेलो. तेथे आम्हाला विनायकरावांनी आत बसविले. व्हाइसराय साहेबांनी मला रौप्यपदक दिले. तेथे होळकरांच्या कॅम्पमध्ये गेलो. त्यांना मूर्तिमंत मराठा पहावयास सापडला. माझे आडनाव म्हणजे त्यांना मराठी राज्यातले एक राजचिन्ह वाटले व त्याचे मूळ तसेच असावे असे वाटले. परंतु मला त्याची माहिती नाही. ३ वाजता सर दिनकरराव राजवाडे यांना भेटलो व त्यांनी केलेल्या साहाय्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानले.”

“१ ली जानेवारी ७७ रोजी लॉर्ड लिटन यांच्या भेटीचा मोठा समारंभ झाला. तो छापील कार्यक्रमाप्रमाणे पार पडला. रात्री या बाजूला येण्यास निघालो. दिनकररावांनी बांधलेल्या देवळाजवळील बंगल्यात उतरलो.”

रावसाहेबांच्या मनातून पुष्कळ क्षेत्रे पहावयाची होती परंतु पुरेशी रजा नसल्यामुळे कार्यक्रम आखडता घ्यावा लागला. रेल्वेकडून त्यांची इतकी उत्तम व्यवस्था केली गेली की, रावसाहेबांनी प्रवासाचे शेवटी जनरल ट्रैफिक मॅनेजर, मि. हेन्री कॉन्डर, यांना मुद्दाम पत्र लिहून त्यांचे आभार मानले. “माझ्या दिल्लीच्या प्रवासातील चिरस्मरणीय गोष्टीपैकी आपण उत्तम व्यवस्था माझ्या मंडळीच्या स्वास्थ्याकरिता ठेवलीत ही एक होय.”

रावसाहेब आपल्या रुणाईत पत्नीसमवेत काशीयात्राकरून सुखरूपपणे परत आल्याचे ऐकून रावसाहेबांच्या एका पार्शी मित्रास आनंद वाटून त्याने लिहिले:

“आपल्या देहाचे सार्थक करणं ही जी प्रत्येक हिंदूच्या हृदयात इच्छा वसत असते, ज्या इच्छेपुढे इतर सर्व मनोरथ तुच्छ वाटतात, तीच एकटी काशीविश्वेश्वराच्या दर्शनाची व गंगास्नानाच्या लाभाची इच्छा सौ. अन्नपूर्णाबाईस एवढे कष्ट भर थंडीच्या दिवसांत सोसण्यास सामर्थ्य देती झाली. त्यांची ही श्रद्धा वाखाणण्यासारखी आहे. त्याप्रमाणे त्यांना फळ मिळालेच असेल.”

परत आल्यावर आप्त इष्टमित्रांस गंगाप्रसाद व काशीतील काही वस्त्रे अशी देण्यात आली. मुरुडास जाऊन मांवदी करून तिच्या प्रीत्यर्थ सहस्र भोजन रावसाहेबांनी घातले. दक्षिणा रुपया रुपया दिली.

○

संदर्भ टिपा -

१. १८७७ च्या जानेवारीनंतरच्या तारखांत फरक करणे जरूर झाल्यास अलाहाबादेस ३ तारखेस जरूर कळवणे.

○○○

सरकारी वकिली

Of law there can be no less acknowledged, than that her seat is the bosom of God, her voice the harmony of the world, all things in heaven and earth do her homage, the very least as feeling her care and the greatest as not exempted from her power.

(R. Hooker Ecclesiastical polity)

। योलोकेषु तनोति शान्तिमपरां द्यौर्भूमिपूजास्थलम् ।
 ॥ आलानंमहतोलघोश्च नियतं संरक्षणं शक्तीमत् ॥
 । सोधर्मोजगदीश्वरस्य हृदये कृत्वा निवास स्थितः ।
 ॥ एतावद्यादि नाधिकं खलु भवेत् मान्यं जनानां सदा ॥ १ ॥

(वरील इंग्रजी ओळींचे भाषांतर)

इंग्रजांच्या चांगल्या चांगल्या संस्थापैकी न्यायमंदिरांची संस्था सर्वोत्कृष्ट आहे. तेथील न्याय देण्याच्या पद्धतीचे स्वरूप निर्दोष आहे. न्यायमंदिराचं दार सर्वास उघडे आहे. एक स्वरूपाचा न्याय सर्वास मिळतो. कारण जे कायदे आहेत ते निश्चित स्वरूपाचे आहेत व लिखित आहेत. हायकोर्टातील न्यायाधीश बाह्यशक्तीवर अवलंबून नसल्यामुळे हायकोर्टाची पदवी फार श्रेष्ठ आहे. या कोर्टांनी आपल्या स्थापनेपासून मिळवलेली लोकप्रियता कायम राहिली आहे. अशा पवित्र ठिकाणी १८ व्या प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे रावसाहेब १८६३ साली वकिली करू लागले ती ते शेवटपर्यंत करीत होते. त्यांना तेथील न्यायपद्धती पसंत झाली.

“हल्लीची न्याय पद्धती कित्येक बाबतीत हिंदुस्थानाचे पुनरुज्जीवन करील. पुष्कळ नवे नवे प्रश्न लोक काढीत आहेत. समदर्शी न्याय व नीती ही दोन्हीविरुद्ध असल्यामुळे ज्या जुन्या चालींचे समर्थन करता येत नाही त्यावर मारा सुरू झाला आहे. उदाहरणार्थ: नुकतेच गुजरातेत एका पुरुषाने एका स्त्रीशी तिचा पती जिवंत असताच लग्न लावले. पहिल्या पतीने फिर्याद आणताच तो नुकसानीची भरपाई करण्यास तयार झाला. त्या जातीत अशी अमंगल चाल आहे असा पुरावा त्याने आणून

दिला. जिल्हा जज्जने ठरविले की अशी चाल सिद्ध झाली आहे. परंतु हायकोर्टाकडे हे प्रकरण योग्य मार्गाने आले तेव्हा असे ठरविण्यात आले की, ही चाल सर्व कायद्यांच्या विरुद्ध असल्यामुळे ती न्याय्य धरता येत नाही. परंतु अशा तऱ्हेचा खटला कोर्टापुढे पहिल्यानेच आल्यामुळे शिक्षा जरा हलकी देण्यात आली.” (२८.९.६४ चे जनरल जेकब यांना लिहिलेल्या इंग्रजी पत्राचे भाषांतर) रावसाहेबांची हायकोर्टात दिवसानुदिवस प्रतिष्ठा वाढत गेली.

२६.११.१८६३ रोजी मि. डनबार यांच्या मार्फत हायकोर्टाच्या रिपोर्टची जागा पत्कारण्याची खुशी आहे की नाही ते नामदार चीफ जस्टिस यांनी विचारले. विचार करून सांगत असे म्हणून दुसऱ्या दिवशी पत्करतो असे रावसाहेबांनी मि. डनबार यांना सांगितले व ही नेमणूक करण्याबद्दल ‘मी नामदार चीफ साहेबांचा आभारी आहे’ असे कळविण्याची मि. डनबार यांना २७.११.१८६३ रोजी विनंती केली.

“यात पैशाची प्राप्ती विशेष नव्हती पण स्वतःचे ज्ञान वाढावे” हाच रावसाहेबांचा हेतू होता. ज्या खटल्यात पूर्वीच्या सदर अदालतीचे ठराव रद्द करण्यात येतील, त्या व १८६९ चा अॅक्ट आठवा या खाली येणारे अथवा इतर महत्त्वाच्या, खटल्यांतील ठराव प्रसिद्ध करावे अशी सूचना नामदार साहेबांनी रावसाहेबांना केली होती.

कायद्याविषयी सूक्ष्म तारतम्य ज्ञान वाढविण्यास या कामाचे रावसाहेबांना साहाय्य झाले व त्यांची कुशलता न्यायाधीशांच्या नजरेस या मार्गाने पडू लागली.

१८६४ साली एक न्यायाधीश रजेवर गेले होते त्यावेळेस असे सांगतात की रावसाहेब जरी नुकतेच वकिली करू लागले होते तरी त्यांची या जागेवर नेमणूक व्हावी अशी शिफारस कार्हीनी केली होती. पण जागा मिळाली नाही, पुढे याचसाली त्यांना हायकोर्ट वकिलीच्या परीक्षेच्या कमिटीचे सभासद नेमण्यात आले.

वकिली हाच मुख्य पोट्याचा धंदा रावसाहेबांनी पत्करला होता. तरी त्यांच्या मित्रांस त्यांनी तसे करावे असे वाटत नसे; म्हणून मधून-मधून कोणी मित्र त्यांना अन्य विचार करावयास लावी; परंतु विचाराच्या बाहेर त्यांची मजल गेली नाही.

रावसाहेब नोकरीतून रिकामे झालेले पाहून लख्मीदास भेट देऊन म्हणाले “रावसाहेब तुम्ही काठेवाडात जाम साहेबांचे दिवाण होण्यास कबूल आहात काय? व असाल तर पगार किती मागाल? तुम्ही गेल्याने देशाचे कल्याण होणार आहे. जामसाहेबांचे तर होईलच होईल. संस्थानचे पूर्ण अधिकार तुम्हाला देण्यास राजेसाहेब कबूल आहेत?” रावसाहेब म्हणाले ही संधी विचार करण्यासारखी आहे. परंतु मी माझ्या धंद्याला चिकटून राहण्याचा निश्चय केला आहे. त्यातच माझा भाग्योदय आहे. हिंदी लोकांना आता हायकोर्टात न्यायाधिकाऱ्याची जागा उपलब्ध झालेली आहे. ती मिळण्याची आशा मी का करू नये याबद्दल काही कारण दिसत नाही. अर्थातच मला पुष्कळ वर्षे सक्त परिश्रम करावे लागतील व ते फार खुषीने करीन. तथापि योग्य मनुष्याची निवड करण्यात राजेसाहेबांना मदत करण्याचे रावसाहेबांनी कबूल केले व ते म्हणाले प्रथम तुमचे म्हणणे काय आहे ते गव्हर्नर साहेबांच्या मार्फत येऊ द्या. ६.१.१८६४.

१८७६ साली मि. धीरजलाल, सरकारी वकील, यांच्या निधनाने सरकारी वकिलाची जागा रिकामी झाल्यामुळे त्या जागेकरता दोन उमेदवार होते. एक रावसाहेब व दुसरे नानाभाई हरिदास. रावसाहेब नानाभाईचे एकाअर्थी अग्रज होते. रावसाहेबांना नानाभाईंच्या अगोदर मुनसफ नेमण्यात आले होते. नंतर चार वर्षे सरकारी नोकरी रावसाहेबांनी उत्तम केली होती व कायदे काउन्सिलातसुद्धा चांगली कामगिरी केली होती व त्यांनी नानाभाईंच्या अगोदर वकिली करण्यास आरंभ केला होता. म्हणून ती जागा रावसाहेबांना मिळेल असे लोकांना वाटले होते व तशी कित्येक लोकांची आकांक्षा होती असे दिसते. गुजराती वर्तमानपत्रांतून तशा शिफारशी होऊ लागल्या होत्या. परंतु नानाभाई हरिदास हेही एका अर्थी रावसाहेबांचे अग्रज होते. कारण वकिलीची सनद त्यांना रावसाहेबांच्या अगोदर मिळाली होती त्यांचे बुद्धिसामर्थ्य व कायद्याचे ज्ञान चांगले होते. त्यांना सरकारी वकिलीची जागा पक्केपणी देण्यात आली व त्यांची जनजाच्या जागी बदली नेमणूक करण्यात आली व रावसाहेबांना सरकारी वकिलाची जागा बदली म्हणून देण्यात आली.

या जागेवर ८ ऑगस्ट रोजी रावसाहेब रूजू झाले. प्राप्ती थोडी असे. मग ही जागा का पत्करली तिचं कारण त्यांनी मि. कॅन्टी यांना २५.८.१८७६ च्या पत्री कळविले ते असे : या जागेत मेहनत फार पडत आहे त्या मानाने पैसे मिळत नाहीत. तथापि अपीलशाखेच्या वकील मंडळीत हा मान सर्वात मोठा समजतात. म्हणून मी तिचा स्वीकार केला आहे.

इतके झाले तरी रावसाहेबांना दुसरे ठिकाणी संस्थानात नेण्याची इच्छा काही स्नेही प्रकट करीत “देसाई हरिप्रसाद संतोषराम यांनी भावनगरची दिवाणगिरी पत्करता की काय” असे राजेसाहेबांतर्फे विचारले. उत्तर काही दिवसांनी देईन असे रावसाहेबांनी सांगितले. (२.१२.७८ रो.) परंतु दिवाण होण्याचे त्यांनी पत्करले नाही. पुढे १८८४ साली रावसाहेबांना ही जागा पक्केपणी मिळाली.

कलकत्याचे उमेशचंद्र बॅनर्जी यांनी या प्रसंगी अभिनंदनपर पत्र पाठविले. त्यात त्यांनी म्हटले की तुम्हाला सरकारी वकिलाची जागा पक्केपणे मिळाली म्हणून मला तुमचे अभिनंदन करू द्या. ही जागा केवढी लहान व तिच्यावर केवढ्या प्रचंड बुद्धिच्या मनुष्याची नेमणूक झाली आहे हे पाहून खेद होतो. हा सर्व कालमहिमा समजून याही जागेवर तुमची नेमणूक झाली हे पाहून मला आनंदच होतो.

या जागेवर रावसाहेब शेवटपर्यंत होते.

दुष्काळ
(१८७६ व १८७७)

टाक मुखामधी काही ।
मज नाही म्हणती अन्न पंधरा दिनी ।
जळा पिवुनि किति नळांत फुगले,
पळांत वपु त्यागुनी ।
गळां पडुनि किति रडति,
किति वरतिं बाळक मुडदे कंवटाळुनी ॥
(चाल) करतील काय हो अन्नाविण गांजली ।
ही दुनिया सारी जठराग्निंत भाजली ।
ही दुष्काळाची नौबद बरी वाजली ॥ १॥ टा.

(रामजोशीकृत दुष्काळाचे वर्णन)

“लागेल तो पैसा खर्च करा पण दुष्काळातून (माझ्या प्रजेचे) जीव वाचवा”

(१८७३-७४ साली बंगाल्यात भयंकर दुष्काळ पडला होता तेव्हा तेथील अधिकाऱ्यांना महाराणी व्हिक्टोरिया साहेबांचा हुकूम)

१८७६ साली दक्षिण महाराष्ट्रात फार उग्र स्वरूपाचा दुष्काळ पडला होता. त्यावेळेस रावसाहेबांनी दुष्काळ पिडितांचे संरक्षण करण्याकरता आटोकाट श्रम केले. दानशूर लोकांना उद्देशून त्यांनी एक लेखी विनंतीपत्र आपल्या सहीने काढून सर्वत्र वाटले. त्यात इंदापूर तालुक्यातील हालांचे विशेष वर्णन केलेले होते. “अत्यल्प वृष्टीमुळे खरीपांच्या पिकाची नासाडी झाली आहे व रब्बीची पिके हाती लागली नाहीच. पुरेसा ओलावा जमिनीत नव्हता म्हणून ती होण्याची आशा नाही. वरील तालुक्यांतील ८७ खेड्यांपैकी १/३ वस्ती मुला-माणसांसह गुरे-ढोरे घेऊन वडिलार्जित घरादारांचा स्नेह सोडून व डोळ्यांत अश्रू आणून देशांतराला निघून गेली आहेत! बिचाऱ्या शेतकऱ्यांना औतंही विकावी लागली आहेत! धान्य मिळण्याची पंचाईत पडली आहे. पाण्याची मोठी टंचाई झाली आहे.

तेणेकरून गुरांची प्राणहानी फार होऊ लागली आहे. सरकाराने दुष्काळी कामे काढून सदृढ लोकांची सोय केली आहे; परंतु वृद्ध, बाल, पंगु व अंध लोकांना त्याचा फायदा घेणे शक्य नाही; म्हणून भात व चटणी वाटावयाला काही दयाळू लोकांनी सुरवात केली आहे. कित्येक ठिकाणी अन्नछत्रे ही अशाच दुबळ्या लोकांकरता काढायची आहेत; म्हणून पैसे पाठवा व जितक्या लवकर ते पाठवाल तितके चांगले.” अशी विनंती त्या पत्रकात रावसाहेबांनी केली होती. पैसे गोळा करण्याच्या कामात त्यांचे मित्र नानाभाई राणिना व आर्देसर फ्रामजी मूस हे मदत करित होते.

दुष्काळी कामे सरकाराने उदार प्रमाणात काढली होती त्यात एक सुधारणा रावसाहेबांनी सुचविली होती ती ही की २४ शोरांपासून ३२ शेर धान्याचा भाव असता २ आणे मजुरी कामकऱ्यांना रोज पुरेशी असे ती धान्याचे दर वाढल्यामुळे पुरत नाही याकरता ती ३ आण्यापासून चार आणे प्रमाणे यावी. सोय असेल त्याप्रमाणे वर निर्दिष्ट केलेल्या दुबळ्या लोकांकरता भात भाकरी किंवा कोरडा दाणा देण्याकरता धर्मगृहे नीट जागा पाहून बांधावीत^१ व तेथे जमलेल्या लोकांचे आरोग्य नीट राहण्याकरता काही नियम करावे. मात्र त्यांची अंमलबजावणी जरा सदय अंतःकरणाने करावी.

या व दुसऱ्या इष्ट योजना शक्य तितक्या लवकर अमलात आणण्याकरता परोपकारी लोकांशी एकसारखा पत्रव्यवहार रावसाहेबांनी सुरू ठेवला होता. काही अब्रूला भिणान्या लोकांना दुष्काळ कामावर जाण्याची, महागाईत चढाओढीच्या दराने वाण्याकडील धान्य घेण्याची व अन्नछत्रात भिक्षा मागण्याची पंचाईत पडू लागली होती. याकरता स्वस्त धान्याची दुकाने काढविली होती. गुरांची प्राणहानी न होऊ देणे ही तर फार महत्त्वाची गोष्ट होती. कारण त्यांचा नाश झाल्यास पाऊस पडूनही पुढे कित्येक वर्षे शेतकीची कामे अडून पडावयाची भीती होती. या मुक्या जनावरांकरता पाण्याची सोय असलेल्या ठिकाणांत चारा देण्याची व्यवस्था केली होती. १०० पासून ५०० गुरे एके ठिकाणी ठेवावयाची होती. एका एका गावातील १५ गुरांबरोबर गावातील एका माणसाची राहण्याची सोय करावयाची होती. म्हणजे पाऊस पडताच त्याने गुरे गावास परत नेऊन ज्याची त्यास पोचवावी. यासंबंधी ठिकठिकाणाच्या पांजरपोळाच्या व्यवस्थापकांशी रावसाहेबांनी पत्रव्यवहार सुरू ठेवला होता.^२ जनावरांकरता कुरणे सरकारांतून घ्यावयाची होती. ज्यांची लिलावे आधीच झाली होती ती त्यांच्या जवळून सकारण नुकसानी भरून देऊन आपत्प्रसंग म्हणून परत घेण्याकरता कायदा करावा लागला तरीही करावा; कारण असा कायदा राष्ट्राची आपत्ती टाळण्याकरता त्या वेळेपुरताच करावयाचा असतो अशी रावसाहेबांनी सरकारास सूचना केली होती. लोकांना सरकाराशी सहकार करावयास उपदेश केला होता.

या कामी शेट अंबाईदास बेचरदास या गृहस्थांनी धान्य विकत घेऊन काही ठिकाणी पदरचे हजारो रुपये लावून नफ्याशिवाय दुकाने पुणे व अन्य बरेच ठिकाणी काढली होती.^३ त्यांनी या दुष्काळाच्या कामांत रावसाहेबांबरोबर फार श्रम घेतले.

दुष्काळानिमित्त लोकांची मोठी सभा भरविण्यास विनंतीपत्रावर सही करून ते शेरीफकडे रावसाहेबांनी लावून दिले व जी सभा झाली ती मोठी झाली.

जितक्यांकडे पैसे वाटण्यास पाठविले होते तितक्यांनी हिशोब पाठविले होते व काहींनी कोणास काय दिले त्याची नावनिशीवार पत्रे पाठविली होती. सातारा जिल्ह्यात दुष्काळाची कामे निघाली होती त्यातील एकाची व्यवस्था त्या जिल्ह्यांतील मुनसफ, महिर्जीभाई कुवरजी हे, तेथील एक सज्जन गृहस्थ भीमराव यांच्या मदतीने पहात होते. ती त्यांनी कशी ठेविली आहे हे पाहण्यास मिसेस मूर व मि. विन्गेट यांनाह सातार्याचे कलेक्टर गेले होते. काम पाहून त्यांनी पुढे दिल्याप्रमाणे वरील दोघा गृहस्थांची तारीफ केली. “मि. भीमराव व कुवरजी यांना कामावर येणाऱ्या प्रत्येक इसमाची चांगली माहिती आहे, लड्डनिरंजन व आळशी मनुष्य धर्माचे पैसे उपटू शकत नाही. काम करू शकणाऱ्यास कामच करावे लागते. अशा प्रकारच्या धर्मादाय पद्धतीने लोकांचे कल्याण होणार आहे.” (४.२.७७ सातारा कलेक्टर)

रानात गुरे चारण्याची परवानगी देणारा एक सरकारी ठराव या दुष्काळात झाला होता.

या दुष्काळाकरता रक्कम जमावण्यात व तिचा योग्य ठिकाणी विनियोग करण्यात रावसाहेबांनी स्वतः पुष्कळ खटपट केली. पुण्यास वस्त्रदान व अन्नदान रावसाहेबांनी स्वतः जाऊन केले. त्याशिवाय जागोजाग त्यांची विश्वासाची लोककल्याणकारी सत्यधर्मी अशी माणसे होती त्यांच्यामार्फत पुष्कळ रक्कम वाटली. त्याचे काम पुण्यास रावसाहेबांचे कारभारी बळवंतराव जोशी व मित्र बाळकृष्ण सायन्ना यांनी केले.

कलादगीस : शंकर पांडुरंग पंडित यानी केले.

खानदेश : शंकर पांडुरंग पंडित यानी केले.

इंदापुर : बळवंतराव जावडेकर यांनी केले.

सातारा : दाजीबा जोग, बाबाजी रामचंद्र घाणेकर, मामलेदार, बळवंत सिताराम नाईक, मामलेदार यांनी केले.

कोल्हापूर : मोरोपंत ओक

दहिवडी : नरहर गदाधार ओक

तासगाव : भाऊ बापट (मामलेदार)

पंढरपूर व अक्कलकोट : आबाजी विष्णू काथवटे यांनी केले.

“आपण पाठवलेला पैसा निरनिराळ्या जातीच्या व धंद्याच्या लोकांकडे खर्च झाला आहे. बहुतकरून पोटास धान्य वगैरे देण्याकडेसच या रकमेचा उपयोग झाला. अगदी थोड्या प्रसंगी वस्त्रे दिली. रोज पाच-सहा गावे फिरून लोकांची स्थिती पाहण्याकरता सरकारच्या हुकमावरून फिरत असतो.”

(२३.४.७९ चे बळवंत सिताराम नाईक यांचे पत्र)

शंकर पांडुरंग पंडित यांनी घोंगड्या व वस्त्रे वाटली. तो प्रकार त्यांनी १२.२.७८ च्या पत्रात असा वर्णन केला आहे. “आम्ही दिलेली वस्त्रे घेऊन लोक बाजारात वाटेल तेवढ्या कमी किमतीला विकू लागले. म्हणून ती फाडून दोन भाग करून पुन्हा शिवून तपकिरी रंगाने रंगवून दिली. लुगडी,

त्यावर जाणार नाही अशी काही खूण करून दिली. मालमंडीसारख्या गवताचे बी खाऊन लोक रहात आहेत.”

शंकर पांडुरंग पंडित यांच्यामार्फत कलेक्टरने रावसाहेबांचे आभार मानले.

“काही रयत लोकांचे सर्वस्वी नुकसान झाल्यामुळे ते नुसते मजूर बनले आहेत. सरकारकडून व लोकांकडून जर काही साहाय्य झाले नसते तर झाला त्याच्या दुप्पट नाश झाला असता. चार बायका शुद्ध पुरुषाप्रमाणे लंगोट्या नेसल्या होत्या. त्यांना खादीचे पट्टे दिले. केळीचे कांदे व काले यांचे पीठ करून त्याच्या भाकरी लोक खात आहेत. उंबराची फळे खात आहेत.” (भाऊ बापट यांचे पत्र)

“बारीकसारीक कांदे, एखादे कणीस मुद्दाम चोरून पोटासाठी चोरले असे उघड लोक सांगत आहेत. नवीन पीक संभाळण्यास कठीण झाले आहे.” (जावडेकर यांचे पत्र)

हा दुष्काळ सरकार व उदार लोक यांचे प्रयत्न व पर्जन्य वृष्टी यांनी लुप्त झाला होता तरी मागून त्याचे गुप्त परिणाम लोकांना सोसावे लागत. तिकडेही रावसाहेबांचे लक्ष असे.

रावसाहेबांवर अत्यंत विश्वास ठेवणाऱ्या एका उदार इंग्रज गृहस्थाची गोष्ट येथे नमूद केली पाहिजे. हिंदुस्थानात बरेच वर्षे राहिलेले व हिंदी लोकांवर प्रेम करणारे व स्वदेशी गेल्यावर हिंदी लोकांची आठवण ठेवणारे एक इंग्रज गृहस्थ होते. त्यांनी रावसाहेबांना १०.५.७७ चे एक पत्र लिहिले त्याचा उतारा -

“दक्षिण हिंदुस्थानात हल्ली दुष्काळाने पुष्कळ गरीब रयत गांजली आहे. तिच्या स्थितीचे वर्णन ऐकून माझ्या मनाला मोठा जाच होत आहे. तो कमी करण्यास तुम्ही मला साहाय्य करा अशी आशा आहे. या पत्रासोबत मी (२५००) अडीच हजार रूपयांची हुंडी दिली आहे. ती वटावून खऱ्या गरजू लोकांना तुम्हाला पसंत पडेल त्या प्रकाराने वरील रक्कम वाटून टाकावी. ती एखाद्या बड्या फंडात सामील न व्हावी एवढीच माझी इच्छा आहे. पूर्ण विश्वासास पात्र असे तुमचे जे मित्र असतील त्यांच्या मार्फत दुष्काळग्रस्त प्रदेशात खर्च करावी. ज्यांना इतर ठिकाणची मदत पुरी पडत नाही अशा स्त्रियांना, अर्भकांस व ज्या जवळचे शेतकीचे बैल नष्ट झाले आहेत, ज्यांजवळ बियाणे उरले नाही अशा शेतकऱ्यांना साहाय्य करा असं मी सुचवितो. तरी तुम्हाला वाटेल त्या प्रकाराने या पैशाचा विनियोग करण्याची तुमची मोकळीक मी बिलकुल कमी करित नाही. माझे बहुतेक आयुष्य दक्षिण हिंदुस्थानात गेल्यामुळे तेथेच माझे पैसे खर्च व्हावे अशी इच्छा आहे. एवढी सर्व रक्कम तुमच्या मनाप्रमाणे जर खर्च करू शकला नाही तर तिचा अवशिष्ट भाग एखाद्या फंडाला द्या; पण माझ्या नावावर देऊ नका. देणेच तर ‘एन्’ अशा नावावर द्या.”

मि. एन् ! तुमची धन्य आहे ! नाव जाहीर करण्याची तुमची इच्छा नाही म्हणून ते येथे देत नाही परंतु तुमच्या उदारपणाबद्दल व पत्रातील उच्च विचारांबद्दल तुम्ही स्तुतीस पात्र आहात. इंग्रज व हिंदी लोक यांच्यामध्ये प्रेमवृद्धी करण्यास तुमच्यासारखे पुण्यात्मे कारण होतील यात शंका नाही.

पैसे हिंदुस्थानात पोचवण्याकरता, ज्या बँकेशी वरील इंग्रज गृहस्थाचा व्यवहार होता त्या बँकेला यांनी आपले काही व्यापारी कंपनीतील भाग ताबडतोब विकावयास सांगून अशी अशी मी पाठविलेली हुंडी येईल ती स्विकारावी असा हुकूम करून ठेविला होता.

इंग्रज लोक हे आपले ऋतुमानाने स्थलांतर करून हिंदुस्थानात आलेले पक्षी आहेत! त्यांचे लक्ष उत्पत्तिस्थानाच्या प्रदेशाकडे नेहमी राहते, ते हिंदुस्थानाकडे कसे असेल? असे जे काही लोक प्रश्न विचारतात त्यांना वरील सन्मान्य इंग्रजाचे उदाहरण हे उत्तर आहे.

सर्व साधारण नियमांप्रमाणे सरकार आपल्या प्रकारे दुष्काळग्रस्तांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न करित असता त्यांची मदत जेथे पोहचू शकत नाही तेथे खासगी प्रयत्नाने विशेष प्रकाराने मदत पोचावणे हे धनिक व उदार लोकांचे जे कर्तव्य आहे ते कसे करावे याची दिशा या प्रकरणावरून लोकांना कळून येईल.

संदर्भ टिपा -

१. असे एक इंदापूर तालुक्यात प्रथम काढले होते.
२. रेल्वेच्या नजीकच्या गावची गुरे मुंबईस आणावयाची सूचना केली होती. कारण त्या योगाने ने-आण करण्याचा खर्च कमी लागेल. मुंबईस सोय होणार नाही, कारण येथील पांजरा पोळांतील गुरे चेंबूर वगैरे ठिकाणी ठेवावी लागतात; म्हणून पुणे, नाशिक, कुलाबा, रत्नागिरी, कानडा इत्यादी जिल्ह्यांत मध्यवर्ती गोशाळा काढण्याची सूचना करून आपल्या मित्र वर्गाशी पत्रव्यवहार सुरू ठेवला होता.
३. अशी दुकाने काढणाऱ्या लोकांना तोटा झाला, धनिकांस तो भरून देण्याची हमी घ्यावी अशी विनंती रावसाहेबांनी लोकांना केली होती.

ऋष्याश्रम अथवा हर्मिटेज बंगला

रसालानामन्तर्मदकलरणत्कोकिलकुलम् ।
 ॥ समन्तादुन्मीलबकुलमुकुलामोभारितम् ॥
 । घनस्निग्धच्छायं कमुककदलीशीतलतलम् ।
 । तनुप्रीतिं धत्ते नवमिदमृषेराश्रमपदम् ॥ १ ॥

रावसाहेब पहिल्याने मुंबईत विद्या शिकावयास आले तेव्हा ते अनंत ऋषीचे वाडीत भाड्याच्या लहानशा खोलीत रहात असत. पुढे बिन्हाड करावयाचा प्रसंग आला व रोजगार लागून स्थिती चांगली सुधारली तेव्हा मोठ्या बिन्हाडाची उणीव भासताच ठाकूरद्वारी डूस वाडीत १८६२ साली गोडबोले यांच्या घरात भाड्याने राहू लागले. शेजारीपाजारी प्रतिष्ठित लोकांची घरे होती. पुढे तेच घर त्यांनी १८६५ मध्ये विकत घेतले. वाडीत शिरताना लागणारा रस्ता अरुंद होता. पण घर दोन मजली प्रशस्त होते. मागे व पुढे आंगणी होती व दोन बाजूला मोठ्या वाड्यांची खुली जागा होती. पाण्याकरता एक मोठी विहीर होती. तेथे गेल्यावर रावसाहेबांनी घराच्या एका बाजूस मजला चढविला, नळाच्या पाण्याची टाकी बांधली, कचेरीची जागा निराळी बांधली व गुरांचा गोठा बांधला.

हवेशीर जागेत रहाण्याची आवड रावसाहेबांना पहिल्यापासून असे. ते प्रथम जरूर लागल्यास वाळकेश्वरी भाड्याने घर घेऊन असत. काही दिवसांनी अधिक चांगल्या हवेकरता प्रसिद्ध शास्त्रीहॉलमध्ये भाड्याने रहात असत. १८७४ साली शास्त्रीहॉल सोडून गवालिया तलावानजीक एका बंगल्यात भाडे देऊन राहत असत. येथे भाडोत्री घराचे सौख्य पूर्णपणे समजले. “भाड्याचा असा हा माझा शेवटचाच बंगला होवो! अशी मी आशा करतो.” (नानाभाई आर्देसर यांना २१.५.१८७५ चे पत्र) “एक रोगलुब्ध स्त्री व तिचा पुस्तकलुब्ध पती या दोहोची सोय ज्यात नीट असेल असे मला वाळकेश्वरी घर घ्यावयाचे आहे. असे रावसाहेब म्हणू लागले व त्याप्रमाणे त्यांनी महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर हर्मिटेज नावाचा भव्य बंगला व आसपासची मुबलक जागा १८७७ साली विकत घेतली.

या बंगल्याचे मराठी नाव कमानी बंगला असे होते. कारण त्याच्या प्रवेशद्वारी या मिळकतीच्या मोठेपणाची सूचक अशी दगड व चुना यांनी बांधलेली उंच कमान होती. या बंगल्याचे इंग्रजी नाव जे हर्मिटेज (आश्रम) म्हणून आहे ते यथार्थ आहे. बंगल्याच्या भोवती डोंगराळ वन्यजागा पुष्कळ होती. त्यात नानातऱ्हेचे वन्यवृक्ष होते. सरळ व उंच ताड व कंटकावृत शिंदीच्या वृक्षांची जाळी होती. शुभ्र व रक्त पुष्पांचे शाल्मली वृक्ष होते. त्यावरची कापसाची बोंडे जून होऊन उघडू लागली की आतील हलका कापूस उडून सर्व जमिनीस अस्तर घालीत असे. रास्तरा, कर्णा, चिंच, बोर, वड, पिंपळ, बेहडा, इ. वृक्ष होते. त्यात काही औषधी वनस्पती असत. उदा. - धोतरा, डिकेमाली, रुई, गुळवेल, किराईत, अनंतमूळ, निवळीची वेल, गजकर्णी, पुननर्वा, टांकळा, तांबडा कांचन, कांटे रिंगणी इ. बागाईत वृक्षांपैकी ५०-७५ कलमी आंबे होते.

पाण्याच्या टाक्यातून बेडूक फार असत. सर्पास जागा फार सोईची होती. रावसाहेबांनी डागडुजीला आरंभ केला तेव्हा विविध जातीचे सर्प वारंवार आढळत. एक अमेरिकन प्रोफेसर रावसाहेबांना भेटण्याला आले असता जमिनीतून निघालेले साप मारताना रावसाहेबांच्या नोकरांना पाहिले. नंतर त्यांनी एका पुस्तकात लिहिले की, रावसाहेबांची वस्ती सर्पांतच आहे. पोपट, चिमण्या व मैना यांची घरटी बंगल्याच्या खिडक्यात, (बाहेरील लाकडाची दारे, व आतील काचेची दारे या दोहोमध्ये) व छतास भोके पाडून आतील भागात असत. कमानीपासून बंगल्यापर्यंत रस्ता चांगला खडी घालून केलेला होता व फुलझाडांकरता दक्षिण व पश्चिम दिशेस चक्रे केलेली होती. दूर एका कोनात विहीर होती. तरी बागेला पाणी बैलगाडीतून गवाळी तलावाचे आणावे लागे. पावसाळी घोड्याची गाडी उभी करण्यास गच्ची, मोठे दिवाणखाने, गॅलऱ्या, खोल्या, मोठा थोरला बबरजीखाना अशा युरोपियन थाटाच्या सोई या बंगल्यात आहेत. बंगला जुना आहे. जुन्या मुंबईच्या वर्णनवृत्तात या बंगल्याजवळून वाघ गेल्याचे वृत्त आहे. कारण इकडे फार वस्ती नव्हती. जागा अगदी निवांत होती. रात्री तर विशेषच. तिनसाना मात्र कोल्हे डोंगरातून भक्ष्यार्थ निघाले असता कुई कुई शब्द करून रोज एकवार शांततेचा भंग करीत. प्रथम रावसाहेबांनी वरील दगड फोडून, मातीची भर घालून, सर्व डोंगराळ जागा साफ केली. देवाकरता व स्वयंपाकाकरता तात्पुरते कुडामढीचे घर बांधून नंतर मोठे दगडी घर बांधले. त्यावर देखरेख रा ब. वासुदेव बापुजी कानिटकर यांची होती. बबरजीखान्याचा गुरांचा गोठा बनवला. पाण्याची टाकी बांधली. या बंगल्याचे जुने तबेले होते. तेथे डागडुजी करून स्वतःची जोडीची गाडी, पत्नीकरिता स्वतंत्र गाडी व शाळेत जाणाऱ्या मुलांची गाडी व त्यांना जोडावयाचे घोडे इतक्यांची सोय केली. मांजरे व पोपट, काकाकाऊ यांची विशेष सोय करावी लागली नाही. परंतु कबुतरांची व मोरांची करावी लागली. स्वयंपाक घराच्या अंगणाच्या बाजूला कबुतरांकरता उंच खांबावर घरे बांधली. या बंगल्याच्या गॅलरीच्या कोपऱ्यात मोरांच्या जोडप्यांकरिता पिसारा उभारल्यावर त्यास आत सुखाने नाचता यावे एवढा मोठा एक ताड्यांचा पिंजरा बसविला.^१

मोर व कबुतरे रावसाहेबांनी १८६६ सालापासून बाळगली होती. परंतु त्यानंतर इतके दिवस कुत्रे बाळगिले नव्हते. तथापि रावसाहेब या बंगल्यात राहवयास आल्यावर तेथील माळ्याचे दोन

कुत्रे होते ते वरच राहू लागले व बंगल्याच्या दाराच्या दोन टोकांशी बसून पहारा करीत. पुढे बरेच दिवसांनी रावसाहेबांनी या आश्रमास उचित असे हरिण बाळगिले होते ते इतके माणसाळले होते की ते रावसाहेबांच्या मागे फिरत असे व लायब्ररीत ते वाचित बसले म्हणजे जवळ स्वस्थ बसे.

वाटोळी देवतार्चनाच्या कामाची फुलझाडे लावली. केळी लावल्या. रावसाहेब भोजनोत्तर एकवेळ विडा खात असत, त्याकरता पानवेल लावली.

संग्रही आस इष्ट चाकर नोकर बरेच असल्यामुळे ते विविक्त स्थान असून माणसांनी गजबजलेले दिसू लागले.

याप्रमाणे सर्व व्यवस्था यथास्थित झाल्यावर रावसाहेबांना आनंद झाला तो त्यांनी कोल्हापूरचे आपले स्नेही बळवंतराव लिमये यांना लिहिलेल्या एका पत्रात व्यक्त केला आहे. “इकडे येण्याचा योग येईल तर माझी लहानशी मठीही आपल्या सहज दृष्टीस पडेल.”

(२०.६.१८८२ चे पत्र)

○

संदर्भ टिपा -

१. याच्या पिंजऱ्याची लोखंडाची एक ताडी गंजून अशक्त झाल्यामुळे एकदा एका प्रबळ बोक्याने ती वाकवून आत प्रवेश करून रात्री मोराच्या पोट्यास मोठी जखम केली होती. ती पशूवैद्याकडून बांधविली होती. तो त्यातून जगला व आपल्या प्रिय सहचरी समवेत अगदी सुखाने जिवितावधी कालक्रमणा करीत होता. परंतु एक वर्षी वर्षासमयी दीर्घ केकानी “बहु आदर करुनिया ये ये” असे मेघास बाहत असता पलीकडल्या बंगल्यात राहणाऱ्या रावसाहेबांच्या इंग्रज स्नेह्याच्या दुखणाईत झालेल्या मुलीस त्रास होऊ लागल्यामुळे तिच्या पित्याच्या विनंतीवरून काही दिवस वरील केकाकार मयूरपंताची मुस्कटदाबी झाली होती.

○○○

धर्मादाय

। दाता न दापयति, दापयिता न दत्ते ।
 ॥ यो दानदापनपरो मधुरं न वक्ति ॥
 । दातृत्वदापनगुणो मधुराच वाणी।
 ॥ त्रीण्यप्यमूनि किल सत्पुरुषे वसन्ति॥ १॥

एक इंग्रजी म्हण आहे की धर्मादायाचा^१ आरंभ स्वकीयांना दान करून झाला पाहिजे. रावसाहेबांना हे तत्त्व मान्य होते पण ते म्हणत “त्याचा शेवट तेथेच होता कामा नये.” रावसाहेबांना द्रव्यप्राप्ती व्हावयास लागली तो त्यांनी स्वकीयांना व परकीयांना पात्र पाहून सारखाच धर्म करण्यास आरंभ केला. बाबा परांजपे^२ हे रावसाहेबांच्या वडिलांचे पहिल्या घरचे बंधू. त्यांचे काही उत्पन्न होते ते पोटाला नीटपणे पुरत नसे. वृद्धपणी त्यांना दुसरा भरीला धंदा करता येईना म्हणून त्याचा योगक्षेम नीट चालावा एतदर्थ एक ठिकाण बाबाजी यांच्या मुलाला १८७१ साली बक्षिस देऊन टाकले.

त्याचप्रमाणे त्यांची तिसरी बहीण सौ. माईबाई दामली हिच्या चोळी बांगडी करता एक बागायत ठिकाण घेऊन १८७२ त तिला बक्षिस दिले.

‘दुर्गाताई गोखली’, नानांची पहिल्या घरची बहीण, हीस सालोसाल द्रव्याची मदत करीत.

नाते उकरून काढणाऱ्यांचाही परामर्श घेत असत. भलुआका म्हणून एक आजोळाकडून बहिणीचे नाते असलेल्या एक वृद्ध बाई मधून मधूम मुंबईस रावसाहेबांकडे ‘माहेरवाशीण आली हो’ म्हणून येत असत, तेव्हा त्यांचे माघारपण आदराने करवत व ती संतुष्ट होईल अशी रक्कम देऊन तिची पाठवणी करीत.

लहानपणापासून बाळा जोशी पावसकर हा हरकामी नोकर यांच्याबरोबर कराचीस गेला होता. तेव्हापासून वृद्धपणाने विश्रांती घेणे प्राप्त होईतो रावसाहेबांच्या जवळून दूर झाला नाही. त्यास एक घर व वाडी घेऊन १८७७ मध्ये बक्षिस दिली. याचप्रमाणे दादा काळे म्हणून मुंबईस गृहस्थ

होते. ते काही जिनसांची ने आण करवून रावसाहेबांचे उपयोगी पडत. त्यांची मुलगी विधवा झाली होती. तिला शेवटपर्यंत साहाय्य करीत. असल्याप्रकारची उदाहरणे अनेक आहेत. ‘बडीण बाई, म्हातारी, मुरूड मुक्कामी गणपतीचे देवळात होती तिला अन्न देण्याचे आपले मनात आलेवरून कोलटकरीणबाईकडे ठेविली आहे. अन्न तुमचे घरातून पोचत आहे. अशक्त, डोळ्यांनी दिसत नाही सबब तिची चाकरी कोलटकरीणबाईस सांगितली. काय द्यावयाचे ते ठरवावे.’ (महादेव बाळ यांचे २०.११.६२ चे पत्र) हा धर्मादायाचा दुसरा प्रकार उत्तम आहे. तो आता इंग्लंडमध्ये वृद्धावस्थेत पेन्शन देण्याचे पार्लमेंट सभेने शक्य तेव्हा ठरविल्याने लोकांना मान्य झालेला दिसत आहे.

गावात कोणी गरीब मनुष्य आजारी असला तर त्याला मदत मागितल्याशिवाय रावसाहेब करीत. “गावात कोणी पोटाकडून थकला तर कोणास न कळविता २ पायली तांदूळ अथवा १ रु. पर्यंत यावे व मला कळवावे. एकास साजूक तूप व आंबेमोहोराचे तांदूळ द्या.” “प्रांतातील कोरान्नकरी आजारी पडला आहे त्यास शिजविलेले अन्न, अन्नशुद्धी पुष्कळ घालून रोज पाठवावे. आंधरापांघरावयास घोंगडी नसेल तर द्यावी.” असे सांगत.

आप्त व इष्ट यांच्याबाहेर धर्म करावयाचा म्हणजे हिंदूधर्मशास्त्राप्रमाणे तृषितास जलपान कण्याची सोय करणे या धर्माची महती पुढे दिल्याप्रमाणे धर्मशास्त्राने गाडली आहे.

वापीकूपतडागादौ धर्मस्यान्तो न विद्यते ।

॥ पिबन्ति स्वेच्छया यत्र जलस्थलचराः सदा ॥ १ ॥

आरंभी १८६९ साली कागवाड व नरसोबाची वाडी या वाटेवर एक विहीर बांधण्यास रावसाहेबांनी मदत केली होती. पुढे सुवर्णदुर्ग तालुक्यात वापीतडागादी सार्वजनिक लोकोपयोगी कामागरी करावी अशी विनंती रत्नागिरीच्या कलेक्टरांना त्यांच्याकडे हजार रुपये पाठवून १८७९ मध्ये केली ती आभारपूर्वक मान्य होऊन कशेळीच्या घाटात काही टाकी व विसापूरच्या वाटेवर एक विहीर अशी बांधण्यात आली. ही कामे रत्नागिरीचे कलेक्टर मि. एलफिन्स्टन यांच्याकडे सोपवलेली होती. त्यांनी ती मोठ्या उत्साहाने केली. त्यांचा व रावसाहेबांचा पुढे चांगला स्नेह जमला.

जलदानानंतर अन्नदानाचा महिमा हिंदूधर्मशास्त्रात फार गायलेला आहे. तैत्तिरीय उपनिषदांमध्ये सृष्टीची उत्पत्ती सांगितली आहे. “पहिल्याने, ब्रम्हयापासून आकाश झाले. त्यापासून वायू, वायूपासून अग्नी, अग्नीपासून पाणी, पाण्यापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून औषधी, औषधीपासून अन्न व अन्नापासून पुरुष. हा पुरुष अन्नरसमय आहे. अन्न सर्वभूतांचे अगोदर अस्तित्वात आहे असे सांगून पुन्हा असे सांगितले आहे की,

अन्नाद् भूतानि जायन्ते ।

जातान अन्नाद् वर्धन्ते ।

अद्यते इतिच भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥

सर्व भूतांची स्थिती व लय ही अन्नापासून आहेत. म्हणून अन्नदान सर्व दानांत श्रेष्ठ मानलेले आहे. (अन्नमय प्राण व प्राणमय पराक्रम ही मराठी म्हण आहे.) त्याच उपनिषदांत पुढे म्हटलेले

आहे. 'अन्नं न परिचक्षीत'. कोणी अन्नाचे दान करीत असेल तर त्याची विचक्षणा करू नये. 'अन्नं बहु कुर्वीत.' म्हणजे नाना प्रकारची अन्नच वाढवावी. या उपनिषदाचे आधारे हिंदूंची प्रवृत्ती अन्नदानाकडे म्हणजे अन्नछत्रांकडे आहे."

रावसाहेबांनी जयगडच्या जवळ एक अन्नछत्र महिना १००-१५० रुपये खर्च करून ठेवले होते ते आपल्या हयातीपर्यंत ठेवले होते. "तर उतरल्याबरोबर वाटसरूस खबर लागेल अशा ठिकाणी होते. सर्व जातीच्या आबालवृद्धांस-भात जेवणाऱ्यास भात व भाकरी खाणाऱ्यास भाकरी-एकवेळची पोटभर मिळण्याची व्यवस्था केलेली होती. त्यावेळी मुंबईकडील वाटसरूस, बोटीचे येणे जाणे नियमित नसल्यामुळे बंदारावर उपाशी तिष्ठत बसावे लागे. फराळात तिकिटाचे पैसे खर्च केले तर गरीब लोकांना पुन्हा घरी जावे लागे. अशा वेळेस या अन्नछत्राचा उपयोग पुष्कळ झाला."

आसूद मुक्कामी वडिलांच्या इच्छेवरून एक सहस्र भोजन रावसाहेबांनी घातले व काशीयात्रेहून आल्यावर गंगापूजन करून दुसरे सहस्रभोजन मुरूड मुक्कामी घातले. एका मासू नावाच्या आपल्या खोती गावी सर्व जातीच्या लोकांना भोजन घातल्याचे वृत्त मार्ग ३६ व्या प्रकरणी आलेच आहे.

प्रथम सांगितलेले, रत्नागिरीचे कलेक्टर मि. एल्फिन्स्टन यांना रत्नागिरी जिल्ह्यातील महारोगाने पीडित झालेल्या लोकांची कीव येऊन त्यांच्या सुश्रूषेची काही व्यवस्था करावयाची होती. त्यांचा व रावसाहेबांचा वर सांगितल्याप्रमाणे स्नेह जडला होता, म्हणून रत्नागिरी जिल्ह्यातील या व्यथित लोकांकरता मुंबईच्या धनिक लोकांत खटपट करा असा शब्द रावसाहेबांवर त्यांनी टाकला, तेव्हा या गरीब रोगग्रस्तांतर्फे जोरदार लेख आपल्या वर्तमानपत्रात लिहा अशी विनंती आपले मित्र मि. वुड यांना पहिल्याने रावसाहेबांनी करून ठेविली व पुढे एका धनिक गृहस्थाकडे आपले मित्र मि. सोराबजी शापूजी बंगाली यांना घेऊन गेले. त्या गृहस्थांनी १२,००० रुपये या रोग्याकरता एक लेपर असायलम बांधण्यास देऊ केले. त्यास तीन शर्ती घातलेल्या होत्या: १. सर्व व्यवस्था होईतो दात्याचे नाव त्याच्या इच्छेप्रमाणे उघड करावयाचे नाही, २. त्या इमारतीस दात्याचे नाव द्यावयाचे व ३. सार्वजनिक कामे करणाऱ्या खात्याने आगाऊ केलेला अंदाज काम पुरे झाल्यावर खोटा ठरून मूळ देऊ केलेल्या रकमेवर खर्चाची वाढ झाल्यास दात्यास पुन्हा भीड न घालता सरकाराने वाढ सोसावी. हे धानिक गृहस्थ म्हणजे प्रसिद्ध पारशी गृहस्थ दिनशा मा. पेटिट हे होत.

या सत्कृत्याबद्दल रत्नागिरीच्या लोकांनी सभा भरून दिनशा मा. पेटिट यांचे आभार मानले. त्या सभेचे अध्यक्ष मि. बर्डवुड साहब होते. सदरहू पेटिट यांनी घातलेल्या अटींवर देऊ केलेल्या रकमेचा सरकारने साभार स्वीकार केला.

१८७२-७३ साली दुष्काळ निवारणार्थ एक फंड जमावला होता तो विशेषेकरून नाशिक व खानदेश या जिल्ह्यांकरता होता.

हा दुष्काळ जवळचा होता. स्वदेशातला होता; परंतु थोर लोक वसुधेला आपल्या कुटुंबाप्रमाणेच मानतात, या न्यायाने रावसाहेब इतर देशातील दुष्काळ फंडासही साहाय्य करीत. २.३.८२ साली आयर्लंडमध्ये दुष्काळ पडला होता. लॉर्ड मेयरने फंड काढला होता, त्यास रावसाहेबांनी पैसे पाठवले होते.

रत्नागिरीस इंग्रजी शाळागृह १८६६ च्या पूर्वी बांधले होते. त्यास १२०० रु. लागले. त्यापैकी रावसाहेबांनी ५०० रु. एकट्यांनी दिले होते. त्यावेळेस त्यांची प्राप्ती कमी होती. तथापि, रत्नागिरीच्या शाळेत आपण विद्यार्थी होत या अभिमानाने एवढी मोठी रक्कम त्यांनी दिली होती. १८६८ साली रत्नागिरीचे जज्ज मि. वेलरसाहेब यांनी वकिलांच्या कायद्याच्या पुस्तकांच्या लायब्ररीकरिता मदत मागितल्यावरून १०० रु. पाठवून दिले. सरकारने १००० रु. खर्च केले होते.

गोकुळदास तेजपाळ यांचा धर्मादाय फारच प्रसिद्ध आहे. त्यांची संस्कृत शाळा गवाळी तळ्याजवळ आहे. शाळेच्या इमारतीकरता ती जागा ट्रस्टीनी विकत घेतली. पुढे काही भानगड उपस्थित होऊ नये अशी खबरदारी घेऊन त्यासंबंधी कागदपत्र जे काही कायद्याप्रमाणे द्यावे लागतात ते सर्व रावसाहेबांनी तयार केले. तेव्हा त्याचा मेहनताना म्हणून ट्रस्टी रावसाहेबांच्या पदरी मोठी रक्कम बांधू लागले. रावसाहेबांनी ती घेण्याचे एका अटीवर कबूल केले व ती अट ही की ट्रस्टींच्या मनात तेथे संस्कृत कॉलेज स्थापावयाचे होते त्याची स्थापना झाली की हे रुपये संस्कृत ग्रंथसंग्रहाकरता ट्रस्टींनी घ्यावे, त्याप्रमाणे रावसाहेबांनी सरकारी नोटी विकत घेतल्या व त्या विकत घेताना जो बटवडा मिळाला त्यासह शेवटल्या तारखेपर्यंतच्या व्याजासह २४२६-८-० रु. ५.१२.७५ रोजी ट्रस्टींच्या स्वाधीन केले.

एकदा रत्नागिरी जिल्ह्यातील संगमेश्वर गावी अग्निप्रलय होऊन १७५ घरे व दुकाने जळून खाक झाली. दुकानात साठविलेल्या दहापंधरा खंडी मिरच्या व त्यांची धुरी सर्वत्र पसरल्यामुळे आगीपासून काही माल संरक्षण करण्यामध्ये फार अडचण प्राप्त झाली; त्यामुळे नुकसान फार झाले. त्याचा अदमास दीड लाखांवर गेला. शेकडो लोक अगदी निराश्रित झाले. त्यांना घरे बांधण्यास व निर्वाहास साहाय्य करणे प्राप्त झाले. या प्रलयात त्या गावातील पिढिजात श्रीमंत गृहस्थ आप्पा जोग यांचा एक भाऊ व पुतण्या अशी दोन माणसे दगावली. ते रोकड आणण्याकरिता आत शिरल्यावर पुढून घर पेटले व मागून पेटलेल्या मिरच्यांच्या धुरीचा लोट आला त्यातून त्यांना पळण्यास मार्ग काढता आला नाही. आप्पा जोग यांचे दुसरे राहण्याचे ठिकाण जयगड मुक्कामी होते. तेथून त्यांनी धान्य आणून गरिबांस दिले व पुन्हा व्यापार चालू करावयास पैसेही दिले. इतकेच नाही तर अग्नीमध्ये ज्यांची घरे व दुकाने जळाली त्यांच्यावर कोर्टात घातलेल्या फिर्यादीही काढून घेतल्या. कलेक्टर मि. जे. वुडलसन यांनी मुंबईच्या वर्तमानपत्रांत जाहीर विनंती पेशाच्या मदतीकरता उदार व धनिक लोकांना केली; व सरकारासही इमारतीकरता जंगलातील लाकूडसामान धर्मार्थ देण्यास विनंती केली व त्याच विनंतीपत्रात लिहिले की “रत्नागिरी” जिल्ह्याच्या हिताकडे विशेष लक्ष देणारे रावसाहेब मंडलिक यांना एक पैसे गोळाकरण्याकरता पत्र लिहिले व त्याप्रमाणे त्यांच्याकडून पैसे मिळतील अशी त्यात खात्री प्रदर्शित केली. कलेक्टरांचे पत्र रावसाहेबांना आले व सरकारास त्यांनी पत्र पाठविले त्याची नक्कल सरकारातून आली. रावसाहेब लागलेच कामाला लागले. या फंडाला पहिला आकडा २००० रुपयांचा सर जेम्स फर्ग्युसन मुंबईचे गव्हर्नर, यांनी घातला होता. सर राजे दिनकरराव, पेढीवाले किबे साहेब इ. गृहस्थांस रावसाहेबांनी पत्रे लिहिली. सर राजवाडे यांनी २०० रुपये दिले. आपले मित्र मि. शापुरजी बेंगाली यांच्यामार्फत प्रसिद्ध दानशूर पारसी स्त्री बाईमोटलाबाई यांच्याकडून रावसाहेबांनी मिळवलेली मदत मोठी होती.”

दानप्रकरणात तुला हे महादान आहे असे मत्स्यपुराणात सांगितले आहे व ते थोर थोर घराण्यांत करण्याची चाल आहे. इतिहासात नमूद असे उदाहरण राज्याभिषेकानंतर श्री शिवाजी महाराजांनी सुवर्णतुला केली होती हे प्रसिद्धच आहे. रावसाहेबांनी १८७९ साली चंद्रग्रहणाच्या मुहूर्तावर आपली व पत्नीची एकत्र बसून रौप्यतुला करविली. तोलून सुवर्ण किंवा रौप्य देण्याचा शास्त्राचा हेतू कदाचित असा असेल की धनाढ्य लोकांनी शक्यतर आपल्या भारंभार रुपये तरी दान करावे. ते काही असो. रावसाहेबांना मनुस्मृतीचा ग्रंथ प्रसिद्ध करताना भिन्न स्मृतींच्या हस्तलिखित प्रती शोधता शोधता काशीपासून दक्षिण कोकणापर्यंत पुष्कळ विद्वान लोकांचा शोध लागला व त्यामध्ये काही प्रकरणे फारच जाडी होती. त्या पुण्यशील पंडितांची काही तरी संभावना आपल्या हातून व्हावी हा त्यांचा मानस असावा. प्रत्यक्ष तालनविधीचे रुपये ८९१७ झाले. त्यात दक्षिणेचे मिळून एकंदर ९४०८-३॥ (नऊ हजार चारशे आठ रुपये साडेतीन आणे) वाटण्यात आले. काशीपासून कोकणपट्टीपर्यंत रुपये दान करण्यात आले. त्यात विद्वतेप्रमाणे दोन वर्ग ठरविले होते.

शामराव विठ्ठल कायकिनी वकील यांनी आंध्र देशातील एका उत्तम शास्त्रीबुवांची शिफारस केली होती. त्याचप्रमाणे शांताराम नारायण, महादेव चिमणाजी आपटे व एस. व्ही. धुरंधर यांनी विद्वान शास्त्रीजनांचीच शिफारस केली व त्यांची संभावना रावसाहेबांनी आदराने केली. याशिवाय महादेव गोविंद रानडे व दुसरे लोक यांच्या शिफारशी आल्या होत्या. इतर बिनओळखीच्या याचक वर्गांनी व संस्थांनी विनंतीपत्रे लिहिली होती. त्यात कर्जबाजारी व अविवाहित लोकांपासून ते पंढरपूरआर्फनेजच्या चालकांपर्यंत मंडळी होती.

क्वचित प्रसंगी गुप्तदान म्हणून जो प्रकार सांगितला आहे त्याचेही अवलंबन रावसाहेब करित. उदाहरणार्थ नाशिक येथील दुष्काळग्रस्तांना एक मुबईकर हिंदू अशा नावाने मि. अर्किन पेरी याकडे रावसाहेबांनी रुपये पाठविले होते.

(३.९.७२ चे मि. अर्किन यांना पत्र)

सर्वांना शोभा आणणारा, त्यातून विशेषेकरून दान करणाऱ्यास असा जो सद्गुण विनय, तो रावसाहेबांच्या अंगी होता असे पुढील हरिहर शास्त्री द्रवीड यांना लिहिलेल्या २१.१२.८८ च्या पत्रात दिसत आहे. “XXX एक लहानशी पेटी आपणाकडे पार्सल करून पाठविली आहे. त्यात दोन बंडले आहेत. त्यातून एक आपण स्वीकारावे व दुसरे ज्याच्यावर वेदमूर्ती भैरवशास्त्री यांच्या नामाची चिठी आहे ते त्यांना देण्यात यावे. XX चंद्रमा पुजावयाचा म्हणजे आम्ही दोन सुतानी पुजतो इतकी आमची शक्ती आहे. हे लक्षात ठेवून उणे, पुरे करून घ्यावे.”

जुनी धर्मादायाची जी तत्त्वे होती त्यांकडे रावसाहेबांची पूर्ण नजर होती. त्याप्रमाणे आपण वागून दुसऱ्यासही तसे वागावयास उपदेश करित.

मनसुखराम त्रिपाथी यांना काही धर्मादाय करावयाचा होता. त्यासंबंधी रावसाहेबांना त्यांनी काही प्रश्न विचारला होता. त्याला रावसाहेबांनी उत्तर दिले ते असे:

“जे कोणी याचना करित नाहीत म्हणजे जे अयाचितवृत्ती असतात अशांना साहाय्य होईल अशी काही व्यवस्था झाली तर करावी. सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासे इत्यादी जे शुकाचार्य म्हणतात

ते ध्यानात आणा. आता कालाचे परिवर्तन फारच त्वरेने होत असते हे खरे आहे. तथापि उच्चतम वेदांताचे जे तत्त्व आहे त्यास व्यावहारिक स्वरूप द्यावयाचे असेल तर जे अजगरवृत्ती पाळतात त्यांना साहाय्य झाले पाहिजे. असल्या मूर्ती अगदी दुर्मिळ आहेत यात शंका नाही परंतु त्या दुर्मिळ आहेत म्हणून आपण त्यांची सोय काहीच करून ठेऊ नये असे नाही.” (३.३.८५)

देवालयांच्या जीर्णोद्धारास चांगले साहाय्य करीत. गुजराती लोकांच्या जीवदयासारख्या संस्थांस मदत करीत.

रावसाहेबांनी मोठेसे यज्ञयागदि हवन कर्म केले नाही. परंतु धाराग्नी काही काळ संभाळला होता. हे रावसाहेबांनी केलेल्या धर्मदायाचे प्रकार पाहिले म्हणजे असं आढळून येईल की त्यांची दानपद्धती मुख्यतः हिंदूधर्मशास्त्राला धरून होती. हिंदूधर्मशास्त्राप्रमाणे दानधर्माचे मुख्यतः दोन प्रकार आहेत. १. इष्ट म्हणजे हवनादि व २. पूर्त म्हणजे वापी तडागादि. दोघांचे वर्णन महाभारतात दिलेले आहे.

॥ एकाग्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च हुयते ॥
 ॥ अंतर्वेद्यांच यदानमिष्टमित्यभिधीयते ॥ १ ॥
 ॥ वापीकूपतडागानि देवतायतनानिच ॥
 ॥ अन्नदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ २ ॥

तथापि पाश्चात्य संस्कृतीचा परिणाम जो व्हावयाचा तोही त्यांच्यावर होऊन ती दानपद्धती त्यांनी उचलली होती.

विद्वान् मंडळाच्या ग्रंथांच्या प्रती विकत घेऊन त्यांना उत्तेजन देत व विद्वान् होऊ घातलेल्या विद्यार्थ्यांना द्रव्याची मदत करीत. शिक्षणसंस्थांस मदत करीत. लोकांनी करावयाच्या स्मारकांचा प्रघात पडत चालला होता त्याकरिता पैसे भरीत. मुंबईस काही वर्षापूर्वी गरीब रोग्यांकरता “बॉम्बे नेटिव्ह डिस्पेन्सरी” म्हणून एक धर्मार्थ दवाखाना काही उदार धनिकांनी बरीच वर्षे चालविला होता. त्याच्या व्यवस्थापक मंडळीचे रावसाहेब सभासद होते व वर्गणीदार होते. काही काही धर्मादाय शिष्टाचार म्हणून करावा लागे. तसा ते करीत असत, उदाहरणार्थ:- घोड्याची प्रदर्शने, फुलांची प्रदर्शने, इत्यादीस वर्गण्या देणे.

○

संदर्भ टिपा -

१. Charity begins at home.
२. बाबाजीवर रावसाहेबांचे फार प्रेम असे. “माझे वडिलांचे पहिल्या घरचे बंधू माझे काका-बाबा परांजपे- यांनी आपली दुःखाची कहाणी मला सांगितली. ते आता आजारी असतात. अशक्त झाले आहेत. गेल्या ४६ वर्षे आमच्या घरी आहेत व आता त्यांचे कसे चालावे याची काळजी त्यांना लागू द्यावी ही मोठी करुणास्पद गोष्ट आहे. त्यांना मी माझ्या हातात शेवटली कपर्दिका उरतो मदत करीन, मी जीवन्त आहे व माझा हातपाय चालत आहे तो असे रडण्याचे कारण नाही.” (१५.५.६४)

३. “रत्नागिरी जिल्ह्याच्या हिताकडे लक्ष देणारे” अशी रावसाहेबांची तारीफ प्रसिद्ध रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनीही १८६६ साली एकदा केली होती. त्यावेळेस ते रत्नागिरीस मुख्याध्यापकाच्या कामावर तेथील हायस्कूलात होते. मुलांची भोजनाची सोय नसल्यामुळे फार अडचण पडते असे नजरेस आल्यामुळे मुंबईच्या धर्मात्म्या लोकांडून काही वर्गणी जमवावी व काही सरकारातून घ्यावी व वसतिगृह बांधावे असा विचार करून त्यांनी पुढे लिहिल्याप्रमाणे त्याच वर्षी जानेवारीच्या २० तारखेस वर्गणी गोळा करण्याकरता रावसाहेबांना पत्र लिहिले, “एक गोष्ट तुम्हास माहीत आहेच ती ही की या जिल्ह्यातील लोक दरिद्री आहेत. दोऱ्या सैल करून पैशाच्या पिशाचीचे तोंड सैल करण्याचा त्यांना फार अनिच्छा असते. सार्वजनिक उपयोगाची कामे करण्याची हौस येथे असली तर तो कोणाचेच लक्षात येत नाही. कोणातही नाही हे मात्र प्रत्येकाच्या लक्षात तेव्हाच येते. तुम्ही आपल्या लोकांची आधीच मोठी कामगिरी केली आहे. शाळागृहाकडे खर्च झालेल्या एकंदर १२०० रुपयांपैकी ५०० रुपये तुम्ही दिले आहेत. शिवाय तुमचे नेटिव्ह ओपिनियनही तुमच्या कामगिरीची साक्ष देत आहे. रत्नागिरीच्या शाळेशी असलेला तुमचा जुना ऋणानुबंधच तुम्हाजवळ येण्याला उत्तेजन देत आहे.” असे म्हणून वसतिगृहाकरता मुंबईच्या धनिकांस भीड घालण्याविषयी रावसाहेबांना विनंती करून पुढे लिहिले. “भिक्षा मागत हिंडणे हा धंदा सुखावह नाही. यात शंका नाही परंतु सुशिक्षित लोकांनी मुंबई इलाख्यात ज्या सरकारी शाळा चालविल्या आहेत व इतर लोकोपयोगी कामे चालविली आहेत ती भिक्षावृत्तीनेच म्हणून या वृत्तीला भिक्षावृत्ती म्हणू नये. लक्ष्मीवंतास सत्पात्र दान कोठले व कोठल्या दानाने देशहित होईल याचे शिक्षण ही वृत्ती देत असते ती अपमानास्पद कशी होईल?”.

यावरून रावसाहेबांनी मुलांची वाढ हायस्कूलमध्ये कशी होत गेली आहे त्याचे तक्ते मागविले होते व एक छापील वर्गणीची यादी प्रसिद्ध केली होती. मंगळदास वगैरे काही लोक तयार आहेत अशी ही टिपणे आहेत. परंतु पुढे नक्की काय झाले ते समजले नाही.

स्त्रीविरह

। नेह चात्यन्तसहवासः कस्यचित्केनचित्सह।
॥ राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः॥

(श्रीमद्भागवत)

सौ. अन्नपूर्णाबाई याची प्रकृती आता दिवसानुदिवस आधिकच व्याधीग्रस्त होत चालली. “पत्नी आता अंथरूणग्रस्त झाली. परंतु तिला जो त्रास होतो त्याला अंत नाही. असे मनुष्य कसे जगते याची कल्पना करवत नाही, पण पाहा हे असे जगते.” (३०.९.७८ चे ज. जेकब यांना पत्र) १८७८ साली एक अरबस्थानातील नामांकित हकीम आला होता. त्याचा काही इलाज चालला नाही. डॉ. हॅमिल्टन यांच्या होमिओपॅथिक औषधांचाही गुण आला नाही. या वर्षी व्याधीच्या शारीरिक पीडेत आणखी मानसिक पीडेची भर पडली. मंडलिकीण बाईच्या सेवेत तत्पर असलेली त्यांची मधली बहीण सौ. तापू आक्का करंदीकरीण यांनी काही तासांच्या दुखण्याने २८.३.१८७८ रोजी स्वर्गलोक गाठला. मंडलिक बाईस फार दुःख झाले. ते त्यांच्या वयाची ४४ वर्षे लोटली होती म्हणून रुग्णार्थित स्थितीत असह्य झाले.

रावसाहेबांनी हे दुःख काही कमी व्हावे म्हणून आपल्या गोड वाणीने तंबुरा लावून आपले कारकून विष्णूपंत जोगळेकर व भाचे, बाबासाहेब कान्हेरे यांना साथीला घेऊन रोज रात्री कधी भजन करीत व कधी अध्यात्म रामायण वाचून दाखवीत व स्त्रीचे समाधान झाले तर पाहत. “धाव रे! रामराया!” हे पद तर श्रोत्यांना व म्हणणाऱ्यांना गहिवर आणीत असे. पुढे १८७९ त रावसाहेब पत्नीसह महाबळेश्वरी गेले होते. त्याठिकाणी दोघांनी पुत्राहून अधिक मायेने पाळलेल्या चि. धोंडूस त्यांच्या पित्याच्या परवानगीने दत्तक घेतले. दत्तहोमाला विठ्ठल भटजी काळे आचार्य होते व ब्रह्मा राजाराम शास्त्री बोडस होते. परत येताना खंडाळ्याच्या घाटात अपघात होत होता. रावसाहेबांच्या व मुलाच्या जीवावर आले होते. ईश्वराने ती वेळ टाळली. पुढे सौ. मंडलिकीणबाईची प्रकृती अशक्त होत गेली. विशेष काही कारण झाले नव्हते. नेहमीप्रमाणे कधी कधी उद्धवणारा दमा उचलला होता.

येथील वैद्य व डॉक्टर यांचा उपाय चालेना म्हणून डा. भिकार्जीस रावसाहेब तार करणार इतक्यात त्यांच्या पत्नीच्या प्रकृतीत फार चलबिचल होऊन, सर्व परिवार वाटोळा जमला असता ५.१०.७९ रोजी पहाटेस २॥ वाजता त्यांचे देहावसान झाले. “माझी पत्नी २-३० वाजता मला गुंतवून गेली. त्यातून माझी सुटका एक परमेश्वर करू शकेल. ती अगदी प्राणोत्क्रमण होईतो शुद्धीवर होती.” (५.१०.१८७९ ची नोंद) रावसाहेबांना पत्नीविरहाचे दुःख फार झाले. त्याचे वर्णन करणे कठीण आहे. त्याची कल्पना पुढे दिलेल्या पत्रव्यवहारावरून होईल.

“हा महिना फार दुःखाचा गेला. माझी बिचारी बायको पाचव्या तारखेस परलोकास गेली. तुम्हाला ठाऊक आहेच की असे एक दिवस लवकरच घडून येणार होते. परंतु ती गोष्ट घडून आल्याबरोबर मी अगदी अस्वस्थ झाले आहे. आम्ही अशी एकत्र बद्ध झालो होतो.” (मि. गिब्स यांना पत्र)

“मी सात आठवडे स्वस्थ बसलो होतो. माझ्या बायकोचा आजारीपणा व तिच्या गेल्या महिन्याच्या पाचव्या तारखेस मृत्यू हे त्याचे कारण होय. तुम्हाला माहित आहेच की ती बरीच वर्षे रुग्णावस्थेत होती. खुर्चीत घालून फिरवावी लागे. तथापि मनुष्यस्वभाव असा आहे. पाहा! तिच्या निर्गमनाने माझ्या मनाचे स्वास्थ्य अगदी उडून गेले आहे व स्थिती फार भयंकर झाली आहे. हेच पत्र जर मी दुसरे कोणास लिहिण्यास घेतले असते तर मी येथेच थांबलो असतो. परंतु तुम्ही जाणतच आहात की आपल्या दुःखग्रस्त स्थितीतसुद्धा एका जुन्या मित्राचे दुःख ऐकून त्याने दुःखीत व्हाल. माझ्या बायकोचे प्राण हरवले त्याबरोबर एक जन्माचा मित्रही हरवला. तिच्या दुःखण्यामुळे- त्याचा प्रकार तुम्हास विदित आहेच - आमची उभयतांची मने चांगली एकत्र जुळून गेली होती. जशी साखळीच्या दुव्यानेच! अशा स्थितीत माझे दुसरे लग्न (जे करावयास आमच्या दुष्टचाली रीतीची परवानगी आहे ते) करून देण्याचे सृष्टीक्रमाविरुद्ध जे प्रयत्न माझ्या नातेवाईकांनी केले त्यामुळे तर तिच्या दुःखण्यात माझ्या प्रेमाची तिच्या प्रेमाशी सांगड अधिक घट्ट बसली. गेली सहावर्षे तर तिचे नित्य विधी उरकून घेण्याससुद्धा तिला दुसऱ्याची मदत लागत असे. परंतु तिला मदत करण्यातच मला सुख वाटत असे. तिने आपले हाल सोसण्यात दिव्य शक्ती दाखविली हे मी जाणून होतो.”

“ती तर आता जड देह टाकून गेली. तिने आपल्या धाकट्या बहिणीचा मुलगा (ज्याची जननी तो सहा महिन्यांचा असताच निवर्तली होती, तो) माझे मन वळवून दत्तक घेवविला. याला लहानाचा मोठा करून तिच्या मागून जाणे हे एवढेच मला कर्तव्य उरले आहे.” (ज. जेकब यांना पत्र)

“आपल्या शेवटल्या पत्राबद्दल मी आपला आभारी आहे. समदुःखी अशा आपल्या मित्राचे सांत्वन करण्याचा आपला हक्कच आहे. माझे देव काही विचित्र आहे. माझ्या समकालीन लोकांच्यापुढे जाण्यात मी यशस्वी झालो. मला बायको पण काय मिळाली हाती! ती मंदोदरी व अहिल्या या दोघी जर्णीच्या सद्गुणांची खाणच होती. बिचारीच्या माग दुखणी लागून ती १८६० साली अंधरुणास खिळून गेली. इथले तिथले, जिकडले तिकडले उपाय तिला आराम पडावा म्हणून केले. तिच्या परस्वाधीनपणामुळे मी तिच्याशी दृढपणे प्रेमबद्ध झालो. मी तिच्याकरता बराबर मंडळी घेऊन स्पेशल ट्रेन काढविली व तिला दिल्ली, बनारस व अलाहाबाद या यात्रा १८७६-१८७७ साली करून आलो. आमचे देह दोन पण जीव एकच होता.”

“तिचे हाल काय वर्णवे ! तिला खुर्चीत घालून आज दहा वर्षे फिरवावे लागे. हे सर्व हाल तिने आनंदाने सोशिले. शारीरिक कष्ट तरी थोडे कमी होतील असा विचार करून होती. पण तसेही व्हावयाचे नव्हते. शेवटी आम्ही तिचा एक लहान भाचा गेल्या उन्हाळ्याच्या सुटीत दत्तक घेतला. त्याच्या शिक्षणाची आता सुरवात करणे आहे. आता पत्र पुरे करतो. पत्रविस्ताराची सारी सीमा आधीच उलंघून झाली आहे अशी भीती वाटत आहे. याच कारणामुळे ज्यांना मी काही ग्रंथ नजर म्हणून पाठवीत असतो, त्या बाबू राजेंद्रलाल मित्रांची भेट घेऊ शकलो नाही.”

“मी फक्त म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनच्या सभांना जात असतो, कारण मला कॉर्पोरेशनने अध्यक्ष निवडले आहे व पुढल्या महिन्यात तब्येत ठीक राहिल्यास पुन्हा थोडा वेळ कामकाज पुन्हा पाहावयास लागणार आहे. (कलकत्तेकर मित्रास पत्र १८.११.१८७९)

या अत्यंत दुःखदायक प्रसंगी १२.१२.७९ चे कुमारी जर्टूड जेकब (जेकब साहेबांची पुतणी व दत्तक मुलगी) हिचे पत्र वाचण्यासारखे म्हणून दिले आहे: “x x x स्वतः तुम्हास पत्र न लिहिता ते लिहिण्याचे काम काकांनी मला सांगितले आहे. इकडच्या कडक थंडीचे प्रमाण वाढले आहे त्याबरोबर काकांची सर्व दुखणीही त्या प्रमाणातच वाढली आहेत. ते अगदी अशक्त झाले आहेत व जे न घेतले असता चालेल ते सर्व मानसिक अथवा शारीरिक श्रम करण्याचे ते टाळीत असतात. तुमच्या सतरा तारखेच्या पत्रात जे अत्यंत दुःखदायक वृत्त कळविलेले त्याबल सहानुभूतीचे प्रदर्शन करावयाचे ते स्वतः करावयाचे असा हेका धरल्यास उलट टपाल नेणारी आगबोट चुकेल या भीतीने काकांनी मलाच हे पत्र लिहावयास सांगितले आहे व त्याला तरी कारण त्यांची पराधीन स्थिती हे तुम्हास सहज कळून येईल.”

“गरीब बिचारी तुमची पत्नी अगदी परस्वाधीन होती ही एकच गोष्ट प्रेमाचे बंधन इहलोकी व परलोकी दृढ होण्याला कारण झाली होती हे काका जाणून आहेत. ज्यांच्याकरता आपण अत्यंत क्लेश करतो त्यांचा विरह तर अत्यंत क्लेशदायक होतो. जे आम्हास चिकटून राहून आमच्यावरच अवलंबून राहतात, त्यांची दुर्बलताच आमच्या आंगातील खरे खरे उत्कृष्ट गुण प्रकट करावयास लावून आम्हाला बलवान करते. स्वतःच्या प्रकृतीविषयी तुम्ही काहीच लिहिले नाही. तुमची प्रकृती जरा बरी झाली आहे असे म्हणण्यापेक्षा पहिल्या दुःखावेगाची तीव्रता शमन झाल्यावर बरी होईल अशी काकांना आशा वाटत आहे.”

“तुम्ही एक मुलगा दत्तक घेतला म्हणून काकांना आनंद वाटत आहे. तुमच्या प्रिय पत्नीचा ता इतका जवळचा आस आहे व मुख्यतः तिच्याच इच्छेनुरूप तुम्ही त्याला दत्तक घेतला आहे, यामुळे तो एक तिचाच मागे राहिलेला अवशिष्ट अंश आहे अशी तुमची भावना होईल व तुम्हास मोठ्या समाधानाचे तो कारण होईल व त्याच्या प्रत्यही नवोदित तारुण्याकडे पाहून तुमचा तद्वारा पुनर्जन्मच होत आहे (तुम्हीच पुनः जन्मास आले आहात) असे तुम्हास वाटेल अशी आशा आम्ही उभयता करीत आहोत.”

“तुम्ही चालविलेल्या वाङ्मयविषयक परिश्रमावर काकांची आसक्ती बसली आहे व त्या कामी जे तुम्हाला यश मिळत आहे ते त्यास सुखावह व अभिमानास्पद झाले आहे.”

आपली विश्वासार्ह

जड. ली. जेकब

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ४७७

मिस जर्डट ली जेकब आपल्या वृद्ध काकांच्या सेवेत जागरूक होती व रावसाहेब आपल्या पत्नीच्या सेवेत जागरूक होते. या साम्यावरून रावसाहेबांनी तिला एक पत्र लिहिले होते त्यात असल्या सेवेचे रहस्य दिलेले आहे.

“माझा असा समज आहे (व जे कोणी रुग्ण मनुष्याची सुश्रुषा आनंदाने सतत जागरूकपणे करतात त्यांचाही असाच समज असतो) की आमचा जन्म इतरांपेक्षा उच्चतर काही ध्येय साध्य करून घेण्याकरता होय. जर असे नसते तर इतके कष्ट व दुःख सोसावे लागते ते का याचा उलगाडा होत नाही.”

ज. जेकब यांच्या पत्रास रावसाहेबांनी उत्तर लिहिले ते -

“आपल्या स्वतःच्या चरित्राने मला जो धडा शिकविला आहे तो मी कधी विसरणार नाही. परंतु तुमच्या दत्त (Datta) मुलीने (जिला आपण याच नावाने हाक मारीत असा असे वाटते व आमच्या शास्त्राप्रमाणे ज्याविषयी मला जे शोध लागले आहेत. त्याप्रमाणे जिला ते नाव तुम्ही देऊ शकाल तिने) तुमच्या इच्छेवरून मला एक सानुरूप स्वानुभूतिपूर्वक सानुकंप सरस पत्र लिहिले आहे त्याने माझा जीवच काढला, त्याच्या वाचनाने मी क्षणभर आत्मविस्मृतीमग्न झालो. आत्मसंयमन करून राहाणाऱ्याचे चित्र त्यात हुबेहुब रेखाटलेले आहे. माझी बायको आत्मसंयमन करून आयुष्याचे दिवस काढीत होती. तिच्याकरता मीही आत्मसंयमन करून दिवस काढीत होतो व पुढे तसेच काढण्यास मला शक्ती येईल असा भरवसा वाटत आहे. माझी प्रकृती बरीच खराब झाली आहे. लेखनाच्या कामाने दुसऱ्या विचाराचा विसर पडतो तरी प्रकृतीवर जो परिणाम होतो, त्याने अशक्तता येते.” (३.१.१८८०)

रावसाहेब खंबीर मनाचे होते. त्यांनी आपली पुढील जबाबदारी मनात आणून शोक गिळून टाकला असे सांगून एक विलक्षण गोष्ट देण्यासारखी आहे ती देऊन हे शोकमय प्रकरण पुरे करण्यात येत आहे.

आपल्या पत्नीचे आखडलेले हातपाय कसे सुटतील हा एकच विचार रावसाहेबांच्या मनात पत्नीच्या हयातीत सारखा रात्रंदिवस घोळत होता. पत्नी हयात असता तर ते हातपाय सुटले नाहीत. परंतु पत्नी मृत झाल्यावर ४ ते ५ महिन्यांनी त्यांचे पाय पूर्ण बरे झालेले त्यांनी स्वप्नात पाहिले :

“आज पहाटेस एक आणि तीनच्या दरम्यान माझी स्त्री मला स्वप्नात दिसली. तिने मला आपले पाय दाखविले व ते अगदी साफ लांब करून म्हणाली - मी आता चांगली बरी झाले किंवा होणार आहे, असे काहीतरी - ईश्वर करो व ती जेथे असेल तेथे सुखी असो.” (रो. उ.)

पुढे दोन वर्षांतच चिरंजीवांसह प्रयागास जाऊन तेथे प्रिय पत्नीच्या अस्थीचे विसर्जन करून आले. धार्मिक विधी नेपाळ सरकारचे उपाध्याय आलोपीदिन बिन बाबुराव इमाई यांच्याकडून केला.

चिरंजीवांचे लग्न

। प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति॥
गुणाद् रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभिवर्धते ॥

(रामायण, बालकांड)

“पत्नीनिधनानंतर चिरंजीवांची काळजी एकट्या रावसाहेबांवर पडली. महाबळेश्वरी असताना गेल्या मेच्या सुटीत मी एक मुलगा दत्तक घेतला आहे. त्याचे नाव नारायण असे ठेविले आहे. त्याची मला आता काळजी घेतली पाहिजे, बिचाऱ्यावर मातृविरहाचा हा दुसरा प्रसंग आला आहे.” (मि. गिनब्स यांना पत्र)

पत्नीच्या निधनानंतर चार महिन्यांनी चिरंजीवांचा व्रतबंध श्रीक्षेत्र त्र्यंबकेश्वरी जाऊन रावसाहेबांनी केला.

रावसाहेबांनी चिरंजीवांचे मराठी शिक्षण (म्हणजे इंग्रजी शिक्षणास प्रारंभ करण्यापूर्वी अवश्य वाटले तेवढे) घरी पंतोजी ठेवून पुरे करून घेतले. चिरंजीव बुद्धिमान असल्यामुळे रोज तास दोन तासांच्या शिकवणीपेक्षा अधिक शिकवणीची जरूर वाटली नाही. इंग्रजी शिक्षणसुद्धा घरीच मास्तर ठेवून ६-७ इयत्तेपर्यंत करून घेतले. तेवढ्याने एकदम एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये मॅट्रिकच्या वर्गात चिरंजीवांस बसता आले. या पद्धतीचा मोठा फायदा म्हणजे अभ्यासाचे ओझे चिरंजीवावर फार पडले नाही; काल बराच वाचला व प्रकृती उत्तम राहिली.

मध्यंतरी चिरंजीवांच्या लग्नाचा विचार रावसाहेबांच्या मनात आला. “चिरंजीवास अकरावे सरून बारावे वर्ष लागले आहे. आता त्याचा विवाह करून आपण मध्यस्थ रहावे.” (वे. वा. जोशी यांना पत्र)

फार मुली पहावयास पडल्या नाहीत. तासगावचे प्रसिद्ध पिढीजात व कुलीन सावकार गणपतराव जोग, पुणे येथील पेढीवाले, यांची ५-६ वर्षांची कन्या मथु, ही पहावयाची ठरली. “रामदास (मुनीम)

यांना कळवावे की, टीपण बरे आहे परंतु मुलगी पाहिली पाहिजे.” (बळवंतराव जोशी यांना पत्र) मुलगी पहावयास रावसाहेब स्वतः पुण्यास गेले होते. मुलगी पसंत झाली.

रावसाहेबांनी हुंडा घेतला नाही. पित्याने पसंत केलेली स्त्री गुणांनी चांगली निघाली म्हणून या दाम्पत्याचे प्रेम त्यांच्या वयाबरोबर वृद्धिंगतच होत गेले. बालविवाह हा जुन्या पिढीतील लोकांना अनिष्ट वाटत नसे. उलट नीतिबंधने शिथिल होत नाहीत म्हणून इष्टच वाटत असे. त्या काळी लग्नसमयी जरी विवाहसंस्कार करून टाकीत असत तरी मागणी घालून ठेवण्याची जी चाल असे तिच्या पलीकडे विवाहाचे व्यावहारिक स्वरूप जात नसे. अशाच बालविवाहाची प्रजा जुन्या पिढीतील लोक होते व त्यातूनच बुद्धिने व शरीराने बळकट असे कर्ते पुरुष निर्माण झाले होते. तथापि आता एवढे मात्र खरे आहे की, बालविवाह हल्लीचे लोकांना रुचत नाहीसा व मानवत नाहीसा झाला आहे.

लग्नसमारंभ मोठ्या थाटाचा झाला. रावसाहेबांच्या ओळखी मुंबईत व बाहेरगावी पुष्कळ झालेल्या होत्या. आमंत्रितात गरिबापासून तो थोर राजेरजवाड्यापर्यंत मंडळी होती. मुरूड गावचे रावसाहेबांचे शाळासोबती व मित्र यांना आप्तइष्टांबरोबर खास आमंत्रण होते. आमंत्रण चिठ्या इंग्रजी, गुजराती व मराठी अशा तीन भाषांत होत्या. लग्नसमारंभास काही संस्थानिक हजर होते. त्यांपैकी जव्हारचे राजे हल्लीच्या राजेसाहेबांचे वडील यांची सोय आपल्याच आवारात तंबू मारून केली होती. प्रसिद्ध नानाशंकरशेठ यांच्या चौकाजवळील बंगल्याची जागा व्याह्यांना जानविशाकरिता मिळविली होती व खुद्द लग्नसमारंभाच्या दिवशीची व्यवस्था काही उणे पडू नये म्हणून आपल्याच हातात ठेविली होती. इकडे आपल्या राहत्या बंगल्यात मोठीच तयारी केली होती. बाहेरील रस्त्यांतून बंगल्यात प्रविष्ट होण्याचा मार्ग व बंगल्यातील आमंत्रित लोक बसावयाची जागा मुंबईच्या तऱ्हेने सुशोभित केली होती. ते सर्व काम त्यांचे स्नेही मार्गन बाळकृष्णा या पुणे येथील कंपनीचे मालक बाळकृष्ण सायन्ना याकडे होते. रोषनाईच्या कामी हांड्या व मोठाली झुंबरे यांचाच फक्त उपयोग करण्यात आला होता कारण राकेल तेलाला रावसाहेबांच्या घरी मज्जाव असे.

देवक, सीमांतपूजन वगैरे करण्यास जेवणघराचे मागेपुढे प्रशस्त अंगणी करून मांडव उभारले होते. त्याला कोकणात दिपवाळीच्या सणात कागदाच्या जाळीचे कंदील करतात तसले करून सर्वत्र टांगले होते. जाळीतून आतील दिव्यावर टांगलेल्या कागदाच्या पायल्या गरगर फिरू लागल्यावर त्यावरील दशावतारांची रंगीत चित्रे फिरताना दिसताच मुंबईकर मंडळीस आश्चर्य वाटले, देवकाचे दिवशी आहेराचा समारंभ झाला. त्यात राजेरजवाड्याकडील आलेले आहेर पाहण्यासारखे होते. जसदमच्या ठाकोर साहेबांनी ‘सुसमयमा पोषाख सारू’ रोकड पाठावली होती.

लग्नाचे वेळेस रावसाहेब स्वतः मंगलाष्टके म्हणत होते ते पाहून मुंबईकरांना आश्चर्य वाटले.

भोजनसमयी पंक्तीत मांडण्याकरिता एका आकाराचे कोरे पाट रत्नागिरीहून नवे करवून आणविले होते. त्याप्रमाणे पळ्यापंचपात्र्या नाशिकाहून आणवलेल्या होत्या. या नव्या संचाची विशेष शोभा आली होती. रावसाहेबांनी पंक्तीत स्वतः श्लोक म्हटला. त्याचे सर्वांनी कौतुक केले. इतर मंडळीस श्लोक म्हणावयास सांगताच नेहमी श्लोक म्हणणारी मंडळीदेखील स्तिमित झाली. या

प्रसंगाला रावसाहेबांनाारख्याच्या पंक्तीला शोभेल असा श्लोक म्हटला पाहिजे. तो आठविण्यात व तो म्हणण्याचे अवसान आणण्यात जरा वेळ गेला. तितक्यात अंगण्यात बसलेला प्रसिद्ध सनईवाला गणू यानेच सनईत श्लोक वाजविला. तेव्हा सर्वांना त्याची गंमत वाटून हसू आले व मग दोघांचौघांनी श्लोक म्हटले.

राहत्या बंगल्यावर लग्नानिमित्त हिंदूस हिंदूच्या तऱ्हेची 'पार्टी' झाली व पार्शी व यूरोपियन यांना त्यांच्या तऱ्हेची झाली. निमंत्रित पाहुण्यांचे स्वागत बाहेरील दरवाजापासून तो स्थानापन्न होईतो पायरी पायरीने होत असे. बड्या पाहुण्यांच्या आगमनाची सूचना खाली असलेला इंग्रजी बॅन्ड करीत असे. गायनपटू बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर व तंतुवाद्यनिष्णात विश्वनाथबुवा काळे हे दोन ठिकाणी बसून लोकांचे मनोरंजन करीत होते. युरोपियन लोकांकरिता फिडल वगैरे वाद्ये कुशलतेने वाजविणारी मंडळी होती. गळ्यातील फुलांचे हार व तुरे व गजरे पुण्याहून आणले होते. पार्टीच्या अंती लोक चिरंजीवांच्या नावाचा जयघोष करून घोघर निघून गेले.

○

संदर्भ टिपा -

१. वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावा.

○○○

विश्वस्त कार्ये

॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनाति विश्वसेत् ॥
॥ विश्वासाद् भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ १॥

पैशाचा, विशेषतः अज्ञानाच्या पैशाचा भरवसा नाही. म्हणून त्या पैशाचा धनी इह लोकांतून प्रयाण करताना मागे राहिलेल्या अज्ञानाच्या कल्याणाकरता त्याच्या भरवशाचा स्नेही शोधून त्याच्या स्वाधीन जिनगी करून सुखाने प्राण सोडतो. तथापि अशा निक्षेपाचे धारण करणाऱ्यास सुख होत नाही. त्याने केलेल्या व्यवस्थेपासून फायदा झाला तर त्याचे झालेले उपकार जितके दिवस जनांच्या स्मरणात टिकतात त्याहून अधिक त्या व्यवस्थेपासून झालेल्या नुकसानीमुळे लोकांनी दिलेले दूषण टिकते. असा ह्या कामांत धोका असतो. म्हणून सार्वजनिक कामात पडणाऱ्या मनुष्यास असली कामे उपयोगाची नाहीत. तथापि आप्तेष्टांच्या प्रेमाला व स्नेह्यांच्या स्नेहाला गुंतून रावसाहेबांनी असली काही कामे पत्करली होती व त्यांनी इतक्या उत्तम तऱ्हेने ती केली की मनूने वरील श्लोकात विश्वास टाकण्यात भय आहे असा जो साधारण नियम घालून दिला आहे तो अपवादाने सिद्ध केला.

बाबाजीपंत परांजपे, रावसाहेबांच्या वडिलांच्या पहिल्या घरचे बंधू हे मृत झाले तेव्हा त्यांचा मुलगा मोरोबा हा ६ वर्षांचा होता. तो वयात येईपर्यंत त्याच्या इस्टेटची वहिवाट करण्यास रत्नागिरी जिल्हा कोर्टाने रावसाहेबास त्यांच्या अर्जावरून १५.२.७४ रोजी हुकूम दिला होता. “त्याचे घर कुवेशी येथे होते व दुसरा जमीनजुमला इतर ठिकाणी होता. त्याची व्यवस्था रावसाहेब पहात असत. दुसरा कोणी डोके वर करणारा नसल्यामुळे माझ्यावर ही खटपट पडली आहे तिचे ओझे आपण काही वेळ पत्करल्यास मला साह्य होईल व अज्ञानाचे हित होईल.” (कुवेशीजवळच असलेल्या राजापूर गावच्या भिकाजीपंत दादा पटवर्धन यांना पत्र. २७.१.८४) या जबाबदारीतून मोरोबा वयात आल्यावर त्याच्या स्वाधीन इस्टेट करून रावसाहेब मोकळे झाले.

कान्होबा गणपतराव (गणपतराव कृष्णाजी या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या छापखान्याच्या मूळ मालकांचे चिरंजीव) यांनी आपल्या जिनगीचे रावसाहेबांना १८६५ साली ट्रस्टी नेमिले होते.

कान्होबाने रावसाहेबास बोलावणे पाठविले. कान्होबा आजारी होते. डॉ. भाऊना घेऊन रावसाहेब त्यांच्याकडे गेले. भाऊ पहातात तो एक फुफ्फुस घट्ट झाले होते. भाऊ म्हणाले हे १५ दिवस काढतील पण नियम नाही, २ दिवसांतही जातील. भाऊ गेल्यावर रावसाहेबांनी विचारले मला का बोलावले. कान्होबांनी मृत्युपत्र करावयास सांगितले व तुम्ही एक्सक्यूटर झाले पाहिजे असे रावसाहेबांना सांगितले. रावसाहेबांनी आपल्याबरोबर गोविंद गंगाधर फडके यांना नेमून घेतले. मग त्यांच्या मनात काय व्यवस्था करावयाची ते विचारून त्यांच्या कारकुनाकडून मसुदा लिहून घेतला नंतर डॉ. भाऊना आणले.

त्यांनी मसुद्यासंबंधी पुष्कळ प्रश्न कान्होबास विचारले व त्यांच्या समजूतीप्रमाणे मृत्युपत्र आहे असे पाहून त्यावर कान्होबास सही करण्यास सांगितले. भाऊंनी साक्ष घातली. तशीच लखमीजींनी घातली व त्रिंबक वैद्य यांनी घातली. (१३.२.१८६५. रो. उ.)

यात मुख्य जबाबदारी म्हटली म्हणजे छापखाना चालविणे ही होती. ती करता रावसाहेबास पहिल्याने श्रम पडले. तथापि एक पायाशुद्ध रीत बसविल्यावर मग विशेष श्रम पडले नाहीत, छपाईचा कागद वगैरे सामग्रीचा आगाऊ संग्रह करण्याकरता घाऊक मालाच्या व्यापाऱ्यांचे झालेले देणे व लोकांत ज्या पुस्तकांचा खप असतो ती छापवून त्यांच्या विक्रीचे किरकोळ पुस्तकांची विक्री करणारे दुकानवाले याकडे येणे, यांसंबंधी त्यांनी यादी करविली व पुढे सरकारी पद्धतीप्रमाणे वेळोवेळी जमाखर्च तपासून तो सशास्त्र असल्याबद्दल वर सही करित असत. ह्या कामांत त्यांना चांगले यश आले. शेवटी कायद्याप्रमाणे अॅडव्हाकेट जनरल यांचे मत घेऊन वारसांच्या ताब्यात ते सज्जान झाल्यावर जीनगी स्वाधीन करून रावसाहेब मोकळे झाले.

डॉक्टर नारायण दाजी, भाऊ दाजींचे बंधू ह्यांची इहलोकीची यात्रा फार दीर्घकालीन नव्हती. काल समीप आला असे जाणून त्यांनी एक मृत्यूलेख करून आपल्या जिनगीची व्यवस्था करण्याचे काम रावसाहेब व शामराव विठ्ठल कायकिनी या दोघांवर सोपविले होते. तेही काम रावसाहेबांनी यथायोग्य केले.

१८७६ साली सरकारने एल्फिन्स्टन फंडाचे आपण ट्रस्टी होता का म्हणून विचारले. तेव्हा त्यांनी प्रथम त्या फंडाची काय स्थिती आहे त्याविषयी माहिती मागवली व ती आल्यावर होय म्हणून म्हणाले. त्याची हकिकत अशा होती.

'मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' या नावाची एक मंडळी १८२३ साली स्थापन झाली. तिचा हेतू मुंबईत एक मध्यवर्ती शिक्षणसंस्था स्थापून शिक्षणाचा प्रसार करावयाचा होता. या मध्यवर्ती संस्थेत प्रथम इंग्रजी व मराठी शिक्षण देण्यास आरंभ झाला. इतर मुंबई बेटात मराठी व गुजराती शिकविण्याच्या शाळा वरील संस्थेच्या शाखा म्हणून विस्तारण्यात आल्या. यांच्या खर्चाकरता लोकांनी वर्गणीने मोठा द्रव्यनिधी? गोळा केलेला होता.

१८३३ मध्ये नामदार माउंट स्ट्युअर्ट एल्फिन्स्टन यांनी पहिला प्रोफेसर विलायतेहून आणविला तेव्हा कॉलेजची स्थापना झाली. पुढे १८४० त कॉलेजची स्थिती नीट राहिली नाही. म्हणून शाळा

व कॉलेज ही दोन्ही एक करण्यात येऊन त्या एकीकृत संस्थेचे नाव एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट असे ठेवण्यात आले. प्रा. हार्कनेस, बेल, प्रो. हिन्डर्सन, प्रो. अँन्ट इ. नामांकित प्रोफेसरांचा भरणा विलायतेहून मुद्दाम करण्यात आला. यांच्या परिश्रमाने चांगले नागरिक निर्माण झाले. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट व वरील द्रव्यनिधी यांची व्यवस्था वर्गणीदारांनी निवडून दिलेल्या व सरकारने मागाहून मान्य केलेल्या पंचाकडे होती या पंचास बोर्ड ऑफ एज्युकेशन म्हणत. त्याचे सहा सभासद असत. तीन नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीमधील व तीन सरकारने नेमलेले असते. या सहा जणांस एल्फिन्स्टन फंडाचे ट्रस्टी मानले जाई. १८६४ साली बोर्ड ऑफ एज्युकेशनकडून शिक्षणाविषयक सर्व व्यवस्था शाळाखात्याचे डायरेक्टर म्हणून एक स्वतंत्र अधिकारी नेमून त्यांच्याकडे सरकारने सोपविली. बोर्डाच्या सभासदांकडे फक्त वरील फंडाच्या ट्रस्टचे तेवढे काम राहिले.

या फंडाचे ट्रस्टी नेमले जाणे हा मोठा मान समजला जाई. सर जमशेटजी जीजीभाई, भाऊ दाजी व विनायकराव जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या हाती ट्रस्ट पुष्कळ दिवस होता; परंतु अखेरीस या फंडाची चांगली कायमची व्यवस्था करण्याकरता सरकार, तिघे ट्रस्टी आणि अकाउंटंट जनरल यांच्यामध्ये एक करार झाला. त्यात असे ठरले की करारात नमूद केलेल्या फंडाचे व्याज या ट्रस्टीनी किंवा यांच्या जागी नेमलेल्या दुसऱ्या ट्रस्टीनी सरकार खाती जमा करावे व त्याचा विनियोग सरकारने शिक्षण कार्यात फंडातील पैसे देणाऱ्या दात्यांच्या इच्छेप्रमाणे करावा व अकाउंटंट जनरलने ट्रस्टींना हिशेब द्यावा.

ज्या संस्थेपासून रावसाहेबांचा उदय झाला तिच्याच पोषकनिधीचे ट्रस्टी होण्याचा जो मान रावसाहेबांना मिळाला तो सर्व मानांत आभिमानास्पद होय.

यांच्याबरोबर मंगलदास नथूभाई व सोराबजी शापूरजी बंगाली हेही ट्रस्टी होते. या दोघांच्या मान्यतेने वरील रकमांच्या नोटा रावसाहेबांच्या नावे होत्या. पुढे सरकारने कळविले की त्या नोटा अकाउंटंट जनरल यांच्या (हिशेबनीसाच्या) नावे करून द्या, त्यावर रावसाहेबांनी लिहिलं की मी लोकनियुक्त ट्रस्टी आहे मला तसे करता येणार नाही. म्हणून व्याज वगैरे घेण्यास व जमाखर्च परस्पर करण्याकरता हिशेबनीस यांना मुक्त्यारपत्र रावसाहेबांनी देऊन ठेविले होते.

या उदाहरणावरून रावसाहेब असली कामे किती बारीक नजरेने करीत असत ते दिसून येत आहे. यानंतर ते डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीसारख्या काही संस्थांचे कित्येकवेळा ट्रस्टी होते.

प्रसिद्ध युरोपीयन विद्वान महर्षी एडवर्ड हियाटसेक यांनी आमरणांत जमविलेल्या पैशाचे ट्रस्टी रावसाहेबांनाच नेमिले होते. रावसाहेब युरोपियन लोकांच्यासुद्धा विश्वासास पात्र होते असे ही गोष्ट सिद्ध करते. परंतु रावसाहेब त्यांच्या हयातीत निवर्तल्यामुळे त्यांनी ते काम रावसाहेबांच्या चिरंजीवांकडे सोपविले व ते ते फार दक्षतने करीत असतात.

○

संदर्भ टिपा -

१. तो पुढे पुढे वाढत गेला	
बेल प्राइझ फंड	२०००
क्लेअर स्कॉलरशिप फंड	३८,८००
एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट फंड	१,१९,८००
एल्फिन्स्टन प्रोफेसर फंड	४,४४,३००
गायकवाड स्कॉलरशिप फंड	६०००
गणपतराव विठ्ठल बुक फंड	२०००
पेरी स्मारक फंड	५२,२००
धारचे महाराजांचा फंड	१०००
सुंदरजी जीवा फंड	१५००
एल्फिन्स्टन स्मारक फंड	५५०
वेस्ट स्कॉलरशिप फंड	२८,४००
एकूण	७,०१५००

○○○

रावसाहेबांचा ग्रंथसंग्रह

। तैलादरक्षज्जलादरक्षेद् रक्षेच्छथिलबंधनात् ।
॥ मूर्खहस्त न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ॥ १॥

रावसाहेबांना पुस्तकाचा नाद त्यांच्या पूज्य प्रोफेसरांनी प्रथम लावला. ते त्यांना आपल्याबरोबर रॉयल एशियेटिक सोसायटीच्या लायब्ररीत घेऊन जात असत. हे वृत्त मागे एका ठिकाणी सांगितलेच आहे. शिवाय त्यांना ग्रंथाचा संग्रह करण्याचा नाद एस्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये असताच लागला होता व तो फार पद्धतवार होता. संग्रहीत केलेल्या ग्रंथांची एक यादी त्यांच्या कागदपत्रांत आहे. ती एखाद्या ग्रंथसंग्रहालयाच्या नोंदणी बुकाप्रमाणे आहे. तीत अनुक्रम, ग्रंथाचे नाव, त्याचे भाग किती व कोणी वाचायला नेले त्याची शेवटल्या रकान्यात सही इतकी माहिती आहे. ती यादी येणेप्रमाणे -

वि. ना. मंडलिक यांच्या संग्रहांतील इंग्रजी व मराठी ग्रंथांची यादी.

क्रम	ग्रंथाचे नाव व भाग	कोणाला वाचवयास दिला
१	हॅलमकृत मध्ययुग-२	
२	हॅलमकृत इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेचा इतिहास-२	
३	स्ट्यूअर्टकृत मानवमानसशास्त्र-१	
४	ऑनल्डकृत प्रजाप्रभुत्वाचा इतिहास-२	
५	जोतिर्विषयक हर्शालने लावलेले शोध-१	
६	कायद्याचे रहस्य-१	
७	चेम्बर्सकृत भूगर्भशास्त्राची मूलतत्त्वे-१	
८	गिबन्सकृत रोमच्या राष्ट्राचा इतिहास-१	
९	क्रोकृत फ्रान्स देशाचा इतिहास-३	गणपतराव भास्कर

- १० मित्सकृत लक्ष्मी शास्त्र-१
- ११ उर्सकृत शिल्पकलाकोश-१
- १२ उर्सकृत कलाकौशल्यांत नूतन सुधारणा-१
- १३ फ्रान्सकृत लघुरसायनशास्त्र-१ ना. बल्लाळ लिमये
- १४ मरेकृत ब्रिटिश हिंदुस्थान-१ नारायण बल्लाळ लिमये
- १५ क्लिफ्टकृत लक्ष्मशास्त्र
- १६ थाम्सनकृत रसायनशास्त्र
- १७ बटलरकृत धर्मसमानता-१ पेस्तनजी
- १८ सामनकृत शंकुपरिच्छेदावर निबंध-१ ग. भास्कर
- १९ ग्विझोटकृत युरोपातील सामान्य सुधारणा -१
- २० रिचर्डसनने छापलेले लॉर्ड बेकन कृत निबंध-१ किता.
- २१ मेलासकृत इंग्रजी अंमलाचे ऐतिहासिक निरीक्षण-१
- २२ एल्फिनस्टनकृत हिंदुस्थान चा इतिहास-१ हरी केशवजी.
- २३ लोक्सचे लेख- १ गणपत भास्कर.
- २४ इ.कृत प्रश्नोत्तरमाला-१ ग.
- २५ शिल्पशास्त्र-१ म. बर्वे.
- २६ चेम्बर्सकृत भूमिती-१ महादाजी.
- २७ नैतिक ग्रंथ-१ महादाजी.
- २८ कालविवेचन (सोदाहरण)-१ महादाजी.
- २९ वाचनपाठ माला
- ३० पाठमाला
- ३१ कुलोक्सकृत व्याकरण
- ३२ जान्सन्कृत कोश-१ दिनकर वामन.
- ३३ चेम्बर्सकृत ब्रिटनचा इतिहास-१
- ३४ वेबस्टरकृत हायड्रोस्टेटिक्स-१
- ३५ तर्क शास्त्रावर सुलभ पाठ-१
- ३६ सिसमान्डिसकृत इटलीतील प्रजा सत्ताक संस्थाने-१
- ३७ शिल्लरकृत त्रयोदशवार्षिकी युद्ध-१
- ३८ ग्विझोटकृत राज्यक्रांती (इंग्लडमध्ये घडून आलेली)-१ निळकंठ महादेव

- ३९ यंगकृत डिफरेन्शाल कॅलक्यूलस-१
 ४० ग्रेटन्कृत नेदरलन्डचा इतिहास-१
 ४१ जातिभेदावर निबंध
 ४२ बक्षिसाचा निबंध (विषय किता)-१
 ४३ तिसरा रिपोर्ट (एस. पी. एस. एस.)-१
 ४४ डेक्कन व्हरनॅक्युलर सोसायटी (दुसरा रिपोर्ट)-१
 ४५ एक व्याख्यान

मराठी व संस्कृत

- ४६ संस्कृत इसापनीती
 ४७ प्रबोधचंद्रोदय नाटक
 ४८ व्याख्यानसंग्रह
 ४९ पदार्थविज्ञानशास्त्र

याच लघुसंग्रहांत रावसाहेबांच्या प्रचंड ग्रंथसंग्रहाचे मूळ होते. पुढे मुंबईस वकिली करू लागून कायमच मुंबईचे रहिवासी बनल्यावर रावसाहेबांना हा पुस्तकसंग्रहाचा नाद पुरा करण्यास सोईचे झाले.^१ आपल्याला काय काय पुस्तके पाहिजेत ती त पुढे नमूद केलेल्या पुस्तकविक्रेत्यांच्या मंडळ्यांना लिहून कळवीत.

- आर्देसर मूस आणि कंपनी, ट्रबनर आणि कंपनी - लंडन
 स्मिथ एल्डर आणि कंपनी, दादाभाई आणि कंपनी - लंडन
 थॅकर स्मिथ आणि कंपनी, कलकत्ता,
 श्रीनाथ बॅनर्जी आणि कंपनी, कलकत्ता,
 हिजिन बोथॅम आणि कंपनी, मद्रास

कधी कधी यांच्या अभिरूचीप्रमाणे पुस्तके आढळली तर ती घेण्याची परवानगी रावसाहेबांजवळ वरील कंपनी मागून ठेवत. मुंबईत हाजी अहंमद मुसा म्हणून एक मेमन होता. तो विलायतेस पेन्शन घेऊन जाणाऱ्या युरोपियन गृहस्थांच्या सामानाचे लिलाव झाले म्हणजे तेथे हजर राहून पुस्तके विकत घेऊन त्यातील रावसाहेबांना पाहिजेत ती त्यांना विकत असे.

जेथून मिळतील तेथून रावसाहेब जुने ग्रंथ मिळवीत असत. एका ठिकाणी १० पानांचा ग्रंथ मिळाला. “हा जुन्या मोडी लिपीचा आहे असे म्हणतात येथे कोणास वाचता येत नाही व त्यात विषय काय आहे तो समजत नाही. खानदेशापासून दौलताबादेपर्यंत या लिपीची व्याप्ती असावी असे अनुमान आहे. यास्तव आपल्या क्षेत्री कोणी जाणणारा भेटेल तर ह्या ग्रंथांतील विषय काय व कर्ता कोण हा शोध करून कृपा करून कळवावे.” (वैद्य गणेश शास्त्री तर्ते यांना पत्र ७.९.१८८२)

कधी कधी फसत असत. “पाठविलेली पुस्तके केवळ कचरा आहे. मातीप्रमाणे आहे. एकही ग्रंथ पुरा नाही आणि पुरे आहेत त्यात अर्थ नाही. आपण कोणापासून घेतला त्याने फसविले.” (५.८.१८७४ चे अ. कृ. बिबलकर यांना पत्र)

उत्तम ग्रंथांचा संग्रह करून त्याची व्यवस्थाही रावसाहेबांनी उत्तमच करून ठेवली होती. पुस्तके ठेवण्याच्या सोयीची अशी मोठमोठी कपाटे करविली होती व ती ठेवण्याकरिता राहत्या बंगल्यातील दोन विस्तीर्ण दिवाणखाने तळमजल्यावर राखून ठेविले होते. ती जागा न पुरल्यामुळे काही ग्रंथ माडीवर ठेवलेले होते. दिवाणखान्याच्या चारी उंच भिंतींना पाठ टेकून मध्ये खिडक्यांची जागा रिकामी टाकून उंच कपाटे उभी ठेवलेली होती. दिवाणखान्यात मध्ये असलेली जागा कपाटाच्या रांगांनी जाण्यायेण्यास वाट ठेऊन भरलेली होती. बंगल्यात शिरल्यावर डाव्या बाजूच्या दिवाणखान्यात खिडकीशी रावसाहेब स्वतः बसत व उजव्या हातच्या दिवाणखान्यात कोणी मोठा मनुष्य भेटीस आला तर मध्ये बसण्याची जागा ठेवलेली होती.

डाव्या बाजूच्या दिवाणखान्यात शिरताच नवा मनुष्य हे ज्ञानभांडार पाहून व मध्ये रावसाहेबांची मूर्ती चिच्छक्तीप्रमाणे बसलेली पाहून फारच आश्चर्यमग्न होत असे. रावसाहेबांनी हा ग्रंथसंग्रह शोभेला ठेवला नव्हता. यातील पुष्कळ ग्रंथ त्यांनी स्वतः वाचले होते व विद्वान लोकांना ते वाचायला देत असत. ह्या पुस्तकांची नामावलीही त्यांनी छापून काढली होती. कसरीपासून संरक्षण करण्यास टरपेन्टाईन लावण्यास व पुस्तके नीट साफसूफ ठेवण्यास माणसांची नित्य नेमणूक केलेली होती. एवढा मोठा संग्रह असून कोणते पुस्तक कोठे आहे ते रावसाहेब नेमके सांगत असत.

मोठमोठ्या सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहांपेक्षा रावसाहेबांचा हा खासगी ग्रंथसंग्रह मोठा आहे. पुस्तकांची निवड फारच शोधक बुद्धीने केलेली आहे. तिची काही कल्पना होण्याकरता पुढील माहिती दिली आहे. मुख्य भरणा इंग्रजी पुस्तकांचा आहे. त्याच्या खालोखाल संस्कृत पुस्तकांचा आहे व थोडासा मराठी पुस्तकांचा आहे.

इंग्रजी पुस्तके

ही पुस्तके पुढील विषयांवर लिहिलेली आहेत: - काव्य, नाटक, पद्य, कादंबऱ्या, चरित्रे, धर्म, हिंदूदेवताख्याने, भाषाविज्ञान, शब्दव्युत्पात, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, इंग्लंडचा पुरातन इतिहास, युरोपचा हल्लीचा इतिहास, हिंदुस्थानचा इतिहास, इतर देशांचा इतिहास, मराठ्यांशी युद्धे, टिपूवर स्वारी, भरतपूरचा वेढा, नंदकुमार, वारन् होस्टग्स, निझाम, म्हैसूर व सातारा यांसंबंधी कागदपत्र, लॉर्ड हेस्टिंग्स यांचे जर्नल, हिंदुस्थानात वसाहत केलेल्या ब्रिटिशांची पत्रे, फारेस्टने छापलेला पत्रव्यवहार, मराठा कॅम्पमधून लिहिलेली पत्रे, एका ब्रिटिश अधिकारार्याचे जर्नल, जहानगीर बादशहाचे स्मृतीलेख, वारन हेस्टिंग्सचा कारभार, रसेल यांची रोजनिशी, सर जॉन शोअर यांचे लेख, वेलस्ली यांचे खलिते, वेलिंग्टनचे खलित, हिंदी राजाने लिहिलेली पत्रे, हिंदुस्थानचा पुरातन भूगोल, नेपाळचे राज्य, मि. मेटकाफू यांचे चरित्र, प्राचीन हिंदुस्थान, हिंदुस्थानांतील जाती, निलगिरीच्या पहाडातील रानटी जाती, ठगांची भाषा, पेंढाऱ्यांचे मूळ, हिंदी राजे, ईस्ट इंडिया कंपनीचे कायदे इ. इ.

प्राचीन हिंदी कलाकौशल्य,^३ इतर देशांतील प्राचीन कलाकौशल्य, लक्ष्मीशास्त्र व राजनीती,^४ पदार्थ विज्ञानशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, पशुशास्त्र, बागाईत विद्या, गणित, त्रिकोणमिती, खेळ, खेडेगावात वस्ती इ. इ. शाळा खात्यांतील, इंग्रजी, संस्कृत व लॅटिन भाषांत सर्व विषयांवरील पुस्तके.

हॅन्सर्डचे पार्लमेंटरी रिपोर्ट : हे फार दुर्मिळ आहेत.^५ पार्लमेंटने वेळोवेळी बसविलेली कमिश्ने व कमिट्या यांचे रिपोर्ट, ब्लुबुके व इतर रिपोर्ट,^६ हिंदुस्थान सरकारच्या व मुंबई सरकारच्या व मद्रास सरकारच्या वे नार्थवेस्ट प्राव्हिन्सच्या दप्तरांतील निवडक कागदपत्र.^७

कोश : (लॅटिन, इंग्रजी, संस्कृत, मराठी, पर्शियन, गुजराती, ग्रीक, रोमन, सिंधी, हिंदुस्थानी इ. भाषांचे), जिल्हेवार गॅझेट्डीअर, कायदा, काही रिव्यू व मासिके^८ (इंग्लंड, हिंदुस्थान व अमेरिका या देशांतील) संस्कृत हस्तलिखितांच्या नामावळ्या^९ विविध ग्रंथ संग्रहालयातील पुस्तकांच्या नामावळ्या, इंग्रजी वैद्यक, गव्हर्नमेंट गॅझेट, काही इंग्लंडमधील व येथील वर्तमानपत्रांच्या फायली, किरकोळ निबंध व व्याख्याने.^{१०}

संस्कृत ग्रंथ

ऋग्वेद, यजुर्वेद, व सामवेद, ब्राह्मणांसहित उपनिषदे (भाष्यांनाह), भगवद्गीता (विविध टीकासमवेत), सूत्रे, मिमांसा, दर्शनं, स्मृती, व धर्मशास्त्रे, व्याकरण, इतिहास, पुराणमाहात्म्य इ. काव्य, नाटक, वैद्यक, ज्यातिष, कोश (विविध)

जर्मन व फ्रेंच, ग्रंथकारांचे संस्कृत विद्येवरील ग्रंथ, संस्कृत, पल्हवी इ. भाषेतील प्राचीन ग्रंथांची भाषांतरे, पौर्वात्य भाषाविषयक इंग्रजी ग्रंथ.

संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ

वेद, वेदांग, वेदान्तसूत्रे, मिमांसा, न्याय, वैशेषिक सांख्य इ. स्मृतीधर्मशास्त्र, इतिहास, पुराणे, काव्य, नाटक, व्याकरण, ज्योतिष, वैद्यक यासंबंधी हस्तलिखित प्रती. तंत्र व मंत्र व रोजचे संस्कार. कोरीव लेखांच्या नकला भाषांतरासहित.

मराठी पुस्तके

यांचा संग्रह अल्प आहे. पहिल्याने मराठीत झालेली इंग्रजी कायद्याच्या पुस्तकांची भाषांतरे. ज्ञानप्रसारक, शालापत्रक, लोकहितवादी इ. जुनी पुस्तके व काही नवीन. Sविस्तार भयास्तव त्रोटक वर्णन दिलेले आहे. परंतु एवढ्याने विचारवृद्धीला हा संग्रह किती कारण झाला असेल व हाईल ते कळेल.

हा सर्व ग्रंथ रावसाहेबांचे चिरंजीव बाळासाहेब मंडलिक यांनी आपल्या वडिलांच्या स्मरणार्थ १९०७ साली फर्ग्युसन कॉलेजला नजर केला. ते पाहून प्रो. सेल्बी, डे. ए. सोसायटीचे अध्यक्ष, यांनी कॉलेज मधील दोन प्रोफेसर मुद्दाम आभारप्रदर्शक पत्र बरोबर देऊन बाळासाहेब मंडलिक याकडे

पाठविले. त्या पत्रांत थोडक्यात बाळासाहेबांचा असा गौरव केला आहे:- जेव्हा (प्रसिद्ध रोमन वक्ता) सिसरो याने आपले ग्रंथ घरात व्यवस्थेने लावलेले पाहिले तेव्हा त्याने आपल्या मित्रास लिहिले की माझ्या घरात विचारांचे स्थान जे मन त्याची प्रस्थापना झाली, त्याप्रमाणे तुमच्या वडिलांचा ग्रंथसंग्रह आपल्या नव्या मंदिरात लावलेला फर्ग्युसन कॉलेजमधील प्रोफेसर जेव्हा पाहतील तेव्हा तसेच म्हणतील.

संदर्भ टिपा -

१. रावसाहेबांच्या ह्या पुस्तक संग्रहाच्या नादाची प्रसिद्धी नामदार बार्टल फ्रियर, मुंबईचे गव्हर्नर, यांच्या कानापर्यंत लवकरच गेली. तेव्हा त्यांनी रावसाहेबांना मुद्दाम बंगल्यावर बोलावून नेऊन आपल्या खासगी ग्रंथसंग्रहात नव्या ग्रंथांचा भरणा करून व्यवस्था लावण्याची विनंती केली. ते काम त्यांनी हौसेने केले.
२. या विषयावरील पुस्तकांत इष्ट व उपलब्ध तेवढी माहिती दिसून येते. तीत विषयाचे प्रकार आहेत ते - अखिल हिंदुस्थानातील प्रवास, हिमालयातील प्रवास, बलुचिस्थानचा प्रवास इ. ब्रिटिशसत्ता, महंमदी सत्ता, मोगलाचा इतिहास, गोव्याचा इतिहास, शीखांचा इतिहास, दख्खनचा इतिहास, गुजरातचा इतिहास, कोचीनचा इतिहास, अफगाणिस्थानचा इतिहास, बंडाचा इतिहास, काही मिशनसचा इतिहास, इलियट व इतर ग्रंथकारांनी लिहिलेला हिंदुस्थानचा इतिहास, तंजावरचा इतिहास, शिपायांच्या युद्धाचा इतिहास, शास्त्रीवंशाचा इतिहास, (बेंगाल, औंध, ओरिसा इ. प्रांतांचा पृथक् पृथक् इतिहास), राजस्थानचा इतिहास, वुडलसनकृत इतिहास इ. रावसाहेबांच्या ग्रंथसंग्रहात ऐतिहासिक ग्रंथांचा भरणा इतका पुष्कळ असण्याचे कारण असे आहे की रावसाहेब एल्फिस्टन इनस्टिट्यूटमध्ये विद्यार्थी असताना १८४९ साली जी परीक्षा झाली तीत त्यांना एल्फिस्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास हे पुस्तक बक्षिस मिळाले. ते त्यांना इतके आवडले की त्यांनी त्याचे भाषांतर मराठीत व गुजरातीत केले तेव्हापासून त्यांना इतिहासाचा फार नाद लागला. बापुसाहेब बिनीवाल त्यांच्याकडे आले म्हणजे परशरामभाऊ पटवर्धन व खडर्थाची लढाई, मालोजीराजे व त्यांचे पुत्र यांची आपसात लढाई, बापू गोखले यांच्या चरित्रातील ठळक गोष्टी, शिरूर अथवा घोडनदी येथील एका सातारकर सरदाराचे वर्तन इ. विविध ऐतिहासिक गोष्टी सांगत असत. (४.४.१८६५ रो.उ.)
३. दिल्ली, अलाहाबाद, आग्रा, मदुरा, इ. प्रसिद्ध ठिकाणचे देखावे, मवालिपुरम साष्टी व एलिफंटा येथील कोरीव लेण्यांचे देखावे, कोलर येथील पुरातन टाके, दिल्ली येथील वेधशाळा, कुतुब मिनार, पालितानाच्या जवळची शत्रुजय देवळे इत्यादीकांचे देखावे धारवाड जिल्ह्यातील काही कलाकौशल्याचे देखावे, हिमालयातील, गौरीशंकर ते कांचनगंगा इत्यादीकांचे देखावे, तिबेटातील देवावे, बुद्धाचे पुतळे, शेक्सपीयर एलिझाबेथ राणीच्या दरबारात मॅक्बेथ नाटक वाचून दाखवित आहे, असा देखावे इ. इ.

४. या विषयावरील ग्रंथ, मे कॅम्पबेल, चपमन, दत्त, इलियट, अॅन्ड डफ, हंटर, मेन, सदरलंड, स्मिथ, रानडे, मिल, माल्कम, मॅलेट इत्यादींनी लिहिलेले आहेत.
५. यात नार्मन कान्क्वेस्ट पासून म्हणजे १०६६ पासून १८०३ पर्यंत सर्व पार्लिमेंटचा इतिहास आहे. १८०३ पासून १८८९ पर्यंतच पार्लिमेंट सभेत झालेले वादविवादाचे भाग छापलेले आहेत. एकंदर भाग ४४२ आहेत.
६. इतर रिपोर्ट पुढील विषयांवर आहेत:- व्यापार, सैन्य, प्रचलित नाणी, खाणी, राने, रेल्वे, आरोग्य, इ. राज्य कारभारावर ३२४ रिपोर्ट आहेत.
७. यात पुढील विषय येतात:- जमीन महसूल, देवी काढणे, आरोग्य रक्षण, दुष्काळ इ. व इतर खाती, शिवाय खाने सुमारीचे व इतर राज्यकारभार विषयक अंकप्रमाण ३०० रिपोर्ट आहेत.
८. यांत मद्रासच्या व बेंगालच्या काउन्सलांतील अॅक्ट आहेत. अमेरिकन कायद्याची पुस्तके आहेत, निरनिराळ्या कोर्टांचे रिपोर्ट (यात इंग्लंडमधील चॅन्सरी रिपोर्ट, क्राउन केसिस, कोर्ट ऑफ एक्चेकर, अॅमिरन्टी, इ. किग्स् व कीन्स वेंक्चे रिपोर्ट इ. १०० पुस्तके आहेत.)
९. कोठे काय काय संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ उपलब्ध आहेत त्यांच्या याद्या, बंगाल सरकार, बिकानेरचे महाराज, बेंगाल रॉयल एशियटिक सोसायटी, डेक्कन कॉलेज पुणे, बनारस संस्कृत कॉलेज, डॉ. किलहान इत्यादींनी कलेल्या नामावली, पाली, सिंहाली, व संस्कृत या भाषांतील ग्रंथांची सिलोन सरकारने केलेली यादी, गुजरातेतील ग्रंथ, म्हैसूर व कूर्ग प्रांतांतील ग्रंथ यांच्या याद्या व डॉ. भांडारकरांचा रिपोर्ट.
१०. डॉ. ब्लेनी, धनजीभाई, इलियट, फॉसेट, सर अ. ग्रेन्ट, मर हबहाऊस, रॉबर्ट नाइट, डॉ. कीर्तीकर, म. मो. कुंटे, सर मॅलेट, राजेंद्रलाल मित्र, मॉनिअर विल्यम, मुकरजी आशुतोष, म. गो. रानडे, का. तेलंग, वेडरबर्न, सर आर. टेंपल, वडस्वर्थ, वुड इत्यादिकांची.

शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याकरिता सुचविलेल्या कायद्याचा मसुदा

Princes and Lords may flourish, or may fade;
A breath can make them, as a breath has made;
But a bold peasantry, their country's pride,
When once destroyed, can never be supplied !

(Goldsmith)

पावोत वृद्धी अथवा क्षय ते राजे तसेच अधिराजे।
॥ शब्दे इच्छामात्रे निर्म येतात सार्वभौमा जे॥ १॥
। कृषिकर्मशूर परि ते शेतकरी गर्वहेतु देशास।
॥ झाल्यास नष्ट फिरुनी येतिल निर्मावया न कोणास॥ २॥
(वरील गोल्डस्मिथकृत चरणांचे भाषांतर, स्वकृत)

दक्षिणेतील शेतकरी वर्गाच्या कर्जबाजारी स्थितीकडे सरकारचे लक्ष फार वर्षांपासून गेलेले आहे व ती सुधारण्याकरता कमी अधिक मानाने सरकार यशस्वी उपाय योजित आहे. ही स्थिती सुधारण्यास काही उपाय योजिले पाहिजेत, या समजाचे बीज १३.३.१८५९ रोजी मि. असर्किन यांच्या एका भेटीच्या प्रसंगी रावसाहेबांच्या मनोभूमीत पेरले गेले.

“मि. असर्किन यांना भेटावयास गेलो होतो. भागिदारी पद्धतीवर पेढ्या स्थापन करून शेतकऱ्यांना पैसे कर्जाऊ देण्याची व्यवस्था करावी असे म्हणून शिकलेले लोक हे काम हाती का घेत नाहीत? अशी पृच्छा केली. मुंबई असोसिएशनने असली कामे हाती घेतली पाहिजेत व काही तरी काम केले पाहिजे. उगाच व्यापक स्वरूपाच्या साधारण विषयांवर नुसते बोलत बसण्यात काय आहे.?”

“यांचे म्हणणे मला शहाणपणाचे वाटले. परमेश्वर तडीस नेईल तर आपण केलेल्या काही सूचना अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करीन असे त्यांना आभारपूर्वक सांगितले.” (१३.३.१८५९ रो. उ.)

ही मूळची कल्पना अंशतः अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करण्याची वेळ सुपा येथील शेतकऱ्यांच्या दंग्यानंतर व १८७६ च्या दुष्काळानंतर आली. त्यावेळेस रावसाहेबांनी एक कायद्याचा मसुदा प्रास्ताविक लेखासह तयार केला होता, त्याचा सारांशः-

दक्षिण हिंदुस्थानातील शेतकऱ्यांच्या अंगी कर्जबाजारीपणा हा दीर्घकालस्थायी व प्राणनाशक रोग जडून गेलेला आहे हे सर्वास कबूल झाले आहे. त्याचे परिणाम काय झालेले आहेत ते १८७७-७८ च्या दुष्काळासंबंधी बसलेल्या कमीशनच्या व तसल्या इतर सरकारी रिपोर्टात बरोबर दिलेले आढळते.

सरकारचे लक्ष १८२७ पासून या गोष्टीकडे गेलेले आढळते. रयतेची ही स्थिती सुधारावी व तीस मदत व्हावी म्हणून १८२७ चे रेग्युलेशन १७, कलम १३ एल्फिन्स्टन कोडमध्ये घातलेले होते व शेतकऱ्यांना कर्जांना आलेला थकवा जाऊन जरा त्यांना तकवा यावा म्हणून त्यांना तगाई देण्याची व्यवस्था केलेली होती. ही तगाई परत वसूल कशी करावी या विषयाकडे बरेच लक्ष सरकाराने दिलेले आहे. शेतकी मोठ्या प्रमाणात व्हावी, शेतकीच्या औतांत सुधारणा व्हावी इ. आणखी हेतू मनात धरून सरकारने १८७१ साली एक कायदा केला होता. त्याचे काम कसे काय झाले त्याचे १८७५-७६ च्या सरकारी कामाच्या रिपोर्टात वर्णन दिलेले आहे. व्याजाचा दर माफक म्हणजे शेकडा सव्वासहा असे व कर्जाची फेड बऱ्याच वर्षांनी करावी अशी अट असे तरी लोक तगाई घेण्यास पुढे येत नसत. त्याच कारणे वरील रिपोर्टात अशी दिलेली आढळतात. “या बाबतीत या देशातील लोकांना सरकारापासून दूर राहणेच आवडते. अहमदाबाद जिह्यात नुकतीच पुराने जी नासाडी उडविली ती भरून घेण्यास सरकाराने एक लाख रुपये बिनव्याजी शेतकऱ्यांना देण्यास काढून ठेविले, परंतु कोणीही त्याचा फायदा घेण्यास पुढे आला नाही. मंजूर झालेले अर्ज पैसा हातात पडण्यापूर्वी लोकांनी काढून घेतले.”

“कदाचित सावकारांचे डोळे उघडून आपली कुळे आपल्या हातातून निसटून सरकाराच्या हातात पडतील म्हणून ज्या सवलती पहिल्याने ते कुळांस देत नसत, त्या देण्यास ते कबूल झाले असतील. खेडा व सुरत जिल्ह्यांच्या कलेक्टरांनी लोकांनी याबाबतीत दाखविलेल्या अविचारीपणाचे वर्णन चांगले केले आहे.” मि. पॅट म्हणतात- “तगाई मिळण्यापूर्वी जे अर्ज करावे लागतात जी दीर्घ सूत्री चौकशी होते व ज्या अटी घालण्यात येतात त्या रयतेस पत्करत नाहीत. मागेल तेव्हा लगनाकार्याला सावकार जोपर्यंत लागलेच कर्ज देत आहे तोपर्यंत कर्जमुक्त होण्याचे सुख काय आहे ते रयतेला नकोच असते. आम्ही कर्ज फेडण्याची मुदत कमी केली नसती तर सावकार व त्यांची कुळे यांचे तंटे लांबणीवर पडले असते.”

फॅमीन कमीशनच्या रिपोर्टमध्ये तगाईच्या कायद्याचा उपयोग का झाला नाही त्याची कारणे दिली आहेत. ती अनेक आहेत - “तगाई द्यावयाला जाणे म्हणजे आपले आपणच काम वाढवून घेणे आहे या समजुतीने हाताखालचे हिंदी अधिकारी प्रथमच बऱ्याच हरकती काढतात. पहिल्याने अर्ज करा, त्याला स्टॅप लावा, कर्ज फेडण्याचे खत लिहा, त्याला स्टॅप लावा, मग ते रजिस्टर करा व आपली एकंदर सांपत्तिक स्थिती कशी काय आहे त्याची इत्थंभूत चौकशी करून घ्या! हसेबंदी

करा व शेतकीला या तगाईपासून फायदा होऊ लागण्यापूर्वीच हप्त्याला सुरवात करा! इत्यादी गोष्टी रयतेला अप्रिय वाटून तो तगाईच घेत नाही. घेतल्यास अल्प स्वल्प घेतो व शेतीत खरी सुधारणा होत नाही इ.)”.

फॅमीन कमिशनरांनी पुढे उपाय सुचविले होते ते असे- वैदेशिक मारवाडी सावकाराची निंदा पुष्कळ होत आहे व ती उचित आहे. पण त्याची उपमा खेड्यांतील ग्रामस्थ सावकारास देता यावयाची नाही. त्याचा शेतकऱ्यास चांगला उपयोग होत आलेला आहे. जबरदस्त नियम करून त्याला आपले भांडवल शेतकीच्या कामातून काढावयास लावले, तर शेतकीला तोटा होण्याचा संभव आहे. त्याचा धंदा जितका कायदेशीरपणाने चालत आहे, तितक्यास सरकारातून मदत झाली पाहिजे. योग्य तेवढा वसूल करण्यास त्याला सवलती दिल्या पाहिजेत, म्हणजे व्याजाचा दर कमी होईल. कोठे शेतकरी फसत आहे व त्याच्या गरजू स्थितीचा कोठे गैरशिस्त रीतीने फायदा घेण्यात येत आहे त्यावर नजर ठेवली पाहिजे व त्याच्यावर जुलूम होणार नाही अशी व्यवस्था केली पाहिजे. सावकारास तर त्याच्या पेशाचा योग्य मोबदला मिळावा पण ता वसूल करताना शेतकऱ्यास कैदेची भीती घालणे किंवा त्याच्याजवळ असेल नसेल त्याची विक्री करू देणे इत्यादी दुष्ट उपायांचा अवलंब होऊ देता कामा नये. कोर्टाकडून मिळणारी मदत स्वस्त पडण्याची व्यवस्था व्हावी व मुलकी अधिकाऱ्यांची कर्जाची फेड करून देण्यास मदत व्हावी.

रावसाहेबांनी जो कायद्याचा मसुदा केला होता तो वरील फॅमीन कमिशनच्या रिपोर्टमध्ये जी तत्त्वे नमूद केली आहेत त्यांना धरून होता. १८६६च्या इंडीयन कंपनीच्या अॅक्ट अन्वये लोकांना लिमिटेड लायबिलिटीची कंपनी काढण्याची सवलत दिलेली होती. अशा कंपनीला समाईक तत्त्वावर दोन लाखांचे भांडवल गोळा करण्याचा व जरूर तसे वाढविण्याचा अधिकार द्यावयाचा होता. तिची मुख्य कचेरी मुंबईस ठेवावयाची होती व शाखा पुण्यास उघडावयाची होती. कंपनीच्या दर भागाची किंमत शंभर रुपये ठेवावयाची होती. शेतकऱ्यांना सवलतीने कर्ज देऊन त्यांची स्थिती सुधारण्याचा हेतू होता. मात्र कर्ज देण्याचे काम तगाईच्या रूपाने जे सरकार करते त्याच्याबद्दल या कंपनीने करावयाचे होते. स्टॅम्प व रजिस्ट्रेशन फी माफ करून घ्यावयाची होती. सावकारांचे व कुळांचे नुकसान न होता सलोख्याने शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याचा हेतू होता. कंपनीचा वसूल, जरूर पडल्यास, सरकारी मुलकी अधिकाऱ्यांमार्फतच व्हावयाचा होता. या कायद्याने कुळाची पत वाढवावयाची होती. सावकार लोकांवरचा उडता विश्वास पुन्हा बसेल अशी व्यवस्था करावयाची होती. असे झाल्याने शेती सुधारून सरकाराचा वसूल वाढवावयाचा होता व या कामाकरता सरकारी भांडवलही अडकवून ठेवावयाचे बंद पाडावयाचे होते.

कृष्णराव जोग (तासगाव), बळवंतराव गोळे (सातारा), गोविंदपंत दादा खांबेते (सातारा) व केसोपंत गोखले, बळवंतराव जावडेकर (इंदापूर) इ. काही दख्खन प्रांतांतील सावकारांकडे पत्रे पाठवून अगोदर चालू असलेल्या शेतकऱ्यांच्या कायद्यापासून नफे-तोटे काय झाले त्यांची दाखलेसूद माहिती मागविली होती. तिचा योग्य विचार करून ही सर्व योजना रावसाहेबांनी आपले धनिक व्यापारी, स्नेही यांच्या विचाराने केली होती. त्यांचा काही इंग्रज मित्रांबरोबर पत्रव्यवहार चालू होता.

रावबहादूर रानडे यांची पुण्यास एक योजना तयार होत होती. तीकरता सावकारांची सभा पुण्यास भरली होती. व रावसाहेबांच्या बंगल्यावर मि. वेडरबर्न, सोराबजी फ्रामजी पटेल, मंचरजी माणकजी बनाजी, अहमदभाई हबीबभाई, नानाभाई, नरोत्तमदास, गोकलदास जगमोहनदास इत्यादी गृहस्थांची भरत असे व सिमल्यास या प्रश्नावर काही अधिकारी लोक पुष्कळ चर्चा करीत असत.

या पेढ्यांचा पहिला प्रयोग पुरंदर तालुक्यात करून पहावयाचा होता व तेथे वेळ पडल्यास रावसाहेबांनी स्वतः जाऊन तेथील लोकांची सहानुभूती मिळविण्याची खटपट करण्याचे ठरविले होते. (६.४.८३ चे मेजर बेअरिंग यांना पत्र)

रानडे यांनी पुण्याची म्हणून जी योजना तयार केली होती तीत व मुंबईकरांच्या म्हणजे रावसाहेबांच्या योजनेत फरक होता^१. मुंबईचे लोक जी डिबेन्चरस काढणार होते त्याला सरकारची हमी पाहिजे होती. या कामात त्यांना मि. वेडरबर्न यांचा पाठिंबा होता. यांचा दक्षिण जिल्ह्यात वास बराच काल झाला होता व तेथील लोकांच्या स्थितीचा चांगला परिचय झाल्यामुळे त्यांच्याबद्दल यांच्या मनात फार सहानुभूती वसत होती. शेतकऱ्यांविषयी प्रश्न निघाल्यास यांच्याएवढी माहिती इतरांना फार नव्हती. शेतकऱ्यांकरिता जर पेढ्यांची स्थापना झाली असती तर त्यात भांडवल घालण्यास विलायतच्या लोकांची मनधरणी करण्याची जरूर पडल्यास यांची तयारी होती.

परंतु पुढे ह्या सर्व योजना हाती घेण्यासारख्या नाहीत असे ठरले.

○

संदर्भ टिपा -

१. “पेढ्यांच्या योजनेस अनुकूल असलेल्या मंडळीत भेद पडावा हे शोच्य आहे. पुणेकरांच्या योजनेसंबंधी तुम्हाला ज्या काही थोड्याबहुत सूचना करावयास असतील त्या कळवा.” (इंग्रज मित्रास पत्र.)

○○○

लोकमत

राजवल्लभ - महाराज! आपण सर्वसत्ताधीश आहात!

राजा कॅन्यूट - हा मी केवळ हांजी-हांजीचा मासला समजतो.

राजवल्लभ - नाही महाराज! आपली आज्ञा महासागरासुद्धा शिरसामान्य झाली पाहिजे.

राजा - तर मग मी या समुद्रतीरी भरतीचे वेळी खुर्चीवर बसून समुद्रास आज्ञा करतो की खबरदार पुढे येशील तर!

राजवल्लभ - बेलाशक!

परंतु फार वेळ झाला नाही तोच राजाच्या खुर्चीवर लाटा आदळू लागतात, आपल्या राजास घेऊन सर्व राजवल्लभ, पळून जातात व राजाने चांगली कान उघडणी केली म्हणून शरमतात.

या एतिहासिक प्रसंगाचा अर्थ दुसऱ्या रीतीने सांगता येतो तो असा की खऱ्या लोकमताच्या भरतीच्या विरूद्ध जाणे इंग्लंडच्या राजाचे शील नाही. निदान रावसाहेब असाच अर्थ करित असत.

“समुद्रावर कॅन्यूट राजा हुकमत चालवीत नाही. सेनेटमध्ये गेल्या शनिवारी स्थानिक वेळाप्रमाणेच राजाबाई टॉवरवर बसावलले घड्याळ लावावयाचे असा ठराव पास करून घेतला.”

(१६.४.८३ चे सुरेंद्रनाथ बनर्जी यांना पत्र)

लोकमताची जागृती करून लोकमताला योग्य वळण लावण्याकरता नेटिव्ह ओपिनियन पत्र काढून ते इंग्लंडमध्ये सुद्धा प्रशस्त होईल अशा तऱ्हेने बरीच वर्षे चालवून लोकमताची भरती राजवंद्य करून घेण्याची आपली इच्छा रावसाहेबांनी सफल करून घेतली त्याचे वृत्त २० व्या प्रकरणात आले आहे. तथापि, संधी येईल तेव्हा तसाच लोकमतजागृतीचा प्रयत्न दुसऱ्या कोणाच्या हातून होत असेल तर ते नेहमी त्यास सर्वप्रकारे उत्तेजन देण्यास तयार असत.

मि. वुड हे टाइम्सचे एडिटर होते. त्यांना सरस लेखनकला साध्य होती. रावसाहेबांच्या स्नेहामुळे म्हणा अथवा हिंदी लोकाविषयी मुळापासून हृदयात वसणान्या सहानुभूतीमुळे म्हणा ते टाइम्समध्ये हिंदी लोकांच्यातर्फे लेख लिहित असत. पुढे काही कारणाने १८७८ च्या पावसाळ्यात ते त्या

संस्थेतून निघाले. तेव्हा त्यांच्या प्रतिपक्षास वाटले 'आता हा काय एकटा आहे. याचे स्वतःचे काही लोकांत फार वजन नाही. याला कोण विचारतो! नवीन वर्तमानपत्र काढण्याची व त्याला लोकाश्रय मिळविण्याची ताकद याला कोठे आहे!' असा उपहास त्यांच्या समाजात झाल्याचे त्याचे कानी आल्यावर एक वर्तमानपत्र काढावयाचे व ते लोकाश्रयावर चालवून दाखवावयाचे असा त्यांनी निश्चय केला व तो रावसाहेबांना कळवून त्यांचे साहाय्य मागितले. रावसाहेबांना लोकमताचे बरोबर प्रदर्शन झाले पाहिजे हे तत्त्व फारच मान्य हाते. मि. वुडसारखा कसलेला लेखक, आपला स्नेही, हिंदी लोकांचा पक्ष उचलून धरणारा असा आपला सर्व वेळ वर्तमानपत्राकडे खर्च करणारा मिळाला हे पहाताच त्यांनी लागल ते साहाय्य करण्याचे कबूल करून महिन्याचा खर्च काय लागेल त्याचा अंदाज तयार करविला. आरंभ करण्यास ८००० रुपये पुरतील असे आश्वासन मिळताच रावसाहेबांनी एक हस्तपत्रक छापून प्रसिद्ध केले. पत्राचे नाव 'बॉम्बे रिव्ह्यू व अॅडव्हर्टायझर' असे ठेविले. आकार पालमॉलगॅझेट एवढा १२ पानी ठेवण्याचा ठरविले. वार्षिक वर्गणी रु. २०, सहामाही रु. १०॥ व तिमाही रु. ५॥ घेण्याचे ठरविले. "पत्रात राजकीय, सामाजिक, शास्त्रीय व ऐतिहासिक विषयांवर मनोरंजक लेख, व्यापारी बातम्या, वाङ्मयविषयक नवीन प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांवर टीका व जागोजागची खरी खुरी बातमी आल्याने हे वर्तमानपत्र सर्वासच प्रिय होणार आहे. उद्योगवृद्धीस उत्तेजन देण्यात येईल. यात व्यक्तिशः मत-मग ते कितिका भिन्न असेना-छापले जाईल व तेणेकरून ज्याच्या अंगात लेख लिहिण्याची धमक आहे त्यास आपले हृदगत प्रगट करण्याची उघडपणे संधी देण्यात येईल. इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांमध्ये पैशाच्या ज्या उलाढाल्या होतात त्याच्या परिणामाकडे विशेष लक्ष दिले जाईल. सैन्य व रेल्वे यांच्या व्यवस्थेविषयी विचार केला जाईल. आणखी ज्यास हिंदी लोकांच्या भावना नीट कळत होत्या व म्हणून ज्यास हिंदी लोक मान देत होते अशा महात्म्यांनी हिंदुस्थानात ब्रिटिश राज्याची संस्थापना ज्या उदार तत्त्वांवर केली ती प्रचारात आणून इंग्लंड व हिंदुस्थान यांची चिरकाल मैत्री राहिल असे धोरण ठेवण्यात येईल."

रावसाहेबांचे मित्र सोराबजी शापूजी बेंगाली व सर दिनशा पेट्टीट यांनी आपला वाटा उचलावयाचे कबूल केले. सहा महिने हे पत्र कसे काय चालते ते पाहून पुढे काय करावयाचे ते ठरवावयाचे होते. मि. ए. एफ. मूस व मि. टॉमस लिडबिटर यांना हिशेब तपासनीस नेमिले. पत्र सुरू झाले व त्यात सणसणीत लेख येऊ लागले. मि. वुड यांच्या तावडीत पहिल्याने, 'स्पर्शजन्य रोगप्रतिबंधक कायदा' सापडला. "स्त्रियांची सक्तीने तपासणी करून विडंबना करण्याचा जो अधिकार या कायद्याने देता येतो तो एक गुलामगिरीच्या युगातच घडून येणारा प्रकार आहे व शास्त्रीय भूतदयेच्या नावाखाली दिवसाढवळ्या अशी विडंबना चालू देण्याचे दिवस आता उरले नाहीत असे लेख त्यात येऊ लागले. हे पत्र वर्षभर चांगल्या तऱ्हेने चालले व पुढेही चालण्याची खटपट रावसाहेबांनी चालू ठेवली होती. "हे पत्र फार स्वतंत्र मताचे म्हणून फार उपयोगी आहे ते मरू देता कामा नये" अशी पत्रे इंदूरचे मित्र गरूड व पालिटाण्याचे जे. एस. कीर्तीकर यांना रावसाहेबांनी लिहिले होती. तुमच्या मित्रांनी केलेल्या मदतीमुळे आणखी वर्षभर हे पत्र निभाव धरील अशी मला खात्री आहे असे पत्र मि. वुडने ३.१०.७९ रावसाहेबांना लिहिले. पुढे काही काळाने मि. वुड यांना विलायतेस जावे लागले. तेव्हा या पत्राचे काय झाले ते समजले नाही.

पार्लमेंटमध्ये आपल्या वतीने सभासद निवडून पाठविण्याचा अधिकार असलेला अथवा नसलेला इंग्लंडमधील अगदी लहान असा प्रांत घेतला तरी इंग्लंडमधील बहुजनसमाज आपल्या हिताविषयी जेवढी कळकळ बाळगतो व जितका विचार करता, तितकी कळकळ व तितका विचार, समग्र हिंदी साम्राज्याच्या हिताविषयी तो बाळगीत नाही व विचारही करीत नाही. याला उपाय काय हा प्रश्न येथील लोकांपुढे होता. लॉर्ड रिपन यांच्या वेळी हिंदी वर्तमानपत्रांची एकजूट व्हावयास लागली होती व लोकमताचे दिग्दर्शन त्यांच्यामार्फत हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानात होऊ लागले होते.

परंतु या पत्राचा इंग्लंडमध्ये खप नव्हता. खप होता तो येथील इंग्रजी दैनिकांचा. पण त्यांच्यामार्फत हे कार्य साधण्यासारखे नव्हते. बंगाल, मद्रास, मुंबई, पंजाब, मध्यप्रांत इ. प्रांतांतील लोकमत एकदम एका विषयावर कसे पहावयास मिळेल याविषयी एका हिंदुस्थानच्या इंग्रज हितचिंतकाने एक युक्ती काढली ती अशी - “मुंबईसारख्या मध्यवर्ती ठिकाणी एक मासिक अथवा पाक्षिक काढावे. त्यात सर्व ठिकाणाच्या प्रमुख वर्तमानपत्रातील येणाऱ्या लेखांचा सारांश प्रसिद्ध करावा. या पत्राने आपले स्वतःचे धोरण काहीच ठेवावयाचे नाही, असे म्हटले तर त्याने एकच धोरण ठेवावयाचे ते हे की ठिकठिकाणाची प्रमुख वर्तमानपत्रे काय म्हणतात ते जशाचे तसेच आपले म्हणणे कळविल्याशिवाय द्यावयाचे म्हणजे लोकमतप्रकाशक अशी जी किरणे सर्वत्र प्रसृत असतील त्यांचा एकत्र संग्रह करून या मासिकरूपी सूर्यकांत मण्यातील एका बिंदूवर त्यांचा प्रकाश पाडून खरे प्रखर तेज उत्पन्न करावयाचे व त्याच्या प्रभावाने लोकांच्या स्थितीचे खरे ज्ञान इंग्लंडमधील लोकांना करून द्यावयाचे. पण असे करताना त्या किरणांच्या सरलगामी गतीस वक्रता न येईल अथवा त्या किरणांत दुसराच रंग न भरेल इतकी काळजी घ्यावयाची. प्रमुख पत्रकारांनी या मासिकाच्या चालकाला आपल्या पत्रातील उतारे पाठवून मदत करावी व इभ्रतदार वर्तमानपत्रकार जे लेख पाठवतील त्यांना जागा द्यावयाची म्हणजे सभांची हकीगत देणाऱ्या बातमीदाराप्रमाणे एकांगी स्वरूप याला प्राप्त होणार नाही. येथील लोकांना अशा पत्राचा उपयोग होणारच पण विलायतेतील लोकांनाही होणार. कारण येथील इंग्रजी पत्रांतील उताऱ्यांतून हिंदी लोकांचे मत विलायतेत कळतच नाही. कदाचित त्यांना वाटत असेल की हिंदी लोक केवळ मुके नसतील पण त्यांना स्फुटाक्षरावाचा नाही ! हो, आहे कुणी म्हणावे? जनावरांप्रमाणे एकस्वरी ओरड करून जवळच्या लोकांना आपले मत काय ते कळवीत असतील. हा त्यांचा समज अथवा गैरसमज दूर करण्याच्या कामी या भारतध्वनी पत्राचा उपयोग चांगला होईल. हा आपल्या स्फुटिताक्षर व मंद्रवाणीने हिंदी लोकांच्या मताचा घोष करून विलायतच्या लोकांना ऐकवील व तेणेकरून शांतता मार्गाने प्रगती करण्याचे सरकारी धोरण आहे त्यास साहाय्यच होईल.”

दादाभाईंनी आपल्यावर सारी जबाबदारी घेतली होती व त्यांना प्रसिद्ध पारशी लेखक मि. पी. एम. मलबारी यांनी पत्राची व्यवस्था करण्याचे कबूल केले होते व शिवाय काही मित्रांनी जर यांना काही तोटा झाला तर तो भरून काढण्याची जबाबदारी घेतली होती. रावसाहेबांकडे हे हस्तपत्रक पाठविण्यात आले होते व त्यांचे साहाय्य मागण्यात आले होते. त्यांना ही युक्ती पसंत झाली होती. त्या कामी आपल्या कलकत्ता, अलाहाबाद, मद्रास इ. दूरस्थ मित्रांची मदत यांनी मागितली होती.

बाबू ख्रिस्तोदास पॉल यांच्याशी व इतर मित्रांशी पत्रव्यवहार रावसाहेबांनी सुरू केला तो असा:- “राजकीय विषयांचे निरीक्षण करणारे मासिक काढावे असे फार मनात आहे. हिंदुस्थानच्या चारी दिशांकडून लेख पाठविणारी मंडळी मिळवावयाची आहे. मी येत्या हिवाळ्यात तिकडे येईन (येण्याचा जरा संशयच आहे.) तेव्हा राजधानीय मित्रांशी या मासिकाविषयी चर्चा करीन. लोकशिक्षण जरा प्रक्षुब्ध करावयाचे आहे.”

“जरा चळवळ करण्याची, जरा काही कठीण काम अविश्रांतपणे करण्याची लोकांना सवय लावावयाची आहे. सूर्य, चंद्र, तारे यांचे अनुकरण त्यांनी केले पाहिजे. जनक, भीष्म व रामचंद्रजी यांच्यावेळी जशी सत्यदेवतेची पूजा करीत असत तशी आता चालविली पाहिजे.” (२२.९.८३ चे बाबू मोतिलाल घोष यांना पत्र)

“सोबत दादाभाई नवरोजी यांच्या पत्राचा उतारा आहे. आपल्या मित्रांस जरा खटपट करावयास लावून या मासिकाचा यथार्थ भारतध्वनी करून दाखवाल अशी आशा आहे.”

(सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांना पत्र)

या पत्राबद्दल रावसाहेबांच्या मनात फार उत्साह भरला होता. असे पत्र आम्ही काढणार आहोत अशी गोष्ट त्यांनी लॉर्ड रिपन यांनाही कळविली होती.

राजेंद्रलाल मित्र यांना ते स्वतः भेटले होते. या पत्राकरता रावसाहेबांनी एक व्यवस्था करण्याचे योजिले होते. एका मित्राकडून (ज्याचे नाव केव्हाही बाहेर यावयाचे नव्हते त्याकडून) नऊ हजार रु. या पत्राच्या कामाकरता घ्यावयाचे होते व हे पत्र रावसाहेब स्वतः एक, दुसरे मि. पी. एम. मलबारी व तिसरे मि. नानाभाई राणिना या तिघांचे कार्यकारी मंडळ नेमून त्यांच्या स्वाधीन करावयाचे ठरवून छापण्याचे काम मि. राणिना याजवर सोपवावयाचे होते. दात्याची विशेष इच्छा काय असेल ती या मंडळास रावसाहेबांच्या मार्फत कळावयाची होती. त्यास काही व्याजाची अपेक्षा नव्हती. एवढेच नाही पण मुद्दल रक्कम त्यास परत केल्यावर पत्राची मालकी आपलेकडे घेण्याची मुभा या मंडळास मिळावयाची होती. हा बेत दादाभाईस कसा काय पसंत पडेल त्यावर पुढचा क्रम अवलंबून होता. परंतु पुढे काय झाले त्याचा उल्लेख मिळत नाही. उलट हा बेत सोडून दिला असावा असे मानण्याला जागा आहे. हे पत्र निघाले होते परंतु ते मि. मलबारी यांच्या स्पेक्टेटर पत्रात सामील झालेले होते.

ड्यूक ऑफ कॅनाट यांचे या देश आगमन

। एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसन् गृहे ।
॥ शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्षमृगांकवत् ॥

(कामंदकीय नीतिसार)

वरील महत्त्वाची गोष्ट १८८३ साली घडून आली. त्यावेळी रावसाहेब व त्यांचे मित्र नानाभाई, बहिरामजी जीजीभाई वगैरे मंडळींनी राज्ञीपुत्र ड्यूक ऑफ कॅनाट यांचे स्वागत उत्तम रीतीने कसे करावे ते ठरविण्याकरता एक म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनची सभा २५ अक्टोबर रोजी भरावली. हवेत कडकपणा असल्यामुळे माथेरान व महाबळेश्वर येथे कॉर्पोरेशनचे काही सभासद गेल्यामुळे राहिलेल्या सभासदांच्या अंगात थोडी ग्लानी आली होती की काय कोण जाणे! कॉर्पोरेशनने फक्त मानपत्र देण्याचा ठराव केला. आणि लोक जर सार्वजनिक उत्सव करण्याकरता फंड जमवतील तर काही रक्कम त्या खर्चाकरता देऊ केली. अशा रीतीने दाखवलेला कंजूपणा रावसाहेबांना आवडला नाही. प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या भेटीच्या चांगल्या परिणामाचा अजून विसर झाला नव्हता. तो त्यावेळच्या लोकांच्या स्मरणात होता. म्हणून कॉर्पोरेशनच्या या ठरावामुळे स्वस्थ न बसता त्यांनी 'प्रत्यक्ष राणीसाहेबांच्या अंकुरास' शोभेल असा सार्वजनिक उत्सव करण्याचा निश्चय केला व आपल्या इंग्रज व हिंदी मित्रमंडळास या गोष्टीचा विचार करण्याकरता ताबडतोब निमंत्रणे पाठविली. पुढे कशी काय व्यवस्था करावयाची त्यासंबंधी म्युनिसिपल हॉलमध्ये सभा भरविली. त्यात नागरिकांच्या सर्व पुढाऱ्यांची एक कमिटी नेमण्यात आली. तिच्या वतीने 'वेळ जरी थोडा आहे तरी तितक्यात आमच्या राजभक्तीला शोभेल असे स्वागत करण्याची हमी' रावसाहेबांनी घेतली. स्वतः एक हजाराचा आकडा घातला. त्याबरोबर पैसे भराभर जमले व पुष्कळ लोकांनी साह्य करण्याचे ताबडतोब वचन दिले. या चळवळीत मुंबईतील सर्व पुढारी पडले होते. त्यात दिनशा माणकजी पेटिट, सर मंगळदास, अंबाईदास बेचरदास, सोराबजी फ्रामजी पटेल, महंमद अल्ली रोगे; जमशेटजी जिजीभाई, त्रिभुवनदास, रघुनाथ नारायण खोटे, डॉ. आत्माराम पांडुरंग इ. प्रमुख लोक होते. कित्येकांनी तर तारेने पैसे पाठवून दिले व थोडक्याच वेळात जरूर तेवढा पैसा मिळाला.

कापाच्या मैदानात मोठी जत्रा भरविली होती. त्यात लहानापासून थोरापर्यंत करमणूक होऊन आनंद होईल अशा तऱ्हेचे खेळ व देखावे केले होते.

जत्रेची रचना फार कुशलतेने केली होती. ते काम रावसाहेबांचे मित्र एलाप्पा बाळाराम व मि. मईबान यांच्या देखरेखीखाली चालले होते. मध्यभागी एक उच्चस्थान केले होते तेथे बसून राज्ञीपुत्रास सर्व जत्रा दिसावी अशी व्यवस्था केलेली होती. याशिवाय चर्चगेटच्या नजीक उत्तम दारूकाम सोडण्यात आले. ते अद्यापीही पुष्कळांच्या स्मरणात असेल. रस्त्यामध्ये लोकांचे थवे जमत असत. रावसाहेब व त्यांचे मित्र यांच्या मताप्रमाणे सर्व व्यवस्था झाली. डचेस ऑफ कॅनाट यांना मराठी तऱ्हेचा आहेर अर्पण करण्यात आला. आपल्या प्रजाजनांचा चांगुलपणा ओळखण्याइतके औदार्य ड्यूक ऑफ कॅनाट यांच्या अंगी साहजिकच होते. पुढे यांची नेमणूक मुंबईतील सैन्याच्या अधिपतीच्या जागी झाली होती तेव्हा त्यांनी लहानशा शिपायापासून मोठ्या शहरवासीजनापर्यंत दाखविलेली प्रेमाची बाजू अद्यापिही लोक स्मरत आहेत.

एकवार अमुक गोष्ट करणे अवश्य कर्तव्यातील आहे अशी रावसाहेबांची खात्री झाली म्हणजे ती केल्याशिवाय व करवल्याशिवाय ते रहात नसत व ते काम ते आपल्या सरळ मार्गाने करीत असत ही गोष्ट वरील प्रकार सिद्ध करीत आहे. रावसाहेब व त्यांचे मित्र यांचे मत या नागरिकांचित उत्सवाचे काम म्युनिसिपालिटीने आपल्या अंगावर घेऊन करावे असे होते ते फसले म्हणून त्यांना खाजगी रीतीने वर्गणी जमविण्याची व्यवस्था करावी लागली. या कामी उत्सव करण्याचा आपला हेतू मि. फिरोजशहा मेथा यांना एका पत्री कळविताना रावसाहेबांनी त्यात लिहिले - 'माझ्या अंगात युद्धकौशल्य नाही.' 'व्यूहरचानानैपुण्य नाही म्हणून मला ही भानगड' ? पडली. फिरोजशहा मेथानी रावसाहेबांना लिहिले की, "तुम्ही जे जे कराल ते ते मला पसंत पडेल. तुम्ही मला जे जे सांगाल ते ते काम मी करीन. जरी तुमच्या अंगात युद्धकौशल्य नाही तरी प्रसंगाला क्षुद्र मनोभावनांचा स्पर्शही न होऊ देण्याइतकी तुमच्या मनाची श्रेष्ठ प्रवृत्ती आहे."

○

संदर्भ टिपा -

१. I am afraid I am no strategist. hence my troubles.

○○○

श्रीगंगा

निधानं धर्माणां किमपिच विधानं नवमुदा।
 ॥ प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः ॥
 । समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियां।
 ॥ श्रियामाधानं नः परिहरतु पापं तव वपुः॥

(जगन्नाथकृत गंगालहरी)

श्रीगंगेचे महात्म्य प्रत्येक हिंदूला विदितच आहे. रावसाहेबांची भक्ती गंगेवर फार होती. काशीयात्रा घडल्या दिवसापासून ते रोज पिण्याकरता गंगेचे पाणी आतून कल्हई लावलेल्या मोठमोठाल्या कांसड्यांतून आणवीत असत. अशी ज्या पुरुषाची भक्ती त्यास या तीर्थात सोडलेले ओंगळ पाण्याचे नळ एकासंगी पाहून लोकांच्या हातून “या सदवंशज भगीरथप्रयत्नप्राप्त पुण्यपावन अखिलपातकभस्मकारक अशातीर्थाची विडंबना होत आहे असे वाटून मनाला फार उद्वेग प्राप्त झाला. हे सर्व नाले येथून काढून अन्यत्र कोठे नेऊन सोडून देता येतील की नाही याचा ते विचार करू लागले. ते शक्य आहे असे त्यांना वाटत होते. अर्थात मोठ्या खर्चाचे हे काम आहे हेही ते जाणून होते. परंतु द्रव्यसाहाय्य मिळेल अशी त्यांची खात्री होती. काहीतरी खटपट केली पाहिजे असे ठरवून त्यांनी १२.२.८३ रोजी आपले प्रयागस्थ मित्र मुनशी हनुमानप्रसाद यांना १३.२.८३ रोजी काशीहून असे पत्र लिहिले. ‘सोबतच्या टिप्पणात माझा मनोदय काय आहे ती कळेल. तुम्ही बनारसला निघून या म्हणून आताच तार दिला आहे. माझे मनात एक मोठी सभा भरवावयाची आहे व अखिल हिंदुस्थानवासीजनांचे सहाय्य या कामी घ्यावयाचे आहे. बरोबर जावळाप्रसाद यांना घेऊन या.’

“बनारस येथील नाल्यांचा तपास केला असता ते कमी अधिक मानाने नव्यानेच बांधिलेले आहेत. आमच्या मताला कोणी मान देवो. कोणी दोष देवो. ते नाले शक्य तितक्या त्वरेने तेथून काढून पवित्र गंगा वाहाच्या दूर त्यांना कोठे तरी लावून देणे हा आमचेपुढे एक महत्वाचा प्रश्न आहे. मी यासंबंधी काही चौकशी चालविली आहे. तीवरून पाहता ८ लक्ष रुपये आताच्या आता

जमविल्यास हे काम तेव्हाच होईल. येथील प्रमुख लोक साहाय्य करण्यास राजी आहेत परंतु हा खर्च त्यांच्या आवाक्याच्या बाहेर आहे. स्वच्छता व आरोग्याच्या दृष्टीने या गोष्टीचे महत्त्व जेवढे आहे त्याहून राष्ट्रीय दृष्टीने फारच जास्त आहे. या एका गोष्टीने आरोग्याचा नाश होत आहे. तसाच पावित्र्याचाही होत आहे, अशी अपकीर्ती पसरते आहे. आताच्या आता तुम्ही स्नेहभावाने मला साहाय्य कराल अशी अपेक्षा आहे. तुम्ही जागोजाग सभा भरवा, वर्गणी गोळा करा, वे ती मुंबईस माझ्याकडे पाठवून द्या. अथवा मुंबई बँकेत त्या कामाकरता खाते काढून ठेवितो. त्यात पैसे भरा. अशी तुम्हाला मी अगत्याची विनंती करतो. माझे हातात काम सुरू करण्यापुरते पैसे जमताच मी या नगरीच्या अधिकाऱ्यांशी यासंबंधी पत्रव्यवहार चालू करीन.”

नंतर १४.२.८३ रोजी आधी तार करून नंतर राजे रघुनाथराव दिनकरराव राजवाडे यांना पत्नी रावसाहेबांनी २२.२.८३ रोजी बनारसहून लिहिले. “गंगानदीतील नाले काढून टाकण्याच्या बेताविषयीचा मजकूर तारेने कळविलाच आहे. नदीचे काठी महाराज शिंदे सरकार यांचे वाडे अनेक आहेत. त्यातील नाल्यांपासून तीर्थांचे पाणी फार अस्वच्छ होत आहे. ते न होऊ देण्याकरता योजलेले काम हाती घेण्याकरता महाराजांचे मन वळवाल तर सर्व हिंदुस्थानचे मोठेच कार्य केल्याचे श्रेय प्राप्त होईल.” पुढे कलकत्यास मि. बकू नावाच्या गृहस्थास लिहिलेल्या पत्रावरून असे दिसते की रावसाहेबांनी या प्रश्नासंबंधी काही कागदपत्र बनारस येथील अधिकाऱ्यांकडे होते ते वाचायला आणिले होते व एक १८८० साली यासंबंधी काही माहिती देणारा लेख सदरहू गृहस्थाजवळ होता त्याची नक्कल अमुक कामाकरता पाहिजे असे कळवून मागितली होती. बनारसला महाराज ऑफ बनारस यांच्या अध्यक्षतेखाली, गंगा नदीच्या शुद्धीकरता आत जे नाले मिळावलेले आहे ते दूर नेऊन सोडावण्याकरता काय केले पाहिजे ते ठरवून ते कार्य करण्याकरता एक कमिटी १८८६ साली बसली होती.

हे कार्य कार्यबाहुल्याने अगर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे मागे पडले ते पडलेच. एवढी अपुरी हकीकत देण्याचे कारण एवढेच की कोणा महात्म्याच्या मनात प्रेरणा झाली तर हे कार्य हातात घेण्यासारखे आहे.

संदर्भ टिपा -

१. गंगोदक रेल्वेने पाठविण्याचे काम नेपाळ सरकारचे उपाध्ये आलोपीदिन डोमई करीत असत.
२. या भ्रष्टतेचा प्रतिबंध कसा करता येईल हे पाहण्याकरता सर्व घाटांची तपासणी स्वतः पायी हिंडून रावसाहेबांनी केली. त्यांची नोंद त्यांनी करून ठेविली आहे ती:
  - १ रळामिश्राचा घाट, पंजाबी, २ लोलार्क घाट, कोणी बांधला, माहिती उपलब्ध नाही, वर कूप व पुष्करणी आहे, ३ तुळसीदास घाट, खुद्द तुळसीदास यांनी बांधिला, वर मारूतीचे मंदिर, पादुका व खडावा आहेत, एक होडी जिला डोगी म्हणतात, तीतून ते नदी पार जात होते असे म्हणतात, ४ मध्ये जागा रिकामी आहे, ५ राणी मुरसरीचा घाट, काम चालू आहे, ६ गवदराय घाट व पुस्ता, ७ प्रभूदासाचा घाट, (जैन), ८ शिवालय घाट, (यात चेतसिंग राजे राहत

होते. येथे शिवालये आहेत. त्यात आता मुसलमान लोक राहतात. देवालयात कबुतरे व कोंबडी आहेत), ९ निर्वाण निरंजनी घाट, १० रिकामी जागा, सांडपाण्याचा नळ आहे, ११ हनुमान घाट (तैलंग) वर हनुमंताचे मंदिर आहे, कोणी कधी बांधले समजत नाही, १२ रिकामी जमीन, लहान सांडपाण्याचा नळ, १३ डोंबाचा घाट व त्याचे घर व स्मशान घाट, १४ केदार घाट, कुमारस्वामीन (कोणा एका दक्षिण हिंदुस्थानातील राजाने) बांधला, १५ वग्रीचा घाट; जागा रिकामी आहे, १६ कुमारस्वामीचा पुस्ता व मठ येथे लाकडे उतरतात. मोठा घाणेच्या पाण्याचा नळ गंगेत रिकामा होत आहे, १७ मानस सरोवर घाट, तैलंग राजाने बांधिला आहे, १८ नारद घाट, अमृतराव साहेबांनी बांधला, छत्र घाट, सत्र आहे, १०० ब्राह्मण जेवतात एक नळ मैला पाण्याचा आहे, १९ पांड घाट, दोन दोन नळ दरएक बाजूला मिळून चार, २० धोंडोपंत घाट, यास नाठोर घाट म्हणतात, २१ चतुषःष्टी घाट, वर देवी योगिनीचे देवालय आहे, २२ राणी वाट: उदेपूर वर वाडा आहे, २३ मुनसी घाट, वर देऊळ आहे व वाडाही आहे, २४ अहिल्याबाई घाट, वर सात वाडे ब्राह्मणांस दिले आहेत. त्यांना ब्रम्हपुरी म्हणतात. वेदशाळा आहे. येथे विशुद्धानंद स्वामी राहतात. येथे दशाश्वमेध तीर्थ आहे, २५ शीतळाघाट- वर शीतळामंदीर आहे, दशाश्वमेधेश्वर, २६ प्रयाग घाट, शूलटंकेश्वर, २७ घाडा घाट, प्राचीन मोठा मैलापाण्याचा नळ, येथे दगड व लाकडे उतरतात, २८ मानमंदी घाट; वर वाडा आहे; वेदशाळा आहे. प्राचीन नाम समेश्वर घाट या नावाने प्रसिद्ध. शेवटी लहान मैलापाण्याचा नळ आहे, २९. मार घाट; फार मोडकळीस आला आहे. दोन्ही बाजूस लहान लहान मैलापाण्याचे नळ आहेत.

गोरक्षण

अक्षेर्मा दीव्यः कृषिमत्कृषस्व। वितत्ते रमस्व बहुमन्यमानः।
 तत्र गावः कितव तत्र जाया। तन्मे विचष्टे सवितायमर्यः॥
 (ऋग्वेद)

या विषयाकडे रावसाहेबांचे लक्ष १८८६ पर्यंत लागलेले आढळत नाही. १६.१०.८६ रोजी शेट खिमजी, शेट चतुर्भुज व शेट दामोदरदास थंकरसी व दुसरे तीन स्नेही यांनी रावसाहेबांची भेट घेतली व गोरक्षणाविषयी काही चर्चा केली व शेट हरकिसनदास यांचा सहकार मिळवा म्हणून रावसाहेबांना विनंती केली. त्याप्रमाणे त्यांनी दुसऱ्या दिवशी शेट हरकिसनदास यांना पत्र लिहिले त्यात वरील हकीकत देऊन आम्ही सारे तुम्हाला भेटण्यास मधल्यावेळेपर्यंत येत असे लिहून म्हटले की, “हा प्रश्न सोडवावयास कठीण आहे. पण लक्ष देण्यास योग्य आहे व नीट व्यवस्था झाल्यास माझ्यापुरता मी सहकार करीन असे त्यांना वचन दिले आहे. आमच्या पावलांची गती मंद असली तरी मार्ग गाठू तो पक्का पाहिजे. माहिती अंकबद्ध मिळविली पाहिजे. विश्वासू लोकांची कार्यकारी मंडळीत नेमणूक केली पाहिजे व उगाच पोकळ ओरड करता कामा नये.”

पुढे मि. बैरामजी दिनशाजी या पारशी गृहस्थाने लोकांत वाटण्याकरता एक विनंतीपत्र तयार केले व रावसाहेबांकडे पसंतीकरता पाठविले. हे गृहस्थ फार मेहनती होते. यांनी आपल्या स्नेह्यांत प्रारंभ केल्यापासून एक महिन्यातच ३००० रुपये जमविले होते. पुढे ते पत्र छापून लोकांत वाटण्यात आले. एक मुंबईनजीक पांजरापोळ बांधून मोठे जंगल खरेदी करणे, अज्ञानामुळे कसायांना लोक गाई विकतात त्यांना त्यापासूनचे होणारे तोटे समजावून सांगणे व द्रव्यसाहाय्य करणे व वांद्र्याकडे गाईचा वहात असलेला ओघ शक्य तेवढा रोड करणे, वांद्र्यास कसाईखान्यात उन्हाच्या तडाक्यापासून किंवा जोराच्या वृष्टीपासून वध होण्यापूर्वी जे वध्य जनावराचे हाल होतात ते म्युनिसिपालिटीकडून अर्ज करून छपरे बांधवून कमी करणे. इ. कामे करण्याकरता लोकांनी द्रव्यसाहाय्य करावे अशी विनंती त्यात केलेली होती.

गोरक्षण मंडळीची स्थापना १८८७ सालात झाली असावी. तिला सभासद पुष्कळ मिळाले असावे. नुसत्या विधायक कमिटीत २१० लोक होते. पुढे पुढे हिंदू व पार्शी यांच्याबरोबर मुसलमान लोकही या मंडळाचे सभासद झाले. रावसाहेबांनी म्युनिसिपल सेक्रेटरीकडून वाद्रे येथील प्राणिवधाचे तीन वर्षांचे कोष्टक मागविले होते ते -

साल.	१८८३-४	१८८४-८५	१८८५-५६
शिंंगवाली जनावरे	२०,९४७	२२,६५९	२५,७०२
शेळ्या मेंढ्या	४३५,६५२	४६०,०४०	४७०,१३३
डुकरे	७६०	८७९	९२०
खासगी ठिकाणी			
मारावयास नेलेली	८७६	७८१	५९१

सर मंगळदास नथूभाई यांनी सोडविलेली गुरे कच्छमधील संस्थानात बाळगण्यास पाठविण्याची व्यवस्था केली होती ती कशी काय होती ती कळण्याकरिता तो सर्व पत्रव्यवहार पहावयास रावसाहेबांनी मागितला होता. (२६.११.८६ चे पत्र) माहिमचे धोंडोपंत दांडेकर यांना समक्ष मुंबईस बोलावून त्यांच्याशी चर्चा करित असत. (१९.१२.८६ चे पत्र) डॉक्टर वेअर, मुंबई म्युनिसिपालिटीचे आरोग्य खात्याचे मुख्य, यांच्याकडून अखिल हिंदुस्थानात गोमांस किती खपते याचा शोध रावसाहेबांनी चालविला होता. (२६.११.८६ चे पत्र)

त्याचप्रमाणे कमिसॅरिअट खात्यात सोल्जरांकरता किती गुरे लागतात हे शोधण्याकरता गॅझेटीअरचे सर्व भाग रावसाहेबांनी वाचून पाहिले.

रावसाहेबांनी आपल्या मित्रास पत्रे पाठवून गोरक्षण कोणत्याप्रकारे उत्तम होईल त्याविषयी मते मागविली होती व १८.१.८७ रोजी गोरक्षण मंडळाकडे एक टिपण रावसाहेबांनी पाठविले. त्यात गोरक्षणार्थ पुढील कामे सूचविली होती.

“उन्हाळ्यात ज्या ठिकाणी पाण्याचे दुर्भिक्ष्य होते तेथे विहिरी बांधणे. गुरांच्या संहाराचे तीन मार्ग (अ) एखाद्या खेड्यातून गुरे लांबवर हाकून पळविल्यावर ज्या ठिकाणी पळविलेली गुरे ओळखता यावयाची नाहीत अशा ठिकाणी कसायाच्या दलालास विकण्यात येतात. (२) ढोर पोसवत नाही म्हणून जाणून बुजून लोक कसायाच्या दलालांस ते विकतात (३) व कातड्याकरिता व हाडांकरिता विषप्रयोगाने दुष्ट लोक गुरे मारतात, हे तीन मार्ग बंद करणे; म्हणजे गुरे चोरील त्यास पकडून शिक्षा करविणे, जो दरिद्री मनुष्य ढोर विकील त्यापासून ते गोरक्षण मंडळीच्या मुक्त्यांणी विकत घेणे व जागच्या जागी प्रतिष्ठित लोकांना पाहिजे असल्यास पोसावयास देणे. विष घालणाऱ्यांना शिक्षा करविणे. डहाणू, उंबरगाव व शहापूर इकडे राने आहेत त्यांच्या मालकांकडून गुरे पोसण्याचे काम करवणे. गोरक्षणमंडळावर खर्च कमी पडेल असे करणे.” नागाठणे व महाबळेश्वर यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशांत वरीलप्रमाणे व्यवस्था करण्यात संभावित व सधन लोकांना सांगणे. ठाणे जिल्ह्यात ५००० रुपये मंडळीने खर्चाकरिता देणे. दर एक जिल्ह्याकरता मुख्य कामगार नेमणे. त्याने मंडळीच्या गावोगाव फिरणाऱ्या उपदेशकांवर व मुक्त्यांरावर नजर ठेवणे. लोकांच्या जरूरीप्रमाणे ठायी ठायी

गोशाळा बांधणे. याचप्रमाणे रत्नागिरी, चिपळूण, दापोली, वेंगुर्ले, येथे व्यवस्था करणे. तिकडे फार गुरांची विक्री होत नाही म्हणून ५०० रुपये पर्यंत जी मदत लागेल ती दर ठिकाणास देणे. घाटावर तर जागोजाग गुरांचे बाजार भरतात तेथे गुरे सोडविण्याची व्यवस्था करणे.

डहाणूपासून सूरतपर्यंत काय व्यवस्था करता येईल ते सुचविण्याचे काम कृष्णमुखराम मेथा याकडे सोपविले होते.

पुढे गौरक्षण उपदेशक नावाची एक मंडळी होती तिच्यापासून व आर्यसमाजाच्या उपदेशकांपासून मुंबई गोरक्षण मंडळीस काय मदत होईल त्याचा विचार चालला होता.

९.४.८८ रोजी लॉर्ड डफरीन, हिंदुस्थानचे गव्हर्नर यांना मुंबई गोरक्षण मंडळीने एक अर्ज पाठविला होता त्याचा संक्षेपार्थः

नेकनामदार सर फ्रेडरिक टेम्पल हॅमिल्टन टेम्पल ब्लॅकवुड अर्ल ऑफ डफरिन. के. पी. जी. सी बी; पी. सी. एफ. आर. एस; डी. सी. एल. जी. एम्. एस आय, हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय व गव्हर्नर जनरल यांच्या सेवेशी.

शिंगे असणाऱ्या जनावरांच्या संरक्षणार्थ मुंबई येथे स्थापन झालेल्या गोरक्षण मंडळीचा नम्रतापूर्वक सादर केलेला अर्ज ऐसा जे. अत्यंत नम्रपणे कळविण्यात येते की, आम्ही खाली सही करणार हिंदू, मुसलमान, पारशी इ. मुंबईतील भिन्न भिन्न वर्गातील लोक नामदारांची परवानगी मागून त्यांच्या नजरेला आणतो की काही गोमांसभक्षक लोकांच्या उपयोगाकरता होणारा ढोरांचा वध दर वर्षास वाढत्या प्रमाणावर आहे. त्याचा परिणाम काळजी वाटण्यासारखा शेतकीच्या न्हासात होत आहे. हिंदुस्थान च्या हवेला गोमांस हे विशेषतः युरोपियन लोकांना पथ्यावह असे नाही व इतरांस निर्वाहास अवश्य लागते असे नाही. तरीही वरील लोकांचे गोमांस अगदी तोडावे अथवा त्याचा पुरवठा नियमित होईल अशी व्यवस्था करण्याचा अर्जदारांचा मानस नाही. गाई, ढोरे मग ती सद्गुध असोत अथवा शुष्कदुग्ध असोत त्यांचा हिंदुस्थानात शेतकीच्या कामास व समाजास फारच उपयोग होतो म्हणून त्यांचा सरसकट वध न करता, येथील गोमांसभक्षक लोकांना गोमांसाचा पुरवठा करणे शक्य आहे असे अर्जदारांचे म्हणणे आहे. गोरक्षण हा विषय राष्ट्रीय महत्त्वाचा आहे. हिंदुस्थान देश हा शेतीवर अवलंबून आहे हे नामदार जाणतच आहेत. शेतीची सुधारणा जशी जशी होत जाईल तशी तशी या देशाची सुधारणा व संपत्ती वाढेल हे उघड आहे. या देशांतून जो माल बाहेर देशांत जातो त्यातील बहुतेक शेतात पिकणारा आहे व हे शेतकीचे उत्पन्न जसे जसे मापाने व गुणाने वृद्धी पावेल तशी तशी देशाच्या व्यापारात सुधारणा होईल.

शेतांचा विस्तार अल्पप्रमाण असल्यामुळे या देशांतील शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर शेतकीची मूल्यवान आयुधे आणून तशीच मोठ्या प्रमाणावर शेती करू शकत नाहीत. भारी किमतीच्या खताचे नाव त्यांच्याजवळ काढावयास नको. मग पाणी काढायची यंत्रे व वाफेचे रूळ यांचे नाव कशाला! अजून बरीच वर्षे गाईढोरांवरच शेतकीचे काम अवलंबून राहिले पाहिजे. जेणेकरून गाईढोरांची वाढ होईल व ती स्वस्त मिळतील तो उपाय अगोदर विचारात घेतला पाहिजे असे अर्जदारांचे नम्र मत आहे.

विलायतेत शेतकऱ्याच्या कामी घोडा जसा येतो तसा हिंदुस्थानात शेतकऱ्याच्या कामी बैल येतो. हल्ली हल्ली तर शेतकीच्या कामी येणारी व न येणारी अशा गुरांची संख्या या इलाख्यातील बहुतेक भागात कमी झालेली आहे असे तुमच्या अर्जदारास वाटत आहे. व त्याला प्रत्यंतर ठाणा गॅझेटिअर भाग ८ पृष्ठ ६२३ देत आहे. त्याप्रमाणे बेळगावच्या हद्दीतील परसगड तालुक्याचा रिव्हिजन रिपोर्ट २०.३.८० रोजी प्रसिद्ध झाला आहे. त्यात सर्व्हेचे सुपरिन्टेन्डेन्ट मि. फ्लेचर यांनी नमूद केले आहे की, शेतकीच्या कामी येणाऱ्या गुरांची संख्या शेकडा ३२ नी कमी झाली आहे व शेतकीच्या कामी न येणारी म्हणजे गाई, म्हशी व वासरे इत्यादीकांची संख्या ६४-१२ नी कमी झाली आहे. अशीच हकीकत गोकक तालुक्याविषयी मि. फ्लेचर यांनी दिली आहे. अशी हानी व्हावयाची कारणे अर्जदारांच्या समजुतीप्रमाणे अनेक आहेत. १. १८७५-७६, ७६-७७, व ७७-७८ सालातील दुष्काळ. २. चाऱ्याचा तुटवडा. शेतकरी लोकांची संख्या वाढल्याने गायरानात शेतकरी पेरण्या करीत आहेत. ३. जंगलामुळे गुरांचास धोका आला आहे. ४. अनियमित चारा मिळाल्यामुळे म्हणजे उन्हाळ्यात उपासमार व पाऊस पडला की फाजिल खाणे यांनी गुरांस रोग होऊन त्यांची हानी होत आहे. ५ शेवटी गोमांसभक्षक लोकांच्या वाढत्या संख्येस अन्नाचा पुरवठा करण्याकरिता वर्षास वाढत्या प्रमाणावर होणाऱ्या गायांच्या व बैलांच्या वधाने हानी होत आहे.

नंबर एक व दोन यात नमूद केलेल्या कारणांकडे १८८३ मध्ये हिंदुस्थान सरकारचे लक्ष गेले होते हे अर्जदारास विदित आहे. १.३.१८८३ चा १६ अ नंबराचा जळवणाविषयीच्या व खाद्य संग्रहाविषयीच्या ठरावातील तिसऱ्या वाक्यखंडात असे म्हटले आहे की, दुष्काळ असूनही ज्या भागात गुरांची जमीन मुबलक होती. त्या भागात जनावरांचा बचाव होऊन पुढे होणारा तोटाही बचला. गावच्या लोकांचा खंगलेल्या रानांतून गुरे माफत चारण्याचा हक्क हा एक नेक नामदार लॉर्ड रे यांनी नेमलेल्या फॉरेस्ट कमिशनपुढे विषय होता. कमिशनने सरकारला बऱ्याच शिफारशी केल्या आहेत. त्यावर सरकारचा ठराव काय निघत आहे, इकडे अर्जदारांचे लक्ष लागून राहिले आहे. रोगांपासून गुरांचे रक्षण करण्याकडे सरकार चांगलेच लक्ष देत आहे अशी अर्जदारांची खात्री आहे. बाई साकरबाई दिनशा पेटिट यांच्या उदार देणगीने रूग्ण पशुसुश्रूषेकरिता चालविलेले रुग्णालय आहे त्याला लागून व्हेटरनरी कॉलेजाची स्थापना झालेली आहे. त्यासंबंधी अर्जदारांची विनंती एवढीच आहे की गुरांस होणाऱ्या मुख्य मुख्य रोगांवर योग्य व स्वस्त उपाय काढून त्याची माहिती देशी भाषांतून हस्तपत्रके काढून प्रांतोप्रांती वाटावी. अर्जदार आता गुरांच्या न्हासाच्या पाचव्या कारणाकडे वळून अर्जाच्या प्रारंभी केलेल्या विधानांची पुनरुक्त करून पुन्हा स्पष्टपणे कळवीत आहेत की, त्यांच्या मनात गोमांसाचा पुरवठा अगदी बंद करावयाचा नाही; बहुजन समाजाच्या जुन्या धार्मिक समजुती दुखविल्याशिवाय शेतकीच्या कामाला लागणाऱ्या व दूधदुभत्याला लागणाऱ्या जनावरांवर घाला घातल्याशिवाय जरूर तो गोमांसाचा पुरवठा कसा करता येईल याला उपाय योजण्याकडे सरकारने लक्ष द्यावे. खाण्याकरिता मारलेल्या शंभर गुरांत ८० गाई व २० बैल असतात. हे गाईचे प्रमाण भीती उत्पन्न करते म्हणून अर्जदार हे पुढील महत्त्वाच्या गोष्टी (ज्या सरकारच्या ध्यानात आहेतच असे मानण्याला कारणे आहेत त्या) सरकारच्या नजरेस आणीत आहेत.

१. हिंदुस्थानात बैल व रेडे यांना शेतकीच्या कामी उपयोग करण्याकरिता पोषित असतात; व गाई व म्हशी यांना दूधदुभत्याकरिता पोषित असतात. दोहोंचाही खताच्या कामी उपयोग होतोच. परंतु युरोपात जशी गुरांची निरोगी उत्पत्ती करून त्यांची वाढ करणाऱ्या संस्था लोकांनी आपल्या खर्चाने निर्माण केल्या आहेत, तशा हिंदुस्थानात नाहीत.
२. एक गाय किंवा म्हैस मारली की तेवढी शेतकीच्या कामी येणाऱ्या बैलांच्या व रेड्यांच्या संख्येला व दुभत्याच्या कामी येणाऱ्या गाईच्या व म्हशीच्या संख्येला हानी येत आहे.
३. याचा प्रत्यक्ष परिणाम असा झाला आहे की दूध, लोणी व तूप यांचा पुरवठा मनुष्याच्या वाढत्या वाढीला अवश्य तेवढा होत नाही. मुंबईस १/२ पासून १ आण्यापर्यंत दुधाच्या शेरस पैसे पडत होते ते आता २ पासून ४ आण्यापर्यंत पडू लागले आहेत. गेल्या पस्तीस वर्षांत लोण्याची किंमत १५० पटीने वाढली आहे. परंतु एवढी वाढलेली किंमत देऊनही पाहिजे तेवढे लोणी मिळत नाही. अशा रीतीने पुरवठा नियमित झाल्यामुळे व त्याची किंमत वाढल्यामुळे विक्रीच्या दुधात व तुपात पाणी व चरबी अनुक्रमे मिश्र होत असल्याची कुरकूर इतकी वाढत गेली आहे की वंग देशात तुपात अशुद्ध चरबीचे मिश्रण बंद करण्याकरिता कायदा करावा लागला त्याप्रमाणे मुंबई सरकारापुढे ही असाच कायदा करण्याचे घाटत आहे.
५. दुभत्या जनावरांचा सरसकट असा संहार जर होता नाही तर दुभत्याचे जिन्नस मुख्यतः लोणी, तूप, गोठवलेले दूध इ. पदार्थ बाहेरदेशी पाठविता आले असते.
६. पावसाळ्यात शेतकीच्या कामी येणाऱ्या व उन्हाळ्यात ओढकामास लागणाऱ्या बैलांची किंमत वाढत जात आहे व त्यांच्या शक्तीचा न्हास झालेला दिसून येत आहे. मुख्यतः दक्षिणेतील व इतर ठिकाणच्या कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या शेतकीच्या कामांत या गोष्टी म्हणजे मोठी विघ्नेच उत्पन्न झाली आहेत.
७. शेणाचा उपयोग पावसाळी खताकडे व उन्हाळी जळवणाकडे होत असे; त्याचाही तोटा फार भासत आहे. शेणाच्या खताने जसे उत्पन्न वाढते तसे दुसरे कोणत्याही खताने वाढत नाही. मि. ओझेनी शेतकी खात्याचे डारेक्टर यांच्या मते (फॉरेस्ट कमीशनच्या रिपोर्टाचे परिशिष्ट पृष्ठे २१९-४१ पाहा.) भातशेतांच्या बिघाभर जमिनीस ४ रेड्यांचे शेण खताकरता लागते या मानाने पाहिले म्हणजे ठाणे जिल्ह्यांतील ३ शेतीस पुरेल इतकाच शेणाचा पुरवठा खताच्या कामी होऊ शकतो.
८. कसाईखान्यात मारण्याकरिता जाणाऱ्या गुरांची संख्या नियमित केल्याने गोमांस खाणाऱ्या मनुष्यांच्या वाढत्या संख्येला (म्हणजे सोल्जरादी लोकांची) विशेष गैरसोय होईल अथवा त्यांच्या ऐषआरामात कमतरता पडेल असे अर्जदारास वाटत नाही. त्याचप्रमाणे विदेशी गुरे जी पाठविली जातात त्यांचीही संख्या नियमित केली पाहिजे.

९. अर्जदार सरकारच्या परवानगीने असे पुढे प्रतिपादन करित आहेत की कोणते पक्षी मारावे व कोणते मारू नये याकरता कायदा करण्याचे सरकारास अवश्य वाटले म्हणून पक्षीसंरक्षणाकरता सरकारने कायदा केला आहे. म्हणूनच गाई व म्हशी ही जनावरे नियमित प्रमाणाने मारावी असे ठरविण्यात जर महाराणी साहेबांच्या कोट्यावधी प्रजेचे हित होत आहे, त्यांना सुख प्राप्त होत आहे व समाधान वाटत आहे तर हे कारण तसे करण्यास म्हणजे गाईम्हशींच्या (विशेषतः गरोदर असलेल्यांचा) वध नियमित प्रमाणाने करावा असा कायदा करण्यास अधिक सबळ कारण आहे असे तुमच्या अर्जदारांस खात्रीने वाटत आहे.
१०. अर्जदारांनी सूचविलेले हे उपाय अंमलात आणल्यास दुभत्याचे पदार्थ शुद्ध व पुष्कळपणे मिळू लागतील. झाड तोडून टाकावयाचे व त्याची फळे मुळे वाटून खावयाची व पुन्हा त्यापासून सतत फळे व मुळे मिळण्याची आशा करावयाची हे सृष्टीक्रमाच्या विरुद्ध आहे.
११. अर्जदार नम्रपणे सरकारच्या नजरेस आणखी असे आणून देत आहेत की गाईस हिंदू लोक पवित्र मानित आले आहेत व तसा तिचा मान ठेवत आहेत.

कसायांच्या हातात गाई जाऊ नयेत व वृद्ध व अशक्त झाल्यामुळे यजमानास नकोशा झालेल्या गुरांचे संरक्षण व्हावे म्हणून हिंदू व जैन लोकांनी पांजरपोळ स्थापन करून मोठ्या खर्चाने चालविले आहेत. गोवधाला हिंदूधर्मशास्त्रात सक्त शासन सांगितले आहे व रजपूत संस्थानिकांनी आपल्या राज्यात गोवधास कायद्याने निर्बंध ठेविला आहे. भावनगर संस्थानात गोवध करणाऱ्यास तीन वर्षे सक्तमजुरी व १००० रू. दंड करणारा कायदा आहे. जुनागड व काठेवाड येथील महंमदी संस्थानातही गोवधास सक्त निर्बंध आहे. असा निर्बंध काश्मीर, जयपूर, गोण्डल, मोर्वी, राजकोट, लिंगडी व इतर काठेवाडातील संस्थानांतही आहे जशी महाराणी साहेबांना त्यांच्या खिश्न प्रजेकडून धर्मसंरक्षक ही पदवी लावण्यात येते तशी संस्थानांतील रजपूत राजास गोब्राह्मणप्रतिपालक ही पदवी उपजतच मिळत असते. कच्छच्या रावांशी ब्रिटिश सरकारने १८१५ मध्ये तह केला तेव्हा १६ व्या कलमात जे वचन दिले आहे त्यावरून असे उघड दिसते की ब्रिटिश सरकारास संस्थानिकांच्या या धर्मसमजुती दुखवू नये हे तत्त्व मान्य आहे. १८१९ मध्ये झालेल्या तहात गायी व बैल यांच्याबरोबर मोरही अवध्य ठरविली आहेत. मुंबईच्या रोजनिशा प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यावरून (भाग २ पृष्ठ ३१ पाहा) असे दिसते की, नामदार इस्ट इंडिया कंपनीसुद्धा आपल्या राज्यात गोवध बंद करण्याविषयी हुकूम सोडीत असे.

किल्ले मुंबई शुक्रवार ता. ३० सप्टेंबर १७२० - नुकत्याच पडलेल्या दुर्भिक्षामुळे आरमारातील लोकांना गोमांसाचा पुरवठा करण्याकरिता जन्तू जवळून गाई नेणे भाग पडले. त्याविषयी कंपनीच्या अध्यक्षकांठे तक्रारी आल्या व आम्ही गुरांचा वध होऊ देण्यापेक्षा दर गुरामागे ४४ रुपये देण्यास सिद्ध आहो असे निवेदन करण्यात आले व शिद्धीच्या मुलखांतून पुरवठा होईल अशी खात्री करण्यात आली. त्यावरून कंपनीला वार्षिक उत्पन्न करून देणारी एक बाब निर्माण झाली, असे समजून असा जाहीर हुकूम करण्यात येत आहे की जन्तूंच्या मालकीची कोणतीही गाय मारण्यात येऊ नये

व त्याबद्दल मालकाने दर गुरामागे चार रुपये कलेक्टर साहेबांकडे भरावे. हिंदूंच्या धर्मसमजुतीस मान देण्याकरिता काही सहनशीलपणा दाखवून लोकांत स्नेहभाव संपादन करण्याकरिता गोवधाचा निर्बंध करण्याची वेळ ब्रिटिश अंमलाच्या पहिल्या अमदानीत येत असे. अर्थात ब्रिटिश मुत्सद्यांनी धर्मसमजुतीस मान देण्याची जी उदार नीती अवलंबिली होती तिचाच भाग वरील हुकूम हा होय व त्याच नीतीचे तेच तत्त्व १८५८ च्या जाहीरनाम्यातही ग्रथित केलेले आहे.

अर्जदार विज्ञप्ती करणारे.

हा अर्ज उक्तीने स्पष्ट, प्रमाणांनी शुद्ध व भाषेने प्रौढ असा कोणीतरी अभ्यस्त लेखकाने आपली जबाबदारी ओळखून लिहिला आहे हे उघड आहे.

गाईची व दूध दुभत्याची अनास्था होत आहे याविषयी रावसाहेबांच्या मनास हुरहुर लागून राहिली होती असे त्यांनी शिशिरबाबूस लिहिलेल्या एका इंग्रजी पत्रावरून दिसते. त्याचे भाषांतर पुढे दिले आहे. “या कलकत्ता नगरीत, आणखी दुभत्यावर इंग्रज मनुष्याचे व्याख्यान! व्याख्याता म्हणे बुद्धिवान होता! त्याच्या व्याख्यानातील मुद्यांचा नीट समाचार घेण्याचे सामर्थ्य कोणाही हिंदी गृहस्थास नाही काय? परंतु तितकेही करणे म्हणजे वेळाचा अपव्यय, अगदी निव्वळ अपव्यय करणे होय! ताक, दही इ. दुभत्याचे प्रकारात इतकी इतकी मूलद्रव्ये असतात इ. गोष्टीवर यांनी येऊन या भरतखंडात, या गोपाळ कृष्णाच्या भूमीत, चर्चा करावी! ती आम्ही ऐकावी! ही उठाठेव आम्हास कशाला पाहिजे? एकीकडे पोळी व भाकरी यावर व्याख्याने द्या, शेतकीवर चर्चा करा व गाई व बैल यांचा संहार लक्षावारी चालू द्या!”

“पत्र फार लांबले त्याची माफी असावी.”

फेब्रुवारी १८८६

मोठाल्या गाईचे जीव वाचविण्यास जितके महत्त्व रावसाहेब देत तितकेच वासरांचे जीव वाचविण्यास देत असत.

“येथील गौळवाड्याकडे तुमचे लक्ष गेले आहे की नाही ते मला माहित नाही. मला वाटते त्यात सुधारणा करण्यास पुष्कळ जागा आहे. गाईच्या पारड्यास व म्हशीच्या रेडकांस पुढे ठेविलेल्या मृत्यूपासून जरी नाही तरी पुष्कळ हालांतून सोडविता येईल. सकाळच्या प्रहरी फिरावयास जाताना वाटेत एक गौळवाडा दिसला व आतील देखावा पाहून मन भयचकित झाले; परंतु असले प्रकार बहुशः नित्य मुंबईत दर ठिकाणी अगणित घडून येत असले पाहिजेत. असल्या घरच्या गोष्टींकडे आम्ही लक्ष द्यावयास नको काय? धर्माचा उदय येथून सुगम होईल.” (शेट दामोदरदास यांना ३.२.८८ चे इंग्रजी पत्र) वामनराव जोशी यांच्या पत्रात या गौळवाड्यातील अनर्थाचे वर्णन करून पुढे रावसाहेबांनी लिहिले की, “जर गोरक्षणी सभा काही व्यवस्था करील तर अशी वासरे पोसण्याकरिता लोक घेतील किंवा नाही? त्यात शर्थ हीच की वाईट लोकांना ती विकू नये. किती उमरीची बाळगता येतील ते आताच सभेच्या चिटणीसास लिहीत आहे.” (३.२.८८)

चेंबूर येथे असलेल्या गोरक्षिणी सभेच्या गोशाळेतून मिळतील तेवढी गुरे दापोली व चिपळूण तालुक्यातील आपल्या स्नेह्यांना पाळण्याकरिता रावसाहेब मिळवून देत असत. गोरक्षणार्थ पुढील प्रयत्न रावसाहेबांच्या आजारामुळे थांबले.

रावसाहेब व वैद्यविद्या

। मस्ते दुःसहवेदनाकवलिते मग्ने स्वरेऽन्तर्गलम्।
 ॥ तप्सायां ज्वरपावकेनच तनौ तान्ते हृषीकब्रजे॥
 । दूने बन्धुजने कृतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः।
 ॥ कः शक्तः कलितामयप्रशमनोवैद्यात्परोविद्यते॥ १॥

देशबांधवांचे प्राण वाचावण्याकरता रणांत लढणाऱ्या शिपायाचा धंदा सर्व धंद्यांत श्रेष्ठ दर्जाचा होय. केलेल्या कामागिरीचे बक्षीस त्यास जीवंतपणी समयी मिळते. समयी रणात प्राणाची आहुती द्यावी लागत असल्यामुळे तसे मिळणे शक्य नसते.

अशा शिपायाच्या धंद्याच्या खालोखाल श्रेष्ठ दर्जाचा धंदा म्हटला म्हणजे वैद्याचा होय. रोगरूपी शत्रूशी वैद्य लढत असतो. मस्तकाला असह्य वेदनांची बाधा झाली असता, स्वर खोल गेला असता, ज्वराच्या आगीने स्पर्श करवत नाही इतके अंग तप्त झाले असता किंवा सर्व इंद्रियगण दुर्बल झाला असता, आप्तेष्ट निराश होतसाते तोंड झाकून रोदन करू लागले असता, सर्वास धीर देऊन झालेल्या रोगाचे प्रशमन करण्यास वैद्याशिवाय कोणी समर्थ नाही असा अनुभव येतो. तिकडे लक्ष दिले म्हणजे वैद्य व वैद्यविद्या इतकी श्रेष्ठ का गणिली जाते ते समजेल.

रावसाहेबांना वैद्यकीचे ज्ञान चांगले प्राप्त झाले होते. त्याचे एक कारण असे होते की, रावसाहेबांच्या वडिलांस वैद्यकाचा नाद असे.

त्या विषयावरील जुन्या संस्कृत ग्रंथांचा संग्रह त्यांनी केला होता. मात्रा व भस्मे ते घरी तयार करवीत असत. रावसाहेबांचे बंधू रावजी यांनाही तोच नाद होता. सोन्याचा वर्ख, मोती, गंधक, सारा, कवड्या, हरताळ, बचनाग, मनशीळ, अभ्रक, मोरचूत, टाकणखार व सुवर्ण मुखी इ. पदार्थ रावसाहेबांकडून ते नेहमी मागवून नेत.

रावसाहेबांच्या मातोश्रीस काही बाळरोगावर व स्त्रीरोगावर देण्यात येणाऱ्या वनस्पतींचे चांगले ज्ञान होते.

जन्मभूमीतील उत्तम हवा व पाणी सोडून प्रथम रत्नागिरी व तेथून मुंबई येथे लहान वयातच विद्याभ्यासाचे कष्ट पडल्यामुळे रावसाहेबांच्या शरीरास ज्वरादी पीडा प्रथम झाली होती. कच्छ, भूज येथे गेल्यावर प्रकृतीत सुधारणा झाली नाही. ठाणे जिल्ह्यात फिरत्या नोकरीवर असता संग्रहणीचा विकार जडला होता. या व्याधीवर उपाय करीत असता डॉक्टर व वैद्य यांच्या सहवासाने साधारण रोगावरील उपायांचे किंचित ज्ञान त्यांना झाले असावे. तरी मागेल त्यास औषध देण्याच्या अथवा थोड्याने पुरा गुण न आल्यास पुढे बदल करून औषध देण्याच्या भानगडीत ते पडत नसत.

“येसू कृष्णा शिपाई, यास ताप आला होता. पहावयास गेलो. त्यास एरंडेल व काढा करून दिला. तो पुरा बरा झाला नाही असे दिसते. वैद्याकडून आणून त्यास औषध दिले.” (१२.११.५८ रो. उ.)

“एक व्याधीग्रस्त आला होता. त्यास माझ्याने औषध देववले नाही. कारण त्यास रोग काय आहे ते समजेना. सबब त्यांना चार आणे धर्मादाय दिले हा मनुष्य मुसलमान असावा.” (२९.८.५८ चा रो.उ.)

“आज सकाळी कारकून नारायण ही औषध मागावयास आला. परंतु त्याने सांगितलेल्या रोगाचे स्वरूप समजेना. यामुळे त्यास वैद्याकडे जावयास सांगितले.” (१७.१२.५८ चा रो. उ.)

परंतु पुढे यांना अधिक औषधिज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणूनच की काय यांच्या स्त्रीचे शरीर म्हणजे बहुविध व्याधींचे आश्रयस्थान परमेश्वराने बनविले. त्यामुळे डॉ. भाऊ व त्यांचे बंधू नारायण दाजी, डॉक्टर आत्माराम पांडुरंग, डॉ. अनंत चंद्रोबा, डॉ. भिकाजी अमृत चोभे, अश्विनीकुमार बापू साहेब मेहेंदळे, वैद्य जेठाशंकर, वैद्य रामभाऊ गोरे सातारकर व वैद्य तर्तेशास्त्री नाशिककर यांच्यासारख्या अनेक वैद्यविद्याकुशलांशी सहवास घडून आल्यामुळे रावसाहेबांना वैद्यकीचे ज्ञान उत्तम झाले, त्या योगाने त्यांची स्वतःची प्रकृती फार सदृढ झाली व इतरांचे व्याधीहरण करण्यात ते आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करू लागले. चाकरनोकरांस साध्या रोगावर स्वतः औषधोपचार करीत. रसायने, तैले, मात्रा व भस्मेही घरी उत्तम वैद्यांकडून शास्त्रोक्त रीतीने करवून घेत. त्याकरिता विले-पार्लेहून रानशेणीची ओझीच्या ओझी आणवीत असत. गावढ्या लोकांकडून काही माहिती मिळेल तर पाहत असत.

“घोड बंदरच्या एका ठाकोरास पीनसावर औषध ठाऊक आहे. परंतु तो पैसा देऊन अथवा धाक दाखवून ही कोणास त्याचे नाव सांगत नाही. समजूत घालून ते मिळेल तर माझ्या करता पहावे.”

“तुम्ही रानवट प्रदेशात रहात असल्यामुळे रानटी जातीचे लोक जी काही औषधे वापरीत असतात त्यांचा शोध करीत जा.” (डॉ. स्वरूपलाल यांना पत्र)

१८५८ पासून जी औषधे विविध रोगावर आपल्या स्नेह्यांना त्यांनी लिहून कळविली अथवा पाठवून दिली त्या सर्वांची यादी केल्यास एक लहानसा ‘घरचा वैद्यका’सारखा ग्रंथ होईल. त्यातील काही निवडक दिली आहेत.

रावसाहेबांच्या संग्रही काही फारच चमत्कारिक व दुर्मिळ वस्तू असत.

“१४ व १८ तारखांची पत्रे वेळेवर पोचली. आज पार्सल होत नाही उद्या करवतो. त्यात ५ तोळे जुने तूप^१ पाठवीत आहे. ते शिवाजी महाराजांच्या वेळचे आहे. २०० वर्षे झाली. एका जुन्या किल्ल्यात साठवून ठेवलेले होते. माझ्या पत्नीकरता मी ते दीर्घ प्रयासांनी मिळविले होते.”

“रानडुकराची चरबीही लवकर मिळवून पाठवितो.”

(बाबू राजेंद्रलाल मित्र यांना २१.२.८८ चे पत्र)

नारूवर औषध

निवडुंगाच्या जातीची स्थुवर म्हणून एक वनस्पती आहे ती उगाळून बाह्योपचार म्हणून वर लेप करावा. पोटात मासाभार नवसागराची पूड दह्यात घ्यावी व फक्त दही भाताचे पथ्य करावे. याप्रमाणे तीन दिवस.

संजीवनी गोळ्या

या गोळ्या त्यांच्या नावाप्रमाणे गुणकारक आहेत असा रावसाहेबांचा भरवसा होता. त्यांचा पाठ शारड्धरात दिलेला आहे. त्यांचा मुख्य उपयोग कालरा, आमंश, अतिसार इत्यादीकांवर चांगला होतो. या रोगांबरोबर ज्वरांश असला तरीही या गोळ्यांत बचनाग असल्यामुळे त्या गुणावह होतात. यातील दुसरे मुख्य द्रव्य जो बिब्बा त्याचा कोळसा करून पोटात तुपाबरोबर शक्तीप्रमाणे दिल्यास वरील रोगावर गुण येतो. प्रवासास कोणी घरचा मनुष्य निघाल्यास 'संजीवनी' बरोबर घेतल्या आहेत की नाही याची चौकशी रावसाहेब आधी करीत.

शहाराणपूर येथे एके रेव्हरेन्ड प्रिन्स म्हणून मिशनरी राहत असत. त्यांना या गोळ्यांचा अनुभव चांगला आल्यावरून त्यांना यांची कृती कशी काय आहे ती रावसाहेबांनी सांगितली होती.

गुरास ताप आला असता दहा गोळ्या सुंठ वाटून तीत देण्यास सांगत.

दमा

काळ्या धोत्र्याची साल रावसाहेबांनी आपले मित्र जेकब साहेब यांना ११.७.७५ रोजी पाठविली होती. तिचे गूण रावसाहेबांनी पत्री असे वर्णन केले होते : “ही दम्यावर रामबाण आहे. लहान नळीत घालून एका वेळेस चवलीभार जर ओढीत जाल, तर आपली व्याधी अजिबात नाहीशी होईल. निदान बराचसा आराम आपल्याला वाटेल, या वनस्पतीने पुष्कळांना फार चमत्कारिक रीतीने गुण आलेले आहेत. पांढऱ्या किंवा कोणत्याही इतर जातीपेक्षा काळा धोत्रा उत्तम व त्याच्या पाठीची साल फार प्रशस्त, तिने शुद्धी जात नाही किंवा इंद्रियांना जाड्य येत नाही. नेहमीचे जे चिरूट धोत्र्याचे म्हणून मिळतात ते स्वापकारक असतात व त्यापलीकडे त्यांचा काही उपयोग होत नाही; पण ही साल रोगाची जागा गाठून गूण देते. सत्तरांवर दहा वर्षे ज्याची उलटली आहेत अशा वृद्ध मनुष्यास चाळीस वर्षांचा व्याधी जुना असता देऊन पाहिली आहे.”

साधारण परिचयातील काही औषधांचा रावसाहेब विशेष प्रकाराने उपयोग करीत असत.

हेमगर्भ

“हेमगर्भ प्रायः शेवटी देतात. परंतु मला अनुभव आला आहे त्याप्रमाणे ही मात्रा वातहरण करणारी फुफ्फुस आणि यकृत या दोहोंना शक्ती आणणारी आहे.” (२६.८.८५ चे तर्ते शास्त्री यांना पत्र)

गाईचे तूप

गाईचे तूप जीर्णज्वरावर सांगत असत.

लाइम वाटर

“१० तोळे दुधात अर्ध तोळा लाइमवाटर घ्यावे. ‘मौक्तिकापासून जे कार्य होते ते याने होते.”

हलके भात

साठ्ये तांदूळ साठ दिवसात पिकतात ते पचनाला हलके. सोनफळी म्हणून लांब तांदूळ मिळतात ४-५ सडणांनी हलके होतात.

बेलिया

“नेहमी वापरण्यास पसंत. सुवासिक व थंड.”

पौष्टिक अन्न

सृष्टीक्रमाप्रमाणे अन्नाची रासायनिक क्रिया जी पोटामध्ये व्हावयाची ती अगोदरच रसायन शाळेत ज्यांची झालेली आहे अशी हल्ली पुष्कळ पौष्टिक अन्न मिळतात. पण रावसाहेबांचे पौष्टिक अन्न निराळेच असे ते:

“साजूक तूप-भात व दूधभात व विश्रांती हे माझे अनुभवशीर औषध आहे. त्याच्या एवढे दुसरे पौष्टिक काही नाही.”

मधुमेह

“अमरकंदाचे पीठ व गुळवेलसत्व गाईचे तुपात लाल होईतो परतून घेणे. गणेशपंत वैद्य या औषधाने व्याधीमुक्त झाले.”

कृमीविकार

प्रथम सॅन्टोनाईन व मागाहून एंरंडेल हे उपचार कृमीविकारावर प्रसिद्धच आहेत तथापि रावसाहेब एक काढा सांगत तो असा: वावडिंगे, इंद्रजव व किर्मणी

ओवा यांचा काढा करून आंत कापराचा खडा टाकून ठेवावा. बोंडलेंभर एक वेळ द्यावयाचा. हा काढा फार गुणावह व साम्य आहे.

आवळेल तेल

“आवळ्याचा पावशेर रस शेरभर खोबरेल तेलात घालून तो रस मंदाग्नीवर आटवावा. सज्ज झालेल्या तेलात एका बोंडाचा कापूस विचरून बुडवावा व मस्तकावर ठेवून वर एरंडीचे पान बसवावे म्हणजे निद्रेला आमंत्रण दिल्यासारखे होऊन त्याचा मान होतो व नित्य झोप आल्याने प्रकृती सुधारणे सुलभ जाते. मला तर या उपायाने निःस्वप्न निद्रा येते.” (२२.२.१८८५ चे डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांना पत्र)

लक्ष्मीविलास तेल (कस्तुरीमिश्र)

हे तेल अर्धागवायूर रावसाहेब देत असत. वै. पांडुरंगोपाध्याय गुर्जर शास्त्री यांना व. डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांना गुण आला होता. रावसाहेबांच्या पत्नीच्या वातरोगावर थोडासा उपयोग याच तेलाचा होत असे.

लक्ष्मीनारायण

बालग्रह अथवा आकडी या रोगावर लक्ष्मीनारायण म्हणून एक रस रावसाहेबांच्या संग्रही असे. हे औषध काळकादेवीच्या जवळ त्यावेळी राहत असलेले प्रसिद्ध जामनगरचे वैद्य जेठाशंकर यांनी शोधून काढलेला आहे. आकडीची पीडा रावसाहेबांच्या चिरंजीवांस लहानपणी झाली होती. डॉक्टरी उपाय सर्व थकल्यावर या रसाने गुण त्वरित व कायमचा आला. वैद्यबुवांजवळून रावसाहेबांनी बरेचसे वरील औषध विकत घेऊन ठेवले होते व ते गरजूस धर्मार्थ देत असत. हे औषध महिनेच्या महिने घ्यावे लागत नसे. गुण यावयाचा असल्यास तीन पुड्यांनीच येत असे. “लक्ष्मीनारायण याच्या तीन पुड्या करून पाठविल्या आहेत. जर ज्वर येत असेल तर नागाचे गोळीबरोबर घ्याव्या. मलावरोध असेल तर हरडा उगाळून घ्यावा. विकारांची पूर्व चिन्हे होताच किंवा वैद्याच्या मते जी योग्य वेळ दिसेल तेव्हा घ्याव्या.” (विनायक पंत दादा केळकर यांना पत्र)

या औषधाचे मूळशोधक जेठाशंकर हे औषध अतिविष थोडे उगाळून त्याबरोबर देत असत. रावसाहेबांनी या औषधाची शिफारस त्यांच्या पार्शी मित्रास केलेली आढळते.

असाच विकार स्त्रियांना मोठेपणी होतो. त्यास अज्ञलोक पिशाच्चबाधा म्हणतात. वैद्यलोक उन्माद वायू म्हणतात व डॉक्टरलोक हिस्टेरिया म्हणतात.

त्यावर रावसाहेबांनी याच पुड्या देऊन पाहिल्या होत्या व त्याची गुण आल्याचा उल्लेख आढळतो. मात्र उपचार बरेच दिवस चालवावा लागला.

रावसाहेबांच्या हिंदी वैद्यकाच्या ज्ञानाचा फायदा कधी कधी त्यांच्या इंग्रज मित्रास होत असे. मि. स्कॉट म्हणून एक त्यांचे परम मित्र होते. त्यांना रावसाहेब कडुनिंबाचे औषध देत असत.

मत्प्रिय स्कॉट

“सोबत निंबाची साल व पाला पाठविली आहेत. यातील एक औंस बारीक कुटून ती पूड सहा औंस पाण्यात चांगली कढवावी. दीड तोळा काढा दर वेळेस घ्यावा.”

ज्वर व शोष

भाताच्या लाह्या बारीक कराव्या आणि एक शेर लाह्यास सोळा शेर पाणी घालून निम्मे कढवून आटवावे. बाकी गाळून गार करून रोगी मागेल तितके द्यावे.

आक्षारिष्ट (वेहळ्यांचे)

हे औषध हल्ली कोठे प्रचारात नाही. परंतु याच्या इतके श्वासकासादीवर गुणावह व निरुपद्रवी असे औषध नाही. वेहळ्याच्या सालीच्या सोळा पट पाणी घालून अष्टमांश काढा उरल त्यात धायटीची फुले व काढा गोड होईतो मध अथवा जुना गूळ घालून शिशात भरून तो शिसा बंद करून शंभर दिवस भातात पुरून ठेवावा. प्रमाणे ५ ते २० थेंब पाण्यात दिवसातून दोन-तीनदा जरूरीप्रमाणे घ्यावे.

नैमित्तिक ज्वर

ओली गुळवेल २ तोळे, ५-७ गोडी मिरे, ३ मासे धने व एक सुंठीचे कुडे अशी

औषधे चार तोळे पाण्यात वाटून चोथा टाकून पिणे. सौम्य व गुणावह आहे.

प्रवाळ, माक्षिक, वसंत, सूतशेखर, अभ्रक इत्यादी शास्त्रोक्त औषधे संग्रही असत. लांब लांबचे स्नेही रावसाहेबांचा सल्ला घेत व उपचार सांगून रावसाहेब औषधेही आस्थापूर्वक फुकट पाठवून देत.

“जे अस्वास्थ्य देवजीनाथ शास्त्री यांच्या घरी ते आम्हा सर्वांच्या xxx आवळ्याच्या रसात अभ्रक भस्म सहस्र पुठी घ्यावा. शक्तीकर होईल. स्वतःकरता अभ्रक प्रयासाने करविला होता त्यापैकी १॥ मासा पाठविला आहे.”

शेवटचे औषध

काळजी सोडून देवावर भरवसा ठेवावा हे एक औषध आहे. (विनायकपंत दादा फडके वेंगुर्ले यांना पत्र)

पुढील पत्र आर्यवैद्यकावरील शेवटपर्यंत असलेली रावसाहेबांची श्रद्धा दाखविते.

“मत्प्रिय राजेंद्रलाल,

तुमच्या रोगाचे निदान प्रसिद्ध होताच मी माझ्या कलकत्तेकर मित्रांस पत्र लिहून कळविले की काशी येथे एक नामांकित वैद्यराज आहेत ते अर्धांगवायूसारख्या क्लिष्ट रोगावर योजना करण्यात कुशल आहेत. त्यांचे नाम कनैय्यालाल दिक्षित. अथवा तेथील लोक म्हणतात, त्याप्रमाणे दिचिचत असे आहे. त्यांनी बऱ्याच लोकांचे दुर्धर व्याधी घालविले आहेत. मागच्याच वर्षी त्यांनी माझा विषारी ताप बरा केला. तेवढ्याकरिताच मी तेथे गेलो होतो. ते तेथे आहेत की नाही याची चौकशी करून तुम्ही त्याकडे स्वतंत्र डबा करून जावे अथवा त्यांना तुमचेकडे आणावे. कदाचित तुमच्या प्रांतात निष्णात कविराज असतील तथापि माझा भरवसा बनारस येथील वैद्यावर अधिक आहे. मला

या कामात जी कामगिरी सांगाल ती मी आनंदाने करीन. तुमच्या प्रकृतीचे मान आम्हास वारंवार कळविण्याचे तुमच्या चिरंजीवांस सांगून ठेवावे. तुमच्या प्रकृतीस्वास्थ्यास आम्ही फारच किंमत देतो.” (३.२.१८८८)

वर सांगितल्याप्रमाणे रावसाहेबांची श्रद्धा वैद्यांवर होती. परंतु ती अंधश्रद्धा नव्हती. त्याप्रमाणे त्यांच्या अंगच्या काही दोषांकडेही त्यांचे लक्ष जात असे. त्यांच्या शेवटल्या दुखण्यावर जस्त जे कलखापरीत असते ते मानवत असे. म्हणून त्यांना उत्तम वसंताची जरूर वाटली. “वसंत हा कलखापरीचा करतात. तिचे पृथक्करण करता जीत जस्त व काही लोह व चुना अशी द्रव्ये आढळतात ती कलखापरी वसंत करण्यास फार प्रशस्त. ती आपण कोठून आणता” म्हणून तशास्त्री यांच्याजवळ रावसाहेबांनी चौकशी केली.

काही ठिकाणची कलखापरी रावसाहेबांनी आणविली. तिचे पृथक्करण करून घेतले असता त्यात शिसे सापडले. त्यावेळेस रावसाहेबांनी एका मित्रास लिहिले, “अशा रीतीने पुष्कळ वैद्यांनी केलेल्या वसंतामध्ये शिसे जात आहे. त्याची शंकासुद्धा कित्येक वैद्यराजांस नसते त्याला काय करावे? याविषयी त्यांची समजूत करून देण्यास शस्त्रप्रयोगाचीच जरूर पडेल!”

आर्यवैद्यकासंबंधी रावसाहेब व वै. तर्देशास्त्री यांचा बराच पत्रव्यवहार झालेला आढळतो. “वाग्भटकृत अष्टांगहृदयात सूत्रस्थानात ‘सिरा’संबंधी २७ वा अध्याय आहे तेथे त्या ग्रंथाचे व्याख्याकार अरुणदत्त यांनी सिरा शब्दाची व्युत्पत्ती लिहिली आहे ती अशी : सरति आभिःरक्तम् इति सिराः याहून प्राचीन ग्रंथ जो सुश्रुत त्याच्या शारीरस्थानात सिरावर्णन अध्याय सात यात ‘सृग्वाहास्तू रोहिण्याः सिराः’ असे आहे.”

“आमच्या वैद्यशास्त्रात हिंदुस्थानात उत्पन्न झालेल्या अनेक प्रकारच्या पदार्थांचे विवेचन आहे. त्यांचा अभ्यास ज्या वैद्यांनी चांगला केला आहे त्याच वैद्यांनी आमच्या लोकांच्या आरोग्याचे संरक्षण केले पाहिजे, हे संयुक्तिक आहे. ईश्वरी संकेत असा दिसून येतो की जे प्राणी जेथे उत्पन्न केले त्यांच्या सर्व सोयी तेथेच उत्पन्न केल्या आहेत. ज्या ईश्वराने आम्हास या देशात उत्पन्न केले आहे त्याने याच देशात रोग निरसनार्थ हजारो औषधी निर्माण केल्या आहेत व त्याच परमेश्वराच्या प्रेरणेने आत्रेय, धन्वंतरी, हारीत, सुश्रुत, पाराशर, भोज, भेड, भृगु, अग्निवेश्य, चरकादी महानु भावऋषींनी उत्तम वैद्यतंत्रे लिहिली. त्यात पदार्थांचे उत्तम वर्गीकरण, गुणदोषविवेचन, रोगनिदान, साध्यासाध्य विचार, यांचा चांगला विचार केला आहे. या देशांतील लोकांच्या प्रकृती, दोष, बल व आहार इत्यादीकांचा सूक्ष्म विचार करून निरनिराळ्या रोगावर निरनिराळ्या औषधांची योजना पथ्यापथ्य विचार करून केलेली आहे. या शास्त्राधाराने सिद्ध केलेल्या औषधप्रयोगापासून भरतखंडांतील लोकांना जसा उपयोग होईल तसा अन्यदेशांतील लोकांच्या प्रकृतीवर प्रयोग करून बसविलेल्या वैद्यकापासून होणार नाही.”

“उचितो यस्य यो देशस्तज्जं तस्यौषधं हितं असे वृद्ध वाग्भटात सांगितले आहे. त्याचा अर्थ जो देश ज्यास जन्मतः मानवला आहे त्याच देशांतील औषधे त्याच्या प्रकृतीस मानवतात. याकरता आयुर्वेदानुयायी सद्वैद्यांची अवश्यकता आहे.”

“पूर्वीचे राजे व श्रीमान लोक यांनी दिलेल्या सन्मानपूर्वक आश्रयामुळेच धन्वंतरी उपजला. साहसांक राजापाशी भट्टार हरिश्चंद्र होते. त्यांनी चरकतंत्रावर व्याख्या केली. हमीर राजापाशी प्रमोदनामक वैद्य होते. रुद्रभट हे मीरखान यांच्या पदरी होते. नृसिंह पंडित काश्मीरच्या राजाजवळ वैद्य होते. हेमाद्रि वैद्य रामराजाचे आश्रित कर्नाटकात होते. तशांची उत्पत्ती हल्ली झाली पाहिजे व आमच्या वैद्यकात हिंदुस्थानात उत्पन्न झालेल्या अनेक प्रकारच्या पदार्थांचे सविस्तर विवेचन आहे त्याचा अभ्यास ज्या वैद्यांनी केला आहे त्याच वैद्यांनी आमच्या लोकांचे आरोग्य रक्षण करावे असे.” तर्देशास्त्री यांनी १६.२.१८८६ च्या पत्री दिलेले मत रावसाहेबांना फार पसंत पडले.

तथापि आंग्लवैद्यकातही उपयुक्त ज्ञानाचा साठा आहे व त्याचाही फायदा आमच्या लोकांना झाला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. म्हणून पौर्वात्य व पाश्चिमात्य वैद्यकशास्त्रांचा मिलाफ करून दोन्ही जातीचे शिक्षण ज्या संस्थेत मिळेल अशी संस्था काढण्याचा बेत रावसाहेबांनी मनात आणला. त्यांनी ही गोष्ट थोरले होळकर सरकार तुकोजीराव महाराज यांच्याजवळ १८८७ साली काढली होती. “मी एक वैद्यशाळा काढावयाचे मनात आणले आहे ते महाराजांच्या कानावर घातलेलेच आहे. ती शाळा माझ्या प्रांतातच काढणार आहे. वैद्यशाळेला जोडून चिकित्सालय व औषधालय काढावयाचे आहे. वनौषधीच्या विस्तीर्ण बागा बनवायच्या आहेत. एक कोकणात व एक घाटावर. आंग्लवैद्यकाचे शाखेवर डॉक्टर देशमुख^३ हे देखरेख करतील.”

“हे काम फार खर्चाचे आहे. हे पत्र महाराजांना दाखवावे व साह्य करू शकतील की नाही ते विचारावे. त्यांनी साहाय्य केले किंवा नाही तरी मला हे कार्य करण्यास शिकस्त करून पाहणे आहे.” (एका इंदूरकर मित्रास पत्र)

“प्रत्येक शास्त्राची (त्याच्या त्याच्या प्रकारची) अनुष्ठान, जप, निदिध्यास आणि अनन्यसेवा ही झाली पाहिजेत. तशी कितिकांची होतात? त्यातच वैद्यशास्त्र. त्याचा क्षय होत आहे असे दिसते. परमात्मा काय करील ते खरे. आपण म्हणता तशी म्युनिसिपालिट्या मदत करतील असे दिसत नाही. तथापि मुंबईस आमचे बहुत लोक मदत करावयास तयार आहेत, असे मलाही माहीत आहे. लोकांची सर्व दिनचर्या बदलून शास्त्रानुसार वर्तणूक झाल्याशिवाय आयुष्यवृद्धी होईल असे दिसत नाही.” (गणेशपंत वैद्य, मु. सातारा यांना ८.२.८५ चे पत्र)

लोकांकडून मदत मिळेल अशी खात्री वाटल्यावरून रावसाहेबांनी वैद्यशाळेची योजना हाती घेतली होती. तीत अध्यापकाचे जागी तर्देशास्त्री यांची योजना झाली होती. तर्देशास्त्री यांनी शाळेची इमारत कशी असावी त्याची योजना केली होती ती अशी: प्रशस्त व स्वतंत्र बांधलेली जागा. तीत ४-५ दालने. पुढे पाठीमागे परसाव व विहिरी. शिक्षण देण्यास वैद्यशास्त्रात व क्रियते निष्णात असे गुरू चार असावे. विद्यार्थी घेणे ते हुशार पाहून घ्यावे. त्यांना संस्कृत शिकवावे. व्याधींची परीक्षा करण्यास व त्यांवर औषध देण्याकरिता औषधालय सुरू करावे. तेथे औषध देण्याकरिता ४४ विद्यार्थी आळीपाळीने ठेवावे. पुढे ते शिक्षित झाल्यावर तेच काम त्यांना उपयोगी पडावे. कपाटे व काचपात्रे, खल, औषधे घोटण्यास व कुटण्यास दगडी व लोखंडी.

पहिल्याने खर्च लागेल परंतु संस्था लोकोपयुक्त ठरल्यावर सामर्थ्यवान रोग्यांजवळून पैसे घेता येतील. माधवनिदान, शारङ्गधर, भावप्रकाश, वाग्भटकृत अष्टांगहृदय व शुश्रुत व चरक हे ग्रंथ शिकवावे.

रुग्णालय (इस्पितळ) यातील रोग्यांची व्यवस्था. शाखा २

१. आर्यवैद्यकाप्रमाणे रोगचिकित्सा व औषधयोजना.

(अ) एक वैद्यशास्त्रसंपन्न अनुभविक वैद्य दर तीस रोग्यांच्या व्यवस्थेकरिता नेमणे. अवश्य तर १५ रोग्यांमागे, नेमणे.

(ब) सुश्रूषेकरिता, विद्यार्थी नोकर व कारकून ठेवणे.

२. आंग्ल वैद्यकाप्रमाणे रोगचिकित्सा व औषध योजना.

(अ) एक आंग्लवैद्यकात निष्णात असा पदवीधर नेमणे.

(ब) सुश्रूषे करिता विद्यार्थी, नोकर व कारकून. नुसते औषध घेऊन जाणाऱ्या रोग्यांची व्यवस्था वर लिहिलेल्या दोघांनी म्हणजे वैद्यांनी व डॉक्टरांनी करावी. औषधे देण्यास निराळे मिश्रणकार असावे.

औषधांचा कारखाना

रुग्णालयातील व बाहेरील रोग्यास अथवा लोकांना पुरविण्याकरिता भस्मे, मात्रा वगैरे सर्व खात्रीलायक औषधे आर्यपद्धतीप्रमाणे तयार करविण्याकरिता स्थापणे.

इंग्रजी औषधे

शक्य तेवढी आंग्लपद्धतीप्रमाणे औषधे तयार करण्याकरता रसायनशाळा चालविणे. तीवर चांगल्या रसायन शास्त्रवेत्त्याची नेमणूक करणे.

औषधीचा संग्रहालय

यात सर्व औषधींचा संग्रह नियोपयोगाकरिता व लोकांना दाखविण्याकरिता करणे.

वैद्यशाळेतील शिक्षण आर्य व आंग्लपद्धतीने प्रमाणे देणे. त्याचे विषय शरीरशास्त्र (Anatomy), शरीराविज्ञानशास्त्र (Physiology), रसायनशास्त्र (Chemistry), रोगनिदानशास्त्र (Pathology), शस्त्रक्रिया (Surgery), आर्य व आंग्लपद्धतीप्रमाणे औषधीज्ञान, ऐच्छिक विषय म्हणून इंग्रजी शिकवणे, मराठी सहा इयत्ता पास झालेले विद्यार्थी घेणे.

वरील सर्व व्यवस्था संक्षिप्त टिप्पणीवरून दिली आहे.

शाळा निघण्यापर्यंत वेळ आली असती तर वरील व्यवस्थेत इष्ट ते फरक झाले असते. परंतु रावसाहेबांची प्रकृती याच वर्षापासून थोडी थोडी बिघडू लागली होती. ती न बिघडती व त्यांना आणखी काही वर्षे परमेश्वराने आयुष्य दिले असते तर ही योजना त्यांनी आपल्या पारसी, गुजराती व संस्थानिक मित्रांच्या साहाय्याने तडीस नेली असती.

डॉक्टर (सर) भाटवडेकर हे एक वैद्यकीची नवी शाळा काढणार होते व त्या संस्थेच्या अध्यक्षाचा मान रावसाहेबांना देणार होते. अध्यक्ष होण्याचे रावसाहेबांनी नाकारले परंतु त्यांना पत्र लिहिले : “ही तुमची कल्पना चांगली आहे व जर नीट व्यवस्था झाली तर लोकांना जी एक उणीव भासत आहे ती भरून येईल. एकंदर जी तुम्ही योजना केली आहे तीत फरक करणे इष्ट आहे. परंतु तितके करण्यास मला वेळ नाही.” (३०.३.८८ डॉ. भाटवडेकर यांना पत्र)

जी गोष्ट तडीस गेली नाही तिची एवढी सविस्तर हकीकत देण्याचे कारण एवढेच की सदैव देशहिताचे चिंतन करणारे जे रावसाहेबांना राखे लोक असतात त्यांची दृष्टी फार दूरपर्यंत जात असते. त्यांना जे आधी दिसते ते इतरांस मागूनही दिसत नाही किंवा दिसले तर उशिरा दिसते. याकरता रावसाहेबांची योजना वर दिली आहे. अनुकूल काल आल्यास कोणीतरी ती पुरी करील.

○

संदर्भ टिपा -

१. जुने तूप म्हणजे उत्तम मलम आहे. कोणतीही जखम ते रोज एक वेळ लावले असता आपोआप सुखाने भरून येते.
२. एक गैलन डिस्टिल्ड वाटर घेऊन त्यात २ औंस कळीचा चुना टाकून, निवळल्यावर गाळून ठेवलेले.
३. म्हणजे हल्ली प्रसिद्ध असलेले मोरेश्वर गोपाळ देशमुख एम्. डी. हे होत.

○○○

हिंदूधर्मशास्त्र अथवा मयूख

याज्ञवल्क्यस्मृती

। हनुमानेव विजानाति श्रमं सागरलंघने।

॥ तथैव ग्रंथकर्तेव ग्रंथकर्तुः परिश्रमम् ॥ १॥

(रामचंद्र, मनुस्मृतीवरील प्रसिद्ध टीकाकार)

रावसाहेबांची कीर्ती, लेखक अथवा ग्रंथकार म्हणून जितका दीर्घकाल टिकेल तितका दीर्घकाल दुसऱ्या कोणत्याही नात्याने टिकणार नाही. त्यांना साधारणतः लेखनाची व विशेषतः ग्रंथलेखनाची आवड होती, हे त्यांच्या ग्रंथलेखनाचा वृत्तांत १७, २०, ३१, ३४ इत्यादी प्रकरणात दिला आहे त्यावरून समजेल, हिंदूधर्मशास्त्रावर त्यांचा प्रथमपासून भर होता. त्यांनी १८६५ सालीच त्यावर एक ग्रंथ लिहिला होता. तेव्हापासून त्यांची कुशाग्र बुद्धी हिंदूधर्मशास्त्राच्या व्यासंगात गढून गेलेली होती व हिंदूधर्मशास्त्रविषयक त्यांचे ज्ञान परिपक्व झाल्यावर १८८० साली वर निर्दिष्ट झालेला ग्रंथ त्यांनी लिहिला तो त्यांच्या बुद्धिच्या आत्यंतिक प्रभावाचे स्मारकच होऊन बसला आहे.

या ग्रंथात रावसाहेबांनी नीळकंठ भट्टकृत व्यवहारमयूखाचे व याज्ञवल्क्य स्मृतीचे इंग्रजीत समग्र भाषांतर दिले आहे व जागोजाग वीरमित्रोदय, मिताक्षरा, व्यवहारमाधव, कमलाकर व जिमुतवाहन यांच्या दायभागाविषयक वचनांचा स्थलनिर्देश केला आहे व एक विद्वत्ताप्रचूर प्रस्तावना लिहिली आहे. शेवटी परिशिष्टे जोडली आहेत त्यात हिंदूधर्मशास्त्रावर टिप्पण्या दिल्या आहेत. त्यात हिंदूधर्मशास्त्रविषयक कित्येक महत्वाच्या प्रश्नांचा निर्णय कसा दिला पाहिजे व हल्ली चुकीने कसा होत आहे ते दाखविले आहे. हे दाखवून देण्याकरता देशाचार कसा आहे तो निश्चित करण्याकरता पुष्कळ माहिती काशीपासून रामेश्वरापर्यंत पत्रे पाठवून त्यांनी गोळा केली होती.^१

आमचे पूर्वज जे आर्य, त्यांच्या विद्या, कला, तत्त्वज्ञान इ. गोष्टींची जेवढी कळकळ युरोपियन पंडितांस आहे तितकी आम्हास नाही. या गोष्टीस काही थोडे अपवाद होऊन गेले त्यांपैकी रावसाहेब एक होते असे त्यांचा हा ग्रंथ सिद्ध करतो.

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ५२७

इंग्रज सरकारची कोर्टे स्थापन झाल्याबरोबर इतर सर्व तऱ्हेचा न्याय इंग्रज न्यायाधीशास स्वतः देता येत असे. मात्र हिंदूधर्मशास्त्राच्या कामी तसे करणे शक्य नव्हते. म्हणून हिंदूधर्मशास्त्राचा विषय आला की त्याचा निर्णय करण्याकरिता कोर्टात विद्वान शास्त्र्यांची नेमणूक करण्यात येत असे व तो सांगेल तसा निकाल देण्यात येई. परंतु इंग्रज न्यायाधीशांच्या अंगी स्वतः काम करण्याची हौस, निश्चित निर्णय देण्याची योग्यता, सूक्ष्मभेद करण्याची हातोटी व विषय समजून घेण्याची इच्छा इ. अनेक गुण असतात म्हणून त्यांना दुसऱ्याच्या हातून सतत पाणी पीत बसण्याची पद्धती अर्थात आवडण्यासारखी नव्हती. म्हणून त्यांनी एकच उपाय योजला. तो कोणता? तर ज्या स्मृतीच्या आधाराने शास्त्री निर्णय करीत असत त्यांचे भाषांतर करणे हा होय. त्या कामावर फार उत्तम विद्वान इंग्रजी पंडितांची योजना झाली. सर वुडल्यम जोन्स यांनी कुल्लुक भट्टांच्या टीकेसह भृगुकृत मनुस्मृतीचे भाषांतर १८०७ मध्ये लंडन येथे छापले. मि. कोलबूक यांनी जीमूतवाहनकृत दायभागाचे भाषांतर १८१० साली कलकत्यास छापले व याज्ञवल्क्य स्मृतीचे (भाग दोन, श्लोक १३४ ते १४९ यांवर विज्ञानेश्वरकृत मिताक्षरानामक टीकेचे) भाषांतर वरील पंडितानेच १८१० साली कलकत्यास छापले. यांनी अगोदरच १८०१ साली जगन्नाथकृत निबंधांचे भाषांतर छापले होतेच.

नंतर (श्रीकृष्णतर्कालंकारकृत) दायक्रमसंग्रहाचे भाषांतर मि. विंच यांनी केले. व्यवहारमयूखाचे मि. बोरोडेल यांनी १८२५ मध्ये भाषांतर छापिले. त्याच प्रमाणे नंदापंडितकृत दत्तकचंद्रिकेचे मि. सदरलन्ड यांनी छापले. मे. स्टील, स्टोक्स, स्टेज व मेन यांचे या कामांतील उद्योग प्रसिद्धच आहेत. पुष्कळ लोकांचे मत असे आहे की वरील भाषांतरे कित्येक ठिकाणी इतकी चांगली झाली आहेत की त्यात सुधारणा करणे शक्य नाही. एवढे पाहिले म्हणजे इंग्रज पंडितांची विद्येची हौस व उद्योगक्षमता या गुणांचे कौतुक करावे तितके थोडेच आहे. या भाषांतरांनी न्यायाधीशांचे काम सुलभ केले. शास्त्रीबुवांचे काम उरले नाही. शास्त्री घरोघर गेले; पण काय होऊ लागले तिकडे रावसाहेबांचे लक्ष गेले व त्यांना पुढील गोष्ट आढळून आली.

हिंदूधर्मशास्त्र हे हिंदुस्थानातील आर्यांचे धर्मशास्त्र आहे व हल्ली न्यायाच्या कोर्टात ज्या धर्मशास्त्राला हिंदूधर्मशास्त्र असे समजले जाते व जे न्यायाच्या कोर्टात प्रमाण धरले जाते ते शास्त्र म्हणजे खऱ्या समग्र हिंदूधर्मशास्त्राचा एक भाग आहे. या धर्मशास्त्राचे आचार, व्यवहार व प्रायश्चिते असे तीन भाग आहेत. परंतु ते एका धर्मरूपी सूत्रानेच ओवलेले आहेत. ते विभाग याज्ञवल्क्य, मनु व नारद यांनी आपल्या स्मृती लिहिल्या तोपर्यंत झालेले नव्हते. त्यांच्यापूर्वी आर्यांचा भर आचार व प्रायश्चिते यांवरच होता. व्यवहाराची (दिवाणी कायद्यांची) त्यांना फार जरूर पडत नव्हती; कारण त्यांचे भानगडीचे व्यवहारच नसत. साधारणपणे त्यांचा आयुष्यक्रम संन्यस्त स्वरूपाचा होता. गृहस्थाने १५ दिवसांच्यावर घरात सामग्रीच बाळगावयाची नव्हती. मग त्याच्या वारसाविषयी कशाला भानगडीचे प्रश्न उपस्थित होतात? आर्यांने लग्न केले की नवा आश्रम स्थापावयाचा व विकाराची शांती झाली की चतुर्थाश्रमांत शिरावयाचे अशा आर्यांच्या साध्या आयुष्यक्रमातील व्यवहाराकडे हल्लीच्या कायद्याच्या दृष्टीने पाहून चालणार नाही. कारण हल्लीच्या काळातील कायदे व समाजपद्धती त्याकाळी आढळणे शक्य नाही.

परंतु धर्मशास्त्राचे पुरातन स्वरूप जितक्या अंशांनी हिंदुस्थानातील आर्यांनी प्रचारात अखंड ठोविले आहे तितक्या अंशांनी आपल्या धर्मशास्त्राचे पुरातन स्वरूप पृथ्वीवरील कोणत्याही इतर राष्ट्राने ठेवले नाही, हे जसे खरे आहे, तसेच हिंदुस्थानातील आर्य सर्व बाजूने जेथे होते तेथेच अगदी स्थिर राहिले नाहीत हेही खरे आहे. तेव्हा एकाच काळी काही धार्मिक संस्थांचे स्वरूप अगदी पुरातन काळी असलेले आढळून येते व काही संस्थांचे स्वरूप अगदी विकृत झालेले आढळते याचा उलगाडा परकीय न्यायाधीशास होत नाही म्हणून ते आमच्या संस्थांच्या प्राक्कालीन स्वरूपाचे पुनरुज्जीवन करावयास पहातात अथवा युरोपीयन सुधारणेच्या आधुनिक कल्पनांप्रमाणे त्यांची जी मते आहेत त्यांप्रमाणे आमच्या धर्मशास्त्रातील मूळ श्लोकांचा अर्थ करू पाहतात? असे का घडते? त्याला उत्तर हेच की आर्यधर्मशास्त्राच्या विस्तृत स्वरूपाचा संकोच केल्यामुळे असे घडते असे सांगून रावसाहेबांनी पुराणे व आचार यांपासून संभूत झालेले हिंदूधर्मशास्त्राचे समग्र स्वरूप केवढे मोठे आहे ते दाखविले. त्यावरून हल्लीचे कोर्टात मान्य झालेले स्वरूप किती संकुचित आहे ते दाखवून दिले आहे.

कोर्टास मान्य झालेली मिताक्षरा ही याज्ञवल्क्यस्मृतीच्या दुसऱ्या भागातील (दाय प्रकरणातील) ३०७ श्लोकांपैकी फक्त ३६ श्लोकांवरच केलेली टीका आहे व समग्र याज्ञवल्क्य स्मृतीत १००९ श्लोक आहेत. एवढे असून याज्ञवल्क्य हा खुद्द बहुसंख्य स्मृतीकारांपैकी एक आहे व त्याचे माहात्म्य त्याच्या शाखेतील लोकांच्या बाहेर वास्तविक नाही. मिळून अनेक स्मृतीतील एका स्मृतीकाराच्या स्मृतीतील एका लहानशा भागावरच हिंदूधर्मशास्त्राची मोठी थोरली इमारत कोर्टाच्या हातून रचली गेली आहे. असे का झाले म्हणाल तर मागे सांगितल्याप्रमाणे १८१३ साली संस्कृत मूळासह दायभाग प्रकरणाचे भाषांतर सरकारने छापविले व याशिवाय आणखी जी एक दोन भाषांतरे सरकारमार्फत प्रसिद्ध झाली तेवढीच काय ती युरोपियन वाचकांस उपयोगी झाल्याने हिंदूधर्मशास्त्रविषयक कोर्टाच्या कामाचे वाङ्मय काय ते तेवढेच असे ठरले व युरोपियन पंडित, डॉ. वुल्लरसारखे सुद्धा, असे मानू लागले की, हिंदूधर्मशास्त्रविषयक प्रश्नांचा निकाल करणे झाल्यास आधारभूत मानावयाचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे हे वर सांगितलेली सरकारमार्फत छापलेली भाषांतरे व त्यांचे मूलग्रंथ. म्हणजे यांच्याच मताने १८६८ पर्यंतसुद्धा मिताक्षरा, मयूख व निर्णयसिंधू इतकेच काय ते ग्रंथ खऱ्या निर्णयाचा रस्ता दाखविणारे ठरले. समग्र याज्ञवल्क्य स्मृती व तिच्या एका भागावर केलेली टीका जी मिताक्षरा यांचे भाषांतर करण्याचा सरकारचा जो मूलहेतू तो बाजूला राहिला व जो नुसता प्रास्ताविक भाग समजला गेला होता तो आता खुशाल समग्र हिंदूधर्मशास्त्राचा अखंड साठा असे मानले जात आहे. रावसाहेब म्हणतात, ही चूक झाली.

याज्ञवल्क्य हा हिंदूधर्मशास्त्राचे विवेचन करणाऱ्या अनेकांपैकी एक स्मृतीकार आहे. व विज्ञानेश्वराची मिताक्षरा ही यातील काही भागावर उत्तम टीका आहे एवढेच. परंतु इतक्यात सर्व हिंदूधर्मशास्त्र आले व तेच सर्वास मान्य झाले असे म्हणणे अगदी चुकीचे आहे. म्हणून हिंदूधर्मशास्त्राचा अभ्यास शोधक बुद्धीने व्हावा या हेतूने व त्याबद्दल झालेला लोकांचा गैरसमज दूर करण्याच्या हेतूने याज्ञवल्क्यस्मृती नमुन्याकरता घेऊन या ग्रंथात हिंदूधर्मशास्त्राचा विस्तार केवढा मोठा आहे ते दाखविण्याचा प्रयत्न रावसाहेबांनी केला आहे व मधलीच वचन घेऊन त्याचा अंशतः

उपयोग केल्याने हिंदूधर्मशास्त्रातील मुख्य मुख्य प्रश्नांसंबंधी निर्णय देताना कशी अनवस्था होते हे दाखविण्याकरता परिशिष्टे जोडली आहेत व त्यात काही मुख्य विषयांवर चर्चा केली आहे. तीत रावसाहेबांची खरी विद्वत्ता बरोबर दिसून येत आहे. चार परिशिष्टे दिली आहेत त्यांतील पहिल्यात १८ स्मृतींचे सार दिले आहे. बाकीच्यांत धर्मादाय, सपिण्डता व आचार हे विषय घेऊन त्यांचे सांगोपांग विवेचन केले आहे. ते करताना म. मेन, स्ट्रेन्ज वगैरे युरोपियन ग्रंथकर्त्यांनी वरील विषयांची अंगे सोडून दिल्याने जी अपूर्ण राहिली त्यांना त्या अंगांचे विवेचन करून संपूर्णता आणली आहे. शिवाय काही वरील ग्रंथकारांचे गैरसमज झाले आहेत ते दाखवून दूर केले आहेत व हिंदूधर्मशास्त्रावर कोठे चुकीचे निर्णय झाले आहेत ते दाखवून दिले आहेत. पूर्वी एकुलत्या एक मुलाचे दत्तविधान कोर्ट अशास्त्र मानीत आली होती ते आता प्रिन्सीपल काउन्सिलपर्यंत सशास्त्र ठरले आहे. अशा चुका व गैरसमज रावसाहेबांनी काही बाबतीत दाखवून दिले आहेत. ज्या बाबतीत दाखवावयाचे आहेत त्यांचे त्यांनी दिग्दर्शन करून ठेविले आहे. तथापि आपल्या मतांच्या खरे खोटेपणाविषयी निर्णय करणे लोकांवर सोपविण्याचा त्यांचा हेतू होता.

मी हिंदूधर्मशास्त्रावर ग्रंथ लिहिण्याकरता व वेदकालीन आर्यलोकांवर काही निबंध लिहिण्याकरता मूलाधारभूत माहिती गोळा करित आहे. त्यात माझ्या मताचा पुष्कळ युरोपियन पंडितांच्या मतांशी विरोध होईल अशी भीती वाटत आहे. परंतु मी माझी मते सप्रमाण देऊन ती खरी की खोटी हे ठरविणे लोकांवर सोपवीन. (२६.२.१८७२ चे ज. जेकब यांना पत्र)

“आम्ही इकडे थंडीत कुडकुडत आहोत व सारमेयांना व भपकेदार पुस्तकांस उन्हात शेकावयास मिळत आहे.” अशी नेहमी ग्रंथकारांची तक्रार असते. तशी पाळी रावसाहेबांवर आली नाही. ग्रंथास राजाश्रय व लोकाश्रय चांगला मिळाला.

हायकोर्टाच्या ठरावात यातील प्रमाणांचा निर्देश होत असतो. हा मान लहान नाही. श्रुतीस्मृतींचा संक्षिप्त इतिहास, प्रचलित आचार, धर्माची उत्पत्ती व वाढ, ही ज्यास पहावयाची असतील त्याने हा ग्रंथ वाचावा.

संदर्भ टिपा -

१.

- १ सर्व जातींत दत्तविधानविधी करतात काय? करित नसतील तर कोणत्या जातीत? त्याची उदाहरणे.
- २ मोठ्या भावाने धाकट्या भावास दत्तक दिल्याची उदाहरणे.
- ३ भावाने आपला भाऊ दत्तक दिल्याची उदाहरणे.
- ४ दोन्ही दत्तक घेतल्याची उदाहरणे.
- ५ बहिणीचा मुलगा दत्तक घेतल्याची उदाहरणे.
- ६ ज्येष्ठ पुत्र दत्तक घेतल्याची उदाहरणे.
- ७ एकच पुत्र असून तो दत्तक दिल्याची उदाहरणे.

- ८ वाईट लक्षण लागल्यामुळे पिंपळावर मूल ठेवल्याची उदाहरणे.
  - ९ स्वयंदत्त झाल्याची उदाहरणे.
  - १० सपिंडसंकोच.
  - ११ मातुळाचे कारणे विवाह.
  - १२ मातुळासी व दुसरे विवाहसंबंध.
  - १३ मयत बायकोची संतती असता तिच्या सखळ्या बहिणीशी विवाह
  - १४ निरनिराळ्या वर्णांच्या ब्राह्मणांचा परस्पर विवाह.
  - १५ दोघा सखळ्या बंधूचे दोघ्या सखळ्या बहिणीशी विवाह.
  - १६ भिन्न वर्णांचे परस्पर विवाह
  - १७ काडी मोडून घेण्याचे प्रकार, इ. इ.
२. । आहार्य ब्राह्मणद्रव्य राज्ञा नित्यमिति स्थितिः। सत्याभावात ब्राह्मणाचे वित्त राजसात होऊ शकत नाही. असे असता त्या वाचनाचा अर्थ मच्छीपट्टणच्या कलेक्टरविरुद्ध, कावलीबेन्कट या कज्जात प्रीव्ही काउन्सिलने उलट केला आहे. इंडियन मुर्स अपिले पृष्ठ ५०० पहा.

कलकत्ता

। कोऽतिभारः समर्थानां किं दूर व्यवसायिनाम्।
 ॥ को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम्॥ १॥
 (सुभाषित.)

१८८२ साली फेब्रुवारी माहिन्यात रावसाहेब पहिल्यानेच कलकत्यास गेले होते. तेथील व्यवस्था अगोदर करून ठेवण्यास पुढे मनुष्य पाठवला होता. सामानसुमानाने सुशोभित असा स्वतंत्र बंगला भाड्याने घेऊन पंधरावीस दिवस राहिले होते. कार्यक्रम इतका आगाऊ ठरविला होता की कोठल्या तारखेचे टपाल कोठे पाठवावयाचे ते निश्चित केलेले होते.

रावसाहेब स्टेशनावर उतरतात तो मि. घोस आपली गाडी घेऊन आले होते. त्यांच्या घरी प्रथम जाऊन नंतर बिहाडी गेले.

कलकत्ता शहर नीट अवलोन केल्यावर रावसाहेबांनी त्याचे वर्णन पुढे दिल्याप्रमाणे केले आहे. “एकदाचा येथे येऊन पोहोचलो. या शहराचा मुंबईशी अगदी पुरा विरोध आहे. हे निरुत्साह, क्लिन्न, निर्वात, मलवाहनाच्या दुर्व्यवस्थेमुळे व दाट वस्तीमुळे व (बंगाली व युरोपियन) लोकांच्या सवयीमुळे दुर्गंधीने भरलेले आहे. अमित व्यापार चालला असून निर्जीवता उघडपणे दृष्टोपत्तीस येत आहे. विद्वत्ता मुबलक! लेखांची वाण नाही! शिक्षणाचा अभाव नाही! अगदी इंग्लंडप्रमाणे महासंपत्ती व निकृष्ट दारीद्र्य शेजारी शेजारी!”

(मि. बॅरो यांना पत्र)

ना. गिन्स यांचेबरोबर सरकारी बंगल्यात गेले होते तेथे त्यांनी लॉर्ड रिपन, मि. टप्पर, मि. रिव्हर्स थांपसन, मि. व्हिटले स्टोक्स, जोतिन्द्र. मोहन टागोर, दुर्गाचरण लॉ, इत्यादी मोठ्या गृहस्थांची स्वतः ओळख करून दिली व ५ दिवशी पुन्हा भेटावयास येता येईल का म्हणून विचारले. दुसऱ्या भेटीच्या वेळी लॉर्ड रिपन यांनी रावसाहेबांना सांगितले की माझेजवळ तुम्ही मन मोकळे करून

बोला. त्याप्रमाणे म्युनिसिपालिट्या, शिक्षणकमीशन, लोकस्थिती व काही चळवळी या विषयांवर संभाषण झाले.

येथे त्यांच्या जुन्या मित्रांपैकी एक मि. आर. डी. मेहता^१ म्हणून पार्शी व्यापारी होते त्यांना ते वारंवार भेटत.

शिशिरबाबू उमेशचंद्र बॉनर्जी दर्भेग्याचे महाराज रामेश्वरसिंग, राजेंद्रलाल मित्र, खिस्तोदास पॉल, सर रिचर्ड गार्थ, मि. होप (काउन्सिलचे सभासद), मि. प्लौडन व अनंद मोहन बेस यांच्या भेटी झाल्या.

सुरेंद्रनाथ बनर्जी^२ हे मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या ड्रेनेजसंबंधी व वसूल करण्याच्या पद्धतीसंबंधी माहिती नित्य विचारीत असत. त्यांच्या विनंतीपत्रावरून कलकत्याचे ड्रेनेज रावसाहेब नीट पाहून आले.

बाबू खिस्तोदास यांनी त्यांची या खेपेची विशेष व्यवस्था लागेल ती केली होती. “माझे फार सद्यपणे आदरातिथ्य केल्याबद्दल व येथे असे तो मनापासून साहाय्य केल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. (१५.२.८२ चे बाबू खिस्तोदास यांना पत्र)

लालमोहन घोस व मनमोहन घोस हे दोघे बंधू रावसाहेबांच्या स्वास्थ्याकडे विशेष लक्ष देत असत.

“मी इकडे येण्यास निघण्यापूर्वी लालमोहन यांना कलकत्ता सोडून दुर्दैवाने जावे लागले व मनमोहन हे त्यांच्याही अगोदर कामाप्रतिथ्यर्थ तसेच दूर गेले होते. तरी दोघे घोस बंधू मी निघत्यावेळी स्टेशनावर मला पोचवावयास आले होते. मला त्यांनी फार ममतेने वागवले. त्यांची गाडी, घर, आणि नोकर ही सर्व माझ्या उपयोगाकरता त्यांनी सादर केली होती. माझे वास्तव्य फार अल्पकाळ होते, तरी पुष्कळ बोध घेण्यासारखे माझ्या नजरेस पडले. पुष्कळाने माझे मनोरंजन झाले. माझ्या मनातून दार्जिलिंगला पटकन जाऊन यावयाचे होते. परंतु आणखी एक आठवडा लागला असता तेवढा मजजवळ रिकामा नव्हता.”

(डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांना पत्र)

रावसाहेबास कलकत्यास गेल्यावर ते शहर लोकवस्तीच्या प्रकारावरून आवडले नाही. परंतु तेथे असलेल्या बंगाली बाबूविषयी त्यांचे मत चांगले झाले. ते बाबू शिशिरकुमार घोष यांना एकापत्री म्हणाले, “एखाद्याला शरसंधान करावयाचे असेल तर खुशाल करावे पण ते विषदग्ध शरांनी करू नये. माझ्यामते तुमच्याशी कुरापत काढण्याला फार कारण मिळत नाही. म्हणून मी तुम्हाला उत्तेजन देऊन असे म्हणतो की तुमची भरभराट होवो व हल्ली जर एखादा मनुष्य तुमच्यावर शिंतोडे टाकील तर खुशाल तुमच्या संरक्षणार्थ माझ्या मताकडे बोट दाखवा. माझ्या या मताला पुष्टी आणणारा २७ वर्षांचा वर्तमानपत्रात लिहिण्याचा व ३५ वर्षे सार्वजनिक कामाचा अनुभव आहे.” १८८३ साली रावसाहेब फिरून कलकत्यास काही कामानिमित्त गेले होते. प्रयागास उतरल्यावर मुनशी हनुमानप्रसाद यांचेकडे प्रथम जाऊन नंतर सर दिनकरराव यांच्या बगीच्यात उतरावयास गेले.

त्यासाली तेथे (कलकत्यास) एक आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन भरले होते. मुंबई इलाख्यातील सर्व उपयोगी वस्तूंचा संग्रह त्यात पूर्णपणे केला जाईल अशी व्यवस्था करण्याकरता सरकारने एक मंडळ नेमिले होते. त्याच्या सभासदांचा भान रावसाहेबांना मिळाला होता.

या खेपेस रावसाहेब प्रथम सरकारी बंगल्यात गेले होते. तेथे गव्हर्नर जनरल यांचे खासगी सेक्रेटरी मि. प्रिमरोज यांच्याजवळ विविध विषयांवर बोलणे झाले. त्यात सॅल्व्हेशनिस्ट्स, मुंबई म्युनिसिपालिटी, स्थानिक स्वराज्य इ. विषयांवर संभाषण झाले. मेजर बेअरिंग व स्ट्यूअर्ट बेली व मि. बकयाजवळ शेतकऱ्यांच्या बँकांविषयी रावसाहेबांनी चर्चा केली. “समाधानकारक ठराव झाला. दुसरे दिवशी लॉर्ड रिपन यांची भेट झाली तेव्हा रानाबद्दल मी माझी योजना अगदी उघड करून सांगितली. १ मोठाले तुकडे राखणे २ खर्च कमी करणे व लोकांना त्रास कमी होईल अशी व्यवस्था करणे इ. ‘हवा सुधारण्याचा व लोकांचे हित साधण्याचा हेतू आहे व वसूल वाढावण्याचा नाही’ असे निष्पन्न झाले.”

“याचप्रमाणे हत्यारांच्या कायद्याविषयी बोलणे झाले. हिंदुस्थानाला एक मुख्य पाहिजे असे मि. ब्राइट म्हणतात तो विषय निघाला होता.” (१.२.८३ रो.)

लॉर्ड रिपन यांची कारकीर्द फारच लोकप्रिय होऊ लागली होती. त्यांच्या महत्कृत्यांबद्दल त्यांचे आभार मानून स्थानिक स्वराज्याच्या कामांत त्यांना पुष्टी देण्याकरता मुंबईच्या हिंदी शेतकरी सभेने एक छापील मानपत्र लॉर्ड रिपन यांना अर्पण करावयाचे ठरवून त्याची छापील प्रत आपल्या वतीने लॉर्ड रिपन यांना अर्पण करण्याचे मंगलकार्य रा. ब. लोखंडे वरील सभेचे चालक यांनी रावसाहेबांकडे ७.२.१८८३ रोजी पत्रद्वारे सोपविले. हे काम रावसाहेबांनी आनंदाने केले. त्याच्या आणखी प्रती काउन्सिलच्या इतर सभासदांना लोखंडे यांच्या विनंतीवरून वाटल्या.

शिशिर कुमार (अमृत बझार पत्रिकेचे एडिटर) यांना भेटलो ते म्हणाले, “तुम्ही बाबू भूदेव मूकरजी सारखे दिसता. ते कायस्थ होते. तुम्ही ब्राह्मण अहात. ते सर्व हिंदुस्थानातील लोकांत देशाभिमानी होते. मी त्यांचे या गौरववचनाबद्दल आभार मानले. नंतर शिशिर बाबूंचे व लॉर्ड रिपन यांचे नवीन सुधारणांविषयी झालेले बोलणे बाबूंनी रावसाहेबांना सांगितले. सुधारणांविषयी लॉर्ड रिपन यांचे बेत व १८५० च्या विसाव्या ऑक्टोबर जनरल ऑक्टाची प्रक्रिया आणून त्यांची फसवणूक हा विषय निघाला होता. त्यावर रावसाहेबांनी मत दिले की मिळत आहे ते घेतले पाहिजे.”

राजा शिवप्रसाद, राजा नरेंद्रकृष्ण बहादूर इत्यादी लोक भेटीस येत असत. दुसरे बाबू महेशचंद्र चौधरी हे एक या खेपेस नवीन स्नेही झाले होते. त्यांच्याबरोबर रावसाहेब बोटीत फिरावयास जात. समवेत दुसरे स्नेही लाल मोहन घोस असत. यावरून असे दिसते की या खेपेस कलकत्यास तेथील श्रेष्ठ नागरिक वे सरकारी श्रेष्ठ, अधिकारी यात रावसाहेबांना कोणी परका उरला नव्हता.

○

संदर्भ टिपा -

१. यांच्या सर्व कुटुंबांतील माणसांचा व रावसाहेबांचा घोरोबा असे. मि. मेहता यांची वृद्ध व पूज्य मातापितरे रावसाहेबांवर फार लोभ करीत असत. मि. मेहता हे एक सार्वजनिक कामात मन घालणाऱ्यांपैकी होते. त्यांचा व रावसाहेबांचा सार्वजनिक प्रश्नांसंबंधी पत्रोपत्री विचारविनिमय होत असे.
२. सुरेन्द्रनाथ बनर्जी यांची व रावसाहेबांची ओळख जुनीच होती. “बाबू सुरेन्द्रनाथ बनर्जी यांची तुमच्या परवानगीने ओळख करून देत आहे. हे मुंबईस आता येत आहेत पण यांची कीर्ती तेथे अगोदरच जाऊन पोचली आहे. त्यांच्या मनात सिव्हील सर्व्हिसची परीक्षा दोहोकडे भरविण्याविषयी चळवळ करावयाची आहे. उत्तर हिंदुस्थानात त्यांना चांगल्या यशाची प्राप्ती झाली आहे व मुंबईस आपल्यासारख्यांचा इतर पुढाऱ्यांचा पाठिंबा मिळाल्यास तेथेही त्यांना यश येईल म्हणून आपणही चांगली मदत करावी.” (१७.११.७७ ख्रिस्तोदास पॉल यांचे पत्र)

कलकत्ता काउन्सिल

। चतुरान् ब्राह्मणान वैद्यान् प्रगल्भान स्नातकान शुचीन् ।

॥ क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥ १॥

। वैश्यान् वित्तन संपन्नानेकाविंशतिसंख्यया।

॥ त्रीन अदान् विनीतांश्च शुचीन् कर्माणि पूर्वके ॥ २॥

। अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा ।

॥ पश्चाशदूर्ध्ववयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥ ३॥

(राजसभेची काउन्सिलची रचना वर्णन करणारे शांती पर्वातील श्लोक, महाभारत)

मुंबईच्या काउन्सिलात उत्तम रीतीने कामागरी रावसाहेबांनी केली तिचे बक्षीस म्हणूनच की काय, गव्हर्नर जनरल लॉर्ड रिपन यांनी कलकत्याच्या कौन्सिलात रावसाहेबांची नेमणूक १८८४ साली केली.^१ हा मान या प्रांतांतील लोकांपैकी रावसाहेबांना प्रथमच मिळाला. ही नेमणूक म्हणजे लॉर्ड रिपन यांच्या नव्या राजनीतीची तुतारीच फुकली गेली. पुढे हाती पडणाऱ्या कल्याणकारक देणग्यांचा लोकांना बयाणाच वाटला. सर्व लोकांची हृदये हर्षभारित झाली.

मुंबईकरांना या नेमणुकीबद्दल फार संतोष वाटला. तो व्यक्त करण्याकरता त्यांनी रावसाहेब कलकत्यास जाण्यापूर्वी त्यांना मोठ्या थाटाची पानसुपारी दिली. सभेला सर्व मुंबईचे पुढारी हजर होते. अध्यक्षाचा मान सर जमशेटजी जीजीभाई बॅरोनेट यांना मिळाला होता. त्यांनी भाषण केले त्याचा सारांश: “गव्हर्नर जनरल यांच्या सभेत प्रतिनिधी नेमण्याचा अधिकार या इलाख्यास असावा हे तत्त्व लॉर्ड रिपन यांना मान्य झाले ही गोष्ट फार अभिनंदनीय आहे व आता एकवेळ अशी एकदा नेमणूक करण्यात आली आहे. तोच प्रघात पुढे पडेल असा भरवसा वाटत आहे. तुम्हासारख्या सर्वथैव योग्य मनुष्याची नेमणूक झाली. म्हणून आम्हास अधिकच सुख वाटत आहे. वर्षानुवर्ष तुम्ही जी सार्वजनिक कामे करीत आलात व ज्यामुळे तुम्ही आपले नाव सर्व इलाख्यात फार लोकप्रिय करून ठेवले आहे त्यांचे क्रमवार वर्णन करीत बसण्याची ही वेळ नव्हे. मनात आणिले तरी थोडक्यात

साध्य होण्यासारखे नाही. ज्या उच्च पदावर तुमची नेमणूक झाली आहे त्यावर अधिष्ठित होऊन या इलाख्यातील भिन्नभिन्न हितसंबंधाच्या लोकांचे प्रातनिधी म्हणून काम करण्याची लायकी तुम्ही आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने, सतत उद्योग करीत बसण्याच्या उत्साहाने, स्वतंत्र मताभिमानाने व प्रामाणिक वर्तनाने सिद्ध केली आहे, असा जो सार्वत्रिक समज आहे, त्याचे दिग्दर्शन करून मी स्वस्थ बसतो. सार्वजनिक कल्याण करणाऱ्या तुमच्यासारख्याची नेमणूक लॉर्ड रिपन यांनी करून लोकांचे खरेखरे प्रतिनिधी सभेत घेण्याची आपली इच्छा आहे असे जाहीर केले आहे. त्यांनी केलेली ही तुमची नेमणूक तुमचा सन्मान करून तुमची नेमणूक कारनाऱ्याचा सन्मान करीत आहे. व सर्व वर्गांच्या लोकाना ती मान्य झाली आहे. तुम्ही उदयिक कलकत्यास प्रयाण करीत आहात. तेव्हा येथे जमलेल्या सर्व लोकांच्यातर्फे मी असे आश्वासन देत आहे की तुम्हाला जो हा नवीन लोककल्याण करण्याचा मार्ग उपलब्ध झाला आहे, तो तुम्ही आक्रमित असता आम्हा सर्वांच्या शुभेच्छा तुमच्याबरोबर साथीदार म्हणून येत आहेत.”

रावसाहेबांचा सन्मान जसा मुंबईकरांनी केला तसा मुंबईच्या बाहेरील लोकांनीही केला. निफाडच्या स्टेशनवर नाशिक जिल्ह्यातील जहागीरदारांच्यातर्फे त्यांना मानपत्र अर्पण करण्यात आले. त्याचप्रमाणे कलकत्यास दाखल झाल्यावर तेथील इंडियन असोशिएशनने त्यांचा मोठ्या थाटाने गौरव केला.

१८८५ साली जानेवारीत कलकत्यास काउन्सिलची बैठक व्हावयाची होती. सरकारी वकीलीच्या कामाची व्यवस्था करावी व कलकत्यास काउन्सलच्या कामाकरता परवानगी द्यावी असा अर्ज सरकारांत केला तो मान्य झाला.

या जागेवर असणाऱ्या सभासदाला सरकारातून वर्षाचे दहा हजार रुपये मिळत असत. त्याचा विनियोग या मोठ्या दर्जाला शोभेल अशा रीतीने रहाण्यात रावसाहेब करीत असत. आपल्या सोईचा बंगला स्वतः पाहून पसंत करण्याकरता रावसाहेबांनी आपल्या एका कारकुनास आगाऊ कलकत्यास कामावर रुजू होण्यापूर्वी रवाना करून दिले होते. तेथे सखारामपंत दांडेकर म्हणून एक मित्र होते. तेही बंगल्याची व्यवस्था करीत. “मला स्वतंत्र स्वयंपाकघर पाहिजे तो नवीन आपल्या खर्चाने बांधावा.” अशा ज्या काही विशेष सोयी लागत त्या ते करून घेत असत. रावसाहेबांनी अगदी आपणाकरता नवा पाण्याचा नळ एकदा घालविला होता.

तेथे जाताच रावसाहेबांनी व्हाइसरॉय लॉर्ड रिपन यांची भेट घेतली तेव्हा “व्हाइसरॉयांनी त्यांची ममतेने सर्व चौकशी केली. व तुमचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होईल अशी आशा प्रगट केली.”

कामाच्या राशी पडत त्या काढताना इतर काही गोष्टींकडे वळण्यास रावसाहेबांना वेळ मिळत नसे. तेथील काही लोक पानसुपारीच्या अथवा साखरपाण्याच्या समारंभास निमंत्रणे देत. त्यांचा स्वीकार कामामुळे करीत नसत. “या काउन्सिलच्या अधिवेशनातील मुख्य कायद्याचा मसुदा काउन्सिलात आला म्हणजे आम्हास रोज सहा तास काम करावे लागेल. एवढा कोंडमारा पुरेसा आहे ” (२०.१.८५ चे मि. बॅरो, म्युनिसिपल सेक्रेटरी, मुंबई यांना पत्र) व कामात गढून जाण्यातच हौस मानीत. “मजा उडाली! कामच काम!” असे त्यांनी मि. बॅरो यांना ७.२.८५ च्या पत्री कळविले

होते. त्याप्रमाणे यासाली तेथे गेल्यावर रावसाहेबांच्या हातात फार कामे होती. शेतकऱ्यांकरता पेढ्या काढण्याची योजना त्यांच्या हातात होती. तीसंबंधी त्यांना सर कॉल्व्हिन व नामदार गर्व्हनर जनरल यांना भेटावयाचे होते. (इंग्रज मित्रास पत्र)

दुसरे काम मि. मलबारी यांनी हिंदूसुधारणेविषयी सरकाराकडे पत्रे पाठविली होती. त्यावर मुंबईसरकाराकडे रावसाहेबांना आपले मत पाठवावयाचे होते. ते काम हातात होते, ते पुरे करावयाचे होते. “मला या एकंदर गोष्टीचा कंटाळा आला आहे. या एकाच बाबीवर वेळ खचून मी पाप केले आहे. परंतु याशिवाय सुटका नाही.”

(३.२.८५ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बंगाल्यातील टेनन्सी बिलावरील वादविवाद होय. त्यात जमीनदार व कुळे यांच्याविषयी बिकट प्रश्नांचा विचार काऊन्सिलात करावयाचा होता. कायम धान्याची पद्धत तिकडे असल्यामुळे या बिलाला फार महत्त्व आले होते. याशिवाय किरकोळ कायद्याचे मसुदे आले होते. या सर्व कामाकरता त्यांना श्रम फार करावे लागले. प्रथम प्रथम रावसाहेबांना येथील हवा बरोबर मानवली नाही. “येथील हवा मला बरोबर मानवत नाही परंतु मी एकसारखा कामात गुंतलो असल्याकारणाने माझे दिवस समजल्याशिवाय जात आहेत.” (२७.१.८५ मि. सोराबजी पटेल यांना पत्र) “तोळे वजनी राहतो. या वेळपर्यंत ठीक आहे. सुमारे ४ १/२ वाजल्यापासून रात्री ७ वाजत तोपर्यंत श्रम करतो. असे हवेत सामर्थ्य आहे. एकंदर भगवत्सत्ता प्रमाण.” (२१.२.८५ बाबा कान्हेरे यांना पत्र)

“माझ्या मनोमय दृष्टीला तुम्ही इकडे धाव तिकडे धाव असे करित आपल्या कार्यात गढलेले दिसता. आमच्या खाजगी सभा दिवसांतून चार वेळा होतात. व काऊन्सिलात एकदा खोगीर चढावले की ५ १/२ तासांशिवाय उतरीत नाही.” (३.३.८५)

“ध्यानात ठेवा. आता पुष्कळ सूत्रे हातात घेऊन बसलो आहे. ती सर्व मला गुंडाळीत आणली पाहिजेत. नाहीतर माझे सर्व श्रम व्यर्थ जातील.”

(६.३.८५ चे दाजीसाहेब खरे यांना पत्र)

या खेपेस रावसाहेबांची भेट घेण्यास पुष्कळ मोठ मोठे लोक येत, त्यात पुढील मंडळी होती :-

महाराजा सर जतिंद्रमोहन टागोर^१, मि. आर. सी. मिटर^२, महेशचंद्र चौधरी, सर. एस. जे. सी. कॉटन, गिरिजाभूषण मुकर्जी, द्वारकानाथ मुकर्जी, तालुकदार ऑफ ममताबाद, मि. अमीर अल्ली, दामोदरदास बर्मन, मि. जे. घोसल, मोतीलाल घोष, इ. इ.

कलकत्याच्या काऊन्सिलात रावसाहेबांनी जी भाषणे केली त्यांचा संक्षिप्त सारांश :-

जन्म, मरण व लग्न यांची नोंद ठेवण्याविषयीचा कायदा

सर्व जातीच्या लोकांना या कायद्याची कलमे लागू करावी अशी सूचना ना. मि. अमीर अल्ली यांनी आणिली. तेव्हा रावसाहेब म्हणाले :- “अमीरअल्ली यांच्या म्हणण्यास मला पुष्टी देता येत

नाही. खर्चाच्या वाढीची सबब ही मोठीच आहे. ती सोडली तरी दुसऱ्या हरकती पुष्कळ आहेत. हिंदुस्थानातील सर्व हिंदू पुढारी-बंगाल्यांतील कदाचित अपवादात्मक असतील त्यांना सोडून जन्म-मरणादिकांची नोंद ठेवण्याच्या विरुद्ध आहेत. मि. इल्बर्ट यांनी निर्दिष्ट केलेले तेवढेच तर्क आहेत. सिव्हील सर्व्हिसला उमेदवार विलायतेस पाठविण्याचा जो प्रश्न आहे तो महत्त्वाचा असेल. परंतु असे लोक थोडे असल्यामुळे त्यांचे वय नक्की सिद्ध करण्यास अडचण पडणार नाही. ह्या कायद्याची कलमे हिंदूंना व मुसलमानांना लागू करावयाची आहेत. त्यांची संख्या व हा कायदा अंमलात आणण्याकरिता लागणारा खर्च आणि हिंदू व मुसलमान हे ह्या मसुद्याला किंमत किती अल्प देतात ते सर्व लक्षात घेता मी हिंदुस्थानातील सर्व प्रांतांतील हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या मतांचे प्रदर्शन करून सांगतो की निरनिराळ्या इलाख्यातील सरकारांची मते घेतल्याशिवाय या कायद्याची कलमे मि. अमीर अली म्हणतात त्याप्रमाणे लागू करावी असे मला वाटत नाही.”^४

१६-१-१८८५. (सूचनेचा स्वीकार झाला नाही.)

बंगाल टेनन्सी बिल

हा कायद्याचा मसुदा फार महत्त्वाचा होता तो काउन्सिलात आल्या दिवसापासून त्याचे नाव घोरोघर आबालवृद्धांच्या मुखी जाऊन बसले. बंगालमध्ये त्यावेळी जमीनदार अथवा रयत मिळून सहा कोटी लोकांची उपजीविका प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीने जमिनीवर अवलंबून होती. त्यांतील फार मोठी संख्या रयतेची होती व अगदी अल्प संख्या रयतेकडून वसूल झालेल्या उत्पन्नावर पोट भरणान्यांची होती. यांचे परस्परांचे हक्कसंबंध पूर्वापार असल्यामुळे त्यांवरून निरनिराळ्या ठिकाणी परिस्थितीच्या मानाने तंटे-बखडे उत्पन्न होत. म्हणजे बिहार प्रांतात जमीनदार प्रबळ व कुळे दुर्बळ म्हणून कुळांकडून वसूल निर्दयपणे करण्यात येई, अथवा समथी गैर कायदा वर्तन जमीनदारांच्या हातून घडून येई. पूर्व बंगाल्यांत जमीनदार दुर्बळ व रयत प्रबळ तेथे जमीनदार वसूल करण्यास आला असता एकजूट करून त्याच्या मार्गात कुळे अडथळे उत्पन्न करीत. मिळून एकीकडे जुलूम व दुसरीकडे संप. त्यांची वाट नीट लावण्याजोगे समाधानकारक सामर्थ्य त्यावेळी आस्तत्वात असलेल्या कायद्यांच्या कलमात नव्हते. म्हणून एक १८५९ त कायदा (रेन्ट अॅक्ट) करण्यात आला. परंतु हा शुभहेतू व उपयोगी कायदा यशस्वी झाला नाही. त्यानंतर बारीक एक दोन कायदे केल्यावर ही स्थिती सुधारली नाही म्हणून एक रेन्ट कमीशन १८७९ साली बसले. त्याच्या शिफारशीवरून जुन्या कायद्यात फरक करण्याचे ठरून या नव्या कायद्याची उभारणी झाली. या कामी न्या. फील्ड यांची मेहनत वाखाणण्यासारखी होती. फेमिन कमीशनचे मत सुद्धा नवा कायदा करावा असे पडले व त्यातील मुख्य धोरणे दोन होती.

१. कुळास जमिनीची वहिवाट करण्यात व उपभोग घेण्यात योग्य तितका सुरक्षितपणा प्राप्त व्हावा.
२. कुळांशी त्यांच्याकडून येणाऱ्या उत्पन्नाविषयी करार करण्याचे काम व त्याचा वसूल होण्याचे काम अशी दोन्ही कामे योग्य तितकी सुलभ व्हावी.

बंगाल्यातील जमीनदारास वाटले की त्यांच्या कायमधान्याच्या पद्धतीवर गदा आली. बाबू ख्रिस्तोदास पॉल यांनी भडिमान्याची तयारी केली. बाबू प्यारी मोहन मुकरजी व दरभंग्याचे महाराज,

लचमेश्वरसिंग, यांनी त्यांना पाठिंबा दिला. मसुद्यातर्फे नामदार मि. रेनाल्ड्स, मि. इल्बर्ट, सर. बेली. मि. गिबन, मि. हन्टर इ. इतर सभासदांनी यांना तोंड देण्यास आपली शिकस्त केली. १७९३ साली कायमधान्याची पद्धती सुरू झाल्यापासून १०० वर्षांत काय परिस्थिती होत गेली तिची चर्चा झाली. 'तेव्हा सरकारतर्फे हा मसुदा पुढे आणत्यावेळी त्यावर भाषण करणाऱ्यांचे लक्ष, शतकापूर्वी १७९३ साली कंपनी बहादुरच्या अमदानीत ज्या उदार इंग्रज सरदाराने कायम धान्याची पद्धती सुरू केली त्याच्या काउन्सिल हालांतील भीतीवर टांगलेल्या तसबिरीकडे जेव्हा जेव्हा गेले असेल तेव्हा तेव्हा त्यांना लॉर्ड कॉर्नवालिस यांचे भूत पुढे उभे ठाकून कायम धान्याची पद्धती ठरविताना त्यांच्या मनात काय होते त्याचा थांग आता हे कसा लावतात ते हसत पाहत आहे असे वाटले असेल.'

बंगाल्यांतील जमीनीत हितसंबंध मुख्यतः पुढील तिघांचा आहे

१. कायम धान्याचे मालक सरकार,
२. कुळांजवळून मक्ता घेऊन सरकाराला कायम ठरलेला धारा भरून शेष राहिल त्याचा उपभोग घेणारे जमीनदार व
३. जमीनदारांस मक्ता देणारी रयत.

शेवटच्या वर्गात पुन्हा दोन भेद आहेत.

(अ) जमीनदार व रयत यांच्यामध्ये असणारे मत्केकरी (Tenure holders.), हे स्वतः जमीनीची लागवड करित नाहीत पण ती इतर कुळांस (रयतेस) लागवडीस देऊन त्यापासून जो मक्ता येईल त्यातील काही अंश जमीनदारास देऊन शेष भागावर उपजीविका करतात. त्यातील कित्येक मक्ता वाढविण्याचा प्रसंगविशेषी हक्क सांगतात. व

(ब) अगदी मूळची जमीनीची लागवड करणारी कुळे (Occupancy tenants) असून आता पोटकुळे (Sub tenants) आणून त्याकडे पोटमक्त्याने जमीन लागवडीस देणारी. यातील काही कुळांची मक्ता कायमचा ठरलेला असतो त्यांना खुद्दखस्त म्हणतात. काहीचा काही शर्तीवर वाढविता येणारा असतो त्यांना पैखरत म्हणतात. याशिवाय ज्यास जमीन लागवड करण्याचा हक्क प्राप्त झाला नाही अशी कुळे (nonoccupancy tenants) आहेत यांना उपरी कुळे म्हणता येईल.

जसे कुळात भेद आहेत तसे जमिनीत भेद आहेत. उदाहरणार्थ :- खमार जमीन म्हणजे जमीनदाराची अगदी खासगी जमीन म्हणावयाची. तिची लागवड जमीनदारांनी स्वतः करावी अथवा दुसऱ्या वाटेल त्या कुळांकडून करवावी किंवा ती पडित ठेवावी. इतर सर्व जमीन रयती समजावयाची म्हणजे ती रयतेकडे लागवडीस प्रथम सांगितल्या प्रकाराने असावयाची.

या वर्णनात जे पारिभाषिक शब्द आले आहेत त्यांच्या व्याख्या प्रथम मसुद्यांत कराव्या लागल्या त्या करताना बरीच पंचाईत पडली. बंगालमधली जमीनदारी निराळी. इंग्लंडमधली निराळी. तेव्हा बंगाली शब्दांच्या व्याख्या इंग्रजी शब्दांत देऊन सूक्ष्मभेद दाखविणे कठीण झाले. म्हणून हा मसुदा पुढे आणणारे नामदार सभासद म्हणाले, "मला आता केम्ब्रिज येथील एका परीक्षेला बसलेल्या विद्यार्थ्यांची आठवण होते. त्यात परीक्षकांनी वर्तुळाच्या मध्यबिंदूची व्याख्या देण्यास सांगितले.

त्याला देता येईना; तथापि त्याला त्यांनी नाडल्यामुळे त्याने बोटाने हवेतच वर्तुळाची आकृती काढून त्याच्या मध्याकडे बोट दाखविले व तो म्हणाला तो पाहा मध्यबिंदू!”

परंतु हे काम ज्यांच्याकडे होते ते फार बुद्धिमान होते. त्यांनी फार परिश्रम केले होते. म्हणून ते काम प्रशंसापात्र युक्तीने त्यांनी पार पाडले होते.

इतक्या भानगडीमध्ये ही तिरस्थळी यात्रा-जमीनदारांची, मध्यस्थांची व रयतेच-सुरळीत व हितावह रीतीने पार पाडण्याकरता मसुद्यात तीन प्रकारची योजना केली होती. उपरी कुळे म्हणजे जमीनदाराची जी इच्छामात्र जीवित कुळे त्यांना जमीन लागवड करण्याचा हक्क कसा व केव्हा प्राप्त होईल ते ठरविण्यात आले. म्हणजे प्रथम त्यांना जमीन लागवडीस देतेवेळी मत्केचिट्या कराव्या व त्या पाच वर्षांच्या मुदती पेक्षा कमी मुदतीच्या नसाव्या असे ठरविले. याने त्यांच्या हक्कास थोडे स्थैर्य आले व पुढे दोघांचे पटल्यास काही फायदेशीर करार करण्याची संधी दिली. या योगाने उपरी कुळांस, जमीन लागवड करण्याचा हक्क ज्या कुळास असतो त्यांच्या वर्गात येण्याची सवड करून त्यांची स्थिती सुधारली. त्याचप्रमाणे ज्या कुळांस जमीन लागवड करण्याचा हक्क आहे त्यांना खुद्दखस्त कुळांच्या (ज्यास जमीन लागवड करण्याचा कायमचा ठराविक मक्ता देऊन कायमचा हक्क प्राप्त झाला आहे त्यांच्या) वर्गात शिरण्याची संधी दिली. उदाहरणार्थ, हा कायदा होण्यापूर्वी १२ वर्षेपर्यंत ज्या कुळांनी जमीनीची लागवड केली त्यांना खुद्दखस्त कुळांचा दर्जा प्राप्त करून दिला व तसे करताना अमूक एक विवक्षित जमीनीच्या भागाची लागवड बारा वर्षे केली पाहिजे अशीही शर्त ठेविली नाही. गावातील कोठलीही जमीन त्याकडे लागवडीस असली तरी चालेल असे ठरविले; कारण काही जमीनदार कुळांकडे लागवड करण्यास एक जमीन देतील व बारा वर्षे होण्यापूर्वी त्यांच्याकडून ती काढून लागवड करण्यास आणखी दुसरीच जमीन देतील व बारावर्षांची मुदत भरणार नाही अशी व्यवस्था करून त्यांच्या नव्या हक्काच्या प्राप्तीच्या आड येतील. आणखी असे ठरविण्यात आले की कुळांकडे जमीन लागवडीस असली की ती बारावर्षे पर्यंत आहे असे अनुमान विरुद्ध पुरावा होईतो काढावे. जमीन लागवड करण्याचा हा हक्क वंशपरंपरा पुढे चालावा असे ठरविले व तो हक्क आपल्या इतर स्थावर मिळकतीप्रमाणे कुळास विकता येतो असे ठरविले व तसे करताना जमीनदारास त्याचा तो हक्क सर्वांच्या आधी विकत घेण्याचा अधिकार दिला. पोट मत्केदाराला मक्ता वाढविण्याचा हक्क असे. त्यास काही शर्ती घालण्यात आल्या. विशेष करार करून आपला हक्क गमाविण्याचेही कुळांच्या स्वाधीन ठेविले नाही. कुळांचे हक्क खरेदी विक्रीस पात्र ठरविल्यावर अशा हक्कांची नोंद सर्वत्र करण्याची व्यवस्था केली. वर्षांच्या मुदतीच्या, वाढीच्या प्रमाणाच्या व काही योग्य कारण दाखविण्याच्या अटी घालून मक्ता वाढविण्याची व्यवस्था केली. त्याचप्रमाणे योग्य कारण दाखविल्यास मक्ता कमी करण्याची व्यवस्था केली. मक्त्याच्या फिर्यादी वारंवार म्हणजे दर महिन्यास हप्ता थकल्यास आणता येत, तशा येऊ नयेत असे ठरवून मध्ये तीन महिने गेल्याशिवाय पुनः आणू नयेत असे ठरावले. कोणाची तक्रार आल्यास योग्य ठराव करण्याचा अधिकार मुलकी अंमलदारास देण्यात आला. कुळास काढून टाकण्याच्या कामी सकारण अटी घालण्यात आल्या. वहिवाटदार कुळाला जमीनीत सुधारणा करण्याचा अधिकार दिला. व

योग्य कारण दाखवून त्यास काढण्याच्या प्रसंगी त्याने जमीन सुधारताना केलेला खर्च त्यास भरून मिळण्याची व्यवस्था केली.

जमीनदाराचा वसूल कायद्याप्रमाणे होण्याकरता त्याला योग्यप्रकारे जमीन आणण्याचा अधिकार दिला. मागे सांगितल्याप्रमाणे खमार ही जमीनदाराची खासगी मिळकत आहे. जीत लागवड करण्याचे हक्क कुळास केव्हाही प्राप्त होत नाहीत त्या जमिनीचे क्षेत्र वाढवीत जाणे जमीनदाराच्या पथ्यावर असे म्हणून ते वाढविण्याकडे त्याची प्रवृत्ती नेहमी असे. म्हणून एकवार अशा जमिनीची नोंद करण्याचे ठरविले. व अशी नोंदलेली जमीन वृद्धी पावणार नाही अशी व्यवस्था केली.

या कायद्याचे स्वरूप फार व्यापक आहे. थोडक्यात त्याचे वर्णन करणे अशक्य आहे. रयतेला वहिवाटीत स्थिरता प्राप्त व्हावी. वाजवी तेवढाच मक्ता द्यावयास पडावा व आपल्या हक्काची विक्री करता यावी असे जे काही इंग्लंडच्या किंवा आयर्लंडच्या कायद्याचे धोरण आहे ते यात उतरलेले आहे. हा अत्यंत परिश्रमाने तयार केला गेला. त्यात अनेक मासुद्यांचे हस्तलाघव आहे व ते प्रशंसेस पात्र आहे.

रावसाहेब कलकत्यास गेले तेव्हा ह्या बिलाचा मसुदा निवडक कमिटीकडे सोपविलेला होता तिचा रिपोर्ट झाल्यावर त्यावर चर्चा व्हावयाची होती त्या वेळेस रावसाहेबांनी बिलासंबंधी काय धोरण ठेवले होते त्याचा उल्लेख एका पत्री आढळतो तो-

“मी न्यायाधीशाप्रमाणे हे बिल वाचीत आहे. फक्त न्यायाधीशाप्रमाणेच वाचीत आहे.”

(बापूसाहेब आठल्ये यांना ४.२.१८८५ चे पत्र)

“येत्या शुक्रवारी कमिटीचा रिपोर्ट सादर होईल व चर्चा सुरू होईल. मी अती सर्वत्र वर्जयेतू या न्यायाने वागेन. जेव्हा राष्ट्राला अपाय आहे असे दिसेल तेव्हा सामोपचाराने बोलेन परंतु जेव्हा मौन स्वीकारणे शहाणपणाचे दिसेल तेव्हा त्याचाच स्वीकार करीन.”

(गणपतराव भास्कर यांना पत्र)

या बिलाचे वर्णन रावसाहेबांनी विनोदाने एका पत्री केले होते ते:

“याला काय मासा समजू की कोंबडा समजू की दुसरा कोणी मांसमय प्राणी समजू ते मला कळत नाही. जो येतो तो त्याकडे पाहून पाय उगारीत आहे. मग तो रयत असो अगर जमीनदार असो आम्हाला बरेच श्रम पडतील परमेश्वर मार्ग दाखवील.”

(१९.२.८५ बाळकृष्णदादांना पत्र)

“सरकारचे बहुमत आहे तेव्हा रेन्ट बिल पास होईलच. सर्व मानवी क्रियांप्रमाणे ते चांगल्या वाईटाचे मिश्रण आहे. परंतु देशाचा फायदा होईल की नाही ते सांगता येत नाही. पण वकिलांचा फायदा होईल.”

(२१.२.८५ हरकिसनदास यांना पत्र)

बहुमत हिंदी सभासदांचे नाही म्हणून त्यांनी स्वस्थ बसावे असे रावसाहेबांचे मत नव्हते. दरभंग्याचे महाराज व बाबू प्यारी मोहन मुकरजी हे जमीनदार असून यावेळेस कलकत्ता काउन्सिलचे सभासद

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ५४३

होते. म्हणून रावसाहेबांनी मि. मुकरजी यांना पत्र लिहिले: तुम्ही व महाराजा मिळून सुचनांचा व उपसुचनांचा ज्या मानाने मारा कराल त्या मानाने शेष राहिलेल्या कायद्याची वाट लावण्यात येईल.

७.३.१८८५

हा कायदा होतेवेळी रावसाहेबांनी मोठे भाषण केले त्याचा सारांश:

“या कायद्याविषयी मी संक्षिप्त व सरळ असा पंथ स्वीकारणार आहे. या कायद्याचा मसुदा, निवडक कमिटीचा रिपोर्ट व भिन्नमतप्रदर्शन करणाऱ्या सभासदांच्या नोंदी आमच्या हातात पडून पंधरा दिवस झाले. तितक्यात त्यांचे निरीक्षण करून या कायद्याच्या मूळच्या मसुद्याचे कसे रूपांतर होत गेले व त्यास आताचे स्वरूप कसे प्राप्त झाले ते समजण्याचा मार्ग फार कठीण झाला आहे, असे नामदार स्ट्यू अर्ट बेली यांनी जे गुणदोषविवेचनात्मक भाषण केले त्यावरून समजेल. त्यांच्या मागून ज्या नामदार सभासदांची भाषणे झाली त्या सर्वांस निवडक कमिटीत वर्षभर असण्याचा फायदा एकाशिवाय मिळाला आहे. तसा मला मिळाला नाही. म्हणून स्थूलमानाचे मला अवलंबन कोठे कोठे करावे लागले त्याला नाइलाज आहे. जिल्ह्यांतून सूचिविरहित कागदपत्र आले आहेत, त्यांचे वाचन निरनिराळ्या दृष्टीने केले पाहिजे. कमिटीच्या सभासदांनी व माझ्या आधी जे काउन्सिलचे सभासद बोलून गेले त्यांनी आपसात वादविवाद करताना व भिन्न मतप्रदर्शक नोंदी करताना पुष्कळ महत्त्वाच्या तत्वांचा आत समावेश केला आहे. ते पाहता मला ह्या मसुद्यावर सांगोपांग विचारांनी परिपूर्ण असे विस्तृत भाषण करता यावयाचे नाही. तथापि या विषयावर मी जितका प्रकाश पाडू शकेन तितका पाडून मी सरकारास साहाय्य करण्यास बांधलेला आहे त्याचप्रमाणे पुष्कळ अधिकाऱ्यांनी जिल्ह्यांतून माहिती पाठविली आहे व मोठे श्रम करून मते दिली आहेत त्यांचे मला चीज केले पाहिजे. या दोन गोष्टी केल्या म्हणजे माझ्या कर्तव्यांतून मी मोकळा होईन.”

“हिंदुस्थान सरकाराने आपले कायदे करताना सुरक्षित व स्थिर मार्गाचे अवलंबन केले पाहिजे” असे सांगून रावसाहेब पुढे म्हणाले :-

“मी एक नाजूक सूचना करणार आहे. तिच्याविषयी माझी मते विशिष्ट तऱ्हेची बनलेली आहेत. त्यातील तत्त्वे हिंदुस्थान सरकाराने मान्य करून ठेवलीच आहेत. कायमध्याच्याची पद्धती राजकीय व आर्थिक उपायात उत्तम म्हणून व आमची राज्यनौका राजकीय महासागरात वाहून देता स्थिर ठेवण्याचा भरवशाचा नांगर म्हणून, उचित समयी एकाद-दुसरी अट असली तर ती पुरी झाल्यावर सर्वत्र लागू करण्यात येईल अशी आशा आहे.”

नंतर निरनिराळ्या प्रांतांच्या कमीशनरांनी या मसुद्याच्या विरुद्ध मते दिली त्यांचे निरीक्षण रावसाहेबांनी केले. बोलून चालून अदूरदर्शी कुळांस जमीन वहिवाटण्याचा हक्क ^६ दिल्याने वसूलासंबंधी फिर्यादींची संख्या वाढेल असे राजसहायीच्या कमीशनरांनी मत दिले त्याचा उल्लेख केला. पुढे रावसाहेब म्हणाले. “रेव्हिन्यू बोर्डचे मत असे आहे की योग्य वसूल तर व्हावा पण तो गैरकायदा होऊ नये अशी व्यवस्था झाली पाहिजे. कायदेशीर रीतीने विभाग करण्याजोग्या जमिनी असतील त्यांचे विभाग झाले पाहिजेत.”

“जमेचा भरणा ज्या वसुलावर अवलंबून आहे तो नीटपणे होईल अशी व्यवस्था या कायद्याने करता येईल असे दिसत नाही. आम्हाला अंकप्रमाण माहिती पुरविली पाहिजे होती. ती घेत बसण्याचा हट्ट मी धरीत नाही. हक्कांची नोंद बंगाल्यात नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे व तशी नोंद असती तर तंट्यांची वाढ अशक्य झाली असती असे बंगाल सरकार म्हणते. माझे मत निराळे आहे. तंट्यांच्या कारणांची मुळे खोल आहेत. जसे जसे भानगडीचे कायदे करण्यात येतील, जशी जशी लोकसंख्या वाढेल, जसे जसे जीवनोपाय संकोच पावतील व हल्लीची सुधारणा जशी जशी वाढेल तशी तशी तंटे करण्याची प्रवृत्ती वाढेल, असे म्हणताना मला इतिहासाचे पाठबळ आहे.”

“एकंदरीत पाहता कमीशनरांचे असे म्हणणे आहे की हा कायदा अनावश्यक आहे. मूळ हेतूच्या पलिकडे याची मजल गेली आहे. जमिनीत असलेल्या हक्कांमध्ये ढवळाढवळ झाल्याने जी हानी होणार आहे, तिची वजावट करण्यास काही फायदा होणारा नसून तंटे वाढणार आहेत. लेफ्टनंट गव्हर्नर या कायद्याच्या विरुद्ध आहेत. नामदार रेनाल्ड्स हा कायदा अल्पायू होणार असे जातक वर्तवीत आहेत. तरी ज्यांना जमीन वहिवाटण्याचे हक्क देऊ नयेत असे जिल्हा अधिकारी म्हणतात त्यांना तसे हक्क देण्यात येत नाहीत म्हणून मि. अमीर अल्ली नाराज आहेत. नामदार गिबन म्हणतात जमीन कसण्याचा कुळाचा हक्क त्यास वाटेल यास फरोक्त करण्याचा अधिकार अगदी पुरता यावा. त्याशी कोर्टाचा किंवा मामूल वहिवाटीचा संबंध नसावा. यांना पुढले परिणाम दिसून आले नाहीत. सामाजिक व आर्थिक घडामोडी करणे झाल्यास त्या हळू हळू स्थिरपणे घडवून आणल्या पाहिजेत व त्या अंतःप्रवृत्तीच्या द्वारे झाल्या पाहिजेत. असले वीर्यवान कायदे करण्यात वेळ खर्च करण्यापेक्षा शेतकऱ्यांना शेतकीचे शिक्षण देण्यात खर्च केलेला बरा. त्यांना अधिक कष्टाळू, स्वावलंबी व सत्यधर्मी बनविले पाहिजे. ईश्वराची भीती धरण्यास शिकविले पाहिजे. जमिनीत प्राप्त असलेल्या लोकांच्या हक्कांची गाडाभर निर्भर्त्सना करित बसण्यापेक्षा वरील शिक्षण दिल्यास त्याचा परिणाम चांगला होईल. त्याच्या योगाने जी नैतिक क्रांती होईल ती मान्य करण्यास सरकारच सर्वांच्या अगोदर तयार होईल.”

“१८७१ मध्ये कालव्यासबंधी हिंदुस्थान सरकारने काही कागदपत्र प्रसिद्ध केले आहेत, त्यात काही वर्षांनी जमाबंदीचे नवे नवे ठराव करण्यात काय धोका आहे ते दाखवून दिले आहे. आता येथे वेळी अवेळी न्यायखात्यामार्फत अथवा रोव्हिन्यू खात्यामार्फत सरकारास मध्ये पडण्याची शिफारस होत आहे. कोर्टाच्या बाहेर आपसात समजुतीला वाव नाही. शिवाय नवी खाती वाढवून खर्च वाढणार आहे ते निराळेच. बिहार प्रांताला फायदा होणार नाही असे दरभंगाचे महाराज व नामदार प्यारी मोहन मुकरजी म्हणतात. बंगालचा तरी फायदा होईल काय? या प्रश्नास अपवादरहित ‘होय’ असे उत्तर मला देता येत नाही. फायदा होईल की नाही हे ठरवीत बसण्यात आणखी नवा पुरावा गोळा करण्यात अर्थ नाही. जमीनदारी म्हणजे काही जड चैतन्यरहित वस्तू नव्हे. तशी असती तर कालनिरपेक्ष जसे जड पदार्थांवर तसे तिच्यावर प्रयोग करित बसता आले असते. जमीनदार व कुळे यांच्या स्थितीत फरक होत आहे; परंतु इतक्यातच म्हणजे अधिकाऱ्यांचे रिपोर्ट आल्यानंतर आणखी काही मोठा फरक झाला आहे असे नाही. म्हणून एकवार रिपोर्ट आल्यावर पुन्हा लगेच दुसरा रिपोर्ट मागण्यात अर्थ नाही. माझे म्हणणे मी आणखी स्पष्ट करून सांगतो. बंगाल्यातील हाताखालच्या

अधिकाऱ्यांचे रिपोर्ट वाचून मला तर नवल वाटत आहे. असा आधकारी प्रथम आपल्या प्रांतातील दोन सदगृहस्थांची मते मागवितो. त्यांना अवधी दोन दिवसांची देतो. व आपला रिपोर्ट सज्ज करतो. तो म्हणतो, “मी कायद्याचा मसुदा समग्र वाचला, त्यात जमीनदारांपासून कुळांचे संरक्षण होण्याची मुबलक तेजवीज केलेली आहे. कुळांना जेवढे हक्क देणे अवश्य आहे त्याहूनही अधिक देण्याचा व्यवस्था आहे. आता जमाबंदीचा वसूल करण्याचे काम सोपे झाले! कुळे गैर कायदा हैराण होण्याचा संभव नाही! गैरशिस्त वाढ वसुलीत होईल? मुळीच नाही!” असे म्हटल्यावर आपण प्रमाणातीत कायद्याची स्तुती केली असे त्यास वाटूनच की काय कोणजाणे तो उलट म्हणतो, “पोट वहिवाटाचे प्रकार वाढणार आहेत! रयतेचे नुकसान होणार आहे! फायदा किती होईल ते अनिश्चित आहे. व दिवाणी दावे वाढणार आहेत!” मग यावर शेवटला सफाईचा हात फिरवून म्हणतो. हा कायदा अगदी परिपूर्ण आहे. अमुक एखादी दुरुस्ती करणे राहिले आहे असे म्हणण्यास मी असमर्थ आहे! यातले खरे वर्म असे आहे की या अधिकाऱ्याच्या अंगात आत्मविश्वास नाही. मग दुसरे त्याच्यावर भरवसा ठेवतील अशी आशा त्याने का करावी? ओरिसा प्रांतांतील काही रयती अर्जदार अनुचित भाषा वापरण्यास शिकले आहेत. ती पार्लिमेंटच्या शिष्टाचारास धरून नाही. म्हणून अधिक पुरावा मागविण्याच्या भानगडीत माझे अंग नसावे. जिल्ह्यातून रिपोर्ट येऊन वर्ष झाले नाही. इतक्यातच सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत मोठाल्या घडामोडी झाल्या नाहीत. असल्या तर स्थानिक सरकारांनी त्यांच्याविषयी कागदपत्र पाठवून दिले असते.”

“आता कोणते अपायकारक प्रकार या कायद्याने नाहीसे होतील व कोणते उपायकारक प्रकार अस्तित्वात येतील त्यांची चिकित्सा करून रावसाहेब म्हणाले ‘खुदखस्त’ जी कुळे आहेत त्यांच्या वाटेस न जावे हे बरे. ‘ठरावबंद’ अथवा ‘रहिवासी कुळे’ हे ‘खुदखस्त कुळे’ या शब्दांचे समानार्थी शब्द नव्हेत. ह्या शब्दांचा अर्थ प्रसिद्धच आहे.”

बंगाल्यातील जमिनीच्या दहा हिशातील नऊ हिस्से जमीन लागवडीस आलेली आहे. एक हिस्सा पडत आहे. तिची लागवड करताना जमीनदारांनी दुसऱ्या कुळास हव्या त्या शर्तीवर ती कसण्यास दिली, तर हल्लीच्या कुळांचे काय नुकसान आहे? उलट ती पडित राहिल्याने जमीनदारांचे नुकसान आहे. ते होऊ नये अशी त्यांची इच्छा असल्यास ते सोयीवार शर्तीवरच कुळांना कसण्यास जमीन देण्यास मोकळे असले पाहिजेत. पडित जमीन लागवडीस आणताना नव्या शर्ती सरकाराने का घालाव्यात? व त्या घालताना पूर्वीच्या राजसत्तेकडे का बोट दाखवावे? मी सरकारचा जो एकंदर वसुलावर देखरेख ठेवण्याचा अधिकार आहे तो अमान्य करीत नाही. परंतु असे विचारतो की अठराव्या शतकातील क्षीणबल झालेल्या बंगाल सरकारचा नमुना नक्कल करण्यास आमच्या आताच्या सनदशीर व सुव्यवस्थित सरकाराने अस्सल म्हणून का पुढे ठेवावा? म्हणून बे अदबी न होऊ देता मी असे म्हणतो की तुलनात्मक पद्धती अशा बाबतीत सदोष होईल.

“घरठाण जमिनीसंबंधी मात्र मी असे म्हणतो की वहिवाटीस घेतलेल्या शेत जमिनीशी संबंध असल्याशिवाय बाहेरच्या कुळाकडे त्यांची वहिवाट देऊ नये. असा अधिकार जमीनदारास नसावा. कुळासही नसावा. शेजाऱ्या-शेजाऱ्यांत असले तंटे सर्व देशात अत्यंत जाचक होतात; परंतु या

तट्यांशी आणखी सामाजिक अथवा धार्मिक कारणांचा संबंध जुळला की पापाचे घडे भरून जातात व एकंदर ग्रामसंस्थेचा नाश होतो.”

पुढे रावसाहेब म्हणाले :-

“मला थोडे साधारणपणे करार करण्याचे जे स्वातंत्र्य असते त्यावरील निबंधांविषयी बोललेच पाहिजे. करार करण्याचे जे स्वातंत्र्य असते त्याला काही प्रांतांपुरते अथवा काही विवक्षित वर्गापुरते योग्य कारण दिसून आल्यावर, सरकार निर्बंध घालते. वास्तविक कायद्याप्रमाणे करार करून जी जमीन वहिवाटली जाते ती वहिवाटण्याचा हक्क फरोक्त करून देता येत नाही. तथापि हल्लीच्या कायद्याने कुळांना जी सवलत दिली जात आहे, ती कुळांच्या दृष्टीने तात्पुरती सोय केली आहे असे समजावयाचे. परंतु मागे निर्दिष्ट केलेल्या पडित जमिनीला (जी कोणीही करार करून वहिवाटीस घेतली नाही तिला) ही सवलत देता उपयोगी नाही. करार करण्याचे स्वातंत्र्य अशा पडीक जमिनीविषयी जमीनदाराला पूर्णपणे असले पाहिजे. मात्र ते कायदेशीर असले म्हणजे झाले. बंगाल्यांतील मुलकी अधिकारी ते हिरावू पहात नाहीत. मग काही अधिकाऱ्यांच्या काल्पनिक वर्तुळात बसविण्याकरता जमीनदाराला चतुष्कोणी आकार देण्यात काय मतलब आहे?”

“या मसुद्यात काही कलमे आहेत त्यापासून उपयोग होईल तो कसा काय याविषयी संशय आहे. काहींनी जिल्हा अधिकाऱ्यांचे काम वाढणार आहे. काहींनी इष्ट नसता, अवश्यक नसता, लोकांच्या खासगी व्यवहारात सरकारला हात घालता येणार आहे. तरी जेथे कुळास व जमीनदारास काही सवलती देणे इष्ट आहे, तेथे तशी देण्याची व्यवस्था झालेली नाही ती व्हावी. ही बाब कोणची म्हणाल तर पोट भाड्याने देण्याची विशिष्ट पद्धती होय. जमीनदार आपला हक्क मत्तेदारास देतात. त्याप्रमाणे कुळेही आपला जमीन कसण्याचा हक्क पोट मक्त्याने देतात; त्याच्या योगाने कुळांना एकाहून अधिक जमीनदारांना मक्ता घालावा लागतो. याचा बंदोबस्त झाला पाहिजे. जी कुळे आपली आपणच जमीन कसतात त्यांची स्थिती चांगली आहे. म्हणून आज कायदा बदलण्याची जी संधी आली आहे तिचा फायदा घेऊन जमिनीचे विभाग करून निरनिराळ्या कुळांच्या माथ्यावर जर जबाबदारी टाकता येईल तर तसे करण्याचा विचार केला पाहिजे.” “माझ्या वाट्याला जेवढा वेळ यायचा त्याच्याहून अधिक मी घेतलाच आहे. आमच्या देशातील हवा पाण्याचे मान लक्षात घेता हल्लीच्या समजुतीप्रमाणे जितके श्रम करता येतात तितके, किंबहुना अधिकच मी घेतले आहेत. आणखी कोणी या मसुद्याचे विवरण करील तर आनंदाने ऐकून घेऊ.” असे सांगून या मसुद्याचे पुढे विचार व्हावा असे मत रावसाहेबांनी दिले.

*

*

*

नंतर नामदार मुकरजींनी सूचना आणली की कलम २० पोट कलम ७ हे काढून टाकावे. कारण एखाद्या कूळ एखाद्या गावात १२ वर्षे एखाद्या जमीनीची लागवड करीत आहे किंवा नाही हा प्रश्न निघाला असता ते तशी लागवड करीत आहे असे अनुमान, विरुद्ध बाजूचा पुरावा येई तो काढणे व ते तसेच सिद्ध आहे असे धरणे म्हणजे पुराव्याचा बोजा भलत्याच पक्षकारावर टाकण्यासारखे आहे. तीस रावसाहेबांनी पुष्टी दिली व ते म्हणाले, “यापासून जे अनुमान निघणार आहे, त्याने जमीनीची

मालकी जमीनदाराकडून कुळाकडे जाणार आहे. हे अनुमान भयावह आहे असे न्यायमूर्ती फील्ड यांनी मत दिले आहे. तसेच मि. डॅम्पियर, पूर्वीचे बोर्ड ऑफ रेव्हिन्यूचे सभासद, यांनी दिले आहे.” (ही सूचना नामंजूर झाली.)

*

*

*

दरभंग्याच्या महाराजांनी सूचना आणली की २३ कलमात चौथ्या ओळीतील ‘अयोग्य’ शब्द काढून ‘कायमची कमीयोग्य’ हे शब्द घालावे. कारण या कलमाचा उद्देश कूळ जर जमिनीची नासाडी करू पाहील तर त्यापासून जमीनदाराचे संरक्षण व्हावे असा आहे. कुळाला कायदेशीर रीतीने काढून टाकताना जर त्याने केलेल्या सुधारणांकरता त्यांची नुकसानी भरून द्यावी असे आहे, तर मग कुळाने जमिनीची नासाडी केली तर उलटपक्षी जमीनदाराचे संरक्षण का करू नये? रावसाहेबांनी हिला पुष्टी दिली. व मि. नामदार बेली यांनी एक दरभंग्याच्या महाराजांच्या सूचनेप्रमाणे सूचना आणली ती मंजूर झाली.

नंतर नामदार अमीर अली यांनी वहिवाटदार कुळास आपली जमीन वहिवाटण्याचा हक्क दुसऱ्या कोणत्याही स्थावर जमीनीवरचा मालकी हक्क विकता येतो तसा विकता यावा अशी सूचना आणली. तिला विरोध करताना रावसाहेब म्हणाले असा फरक करण्याचे योजनाऱ्यांनी देशाचा त्यापासून फायदा आहे असे सिद्ध केले पाहिजे. वहिवाटण्याचा हक्क फरोक्त करता येत नाही असे बंगाल हायकोर्टाने ठरविले आहे. त्याच्या पुढे बंगाल सरकारास व हिंदुस्थान सरकारास जाण्याची इच्छा नाही. हल्लीची सूचना मान्य केल्यास दुसरी कित्येक कलमे काढावी लागतील व कित्येकास निर्बंध घालावे लागतील. नंतर नामदार मुकरजी, ना. मि. गिबन, ना. मि. हन्टर व व्हाईसरॉय यांची भाषणे झाली.

(ही सूचना परत घेण्यात आली.)

नंतर दरभंग्याच्या महाराजांनी सूचना आणली त्यात कलम ४३ गाळावे अशी शिफारस केली. त्यास अनुमोदन देताना रावसाहेब म्हणाले, “ज्या रयतेला जमीन वहिवाटण्याचा हक्क प्राप्त झाला नाही त्या रयतेपासून होणारा वसूल वाढविण्याच्या कामी काही अटी घालणे न्यायाचे कसे आहे ते मला समजत नाही असे मि. फील्ड म्हणतात. विवक्षित शर्तीवर जो जमीन कसण्यास घेतो त्याला जमीन वहिवाटण्याच्या ज्यादा हक्क कसा प्राप्त होणार?”

नंतर नामदार सर स्ट्रुअर्ट बेली यांनी सूचना आणली की कलम २९ वे काढून त्यात नवे कलम घालावे. जमीन वहिवाटण्याचा हक्क ज्याला प्राप्त झाला आहे ते कूळ जर पैशाच्या रूपाने खंड देत असेल तर तो खंड लेखी व रजिष्टर कराराने काही प्रमाणात काही अटींवर वाढविता यावा. या सूचनेत काही संदिग्धार्थ शब्दसमुच्चय होता. उदाहरणार्थ ‘खंड अगदी कमी असेल तर’ ‘वाजवी खंड’ इ. त्यांना हरकत घेऊन रावसाहेबांनी सांगितले की यांच्या योगाने तोंडी पुराव्याला वाव मिळणार आहे. त्यामुळे या कायद्यातील काही मुख्य तत्वांचे परिवर्तन होणार आहे.”

शेवटी रावसाहेबांनी एक स्वतः अशी सूचना आणली की, सरकार जेव्हा जेव्हा या कायद्याचे कलम ११२ याची अंमलबजावणी करावयास निघेल तेव्हा मुलकी आधिकाऱ्यांनी केलेल्या जमाबंदीच्या

ठरावांच्या रेकॉर्ड्स गव्हर्नर जनरल यांच्या मंजूरीशिवाय कायमपणा येऊ नये. या सूचनेच्या समर्थनार्थ रावसाहेब म्हणाले: “हा कायद्याचा भाग अपवादात्मक आहे असे या कायद्याची ज्या नामदार सभासदाकडे कामगिरी सोपविली आहे तेच म्हणतात. या भागाची अंमलबजावणी करण्याचे प्रसंग जितके येतील, तसेच जितक्या लवकर लवकर येतील असे लेफ्टनन्ट गव्हर्नर म्हणतात तितके व तितक्या लवकर ते येणार नाहीत अशी आशा करतो. तथापि सरकारी आधिकाऱ्यांना आपल्या बलाचा उपयोग करून कधी कधी कुळे व जमीनदार यांच्यामधील तंटा वसुलासंबंधी ठराव करून मोडावा लागेल व कायद्याच्या नेहमीच्या कलमास बाजूला सारावे लागेल. हे खरे आहे म्हणून माझे म्हणणे असे आहे की रेव्हीन्यू अंमलदारांनी करून दिलेल्या ठरावांना कायमपणा येण्यापूर्वी, गव्हर्नर जनरल यांच्याकडे अपील करण्याची संधी मिळाली पाहिजे. अशी शर्थ जमीनदार व कुळे या उभयतांच्या हिताची आहे. मी कोणाविषयी गैरविश्वास धरीत नाही. या कायद्याच्या या भागांतील कलमे सुराज्याप्रीत्यर्थ आवश्यक आहेत अशी गव्हर्नर जनरल यांना खात्री वाटत आहे. तिच्या योगाने बंगाल प्रांतात असलेल्या ज्या परिस्थितीवर काही प्रकाश पडत आहे, तिच्याकडे पाहूनच मी वरील सूचना करीत आहे. साधारण कायद्यांचे निर्बंध जेव्हा बंद होतात तेव्हा हिंदुस्थान सरकाराने उभयतांचे तंटे मिटविण्यास मध्यस्थ होण्यास तयार असले पाहिजे. मी ही सूचना सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनेच आणीत आहे. माझ्या मते ही सूचना मान्य झाल्यास उभयपक्षांस धीर येणार आहे. आमच्या प्रांतांत हक्कांची नोंदणी नाही. तथापि हिंदुस्थान सरकारास जर हक्कांची नोंदणी असली पाहिजे असे वाटत असेल व ती तयार करावयाची असेल तर पुढे जिच्यापासून फायदा होईल अशीच नोंदणी तयार करावी.”

(ही सूचना मान्य झाली.)

नंतर नामदार गिबन यांनी १२० व्या कलमावर उपसूचना आणली. तिला पुष्टी देताना रावसाहेब म्हणाले. “या पडित जमिनीच्या भागाचे मी नीट मनन केले आहे. मोठ्या पडित जमिनीच्या मालकाने घरी शेतकी करण्याकरता काही जमीन का राखून ठेऊ नये ते मला मुळीच समजत नाही. या कलमाप्रमाणे त्याने एक कूळ पडित जमिनीत घातले रे घातले, की ती जमीन गेलीच म्हणून समजा. त्यामुळे या कलमाचा परिणाम असा होईल की तो आत कुळे भरणारच नाही. रोज मजुरी घेऊन शेतात काम करणाऱ्यांची संख्या वाढविण्याचा जर या कायद्याचा हेतू नसेल तर या कलमाने कायद्याच्या मूळच्या हेतूस धक्का बसेल.”

(सूचना नामंजूर झाली.)

नंतर नामदार मि. गिबन यांनी कलम १७४ गाळावे अशी सूचना आणली. कारण या कलमाने ज्या कर्जदार कुळाचा हक्क विकला जाणार आहे त्याला विक्रीनंतर ३० दिवसांची मुदत तो हक्क परत प्राप्त करून घेण्याला देण्यात येत आहे. मात्र त्याने खरेदीदारास लिलावातील रकमेवर शेकडा पाच फायदा द्यावयाचा आहे. याने कुळे खरेदीचा दिवस पुढे ढकलतील. प्रामाणिक जमीन कसणारी कुळे लिलावात भाग घेणार नाहीत. त्यांना कोर्टात खेपा घालण्यास, पुन्हा ३० दिवस वाट बघण्यास व पुन्हा पैसे परत घेण्यास वेळ नाही. सटोड लोक मध्ये पडतील. ते जमीन आपल्याकडे ठेवण्यास

विकत न घेता पुन्हा कोणास फायद्याने विकण्याकरितां घेतील. तेव्हा रावसाहेब म्हणाले, “सर्व कोर्ट ज्या सट्टेबाजीच्या विरुद्ध आहेत तिला उत्तेजन येणार आहे. वतनदार कुळे व वहिवाटदार कुळे यांना एका अर्थी मदत होणार आहे. कारण आपल्या हक्कांचे लिलावदार असतील त्यांना व्याजासकट पैसे देऊन टाकून कृतकर्माचा पश्चात्ताप करण्याची सवड त्यांना मिळणार आहे. वारंवार आलेली संधी फुकट दवडणाऱ्यांचा कड घेणे रास्त नाही. सट्टेबाजीस वाव मिळतो ही खरी अडचण उपस्थित होणार आहे. त्यात कोणाचा फायदा नाही.”

(सूचना नामंजूर झाली.)

नामदार मुकरजी यांनी कलम १७८ कारणे एक सूचना आणली. तिला पुष्टी देताना रावसाहेब म्हणाले, “वह्मिवाटदार कुळे व उपरी कुळे यात फरक ठेविला पाहिजे व रयत आणि जमीनदार यांचा, कोर्टाच्या मदतीशिवाय तंट्टे आपसात समजीने मिटविण्याचा मार्ग शक्य तितका अप्रतिरुद्ध ठेवला पाहिजे.”

(नामंजूर)

नंतर नामदार मि. स्ट्यूअर्ट बेली यांनी हा कायदा पसार व्हावा अशी सूचना आणली तेव्हा रावसाहेब म्हणाले: - “आजच या मसुद्यावर मत देण्याचा प्रसंग आम्हावर येईल अशी आमची कल्पना झाली नव्हती. निवडक कमिटीत या कायद्याच्या मसुद्याची घडन नक्की होत असता नामदार सभासदांनी जी भाषणे केली त्यात व एकदा सभेतील वादविवादात, नामदार रेनाल्ड्स जे म्हणाले की, निवडक कमिटीने घालून दिलेली तत्त्वे सोडून द्यावयाची नाहीत त्याकडे लक्ष दिले म्हणजे १८५६ व १८६९ साली केलेल्या कायद्यातील मूलभूत तत्त्वांस सोडून जी कलमे या मसुद्यात घातलेली आहेत त्यात काही फरक होण्याची मला आता पुढे आशा उरली नाही असे वाटते. पुढील कठीण परिस्थितीचे वर्णन हायकोर्टातील विद्वान न्यायाधीश नामदार फील्ड यांनी एका वाक्यात केले आहे, ते असे: ‘देशाच्या स्वाभाविक प्रगतीला धरून जे हक्क आम्ही राज्याचा कारभार करताना उत्पन्न होऊ दिले त्यात हात घालून जमीनीच्या स्वामित्वाची सिमाचिन्हे हलविण्यापुरती कारणे दाखविण्यात आली नाहीत.’ हे म्हणणे पोटरयतेला व बिगरवह्मिवाटदार रयतेसंबंधी पूर्णपणे लागू आहे. हिंदुस्थानातील मामूल वह्मिवाटीप्रमाणे असल्या रयतेला काही फायदेशीर हक्क प्राप्त होत नाहीत. मी नेहमी चुकी कोणी दाखवून देईल तर मान्य करीन असे म्हणून जे बोलायचे ते बोलत असतो. पोटरयत व बिगर वह्मिवाट रयत या नव्यानेच आता उत्पन्न करण्यात आल्या आहेत. आधीच अनेक तऱ्हेचे भिन्न हक्कदार अस्तित्वात असता त्यातच आणखी भिन्नभिन्न तऱ्हेचे हक्कदार नव्याने निर्माण करावयास नको होते.”

“रयतेशी केलेले करार रजिष्टर करावयास लावून रयतेला त्यांच्याद्वारे सुरक्षितपणाचा मार्ग खुला असता तर पुष्कळ रयतेचा फायदा झाला असता. शिवाय पूर्वी जेथे हक्क अस्तित्वातच नव्हते, तेथे त्यांच्या निर्मितीच्या शक्याशक्यतेसंबंधी कलमे घालण्यात आली आहेत. उदाहरणार्थ पडित जमिनीसंबंधी. ही घालण्यात जर दिरंगाई झाली असती तर सरकारचा फायदा होऊन जमिनीत सुधारणा झाली असती. कोणत्याही वर्गाच्या रयतेचा मुळात काही हक्क संबंध नसता नव्याने केलेले

करार सरकारी रीतीने रजिस्टर केलेले अतःएवं सुरक्षित असे करण्यात लोकांना प्रतिबंध का असावा ते समजत नाही. अशा करारांनी उभयपक्षांचे कल्याण झाले असते व देशाची प्रगती झाली असती.”

“या मसुद्याविरुद्ध पुष्कळ चळवळ झाली. तिचाही फार गजाबजा करण्यात आला आहे. तरी उभयपक्षांस सांगतो की, त्यांनी आज कायदा करण्यात येईल त्याचा अंमल करण्यास प्रामाणिकपणे साहाय्य करावे मात्र माझ्या मते दिवाणी दावे इतके वाढणार आहेत की किती ते मनात आणल्यास भयच वाटेल. या मसुद्याच्या एवढ्या प्रचंड आवारात आपसात समज करण्याला वाव ठेवणारे एकही कलम नाही. हा प्रकार असा का ते मला अगदी समजत नाही. मी सर्व कागद फार काळजी घेऊन वाचले आहेत. त्यावरून मला वाटते की, दिवाणी दाव्यांची वाढ या कायद्याने होईल. म्हणून या मसुद्याच्याविरुद्ध मत दिले नाही तरी मला तर्फे मत देता येत नाही म्हणून वाईट वाटते.”

प्राप्तीवरील कराचा कायदा

१८८६ साली हिंदुस्थान सरकाराला आपले उत्पन्न ७०,००,०००, सत्तर लक्ष रुपयांनी वाढवावयाचे होते. त्याकरता प्राप्तीवर कर बसविण्याचा कायदा काउन्सिलपुढे आणण्याची परवानगी सर ए. कॉल्विन यांनी मागितली. तेव्हा आयात मालावरील जकातीचा प्रश्न उद्भवून त्यावर रावसाहेब फार झगडले.

“शेट वरजीवनदास व शेट शापुरजी यांना सांगा की आयात मालावरील जकातीसंबंधाच्या युद्धात गुंतलो आहे.”

(११.१.८६ शेट हरकिसनदास यांना पत्र)

रावसाहेबांना या कार्यात कुणाचे साह्य मिळाले नाही अशी त्यांची तक्रार होती. “माझी स्थिती येथे चमत्कारिकच आहे. कौन्सिलातील चार हिंदी सभासदांपैकी दोन येथे नाहीत. एका मोठ्या सामर्थ्यवान संस्थेचा एक प्रतिनिधी आहे. पण त्याने अजून एक ओळही लिहून धाडून दिली नाही. चेम्बरचा जो सभासद आहे त्याच्याकडून जेवढे काम होईल अशी आशा वाटत होती तेवढे त्याने करून ठेवले आहे. मी फक्त माझे मुद्दे पुढे आणीन व स्वस्थ बसेन. मी सर्वच बिलाविरुद्ध मत नमूद करून ठेविले आहे. तुम्ही म्हणता ते मला एकंदर मान्य आहे. पण अद्यापि मुंबईतील सार्वजनिक संस्थांकडून एक अक्षर लिहिलेले चिटोरेही आले नाही! मद्रासकरांनी मात्र धीटाईने चाल केली आहे. कलकत्ता हळूहळू मागाहून येत आहे. पण मुंबई कोठेच नाही!” २३.१.८६चे बेंगाली यांना पत्र.

ही अशी असह्य स्थिती रावसाहेबांना खेदकारक झाली असे दिसते.

“तुम्हाला अजून माझी येथे स्थिती काय आहे तिची बरोबर कल्पना झाली नाही असे दिसते. ती सुखाच्या स्थितीच्या उलट आहे. सिलेक्ट कमिटीतून कायदा बाहेर पडून आला आहे. आता काही चालणार नाही. वाटेल ती सूचना आणली तरी ती खात्रीने नापसंत ठरेल.”

(२३.१.८६ डॉ. भिकाजी यांना पत्र)

“प्राप्तीवरील कराचा कायदा पुढील शुक्रवारी निकालास येणार तेव्हा आम्ही मात्र निराळे राहू. कारण तो कायदा कायमचा करणार.”

(२३.१.८६ वे. वामनराव जोशीबुवा यांना मराठी पत्र)

“या कराच्या आयुर्मर्यादेविषयी तुमचे मत माझ्याशी जुळत नाही म्हणून मला वाईट वाटते. मी स्वतः या कराच्या खात्यात कलेक्टर होतो व त्या खात्याविषयी अदमासाने बोलायचे व त्याच्या तर्फेने होईल तेवढे बोलायचे म्हणजे याच्यामुळे चहाडखोर बातमी देणाऱ्यांची सेना, किंवा लफंगे आणि मंडळी इत्यादींचा सुळसुळाट होता व त्यांच्यापुढे मोठे सत्ताधीशही हतबल होतात.”

(२६.१.८६ चे शिशिर बाबूस पत्र)

या युद्धाची काही कल्पना वाचकांना व्हावी म्हणून हा कायदा काउन्सिलात पास झाला त्यावेळी रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश पुढे दिला आहे.

रस्त्यांच्या नाक्यावरील जकात, म्युनिसिपालिट्यांचे कर, मिठावरील कर व तीस तीस वर्षांनी फेरतपासणी होऊन वाढत जाणारे जमिनीवरील कर इत्यादी सरकारदेण्याने आधीच ओडघस्तीस आलेल्या शेतीच्या उत्पन्नावर हा कर बसावयाची नाही म्हणून रावसाहेबांनी आनंद प्रदर्शित केला. त्याचप्रमाणे खाऱ्या जमिनीवरील उन्हाच्या तापाने झालेल्या खरपुड्या मिठाकरता ओरपताना आढळणाऱ्या गरीब प्रजेच्या मिठावर आधीच बसविलेला कर सरकारचे उत्पन्न वाढवावयासही वाढवावयाचा नाही म्हणून सरकारच्या शहाणपणाची त्यांनी तारीफ केली. धान्याप्रमाणेच मीठ करापासून अगदी मुक्त पाहिजे, ते शक्य नसेल तर निदान त्यावरचा कर शक्य तितका हलका पाहिजे असे मत नमूद करून ठेवले.* सत्तर लाखांची तूट भरून काढण्याकरिता आयात मालावरील जकातीची बाब काउन्सिलापुढे नाही ही खेदाची गोष्ट आहे, असे सांगून रावसाहेब म्हणाले:

“हिंदुस्थानात आयात मालावर जकात बसविलेली होती, ती सर्व जगातील भिन्न देशांत आयात मालावर बसविलेल्या जकातीपेक्षा फारच कमी होती.”

“शिवाय विलायतेहून येणारे तलम कापड श्रीमंत लोकांच्या चैनीकरता असल्यामुळे त्यावरील जकात उठवण्याचे कारण नव्हते. नंतर १८६७ सालापासून १८८५ सालापर्यंत आयात मालाची वाढ ‘टेकडीच्या आकारापासून पर्वताच्या आकारापर्यंत कशी वाढत गेली ते सालोसालचे आकडे देऊन सिद्ध केले. व या मालावरील जकात, जी हलक्यात हलकी होती ती उठवून हिंदुस्थानचे कसे विनाकारण नुकसान होत गेले ते दाखविले व आयात मालावर जकात बसविणे ही प्राप्ती वाढविण्याचा हिंदुस्थानाचा कायदेशीर हक्काचा मार्ग असता तो बंद करण्यास नको होता असे स्पष्ट सांगितले. शेकडा सव्वा रुपया प्रमाणे या आयात मालावर जर त्यावेळी जकात बसविण्यात आली असती तर ६६ लाख रुपये जमले असते व हिंदुस्थानच्या २५ कोटी प्रजेवर माणशी अर्धा आणाच कर बसला असता; परंतु गरीब लोक, हे तलम सुताचे कापड वापरीत नसल्यामुळे एवढ्या प्रमाणानेही कर त्यांच्यावर बसला नसता. श्रीमंतांच्या चैनीला तो सहज झेपला असता. शिवाय हा कर अप्रत्यक्ष रीतीने बसत असल्यामुळे प्रत्यक्ष रीतीने बसत असलेल्या प्राप्तीवरील कराप्रमाणे जाचक झाला नसता. इंग्लंडसुद्धा नेहमी खुल्या व्यापार पद्धतीचा पाडा ज्याच्या त्याच्या जवळ वाचून प्रसंगोपात

परकी देशांतून इंग्लंडमध्ये येणाऱ्या मालावर जकात बसविण्यास कमी करीत नाही. असे असता विशेषतः असा आयातीवरील कर गरिबांना मुळीच जाचक नसता व तो नुसत्या श्रीमंतांवर पडत असता व हिंदुस्थानच्या तिजोरीस त्याने बळकटी येत असता, हिंदी लोकांच्या फायद्याकरताही नुसती नावाची म्हणजे अल्प जकात बसविण्यास हिंदुस्थानालाच का परवानगी नसावी अशी पृच्छा केली. आयात मालावरील जकात वसूल करण्यास खर्च थोडा लागतो व प्राप्तीवरील कराचा वसूल करण्यास खर्च फार लागतो. म्हणून या दुसऱ्या महाग कराचा अंगीकार होत असल्याबद्दल आश्चर्य प्रकट केले. प्राप्तीवरील कर बसविण्याचा मार्ग निर्वाणीचा उपाय आहे; त्याचा अंगीकार उठल्या बसल्या करावयाचा नसतो असे सुचविले. या कराचा वसूल करण्यात मोठमोठाल्या अडचणी उत्पन्न होतात. त्या सर्व जरी सांगत बसावयास नको आहे, तरी हा कर प्रामाणिक मनुष्यास जाचक होतो. मनुष्याची नीती भ्रष्ट करणारा हा मार्ग आहे. असा अनुभव हा कर प्रथम बसविला त्यावेळी रावसाहेब त्याच कामावर असल्यामुळे त्यांना चांगला आला आहे असे त्यांनी सांगितले. या कराचे अवलंबन करू नये असे जे लोक आजपर्यंत सविनय वाणीने सरकारास सांगत आले त्यांच्या त्या वाणीत मी वरील कारणास्तव भर घालीत आहे, असे म्हणाले. हिंदुस्थानच्या खर्चाची लक्षपूर्वक चौकशी करण्याचे गव्हर्नर जनरल यांनी ठरवले आहे. त्याप्रमाणे चौकशी होऊन हा प्राप्तीवरील कर बसवावयास लावणारी कारणेच उरणार नाहीत अशी सौख्यावह आशा दर्शविली व ते पुढे म्हणाले:- “माझ्या इलाख्यात जमीन मोजणीचे काम संपत आले असता त्या खात्याची आता जरूर नाही. ते दहा वर्षांपूर्वी जेवढे अवाढव्य खर्चाचे होते तेवढ्याच खर्चाचे आता आहे. १८२० साली या खात्याविषयी माउंट स्ट्यूअर्ट एल्फिनस्टन काय म्हणाले ते लक्षात घेता ज्या जिल्ह्यांत या खात्याचे काम सरले आहे त्या जिल्ह्यांतही या खात्यास चिरंजीवित्व प्राप्त झाले आहे ते वृथा होय.”

“रानाच्या खात्याचे पिलू आता इनाम कमीशनाप्रमाणे वाढीस लागले आहे.”

“या सर्व्हे खात्याच्याच पायावर म्हणजे याच इमारतीच्या अवाशिष्ट सामग्रीतून शेतीच्या खात्याची रचना होऊ घातलेली आहे. मी स्वतः जमिनीचा मालक आहे. शेती कशी करतात त्याची माहिती आहे व वेळोवेळी जी माहिती मिळते तिचा मी उपयोग करीत असतो व तीवरून सांगतो की या खात्यावर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण या खात्यापासून होणाऱ्या फायद्याच्या प्रमाणाहून फार मोठे आहे. म्हणून या खात्याकडे प्रेमदृष्टीने मला पहाता येत नाही. परंतु या सर्व खात्याहून आणखी एक खाते आहे व ते असे आहे की एकामागून एक येणारे फडणीस त्याची वाढ छोट्याविषयी उत्सुकताच दाखवीत आले आहेत व त्याप्रमाणे सरकारला एक दिवस उद्युक्त झालेच पाहिजे. ते खाते कोठले तर सैन्याचे खाते. यातील स्टाफ कोरमधील बढत्या, सर चार्ल्स ट्रेव्हालयान १८७० साली लंडनमध्ये म्हणाले त्याप्रमाणे चाकरीच्या वर्षाबरोबर अधिकाधिक मिळत जावयाच्याच. काही वर्षांनी सर्वच मोठ्या पदवीस पावून मोठाले पगार व मोठ्यातमोठी पेन्शने खात बसावयाचे. आम्ही बरोबरच वृद्ध होत आहोत व आमची सारखीच वृद्धी होत आहे हा त्यांच्या गाण्याचा सूर आहे. ही स्थिती समाधानकारक नाही व पुढे फार असमाधानकारक होईल. हे माझे मत नाही. पण आता रेल्वेचा प्रसार झाला आहे. देशात सर्वत्र शांतता आहे. मग एवढ्या सैन्याची आवश्यकता

नाही.^९ सैन्याची कर्तबगारी राखून हा खर्च जर कमी करण्यात येईल तर प्राप्तीवर कर ठेवण्याचा प्रसंगच येणार नाही.”

नंतर कर आकारताना व्यापारी लोकांनी दिलेले उत्पन्नाचे आकडे बाहेर फुटता कामा नये. ही मिळालेली माहिती गुप्त ठेवण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे व ती खबरदारी सिलेक्ट कमिटीकडे बिल गेले म्हणजे घेण्यात येईल. अशी रावसाहेबांनी अशा प्रकट केली.

नंतर सिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टवर चर्चा सुरू व्हावी असे काउन्सिलात सूचना आणल्यावर रावसाहेबांनी या कायद्यावर दुसरे मुद्देसूद भाषण केले. हा कायदा पसार करावयाचाच असेल तर त्याला एक किंवा दोन वर्षांची मुदत घालावी असा त्यांनी आग्रह धरला व म्हणाले, “जर हा कर सालोसाल हयात ठेवावयाचा असेल तर या देशाच्या करांचा जो इतिहास आहे तो याच्याविरुद्ध साक्ष देईल. असला प्रत्यक्ष स्वरूपाचा कर या देशाच्या स्थितीस अनुचित आहे. ग्लॅंड्स्टन साहेबांचे तर हा कर जास्तीत जास्ती सात वर्षे पर्यंतच राहावा असे म्हणणे आहे. १८३९ पासून १८४४ पर्यंत जाचक असलेले कर ज्या सरकारने नाहीसे केले त्याच सरकारने फिरून असला कर बसविण्यास उद्युक्त होता कामा नये. झालेच तर याची मुदत अमुक असे निश्चयाने ठरविले पाहिजे.”

नंतर नामदार मुकरजी यांनी 'सालोसाल' हे शब्द बिलातून गाळले जावे अशी सूचना^{१०} आणली. हिला रावसाहेब दुजोरा देताना म्हणाले.

“आकारणीत विषमता असते या सबबीवर या कराच्या विरुद्ध सर्व जनता असते ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. वसुलाच्या कामात जी रिकामी चौकशी करावी लागते तिचे परिणाम चांगले होत नाहीत व सर्वांत वाईट परिणाम होतो तो हा की पुष्कळ फसवाफसवी सुरू होते. ह्या प्रकाराची निंदा करताना कितीही कडक भाषा वापरली तरी ती मृदूच ठरेल.” या अर्थाचा उतारा ग्लॅंड्स्टन साहेबांच्या भाषणातून देऊन रावसाहेबांनी आपल्या मताचे समर्थन केले. सरकारचे काम सुरळीत चालण्यास द्रव्य पाहिजे ते जमविण्यास एक दोन वर्षांपुरतेच जर अशी कराचे अवलंबन करावयाचे असते तर मी तर्फेने मत दिले असते. हा कर कायमचा बसवावयास आधार नाही म्हणून अशी कराशी मला काही कर्तव्य नाही असे स्पष्ट सांगितले.

नामदार प्यारीमोहन मुकरजी यांची सूचना नापास झाली. हे भाषण रावसाहेबांच्या नेहमीच्या रीतीप्रमाणे मुद्देसूद साधार व स्पष्टोक्तीप्रचूर आहे. ते संक्षिप्त असल्यामुळे गौण मुद्द्यांचे वर्णन त्यात आले नाही. आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ दिलेली कोष्टके, सर ट्रेव्हलियान सारखे जुने फडणीस व सर विल्यम मॅन्सफील्ड सारखे संन्याधिकारी व मुंबईचे सोराबजी शापुरजी बेंगालीसारखे अनुभविक व्यापारी यांची मते उचित स्थळी रावसाहेबांनी दिलेली आहेत. त्या योगाने हे भाषण चिरस्मरणीय झाले आहे.

एवढे सरस भाषण रावसाहेबांनी केले खरे पण त्यातील काही महत्त्वाचे मुख्यतः सैन्याच्या खर्चासंबंधाचे व दुसरे काही भाषण वर्ज्य करून बाकी भाषण अँग्लोइंडियनांच्या दैनिकांतून आले होते. त्यामुळे मुंबई गॅझेटचे चालक मि. ग्रिअरी याकडे रावसाहेबांना आपले सर्व भाषण तारेने पाठवावे लागले व मूळ भाषण विस्तृतपणे मुंबईच्या व कलकत्याच्या पत्रांतही येण्याची तजवीज करावी लागली.

लघुलेखनपद्धती त्यावेळेस पूर्णत्वास पोचली नसावी. रावसाहेबांचे भाषण बिनचूक उतरून घेण्यात येत नसे अशी त्यांची तक्रार असे. म्हणून सरकारी रीतीप्रमाणे भाषणे छापली जात तेव्हा आपल्या भाषणाची प्रुफे तपासण्यास रावसाहेब मागवीत असत.

हिंदू व बौद्ध या धर्मातील लोकांच्या मृत्युपत्र करण्याच्या अधिकाराविषयीचा कायदा ^{११}

हिंदू व बौद्ध या दोन धर्मातील लोकांना मृत्युपत्र करून आपल्या मालमत्तेची आपल्या पश्चात व्यवस्था करण्याच्या अधिकाराविषयी १८८१ साली एका कायद्याचा मसुदा हिंदुस्थान सरकारच्या कायदेकानू करणाऱ्या सभेत यावयाचा होता. त्यावर मुंबई सरकारने विचारल्यावरून रावसाहेबांनी मत दिले त्याचा सारांश :-

यातील एक भाग फारफार तर निरर्थक ठरेल व दुसरा परिणामी घातुक होईल. करू घातलेल्या कायद्याची अवश्यकता नाही, व आहे असे सिद्ध केलेले नाही. अशा तऱ्हेचा कायदा केल्यास आपल्या पवित्र धर्मशास्त्रावर तत्काल घाला आला असे सर्व हिंदूस वाटे. वारसाच्या बाबतीत व इतर करारांच्या बाबतीत हिंदूधर्मशास्त्रात हात न घालण्याला सरकार मागेच वचन देऊन चुकले आहे त्याचा भंग होत आहे असे वाटे. जुन्या स्मृतीग्रंथांत मृत्युपत्र करण्याच्या अधिकाराविषयी बीजभूत वचने आहेत की नाहीत हा आताचा प्रश्न नाही, परंतु काही एका तऱ्हेची मृत्युपत्रे करून ठेवण्यास स्मृतीचा आधार आहे व त्यावरूनच मृत्युपत्रे करण्याचा हल्ली तर बराच प्रघात पडला आहे. म्हणून मृत्युपत्रे करण्याच्या वहिवाटीस आळा घालण्याने इंग्रजी कायद्याच्या धर्तीवर केलेले सूक्ष्मभेदी नियम जे हिंदूसमाजास लागू नाहीत ते त्यास लागू करण्याने मृत्युपत्र करून मालमत्तेची व्यवस्था करण्याच्या पद्धतीची वाढ होणार नाही.

या मसुद्याच्या हेतूपत्रकात म्हटले आहे की हिंदू-मृत्युपत्राचा १८७० चा एकविसावा कायदा, लोअर बेंगाल, आसाम व मद्रास शहर व मुंबई शहर येथे लागू केल्याने खोटी शपथ घेणे, बनावट दस्तऐवज करणे इ. कपट प्रयोगांस गेल्या ११ वर्षांत चांगलाच आळा बसला आहे; म्हणून तो कायदा ब्रिटिश हिंदुस्थानातील अवशिष्ट राहिलेल्या भागास लागू करणे इष्ट आहे. पण ज्या ठिकाणी सक्सेशन अॅक्ट व हिंदू-मृत्युपत्राचा कायदा लागू केलेला नाही त्या ठिकाणी हे गुन्हे सतत अवश्यमेव वाढल्याची उदाहरणे सोबतच्या कागदपत्रात दिलेली नाहीत. बनावट लेखास या कायद्याने आळा कसा बसेल ते समजत नाही. खोट्या शपथेस लेखी मृत्युपत्र असल्याने अंशतः आळा बसेल.

तुम्ही मृत्युपत्रच लेखी असावे असे ठरविता मग मनुष्याचे प्रत्येक करार मदार लेखी असावेत असे का ठरवीत नाही? हिंदुस्थानात कोणत्याही व्यवहाराला लेख अवश्य आहे असे नाही. हा पुरातन संप्रदाय आहे. असे असता ही पद्धती मोडून टाकण्याकरता आरंभी इलाख्याच्या राजधानीच्या बाहेर केलेल्या मृत्युलेखांसच का हाताशी धरण्यात येत आहे?

हा कायदा लागू करण्याचे दुसरे एक कारण सरकार पुढे आणते ते हे की कायदा म्हटला म्हणजे तो सर्वास समसमान असावा. असे आहे, तर हा कायदा मुसलमानांना का लागू करीत नाही, ते

कळण्यासारखे नाही. महंमदी धर्मात तोंडी मृत्युपत्र विहित आहे, व ते तसेच हिंदूधर्मशास्त्रातही विहित आहे. खोट्या शपथांची जी सबब हिंदूंच्या पुरता कायदा बदलण्याकरता पुढे आणण्यात आली आहे, ती सबब मुसलमानांच्या संबंधीही कायदा बदलण्याकरता पुरेशी वाटली पाहिजे. हल्लीचे बिल व १८७० चा कायदा ही १८६५ च्या सक्सेशन अॅक्टार्च विस्तृत रूपे आहेत; पण सक्सेशन अॅक्ट तर हिंदू, मुसलमान व बौद्ध या धर्मातील लोकांना लागू नाही असे ठरलेले आहे. ब्रम्हदेशांतील बौद्ध धर्मीयांना हा कायदा पाहिजे असेल व ते तसे सांगत असतील तर त्यांच्या गरजेपुरता करा. हिंदूस, तसेच महंमदीयांना त्यांच्या धर्मशास्त्रात हात घालणारा कोणताही कायदा अरुचि उत्पन्न करणारा आहे. हा कायदा करण्यापूर्वी सरकारने जरा थांबून स्वस्थपणे विचार करावा अशी माझी विनंती आहे. दहाव्या कलमांत ठरविल्याप्रमाणे हा कायदा काही जिल्ह्यांना लागू करावयाचा नाही. म्हणजे ज्यांना हा कायदा लागू करावयाचा आहे त्यांची हा कायदा आमच्याकरता करा अशी मागणी होती असे सिद्ध होत नाही. याचा अर्थ असा होतो की हिंदुस्थान म्हणजे एक नेहमीची कायद्याची प्रयोगभूमी आहे, असे समजले जाते.

तिसरे कारण असे दाखवण्यात आले आहे की जेथे जेथे हिंदूंच्या मृत्युपत्राचा कायदा लागू आहे तेथे तेथे जमिनीचा भाव चढत गेला आहे. कारण काय? तर म्हणे त्याने जमिनीच्या मालकीचा पत्ता बरोबर लागतो व भराभर खरेदी विक्री होते. त्यावर मी म्हणतो की मुंबईविषयी विचाराल तर हे म्हणणे खरे नाही. माझा मुंबईच्या जमिनीच्या किमतीच्या इतिहासाशी संबंध पुष्कळ येतो. मी स्वतः २० वर्षांच्या पूर्वीपासून येथील काही जमिनीचा मालक आहे. कॉर्पोरेशनचा सभासद आहे. टाउन काउन्सिलचा सभासद आहे. परंतु या कायद्यानेच जमिनीची किंमत वाढल्याचे मला ठाऊक नाही.

हिंदू अथवा बौद्ध मनुष्याला मृत्युपत्रावरून मालमत्तेची विल्हेवाट लावण्याचा अधिकार केवढा आहे ते निश्चित करण्याकरता कलम ३ हे घातलेले आहे, व तो अधिकार केवढा आहे असे पुसाल तर ते कलम सांगते की हिंदू अथवा बौद्ध म्हणून अवशिष्ट रिक्थोपभोग घेण्याचा ज्यांचा हक्क आहे त्यासंबंधी काही निर्बंध ठेऊन मालमत्तेची विल्हेवाट करण्याचा त्याला जेवढा अधिकार आहे तेवढा! म्हणजे हिंदूधर्मशास्त्राकडे अथवा बौद्धधर्माकडे वळल्याशिवाय वरील मृत्युपत्रविषयक अधिकार निश्चित करिता येत नाही. मग या कलमाचा उपयोग काय? हे कलम घालून एका विशिष्ट शब्दसमुच्चयाबद्दल दुसऱ्या विशिष्ट शब्दसमुच्चयाची योजना करणे हे घोटाळा उत्पन्न करण्यासारखे आहे.

यात हिंदूचा अविभक्तपणा (Joint Family) व इंग्लिशांचा संयुक्तोपभोगाधिकार (Joint Tenancy) यांत साम्य आहे पण ऐक्य नाही. म्हणून हिंदू कुटुंबाचे वर्णन इंग्रजी पारिभाषिक शब्दांत करणे अनर्थावह आहे.

स्वार्जित मालमत्ता कोणती? जिची विल्हेवाट लावता येते ती मालमत्ता कोणती? व अविभक्त कुटुंबांतील मनुष्ये दोन्ही तऱ्हेच्या मालमत्तेच्या विल्हेवाटीस किती आळा घालू शकतील? हे हिंदूधर्मशास्त्रातील गहन प्रश्न आहेत. त्याविषयी परस्परविरुद्ध निवाडे होत असतात. म्हणून त्याविषयी कायद्यास निश्चितपणा येईतो हे कलम करणे इष्ट नाही. मृत्युपत्र करून बापाने लावलेली

विल्हेवाट गैर कायदा आहे असे ठरविण्यास मुलाने आणलेल्या फिर्यादीवरून १८८१ च्या दुसऱ्या अपीलाने मुंबई हायकोर्टाने दोन न्यायाधीशांनी एकत्र बसून ती विल्हेवाट उलटी फिरवली याचा अर्थ असा होतो की टिकाऊ फारकत करणे अशक्य नसले तरी अव्यवहार्य आहे. पश्चिम हिंदुस्थानात या कायद्याचे तिसरे कलम निष्फल आहे.

यावरून कोणी असे म्हणेल की अशी परिस्थिती असल्यावर असले कायदेच करता यावयाचे नाहीत. जर लोकांत असलेल्या रूढीवरून (जिच्याविषयीचा पुरावा नीट गोळा केला आहे तीवरून) न्यायाधीश निर्णय करू लागतील व इंग्रजी विचारांनी रंगित झालेल्या अत एव अधिक विकृत झालेल्या हिंदूधर्मशास्त्रावरील ग्रंथांच्या भाषांतरातील उतान्यांवरून निर्णय करण्याचे बंद करतील तर हल्ली ज्या चुका होत आहेत त्या कमी होतील. काही तरी सार्वज्ञिक हिताचे काल्पनिक ध्येय (जे आम्ही हिंदू अंशतः सुद्धा मानीत नाही ते) पुढे ठेऊन हिंदूंच्या सामाजिक व धार्मिक रचनेत ढवळाढवळ करण्याचे टाळण्याविषयी जितका सावधपणा कायदे करताना ठेवण्यात येईल तितका अवश्य आहे.

मनुष्याच्या खऱ्या इच्छेप्रमाणे व्यवस्था करण्याला जर निर्बंध घातले तर इच्छापत्रावरून आपल्या मालमत्तेची विल्हेवाट लावण्याला उत्तेजन मिळणार नाही. कपटप्रयोगाची बंदी व मालमत्तेचे कायदेशीर स्वाभ्यंतर होण्याकरिता जे निर्बंध घालता येतील (मग ते किती का महाग पडतना? तरी) ते घालावे असे मी कबूल करीन. इच्छापत्रावरून मालमत्तेची विल्हेवाट करण्याविषयीच्या कायद्याची हल्लीची अवस्था म्हणजे बाल्यावस्थाच आहे. तिला जर आमच्यात असलेल्या दानधर्म करण्याच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीची जोड होऊ दिली व सुशिक्षित लोकांनी चांगले वळण लावले तर पृथ्वीच्या भारंभार कल्याण होईल म्हणून या कायद्याच्या वाढीला निर्बंध घालू नये व लोकांच्या इतर सामाजिक संस्थांबरोबर ती वाढ सारखी होऊ द्यावी. इंग्रजी गुंतागुंतीच्या कायद्याचे रोप हिंदुस्थानातील इच्छापत्रांच्या भूमीत लावले तर इच्छापत्र करणाऱ्या पुष्कळ हिंदूंच्या धर्मादाय करण्याच्या प्रवृत्तीची परिणामी हानी होईल.

आतापर्यंत हिंदूंच्या मृत्युपत्राला कायद्याच्या सर्व पारिभाषिक बंधनांपासून मुक्त ठेवण्याची प्रवृत्ती आहे ती आता नष्ट होणार आहे. उदाहरणार्थ, इलाख्यातील राजधानीच्या शहराबाहेर मृत्युपत्र केले असता आता मात्र त्यास साक्षीदार (जे मागे लागत नव्हते ते) लागणार आहेत.

मृत्युपत्राचा अर्थ कसा करावा, मृत्युपत्रात निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्या बाबी गैर कायदा समजाव्यात व एका व्यक्तीस काही दोन चार वस्तू देऊ करून दुसऱ्यास त्यातील काही देऊ केल्यास त्या वस्तूंपैकी पहिल्याने कोठल्यांची हक्काने मागणी करावी या विषयीचे नियम करावयास पाहिजेत हे खरे. पण इतक्या गोष्टी केल्यावर इलाख्याबाहेरील लोकांना कायद्याचे जे ज्ञान जितके सूक्ष्म लागेल ते तितके आहे असे आज २५ वर्षांचा त्यांच्या संपर्काने मिळालेला अनुभव मला सांगत नाही. मृत्युपत्राचा नमुना-जो इलाख्याबाहेर पाळला जातो तोच-अजून ठेवावा व मृत्युपत्र करण्याची साधारण विल्हेवाट पडेपर्यंत फार निर्बंध उत्पन्न करू नयेत. अद्यापि निर्बंध नसताना बाहेरगावी मृत्युपत्र केल्याशिवाय मृत्यू पावणाऱ्यांची संख्या, मृत्युपत्र करून मृत्युपावणाऱ्यांच्या संख्येपेक्षा अधिक आहे. म्हणून

मृत्युपत्रांच्या बाबतीत निर्बंध घालण्याने मृत्युपत्र करून मालमत्तेची विल्हेवाट करण्याच्या वाढीस आळा बसेल.

इत्यादी कारणांवरून हा कायदा करण्याचे काम पुढे चालणार नाही अशी आशा, कर्तव्य म्हणून करता. (६.१.१८८२)

○

संदर्भ टिपा -

१. रावसाहेबांचे लॉर्ड रिपन यांच्या विषयीचे मत चांगले झाले होते:

“कलकत्यास आम्हाला एक मोठे मनुष्य लाभले आहेत. ते राज्यनौका हाकण्यास प्रामाणिक कर्णधार आहेत. ते कोण म्हणाल तर लॉर्ड रिपन होत.”

(एका इंग्रज मित्रास पत्र)

२. ब्रिटिश इन्डियन असोशिएशनच्या चालकांपैकी एकजण.

३. चीफ जज कलकत्ता हायकोर्ट.

४. “मत्प्रिय आपा

जनन, मरण व लग्न इत्यादी रजिष्टर करावी अशी विषयी निर्बंध करण्याच्या कायद्याच्या मसुद्यावरील माझ्या भाषणाचा रिपोर्ट तुम्हाला आजच्या सकाळी प्रसिद्ध होणाऱ्या इंडियन मिररच्या अंकात वाचायला सापडेल एक अत्यंत लहान वर्गाच्या लोकांनी विनंती केल्यावरून या मसुद्याचा कायद्याच्या सभेत प्रवेश करण्यात आला आहे. या वर्गातील लोकांजवळ असल्या गोष्टींचा कागदोपत्री पुरावा ठेवण्याची दुसरी साधने नाहीत. ते काय करीत आहेत ते त्यांना पूर्णपणे कळत आहे त्यांच्या मनाप्रमाणे व्यवस्था झाल्यास तिचा खर्च कोणास द्यावा लागेल तेही ते जाणत आहेत. काही दिवसांनी हा कायदा जे हिंदू आपण होऊन खुषीने पुढे येतील त्यांना लागू पडेल. परिणाम काय तो पाहा. कोट्यावधी लोकांची काय बरे स्थिती होईल! त्यांना खुषी व सक्ती या दोहोंतील भेद समजण्याचे शहाणपण आहे काय? असून तो भेद त्यांना कळेल काय? प्रथम गावकामगाराच्या हातून काम कसे काय होईल ते बघतील मग आस्ते आस्ते नोंद करणाऱ्या मुख्य अधिकाऱ्याकडून काम वाढत आहे अशी तक्रार येऊ लागेल मग म्हणतील त्याच्या खर्चाची व्यवस्था करा. नवे कारकून ठेवा. या करता दर नोंदीला फी ठेवा. हा कायदा अशा रीतीने कराच्या वाढीला कारण होणार व हेच ह्याचे भविष्य.” (आपा आठल्ये यांना पत्र)

५. त्या धोरणास fixity of tenure, fair-rent and free sale म्हणतात अथवा या तीन

शब्दसमुच्चयाचे आद्याक्षर एफ असल्यामुळे त्रिसंख्य एफ असे म्हणतात.

६. असे हक्क प्राप्त झालेल्या रयतेला कर्जाऊ दिलेल्या रक्कम वसूल करण्याकरता सावकार जे दिवाणी दावे घालतात त्यांचे एकदर दिवाणी दाव्यांच्या संख्येत शेडा ऐशीप्रमाणे दक्षिण परगण्यात होते, असे मि. ओल्डेम म्हणतात.

७. आपल्या मताला पुष्टी येण्याकरता जी माहिती पाहिजे ती सशास्त्र असली तरच उपयोगी पडते, हे रहस्य रावसाहेबांना चांगले कळत असे. म्हणून त्यांनी तर्कशास्त्री यांना एक पुढे दिल्याप्रमाणे पत्र लिहून माहिती मागविली होती:- विषूचिका हा रोग कोणत्या सर्वात प्राचीन ग्रंथांत वर्णिलेला आढळतो? तो उत्पन्न कसा होतो? आणि त्याचा प्रतिकार कोणत्या उपायाने होतो ते कृपा करून लिहून कळवावे आणि अन्नामध्ये मीठ कमीजास्त झाल्याने विकार वाढण्याचा अधिक संभव आहे किंवा नाही आणि या देशांत जसे जसे मीठ महाग होत चालले आहे तसे तसे विषूचिका व त्यासारखे संसर्गजन्य रोग कमी किंवा अधिक झाल्याविषयीचा आपला अभिप्राय कळवावा. हे काम जितक्या लवकर होईल तितके करून पाठवावे, असेच पत्र बाळशास्त्रीबुवा माटे मुक्काम पुणे यांना लिहून रावसाहेबांनी उत्तर मागविले होते.
८. १८६६-६७ साली आयात मालाची किंमत २९,०१,४७,४१३ व १८८४ साली ती ५३,१४,९३,११० पर्यंत वाढली.
९. १८६२ साली सैन्य किती होते व त्याचा खर्च किती होता तेच आता १८८४-८५ साली किती आहे व त्याचा खर्च किती आहे व मागे सर एडन यांच्या अध्यक्षतेखाली सैन्यासंबंधी सिमल्यास एक कमीशन बसले होते, त्याची सर्व हककित रावसाहेबांनी मिळवून ठेवली होती.
१०. या कायद्याच्या मसुद्यांत हा कर काही मुदतीपुरताच आहे अशाबद्दल काही उल्लेख नाही. हा कायमच्या स्वरूपाचा आहे. काही मुदत ठरवावी अशी सूचना कोणी आणल्यास ती खात्रीने नापास होईल. (१३.१.८६ चे सोराबर्जीना पत्र)
११. या कायद्याच्या मसुद्यावर रावसाहेबांचे मत मुंबई सरकारने, न्यायखात्यामार्फत मागविले होते. ते त्यांनी व्हाईसरॉयसाहेबांकडे मुंबई सरकारामार्फत पाठवून दिले.

लॉर्ड रिपन १

। पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।
 ॥ न चाप काव्यं नवमित्यवद्यम् ॥
 । सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते ।
 ॥ मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १॥

(कालिदास)

एक गव्हर्नर जनरल निजधामास जाण्यास निघाले व त्यांच्या ठिकाणी दुसऱ्याची नेमणूक झाली की हा अमका, तमक्या राजपक्षीय इंग्लडच्या मंत्रिवराचा पट्टशिष्य! तो तमका, अमक्या मंत्रिश्रेष्ठाच्या पसंतीचा! असा व्यक्तिविषयक वाद सुरू होतो. त्याला ब्रिटिश हिंदुस्थानच्या इतिहासात स्थळ मिळता कामा नये; कारण ब्रिटिश राजसंस्था ही पुष्कळ प्रगतीपर? आहे.

एक पुढे टाकलेले पाऊल स्थिर झाल्यावर दुसरे पाऊल उचलून पुढे टाकीपर्यंत जो मध्ये काळ जातो त्यातील सुधारणा दृश्य स्वरूपाची नसते. कित्येक वेळा कित्येकांस पिछेहाट होत आहे अशी शंका वाटते; परंतु पाऊल पुढे टाकण्याची वेळ आली म्हणजे जो अधिकारारूढ असतो, त्याच्याकडे प्रगतीचे श्रेय अधिक येते. असा प्रकार लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीत झाला.

अशा व्यापक दृष्टीने हिंदुस्थानच्या या वेळच्या इतिहासाकडे लक्ष दिले म्हणजे लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीचे वर्म लक्षात येईल. ते वर्म न्यायमूर्ती वेस्ट यांच्या चांगलं ध्यानात आले होते.

मुंबई युनिव्हर्सिटीने लॉर्ड रिपन यांना स्वदेशी जाताना एल. एल. डी. ही पदवी अर्पण करून त्यांचा सन्मान केला, नव्हे स्वतःचा सन्मान करून घेतला, त्यावेळेस, व्हाइस चॅन्सेलर नामदार वस्ट, आपल्या भाषणात म्हणाले, “लॉर्ड रिपन हे हिंदुस्थानात आले तेव्हा काळ कोणचा होता तो पाहा. इंग्रजी विद्येच्या प्रसाराने लोकांच्या मनात राजकीय सुधारणेच्या नव्या कल्पना रुजल्या होत्या व राज्यकारभारास नवीन वळण राज्यकर्त्यांनी यावे अशी सार्वत्रिक इच्छा उत्पन्न झाली होती. तेव्हा या त्यांच्या कल्पना व ही त्यांची इच्छा फलद्रूप होऊ द्यावी, की त्यांच्याशी वाद घालीत बसून

वर्दळीस यावे असा आणीबाणीचा काळ आला होता. प्रत्येक राष्ट्रात असा काळ येतोच व तेव्हा नव्या झालेल्या स्थित्यंतराशी एक जुळते घ्यावे लागते अथवा उभयपक्षी मतभेदामुळे फारखत करून घ्यावी लागते.” तात्पर्य लॉर्ड रिपन हे एक त्या काळाने उत्पन्न केलेली व्यक्त होते. अशी व्यापक दृष्टी ठेवली म्हणजे व्यक्तिविषयक वाद नाहीसा होतो.

लॉर्ड रिपन यांनी अफगाणिस्थानाचे युद्ध थांबवून अमीराशी दोस्ती केली. जमाबंदीविषयी जी ओरड झाली होती तीत अतिशयोक्ती आहे असे ठरवले. व जमाबंदीची स्थिती चांगली आहे असे कळताच काही कर कमी करण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे मीठावरचा कर कमी केला. इंग्रजी उदार शिक्षणाने ज्या आकांक्षा हिंदी लोकांत उत्पन्न झाल्या होत्या त्या पूर्ण करण्यास मोठाल्या जागा हिंदी लोकांना अधिक प्रमाणात दिल्या. यातीलच कलकत्त्याच्या चीफ जस्टीसची बदली जागा होती. वर्तमानपत्रकारांविषयीचा कायदा रद्द केला व समर्याद लेख लिहिण्याचा बोजा लेखकांवर टाकून लेखनस्वातंत्र्य लोकांना दिले. स्वदेशी मालास उत्तेजन दिले. लोकशिक्षणाच्या विस्ताराची तजवीज केली. दुष्काळात सूट देण्याचे नियम केले. सेव्हिंग्स बँकांची सुरवात केली. अशा कृत्यांची एकाने ३१ बाबींची यादी केली आहे. त्यांतील मुख्य आणखी दोन राहिली आहेत. १. स्थानिक स्वराज्य व २. इलवर्ट बिल. ही उत्तमोत्तम होत^३.

स्थानिक स्वराज्य

स्थानिक स्वराज्याची प्राप्ती जी लोकांना लॉर्ड रिपन यांनी करून दिली ती एक वरच देऊन टाकला. त्याचा इतिहास खुद्द लॉर्ड रिपन यांनी येथून मोठी कीर्ती व सन्मान मिळवून परत देशी गेल्यावर तेथील लोकांनी सभा भरवून त्यांचा सन्मान केला तेव्हा निवेदन केला.

लॉर्ड रिपन म्हणाले: “१८६४त लॉर्ड लॉरेन्स यांनीच प्रथम सांगितले की स्थानिक स्वराज्याला हिंदी लोक पात्र आहेत. म्युनिसिपलिट्यांच्या संस्था त्यांना नवीन नाहीत. लॉर्ड मेयो त्याच मताचे होते. त्यांनी पंचवार्षिकी ठराव इलाख्याच्या सरकारांशी करताना काही रक्कम त्यांच्या खुद्द खर्चाला देण्याची पद्धत सुरू केली व आम्ही स्थानिक सरकाराजवळून काही रक्कम म्युनिसिपलिट्यांना देण्याचे ठरविले.”

“१८७३ मध्ये निवडणुकीचे तत्त्व अंमलात आणण्याला अधिकार इलाख्यांच्या सरकारास दिला होता. पण त्यांच्यावर सक्ती नव्हती. म्हणून आम्ही ते तत्त्व अमलात आणण्याचा निश्चय केला.”

असा त्यांनी स्थानिक स्वराज्याचा पाया घातला. सरकारी अंमल म्युनिसिपलिट्यांवर देखरेखीपुरता असावा असा त्यांचा हेतू आहे. योग्य सार्वजनिक हिताची कळकळ दाखवून त्यावर इमारत रचणे हे कर्तव्यदक्ष हिंदीजनांचे काम आहे.

इलवर्ट बिल

स्थानिक स्वराज्याप्रमाणेच 'इलवर्ट बिल' हे इंग्रजांच्या प्रगतीपर धोरणाचे फल आहे. याचा इतिहास लॉर्ड रिपन यांच्यावर निर्दिष्ट केलेल्या इंग्लंडमधील भाषणातूनच घेतला पाहिजे. लॉर्ड

रिपन म्हणाले, “या बिलाची अवश्यकता काय होती हे थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे युरोपियन गुन्हेगारांची चौकशी करण्याचा अधिकार विशिष्ट कोर्टासच होता. हिंदी सेशनस जज व हिंदी डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांना नव्हता. परंतु सिव्हिल सर्किसमध्ये हिंदीजनांस वाव मिळाल्यावर पुष्कळ हिंदी सिव्हिलयनांस डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व सेशनस जज यांचे हुद्दे मिळू लागले. व म्हणूनच त्यांच्या पदवीस योग्य असे अधिकार त्यांना देणे इष्ट झाले.”

सरकारी कारभारात वर्णभेद नाहीसा करण्याच्या हेतूने नामदार इलबर्ट यांनी कलकत्याच्या सभेत हे बिल आणले. ते विरुद्ध बाजूच्या लोकांना पटेना, त्यांनी कलकत्यास एक डिफेन्स असोशिएशन स्थापिली व आकाश पाताळ एक केले. त्यात व्यापारी व मळेवाले पुष्कळ होते. त्यांनी पुष्कळ कोपपूरित लेख लिहिले व सभांतून निर्गल भाषणे केली. “आम्ही जेते आहोत” हा मुख्य मुद्दा होता. एकजण म्हणाले की आम्ही इलबर्ट यांच्या पंक्तीस बसणार नाही. इ. इ. या प्रकारचा प्रतिध्वनी विलायतेसही उठला. या अधिकाराविषयी हिंदी लोकांची विशेष मागणी नसता हा उपद्व्यापक का केला अशी पृच्छा काही विरुद्ध पक्षाच्या लोकांनी केली तेव्हा प्रोफेसर वर्ड्स्वर्थ यांनी दैनिक पत्रात एकपत्र छापिले व म्हणाले की दूरकालावर दृष्टी ठेवून जे काम पुढे करावयाचे ते अगोदर करून लोकक्षोभ टाळावयाचा हे जे इंग्लंडच्या बर्कचे तत्त्व होते व फ्रान्स मधील दुर्गोचे तत्त्व होते, तेच तत्त्व लॉर्ड रिपन यांनी अंगीकारले आहे.

अशावेळेस हिंदी लोकांनी काय करावे हा प्रश्न उभा राहिला व मुंबईकरांना बिलाच्या तर्फे सभा भरून चळवळ करण्यास आरंभ केला. तेव्हा म. दादाभाईंनी पुढील पत्र रावसाहेबांना लिहिले. “या सभेकडे सर्व युरोपियन लोकांचे लक्ष लागले आहे. काही युरोपियन व्यापारी या सभेचे काम कसे कार्य चालविण्यात येईल ते पाहण्याकरिता मुद्दाम या सभेत हजर राहणार आहेत. हिंदुस्थानातील इतर भागातूनसुद्धा काही रिपोर्टर येणार आहेत. एका प्रतिष्ठित व हिंदी लोकांविषयी कळकळ बाळगणाऱ्या युरोपियनाने मला असे बजावून सांगितले आहे की या सभेत बोलणाऱ्यांच्या तोंडातून एखादा शब्द चिडून जाऊन कमी जास्ती निघाला व युरोपियन लोकांवर कोणी हल्ला करून त्यांच्याविरुद्ध कलुषित झालेले मत दाखविले, तर ते हानिकारक होईल; कारण तेवढ्यावरून युरोपियन असे म्हणतील की हिंदी लोक युरोपियनाने केलेल्या गुन्ह्याची चौकशी करण्यास नालायक आहेत.”

(दादाभाई नवरोजी यांचे २८.४.८३ चे पत्र)

काशिनाथपंत तेलंग हे रावसाहेबांजवळ एक दिवस म्हणाले :- “कलकत्याचे लोक सभा वगैरे भरवणार नाही आहेत, कारण एकादेप्रसंगी काही द्वेषव्यंजक शब्द वक्त्याच्या तोंडून निघाले तर युरोपियन लोक म्हणू लागतील पाहा हे आमचा द्वेष करणारे हिंदी लोक आमच्या गुन्हेगारांची चौकशी करण्यास लायक कसे होतील!”

असे जर कलकत्याचे लोक स्वस्थ बसत असतील तर ते चुकीचे आहे. सभा भरविल्या पाहिजेत असे कळविण्याकरिता रावसाहेबांनी सुरेंद्र बाबूस एक पत्र लिहिले ते - “आमची व कायद्याची बाजू एक आहे. आमचा व शांततेचा मार्ग एक आहे. समदर्शी न्यायाच्या पथाने चालणाऱ्या सरकारचा व

आमचा पक्ष एक आहे. म्हणून व्यवहारज्ञानाच्या दृष्टीने विचारतो, आम्ही सरकारच्या बाजूचे समर्थन करण्यास सभा का न भराव्यात? व त्या फक्त मुंबईतच नव्हेत, तर सर्व देशभर का न भराव्यात? आम्ही मि. बीच^४ उदाहरण गिरवणार नाही पण आम्ही धमकीला भिणार नाही.” १६.४.८३

त्याप्रमाणे इलबर्ट बिलाच्यातर्फे टाऊनहॉलमध्ये लोकांची सभा भरली होती तीत रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश :-

“सरकारात पाठवायच्या अर्जाचा मसुदा लोकांना वाचून दाखविण्याचे काम माझ्याकडे सोपविलेले आहे. ते करण्यापूर्वी मला काही बोलायचे आहे. खरे विचाराल तर मी सभेपुढे येणारा ठराव तुम्हाला काही प्रास्ताविक भाषण केल्याशिवाय एकदम वाचून दाखविला असता, कारण माझ्या अगोदर जे माझे दोन विद्वान मित्र भाषण करून गेले त्यांनी या कायद्याच्या मसुद्याचा स्वीकार करण्यापूर्वी जे जे काही बोलण्यासारखे होते ते ते बोलून टाकलेच आहे व मला त्या प्रश्नावर बोलण्यासारखे अगदी थोडेच वगळले आहे. कधी कधी मौन सेविले असता त्याचा विपरीतार्थ करतात. आजचा प्रसंग तसलाच आहे म्हणून ज्यासंबंधी माझे विद्वान मित्र बोलले नाहीत किंवा ज्याचा व्हॉइसरयांच्या सभेतील विस्तृत वादविवादांत काही निर्देश केलेला नाही त्यासंबंधी थोडे बोलतो.”

“आजच्या कायद्याचा मसुदा म्हणजे माइक्विस ऑफ हेस्टिंग्सच्या वेळेपासून हिंदुस्थानविषयक सरकारचे उदार, थोर व सुसंबद्ध असे जे राजनीतीचे धोरण सतत दिसून येत आहे त्याचे ऐतिहासिक फळ आहे (टाळ्या.) मागे एका कायद्याने विशिष्टराष्ट्रसंभव न्यायाधीशासच विशिष्ट प्रकारच्या दाव्यांचा निकाल करण्याचा अधिकार असे. तो अधिकार एका कायद्याने सर्व जातीच्या न्यायाधीशास देण्यात आला. त्याप्रमाणे हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्व न्यायाधीश तो अधिकार बजावीत आहेत. १८५२-५३ साली कंपनी सरकारच्या चार्टरची मुदत वाढविण्याच्या वेळी लायक हिंदी लोकांना सरकारच्या निरनिराळ्या खात्यात हुद्याच्या जागा देण्याची शिफारस करण्याची वेळ आली तेव्हा सर जॉर्ज क्लार्क व सर फ्रेडरिक हॅलिडे यांच्यासारख्या अनुभवी लोकांनी काही शंका घेतल्या त्या आता कदाचित तुम्ही केवळ लहर लागली म्हणून घेतल्या असे म्हणाल. कायदेकानू करणाऱ्या सभेत वरिष्ठ जागेवर हिंदी लोकांना नेमण्याच्या योजनेची उपयुक्तता त्यांना का दिसली नाही त्याची कारणे १८५३ च्या कमीशनबुकात आढळतील. बंगालचे ले. गव्हर्नर सर हॅलिडे यांचे म्हणणे असे पडले की अशा नेमणुकांनी मत्सरादी संकटे उद्भवतील. उदाहरण म्हणून लॉर्ड डलहौसींनी अशी एक नेमणूक केली होती तिची हकीकत सांगितली; परंतु अनुभवांती त्यांची भीती निराधार ठरली. कारण असे मत देऊन दहा वर्षे झाली नाहीत तोच सर जॉर्ज क्लार्क यांनी याच सरकारवाड्याच्या, याच दरबार भरण्याच्या दिवाणखान्यात कायदेकानू करणाऱ्या सभेत सरकारास कायदे करण्याकरता साहाय्य करण्यास हिंदी लोकांचा प्रवेश झाला म्हणून मनःपूर्वक अभिन्नंदन केले. याप्रमाणे हिंदी लोकांनी त्यांना सभेत घेत्यावेळी मनात ठेवलेल्या आकांक्षा कशा पुऱ्या केल्या व ते कशा करतील ते प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध झालेच आहे. याच्या पुढची पायरी म्हणजे राणीसरकारच्या हायकोर्टातील न्यायाधीशाच्या जागेवर हिंदी गृहस्थाची नेमणूक करता येते असे ठरविणे होय. गेल्या वीस वर्षांपासून

हिंदी गृहस्थ न्यायाधीशाचे काम करीत आहेत. फौजदारी सेशनमधील कामसुद्धा हिंदी न्यायाधीश करीत आहेत. त्याच्या योगाने कसलीही गैरसोय झाली नाही. कोणीही अपवादाह वतन केले नाही. बुद्ध्या अन्याय केला नाही. न्यायाधीश न्याय करीत असता व आरोपीची चौकशी चालली असता दोघांनीही अनुचित वतन केले नाही. सभ्य गृहस्थहो! हे सरकारच्या राजनीतीचे धोरण १८३३ सालीच निश्चित झाले होते. व सरकारचे शिक्षणविषयक धोरण मात्र ५७ सालापर्यंत निश्चित झालेले नव्हते. या धोरणांत वारंवार बरीच चलबिचल अगोदर झाली होती. या देशातील व खुद्द इंग्लंडमधील लोक सरकारच्या या धोरणावर हल्ला करताना एक शस्त्र उचलीत ते हे की जे शिक्षण हिंदी लोकांना देण्यात येत आहे ते ब्रिटिश साम्राज्याच्या राजकीय हिताच्या वृद्धीस सर्वथा उचित असे नाही. त्यावेळी फ्रेंड ऑफ इंडिया म्हणून जे पत्र होते ते, ज्या भव्य बंगाल प्रांतात निघत होते त्या प्रांताच्या लोकांच्या हिताविरुद्ध जाणारे होते असे मी त्याचा काही अपराध केल्याशिवाय म्हणतो. बंगाली लोकांच्या ते पत्र विरुद्ध होते असे मी म्हटले म्हणजे इतर इलाख्यातील लोकांच्या तर्फे होते, असे नाही. परंतु बंगाला लोकांविषयी त्यातील लेखकाच्या मनात जे पूर्वग्रह होते त्याचा रंग त्या पत्रातील लेखांना विशेष चढत असे. या पत्राच्या १८५९ च्या एका अंकात सरकारच्या शिक्षणविषयक धोरणाचे निरीक्षण करून त्याचा लेखक असे असंदिग्ध भाषेत उच्चस्वराने म्हणतो की शिकलेला बंगाली तरुण अथवा शिकलेला कोणताही तरुण हिंदी घ्याना, तो आम्हास आवडत नाही हे जरी खरे आहे तरी आम्ही असे सांगतो की आम्हास जुन्या सुखी काळातील जुन्या तऱ्हेच्या विनम्र लोकापेक्षा हा एकदम आवडतो. (टाळ्या.) १८५३ ते ५९, १८५९ ते ६३ व १८६३ ते ८३ पर्यंत जो काळ गेला त्याचे निरीक्षण केले असता तुम्हाला असे आढळेल की हिंदी काव्हर्नेटिड सिव्हिलियन लोक आपले काम समाधानकारक रीतीने आज वीस वर्षे करीत आले आहेत. हायकोर्टांमध्ये हिंदी जज्ज तीस वर्षे त्याप्रमाणे काम करीत आले आहेत व वीस वर्षांवर शिकलेले वजनदार हिंदी गृहस्थ कायदेकानू करणाऱ्या प्रांतिक व वरिष्ठ सल्लागार सभेत आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे उत्तम काम मुंबई, बंगाल व मद्रास या ठिकाणी करीत आले आहेत व त्यापासून राष्ट्रावर एकही संकट कोसळले नाही. मि. क्विन्टन व मि. गिब्स यांची अनेक भाषणे मी या दिवाणखान्यात ऐकली आहेत. ते जर या मसुद्याचे समर्थन करीत आहेत तर आम्हीही त्या मसुद्याचे समर्थन केले असता आम्ही आपल्या संगतीत चांगले लोक घेऊन आहोत असे ठरेल. याच चळवळीला मूळापासून एकामागून एक येणाऱ्या स्टेट सेक्रेटरींचा, मग ते राजपक्षीय असोत किंवा प्रजापक्षीय असोत, त्यांचा, कित्येक प्रसिद्ध गव्हर्नरजनरलांचा व त्यांच्याचपैकी हल्ली राणीसाहेबांच्या प्रतिनिधीची पदवी धारण करून ब्रिटिश साम्राज्याचे वैभव वाढविण्यास जे कारण झाले आहेत त्यांचा पाठिंबा आहे. या मसुद्यास ब्रिटिश लोकांची निःपक्षपाती प्रतिनिधी जी पार्लमेंट सभा तिचा पाठिंबा आहे. जर पंचवीस कोटी प्रजेचे हित त्याच्या योगाने होणार आहे, तर तुम्ही, आता जो अर्जाचा मसुदा मी वाचून दाखविणार आहे त्यास मंजूरी द्या.” (२८ एप्रिल १८८३)

याशिवाय सर जमशेटजी जीजीभाई. मि. बद्रुद्दिन तय्यबजी, मि. फिरोजशहा मेथा; महमदल्ली रोगे व के. टी. तेलंग यांची भाषणे झाली.

विरुद्ध बाजूच्या लोकांनी पुष्कळ चळवळ केली पण या बिलाचा शेवट गोड झाला व इंग्रज लोकांच्या खऱ्या उदार स्वभावाचा विजयच झाला. हिंदी डिस्ट्रिक्ट मजिस्ट्रेटांस व सेशन्स जज्जांना युरोपियन गुन्हेगारांची चौकशी करण्याचा अधिकार देण्यात आला व युरोपियन गुन्हेगारांस स्वजातीय जूर मागण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. म्हणजे तडजोड झाली.

इतकी कामगिरी केल्यावर लॉर्ड रिपन हे आपल्या मुदतीच्या आधीच ४-६ महिने इंग्लंडमध्ये जायला निघाले तेव्हा मुंबईकरांनी त्यांना मानपत्र अर्पण करून, स्मारक करून व इतर रीतीने आपली कृतज्ञता दाखवून त्यांचा सन्मान करण्याचा निश्चय केला.

लॉर्ड रिपन यांना देण्याच्या मानपत्राच्या मसुद्यास लोकांची संमती मिळवतेवेळी टाऊन हॉलमध्ये रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश:

“आजच्या सभेला मुंबईतील प्रसिद्ध गिरण्यांचे व बाहेरील प्रदेशातून लोकांचे प्रतिनिधी हजर आहेत. खानदेश व सोलापूर यांच्या सारख्या मोठ्या जिल्ह्यांचे प्रतिनिधी आले आहेत. त्यांना तेथील भिन्न समाजाचा पाठिंबा आहे व आमच्या सभेत चाललेल्या गोष्टींनी त्यांचे मन वेधलेले आहे. हे मानपत्र आम्ही लॉर्ड रिपन यांना अर्पण करणार आहोत. त्याप्रसंगी ते पुन्हा हजर राहणार आहेत.” (टाळ्या.)

“सोरटी सोमनाथाचे दरवाजे परत आणून प्रसिद्धीस येण्याचा एखाद्या गव्हर्नर जनरलाचा“ काळ निघून गेला. (हशा) केवळ रणातील पराक्रमाच्या युगातून आम्ही पार पुढे गेलो आहोत. आता व्यापाराच्या युगास व विद्युत्साहाय्याने संदेश निवेदन करण्याच्या युगास आरंभ झाला आहे. आजच्या सभेशी व सर्व हिंदुस्थानाशी लॉर्ड रिपन यांचा संबंध जोडणारी तशाच प्रकारची एक विद्युत्प्रवाहशक्ती आहे. या शक्तीच्यामुळे आज सर्वांचे चित्तैक्य होऊन आम्ही या ठिकाणी जमलो आहोत. हल्लीच्या व्हॉइसरायांच्या कारकीर्दीने नैतिक शक्ती उत्पन्न केली आहे. व त्याच शक्तीने त्याच कारकीर्दीविषयी आमच्यामध्ये आदर, प्रेम व कृतज्ञताही उत्पन्न झाली आहेत. ती कशी ते या मानपत्राच्या मसुद्यात दाखविलेले आहे. मी बाहेरील इलाख्याचे प्रतिनिधी आले आहेत असे तुम्हाला सांगितल्यावर माझ्या हातात दोन तारा येऊन पडल्या आहेत. राजे लोकांच्या दानशूरत्वाला शोभतील अशा देणग्या दोन संस्थानिकांनी दिल्याचे वृत्त कथन करून त्या असे तारा दर्शवीत आहेत की या मोठ्या कारकीर्दीच्या ब्रिटिश प्रजेने चालविलेल्या प्रशंसाकायशी संस्थानिक आपणाला जोडून घेत आहेत. हे दुवे काटेवाडचे आहेत. त्यात लिमडीचे राजे एक आहेत. प्रत्येक आकडा पाच हजारांचा पडला आहे एवढ्यावरून असे सिद्ध होत आहे की आम्ही येथे आज ज्या कामाकरता जमलो आहोत त्या कामात (म्हणजे आम्हास सोडून जाणारे गव्हर्नर जनरल यांना साभार मानपत्र अर्पण करण्याच्या गौरवाच्या कामात) आम्हाला आमच्या सर्व लोकांचा व संस्थानिकांचा पाठिंबा आहे असे तुम्ही समजा.” (टाळ्या.) १३ ऑगस्ट ८४

लॉर्ड रिपन यांची देशी परत जाण्याची तारीख ठरली नाही तोच त्यांचा सन्मान करण्यास लोकांनी आरंभ केला. एलाप्पा बाळाराम यांनी हिंदू शेतकऱ्यांच्या मंडळामार्फत चार पाच हजार लोकांची सभा भरविली होती. त्यात शेतकरी, कामकरी व बागवान अशा लोकांचा भरणा होता.

सभा भायखळ्यावर भरली होती. तिचा उद्देश लॉर्ड रिपन साहेब यांच्या अमदानीत लोककल्याणाचे जे चांगले उपाय योजण्यात आले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानण्याचा होता. अशी शेतकऱ्यांची सभा मुंबईत कधी भरली नव्हती. त्यांचे मानपत्र गव्हर्नरसाहेबांना अर्पण करण्याचे काम रावसाहेब कलकत्यास असता त्यांच्याकडे सोपविले होते. त्याप्रमाणे त्यांनी खुद्द लाटसाहेबांना मानपत्र अर्पण केले व त्याच्या प्रती काउन्सिलदारात वाटल्या. कलकत्ता सोडून लॉर्ड रिपन मुंबईस यावयाच्या वेळी रावसाहेब कलकत्यास होते. 'मी लॉर्ड रिपन यांना पोहचवून येतो' असा निरोप लॉर्ड डफरिन यांचा घेऊन रावसाहेब मुंबईस दाखल झाले.

मुंबईस आल्यावर लॉर्ड रिपन यांचा सन्मान झाला ता अर्भूतपूर्व होता, त्यांच्या दर्शनार्थ आबालवृद्धस्त्रीपुरुषांची गदा वाटोवाट उभी होती.

राणीच्या पुतळ्यापाशी त्यांच्या गाडीचे घोडे सोडून ती गाडी अपालो बंदरापर्यंत ओढीत न्यावयाचा लोकांनी केलेला संकल्प लॉर्ड रिपन यांना वर्तमानपत्रांतून माहीत झाल्यावरून त्यांनी रावसाहेबांना कळविले की लोकांना तसे करू देण्याची माझी इच्छा नाही.

लोकांनी त्यांच्यावर जागोजाग पुष्पवृष्टी केली ती इतकी की त्यांची बसावयाची गाडी मधून मधून उपसून काढावी लागली. या सन्मानाचे वृत्त ऐकून इंग्लंडमधील लोकांनीही या राणीसाहेबांच्या मंत्रिवराचा सन्मान केला. त्यावरून सुद्धा यांची कारकीर्द किती लोकप्रिय होती ते कळेल.

लॉर्ड रिपन यांचे यथेचित स्मारक करण्यामध्ये रावसाहेबांनी व त्यांच्या स्नेह्यांनी फार मेहनत घेतली होती. पैसे मिळण्याला फार अडचण मुळी पडली नव्हती; परंतु आतापर्यंत जी स्मारकाची कल्पना लोकांत होती ती एखादी तसबीर रंगविणे किंवा पुतळा उभारणे किंवा शिष्यवृत्ती ठेवणे याच्या पलिकडे गेलेली नव्हती. मतभेद झाला तर रंगांत पैसे घालावयाचे का दगडात घालावयाचे एवढाच असे. आता त्या सांप्रदायास रावसाहेब व त्यांचे स्नेही यांच्या मनांतून निराळेच इष्ट वळण द्यावयाचे होते. लॉर्ड रिपन यांनी आपल्या उत्तम कामगिरीने असंख्य लोकांचे कायमचे कल्याण करून जी अवाढव्य कीर्ती संपादन केली तिला साजेल असे भले मोठे स्मारक करून ज्या लोकांकरता त्यांनी काम केले त्यांचेच कायमचे कल्याण होत जाईल, अशी संस्था काढायची होती. मुंबईत स्मारकाची जी सभा झाली तीत ठराव असा झाला की मार्किंस ऑफ रिपन यांनी केलेल्या श्रेष्ठ कामगिरीबद्दल त्यांचे नाव धंदेशिक्षण देणाऱ्या संस्थांशी कायमचे संबद्ध व्हावे. अशी संस्था काढायची म्हणजे तिला द्रव्यनिधीही प्रचंडच लागेल हे रावसाहेब जाणून होते. म्हणून त्यांनी प्रथम द्रव्य पुष्कळ जमवण्याची खटपट चालू केली. फंडाच्या व्याजातून खर्च चालेल इतकी मोठी रक्कम गोळा करावयाची होती. वरील सभेचे चिटणीस रावसाहेब, काशिनाथपंत तेलंग, मि. फिरोजशाहा मेथा, मि. बद्रुद्दीन तैय्यबजी, मि. एम. सी. मर्शबान, हरकिसनदास, मि. पी. एफ. गोम्स इ. हिंदू, पार्सी, मुसलमान व ख्रिश्चन अशा भिन्न धर्माच्या लोकांतील पुढारी गृहस्थ होते. मुंबईइलाखाधिपती लॉर्ड रे यांची सहानुभूती या कामाला होती. धंदे शिक्षणाला कसे उत्तेजन देता येईल यासंबंधी तज्ज्ञ म्हणून प्रसिद्ध असे मि. नवराजी वाडिया यांचे मत लॉर्ड रे यांनी मागवले होते व त्यांच्या खाजगी भेटी होत असत. सदरहू नवरोजी यांनी युरोप व अमेरिका येथील प्रसिद्ध धंदे शिक्षणाच्या संस्थांची हकीकत

मिळविली होती. त्यात मुख्य मुख्य माहिती खाली दिल्याप्रमाणे होती. संस्था ज्या शहरात असेल तेथील लोकसंख्या, संस्थेचे नाव, जमिनीची व इमारतीची किंमत, यंत्रसामग्री, विद्यार्थ्यांची संख्या, त्यांना एकंदर लागणारा खर्च व तो निभावण्याचे मार्ग इ. राक्षसी माहिती मिळविली होती व छापून प्रसिद्ध केली होती. ती वाचून कोणासही कौतुक वाटेल.

रावसाहेब १८८५ च्या आरंभी कलकत्यास होते. तरी तेथून ते आपल्या स्नेह्यांना उत्तेजन देत होतेच. २१.१.८५ रोजी त्यांनी खालील पत्र हरकिसन दास यांना लिहिले. “लॉर्ड रिपन यांच्या स्मारकाकरिता पैसे गोळा करण्याचे काम चांगल्या लोकांच्या हातात आहे. इतके पैसे गोळा करून तुम्ही नाव मिळावले आहे. पण एव्हांशीच दमू नका! त्रासू नका! प्रवासाला नुकताच प्रारंभ केला आहे. तुम्ही हाती घेतलेल्या कार्याबद्दल तुमची स्तुती कोणी करणार नाही. पण ते कार्य मात्र उत्तम आहे. त्याचा मोबदला (पुसाल तर जो उत्तम आहे तो) कर्तव्य केल्याबद्दलचे समाधान होय. तुम्ही आपल्या स्वभावाप्रमाणे संधपणे काम करा. म्हणजे लोकांच्या ध्यानीही आले नसेल एवढे काम तुमच्या हातून होईल.” (३०.१.८६)

एक लक्षावर रक्कम उभी होताच स्मारक करण्याचा रावसाहेबांनी आपला बेत लॉर्ड रिपन यांना कळविला होता. “आम्ही एक लक्ष रुपयांवर रक्कम जमविली आहे. एक मध्यवर्ती यांत्रिक कलाकौशल्याची सर्वप्रकारचे धंदेशिक्षण देणारी शाळा तूर्त काढावी व नंतर हळूहळू पश्चिम हिंदुस्थानात सर्वत्र तिच्या शाखा काढाव्या असे मनात आहे. सरकारातून वार्षिक मदत घ्यावी किंवा न घ्यावी अशाबद्दल आमच्यामध्ये मतभेद आहे. मी मदत घेण्याच्या विरुद्ध आहे कारण मला आम्ही चालविलेल्या संस्था पाहिजे आहेत. याकरता इंग्लंडमधील काही मोठमोठ्या यांत्रिक कला शिकवणाऱ्या संस्थांच्या चालकांची व आमची ओळख झाली तर पाहिजे आहे. तिने आमचे हित होईल.” (१५.१२.१८८५चे लॉर्ड रिपन यांना पत्र)

“शिल्पकलाविषयक एक शाळा काढायची आहे. ती कशी काढावी याची योजना मि. मर्झबान यांना तयार करण्यास तुम्ही स्वतः अथवा हरकिसनदास यांच्या मार्फत सांगू शकाल तर मेहरबानी करून सांगा. मुंबईच्या गिरण्यांच्या धंद्याला १०-१२ शे उपयोगी पडतील असेच बारीक सारीक धंदे शिकवावयाचे. जास्त मोठी कल्पना मनात आणून वाहून जाऊ नको. मी खटपट करण्यास तयार आहे. पण पुढाकार तुम्ही घेतला पाहिजे. तुमच्याकडे कोणतेही सरकार दुर्लक्ष करणार नाही किंवा करू शकणार नाही.”

“ज्यांचा विचारून घेण्याचा हक्क आहे त्या तुमच्यासारख्या गृहस्थांना विचारल्याशिवाय तुम्ही म्हणता तशा इतर योजना दुसरे लोक करीत आहेत ते चुकत नाहीत काय?”

“जो सारखा धावत सुटतो त्याच्याने शर्यत जिंकण्याचे काम होत नाही. त्याप्रमाणे केवळ सशक्त मनुष्याला युद्धात जय मिळविण्याचे काम होत नाही.”

“एका गोष्टीचा तुम्ही विचार करावा ही माझी इच्छा आहे व ती कोणती म्हणाल तर आमची संस्था अगदी स्वावलंबी झाली पाहिजे. तुमचा माझा या बाबतीत मतभेद आहे हे मी जाणून आहे परंतु तुम्ही या बाबतीत अगदी स्वतंत्र संस्था काढल्याशिवाय साऱ्या जगात जेवढ्या शाळा आहेत तेवढ्या काढूनही आमचे काहीबाहीही कल्याण व्हावयाचे नाही.”

(सोराबजी शेट यांना २३.१२.८५ चे पत्र)

आणखी चार पाच दिवसांनी खुद्द मर्झबान यांना वरीलप्रमाणे काही योजना करण्यास पत्री विनंती रावसाहेबांनी केली होती. त्याप्रमाणे मि. डि. कास्टा यांची याच विषयासंबंधी भेट घेण्यास 'दाजिबांना' (दाजीसाहेब खरे यांना) लिहिले होते.

धंदेशिक्षणाबद्दल जो इतका आग्रह रावसाहेबांनी धरला त्याचे कारण हा विचार त्यांच्या मनात बरेच दिवसांपासून घोळत होता. रावसाहेब शिक्षणखात्यात असतानाच धंदेशिक्षणाविषयी त्यांचे व मि. अरस्किन पेरी यांचे संभाषण चाले; परंतु काही संस्था काढण्यापर्यंत मजल गेली नव्हती. ती घेण्याची संधी आता आली.

या जमविलेल्या पैशावर मुंबईचे प्रसिद्ध रिपन टेक्सटाइल स्कूल, (व्हिक्टोरिया जुबिली टेक्निकल स्कूलाशी संगत असलेले) चालले आहे व शोकडो कलाभिज्ञ विद्यार्थी बाहेर पडत आहेत. या शाळेस सरकारची मदत आहे.

स्थानिक स्वराज्याची लॉर्ड रिपन यांची योजना ७

ही अंधारात घेतलेली उडी आहे काय?

लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक स्वराज्याचा विस्तार करून त्यास स्थैर्य व बल आणण्याकरता काही ठराव केले. ते उचित आहेत की, अनुचित आहेत याविषयी काही अधिकारी चर्चा करू लागले. तेव्हा रावसाहेबांनी एक चर्चात्मक निबंध लिहिला त्याचा सारांश.

मुंबई सरकारचा अजून विचारच चालला आहे असे दिसते. ते आपल्या २५ मार्च १८८२ च्या ठरावात म्हणाले :-

“स्थानिक स्वराज्याच्या पद्धतीचा अधिक विस्तार करावा की करू नये हा प्रश्न सोडवणे फार कठीण आहे. या इलाख्यात ज्या जिल्हा लोकलफंड कमिट्या, तालुका लोकलफंड कमिट्या व म्युनिसिपालिट्या आहेत, त्यांच्या हातात आधीच मोठाले फंड आहेत. व ते फंड खर्च करण्याचा स्वेच्छानुसार अधिकार त्यांना दिलेलाच आहे. तथापि हल्लीची जी त्या कमिट्यांची रचना आहे ती मनात आणता दुसऱ्या आणखी खर्चाच्या बाबींचा कारभार त्यांच्या स्वाधीन केल्यापासून फायदा होईल की नाही हे संशयित आहे.”

“जर वरील कमिट्यांची व म्युनिसिपालट्यांची रचना अयोग्य असेल, तर ती योग्य रीतीने करून कामाला आरंभ करावा असे मला वाटते. त्यांची रचना उपयुक्त तऱ्हेने करता येईल काय? याला कोणते उत्तर मागील इतिहास देत आहे? सर्व आर्थिक, सामाजिक व राजकीय वावटळींतून या देशाच्या पश्चिम भागातील ग्रामसंस्था जितक्या निभावून राहिल्या आहेत तितक्या दुसऱ्या कोठल्याही राहिल्या नाहीत.” (पाहा एल्फिन्स्टन्कृत हिंदुस्थानाचा इतिहास, आवृत्ती चवथी पृ. २४६-७; अँड डफकृत मराठ्यांचा इतिहास भाग १; दक्षिण महाराष्ट्रातील जमीन वहिवाटण्याच्या पद्धतीवरील ले. के. साईक्स यांनी रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे जर्नल भाग २ पृ. २०५ व भाग ३ पृ. ३५० मध्ये छापलेला निबंध) “बारा अलुतेदार, बारा बलुतेदार, पाटील, चौघुले, चौधरी यांच्यापासून ते

वेशकरी वर्गापर्यंत (रक्षकवर्गापर्यंत) सर्वांनी मिळून रचलेल्या आमच्या ग्रामसंस्था म्हणजे आमच्या स्वदेशसंभूत म्युनिसिपालिट्याच होत. त्या अगदी आधुनिक स्वरूपाच्या नसतील. पण त्या येथे आहेत. कालांतराने विचारक्रांती झाली आहे. कायदे बदलले आहेत. शिक्षणात फरक झाला आहे. तरी त्या अजून आपले ठाणे धरून आहेत. युरोपमधील भपकेदार गोष्टींची ज्या माझ्या मित्रांतून काहीना आवड असेल त्यांना, एखादा पाटील माझे झूल घातलेले बैल मिरवणुकीच्या पुढे ठेवण्याचा व त्यांना प्रथम चालू करण्याचा माझा हक्क आहे असे सांगू लागला, अथवा एखाद्या समारंभात लोक जमले असता पहिल्याने माझ्या कपाळावर गंधाचा टिळा लावून घेण्याचा वंशपरंपरा हक्क एखादा महाजन सांगू लागला किंवा एखादा मातादार १८७४ च्या वतन अॅक्टने त्याची सर्व प्राप्ती वस्तुतः बंद झाली असूनही काही गांवासंबंधी कागदपत्रांवर सही करण्यास सोत्कण्ठ तयार असताना दिसला तर हसूच कोसळेल! परंतु या सर्व हक्कांच्या मुळाशी म्युनिसिपालिटीविषयक नागरिक भावना आहे. येथे इष्ट ती सामग्री आहे. तिला नीट शिक्षणाच्या योगाने राजकीय वळण देऊन तिच्या घटनेत सुधारणा केल्यास फार हित होणार आहे. माझ्या म्हणण्याला आमच्या पुरातन इतिहासाचा आधार घेऊन सांगतो की लॉर्ड रिपन हे अंधारात उडी घेत नाहीत. त्यांनी केलेले ठराव हे आजपर्यंत हिंदुस्थान सरकार जे संगत रूपाचे आस्ते आस्ते धोरण स्वीकारीत आले आहे त्याचे व गेल्या पन्नास वर्षांत जे शिक्षणाचे परिणाम घडून आले आहेत त्यांचे दिग्दर्शन करित आहेत. त्या परिणामांची हे ठराव प्रशस्त स्मारकेच आहेत. आमच्या म्युनिसिपालिट्यांच्या कारभाराची १८५६ पर्यंतची माहिती, मुंबईसरकारच्या हुकुमावरून १८५६ साली मि. एडवर्ड पॅट यांनी निवडक कागदपत्र छापिले आहेत त्यात आहे. त्याविषयीची सर्व चर्चा सर जॉर्ज आर्थर यांनी १८४४ तच प्रथम केली होती. नंतर पुन्हा लॉर्ड फॉकलन्ड यांनी १८४९ साली सुरू केली होती. तीवरून १८५० साली २६ नंबरचा कायदा करण्यात आला तो आमच्या म्युनिसिपॅलिट्यांचे अधिष्ठान होय.”

नंतर थोडक्यात मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या सुधारणेचे वृत्त देऊन रावसाहेब म्हणतात :-

“मुंबई म्युनिसिपालिटीत लोकांच्या प्रतिनिधीचे प्रमाण होमिओपॅथिक पद्धतीच्या औषधांच्या प्रमाणासारखे सूक्ष्म असून सरकारी अंगाचे प्रमाण वैद्यकीय औषधांच्या प्रमाणासारखे परिप्लुत आहे. असा जो मागेच मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या कायद्याविषयी त्यावेळचे येथील अॅडव्होकेट जनरल व नंतर कलकत्याचे न्यायाधीश नामदार व्हाईट यांनी म्हणून ठेवले आहे, ते अद्यापीही त्यास लागू आहे. अशी स्थिती जर मुंबईची, तर बाहेरची कशी असेल! तेथे काही अपवाद सोडून आमची पिछेहाट होत आहे. मी ध्यानात ठेवण्यासारखी दोन उदाहरणे देतो. पुणे शहरात कमीशनर होते. ते स्थानिक स्वराज्याच्या बाबतीत चांगली सुधारणा करित होते. ते स्वतंत्र बाण्याचे व योग्य असे होते. त्यांना टाकून मौनप्रिय मनुष्यांची निवड करण्याची प्रवृत्ती पुढे दिसून आली.”

“दुसरे उदाहरण महाबळेश्वरचे (मुंबई सरकारच्या उन्हाळ्यातल्या दिवसातील निवासस्थानाचे) घ्या. तेथील कमिटीतील मुंबईचे स्वतंत्र बाण्याचे लोक गुपचूपपणे निष्कासन पावले. सरकाराने पाहिजे तर यादी आणवून पहावे. किंचित प्राप्ती नसता कमिटीत बसून फुकट काम करा आणि त्याचे बक्षीस म्हणून निर्भर्त्सना करून घ्या! एवढे कोणाचे अडते आहे? पण ज्या ठिकाणाचे अधिकारी अनुभवशून्य अथवा हट्टी अथवा दोन्ही असतात त्या ठिकाणी अशीच परिस्थिती उत्पन्न होते. या

देशात स्वतःचे असे काही मत बाळगणे हे पाप समजले जाते. त्याचे प्रदर्शन करण्याचे धैर्य अंगी असणे व त्याच्या समर्थनार्थ कारणे दाखविणे हे तर त्याहून मोठेच पाप! अशी समजूत होऊ देणे हा दोष आहे, मग तो युरोपियनात असो अथवा हिंदी लोकांत असो, त्याचे परिणाम अनर्थावह आहेत. म्युनिसिपालिटीच्या कारभाराविषयीचे मी सर्व रिपोर्ट वाचले आहेत. त्यावरून लोक आपले कर्तव्य करीत नाहीत अशी तक्रार केलेली आढळत नाही. क्रमशः प्रगती होत असल्याचाच त्यात उल्लेख आढळतो. प्रतिनिधी निवडण्याचा हक्क आम्हाला द्या अशी १८७७ साली पुणेकरांनी केलेली मागणी मान्य झाल्याचे आजमितीसही मला कळले नाही.”

“स्थानिक स्वराज्याचा विस्तार करणे इष्ट आहे व तसे केल्याने सरकारचे व लोकांचे हित होईल अशी हिंदुस्थान सरकारची फार वर्षांपूर्वी खात्री होऊन गेली आहे.” असे सांगून, ६२१ पृष्ठात दिलेल्या नामदार लॅंग (गव्हर्नर जनरल यांचे फडणीस) यांच्या भाषणाचा सारांश रावसाहेबांनी निवेदन केला व हिंदुस्थान सरकारच्या २२४५ नंबरच्या ३१ ऑगस्ट १८६४ तारखेच्या ठरावाचा उल्लेख केला व नंतर, “ही जी हिंदुस्थान सरकारची स्थानिक स्वराज्याचा विस्तार करण्याची नीती आहे ती प्रशस्त आहे. तिला व्यावहारिक स्वरूप देण्यास सरकारी अधिकारी व सरकारचे कायदे हे परस्पर साहाय्यकारी होत आहेत. यांच्या योगाने ज्या सुधारणा होणार आहेत, जे हित होणार आहे त्याहून अधिक दुसऱ्या कशाने होणार नाही.”

असे मत प्रदर्शन करणारा आपल्या मतास पुष्टी आणणारा बाह्य पुरावा म्हणून कलकत्ता रिव्ह्यू नं. ८३ पृ. २६ मधील पुढील उतारा दिला आहे.

“म्युनिसिपालिट्यांनाबंधाच्या सर्व चळवळी देशाची भरभराट होण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याचे तेव्हाच लक्ष वेधून घेतात त्याची कारणे भिन्न आहेत. त्यांची पाळेमुळे खोल गेलेली आहेत. ब्रिटिश राजसत्ता एकीकरणाने संहत करण्याकरता राजसत्तेची विभागणी करावी लागली. राज्ययंत्रांतील चक्रांतर्गत चक्रे नीट प्रस्थापित होऊन सुरळित गती त्यांना प्राप्त झाली. राज्याच्या विस्ताराबरोबर गव्हर्नरिंगमगून लेफ्टनन्ट गव्हर्नर आले; प्रोकॉन्सल आले; त्याप्रमाणेच स्थानिक काउन्सले निर्माण झाली. याच तत्वांवर लोकलफंड निघाले अशी श्रम विभागाची वाटणी झाली नसती तर राज्याचा गाडा चालला नसता. कोणतीही अल्पस्वल्प गोष्ट करावयाचा झाली म्हणजे गव्हर्नर जनरल यांचा हुकुम अगोदर घेतला पाहिजे, ही जी लॉर्ड कॉर्न वालिस यांच्या वेळची पद्धती होती तिच्या आधारे आता कोणत्याही गव्हर्नर जनरलास चालता येणे अशक्य आहे यास्तव श्रमाची विभागणी म्हणजे राज्याची बळकटी आहे प्रगतीचे चिन्ह आहे. राज्यकर्ते आपली जबाबदारी ओळखून आहेत व जेव्हा इष्ट तेव्हा, अवश्य तेव्हा, सुधारणेच्या कष्टमय पथाने जाण्याची त्यांची तयारी आहे; नव्हे, त्यांना सामर्थ्य आहे असे ती श्रमविभागणी दाखविते.”

पुढे रावसाहेब म्हणतात, “या उताऱ्यात बंगाल्यात पसरलेले पक्षाभिमानाचे वारे कोठे कोठे दिसून येत असल्यामुळे यातील सर्वच म्हणणे ग्राह्य आहे असे म्हटल्याशिवाय हा उतारा दिला आहे, कारण आम्ही क्वचित गोष्टीतल्या सिंहाच्या जागी असून आमचे अँग्लो इंडियन टीकाकार त्या गोष्टीतील मानव चित्तारी आहेत.”

नंतर रावसाहेबांनी त्याच मासिक पुस्तकातील १८७० सालचा उतारा दिला आहे त्याचा सारांश:

“आरोग्यरक्षक मंडळ्या या सदराखाली येणारी म्युनिसिपल कमीशने स्थापन झाल्याने सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण (विशेषतः मोठाल्या शहरांत) जितके होऊ लागले आहे तितके कोणत्याही इतर कायद्याने प्रस्थापित झालेल्या संस्थांनी झाले नाही.”

“स्थानिक स्वराज्याचा लाभ करून देण्याच्या कामी यांचा उपयोग झाला आहे तो निराळाच. असल्या संस्थांची प्रगती काही सभासदांनी केलेल्या विरोधावर, करून दिलेल्या गैरसमजावर, मांडलेल्या कलहावर व आरंभलेल्या मिथ्या निंदेवर अवलंबून असते. कदाचित त्यांनी असे केले तरच बरे. सर्व सरकारी अथवा सार्वजनिक संस्थांचे संरक्षण कार्यविरोधाकडे असते. म्युनिसिपल कमीशनांविषयी वर्तमानपत्रांत येणारे लेख, घेतले जाणारे आक्षेप व केली जाणारी निंदा ही विशेषतः नसली तरी साधारणतः प्रगतीची लक्षणेच आहेत. गेल्या दहा वर्षांत इलाख्यातील राजधानीच्या ठिकाणी व ज्या शहरांत हिंदी व युरोपियन अशा लोकांची वस्ती आहे त्या शहरांत म्युनिसिपालिट्याची स्थापना झाली आहे. त्यांतील पुष्कळांचे मूळ आरोग्यरक्षक मंडळांतच होते. अद्यापी या म्युनिसिपालिट्या स्वतंत्र आहेत, ज्ञानोद्दीपक आहेत असे म्हणता यायचे नाही. काले करून तसे त्यांना म्हणता येईल यात संशय नाही. परंतु अद्यापी अध्यक्ष नेमणे व काही जादा सभासद नेमणे हे अधिकार सरकारने आपल्याकडे ठेविले आहेत हे अल्पकालिकच आहे कारण हिंदी लोक जसजसे म्युनिसिपालटीचे काम अधिकाधिक मन लावून करतील तसतसे स्थानिक स्वराज्य त्यांच्या हातात अधिकाधिक पडत जाईल.”

नंतर लॉर्ड मेयोच्या सत्ताविभागणीच्या धोरणास पुष्टी आणणारी १८६१-६२ साली मि. लेंग यांनी जी नोंद केली आहे तिचा उल्लेख रावसाहेबांनी केला आहे. ती नोंद अशी -

“स्थानिक जमाखर्चाचे खर्चे करायला लावून म्युनिसिपल संस्थांची वृद्धीच होणार आहे. तिच्याहून अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही आहे की लोकांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची व स्वतःच आपला मार्ग काढण्याची सवय स्थानिक संस्थांसंबंधी लागणार आहे. व या दोन गुणांतच राष्ट्राचा मेठेपणा आहे. (इंडिया गॅझेट पृष्ठ ४७७ ता. १८ मार्च १८७१)”

नंतर नार्थवेस्ट प्राव्हिनसिसच्या लेफ्टनंट गव्हर्नरच्या गव्हर्नर जनरल यांना उद्देशून केलेल्या भाषणातील उतारा रावसाहेबांनी दिला आहे तो :-

“स्थानिक कायदे करणारे काउन्सिल का नसावे? त्याला लागणारी सर्व सामग्री उपलब्ध आहे. सरकारी अधिकारी आहेत. त्यांना साहाय्य करण्यास समर्थ असे स्वतंत्र बाण्याचे हिंदी लोक आहेत. इलाख्यांच्या राजधानीची शहरे सोडली तर युरोपियन लोक काम करायला फार मिळणार नाहीत. पण काही प्रतिनिधी होण्यास लायक असे मिळतील, असली काउन्सिले थोरल्या साम्राज्याच्या काउन्सिलापेक्षा चौकीदारी बिलासारख्या स्थानिक प्रश्नांची चर्चा करण्यास फारच अधिक उपयोगाची आहेत. असे स्थानिक काउन्सिल असले म्हणजे वरील प्रश्नांची चौकशी कमिटीत होत. त्यावर काउन्सिलात वादविवाद होतो. करविण्यात येणाऱ्या कायद्यांच्या हेतूवर चर्चा होते. हिंदी वर्तमानपत्रे तशीच युरोपियन वर्तमानपत्रे ते प्रश्न हातात घेतात व त्याविषयी सर्व लोकांना पूर्ण ज्ञान

होते म्हणजे त्या प्रश्नांस हल्ली जे स्वरूप प्राप्त झालेले नाही ते सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त होते.”

“मी खाविंदास सांगतो की लोकांनी आपला कारभार आपला आपणच करावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. त्या दिशेने माझे सतत प्रयत्न चालले आहेत, मी कोठेही दौऱ्यावर निघालो तरी मी सर्व म्युनिसिपल कमिट्यांच्या मनावर जी एक गोष्ट बिंबवून देत असतो ती ही की स्थानिक स्वराज्याची प्राप्ती करून देणे हाच एक हेतू आमचा म्युनिसिपल संस्था स्थापण्यात आहे. आम्हास लोकांकडून सहकारोचित उत्तर मिळत आहे. आपल्या लोकांच्या हितानहितासंबंधाच्या प्रश्नांची जबाबदारीने चर्चा करणाऱ्या प्रितिनिधींनी संयुक्त अशा काउन्सिलच्या स्थापनेने स्वतंत्रपणे कार्य करून दाखविण्यास लोकांना जसे व जेवढे वळण लागणार आहे, तसे व तेवढे दुसऱ्या कोणत्याही राजकीय उपायाने लागणार नाही अशी माझी खात्री आहे.”

“उपयोगी असे स्थानिक कायदे करावयास लायक आणखी दुसरे कोण असणार? विवक्षित प्रांतांतील लोकांच्या गरजा काय आहेत, त्यांच्या इच्छा काय आहेत, कदाचित त्यांचे पूर्वग्रह काय आहेत, ते त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाला चांगले ठाऊक असणार?”

या प्रश्नांस लॉर्ड मेयो यांनी जबाब दिला की -

“सुराज्याची वृद्धी करणाऱ्या ज्या ज्या बीजभूत संस्था आहेत त्यांची स्थापना करण्यात परिश्रम घेण्याहून दुसरे अधिक श्रेयस्कर कार्य नाही.”

एवढे उतारे देऊन रावसाहेब म्हणतात. “याच्यापुढे मला लिहिण्यासारखे अगदी थोडे उरले आहे. गेल्या बारा वर्षांचे लेखी इतिहास म्हणजे आमच्या राज्यकारभाराचे रिपोर्ट, इंग्लंडच्या पार्लिमेंट सभेला सादर केलेले आमच्या नैतिक व भौतिक प्रगतीचे वार्षिक रिपोर्ट, शिक्षणखात्यांच्या डायरेक्टरांच्या रिपोर्टांत व विश्वविद्यालयांच्या पदवीदानसमयी केलेल्या भाषणांत दृश्य होणारी सर्व इलाख्यांतील शिक्षणाची वृद्धी, ही सर्व असे दाखवितात की ब्रिटिश सत्तेच्या सुदर्शनाने रक्षित होत्या जे आम्ही त्यांची मानसिक, नैतिक व राजकीय अभिवृद्धी अपरिमित प्रमाणात सतत व अविच्छिन्नपणे होत आहे. गेल्या जानेवारी महिन्यात कलकत्त्याच्या काउन्सिलात जेव्हा मध्यप्रांतातील स्थानिक स्वराज्याचा प्रश्न निघाला होता तेव्हा नामदार गिब्स हे स्थानिक स्वराज्याचा लाभ मध्यप्रांतातील लोकांना करून देण्याकरता याच मुद्यावर चिकाटी धरून बसले होते. व हाच एक मुद्दा लॉर्ड रिपन यांच्या स्थानिक स्वराज्याच्या ठरावाविषयी व तद्विषयक त्यांच्या धोरणांविषयी अथवा शहाणपणाविषयी जे शंका घेतात त्यांना योग्य उत्तर देत आहे व ते तुमच्या परवानगीने सांगतो, असे आहे की लॉर्ड रिपन यांचे स्थानिक स्वराज्याचा लाभ करून देणारे ठराव हे अंधारात उडी घेणार नसून हिंदुस्थानातील ब्रिटिशांच्या अंमलाची जी इमारत उभारलेली आहे, तिच्या पायाच्या कोनशिलाच आहेत!”

वि. ना. मंडलिक

संदर्भ टिपा -

१. लॉर्ड रिपन यांनी मुंबईच्या किनाऱ्यावर पाय ठेविला तेव्हाच रावसाहेबांची व त्यांची ओळख करून देण्यात आली व मुंबई म्युनिसिपलिटिने लॉर्ड रिपन यांना जे मानपत्र दिले ते त्यांना अर्पण करण्याचे काम रावसाहेबांनी कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष या नात्याने केले. त्याच्या पुढे रावसाहेबांची व त्यांची मैत्री जडून गेली.
२. ब्रिटिश राजसंस्थेच्या या गुणाची जाणीव रावसाहेबांना होती. “आमची प्रगती मंद आहे. म्हणून ती कमी मनासारखी आहे असे नाही.” (ज. जेकब यांना पत्र. १८७५)
३. लॉर्ड रिपन यांची नीती, १८५८ च्या महाराणीसाहेबांच्या जाहीरनाम्याप्रमाणे वागणारी हिंदी लोकांना पसंत पडली. आमच्या कल्याणाकरिता इंग्रजांची आमच्यावर राज्य करण्याची इच्छा आहे असे तिने पटवून दिले. मुंबईकरांनी सभा भरवून लॉर्ड रिपन यांच्या अधिकाराची मुदत वाढवावी असा महाराणीसाहेबांकडे अर्ज मुंबईच्या गव्हर्नर साहेबांमार्फत पाठविला.
४. हे एक कलकत्याकडील युरोपियन गृहस्थ होते. यांनी या बिलाच्याविरुद्ध चळवळ करताना धमकीवजा भाषण केले होते.
५. लॉर्ड एलनबरो यांनी अफगानिस्थानच्या स्वारीत गझनीच्या मशिदीचे दरवाजे सोमनाथाच्या देवालयाचे समजून परत आणले.
६. “स्मारकाच्या पैशाने आमच्या मुलांस धंदेशिक्षण आमच्या मनाप्रमाणे मिळावे म्हणून ही संस्था स्वतंत्र एकट्या लोकाश्रयावर चालविण्याचा त्यांचा प्रथम बेत होता, असे दुसऱ्या पत्रावरून दिसते.”
७. लॉर्ड रिपन यांचे धोरण रावसाहेबांना पसंत होते. तेव्हा त्यांच्या मताच्या समर्थनार्थ रावसाहेब जे लेख लिहित असत त्यांपैकी हा एक आहे.
८. पाहा, प्रकरण ४१ वे.

महाराणी व्हिक्टोरिया

। सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
॥ विनीतात्माहि नृपतिर्भूयसीं श्रियमभुते ॥

(कामंदकीय नीतिसार)

हल्लीच्या इंग्लंडच्या राजघराण्यातील राजांची प्रजावत्सलतेबद्दल ख्याती आहे. त्यातून महाराणी व्हिक्टोरिया यांचे नाव जगभर प्रसिद्ध असून हिंदुस्थानात प्रत्येक घरात सर्वांमुखी बसून राहिलेले जर एखादे नाव त्यावेळी होते तर ते महाराणी व्हिक्टोरिया यांचे होते. त्यांच्या सच्छीलाचा व हृदयमार्दवाचा राज्यकारभारावर इष्ट परिणाम घडे म्हणून 'दयाळू' हे उपपद त्यांच्या नावाला जोडले जाई. तरीसुद्धा त्यांच्यावर एका माथेफिरूने १८८२ साली गोळी घातली. परंतु ईश्वरीलीला अगाध आहे. राणीसाहेबांना काहीही इजा त्याने होऊ दिली नाही. या संकटातून त्यांना मुक्त केल्याबद्दल देवळांतून प्रार्थना सर्व राष्ट्रभर झाल्या. मुंबईत ठाकूरद्वारी एकदा प्रभू लोकांनी केली. परंतु सर्व हिंदू लोकांची प्रार्थना अशी वाळुकेश्वरी १९.३.१८८२ रोजी झाली. तो समारंभ घडवून आणण्यात जे लोक प्रमुख होते, त्यात रावसाहेब होते. निमंत्रणपत्रिकेवर पुढे दिलेल्या हिंदू पुढाऱ्यांच्या सहा होत्या. मंगळदास नथुभाई, नानाभाई हरिदास, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, वरजीवनदास माधवदास, वि. ज. शंकरशेट, लखमीदास खिमजी, रघुनाथ ना. खोटे, शांताराम नारायण, खंडेराव बेदरकर, नाना मोरोजी, मुळजी जेठा, शिवलाल मोतिलाल, वृंदावनदास पुरुषोत्तमदास, विश्राम मावजी, डॉ. सखाराम अर्जुन, चतुर्भुज मुरारजी, वृजभुखन आत्माराम, छबीलदास ललुभाई, आनंदराव भास्कर, एलाप्पा बाळाराम, प्रेमचंद रायचंद, नानू. ना. कोठारे, ठाकरसी मूळजी, भाईशंकर नानाभाई, खिमजी जीवा, चंदारामजी, जनार्दन पुरुषोत्तम इ.

व्हिक्टोरिया राणीसाहेबांना १८८७ साली राज्यावर बसून ५० वर्षे पुरी झाली, म्हणून सर्वत्र ज्युबिली? महोत्सव करण्यात आला. असे उत्सव सार्वजानिक रीतीने बहुत ठिकाणी झाले ते झालेच पण कित्येक ठिकाणी खाजगी व्यक्तींनीही कोणी कोणी केले. "दीपवालीप्रमाणे दोन दिवस

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ५७५

घरी ज्युबिलीप्रीत्यर्थ दीपोत्सव करावा.” अशी पत्री ताकीत कलकत्याहून रावसाहेबांनी आपल्या मुंबईच्या बंगल्यांतील कारभाऱ्यास देऊन ठेवली होती.

मुंबईस कॉर्पोरेशन काय काय तयारी करीत आहे तिकडे कलकत्याहून रावसाहेबांनी लक्ष ठेवले होते. “शाळेतील मुलांस विसरू नका. त्यांना सुटी व मिठाई द्या. पण ओव्हलच्या मैदानांत नेण्यास त्यांची वरात काढू नका. त्यांना घरीच मित्र असतील त्यांबरोबर खेळू द्या. शाळेतून निघून रात्रीच्या प्रहरी कोठे लांब अंगावर दागिने घालून हारीने जाण्याची सूचना आली तर मी विरोध करीन.”

(१२.२.१८८७ चे दाजिबा खरे यांना पत्र)

“कॉर्पोरेशनचा पैसा हा लोकांचा पैसा आहे तेव्हा लोकांना काहीतरी दारुकामासारखी मौज पाहिजे.”

हरकिसनदास यांना पत्र २२.१.१८८७.

मुंबईत त्याप्रमाणे दीपोत्सव वगैरे कार्यक्रम उत्तम झाला व लोकांत फार उत्साह व प्रेम दिसून येत होते त उचितच होते. कारण राणीसाहेबांचे चरित्र राजकन्न, पत्नी, माता व विधवा या कोणत्याही नात्याने पाहिले तरी वाखाणण्यासारखे होते. इंग्लंडमध्ये ज्या स्त्रिया राज्यपदारूढ झाल्या त्यात व्हिक्टोरिया महाराणीसाहेब श्रेष्ठ होत्या. त्यांच्या अमलात ब्रिटिश राष्ट्राची पूर्ण भरभराटच होत गेली. मि. ग्लॅडस्टनसारखे मंत्रिवर झाले तरी त्यांच्यावर यांची छाप बसे.

प्रिन्स आलबर्ट व राणीसाहेब या उभयतांचे प्रेम वाखाणण्यासारखे होते. स्वतः राज्यपदारूढ असून पतीशी त्यांचे वर्तन शीलवती सतीस शोभण्यासारखे होते. माता या दृष्टीने पाहता त्यांनी पुष्कळ मुलांस जन्म दिला आणि त्यांच्याविषयीचे त्यांनी कर्तव्य उत्तम रीतीने केले एवढेच नाही पण आपल्या सर्व प्रजेचे मातृपदही त्यांनी धारण केले होते व त्यांच्या प्रेमास त्या पात्र झाल्या होत्या.

विधवा या नात्याने त्यांच्या वर्तनाचे वर्णन करावयाचे म्हणजे ते आर्य विधवांप्रमाणे संन्यस्त स्वरूपाचे होते एवढे म्हटले म्हणजे पुरे आहे.

खुद्द हिंदुस्थानाला त्यांनी १८५८ चा जाहीरनामा म्हणजे एक वरच देऊन ठेवला आहे. त्याची व्यावहारिक प्राप्ती हप्त्या हप्त्यांनी यांच्या मागे यांच्या पुत्राच्या हातून झाली व नंतर नातवाच्या हातून होतच आहे व पूर्ण प्राप्ती याच सदवंशज कुळातील राजांपासून होईल अशी खात्री आहे म्हणून या वंशातील पुरुषांस आयुरारोग्यप्राप्ती व यशःप्राप्ती होवो असे कृतज्ञपणे शुभ चिंतन करणे हिंदीजनांचे कर्तव्य आहे.

शास्त्रीजनांस पदवीदान.

॥ युष्माकं पदवीदानमस्माकं पदवर्धनम् ॥

(हरिहरशास्त्री द्रवीड)

महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्या ज्युबलिमहोत्सवप्रसंगी नित्य वहिवाटीच्या पदव्यांचे दान व्हायचे तसे झाले. परंतु या वर्षी एक विशेष प्रकार असा झाला की शास्त्रीपंडितांकरता म्हणून एक पदवी

कायमची निर्माण करण्यात आली. ती महामहोपाध्याय ही होय. ही पदवी धारण करणाऱ्याला चिन्ह म्हणून अंगरक्षण काय द्यावे, उष्णीष कसे असावे हे देशाचार पाहून ठरविण्यात आले. मद्रासेकडील पंडिताच्या चिन्हांचा काय प्रकार असावा त्याविषयी आर. रघुनाथराव यांनी मत दिले होते.

रावसाहेबांनी मुंबईकडील, रघुनाथरावांनी मद्रासेकडील व महेश्रंद्र न्यायरत्न यांनी बंगाल्याकडील विद्वान मंडळींची शिफारस केली होती. रावसाहेबांनी ७ विद्वान पंडितांची शिफारस केली होती असे म्हणतात. पैकी चौघांस ही पदवी अर्पण झाल्याचे वृत्त मिळते. त्यात रावसाहेब ज्यांना गुरू म्हणून मानीत ते गोपाळ पाध्ये गुर्जर हे होते व दुसरे राजारामशास्त्री बोडस हे होते. सर्वांनी रावसाहेबांचे अभिष्टचिंतन केले त्यात तिसरे हरिहरशास्त्री द्रविड यांनी “अस्माकं पदवीदानं युष्माकं पदवर्धन” इत्यादी संस्कृत श्लोक करून पत्र पाठावले होते.^१ रावसाहेबांचा सहवास शास्त्री लोकांशी जन्मापासून शेवटपर्यंत होता.

१८८८ साली वे. शा. सं. भीमाचार्य झळकीकर यांना महामहोपाध्याय ही पदवी सरकारने दिली. त्यांचा गौरव एल्फिस्टन कॉलेजच्या जुन्या नव्या विद्यार्थ्यांनी केला. तेव्हा रावसाहेबांना व राजारामशास्त्री बोडस यांना उच्चस्थानी विद्यार्थ्यांनी बसविले होते व जुने एल्फिस्टोनियन म्हणून विद्यार्थ्यांतर्फे शास्त्रीबुवांचा गौरव करण्यास रावसाहेबांना विनविले. तेव्हा समयोचित भाषण करताना रावसाहेब म्हणाले, “मागल्या वर्षी मी कलकत्यास असता लॉर्ड डफरिन यांनी मला पदव्या देण्यास योग्य शास्त्र्यांची नावे विचारल्यावरून मी सुचविली होती. शास्त्रीमंडळीस पदव्या वगैरे देऊन संस्कृत विद्येला उत्तेजन देण्यास सरकारने प्रारंभ केला. परंतु ह्यासंबंधी खटपट आपणासच केली पाहिजे. सध्या उत्तम शास्त्री दोन-चारांवर सापडण्याची मुष्कील झाली आहे. भीमाचार्यांनारखे अजून जे काही जुने शास्त्री आहेत तो नवीन निर्माण करण्याची तजवीज झाली पाहिजे. तुमच्यापैकी मी एक आहे असे समजून या दोन गोष्टी विसरू नये, अशी विनंती करीत आहे. मी कॉलेज सोडून ३६ वर्षे झाली त्यामुळे आचार्यांचा व माझा साक्षात संबंध घडला नाही तरी मला ते गुरूस्थानीच आहेत. म्हणून त्यांना मान मिळाल्याने मला आनंद होत आहे. मला या कॉलेजमधील जुना विद्यार्थी म्हणून जे तुम्ही मुद्दाम आज पदारीपण दिलेत त्याबद्दल तुमचे आभार मानतो. नंतर काशीनाथपंत तलंग, प्रो. जिनसीवाले, महामहोपाध्याय राजाराम शास्त्री बोडस यांची भाषणे झाली. महामहोपाध्याय भीमाचार्यांनी संस्कृत विद्येचा अभ्यास करण्यास उपदेश केला व म्हणाले, “असे न कराल तर उद्या रामोहरीपर्यंतच शिकलेल्या शास्त्रीबुवास महामहोपाध्याय करण्याची पाळी येईल.”

○

संदर्भ टिपा -

१. मुंबईच्या लोकांनी मोठा फंड उभारून राणीसाहेबांच्या स्मारकार्थ त्यांच्या नावाचे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट काढले आहे. तेथून शेकडो विद्यार्थी यंत्रकला शिकून दर वर्षास बाहेर पडत आहेत.
२. शास्त्रीमंडळ रावसाहेबांना केवढा मान देई ते रावसाहेबांना बनारस ग्रे कॉलेजमधील भूपदेवशास्त्री व राजाराम शास्त्री बोडस हे गोब्राह्मण प्रतिपालक असे एक विशेषण मायन्याच्या अनेक विशेषणांत पत्र लिहीत असत, त्यावरून दिसत आहे.

○○○

अंतिम ग्रंथलेखन

विद्वान्सर्वत्र पूज्यते

अनेक तऱ्हेची कार्ये रावसाहेबांच्या हातात असत, त्यापैकी ग्रंथलेखन हे एक त्यांचे आवडते कार्य असे. त्यांच्या ग्रंथलेखनाचे आद्य, मध्यम व अंतिम असे तीन विभाग त्यांच्या आयुष्याच्या तीन विभागांस अनुरूप असे करून पहिल्या दोन विभागांतील ग्रंथलेखनाचा वृत्तांत १७ व ३१ प्रकरणात दिला आहे. काही विषयानुसार ३५ प्रकरणात दिला आहे. त्यातील काही ग्रंथ सारांशरूप आहेत व काही भाषांतररूप आहेत तरी त्यांची तारीफ झालेली आहे. 'रायल एशियाटिक सोसायटीचे दफतर' हा ग्रंथ जुने निबंध एकत्र करून छापलेला आहे. तो संशोधनस्वरूपाचा आहे तरी त्याची डॉ. बर्डवुडसारख्या विद्वानांनी फार तारीफ केली आहे. ?

त्यांच्या एकंदर लघ्वाकार ग्रंथात म्हैसूर प्रकरणावरचा ग्रंथ प्रमुख आहे. त्याची झालेली प्रशंसा ३२ व्या प्रकरणात दिलीच आहे. तशीच प्रशंसा त्यांच्या इतर तसल्या प्रकारच्या ग्रंथांची झालेली आहे. त्यांचा व्यवहार मयूख तर प्रमाणभूत होऊन बसला आहे. त्यानंतर आयुष्याच्या अंतिम भागात रावसाहेबांनी पूर्णपणे अथवा अपूर्णपणे केलेल्या लहान मोठ्या ग्रंथांचा वृत्तांत या प्रकरणात दिला आहे.

मानव धर्मशास्त्र

॥ स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥

॥ मनुप्रणीतान् विविधान् धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

नंतर १८८६ साली रावसाहेबांनी आपला सर्वात महत्वाचा ग्रंथ जो मानवधर्मशास्त्र तो मेधातीथी, सर्वज्ञनारायण, कुल्लुक, राघवानंद, नंदन आणि रामचंद्र यांच्या आजपर्यंत छापून प्रसिद्ध न झालेल्या टीकांसह छापवून प्रसिद्ध केला. त्याच्या अगोदर चालू न्यायाच्या कोर्टात दिवाणी कायद्याचा १८६७ साली धर्मशास्त्र-प्रतिपादक बहुत ग्रंथांचे सार काढून हिंदूधर्मशास्त्र नावाचा एक अल्प प्रबंध

रावसाहेबांनी लोकोपयोगार्थं छापिला होता त्यानंतर १४ वर्षांनी तसाच दुसरा प्रबंध व्यवहारमयुख व याज्ञवल्क्य स्मृती ही इंग्रजी भाषांतरासह प्रसिद्ध केली. तथापि सर्व स्मृतींत जी आद्य मूलभूत स्मृती म्हणजे मनुस्मृती तिचे उज्जीवन अवश्य करावे असे बहुकाल त्यांच्या मनात होते. त्यांच्या अनुरोधाने रावसाहेबांनी हा मोठा प्रयत्न केला.

हा ग्रंथ छापताना मूळ ग्रंथातील पाठ खरे कोणते ते निश्चित करण्याकरता प्रसिद्ध ठिकाणांहून कोणत्या विद्वान लोकांच्या अथवा संस्थांच्या संग्रहातून त्यांनी ग्रंथ आणावले त्यांची नावनिशी :- बंगाल एशियाटिक सोसायटीचे पुस्तकालय, उज्जनी येथील सोरटीबुवा, उज्जनी येथील नानासाहेब आठल्ये, प्रयाग येथील मुनशी हनुमान प्रसाद, खांडवा येथील वासुदेव बल्लाळ खेरे, मिरज येथील वामन भट्ट महाबल, चौतेश्वर येथील रामचंद्र शंकर द्रवीड, पुणे येथील बळवंतराव जोशी व दाजीसाहेब नगरकर, अहमदाबाद येथील नगरशेटजी बेचरदास, श्रीशंभूमहादेव क्षेत्रातील बळवंतराव जावडेकर इंदापूरकर, अष्टे येथील गोविंदराव लिमये, लंडन इंडिया ऑफिस डॉ. रोस्ट, कलकत्ता येथील छापील भृगुसंहिता कुलकभट्ट कृत टिकेसह, बडोदे येथील वासुदेवराव बापट, जोधपूर येथील लक्ष्मीनाथ शास्त्री द्रवीड, मद्रास येथील दिवाणबहादूर आर, रघुनाथराव^४, पुणे येथील देडगावकर भट्ट नारायण गोखले, कलकत्ता येथील न्यायरत्न पंडित महेशचंद्र, त्रावणकोर महाराजाधिराज रामवर्म, एल्फिन्स्टन कॉलेजातील डॉक्टर पिटरसन.

यातील काही ग्रंथांच्या प्रती २०० पासून ३०० वर्षांच्या जुन्या होत्या. अखिल भारतवर्षात हिंदूधर्मविषयक अज्ञान दिवसानुदिवस वाढत जात आहे हे पाहून अंतःकरणास फार पीडा होत होती. तिचा प्रतिकार करण्याकरिता हा अल्प समारंभ जो रावसाहेबांनी केला तो परमात्म्याला अर्पण केला. या ग्रंथाला शेवटी मोठी विषयानुसार विस्तृत श्लोकवार अनुक्रमणिका जोडली आहे. याशिवाय एक परिशिष्ट जोडले आहे ते फार महत्त्वाचे आहे. त्यात हेमाद्री, स्मृतीरत्नाकर, पराशर माधव, संस्कारकौस्तुभ इत्यादी अनेक धर्मग्रंथांत जी हिंदूधर्मविषयक वचने उपलब्ध म्हणून दिलेली असून या छापलेल्या ग्रंथात उपलब्ध नाहीत ती सविस्तर दिली आहेत, असे सांगून वाचकांना त्यांनी विनंती केली आहे. “मी सरळ भावाने केले आहे. त्याची धर्मशास्त्रवेत्यांनी परीक्षा करून दोष मला दाखवून यावे म्हणजे मला त्याचे निरसन करण्यास बरे पडेल.”

शेवटी त्यांनी असे म्हणून ठेवले आहे की आणखी मानवधर्मशास्त्रव्याख्या आहेत असे धर्मशास्त्र निबंधांवरून समजते. त्या व्याख्या श्रीमाधवाचार्य, धरणीधर, गोविंदराज, श्रीधरस्वामी, रुचिदत्त, विश्वरूप, भोजदेव व भारुची यांनी लिहिलेल्या आहेत. त्यांचा शोध त्यांनी शृंगेरीकडे चालावला होता.

हा ग्रंथ छापण्याची संक्षिप्त हकीकत झाली. परंतु रावसाहेबांनी या ग्रंथाची तयारी करण्यात किती वेळ, पैसा व श्रम भक्तीपूर्वक केले त्याचा सुमार नाही.

जुने ग्रंथ ज्यांच्या जवळ होते त्यांना त्यांची किंमत कळत नव्हती म्हणून अथवा ते निष्काळजी होते म्हणून ते ग्रंथ बहुशः नष्ट झाल्यामुळे व अविशिष्ट ग्रंथ द्वीपांतराला गेल्यामुळे जुन्या हस्तलिखित प्रती मिळविण्याकरता रावसाहेबांना भगीरथ प्रयत्न करावे लागले ते त्यांनी आनंदाने केले कारण

उद्योग करणाऱ्याला कोणतीही गोष्ट असाध्य नसते अशी त्यांची पूर्ण श्रद्धा होती. जेथे जेथे जुने ग्रंथ होते तेथून तेथून त्यांची प्राप्ती विद्वान लोकांच्या साहाय्याने करून घेऊन रावसाहेबांनी हा ग्रंथ छापावयाची प्रचंड तयारी केली.

प्रथम त्यांनी लांबलांबच्या विद्वान शास्त्री लोकांच्या घराण्यांचा शोध लावून त्यातील स्मृतींचा संग्रह त्यांच्या ज्या वारसांकडे गेला त्यांचा शोध करून तो मिळविला व मालकांच्या परवानगीने हस्तलिखित प्रती करून घेतल्या. कारण ते ग्रंथ पूर्वी कोणी छापले नव्हते. बनारस येथे पोथ्या मिळण्यासारख्या होत्या त्या उतरून घेण्यास लेखकांच्या अक्षरांचे नमुने मागविले होते. पाच-चार तरी ग्रंथ होतील असे गोविंद विनायक थत्ते यांना लिहिले होते. (२.९.७३ चे पत्र) पुराणे, उपपुराणे स्मृती, प्रातिशाख्ये, कारिका शतशः मिळविल्या होत्या. कलकत्याहून विश्वरूप, भारूची, शूलपाणी व अपरार्क यांच्या मानवधर्मशास्त्रावरील व्याख्या मिळविण्याची खटपट चालविली होती. मुंबईतील प्रसिद्ध पंडित विश्वेश्वरनाथ गोस्वामी व त्रावणकोरचे महाराज राजा रामवर्मा यांच्याकडे पुष्कळ ग्रंथांची माहिती मिळाली. विष्णुपुराणाची एक प्रत त्यांनी पाठावली होती. विष्णुस्मृती आबासाहेब शास्त्री यांच्याकडून आणली होती. नरगुंद येथील, नाना दीक्षित याकडेही पुष्कळ ग्रंथ हाते. म्हणून त्यांच्याकडे वीर मित्रोदय, प्रायश्चित्ताध्याय, द्वैतनिर्णय, स्मृतीविवेक, हरिहर भाष्य, परिशिष्टप्रकाश, राज्यधर्मकांड, स्मृतीचिंतामणी, स्मृतीसार, स्मृतीग्रंथराज, तत्त्वहस्य, दत्तकपरिच्छेद, दायरहस्य हे ग्रंथ मिळतील तर पहावे. (त्रिंबकराव दातार यांना २९.१.७१ चे पत्र) मिळते तर दोन तीन लेखक नेमावयाची व्यवस्था केली होती. परशुरामप्रताप हा ग्रंथ जर लिहून घेण्यास हाती येईल अथवा विकत मिळेल तर त्या मालकाच्या इनामतीचे काम (जे त्या वेळस उपस्थित झाले होते ते) हाती घेऊन वर्षभर मेहनत लागेल ती फुकट करण्यास रावसाहेब तयार झाले होते. हस्तलिखित प्रत विकत द्या, फुकट द्या, उतरून घ्यावयास उसनी द्या पण पदरी असलेला ग्रंथ द्या अशी रावसाहेब आर्जवाची मागणी करीत असत. कलकत्यास कौन्सिलच्या कामावर गेले असता तीन लेखक ग्रंथांच्या प्रती उतरविण्यास ठेवले होते. हे ग्रंथ गोळा करीत असता रावसाहेबांनी खालील उद्गार काढले. “या हतभाग्यदेशात विद्येची नावड किती झाली आहे ती वर्णन करण्यास लेखणी पुढे सरसावत नाही.”

(माधवरावजी लघाटे यांना पत्र ६.१.७३)

शास्त्रीघराणी श्रीमंत नव्हती पण त्यांचा कुलक्रमागत ग्रंथसंग्रह फार अमोलिक होता. त्यांच्या वारसांच्या अज्ञानाने किंवा मूर्खपणाने किंवा कोणाच्या भूलथापीने ते या ग्रंथसंग्रहास केव्हाच मुकले होते. पुणे, सातारा, बेळगाव, अष्टे, कोल्हापूर, सांगली, मिरज, निपाणी, संकेश्वर, यंक्न्मार्डी, धारवाड, नरगुंद, नवलगुंद, हुबळी इत्यादी दक्षिण महाराष्ट्रातील ठिकाणी हे ग्रंथ पुष्कळ होते. साताऱ्याचे भाऊशास्त्री दीक्षित व अष्ट्यांचे लिमये यांचा संग्रह फार मातबर होता. शिवाय सरकाराने काही म्हैसूर व कूर्ग प्रांतातील हस्तलिखित ग्रंथांच्या यादी करविल्या होत्या. त्यांच्या प्रती शोधार्थ मागविल्या होत्या. जैनसंग्रहातसुद्धा पोथ्यांचा तपास माधवराव शिरगावकर यामार्फत चालविला होता. “हा ग्रंथ माझ्या त्या ग्रंथावरील भक्तीमुळेच लिहिला. त्याच्या नादी मी आज पंचवीस वर्षे होतो. त्या अवधीत कितीतरी हस्तलिखित प्रती व टीका जमविल्या. अजून आणखी मिळविण्याच्या शोधात आहे.”

(१४.६.८७ जेकब यांना पत्र)

काही प्रती मिळाल्या होत्या त्या ताडपत्रावर लिहिलेल्या होत्या. एक टीका गोविंदराजकृत आहे ती कोठे मिळेना म्हणून निरुपाय होऊन ज्योतिष्यास प्रश्न विचारावयाचे रावसाहेबांनी सोडिले नाही.

“गोविंदराजी टीका हाती येत नाही म्हणजे कोठे थांग लागत नाही. कोणत्या दिशेस शोध करावा ते पत्र लिहिल्यावेळेवरून पहावे.”

(वे. वामनराव जोशी यांना पत्र १७.१२.१८८५)

काहीतरी करून त्यांनी ती टीका शेवटी मिळविली व शुद्धाशुद्ध पाहून मागाहून सहा महिन्यांनी प्रसिद्ध केली.

या ग्रंथाच्या प्रती सर्व देशभर विद्वानांकडे पाठविल्या. व राजे रजवाड्यांनी विकत घेतल्या. त्यात निजाम साहेब होते. काही प्रती इंग्लंडमधील युनिव्हर्सिटीयांच्या ग्रंथसंग्रहालयाकडे पाठविण्यात आल्या. प्रोफेसर व्हटने, प्रो. वेबर, बर्लिन, मॅक्स मुल्लर भट्ट, डॉ. जॉली, प्रो. किलहार्न, डॉ. बुल्लर (व्हिएन्ना), प्रो. मॉनिअर वुईल्यम्स, डॉ. रोस्ट, (इंडिया ऑफिस), रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन अँड आयर्लँड, युनिव्हर्सिटी ऑफ लंडन (लॉर्ड रे माजी लोकप्रिय गव्हर्नर यांच्यामार्फत) प्रो. मॅक्स मुल्लर भट्ट व प्रो. मॉनिअर वुईल्यम्स यांची उत्तेजनपर पत्रे आली होती.

जंगबहादूर यांची मुलगी व त्या वेळचे नेपाळचे राजे यांची आते ही एक फार विद्वान स्त्री नेपाळात होऊन गेली तिला एक प्रत दिली तिने असे मत दिले की, हा ग्रंथ प्रत्येक न्यायाच्या कोर्टात असला पाहिजे. काही प्रती अमेरिकेतील विद्वानांना पाठविल्या होत्या. शिशिर बाबूच्या मार्फत बंगाल्यातील विद्वान गृहस्थांकडे पाठविल्या होत्या. ग्वाल्हेर संस्थानातील काही पेन्शनर काशीवास करीत होते त्यांना पाठावल्या होत्या.

नंतर काही दिवसांनी बुंदीच्या महाराजांनी या ग्रंथाचा कसा सत्कार केला त्याचे वर्णन २०.७.१८८८ च्या अमृतबझार पत्रिकेत आले ते, “रावसाहेब मंडलिक यांच्या ग्रंथाचा आदर बुंदीच्या वयोवृद्ध महाराजांनी मोठा दरबार भरवून केला. महाराजांनी ग्रंथकर्त्यास महावस्त्र अर्पण केले. ज्या काली ऋषिवर्य आपले सर्व आयुष्य मनन करण्यात व ईश्वराचा शोध करण्यात खर्चीत असत व त्यांचे योगक्षेम आमचे राजे करीत असत त्या काळच्या पुरातन व ऐश्वर्यवान अशा भरतखंडाची आठवण असले समारंभ करून देतात. परंतु ते दिवस आता गेले ! आता मंडलिकांच्या नमुन्याचे लोक भराभर नाहीसे होत आहेत हे भरतखंडाचे दुदैव होय.”

त्याचप्रमाणे खालील प्रशंसा १६.७.८८ च्या हिंदू पेट्रियटमध्ये आली होती. “बुंदीच्या रजपूत कुलोत्पन्न महाराजांनी मंडलिककृत सप्तटीकासमवेत सत्कार केल्याचे व ग्रंथकारास महावस्त्र अर्पण केल्याचे वृत्त ऐकून आम्हाला फार आनंद होत आहे. आमच्या वाचकांस ठाऊकच आहे की बुंदीचे महाराज चांगले संस्कृतज्ञ आहेत व त्यांच्यासारख्यांनी केलेल्या सत्काराची योग्यता निराळी आहे. या समारंभावरून एवढे दिसून येत आहे की अद्यापि संस्कृतविद्येच्या अंगी मोठे सामर्थ्य आहे व ते तसेच राहिल अशी आम्ही आशा करतो.”

पद्मपुराण

हिंदूधर्मविषयक प्रचंड ग्रंथ छापून झाल्यावर रावसाहेब पद्मपुराणाकडे वळले. “मी पहिल्या आर्य लोकांच्या जुन्या काळाचा इतिहास शोधू पहात आहे. त्या संबंधी असे कळते की पुरूषश्रेष्ठ आपल्या दिक्षित यांचा एक वंशज त्रावणकोर संस्थानात आपल्या पदरी आहे ते खरे असेल तर अठरा पुराणांच्या जुनेपणावर तो काही प्रकाश पाडू शकेल की नाही यासंबंधी काही माहिती लागली तर परवानगीने विचारीत आहे. पद्मपुराणावर एक टीकात्मक लेख त्यांच्या प्रसिद्ध पूर्वजाने लिहिलेला आहे व तसा माझा समज करून दिलेला आहे. या भागातील संस्कृत ग्रंथांची याद मिळेल तर आभारी होईन.”

(त्रावणकोरचे महाराजे रामवर्म यांना पत्र. १५.१.७४)

“मी माझ्या पुराणांचा संच पुरा करणार आहे. जर व्हान् डर बर्ग यांची इच्छा असेल तर बळी हस्तलेखांचे समग्र भाषांतर करावयास मी त्यांना थोडीशी आगाऊ रक्कम देईन. मला कावी लिपी येत नाही व ज्ञानार्जनाच्या मागे लागून एवढा जलप्रवास करण्यास कोणी आपण होऊन पुढे येईल एवढा धाडशी मनुष्य मला माहित नाही.”

(ज. जेकब यांना पत्र)

काही पुराणे वेदांपेक्षा जुनी आहेत. तैत्तरीय ब्राह्मणात त्यांचा उल्लेख इतिहास पुराणे असाच आहे. सायणाचार्य म्हणतात ‘इतिहासः भारतादिः, पुराण ब्रह्मादि.’ हल्लीचे पुष्कळ आचार व संस्कार पुराणोक्त आहेत. व स्मृतींचा व पुराणांचा विरोध झाल्यास नेहमीच स्मृतीस प्रमाण न धरता पुराणासच कित्येकवेळा प्रमाण धरतात. म्हणून सर्व पुराणांचे संशोधन केले असता कोठली स्मृतीहून जुनी ते समजेल व शिवाय हल्लीचे पुष्कळ आचार, विशेषतः पूजाविषयक, पुराणोक्त आहेत. धर्मशास्त्र समजण्याकरता पुराणांचा अभ्यास करणे इष्ट आहे. त्यांच्या हस्तलिखित प्रती मिळाविण्याला आरंभ रावसाहेबांनी आधीच करून ठेविला होता. “आपण लिहिलेले पद्मपुराणाचे पुस्तक मला पहाण्यास पाठवून द्यावे. १० रुपयांची मनीआर्डर पाठविली आहे. दुसरे आपण तिकडे राहणार की इकडे यावयाचे आहे त्याबद्दल सर्व विचार लिहावा म्हणजे त्याप्रमाणे सहा महिने पावेतो माझ्या मनातून आपणास काही उद्योग द्यावयाचा आहे.” (हरिकृष्ण व्यंकटराम यांना ८.६.८३ चे पत्र) नंतर या कामावर रावसाहेबांनी श्रीकृष्णशास्त्री आठल्ये यांना ठेविले होते. त्यांच्या मदतीस काही लेखक ठेविले होते व वेळ सापडेल तेव्हा स्वतः एक प्रत आपण हातात घेऊन दुसऱ्या तीन-चार माणसांच्या हाती दुसऱ्या प्रती देऊन पाठभेद एकदम नोंदून ठेवीत व मग सावकाश चर्चा करून त्यातील कोठला ग्राह्य ते ठरवीत. अशारीतीने त्यांनी एक निश्चित पाठांची प्रत छापण्याकरता तयार करून ठेवली होती. परंतु त्यांच्या हातून ती छापून निघावी अशी परमेश्वराची इच्छा नव्हती. नंतर ते काम त्यांचे व्यवसायबंधू महादेव चिमणाजी आपटे यांनी आपल्या आनंदाश्रम संस्थेत छापून टाकिले व १८ पुराणे म्हणजे आपल्या पूर्वजांच्या ज्ञानकोशाचे जे १८ भाग आहेत त्यातील एक भाग छापण्याचे श्रेय घेतले.

ज्योतिषशास्त्र

ज्योतिषशास्त्राचा नाद रावसाहेबांना फार होता. ज्योतिषावर“ यांच्या मनातून एक निबंध लिहावयाचा होता. त्या करता आर्य सिद्धांत, रमणिक सिद्धांत, ब्रह्मसिद्धांत इत्यादी ग्रंथ मिळविले होते. आणखी काही ग्रंथ उपलब्ध झाले तर पहात होते. वेदांग ज्योतिषाचे भाषांतरही करून ठेविले होते. “वेदांग ज्योतिषाचे भाषांतर तडीस नेण्याचे यश नुकतेच प्राप्त झाले आहे. परंतु भाषांतर प्रसिद्ध करण्यापूर्वी गर्गाचे ग्रंथ ताडून पहावे अशी फार इच्छा आहे. कलकत्यास असता तुमच्या सोसायटीच्या लोकांनी सांगितले की त्याची हस्तलिखित प्रत वाचायला दिलेली आहे. काही आठवडेपर्यंत ती मिळेल तर मेहरबानी होईल.” (डॉक्टर राजेंद्रलाल मित्र यांना २.६.८२ चे पत्र) “मेघमाला किंवा मेघमालिनी असा गुजरात देशी एक ज्योतिषाचा ग्रंथ असून त्यात निरनिराळे ग्रह कोठे आहेत, कशाचे बनले आहेत, त्यांपासून गुणदोष कसे होतात, यावर विचार आहे, असे मला समजले आहे. चौकशीअती तो जर पहावयास मिळेल तर उपयोग आहे.” (१९.७.८० चे बाबासाहेब बक्षी यांना पत्र) “तुमच्या कॉलेजातील गर्ग संहिता व सिद्धांत यांच्या हस्तलिखित प्रती पाहिजे आहेत. तुमची अथर्व ज्योतिषाची प्रत काही दिवस पाहिजे आहे. बनारसहून ती परत आली असेल.” (२०.७.८० चे डॉ. किलहाने यांना पत्र) बृहदारोग्य संहिता वरील डॉक्टर साहेबांकडून आणविली होती. वेदांग ज्योतिषभाष्याचा व रोहिणीशकटभेदाचा शोध रावसाहेबांनी चालविला होता.

रोहिणीशकटभेद

“आपले शिष्य रामेश्वर दत्त शास्त्रीबुवा यात्रेकरिता येऊन गेले. ते नागपुरापर्यंत पोहचल्याचे परभारे तिकडील स्नेही यांनी वर्तमान कळविले. पुढे क्षेत्री पोचल्याचे अद्यापि समजले नाही. दुसरे रोहिणीशकटभेदाबद्दल: (रोहिणीचा) शोध लागल्यासारखा आहे. तरी ते शनिस्तोत्र पुराण आहे असे सिद्ध झाल्यास त्याविषयी उपयोग होऊन आमचे ग्रंथ फार जुनाट आहेत असे सिद्ध होईल, असे आपले आश्वासन. त्याविषयी एक गणित मला समजण्याजोगे त्याच्याबरोबर जोडून प्रसिद्ध करण्यापूर्वी सर्व प्रूफे तिकडे जाऊन मग बाहेर पडतील असे मनात आहे. अभिमान कशाचीच नाही. ईशसत्ता असते तसे होतच आहे. परंतु आम्ही तूर्त अजगरवृत्ती नाही. ते जे वास्तविक जुने ते काल झाले, असा प्रमाद जर दृग्गोचर होत आहे तर तो नीट करण्याचा प्रयोग करावा, हा हेतू; तो सफल होणे आपले साह्यानेच आहे. कृपा सायंकाळच्या वृक्षछायेवत असावी.” (बापूदेव शास्त्री बुवा परांजपे वाराणसी यांना ८.९.८३ चे पत्र ज्येष्ठ शु. १८०५) या पत्रात विद्वान लोकांविषयी पुष्कळ पूज्य बुद्धी व्यक्त केलेली आहे; इषत् ज्ञान जे काही बुधजनसकाशात् लब्ध झाले त्याविषयी पूर्ण निरभिमान स्पष्ट निर्दिष्ट केला आहे, जुन्या ग्रंथांविषयी आदर दाखविला आहे व त्या विषयी उदासीनता टाकून काही सेवा करण्याची खरी आस्था व्यक्त केली आहे ते सर्व वाचकांच्या ध्यानात येईलच.

वरील विद्वान शास्त्रीबुवांजवळ भारतीय युद्धाच्या काळासंबंधी व यादवांच्या नाशासंबंधी रावसाहेबांचा पत्रव्यवहार चालू होता. मोसल पर्वातील. अ. १४७ वे भीष्मपर्वातील अध्याय ६ यातील श्लोकांवर भर होती.

संदर्भ टिपा -

१. रावसाहेबांनी एकिन्स्टनकृत इतिहासाचे भाषांतर केले त्याची प्रशंसा मि. कॅन्डी यांनी अशी केली आहे: “सर्व कामधंदा टाकून फक्त भाषांतरच करावयाचे या हेतूने जर हा ग्रंथ भाषांतरकाराने तयार केला असता तरीमुद्धा हा ग्रंथ त्याचा गौरव करण्यास हेतू झाला असता. परंतु हा ग्रंथ नोकरीत असता फावल्या वेळात केलेला आहे हे पाहिले म्हणजे तर हा ग्रंथ त्याच्या कर्त्यास फारच भूषणावह आहे.”

(कॅन्डी, डायरेक्टर आफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन)

२. “मी अध्याशाप्रमाणे चांगल्या पुस्तकांच्या शोधात आहे. मुंबईहून घरी आल्यावर माझ्या संग्रहांत ३००० पुस्तके जमली आहेत. काही विकत घेतली आहेत; काही परिक्षणार्थ आली आहेत व काही सरकारने आश्रय दिलेल्यापैकी बक्षीस म्हणून आली आहेत. पण त्यात तुम्ही पाठवलेल्या लिटररी सोसायटीच्या संग्रहातील निबंधांच्या पुस्तकाच्या तोडीचे पुस्तक एकसुद्धा नाही. खरोखर मला असले पुस्तक विकत घेऊन किंवा भीक मागून किंवा चोरूनही येथे मिळाले नसते.”

(११.५.७७ चे डॉ. बर्डवुड यांचे पत्र)

३. आर्य संस्कृतीचे जे वेदांसारखे, भगवद्गीतेसारखे, शांकरभाष्यासारखे जुने जगन्मान्य ग्रंथ आहेत, त्यांची भाषांतरे, त्या ग्रंथांचे अवलोकन करणाऱ्या अग्लिभाषाप्रवीण जिज्ञासूंच्या उपयोगाकरता अनेक विद्वानांकडून करवून त्यांची एक माला प्रोफेसर मोक्ष मुलर भट्ट यांनी गुंफली आहे. त्या मालेत हे एक पुष्प रावसाहेबांच्या हातचे गुंफले जाण्याचा योग येत होता, असे उभयतांमध्ये झालेल्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येते. स्मृतींची भाषांतरे रावसाहेबांनी करावी अशी मोक्ष मुल्लर भट्ट यांची इच्छा होती. “माझी याज्ञवल्क्यस्मृती तयार आहे. परंतु पहिल्या प्रतीची सर्व पुस्तके संपल्याशिवाय दुसरी हातात केव्हा घेता येईल ते सांगता येत नाही. व दुसरी प्रत छापण्याविषयी सूचनाही करता येणार नाही, मी याज्ञवल्क्यविषयक पुष्कळ माहिती गोळा केली आहे. तिचा उपयोग दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळी होईल. माझा हिंदूधर्मशास्त्रांवीरल ग्रंथ चालूच आहे. वर्षाअखेर जर ५-६ स्मृतींचे भाषांतर करू शकेन तर तुम्हाला लिहीन. माझ्या धंदाची कामे फारच जड जड येत आहेत. व इतर कामेही पुष्कळ पडत आहेत. म्हणून माझ्या मूळ संस्कृताच्या भाषांतराची लेखी प्रत तयार होईतो काही वचन देता येणार नाही. नहि सत्यात्परोधर्मः नानृतात् पातकं परम्. शौनक हाती आहे.”

मोक्ष मुल्लर भट्ट यांनी ज्या शर्तीवर रावसाहेबांनी भाषांतरे करावी असा त्यांचा मानस होता त्याविषयी ठराव पत्रे पाठविली होती. “तुमची ठरावपत्रे पावली. दुसरे पत्र सोबत नसल्यामुळे आपण केलेली मागणी नाकारता अथवा स्वीकारता येत नाही.”

पुढे प्रोफेसर साहेबांनी पुढील पत्र रावसाहेबांना लिहिले: टीकाविषयक हस्तलिखित प्रती मिळविण्याच्या कामात अडचणी फारच येतील व पुस्तक प्रकाशनाची मुदत थोडी आहे म्हणून तुम्ही माझे श्रमविभागी व्हाल अशी आशा दुःखाने सोडून देतो. ९.१२.१८८०

झाले हे ठीकच झाले. रावसाहेबांना वाटेल तसे पैसे ग्रंथप्रकाशनार्थ खर्च करण्याचे सामर्थ्य होते व त्याहून मोठी इच्छा व अधिक हौस होती. शिवाय दुसऱ्याच्या नादी लागल्यावर पृष्ठसंख्या अमुक एक विविक्षित संख्येहून अधिक असू नये इत्यादी स्वातंत्र्यहरण करणाऱ्या अटी रावसाहेबांना केव्हाही पसंत होणाऱ्या नव्हत्या. नुसती विद्वत्ता अंगी आहे पण तिच्या प्रकाशनार्थ लागणारी जी साधने असतात त्यांची पूर्ण अभाव ज्या विद्वजनांच्या ठायी असतो त्यांना प्रोफेसर मोक्ष मुल्लर यांनी काल विलली माला फार उपयोगी पडली.

४. रावसाहेबांच्या मार्फत जी प्रत जर्मनीस जावयाची होती ती दिवाण बहादुरांच्या परवानगीने तिची हस्तलिखित नक्कल करून घेण्यास काही दिवस त्यांनी ठेवली होती.
५. “मी एक ज्योतिषशास्त्रविषयक निबंध लिहिण्याकरता माहिती गोळा करित आहे. हा निबंध मी जर रायल जिऑग्राफिकल सोसायटीचा सभासद असतो तर इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केला असता. तेथे त्याचा विचार होण्याचा जेवढा संभव आहे तितका येथे होण्याचा संभव नाही.”

(जनरल जेकब यांना पत्र)

समाजसुधारणाविरुद्ध कायद्याची मध्यस्थी

॥ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः॥

॥ एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षीद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १॥

मागे २६ व्या प्रकरणामध्ये सामाजिक सुधारणेचा विषय इंग्रजी शिकलेल्या लोकांनी हाती कसा घेतला व समाज सुधारण्याचे काय उपाय योजण्यात आले व त्यांना कितपत यश अथवा अपयश आले ते सांगितले आहे. त्या कालानंतर बरीच वर्षे सांगण्यासारखे असे कार्य झाले नाही.

प्रथम प्रथम जे इंग्रजी शिकले ते सरकारी नोकरीत शिरले. त्यांच्या डोक्यात नवे राजकीय व सामाजिक सुधारणेचे विचार शिरले; परंतु पहिल्या विषयात त्यांना पडता येत नसे. तथापि नवे विचार डोक्यात शिरल्याने स्वस्थही बसवत नसे. एवढ्याकरताच त्यांना सामाजिक सुधारणा हा विषय बोलताना व लिहिताना घ्यावा लागला. याच्या योगाने बराचसा बोलक्या सुधारकांचा वर्ग निर्माण झाला. काहींचा सुधारक म्हणवून घेण्यात स्वार्थ साधण्याचा मतलब असे कारण अशा लोकांना ज्ञानोद्दीपित समजले जाई. अशांची संख्या थोडी खरी पण सुधारकांच्या संख्येत भर पडण्यास कारण झाली. काहीशी सुधारणा कवटाळावी लागली. मिळून समाजात जरूरीच्या बाहेर बोलक्या सुधारकांची संख्या वाढली.

तो काळच मुळी बडबड करण्याचा होता व प्रत्यक्ष क्रिया हातून होण्यापूर्वी अशी बडबड करावीच लागते हे खरे आहे; परंतु या नुसत्या बडबडीचा परिणाम इंग्रजी न शिकलेल्या बहुजन समाजावर काहीच झाला नाही असे नाही. झाला पण तो उलट झाला. बहुजन समाजातील लोक नुसते बोलक्या सुधारकांचा विसंगतपणा दाखवून स्वस्थ बसत. काही सुधारक मात्र इतरांशी तेढीने वागू लागले व समाजापासून दूर राहू लागले. याचे कारण एवढेच की सुधारणा हे एकच ध्येय ठेवून वाटेल ती अडचण काढून, पडेल तो त्रास सोसून आपले आयुष्य सुधारणेच्या कार्यास वाहणारी सुधारक निर्माण झाला नाही. झाला असल्यास अगदी अपवादात्मकच होता.

केवळ तत्त्वाकरता भांडणारा सुधारक निघाला असता तर ज्या अज्ञ समाजाचे कल्याण करावयाचे आहे. त्याच्याशी युक्तिवाद करून त्याच्या शंकांची समूळ निवृत्ती करून बंधूप्रेमाने त्याच्याशी वागून सुधारणेपासून काय फायदे आहेत ते दाखवून देऊन, हिंदूधर्माधिकाऱ्यांना भेटून, त्यांचा मान ठेऊन आपले काय म्हणणे असेल ते त्यांना स्पष्ट समजून सांगून, आपल्या प्रयत्नांना साहाय्य करण्याकरता त्यांचे मन वळवून, सुधारणेचे कार्य त्यांच्या मार्फत करून घ्यावयास तो सिद्ध झाला असता किंवा एवढेही करून यश मिळत नाही असे समजताच खरे नीतिधैर्य दाखवून ऐहिक सुखावर तिलांजली देऊन छळ सोसण्यास सिद्ध झाला असता. या दोहोतून एकही कोणी पत्कारले नाही.

समाजात नवे व जुने असे पक्ष पडले व दुही माजली. दोघेही आपआपल्या जागी कधी स्वस्थ बसून पण बहुशः काही विचारी लोक सोडून एकमेकांस नावे देत राहिले. परंतु याच्यापलिकडे कोणी काही नवी शकल बरेच दिवस काढली नाही. पण १८८४ साली मि. मलबारी हे लोकहितकर्ते पार्शी गृहस्थ पुढे आले व विधवाविवाहनिषेध व बालविवाह या विषयांवर त्यांनी लेख लिहिले. वास्तविक विधवा कोणाच्या व बाळे कोणाची? व त्या विषयीची कळकळ कोणाला? परंतु मि. मलबारी हे एकंदर मनुष्य जातीच्या दुःखाने दुःखित होणाऱ्यांपैकी एक असल्यामुळे त्यांनी हे विषय हाती घेतले. हे चांगले कवी होते तेव्हा यांच्या भावना लवकर प्रदीप्त झाल्या व हे उत्तम लेखक असल्यामुळे यांनी परधर्मी असून हिंदूसमाजात फार क्षोभ उत्पन्न केला

त्यांनी आपल्या लेखांत बालविवाह व विधवाविवाहनिषेध या दोन हिंदू समाजातील चालींच्या दुष्परिणामांचे चित्र चांगले रंगविले व ते सरकारकडे पाठवून ते दुष्परिणाम नाहीसे अथवा कमी करण्यास काही उपाय योजावे अशी हिंदुस्थान सरकारास विनंती केली. मि. मलबारींनी आपल्या मते कोणते उपाय इष्ट आहेत त्यांचीही दिशा दाखवून दिली. उदाहरणार्थ, शाळाखात्यांतील अधिकाऱ्यांनी कोणत्याही बालविवाहितास युनिव्हर्सटीच्या परिक्षेस बसू देऊ नये. अविवाहितास सरकारी नोकरी विवाहितांच्या अगोदर द्यावी. हे उपाय बालविवाहाच्या बाबतीत सुचविले.

१. जिचा पाती अथवा ज्याच्याशी विवाह ठरला आहे तो मृत झाला असता ती गतभर्तृका हिंदू स्त्री अज्ञान असेल तर तिची इच्छा नसता जन्मभर वैधव्यदशेत राहण्यास तिला कोणी भाग पाडता कामा नये.
२. विधवेने समाजसंसर्गाचा त्याग केला आहे असा संशय आला तर तो जुलमाने केला आहे की स्वेच्छेने केला आहे ते शोधून काढण्याची व्यवस्था करावी.
३. जातिबहिष्काराशिवाय सामाजिक जाच झाला असल्यास सरकारी अधिकाऱ्यांकडे दाद मागण्याचा कोणत्याही वयाच्या विधवेला हक्क असलाच पाहिजे व हे हक्क बजावण्याचे काम सुलभ होण्याकरता तिला योग्य ते साहाय्य म्हणजे वकिलाची नेमणूक, कोर्टात हजिरी, स्टॅपची माफी इ. मिळाले पाहिजे.
४. पुनर्विवाहाच्या कामात अग्रेसर असलेल्या लोकांना अथवा पुनर्विवाहितांच्या आप्तसंबंधजनांना धर्माधिकाऱ्यांने बहिष्कार घातल्यास तो कायदेशीर होऊ नये.

विधवाविवाहनिषेध हा संबंध हिंदूसमाजास लागू नव्हता व नाही. बालविवाहही पहिल्या इतका प्रचारात नव्हता इतकी अयथार्थता हे परकी असल्यामुळे त्यांच्या लेखांत शिरली होती. तथापि हिंदूसमाज तत्त्वज्ञानी असल्यामुळे पुष्कळ सहनशील आहे; म्हणून काही बोलल्याशिवाय गप्प बसला.

तसे आमचे सुधारक स्वस्थ बसले नाहीत. बुडत्यास काडीची तशी यांना मि. मलबारी यांच्या भक्कम लेखांची आशा सहजच वाटली व त्यांना त्यांनी मोठ्या धोरणाने हाताशी धरिले. मि. मलबारी यांची पत्रे हिंदुस्थान सरकारने स्थानिक सरकाराकडे पाठविली व त्यांनी सरकारी, बिनसरकारी अशा विचारी लोकांकडे पाठवून मते मागविली त्याबरोबर या पत्रास राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले.

आता यापुढे सुधारणा समाजाने अंतःप्रेरणेने करावी किंवा कायद्याच्या मध्यस्थीने करावी हा प्रश्न जोराने उद्भवला व सर्व हिंदूसमाज जागृत झाला. सरकारांतून रावसाहेबांकडे अभिप्रायार्थ ही पत्रे आली होती त्यावर त्यांनी अभिप्राय दिला त्याचा सारांश :-

“सकृद्दर्शनी एवढे सांगून ठेवतो की हिंदूलोकांत असंमत वैधव्य सांप्रतकाली कोठेही चालू नाही. तसेच सरकारी कायद्याने बंद करता येईल अशी बालाविवाहाची चाल हिंदूमध्ये प्रचारात नाही; म्हणून सरकार यात हात न घालील तर बरे होईल. प्रगतीपर युरोपियनांच्या दृष्टीने पाहिले तरी या हिंदूधर्माविषयक बाबतीत हात घालणे सरकारच्या कर्तव्याबाहेर आहे. ज्यांची व्यवस्था हिंदू धार्मिक संस्थांकडे आहे, त्यात सरकारने हात घातल्यास, विशेषतः दिलेल्या अभिवचनांचा भंग करून हात घातल्यास, समग्र हिंदू समाजास आपल्यावर मोठे संकटच आले आहे असे वाटेल.”

“या पत्राचे लेखक मि. मलबारी हे हिंदू नाहीत. हिंदूधर्म सर्वसंग्रह स्वरूपाचा असल्यामुळे त्या धर्माच्या काही पुरातन ग्रंथांमध्ये शबरांसारख्या वन्य लोकांचाही समावेश हिंदूधर्मात केलेला आढळतो. त्याच्या अंगी सहिष्णूतेचा प्रकार इतका आहे की आपआपल्या समजुतीप्रमाणे हव्या त्या देवतांची पूजा निरनिराळ्या जातींना करण्याची मोकळीक ठेवलेली आहे. म्हणून सरकारापुढे आणलेल्या या विषयांवर चर्चा करण्यापुरते हिंदूशास्त्राचे व तदुक्त आचाराचे यथार्थ ज्ञान प्रत्यक्ष हिंदूशिवाय दुसऱ्या कोणास असणे शक्य नाही. हिंदूंच्या चालीरीतीचे ज्ञान ज्याला नाही व होणे शक्य नाही, असे ज्याच्या निबंधावरून दिसते, त्या गृहस्थास एकंदर हिंदूसमाजाच्या चालीरीतीविरुद्ध इन्साफ देण्याचा अधिकार खचित नाही. शब्दांचे अवडंबर व हिंदूलोकांवर सर्व प्रकारच्या पापांचा व मूर्खपणाचा आरोप करणे या शिवाय त्याच्या विधानास दुसरे आधार नाहीत. सरकारचे लक्ष वेधून थारा मिळण्यासारखी त्याच्या निबंधाची योग्यता नाही. त्यात परस्पर विरोधी वाक्ये आहेत.”

“मि. मलबारी यांच्या दुसऱ्या म्हणजे असंमत वैधव्यविषयक लेखावर आपले मत प्रथम देतो. विधवा होणे हे दुर्दैव आहे. विधवेच्या आत्म्यास पडलेली जखम भरून काढण्यास समर्थ असे दुःखोपशमक औषध एकच आहे. ते कोणते? तर इंद्रियदमन करून, कर्तव्यनिष्ठा वाढवून, विरक्त वृत्ती धारण करून परलोक साधनार्थ इहलोकी शरीर व मन यांची तयारी करणे हे होय. या मार्गास समाजाची संमती आहे, शास्त्राची अनुज्ञा आहे. श्रेष्ठांनी आचरलेला हाच धर्म आहे. वटपौर्णिमेचा दिवस हा सर्व हिंदू स्त्रिया परम पवित्र असा मानतात व सावित्रीची पूजा घरोघर करतात. हा सर्व प्रकार असे निदर्शनास आणतो की हिंदूमनाची मूल प्रवृत्ती पुनर्विवाहाकडे नाही.”

“आता दुसऱ्या दृष्टीने पहाता सरकारने विधवाविवाहाचा कायदा १८५६ साली केला आहे. व सरकारला जेवढे करता येण्यासारखे आहे तेवढे त्याने मागेच करून ठेवले आहे. तेव्हापासून कोणत्याही हिंदू विधवेला तिला वाटेल तर पुनर्विवाह करण्याची कायद्याने मोकळीक आहे, व तिची संतती इतर हिंदूंच्या संततीप्रमाणे कायदेशीर वारस होते. व्यक्तिविषयक स्वातंत्र्याला जो अडथळा होता तो काढून घेतल्यावर आता असंमत वैधव्य अस्तित्वात आहे, असे म्हणणे पोकळ आहे. जो कागदपत्र सरकारी दफतरात राहावयाचा आहे त्यात वरील शब्दसमुच्चयाला जागा मिळता कामा नये.”

“कित्येक वर्षांपूर्वी एका हिंदू गृहस्थाने आपल्या ज्ञातीतील प्रतिष्ठित, धैर्यगुणसंपन्न व असल्या अनेक गुणांनी मंडित अशा १०० गृहस्थांस एक पत्र लिहिले व मी आपल्या ज्ञातीतील विधवेशी पुनर्विवाह करणार आहे तेव्हा माझ्याशी तुम्ही अन्नोदक व्यवहार करावा अशी विनंती केली. या विनंतीपत्राची व्यवस्था त्याच्या योग्यतेप्रमाणे झाली. कारण या जपाकुसुमसंघातांनी व शेवंतीच्या राशींनी आकीर्ण अशा सुधारणापथाने जाणाऱ्या ल्यूथरास कोणी साथीदार मिळाल्याचे प्रसिद्ध झाले नाही. या चळवळीचा उगमाशीच नाश झाला.”

“हिंदूंना जरा चढवून जरा चिडवून त्यांच्या ज्या धर्मसमजुती आहेत, त्यांना गुंडाळून ठेवावयास लावून त्यांच्या उलट वर्तन करावयास लावणारी अपुरी माहिती असलेल्या काल्पनिक सृष्टीत संचरणाऱ्या लोकांनी पुढे आणलेली हल्लीची योजना, तर अधिक खोडसाळ व अधिक धाष्ट्याची आहे. कारण सरकारी अधिकाऱ्यांचा या योजनेला पाठिंबा मिळावयाचा आहे. वास्तविक अथवा अवास्तविक अशा प्रत्येक सामाजिक दोषाचा प्रतिकार करण्याकरता सरकाराकडे धाव मारीत जाणाऱ्यांच्या नैतिक दुर्बलतेविषयी वाटणारा तिरस्कार लपविणे कोणाला साधावयाचे नाही. हिंदूंच्या माथी इतके क्रियाशून्यत्व मारून पुरातन व हल्लीच्या इतिहासाच्या ज्ञानाभावे जी या लेखकाने त्यांची तारीफ केली आहे ती निमूटपणे मला सहन करवत नाही. म्हणून वाईट वाटते. कित्येक संवत्सरमाला पुन्हा पुन्हा उलगडल्या, असंख्य उत्क्रांत्या झाल्या तरी हिंदूंचे मूळ हिंदूत्व नष्ट झालेले नाही. इंग्रजी विद्येच्या अभ्यासाने शेक्सपियर, मिल्टन, वस्वर्थ, टेनिसन, गोल्डस्टक्कर व मुल्लर व त्यांचे मानार्ह समकालीन ग्रंथकार यांचे ग्रंथ वाचून आमच्या भीष्म, बाल, वसिष्ठ व जनक इत्यादी कीर्तीमान पूर्वजांची स्मृती नष्ट झाली नाही व तीबरोबर स्वाभिमानही नष्ट झाला नाही. विधवाविवाहाचा कायदा १८५६ साली झाल्यापासून विधवाविवाहांचा धडाका सुरू झाला नाही. कारण हिंदूंचे बहुमत या कायद्याच्या विरुद्ध होते. चारी इलाख्यांची सदर अदालत कोर्टे विरुद्ध होती. ज्या जातीत पुनर्विवाह रूढ आहे, त्यातसुद्धा पुनर्विवाह प्रत्येक विधवेचा नियमाने होतो असे नाही. जातिबहिष्कृतांनासुद्धा याची आवड नाही. यावरून तो कायदा लोकांच्या मनाची तयारी झाल्या पूर्वीच करण्यात आला आहे हे उघड आहे. पुढे असे ध्वनित केलेले आहे की, पुनर्विवाह करण्याची प्रवृत्ती सर्व हिंदूंत आहे परंतु सामाजिक छळ व जातिबहिष्कार या दोघांच्या भीतीने ती दबून राहिली आहे.”

“असे म्हणण्याने काही लोकांना इतरांच्या धर्मसमजुतीमुळे छळ सोसावा लागून ते त्या समजुतीस बळी पडत आहेत असे ठरवून सरकारास आपल्या पक्षाकडे ओढून घेण्याचा बेत लेखकाचा दिसतो. ही स्थिती तिचा अवलंब करणाऱ्यांना अवनतीच्या मार्गास लावणारी आहे व समाजास विघातक आहे. मी म्हणतो की जो प्राणी बोलून चालून जातीचे नियम मोडील त्यास जातीने बहिष्कृत केल्यास त्यास कुरकुर करण्याचा अधिकार नाही. आमच्या सामाजिक व धार्मिक नियमात व आचारात कोणी त्रयस्थाने हात घालू नये, एवढेच आमचे हिंदूंचे मागणे आहे. सुधारकास जर स्वतंत्र रीतीने वागावयास पाहिजे आहे तर ज्ञातिसमाजासही त्याच न्यायाने स्वतंत्र रीतीने वागू दिले पाहिजे. सुधारकास एक विकावयास व एक विकत घेण्यास अशी निरनिराळी दोन मापे ठेवता येणार नाहीत. अशी परिस्थिती असता सरकारला मध्ये हात घालता येणार नाही.”

नंतर मलबारी यांनी काही सूचना केल्या होत्या तिकडे रावसाहेब वळले.

“मि. मलबारी यांच्या दुसऱ्या सूचनेचा नामनिर्देश केला म्हणजे आपोआप तिचा भ्रामकपणा दिसून येईल.”

“एखाद्या विधवेने जुलमाने एकांतवास पत्करला आहे की नाही हे सरकारास कसे ओळखेल? सरकार काय मॅजिस्ट्रेटस हिंदूंच्या पवित्र देवघरात दवडून असा प्रकार होत आहे की नाही हे शोधून काढणार? हिंदू लोक आपल्या घरगुती गोष्टींची जाहिरात देऊन चवाठ्यावर चर्चा करित बसणार नाहीत. त्यांना तशी सवय नाही. काय चर्चा करणे ती ते आपसातच करतात. याचा सरकारने विचार करावा?”

“एका ठिकाणी मि. मलबारी म्हणतात काही विधवांची तर इतकी प्रगती झाली आहे की त्या आपल्या दुःखावर गद्यात्मक व पद्यात्मक लेख लिहितात व कलेक्टरकडे नव्हे महाराणी साहेबांकडे अर्ज करतात. वाः! एवढी जर एखाद्या स्त्रीची प्रगती झाली असेल तर तिला आपला देह वाटेल त्यास अर्पण करताना कोणता कायदा तिचा हात धरील ते मला माहित नाही. कोणी प्रतिकार करील तर तो हल्लीच्या कायद्याप्रमाणे दंडार्ह आहे. पुनर्विवाह हा आपल्या व आपल्या पतीच्या पारमार्थिक सुखाच्या आड येईल, ही समजूत कायद्याने कशी नष्ट होईल?”

“समाजाचे अंगी काही दोष असतील परंतु यांचे दोष उघडकीस पुढे घेण्याची भीती बाळगावयास नको. गतकालाची स्मृती आम्ही रोजच्या आचरणावरून ठेवितो असे दिसून येत आहे. ते सोडून द्या, पण हल्लीच्या काळी जर इंदूरची अहिल्याबाई पडद्यात राहून धर्मराजाप्रमाणे न्यायाचे कार्य करू शकते, नुसती साधी पत्रे पाठवून शेजारच्या राजाच्या उरात धडकी भरविते व लोक आपली देवळे बांधून पूजा करित राहतील इतके पवित्र आचरण राखू शकते तर हिंदू विधवास चांगली संगती लागलेली असते. त्यांना मि. मलबारी सारख्यांच्या उपदेशाची जरूर नाही असे सिद्ध होत आहे.”

या पुढे रावसाहेब मि. मलबारी यांच्या बालविवाहविषयक दुसऱ्या पत्राकडे वळले.

“हा विषयसुद्धा तितकाच नाजूक आहे. येथेसुद्धा मि. मलबारी यांनी आपल्या कल्पनाशक्तीवरच भिस्त ठेवली आहे. त्यामुळे व ते स्वतः हिंदू नसल्यामुळे ते जे एकदा काल्पनिक व्यूहात जाऊन पडले आहेत त्यातून मुक्त होण्याची त्यांना आशा थोडी दिसत आहे.”

“मि. मलबारी म्हणतात जातीनिर्बंधामुळे नवरा शोधण्याचे क्षेत्र संकोच पावते म्हणून हिंदू आईबापास हाब्सन जशी निवड करी तशी करावी लागते. म्हणजे ज्या मुलाचे अथवा मुलीचे पहिल्याने दर्शन होईल त्याची किंवा तिची अथवा स्वस्त पडेल तशी, निवड करून टाकावी लागते. हे हिंदू स्थितीचे खरे वर्णन नव्हे. मुलीचे पैसे घेणे हे पाप समजतात. येणेप्रमाणे त्यांच्या लेखातील पहिल्या वाक्यखंडांतील मजकुराशी माझा मतभेद आहे. योग्य मुलीची निवड करता येईल एवढा प्रत्येक समाज मोठा आहे. बरे नाही असे समजा; तर लग्न करण्याचे पुढे ढकलल्याने ही गैरसोय कशी नाहीशी होते? जातिभेदाची मलबारीनी केलेली निंदा राग येण्यासारखी आहे. परंतु अपायकारक नाही. ज्यांना जात मोडावयाची असेल त्यांना तसे करण्याची मुभा आहे. परंतु प्रत्येकाला वाटेल तेव्हा जातीत येणे व वाटेल तेव्हा जातीच्या बाहेर जाणे हे शक्य नाही.”

“बालपणी विवाह करून ज्यांची शरीरे सदृढ राहिली आहेत, मनाची शक्ती नीट राहिली आहे अशांची उदाहरणे जर चांगला पुरावा ठरत असेल तर मी ज्यात पन्नासाव्या, साठ्याव्या अगर त्याहूनही अधिक वयाच्या अवस्थेत शरीराने बळकट असून काम करण्यास लायक माणसे ज्यात आहेत तशी कुटुंबे मागील तीन पिढ्यांत कोट्यवारी दाखवून देतो.”

“अमेरिकेतील युनायटेड स्टेटससारख्या सुधारलेल्या देशामध्ये संमतीचे वय मुलाचे चौदा व मुलीचे बारा आहे. न्यूयॉर्कमध्ये ते अनुक्रमे १७ व १४ करण्याचा प्रयत्न झाला; परंतु पुनः १८३० मध्ये त्यांची त्यांनाच किळस येऊन लोकांनी ते मान पूर्ववत १४ व १२ केले.”

“हिंदूंच्या जुन्या चालीप्रमाणे मुलीच्या लग्नाचे वय १२ असे; परंतु विद्यार्थीदशेचा संकोच झाल्याने व चालीत फरक होत गेल्याने मुलांचे वय हळूहळू कमी होत गेले. शिवाय हिंदूंचा लग्नसंबंध म्हणजे एक घाऊक कंत्राट नव्हे. तो एक धर्माचा पवित्र निर्बंध आहे. हिंदूसमाज रचनेची ती एक अमालिक कोनशिला आहे. एखादा दुसऱ्या उदाहरणांवरून संबंध लग्नव्यवस्थाच वाईट असे होत नाही.”

“बालविवाहापासून फाजील प्रजोत्पत्ती होते असा एक बालविवाहाचा दोष दाखविला जातो. परंतु हे विधान बालविवाहाने शारीरिक अवनती होते असे जे दुसरे विधान आहे त्याच्याशी विसंगत आहे. कारण फाजील प्रजोत्पात हा शारीरिक अवनतीचा परिणाम असू शकणार नाही.”

“मि. मलबारी यांचा शिक्षणावर भरवसा नसेल पण माझा आहे. तथापि भारलेल्या तायतति अगर यक्षणीच्या कांडीत क्षणात चमत्कार करून दाखविण्याची जी शक्ती आहे ती शक्ती अल्पकालक शिक्षणात नाही. संस्थांची वाढ दीर्घकालिक असते. तशी सवयीची असते. त्यांची वाढ कोणाच्या हुकमाने होणार नाही व आपला कार्यनिर्वाह करण्याचे हिंदूंना साधणार नाही. हिंदूंना मिळालेल्या शिक्षणास व त्यांच्या नीती धैर्यास असे होणे प्रतिकूल आहे.”

“मि. मलबारी यांच्या या शेवटल्या भागातील विधानास मी हरकत घेतो. मला हिंदुस्थानातील सर्व इलाख्यांचा अनुभव आहे व तो तीस वर्षांचा आहे. तेवढ्यामध्ये मि. मलबारी म्हणतात तसली उदाहरणे शास्त्राने संमती दिलेली, पश्चिम हिंदुस्थानात अथवा इतरत्र आढळली नाहीत.”

“वयाने आजी नाही पण आई शोभेल अशा स्त्रीशी पुरुषांनी विवाह केल्याची उदाहरणे सुधारलेल्या देशांतून काढून मला सांगता येतील. पण तसे करावयास मला कोणी आव्हान केले नाही; परंतु हिंदूधर्माची अशी आज्ञा आहे व रूढी आहे की पत्नी पतीपेक्षा वयाने लहान असली पाहिजे. हा नियम मोडल्यास त्यास शिक्षा करण्याची शक्ती समाजाच्या अंगात आहे. असले संक्षोभकारक लेख लिहिण्यापासून फायदा कोणाचाच नाही. साध्या, धर्मभोळ्या हिंदूंना भिवविण्याचा प्रयत्न असेल तर तो काळ आता गेला. मॅजिस्ट्रेटाच्या धाकाने बालविवाहास प्रतिबंध होणार नाही व विधवाविवाहास उत्तेजन मिळणार नाही.”

वर निर्दिष्ट केलेल्या तत्वावर मि. मलबारी यांच्या सूचनांना उत्तर देऊन रावसाहेबांनी समारोप केला तो:-

“विषयाचे विवेचन वाढले म्हणून मी नामदार गव्हर्नर साहेबांची क्षम मागतो. या लेखास संक्षेप देता आला असता तर तसे आनंदाने केले असते. पुष्कळांनी प्रश्नाचे उत्तर लिहिण्याचा मला आग्रह केला पण मी तसे केले नाही. अगदी ब्र काढल्याशिवाय गेल्या जुलै महिन्यापासून मी स्वस्थ बसून होतो. कारण त्याचा काही उपयोग होणार नाही असे मला वाटले. सरकारपुढे मि. मलबारी यांनी आणलेल्या विषयाचा संबंध हिंदूंच्या धार्मिक आचारांशी येतो. त्यात दुसऱ्याने हात घातल्यापासून नैतिक अवनती होऊन असंतोष वाढेल. मि. मलबारी यांच्याशी पत्रव्यवहार करण्यातही मला काही फायदा होईल असे दिसले नाही. हिंदूसमाजात काही दोष असल्यास ते काढून टाकण्याइतकी सजीवता त्या समाजात आहे. हिंदू समाजाला अगदी स्तिमीतता प्राप्त झाली नाही.”

“एक लहानसे पुस्तक माझ्या हातात पडले आहे त्यावरून असे दिसते की काही थोडे हिंदू लोक, ज्या बाबतीत सरकारने त्रयस्थ राहावे त्या बाबतीत सरकारने हात घालावा अशी विनंती सरकारास करणार आहेत.”

“आता घटाकाभर असे समजा की काहीच्या हातून अनिष्ट प्रकार घडत आहेत तर त्याविरुद्ध तक्रार करणारे हे लोक असले दुष्ट प्रकार करणाऱ्या राक्षसांनाच का शिक्षा करण्यास उद्युक्त होत नाहीत?”

“पश्चिम हिंदुस्थानातील आमचे सामाजिक व नैतिक हितकर्ते ज्ञानदेव, तुकाराम, मुक्ताबाई, एकनाथ, रामदास व दुसरे साधूसंत यांच्यामार्गे दुसरी मानवी यंत्रे म्हणजे सेना, मंत्रिमंडळे व सरकारे उभी नव्हती! आम्ही वरील संतांची पूजा करतो, देवळे बांधतो, कारण त्यांची स्मृती व लेख यांच्या अंगी मोठी शक्ती आहे. ही प्राप्त करून घेण्यास मी नम्रपणे म्हणतो राजपथसुलभ मार्ग नाही. लोकांनी बोलावे तसे चालण्यास सिद्ध झाले पाहिजे. प्रगती हळूहळू होईल. कष्टाने होईल. शिक्षण प्राप्त झालेले लोक जर अशा स्वार्थत्यागास सज्ज होणार नाहीत तर त्यांच्या शिक्षणाचा उपयोग काय?”

“केवळ उपयुक्ततेच्या दृष्टीने पाहिले तर या बाबी सरकारने अवश्य अथवा खुषी वाटल्यास हात घालण्यासारख्या नाहीत. अथवा सरकार जर हात घालील तर लोकांच्या मागे एक कृत्रिम नैतिक पोलिसच निर्माण होईल. राष्ट्रातील लोकांच्या बुद्धिची वाढ खुंटेले. हित करण्याच्या मिषाने हिंदूंच्या गृहस्थितीत, अत्यंत प्रिय धार्मिक आचारात हात घालण्याची पद्धती चालू होईल. लोकांत

स्वातंत्र्याचा नाश होईल. शेवटी आयुष्यातील उच्चतम कर्तव्ये करण्यास ते नालायक होतील. हा परिणाम हिंदुस्थान सरकार केव्हाही घडवून आणणार नाही अशी आशा आहे व तिनेच लोक संतुष्ट राहत आहेत व तीतच राज्याची सुरक्षितता आहे.” या लेखांत रावसाहेबांचे लेखनकौशल्य, बुद्धिसामर्थ्य, अस्सल कोटीक्रम व ओजस्विता दिसून येत आहे. हा लेख सुधारकांना आवडला नसेल व हा प्रतिकारस्वरूपाचा आहे असेही त्यांना वाटले असेल व इतके दिवस सुधारकांनी संख्येच्या मानाने पुष्कळ चांगली ओरड सतत चालू ठेवली होती. तिने रावसाहेबांचे लक्ष फारसे आपल्याकडे वेधून घेतले नव्हते. घेतले असल्यास त्यांनी त्यांची ओरड मनावर घेतली नव्हती. पण आताच यांनी पुढे सरसावून एवढा कडक लेख का लिहिला त्याचे कारण त्यांच्या २८.२.२५ च्या मि. फिट्झ पॅट्रिक यांना लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून दिसून येते. “तुम्हास सोबतचा लेख वाचायला पाठविला आहे. ...आत लिहिलेल्या गोष्टीच्या खरेपणाविषयी मी जबाबदार आहे. या लेखातील माझी भाषा मला अवश्य तेथे कडक असायला पाहिजे व ती मी बुद्ध्या घातली आहे. ज्या लोकांच्या चालीरितीवर मि. मलबारी यांनी मत दिले आहे, त्यांच्या अंतःचालीरितींचे त्यांना मुळीच ज्ञान नाही. दुसऱ्याने जसे मला वागवावे असे वाटते तसे मी त्यास वागविण्यास तयार आहे. पण धार्मिक, नैतिक व सामाजिक बाबतीत आमच्या समाजावर कोणी प्रयोग करून पहायला निघेल तर त्याला मी हरकत घेईन.”

याशिवाय दुसरे एक कारण, वरील लेख आपले मित्र बॅरो (म्युनिसिपल सेक्रेटरी) यांना वाचायला पाठविला होता. तेव्हा लिहिलेल्या पुढील पत्रात दिलेले आढळते ते : “माझ्या मताप्रमाणे आमच्या समाजाची मि. मलबारी यांनी फार ओंगळ रितीने बेअब्रू केली आहे.” (३.२.८५)

रावसाहेबांचा लेख वाचून प्यारी मोहन मुकरजी यांनी त्यांना २०.४.८५ चे पत्र लिहिले: “मि. मलबारी यांनी केलेल्या असंभवनीय व शशशृंग शोधण्याच्या योजनेवर जो तुम्ही वाक्प्रहार केला आहे त्याहून अधिक जोराने व यथायोग्य रितीने प्रहार करणे शक्य नाही. याचप्रमाणे चोहोंकडून मलबारींच्या योजनेविरुद्ध लोकमताचे दिग्दर्शन झाले असता मला वाटते सरकार आता या विषयाचा नाद सोडून देईल. तथापि मलबारींच्या चळवळीने एक हित असे झाले आहे की काही बाबतीत जरी वैधार्मिक प्रवृत्ती दिसून येत आहे तरी आपल्या राष्ट्रीय संस्थांवरील ज्ञानी हिंदूंचे प्रेम गाढ होत आहे.”

याचप्रमाणे हा लेख वाचून हिंदू पेट्रियट पत्राने अगाध विद्वत्ता, देशाभिमान, श्रेष्ठ आचरण व जे जे गुण शिवाजी महाराजांच्या वेळेस महाराष्ट्रीयतात गाजत होते त्या त्या गुणांचे वास्तव्य रावसाहेबांच्या अंगी आहे असे सांगून संस्कृत व इंग्रजी विद्यांचे ज्ञान व न्यायीपणा या गुणांबद्दल रावसाहेबांची तारीफ केली व हे ब्रिटीश सरकारच्या मंत्रिमंडळात महाराष्ट्राचे प्रतिनिधी म्हणून बसण्यास लायक आहेत असे सांगितले. रावसाहेबांना दांभिकपणा व वाचाळता हे गुण आवडत नसल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक सुधारणेविषयीच्या मतास मान दिला पाहिजे असा उपदेश केला व हे लेख जरी कडक दिसले तरी कळकळीने लिहिले असल्यामुळे आदरणीय आहेत असे म्हटले.

याप्रमाणे रावसाहेबांच्या पक्षास बहुतेक सुशिक्षित लोक येऊन मिळाले.

पांडुरंग बळिभद्र यांनी कायद्याच्या विरुद्ध मत दिले. हिंदूंचा लग्न हा संस्कार म्हणजे युरोपियन संस्कारासारखा नाही. गर्भाधान हा संस्कार बाळपणी होत नाही असे स्पष्ट केले. युनिव्हर्सिटीचे काम परीक्षा घेऊन डिग्री देण्याचे आहे. हिंदू विधवेला, लग्नसंबंध अवियोज्य आहे असे समजून विदेही बनणारीला, सीता सावित्रीच्या पूजकेला, तुकाराम रामदास यांच्या भक्तिरहस्याला हृदयी धारण करणारीला, पुनर्विवाह करावयास लावण्याला कायदा समर्थ होणार नाही, असे सांगून सुधारणेची भिस्त शिक्षणावर टाकली.

काशीनाथपंत तेलंगानी असाच फरक करून दाखविला व खरे बालविवाह थोडे आहेत असे दाखविले. बालपणी विवाह झालेल्यास परीक्षेला न बसू देणे म्हणजे आईबापांच्या पापाचे प्रायश्चित्त मुलांस देण्यासारखे आहे असे ते म्हणाले परंतु अशांना बक्षिसे न देण्याची त्यांनी तयारी दाखवली.

राजेंद्रलाल^१ मित्रांनी मत दिले की - बालविवाहाचे वाईट परिणाम होतात हे सर्वास माहित आहे पण प्रौढपणी विवाह झाल्यापासून सर्वथैव नफा नाही. जसे बालविवाहात तोटे तसे प्रौढ विवाहातही आहेत. बालविवाह असल्यामुळे व पुनर्विवाह नसल्यामुळे आमच्या बायकांत जितका व्यभिचार आहे त्याहून कमी व्यभिचार ज्या देशांत बालविवाह नाहीत व पुनर्विवाहास प्रत्यवाय नाही त्या देशांत नाही. बाबू प्रतापचंद्र राय यांनी फ्रामजी कावसजी हॉलमध्ये एका व्याख्यानात सांगितले की जो आमच्या हिंदू विधवांच्या नैतिक आचरणावर शिंतोडे उडवील तो सुधारक नसून कुधारक समजावा.

अशी मते कायद्याच्या विरुद्ध पडत गेली तरी मि. मलबारी डगमगले नाहीत, त्यांनी लेखांचा उद्योग चालू ठेवला. तितक्यात, “हिंदू लेडी या नावाखाली इंग्रजी दैनिकांत पत्रे येऊ लागली. बाळपणी लग्न झाल्यामुळे मी अभ्यासाला अंतरले, माझे आयुष्य फुकट गेले, मी दुःखी झाले असे सांगून सरकारला मध्ये पडण्याविषयी विनंती करू लागली. फक्त काही जातीत पुनर्विवाहाला निषेध आहे हे परकी मलबारीशेटर्जीस माहित नसेल पण हिंदू लेडीला का माहित नसावे हे लोकांना गूढ वाटले. मि. मलबारी व हिंदू लेडी यांचा सूर एकच होता; मात्र हिंदू लेडीला स्त्रीजातीसहज थोड्या वातान्मादाची लक्षणे झाली होती असे तिच्या लेखांवरून दिसून आले. पुढे पुढे या बाईच्या किंकाळीचा प्रतिध्वनी इंग्लंडमध्ये टाइम्सच्या लेखांत उत्पन्न झाला. परंतु उपायांच्या योजनेत तू पुनर्विवाह का करू नयेस असे हिंदू विधवेला नोटीस काढलेली त्या वृत्तपत्रांत दिसली.”

काही असो पण आता एकजण चळवळ करित होता तेथे दोघेजण करित आहेत असे या हिंदू लेडीच्या पत्राने झाले व हा दुसरा चळवळ्या स्त्रीत्वावगुंठित असल्यामुळे युरोपियनांच्या दाक्षिण्यास भरती आली. डॉक्टर कीर्तीकर यांनी विरुद्ध पत्र लिहिताच अरे काय तुमच्यांत अगदी स्त्रीदाक्षिण्य नाही असे म्हणून गप्प बसवावयाचा प्रयत्न झाला व आम्ही कायदा करून घेणार असे सुधारक फुशारकी मारू लागले.

नंतर १८८५ च्या डिसेंबरमध्ये शास्त्र व रूढी यांतून बलवत्तर कोण यावर नामदार तेलंग यांचे व्याख्यान झाले. त्यात त्यांनी अभिप्राय दिला की कालदेश वर्तमानानुसार शास्त्रामध्ये व रूढीमध्ये फरक करणे झाल्यास शास्त्राचा मळपाया कायम ठेऊन व श्रुती, स्मृती, सदाचार, स्वस्यच प्रियमात्मनः

या धार्मिक मूलतत्त्वाच्या वाक्यास अनुसरून ते करावेत म्हणजे शास्त्र मोडल्याचा आरोप आमचेवर येणार नाही.

प्रोफेसर वर्डस्वर्थ यांनी मि. मलबारी यांना पत्र लिहिले व आपलेविरुद्ध मत प्रदर्शित केले. तेव्हा आजपर्यंत काही लोक जे सुधारणेविषयी साशंक होते, जे समूल सामाजिक सुधारणावाद व पुरातन मताभिमान यांच्यामध्ये लोंबत होते, ज्यांनी सुधारकांची तर्काचे पायावर रचलेली परंतु क्रियासिद्ध नसलेली सुधारणा अयशस्वी झालेली पाहिली होती, ते मात्र आता सुधारणेच्या तर्काची मते बाजूला सारून पुरातन मतवाल्यांच्या महोघात सामील झाले.

अशा रीतीने सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीस फार ऊत आला. वर्तमानपत्रास दुसरा विषय उरला नव्हता. सभांना दुसरे कार्य सूचित नव्हते. व वक्त्यांना दुसरा धंदा नाहीसा झाला होता. मि. मलबारींनी विश्रांती घेतली नाही. शेवटी सरकारासही विचार पडला व जर लोक कायदा मागून घेण्यास राजी असतील तर कायदा करण्याची त्यांची तयारी आहे असे लोकांना वाटले व कायद्याचे मसुदेही तयार झाले अशी बातमी बाहेर पसरली, तरीसुद्धा हिंदू लोक कायद्याच्या विरुद्ध नाहीत असे भासावण्याचा प्रयत्न झाला. तेव्हा आता स्वस्थ बसून उपयोग होणार नाही. इतका वेळ धरलेले मौन म्हणजे कबुलीच समजली जाईल. आपली शांत, स्थिर व गंभीर वृत्ती हिंदू समाजास सोडून द्यावी लागली. यास्तव प्रथम माधवबागेत हिंदूंच्या पुढाऱ्यांची प्रास्ताविक सभा भरली होती. तिचे आमंत्रण काशिनाथपंत तेलंग यांना होते पण कार्यबाहुल्यामुळे ते आले नाहीत. तीत मोठी सभा भरविण्याची व्यवस्था झाली. व रावसाहेबांना अध्यक्षस्थान देण्याचे ठरविण्यात आले. हिंदुस्थान सरकारकडे पाठविण्याच्या अर्जाच्या मसुद्याचे काम रावसाहेब, मानकर, आठल्ये, नगीनदास व खिमजी जीवा याकडे सोपवून सर्व हिंदू लोकांना सभेस आमंत्रण देण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे तारीख ५ सप्टेंबर १८८६ रोजी सभा भरली.

○

संदर्भ टिपा -

१. इंडियन स्पेक्टेटर व व्हॉइस ऑफ इंडिया पत्राचे चालकत्व यांच्याकडे होते. यांची परोपकाराची इच्छा प्रबळ असे. धरमपूर येथे यांनी क्षयरोग्यांकरता स्थापलेले रुग्णालय यांचे स्मारकच आहे.
२. यांनी आपल्या मताची एक प्रत रावसाहेबांकडे पाठविली होती.

○○○

माधव बागेतील सभा

। मातंगाः किमु वल्गीगतैः किमफलैराडंबैर्जम्बुकाः।
॥ सारंगा महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के॥
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटेसटाकोटेरिभारेः पुरः॥
॥ सिंधुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद गर्जितं गर्जितं॥ १॥

माधवबागेत हिंदू लोकांची सभा भरली होती. तिचा विस्तार फार मोठा होता. आठपासून दहा हजार लोक जमले होते. हिंदू लोकांचा समाज केवढा मोठा आहे. त्यातील चाली किती शतके चालत आल्या आहेत व त्या सुधारणा झाल्यास कशा बेताबाताने सुधारल्या पाहिजेत वगैरे गोष्टींचा बिलकूल विचार आमच्या सुधारकांनी केला नाही. ज्या विस्तीर्ण समाजाबद्दल आपण बोलतो त्याचे म्हणणे काय आहे हे यापैकी कोणीच पाहिले नाही. हिंदू समाजास कायदा होणे इष्ट नाही हे पक्के ठाऊक असता कायद्यास आव्हान दिल्याने सुधारकांनी हिंदू समाजाच्या नाकात काड्या घालून त्यास जागृत करण्याचे साहस केले.

अध्यक्षस्थान रावसाहेबांनी पत्करले होते. त्याच दिवशी सकाळच्या एका गुजराती पत्रात एक कुत्सित लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्यामुळे मंडळीत फार क्षोभ झाला होता. माधवबाग ३ वाजण्यापूर्वीच भरून गेली व सर्व जातीच्या हिंदूंच्या झुंडीच्या झुंडी सर्वत्र पसरल्या. गर्दीमळे लोक गुदमरू लागले. वेळ होताच रावसाहेब सभास्थानी दाखल झाले. लोकांचे मत घेता रावसाहेबांनी गुजरातीत किंवा मराठीत बोलावे असे ठरले. गुजराती समाज जास्त असल्यामुळे रावसाहेबांनी गुजरातीतच बोलण्यास सुरवात केली.^१ प्रास्ताविक भाषण झाल्यावर पुण्यातील लोकांचे या सभेस पुष्टी देणारे सहीसूद पत्र वाचून दाखविण्यात आले, त्याच्यावर पुष्कळ विद्वान शास्त्री, सरदार व गृहस्थ यांच्या सहा होत्या. त्यापैकी काही दिल्या आहेत:

सरदार सदाशिवराव माधव पुरंदरे,

गणपतराव विनायक सांगलीकर,

रघुनाथराव विठ्ठल विंचूरकर,
शंकर विश्वनाथ केळकर,
नारायण चिंतामण फडतरे,
महादेव बल्लाळ नामजोशी,
महादेव मोरेश्वर कुंटे,
प्रो. केळकर, गोळे, धारप, पाटणकर,
माधवराव यशवंतराव रास्ते,
व आपटे,
सिताराम हरि चिपळूणकर,
राम दिक्षित आपटे,
बळवंतराव विनायक शास्त्री पटवर्धन,
कृष्णाजी रघुनाथ केळकर,
सरदार:-फडणीस, मेंदळे, चंद्रचूड,
कृष्णशास्त्री राजवाडे,
विठ्ठलराव नातू व दुसरे नातू,
नारायणशास्त्री गडबोले,
बाळ गंगाधर टिळक,
महादेवशास्त्री भोपडीकर,
नारायणराव मुजुमदार,
आनंदराव खंडेराव रास्ते,
वासुदेवशास्त्री कानिटकर,
रावजी श्रीधर गोंधळेकर,
कृष्णशास्त्री भाटवडेकर,
शिवराम हरि साठे,
रामचंद्र सखाराम गुप्ते,
सरदार ढमढेरे इत्यादी.

नंतर संमतीसूचक तार वेदोत्तेजक सभेने पुण्याहून पाठविली ती वाचून दाखविण्यात आली. जव्हेरी लाल याज्ञिक यांच्या सहानुभूतीचे पत्र वाचून दाखविण्यात आले. नंतर रावसाहेब कृष्ण मुखराम मेहता (डेप्युटी रजिस्ट्रार हायकोर्ट) यांनी अर्जाचा मसुदा वाचून दाखविला त्यास दाजीसाहेब

खरे यांनी अनुमोदन दिले. लोकांमध्ये इतके दिवस चाललेली चर्चा व तेणेकरून पुष्कळांचा झालेला चित्तक्षोभ लक्षात घेता ही प्रचंड सभा निर्विघ्नपणे कशी पार पडते अशी पुष्कळांना काळजी वाटत होती.

परंतु अशा सभा कशा चालवाव्या हे रावसाहेबांना शिकवावयास नको होते. त्यांनी प्रथमच सांगितले की ही सभा सुधारणा नको असे म्हणण्याकरिता भरली नाही. काय सुधारणा करावयाच्या हे सुचविण्यासाठी पाहिजे तर दुसरी सभा मुद्दाम भरवता येईल; म्हणून आजच्या सभेत वाद विवाद करावयाचा तो सुधारणा करण्यात कायद्याची आवश्यकता आहे की नाही एवढ्याच मुद्यावर करावा अशी जमलेल्या लोकांना त्यांनी विनंती केली. वादविवादाचे क्षेत्र अगदी नियमित झाले व पाल्हाळास स्थळ उरले नाही.

नंतर ईश्वरलाल दवे यांनी उलट बोलावयास आरंभ केला. मागून नामदार तेलंग बोलावयास उठले. त्यांनी प्रथम आपल्या गोड वाणीत कायद्याची जरूरी नाही असे स्पष्ट मत दिले. व म्हणाले, “अर्जात शेवटी लिहिलेले आहे की, लग्नसंबंधाच्या चालीत फेरफार होणे ते सामाजिक इच्छेने व सामाजिक यत्नानेच झाला पाहिजे. यात एक शोध पाहिजे. बालविवाह व असंमत वैधव्य यापासून होणारे दुष्परिणाम आम्ही जाणतो ते आमचे आम्हीच सुधारले पाहिजेत. सरकारने त्यात हात घातल्याने नुकसान होईल असा अर्जात उल्लेख करावा.” या सुचनेस मि. पारख यांनी अनुमोदन दिले. डॉ. कीर्तीकर यांनी तेलंगांच्या सूचनेविरुद्ध भाषण केले. नंतर मि. पारख यांनी तेलंगांच्या सूचनेला पुष्टी दिली. पण भाषण केले नाही; परंतु आपण भाषण केले असते तर बरे झाले असते असे वाटून अध्यक्षांची मुद्दाम परवानगी घेऊन तेलंगांच्या सूचनेच्या तर्फे भाषण केले. नंतर ही सूचना बरी आहे, वाईट आहे अशी चर्चा श्रोत्यात सुरू होते न होते तो राहिलेल्या वेळाकडे दृष्टी देऊन तशीच कुजबुज रावसाहेबांनी पुढे चालू दिली नाही.

ज्यांना ही सूचना पसंत असेल त्यांनी पुढे यावे असे सांगितले तेव्हा तेलंग, गोकुळदास, चंदावरकर, गोपाळराव हरी देशमुख, शांताराम नारायण, घनश्यामपंत नाडकर्णी, शामराव विठ्ठल, वामनराव मोडक, खोटे, दवे व नगरकर इत्यादी गृहस्थ पुढे आले. ते रावसाहेबांनी मोजताच ४७ भरले. तेलंगांची सूचना अर्थात नापास झाली, व अर्जाचा मसुदा हजारो लोकांच्या अनुमताने पास झाला.

सुधारक मूठभर असून एवढ्या मोठ्या विरुद्ध बाजूच्या प्रचंड समूहात हजर राहिले याचे कारण एकच होते ते हे की, रावसाहेबांची शिस्त कडक होती. त्यांच्या नेतृत्वाखालच्या सभेत काही घोटाळा होणार नाही अशी सुधारकांची खात्री होती.

माधवबागेतील सभा झाल्याबरोबर दरभंग्याचे महाराज यांनी सभेने पाठविलेल्या अर्जाची नक्कल रावसोहबांकडून तारेने मागविली. दोहोंकडे काय चळवळ चालली आहे, त्याची चौकशी दाहोंकडील पुढारी करित असत. “सोबतची प्रत आज प्रविष्ट झालेल्या तुमच्या निरोपाचे जे उत्तर तारने तुम्हाला पाठावले त्याची आहे. गेल्या रविवारी भरलेल्या आमच्या सभेने जो अर्ज सरकाराकडे पाठविला त्याचीही एक प्रत सोबत पाठविली आहे. याप्रकारचा एक अथवा अधिक अर्ज जर

काशीक्षेत्रातून पाठविण्यात येतील तर मोठीच मदत होईल. माझे मित्र बापूदेव शास्त्री व कदाचित त्यांचे सहकारी मित्र एकजुटीने तुम्हाला साह्य करतील अशी माझी खात्री आहे. तुमच्याकडे काय करण्यात येत आहे ते तारेने कळवा. मी इकडील वृत्त कळवीत जाईन.” (११.९.८६ चे दरभंग्याचे महाराजांना पत्र)

एवढे जोरदार बहुजन समाजाचे मत कायद्याच्या विरुद्ध आहे व त्याला रावसाहेबासारख्यांचा पाठिंबा आहे असे सरकारास कळताच सरकाराने फार दिवस लोकांना संशयात ठेवले नाही. लवकरच लॉर्ड रे मुंबईचे गव्हर्नर, यांनी पुण्यास मुलींच्या शाळेतील बक्षीस समारंभात सरकार कायदा करण्यास तयार नाही असे आपल्या भाषणात सूचविले. व पुढे हिंदुस्थान सरकारने उघडपणे सरकारी ठराव काढून कायदा करण्याचा आपला विचार नाही असे जाहीर केले. तेव्हा बापूसाहेब आठल्ये, यांनी केवढा माधवबागच्या सभेचा हा विजय! असे उद्गार रावसाहेबांना लिहिलेल्या एका पत्रात काढले.

रावसाहेबांच्या माधवबागेतील सभेचा विजय म्हणजे हिंदूंच्या सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासात एक महत्त्वाची बाब नमूद करून ठेवण्यासारखी झाली. ती एक सुधारणापथाची सीमाचिन्हच होऊन बसली आहे. ते कसे ते पाहा. कायदे, राजा व प्रजा (समाज) या भेदाने दोन प्रकारचे आहेत. १. राजकृत व २. समाजकृत. राजकृत कायदे राजाच्या आज्ञेने अस्तित्वात येतात. त्यांचा भंग करणाऱ्याची चौकशी राजाने नेमलेले न्यायपुरुष करतात व अपराध्यास शासन करतात. त्यांची अंमलबजावणी राजदूत करतात. राजकृत कायद्यांचा भंग न करण्याची खबरदारी मनुष्य घेतो ती या राजशासनाच्या भीतीने घेतो. जीविताची व मालमत्तेची सुरक्षितता प्राप्त व्हावी व राज्याची व्यवस्था सुरळित चालावी असे या कायद्यांचे हेतू आहेत.

समाजकृत कायदे समाजाच्या बहुमताच्या मंजूरीने अस्तित्वात येतात. त्यांचा भंग करणाऱ्याची चौकशी गावकी अथवा समाजाने नेमलेले पंच करतात. व झालेल्या शासनाची अंमलबजावणी समाजच करतो. या कायद्यांचा भंग न होऊ देण्याची खबरदारी मनुष्य घेतो ती जनापवादाच्या भीतीने घेतो. याच जनापवादाच्या भीतीने श्रीरामचंद्राने जानकीचा त्याग केला. इतका मान सामाजिक कायद्यांना या देशांत पूर्वापार आहे.

समाजकृत कायदे समाजाच्या अंतर्व्यवस्थेकरता केलेले असतात. त्यांच्यावर समाजाचे अस्तित्त्व अवलंबून असते. निरनिराळ्या समाजातील व्यक्तींचा परस्परसंबंध कसा असावा त्यासंबंधीचे कायदे समाज हा स्वतंत्र सत्तेने करतो.

सुव्यवस्था हे दोन्ही कायद्यांचे कार्य आहे. पण दोन्ही कायद्यांची कार्यक्षेत्रे निराळी आहेत.

पानस्वातंत्र्य व्यक्तीस पाहिजे; म्हणून मदिरापान करणारा दुसऱ्यास इजा करीपर्यंत त्याचे शासन राजकृत कायदा करू शकत नाही. पण ज्या समाजात अपेयपान करणे निषिद्ध आहे तो समाज अपेय पान करणाऱ्यांना बहिष्काराचे शासन करू शकतो. कारण शुक्राचार्यांचा श्राप अद्याप जागृत आहे. अशी दोहोंची कार्यक्षेत्रे भिन्न असूनही कधी कधी शेजारी शेजारी असलेल्या जमिनीच्या मालकांच्या सांधीविषयी ज्याप्रमाणे तंटे उपस्थित होतात त्याप्रमाणे सामाजिक कायदे व राजकृत कायदे यांच्या

हद्दीवरून तंटे उपस्थित होतात. मागे अशाच एका तंट्याच्या प्रसंगी समाजकृत कायद्याला संमत असलेली सतीची चाल, राजकृत कायद्याने आपल्या सत्तेने बंद केली व समाजकृत कायद्यावर जय मिळविला.

त्याप्रमाणे आता राजकृत व समाजकृत कायदे यांच्यामध्ये संधीचा प्रश्न उद्भवला. हिंदू समाजाची जी सुधारणा मि. मलबारी व त्यांच्या कच्छपी लागलेल्या सुधारकांनी सुचविली ती घडवून आणण्याचा अधिकार राजकृत कायद्यांचा आहे की समाजकृत कायद्यांचा आहे, हा प्रश्न उद्भवला. पण त्याचा निकाल समाजकृत कायद्यांच्या तर्फे झाला. त्यालाच बापूसाहेब आठल्ये यांनी माधवबागेच्या सभेचा मोठा विजय झाला असे मानले.

असे मत मुंबई इलाख्याच्या बाहेरच्या लोकांचेही झाले, असे दरभंग्याचे महाराज लक्ष्मेश्वरसिंग यांच्या खाली टिपणीत दिलेल्या पत्रावरून^१ दिसले.

संदर्भ टिपा -

१. प्रारंभापासून शेवटपर्यंत कोणत्याही वक्त्याच्या तोंडून इंग्रजीचा शब्द निघाला नाही.
२. “रिपोर्ट लिहिण्याशिवाय पब्लिक सर्विस कमीशनचे काम आणखी शिल्लक राहिले नाही. प्रत्येक भावी सिव्हीलियनाने इंग्लंडला हे जाऊन आलेच पाहिजे अशा तात्पर्याचे बहुतेक हिंदू साक्षीदारांनी आपले मत कसे दिले आहे हे तुम्हाला विदित आहेच. त्याचप्रमाणे हे द्राक्षार्क मधू पिणारे, गोमांस भक्षण करणारे गावठी साहेब, हाती सत्ता आल्यावर सामाजिक सुधारणेचा आव घालून मोठ्या दांभिकपणाने ओरड करून आमच्या धर्माची केवढी हानी करतील हेही तुम्हाला पक्के माहीत आहेच. बालविवाह व विधवापुनर्विवाह या दोन प्रश्नांसंबंधी चळवळ करून या लोकांनी आमची कडेलोट करण्याची वेळ कशी आणली होती हेही तुम्हाला ठाऊक आहेच. वरील प्रश्न हाती घेऊन जसा त्या लोकांशी विरोध केलात तसा केला नसतात तर सरकारने काहीतरी कायदा करण्याचे मनात आणले असते अशी माझी खात्री आहे.”
“सर्व धर्माभिमानी हिंदूनी तुमच्या एकंदर कामगिरीबद्दल तुमचे आभारी असले पाहिजे, व तुम्ही पुन्हा हिंदूधर्माप्रीत्यर्थ उठून तसा उद्योग करावा अशी तुम्हाला माझी विनंती आहे. कमीशनने आपले विचार पांढऱ्यावर काळे केले नाहीत तोच आपले मत काय आहे ते प्रकट करणे हे आम्हा धर्माभिमानी हिंदूंचे महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. सभा भरवाव्या हे बरे की सहा मिळवून नुसती मतपत्रे पाठवावी हे बरे? सभा भरवून अखिल धर्माभिमानी हिंदूस्थान मतपत्रे पाठवील तर फार बरे. तुम्हाला कसे काय वाटते? तुमचे मत माझ्याशी जुळत असेल तर होईल तितक्या लवकर कळवा. मी सोत्साह काम करावयास लागतो. प्रयाग, काशी व त्यांच्या आसमंतात सभा भरवतो.” (१२.३.१८८७)
हे पत्र लिहिण्यास कारण असे झाले की १८८६ साल पब्लिक सर्विस कमीशन बसले होते त्यापुढे ज्यांच्या साक्षी झाल्या त्या सर्वांनी सांगितले की हिंदूस्थानात जरी सिव्हील सर्विसची

परीक्षा घेतली तरी तीत उत्तीर्ण झालेल्या उमेदवारांनी आपले शिक्षण पुरे करून घेण्यास खुद्द इंग्लंडला गेलेच पाहिजे. ते महाराजांना आवडले नाही.

दादाजी विरुद्ध रखमाबाई

॥ भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ॥
कण्व महामुनींचा शकुन्तलेस सासरी जाताना उपदेश.

(कालिदास)

पतिकोपी नम्र असावे॥

(किलोस्कर)

माधवबागेतील सभा होऊन तिच्यातर्फे सरकारचा ठरावसुद्धा निघाला. त्यानंतर काही वेळ हिंदू समाजास स्वस्थता मिळेल असे वाटले होते. पण लवकरच मुंबई हायकोर्टात चालू असलेला वरील कज्जा रंगास आला.

वादी दादाजी भिकाजी यांचे लग्न २० व्या वर्षी प्रतिवादी रखमाबाई यांच्याशी, ती १२-१३ वर्षांची असताना पालकांच्या संमतीने हिंदू धर्मशास्त्राप्रमाणे झाले. लग्नानंतर सुमारे १० वर्षेपर्यंत आपल्या आईजवळ प्रतिवादी राहत असे. वादी तेथे जात येत असे. पण गर्भाधानविधी झाला नव्हता. नंतर वादीने तिला योग्य काळी घरी नांदण्याकरता बोलावले. आप्त इष्टांची मध्यस्थी विफल झाली, म्हणून वैवाहिक हक्काची बजावणी करण्याकरता वादीने फिर्याद (१८८४ ची १३९ वी) मुंबई हायकोर्टात आणिली. प्रतिवादीने तक्रार केली की १. वादी हा रहायला नीट जागा घेऊन स्वतःचे व आपल्या पत्नीचे पोषण करायला अगदी असमर्थ आहे, २. वादी यास दम्याची व्यथा असून क्षयाची लक्षणे झाली आहेत म्हणून प्रकृतीने ठीक नाही, ३. वादी ज्या घरी राहात आहे व ज्याच्या आश्रयास आहे त्या घरी व त्याच्या सहवासात राहणे अनिष्ट आहे. न्यायमूर्ती पिन्हे यांचे मत झाले की वादीची गरीबी त्याजवळ राहावयास न जाण्याला योग्य कारण नाही; तरी प्रतिवादी ही अल्पवयी असता पालकाने जो करार केला तो आता ती वयात आल्यावर पुरा करून देण्यास हरकत घेत आहे. अशा परिस्थितीत एखाद्या तरुणीस जो पुरुष तिला आवडत नाही त्याने तिचा स्त्रीत्वाने उपभोग घ्यावा म्हणून त्या पुरुषाकडे जावयास भाग पाडणे हे अगदी रानटी, क्रूर व किळसवाणे कृत्य आहे.

म्हणून अशी फिर्दाद आणता येत नाही अशा सबबीवर त्यांनी वादीची फिर्दाद काढून टाकली व प्रतिवादीचा खर्चही त्याकडून दिला. वादीचे तर्फे प्रसिद्ध बॅरिस्टर मॅक्फर्सन, विकाजी व मानकर होते. प्रतिवादीचे तर्फे मि. लॅथम व तेलंग होते.

नामदार पिन्हे यांनी फिर्दाद काढून टाकताच सुधारक आनंद पावले. स्त्री जातीच्या उन्नतीस आरंभ झाला, स्त्रीदास्यविमोचनाचा ध्वज चहूंकडे फडकू लागला व बालविवाहाची रानटी चाल बंद झाली असे त्यास वाटू लागले.

असले कज्जे या देशांत भिन्न ठिकाणी कितिएक होऊन गेले असतील. परंतु हा कज्जा मुंबईत चालला व डॉ. सखाराम अर्जुन फार प्रसिद्ध असल्यामुळे या कज्जास प्रथम प्रसिद्धी येण्यास कारण झाले. सुधारणेचा तवा अगोदरच तापला होता त्याचा फायदा घेऊन त्यावर पोळी भाजून घेण्याचा सुधारकांचा निश्चय झाला. त्यांनी रखमाबाईस विद्वत्तेचे आगर ठरवून दादाजीस अज्ञानपणाचे मूळघर ठरविले. वास्तविक हा खटला हिंदूधर्म शास्त्रविषयक असून या खटल्याच्या कैफयतीत इंग्रजी कायद्याप्रमाणे मुद्दे काढण्यात आले. त्यामुळे दादाजीविरुद्ध रखमाबाई असे जे त्या कज्जाचे मूळ स्वरूप होते ते जाऊन त्यास हिंदूधर्मशास्त्र वि. इंग्रजी कायदा, अथवा हिंदूंचा धर्मसंस्कार वि. ठरावाचा कायदा, असे स्वरूप प्राप्त झाले. फिर्दाद पडली मुंबईच्या हायकोर्टात मूळशाखेकडे! तेथे सॉलिसिटर व बॅरिस्टर यांशिवाय काम उठतच नाही व त्यांची खर्चाची यादी क्रौंच पक्ष्याच्या चोचीप्रमाणे दीर्घ असावयाची. आधीच फिर्दादीच्या खर्चाने मेट्यास आलेले दादाजी पुढे अपील कसचे करतात! जुन्या मताचे लोक स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी दादार्जीस^१ अपील चालवायला वर्गणी करून चांगलीच मदत केली. त्यात रावसाहेब प्रमुख होते. त्यांनी दादार्जीजवळून एक काही ओळीचे विनंतीपत्र घेऊन आपल्या स्नेही मंडळीत फिरविले व पैसे जमवून ते अपील चालविण्यास दादाजी यांना दिले.

वादीने अपील केले ते न्यायमूर्ती नामदार सार्जट मुख्य न्यायाधीश व नामदार बेली यांच्यापुढे निघाले. न्यायमूर्तिद्वयांचे मत उलट पडले. त्यांनी ठरविले की अशी फिर्दाद आणता येते. व त्या फिर्दादीत केलेल्या हुकूमाची बजावणी दिवाणी कायद्याच्या ३४२ कलमाप्रमाणे ६ महिन्याची कैद भोगावयास लावून करता येते. हिंदूधर्मशास्त्राप्रमाणे अल्पवयीन मुलींची लग्ने करणे हे पालकांचे कर्तव्य मानले जाते.

प्रतिवादी अल्पवयी तिला मतच नव्हते व वयात आल्यावर पालकाने दिलेल्या संमतीला तिने मान्यता दिली नाही. म्हणून तिच्यातर्फे न्याय मिळावा अशी विनंती करण्यात आली आहे म्हणजे नित्य व्यवहारातल्या व्यापारी सौद्यांत ज्याप्रमाणे उभयतां बाजूच्या लोकांची संमती लागते त्याप्रमाणेच लमं आहेत म्हणून उभयतां नवरा बायकोची संमती पाहिजे या इंग्रजी दृष्टीने हिंदूधर्मशास्त्राच्या वचनांकडे पाहवयास कोर्टास सांगण्यांत येत आहे. न्यायमूर्तींनी पहिल्या कोर्टाचा हुकूमनामा फिरवून कज्जा परत सुनावणीस पाठविला. तेव्हा न्यायमूर्ती फॅरन यांनी १८८७ च्या मार्च महिन्यात भर्त्यांच्या घरी जायचा रखमाबाईस हुकूम केला, व न गेल्यास कैदेची शिक्षा होईल असे बजाविले. येथे हिंदूधर्मशास्त्र व संस्कार यांचा विजय झाला. हा असा निकाल झाल्यावर सुधारकास

पहिल्याने जेवढे सुख झाले तेवढे आता दुःख झाले. सुधारणेचा मार्ग खुला झाला होता त्यावर अपील कोर्टाने काटे पसरविले असे वाटले. पण हताश होऊन सुधारक स्वस्थ बसले नाहीत. या कज्जाची ओरड विलायतपर्यंत गेली होती. काही इंग्रज गृहस्थ व बरेच हिंदी गृहस्थ व्याख्याने देत होते, लेख लिहीत होते त्यामुळे अगोदरच हलकल्लोळ उडाला होता, रखमाबाईचे हिताहित पाहण्यास एक संरक्षक मंडळी स्थापन झाली होती. ती, रखमाबाईला (म्हणजे रखमाबाईची स्थिती जिला दुर्दैवाने प्राप्त झाली आहे अथवा होईल तिला) कोर्टाने दिलेल्या निकालाची अंमलबजावणी करण्याकरता तुरुंगात जाणे भाग पडू नये एवढ्याकरता अपीलमार्गाने पायरी पायरीने विलायतेपर्यंत जावे की नाही, गेल्यास अपील कोणत्या मुद्यावर करावे व कायदा कसा बदलून घ्यावा या विचारास लागली, व असे झाले असता त्यास शक्य तेवढा विरोध करण्याकरता पुरातन मतवाल्यांनी वरजीवनदास माधवदास (माधवबागवाले) यांच्या पुढारीपणाने एक मंडळ स्थापावयाचे ठरले. व एक प्रास्ताविक सभा झाली. त्या सुमारास (१८८७ मध्ये) काशिनाथपंत तेलंग यांनी स्वमतप्रदर्शक एक पत्रक प्रसिद्ध केले. त्यात त्यांनी संरक्षक कमिटीबद्दल सहानुभूती प्रदर्शित केली. परंतु आमच्या लगनाच्या चालीरीतीत कायद्याने हात घालावा ही कल्पना शोच्य आहे असे म्हटले आणि अपीलात मुद्दे कोणत्या स्वरूपाचे येऊ नयेत ते दाखविताना म्हणाले -

“हे लग्न झाले तेव्हा वर व वधू अल्पवयी अगदी अर्भके होती अथवा जरा वाढलेली मुले होती असे सुधारकाच्या मंडळाने म्हणता कामा नये. लग्न झाले तेव्हा वर किंवा वधू यांनी स्वतः संमती दिली नव्हती असे मंडळाने म्हणता कामा नये व लग्न झाल्यावर दोघेही काही दिवस एकत्र राहत नव्हती असेही म्हणता कामा नये. या मुद्यांतील एकाही मुद्याचे मंडळाने अवलंबन केले तर त्याच्याशी सहकार करण्याचे मला अशक्य होईल एवढेच नाही, तर त्याच्याशी विरोध करणे हे माझे कर्तव्य आहे असे मी समजेन. मग वरील मंडळाने काय म्हणावे ते मी सांगतो.” व पुढे म्हणाले, “आमच्या विवाहपद्धतीत दोष आहेत असे मी मानतो व ते दोष सर्व लोकांच्या पुढे उभा राहून उच्च घोष करून स्पष्टपणे सांगायला माझी मुळीच अनिच्छा नाही. तरी सुद्धा आमच्या हिंदूंची गृहस्थिती ख्रिस्ती लोकांच्या व त्यांच्यासारखे जे इतर लोक आहेत म्हणजे ज्यांमध्ये ते दोष नाहीत त्यांच्या गृहस्थिती इतकी सौख्यावह आहे. पहाना, आमच्यामध्ये मुलगा आपणच बायको शोधून आणीत नाही किंवा मुलगीही आपणच नवरा शोधून आणीत नाही व एकमेकांच्या संमतीनेच लग्ने करीत नाहीत. तरीसुद्धा ज्या इतर समाजात वर व वधू स्वतः वधू व वर अनुक्रमे पसंत करतात व उभयतांच्या संमतीनेच लग्ने होतात त्या समाजातील नवरा व बायकोचा संसार जितका सुरळीत चालतो, जितके नवरा व बायको यांचे परस्परांवर प्रेम असते तितका सुरळीत हिंदू नवरा व बायको यांचा संसार चालत नाही व तितके हिंदू नवरा व बायको यांचे परस्पर प्रेम नसते असे मानावयास यत्किंचित कारण नाही.”

“वैवाहिक हक्कांच्या बजावणीत कायद्याने मुळीच कैदेची शिक्षा देताच येऊ नये असे नाही. कायद्याप्रमाणे कैदेची शिक्षा देता यावी; पण केव्हा? एकंदर ‘परिस्थितीचा विचार करताना कोर्टाला जर आढळेल की कैदेच्या शिक्षेशिवाय आता दुसरा इलाज नाही, तर! या धर्तीवर कायदा झाल्यास सर्व पक्षाला व्यवहारोचित वाटून मान्य होईल असे वाटते.”

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ६०५

“आमचा मूळ हेतू (बालविवाहाची चाल नष्ट करण्याचा) साध्य होण्याकरता व अखिल हिंदू समाजाचे मत आपल्या पक्ष्याकडे समजूत करून वळवून आणण्याकरता मी काही बहुजन समाजाच्या म्हणण्याप्रमाणे आणखी वागण्याला (जरी तसे करणे फार संयुक्तिक होणार नाही तरी) तयार होईन. परंतु ज्या उपायाने आम्हाला परदेशी विलायतेतील लोकांच्या मताची पुष्टी मिळेल पण येथे स्वदेशी आमच्या विषयी लोकांत फार वितुष्ट माजेल तो उपाय करण्याचे सोडून देण्यास मी तयार होईन.” असे सांगून रखमाबाई संरक्षक मंडळीला अनुत्साह भरणारे मत दिले.

सर टी. माधवराव व रावसाहेब

सर टी. माधवराव या राजकारण निष्णात नेमस्त व समाजसुधारकाचा व रावसाहेबांचा थोडा बालविवाहाविषयी पत्रव्यवहार झाला त्याचा सारांश. तुमच्याविषयी माझ्या हृदयात सदैव पूज्य बुद्धी वसत आहे असे सांगून टी. माधवराव म्हणाले: आमच्या स्मृतीवचनांचा साधा अर्थ करताना तुमचा व माझा मतभेद व्हावा हे आमच्या आनुवंशिक आर्यांच्या बुद्धीला विसंगत आहे. बालविवाहाच्या दुष्परिणामापासून ज्यांच्या जीवाला खेद होत आहे त्यांपैकी मी एक असून ह्या अहितकर चालीला आळा बसण्याकरता काही तरी केल्याशिवाय आमची पिढी स्मृतीगत होऊ नये म्हणून हिंदू समाजातील सुशिक्षित पुढाऱ्यांनी त्वरित एखाद्या उपायाची योजना केली पाहिजे.

१. अती उंच उडी मारावयाचा यत्न सोडिला पाहिजे.
२. आमच्या समाजाच्या प्रस्तुत अवस्थेला अल्पात अल्प धक्का देऊन जेवढी सुधारणा करता येईल तेवढी पुरे.
३. मुलींची लग्ने अगदी बाळपणी म्हणजे (२, ३) अथवा चार वर्षे वयाला लोटल्यावर होतात!
४. हिंदू समाजातील फार विचारी व सूज्ञ पुढारी असतील त्यांनी बसून आपापल्या जातीतील मुलींच्या लग्नाची यत्ना ठरवावी व त्या वयापर्यंत मुलींची वाढ करण्यास आईबापांची मने पुढाऱ्यांनी स्वोदाहरणाने वळवावी किंवा त्यास भाग पाडावे.
५. असे केले असता मुलींच्या लग्नाच्या वयाची सरासरी वाढेल व बाळपणी वैधव्य येण्याचा संभवही दूर जाईल.
६. अल्पसा दंड नियमभंग करणाऱ्यास ज्ञातीच्या पंचांनी करावा.
७. येथे सरकारने पुढे येऊन ज्ञातीच्या पंचांस हा दंड वसूल करण्याचा अधिकार देणारा एक कायदा करावा म्हणजे झाले. अशी काही योजना केल्यास ती तुम्हाला व तुमच्या मित्रांना पसंत पडेल.

टी. माधवराव यांना रावसाहेबांनी उत्तर दिले आहे त्याचा सारांश:

“पहिल्या प्रथमच ज्यामुळे या वादात थोडा घोटाळा उत्पन्न झाला आहे त्या काही मुद्यासंबंधी मतभेद होत आहे म्हणून वाईट वाटते. उदाहरणार्थ बालविवाह म्हणजे काय याचीच व्याख्या ठरविली पाहिजे. तुम्ही ज्याला बालविवाह म्हणता म्हणजे २ अथवा ३, अथवा ४ वर्षांच्या मुलींचा विवाह असे समजता ती गोष्ट येथे ऐकवात नाही. बालविवाह म्हणजे आमच्या या मुंबईच्या बाजूच्या

मुलींच्या लग्नाच्या वयाची यत्ना ८ ते १२ वर येऊन बसली आहे. कित्येक जातीत ती फारच वर जाऊन बसली आहे.”

“कायद्याचा, समाजाच्या अंतर्व्यवस्थेशी संबंध काय? काही नाही हे सरकारही नीट जाणून आहे. लग्नाची मर्यादा भिन्न प्रांतांत भिन्न दिसत आहे, म्हणून ती मर्यादा हे मतभेदाचे मोठे कारण नाही. माझ्या मराठी धर्मशास्त्राची मी एक प्रत तुम्हाला पाठविली आहे. त्यात स्मृतीवचनांच्या केलेल्या अर्थावरून या इलाख्यात प्रगतीची दिशा कळून येईल. शिवाय रा. रा. यशवंतराव आठल्ये^३ यांना त्यांच्या वाग्दानावरील निबंधाची नक्कल तुम्हाकडे पाठविण्यास सांगितली आहे. ज्यांना हिंदू म्हणवून घेण्यात लाज वाटते व जे हिंदूधर्माची उघडपणे विडंबना करतात व जे आमचे वेद व शास्त्रे समुद्राच्या अगदी बुडापर्यंत खोल बुडवू पहात आहेत त्यांच्याशी तुम्ही सहकार कसा करता याचे मला फार आश्चर्य वाटते व असे म्हटल्याबद्दल मला तुम्ही क्षमा कराल अशी आशा आहे.”

फार उंच उडी सुधारणापथाने घेऊ नये असे प्रतिपादन केल्याबद्दल तारीफ करून रावसाहेबांनी पुढे लिहिले: “आमच्या हिताचे काय ते आम्हीच ठरविले पाहिजे. तेथे परक्या लोकांच्या मतांचे प्रस्थ माजवावयाला नको. कारण त्यांचा आमचा पुरावृत्तविषयक संबंध नाही. त्यांच्या हातात आमच्या समाजनैकेचे सुकाणू दिल्यास आम्हास अनिष्ट अशा प्रदेशात जाऊन उतरण्याचा प्रसंग येईल. प्रयोजन पडेल त्याप्रमाणे आपल्या सोयीप्रमाणे समाज आपली कार्ये करीत असतो. तेथे दुसऱ्याच्या आवडी नावडीवर अवलंबून नसते. एका समाजातील चालरीत दुसऱ्या समाजास आवडली नाही किंवा समजली नाही म्हणजे तो दुसरा समाज त्या पहिल्या समाजाच्या चालरीतीस रानटी म्हणतो व ती चाल याच्यापुढे अस्तित्वात ठेवताच येत नाही. ती उच्छेद्य आहे असा ठसा तीवर मारतो. असा नित्य सगळ्या दुनियेचा स्वभाव आहे म्हणून परका समाज मान हालवून अथवा बोट उचलून जी आज्ञा करील ती आम्ही मानता कामा नये.”

“शिक्षणाने व पुढाऱ्यांच्या स्वोदाहरणाने आमच्या समाजात असलेल्या सदोष चाली नाहीशा होतील. या बाबतीत तुमची माझी मते फार विभिन्न नाहीत. पत्रोपत्री लांब चर्चा करित बसण्यापेक्षा समक्ष भेटून एकमेकांचे म्हणणे कळविल्यास एकमत्य होण्याचा संभव आहे.”

अशा रीतीने हिंदू समाजात खळबळ उडाली होती. तेव्हा विद्वत शिरोमाण रा. ब. महादेव गोविंद रानडे यांनी वक्तृत्वोत्तेजक समारंभाचा समारोप करताना स्त्री-पुरुषांचा वैवाहिक संबंध या त्या समारंभांतील विषयावर माठे संभाषण केले. त्यात नाना स्मृतीवचनांचे आधार घेऊन असे प्रथम प्रतिपादन केले की पूर्वीच्या स्मृतीकारांत स्त्रीजातीच्या संबंधी फार सदयता दिसते. म्हणून निर्दोष पतीजवळ स्त्री नांदत नसेल व तिजकडे अन्य काही दोष नसेल तर पतीवरील तिच्या पोषणाची जबाबदारी दूर करावी हेच तिला शासन व निर्दोष स्त्रीस पती नांदवीत नसेल तर पतीकडून अन्न-वस्त्र जास्ती-कमी देवावे हेच त्याला शासन. अशा रीतीने हल्लीच्या कायद्यात बदल व्हावा, असा अभिप्राय दिला. यात व्यभिचाराद् ऋतौशुद्धिः या स्मृतीवचनाचा आधार रावबहादूरांनी घेतला होता^४. (मे. १८८७) रावसाहेबांचे मत असे होते की वैवाहिक हक्काच्या बजावणीतील कैदेची शिक्षा काढून टाकल्यास एकंदर रियासतीचे नुकसान होईल.

(भार्गवराव गाडगीळ यांना पत्र ३.९.८७)

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ६०७

मग अशी सूचना सुधारकांनी सरकारापुढे आणली की कोर्टांनी विवाहित जोडप्यास एकत्र राहण्याचा हुकूमनामा केला म्हणजे त्याची बजावणी करताना जी कैदेची शिक्षा कायद्यांत सांगितली आहे ती रद्द करावी. या सूचनेवर रावसाहेबांनी मत ५ दिले ते:

मी असलेल्या कायद्यांत फरक करण्याच्या विरुद्ध आहे त्याची कारणे:-

१. असा फरक करणे अवश्य आहे असे सिद्ध केलेले नाही.
२. सूचविलेला फरक केल्याने फार अपाय होणार आहे. व लग्नसंबंधी कायद्यामध्ये क्रांतीच घडून येणार आहे.
३. हिंदू स्त्रियांच्या स्थितीतच अपायकारक अंतर पडणार आहे.

नंतर रावसाहेबांनी ज्याबद्दल हा प्रश्न उपस्थित झाला आहे त्या दादाजी वि. रखमाबाई या खटल्याची हकीकत देऊन असे सांगितले की हायकोर्टाने अव्वल दाव्यांत रखमाबाईने नवऱ्याकडे नांदावयास जाऊन रहावे असा जो हुकूम केला आहे त्यावर तिने अपील केले आहे. त्याचा निकाल होण्यापूर्वीच कायद्यात फरक करण्याचा प्रयत्न होत आहे. म्हणजे रखमाबाईने अजून हुकमाची अवज्ञा केली असा सरकारापुढे पुरावा नाही व तिला केवळ छळण्याकरता तुरुंगात घालावयाचा प्रयत्न झाला असाही नाही. मग पुढे अमूक होईल या काल्पनिक कारणांवर कायद्यात फरक करावा असे मला वाटत नाही. नांदवणुकीच्या फिर्यादी चालविण्याचा हक्क कोर्टास हवा आहे. परंतु पत्नीने पतीकडे नांदावयास जावे असा कोर्टाचा नुसता हुकूम काय करील? म्हणून त्याची अंमलबजावणी करण्यात पत्नीला नांदावयास लावण्यास भाग पाडण्याकरता तुरुंगाची शिक्षा देण्याचा अथवा जिनगी जप्त करण्याचा अथवा दोन्ही उपाय योजण्याचा कोर्टास हक्क दिलेला आहे त्यातील तुरुंगाची शिक्षा देण्याचा जो कोर्टाचा अधिकार आहे तो रद्द करावयाची सूचना पुढे आली आहे व तशीच एक सूचना पुढे आली आहे ती. अशी की नांदावयास जाण्याचे नाकारल्यास घटस्फोट मिळविण्यास ते एक कारण व्हावे. या दुसऱ्या सूचनेने घटस्फोट हा एका पक्षाच्या लहरीवर अवलंबून राहिल व हिंदूधर्मशास्त्रात क्रांतीच घडून येईल, अशी सूचना ब्रिटिश साम्राज्याच्या आरंभापासून अद्यापि आलेली नाही. हिंदूच्या आयुष्यक्रमात लग्न हा संस्कार फार महत्त्वाचा मानलेला आहे. त्याच्या वाटोळे पावित्र्याचे अस्तरण घालून व्यक्तिस्वातंत्र्यास समाजसौख्याकरता आळा घालणे शास्त्रकारांस योग्य वाटले आहे. रूढीने ज्या जातीत घटस्फोट करता येतो त्या जातीतसुद्धा उगाच योग्य कारणाशिवाय तसे करण्यास जोडप्यातील एकाची लहर लागली म्हणून परवानगी मिळत नाही. समाज हा अनेक व्यक्तींचा बनलेला असतो म्हणून त्या समाजाच्या कल्याणाकरता व्यक्तींवर काही तऱ्हेचा दाब ठेवावाच लागतो. एखाद्या विपथगामी तरुण मनुष्यावर अथवा स्त्रीवर थोडासा दाब ठेवणे अत्यंत बरे परंतु लग्नबंधने हवी तशी तोडू व टाकू देऊन समाज विस्कळित होऊ देणे अगदी बरे नाही.

हे मत “नव्या कल्पनांस” रूचत नाही असे पत्रात म्हटलेले आहे. परंतु माझे मत हे समग्र हिंदूसमाजाचे मत आहे असे मी जाणत असता माझे पवित्र कर्तव्य करीत असता या नव्या कल्पनांच्या विरुद्ध मत देणे मला भाग वाटत आहे. माझ्यापुढे आधाराला ४७-४८ इंग्रजी स्टॅट्यूट ठेवण्यात

येत आहे. पण हा स्टॅट्यूट सुद्धा १८८४ मध्ये कडाक्याचा वाद झाल्याशिवाय करण्यात आला नाही. तोसुद्धा इंग्लंडलाच लागू करण्यात आला आहे. स्काटलंडला व आयर्लंडला लागू करण्यास अयोग्य ठरला आहे. मग ज्या 'नव्या कल्पना' स्कॉटलंडला व आयर्लंडला १८८४ साली लागू करू नयेत अशा ठरल्या त्या हिंदुस्थानाला तरी लागू करण्यात का घाई करावी? अकाली केलेले. कायदे जाचक होतात व तसे कायदे एखाद्या देशात नसले म्हणजे त्याला सुधारलेला देश म्हणवून घेण्याचा अधिकार नाही असे होत नाही.

लॉर्ड स्टव्हेल यांचे विचार हिंदूंच्या विचारसरणीशी जुळतात म्हणून पुढे दिले आहेत: "एकत्र नांदावयाच्या विरुद्ध एकाची अथवा दोघांची नुसती मनःप्रवृत्ती झाली म्हणून विवाहित स्त्री-पुरुषांस घटस्फोट मिळता कामा नये. मनुष्यजातीच्या वास्तविक सुखाकडे न्यायाधीशाने दृष्टी टाकली पाहिजे. एखाद्या वेळेस घटस्फोट करण्यास परवानगी न देण्याने काही व्यक्तींस त्रास होण्याचा संभव आहे. तरी घटस्फोटाची परवानगी न देण्यातच एकंदर समाजाचे वैवाहिक सौख्य अवलंबून आहे. अपवादादाखल काही कारणास्तव घटस्फोटाची परवानगी मिळेल; एरव्ही साधारण नियम म्हटला म्हणजे विवाहित स्त्री-पुरुषांनी एकत्र राहिलेच पाहिजे, अशी लोकांची समजूत झाली म्हणजे काही समजूतीच्या मार्गाने लग्नबंधन संभाळण्याची त्यांची प्रवृत्ती होते. मग उभयतांस भलेपणाने वागल्याशिवाय गत्यंतर नाही. असे होताच ती दोघे चांगले नाव मिळण्यासारखे वर्तन करतात. असले आवश्यक प्रसंगच कर्तव्य करावयास शिकवतात. पण जर का तुम्ही एकवेळ लोकांची अशी समजूत करून घ्याल की परस्परांस नावड प्राप्त झाली की आपला घटस्फोट मिळतोच; म्हणजे आता जी विवाहित जोडपी परस्परांच्या संगतीने सौख्य पावत आहेत, संततीची चांगली जोपासना प्रेमाने करीत आहेत व समाजात नीतीची वाढ करीत आहेत, ती आता सर्व परस्पराशी प्रेमरहित आचरण करतील, मुलांवर प्रेम करणार नाहीत व समाजात अनीतिपूर्ण वर्तन ठेवतील; म्हणून बहुतांच्या सुखाकरता काहीच्या मनांस आळा घातलाच पाहिजे."

असे असता कैदेच्या शिक्षेबद्दल एकदम वरील घटस्फोटाची परवानगी देणे हे जरा चमत्कारिक आहे. कर्जाच्या फेडीकरता पोटगीचे हुकूम मोडण्याबद्दल वगैरे कैदेची शिक्षा चालते पण वैवाहिक हक्कांच्या बजावणीस चालू नये. पतीला एक कायदा पत्नीला एक कायदा ही परिस्थिती कायद्याच्या उच्च समतेला बाधक आहे. कैदेची शिक्षा तिच्याबद्दल दुसऱ्या योग्य उपायाची योजना केल्याशिवाय काढून घेतल्यास हिंदू समाजाला मोठे विघातक होईल.

लहानपणी लग्न झाल्यामुळे घटस्फोट जर पत्नीला द्यावा हे मत ग्राह्य झाले तर तशी परवानगी मग पतीलाही द्यावी लागेल. घटस्फोट दिल्यास घटस्फोट मागणाऱ्याने घटस्फोट दिलेल्यास पोटगी द्यावी ही अट पुरी करण्यास पुरुषास कठीण पडणार नाही, पण स्त्रियांना जड जाईल कारण पुष्कळवेळा त्यांच्याजवळ मिळकत नसते.

हिंदूंचा लग्नसंस्कार त्यांच्या धर्माशी इतका निगडित आहे की त्यात कितीही अल्पप्रमाणात हात घातला तरी लोकांत भय उत्पन्न होईल. रखमाबाईची मते तिच्या संभावित देशभगिनींस मान्य होऊ लागण्यास अजून पुष्कळ अवकाश आहे. म्हणून एखाद्या मध्येच उत्पन्न होणाऱ्या उदाहरणावरून

कोणास रुचणार नाही असा कायदा हिंदू लोकांसारख्या पुरातनमताभिमान लोकांवर लादणे अनिष्ट आहे. २०.११.८७

असा सारखा वाद मागून राहिला होता. त्यात डॉ. कीर्तीकर यांचेही सुधारकांच्या विरुद्ध व्याख्यान झाले. त्यात त्यांनी सांगितले की सुधारकांच्या उक्तींचा त्यांच्या कृतीशी मेळ नाही. दादाजीने शांत डोके ठेऊन आपलेही म्हणणे पुढे ठेविले. त्यास रखमाबाईंनीही प्रत्युत्तर दिले व या कज्जासंबंधी जरा सुधारकांत शिथिलता उत्पन्न झाली. दादाजींनी आपले वर्तन शेवटपर्यंत शिष्टसंप्रदायाला सजेत असे ठेवले. त्यांच्याविरुद्ध परस्पर तिराईत लोक हवे ते बोलले पण त्यांच्याविरुद्ध किंवा आपल्या स्त्रीविरुद्ध बाष्कळ प्रलाप त्यांनी केले नाहीत व हुकूमनामा बजावण्याचे सोडून दिले हे दाक्षिण्य लहान सहान नव्हे. याच अटीवर ना. फॅरन यांच्या निवाड्यावर रखमाबाईंनी अपील केले होते ते खर्चाबद्दल काही रक्कम दादाजींस देण्याचे ठरवून अपील काढून घेतले. हट्टास पेटून तुरुंगवास रखमाबाईंनी पत्करला नाही हे त्यांनी भूषणावह कृत्य केले यात संशय नाही.

दादाजींनी दुसरे कुटुंब केले त्यावेळेस इंग्रजी पत्रे त्यावर टीका करू लागले ती वाचून रावसाहेबांनी मि. मेथा (एक कलकत्तेकर मित्र) यांना पुढे दिल्याप्रमाणे एक पत्र लिहिले -

“जानेवारी १८८९ च्या पॉलमाल बजेटचा अंक मिळेल तर त्याचे ११० वे पान मेहरबानी करून वाचा. त्यात सुलभ केलेल्या घटस्फोटाची गोष्ट दिलेली आहे. युरोप व अमेरिका येथील लोकांची मने कोणत्या दिशेने धाव घेत आहेत ते ती गोष्ट दाखविते. याच गोष्टीला इकडे प्रगती म्हणतात.”

“सत्य, विश्वासूपणा, भक्ती व पूज्य बुद्धी यासारख्या शब्दांत अर्थ राहिला नाही. कलकत्याकडील प्रागतिक म्हटल्या जाणाऱ्या पक्षाची दिशा कोणती ते मला कळावयास पाहिजे आहे. दादाजीने दुसरे लग्न केले म्हणून काही इंग्रजी पत्रांनी त्यांची थट्टा मांडली आहे. पुढे दादाजी व रखामाबाई यांना परस्परांचा व समाजास दोघांचा विसर पडून सर्वास स्वस्थता आली.”

या प्रकरणाचे थोडे लांब वर्णन करण्याचे कारण एवढेच की, माधवबागेच्या सभेप्रमाणेच सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासात हा कज्जा दुसरे सीमाचिन्हच होऊन बसला आहे. यात हिंदूधर्मसंस्काराचा इंग्रजी ठरावाच्या कायद्यावर विजय झाला आहे.

○

संदर्भ टिपा -

१. रखमाबाईंचे जनक वडील तिच्या लहानपणी मृत्युवश झाले. त्यांनी सुमारे पंचवीस हजारांची मिळकत आपल्या स्त्रीकरता ठेवली होती. रखमाबाईंच्या आईने जातिरूढीप्रमाणे डॉ. सखाराम अर्जुन याशी पुनः लग्न लावले म्हणून इस्टेटीची वारस रखमाबाई झाली होती.
२. दादाजींच्या विरुद्ध सुधारकांनी पुष्कळ कंड्या उठवल्या होत्या त्या खोट्या होत्या हे रावसाहेबांना कळले होते. “वैवाहिक हक्काच्या बजावणीच्या कज्ज्यात प्रसिद्धीस आलेले दादाजी मी प्रत्यक्ष पाहिले. काही कामानिमित्त माझ्याकडे आले होते. हे गृहस्थ विनयसंपन्न असून वयाने तरुण आहेत. कामकाज नीट जाणतात असे दिसते. तो दमेकरीच आहे, कुरूप

आहे, रस्त्यातील हेलकरी दिसता! इत्यादी विशेषणांनी त्यांची निंदा काही लोक का करतात ते समजत नाही.”

(डॉ. राजेंद्र लाल यांना पत्र)

३. यात बापूसाहेब आठल्ये यांनी असे प्रतिपादन केले होते की वाग्दान व विवाह हे दोन्ही संस्कार चारपांच वर्षांच्या अंतराने करावे, ज्यांना मुलाच्या लग्नांतील सोहळ्यांची हौस करून घेणे असेल त्याने ती वाग्दानाच्या वेळी करून घेतली तर हरकत नसावी. मात्र वधूवरांचा परस्पर लग्नसंबंध पूर्ण करणारे कन्यादान होमादिसप्तपदी क्रमणान्त कर्म रजोदर्शनाच्या पूर्वी काही दिवस करावे.
४. अनार्य लोकांना लागू पडणाऱ्या या स्मृतीवचनाचा आधार रावबहादूरांनी घेतला ते रावसाहेबांना आवडले नाही, असे एका पत्रावरून दिसते. रावबहादूरांस प्रोफेसर वामन शिवराम आपटे यांनी परत उत्तर म्हणून व्याख्यान दिले तेही जरा रागाने दिलेले दिसते.
५. यातील काही शब्दांवरून हे मत सरकाराने मागितल्यावरून दिले असावे असे अनुमान करण्यास जागा आहे.

समुद्रयान

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापिसंग्रहः
इति तस्यकली संसर्गनिषेधात्!
(व्यवहार मयूख)

रावसाहेबांचा एक स्नेही बंडाच्यावेळी इंग्रजी फोजेबरोबर होता. काल्पीचा वेढा त्याने पाहिला होता. शिवाय इंदूर, ग्वालेर येथेही सैन्याबरोबर जाऊन आला. त्यावेळेस त्याला धर्मबाह्य वर्तन केल्याशिवाय फिरता आले. पुढे १८६० मध्ये त्यास सैन्याबरोबर चीनमध्ये जाण्याचा प्रसंग आला. तेव्हा त्याने रावसाहेबांना असे पत्र पाठविले. “बहुधा चीन देशास जाण्याचा हुकूम सुटला आहे. हे ऐकताच माझी पाचावर धारण बसली आहे. पण ती लढाईवर जाण्यात धोका आहे म्हणून नव्हे. मला पुष्कळ त्याची सवय झाली आहे. परत आल्यावर बहूत अडचणीत सापडेन यामुळे भ्यालो आहे. पण कायहो! ब्राह्मणाला अशा रीतीने पतीत झाल्याशिवाय जाता येईल काय?” (४.१.१८६० इ. प)

ही ज्ञाताची भीती दूर झाली पाहिजे असे रावसाहेबांचे मत होते व ती दूर करण्याविषयी त्यांनी प्रथमपासून यत्न केले होते.

करसनदास मूळजी विलायतेहून परत आल्यावर त्यांना पाक्तपावन करून घेण्याकरता रावसाहेबांनी पुष्कळ खटपट केली. वीरचंद दीपचंद, कहानदास मंछाराम, हरिवल्लवदास बाळगोविंददास, त्रिभुवनदास द्वारकादास, गंगादास किशोरदास इ. फार वजनदार वाणी लोकांची खासगी सभा भरवून त्यांच्याशी रावसाहेबांनी पुष्कळ खल केला. या सर्वांचा काही उपयोग झाला नाही असे नाही. मंगळदास नथूभाई म्हणाले, “करसनदास यांना २ वर्षे वाट पहाण्यास सांगितले तसे त्याने केले नाही. मी त्यांच्या पंक्तीला बसणारा नाही; परंतु त्यांना वाळीत टाकण्याचा प्रयत्न करणार नाही.”

करसनदास मूळजांवर फार कडक बहिष्कार होता. त्यांना नोकर मिळेतना. गोकुळदास तेजपाळ यांचे नोकर त्यांना वाढावयास जाईना. बडतर्फ करण्याचे भय घातल्यावर ते वाढू लागले.

करसनदास माधवदास हे करसनदास मूळजी यांच्या पंक्तीला बसले होते. त्यांच्या विरुद्ध ज्ञातीने काही प्रकरण करू नये म्हणून रावसाहेबांनी पुष्कळ मेहनत घेतली. तीविषयी करसनदास माधवदास म्हणाले, “रावसाहेब तुम्ही जी मला मदत केली आहे ती मी जीवात जीव आहे तो विसरणार नाही.”

रावसाहेब मात्र त्यावर इतकेच म्हणाले, “माझे कर्तव्य केले. माझ्याविषयी चांगले मत बाळगण्याबद्दल तुमचे आभार मानतो.” (२२.११.१८६३ रो)

परंतु या समुद्रयानाचे बाबतीत रावसाहेबांना पुढे चांगले यश आले. कारण प्रायश्चित्त देऊन समुद्रयान करणाऱ्यास पंक्तिपावन करून घेता येते असे खुद्द शंकराचार्यांकडून शास्त्राधारयुक्त आज्ञापत्र त्यांनी आणविले. त्यास कारण पुढे दिल्याप्रमाणे झाले.

रावजी भवानराव पावगी हे विद्वान मराठी लेखक एका संस्थानिकाबरोबर काही कार्यानिमित्त विलायतेस गेले होते, ते योग्य प्रकारे स्वधर्म संरक्षून परत आले. तेव्हा त्यांना प्रायश्चित्त देऊन पंक्तिपावन करून घेण्याचा प्रश्न निघाला.

रावसाहेब पावगी यांनी “आपणास प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घ्यावे.” अशी विनंती केल्यावरून काही ब्राह्मण मंडळीने त्यांना सक्षौर प्रायश्चित्त दिले. त्यावेळी रावसाहेब व त्यांचे अनुयायी यांनी त्यांच्या घरी पानसुपारी घेतली व हे प्रायश्चित्त आम्हांस मान्य आहे असे दर्शविले. (२५.५.१८८८ चे गोपाळ पाध्ये यांना पत्र)

हिंदूधर्मसभा म्हणून पूर्वी मुंबईत एक सभा होती तिने ठराव केला की, पावगी यांना फक्त कर्माई प्रायश्चित्त देता येईल. म्हणजे प्रायश्चित्त घेतल्याने पावगी हे कर्माई होतील. स्वतःची जी स्नानसंध्यादी नित्यकर्म करावयाची आहेत ती करण्याचा अधिकार त्यांना प्राप्त होईल. परंतु तेणेकरून ते व्यवहार्य म्हणजे दुसऱ्याशी पंक्तीव्यवहार वगैरे करण्यास अनाधिकृतच राहतील. हा ठराव रावसाहेबांना पसंत पडला नाही. स्नानसंध्यादी कर्म करण्यास जो योग्य झाला तो व्यवहार्य झाला पाहिजे असे त्यांचे मत पडले. म्हणून या ठरावावर श्रीशंकराचार्यांकडे अपील करण्याची तयारी रावसाहेबांनी चालू केली.

श्रीपत बाबाजी ठाकूर विलायतेहून आल्यावर लोकांनी त्यांना प्रायश्चित्त दिल्याचे वासुकाका आठल्ये यांच्याकडून कळले परंतु कोणत्या आधारावरून प्रायश्चित्त दिले ते कळले नाही. ही माहिती रावसाहेबांनी रत्नागिरीचे वे. विनायक शास्त्री आगाशे यांच्याकडून मागविली होती. पण निश्चितपणे काही कळले नाही. मागे अशा गृहस्थांस श्री शंकराचार्यांच्या आज्ञेवरून पंक्तिपावन करून घेतल्याच्या उदाहरणांचा आणखी शोध रावसाहेबांनी चालविला. तेव्हा त्यांना असे कळले की शके १७९४ साली गणेश शिताराम शास्त्री गोळवलकर हे श्रीमंत होळकर सरकार यांच्या कामाला विलायतेस गेले होते. तिकडून आल्यानंतर त्यांनी ठिकठिकाणी सभा भरवून, विद्वान लोकांचे अभिप्राय घेऊन शेवटी श्रीजगद्गुरु मठ संकेश्वर यांच्याकडे जाऊन आपली हकीकत श्रींना निवेदन केली. नंतर श्रींच्या सन्निध असलेल्या नामांकित शास्त्री मंडळीच्या अनुमतीने संकेश्वर मुक्कामी शके १७९४ साली श्रींनी प्रायश्चित्त देऊन त्यांपस पंक्तिपावन करून घेतले. हे उदाहरण देऊन रावसाहेबांनी श्रींना संस्कृतात एक विज्ञप्ती पत्र लिहून आपले सहीने पाठविले त्यात अशी विनंती केली होती की

रा. रा. रावजी भवानराव पावगी हे विलायतेहून स्वधर्म संरक्षण परत आले आहेत. त्यांना प्रायश्चित्त देऊन पंक्तीपावन करण्याची आज्ञा व्हावी.

श्रीकडून आज्ञोत्तर द्यावयास जरा विलंब लागला. इतक्या वेळात श्रींनी अनुकूल निकाल यावा किंवा दिल्याचे मनात आणले असूनही विरुद्ध बाजूच्या पक्षाने चालविलेल्या ओरडीचे भय उत्पन्न होऊ नये म्हणून इतरत्र शास्त्रीमंडळीचे मत अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न रावसाहेबांनी चालविला. त्यांचे मित्र बापूसाहेब आठल्ये हे बडोद्यास होते. त्यांना १५.३.८८ रोजी त्यांनी असे पत्र लिहिले. “प्रायश्चित्ताच्या प्रश्नाचे तुम्ही काय करणार आहात? -मी माघार न घेण्याचा निश्चय केला आहे.”

बडोद्यास काही दिवसांनी मोठी सभा झाली. तीस पुष्कळ शास्त्री मंडळी व सरदार मंडळी हजर होती. तिने एकमताने असा ठराव केला की विलायतेस जाऊन येणाऱ्या गृहस्थास प्रायश्चित्त देऊन पंक्तीस घ्यावा. या ठरावाची नक्कल श्रींकडे रावसाहेबांनी पाठवून दिली. श्रींनी शास्त्रार्थ पाहून अश्विन वद्य ८ शके १८१० रोजी तशी आज्ञा केली तिने आता प्रायश्चित्त घेतलेला मनुष्य कर्माती व व्यवहार्य म्हणजे पंक्तीपावन होतो असा निर्णय पक्का झाला आहे.

आज्ञापत्रात या प्रकरणाच्या मथळ्यावरील दिलेल्या ‘द्विजस्याब्धौ तु नौ यातुः शोधितस्यापि संग्रहः’ या वाक्यात ‘यातुः’, या ठिकाणी ताच्छील्यार्थक तृन् प्रत्यय आहे तेव्हा धंदा करणारे नावाडी यांचाच संग्रह होतो. केवळ नौकागमन करणाऱ्याचा होत नाही. तो प्रायश्चित्त घेतल्यावर व्यवहार्य आहे असा अर्थ सदरील वाक्याप्रमाणे निर्बाध आहे करता त्याशी सर्वांनी व्यवहार करण्यास हरकत नाही असे श्रींनी स्पष्ट केले आहे.

श्रीशंकराचार्यामार्फत ही जी रावसाहेबांनी सुधारणा घडवून आणली ती हिंदूसमाजसुधारणेच्या पथावर आणखी एक चिन्ह होऊन बसली आहे. शास्त्राप्रमाणे शुद्ध वर्तन करून समाजात आपले वजन वाढवून त्याचा उपयोग समाजसुधारणा करून घेण्याकडे करावा या मताचे जे समाजसुधारक आहेत त्यात रावसाहेब येतात.

ब्रह्मपरिषद

समानी व आकुंतिः समाना हृदयानि वः
समानमस्तु वो मनो यथां वः सु सहासति ॥

(ऋग्वेद)

हिंदूसमाजातील ज्ञातिसंस्था ही एक विलक्षण संस्था आहे. कोणत्याही जातीचा सभासद होणे म्हणजे तीत जन्मच घ्यावा लागतो. काही वर्गणी देऊन सभासदांच्या यादीत नावाची नोंद करून घेता येत नाही. जातीतील सर्व व्यक्ती एक धर्म व आचारांनी एकत्र बद्ध झालेल्या असतात. जातीने केलेले नियम तिच्यातील व्यक्तीस लागू असतात. हे नियम व त्यांची अंमलबजावणी करण्याची सत्ता जातीकडे आहे. जातीची स्वयंसत्ता इंग्रजी कायद्यांनाही मान्य झालेली आहे व जातीसंबंधाचा प्रश्न निघाला असता त्यात हात घातल्याने जर या जातीच्या सत्तेला धक्का पोहचत असेल तर इंग्रजी कोर्ट त्या विषयीचा निर्णय करण्याकरता फिर्याद घेत नाहीत.

या स्वयंसत्तेच्या जोरावर जाती व्यक्तींच्या आचरणावर फार दाब ठेवीत आल्या. 'मला मी मागतो तेवढे मोठे एक उत्तोलन यंत्र द्या म्हणजे मी पृथ्वी उचलून दाखवितो' असे आर्किमेडीज (एक तत्त्ववेत्ता) म्हणे. त्याप्रमाणे ह्या हिंदूसमाजातील जाती या उत्तोलन यंत्रे आहेत. त्यांच्यामार्फत हवे ते सामाजिक कार्य घडविता येईल. पण कल्पक नेता पाहिजे. इंग्रजी शिक्षण सुरू झाल्यावर ब्राह्मण ज्ञातीत ही जातीची बंधने शिथिल झाली. पूर्वी धर्मविषयक प्रश्न शास्त्री पंडित इ. सोडवीत असत व शेवटला निर्णय शंकराचार्य करीत असत. ते आता बंद झाले. कालमानाप्रमाणे रूढीमध्ये फरक करण्याचे शास्त्री पंडितांकडून होईना. इंग्रजी शिकलेले लोक आपणांसच पंडित मानू लागले व ते शास्त्री पंडितांचे व शंकराचार्यांचेही ऐकेनासे झाले. दोघे आपलाच हट्ट धरून बसू लागले. तेव्हा इंग्रजी शिकलेले व शास्त्रही शिकलेले असे लोक मध्ये पडून इतर जातींमध्ये जसे जातिनियमाप्रमाणे आचरण करण्यास जातीतील व्यक्तींस भाग पाडता येते तसे ब्राह्मण ज्ञातीच्या अंगात सामर्थ्य आणण्याकरता ब्राह्मण ज्ञातीचे संघटन करण्याचे रावसाहेबांनी मनात आणले. व एक ब्रह्मपरिषद जीत

शास्त्री पंडित वैदिक व इंग्रजी शिकलेले लोक यांचा समावेश होईल अशी स्थापून, जातिविषयक प्रश्न निघाले असता तिच्यामार्फत अथवा श्रीशंकराचार्यांच्या मार्फत ते सोडवून घ्यावे असे ठरविले. त्याप्रमाणे त्यांनी आपल्या एक दोन मित्रास पत्रे लिहिली.

“आम्ही ब्रह्मपरिषद स्थापण्याचा प्रयत्न करित आहोत. आम्हाला यश येईल की नाही हे परमेश्वरास माहीत. काही हित होण्याच्या आशेने मी या भानगडीत पडलो आहे. अनारंभो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धीलक्षणम् इत्यादि म्हणून मला अशी भीती वाटत आहे की माझी अगोदरच पूर्ण ढासळलेली शरीरप्रकृती अगदी बिघडून जाईल. मोठे प्रयत्न करताना आलेले अपयश कीर्तीकरच आहे. ही डॉ. हार्कनेस यांच्या उक्तींपैकी एक आहे व तिचा आधार घेऊन हे काम अंगावर घेतले आहे.”

“या परिषदेचे सभासद तहायात असावे. आयत्या वेळचे नसावे. वर्गणी शंभर रुपये असावी. सभासदांचे काम मत दिल्याबरोबर थांबणारे नसावे. त्यांनी समाजाला घेऊन सुधारणागिरीचे आरोहण करण्याचे जड कार्य-उत्तर व दक्षिण दिशांचा संयोग करण्याचे जड कार्य करावयाचे आहे. या कामात सर्व मित्र अंतःकरणपूर्वक सहकार करतील अशी आशा आहे.”

(२.११.८७ चे इंदूरचे कृष्णाव मुळ्ये यांना पत्र)३

“श्रीजगद्गुरूंच्या आशीर्वचनाची प्राप्ती करून घेण्याकरता श्रींना एक पत्र खाली लिहिल्याप्रमाणे ५.१२.८७ रोजी रावसाहेबांनी लिहिले होते.”

श्रीमत परमहंस परिव्राजकाचार्यवर्य श्री विद्याशंकर भारती स्वामी मठ संकेश्वर यांचे चरणसेवेसी. खाली सही करणार मुंबई शहरवासी यांची श्रीचरणी विज्ञप्ती अशी आहे की अलिकडे धर्मबंधन अनेक कारणांनी शिथिल झाले आहे. त्या योगाने हिंदूसमाजाचे बहुत प्रकारे नुकसान होत आहे. त्याच्या प्रतिकारार्थ प्रयत्न करणे अवश्य जाणून येथे एक ब्रह्मपरिषद स्थापन करावी असे येथील मंडळीच्या मनात आहे. त्या परिषदेचा उद्देश व जे नियम करावयाचे आहेत त्यात प्रथम आहे तो अलाहिदा श्रींच्या अवलोकनासाठी पाठविला आहे तरी याविषयी परिषदेच्या स्थापनेसाठी श्रींच्या विचारास कसे येते ते समजल्याने येथील मंडळीस बहुत उत्तेजन येणार आहे. तरी उत्तराची आज्ञा व्हावी अशी विज्ञप्ती आहे. मार्गप्रतिक्षा करित आहो. विशेष काय लिहिणे सेवेसी श्रत होय. हे विज्ञापना. मि. मार्गशीर्ष वद्य ५ इंदुवार, शके. १८०९

श्रीकडून अनुकूल पत्र आले होते. आंग्लभाषाधर्माद्यनुकरण लोलुपे ऽस्मिन् जनपदे विरला एव युष्मादृशा सनातनधर्मप्सवः प्रियाशय्याः या शब्दांनी रावसाहेबांचा त्यात गौरव केला होता.

रावसाहेब ब्रह्मपरिषद काढीत आहेत असे समजल्यावर आर. रघुनाथराव यांचे पत्र रावसाहेबांना आले त्याचा सारांशः- दोन वर्षापूर्वी आमचे परस्परांचे मित्र आठल्ये यांच्या मार्फत किंवा प्रत्यक्ष तुमच्याजवळ अशी सभा काढावी अशी सूचना केल्याचे मला स्मरते. तिचा उद्देश आमच्या पुरातन धर्माचे संज्जीवन होऊन रक्षण व्हावे असा असावा. अशा सभांची स्थापना सर्व हिंदुस्थान भर करण्याची आवश्यकता मला दिवसानुदिवस अधिकाधिकच भासू लागली आहे. हिंदुस्थानातील काही भागात अशा काही सभा नुसत्या स्थापिल्या गेल्या असाव्या व त्या अगदीच निरुपयोगी नाहीत असा माझा अनुभव आहे. अशी एक संस्था वर्षद्वयापूर्वी इंदुरास स्थापण्यात आली आहे.

ती अजून चांगले काम करित आहे. इंदूरच्या सनातन धर्मराक्षणी सभेच्या स्वरूपाच्या दुसऱ्या सभा स्थापल्याशिवाय हल्ली लोकांमध्ये लज्जाकर प्रमाणात पसरत असलेल्या धर्मभ्रष्टपणाला आळा बसणार नाही. हे माझे मत जर तुमच्याशी जुळत असेल तर ज्यांना आमच्या पुरातन आर्य धर्माचा समूळ नाश व्हावा असे वाटत नाही व त्यातील काहीच्या किंवा पुष्कळांच्या मताने जेवढे ग्राह्य असेल तेवढे

ध्यावे असे वाटत असेल त्या तुमच्या मित्रांशी व तुमच्याशी या सभेच्या स्थापनेविषयी चर्चा करण्यास माझी फार इच्छा आहे. मी इंदूरास जाण्यापूर्वी तुम्ही मला कळवाल तर बरे होईल. ४ एप्रिल १८८७

आर. रघुनाथराव दिवाणबहादूर

त्याप्रमाणे ही सभा शके १८०९ (सन १८८७) साली स्थापन झाली. तिच्या सभासदांच्या यादीत खालील नावे दिसतात. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक, वे. गोविंद जोशी चिपळूणकर, जनार्दन दामोदर उर्फ आबासाहेब कोलटकर, गोपाळ मोरेश्वर साठे, दाजी आबाजी खेर, वे. बाळयज्ञेश्वर शास्त्री गुर्जर, डॉ. मोरेश्वर गोपाळ देशमुख, रामचंद्र गणेश मुंडले (वकील), नारायण त्रिंबक वैद्य, डॉ. गोविंद बाळाजी खेर, गोविंद गंगाधर फडके, सखाराम धोंडदेव थोरात, माधवराव वासुदेव पेंडसे (वाडीवाले), नारायण रामचंद्र सोहनी (जगदीश्वर छापखान्याचे मालक), धोंडोशामराव गरुड (सॉलिसिटर), दामोदर कृष्ण करंदीकर, काशिनाथ त्रिंबक खरे, गोविंद कृष्ण रानडे (सेक्रेटरीअंट), गोविंद शंकर शास्त्री बापट, शास्त्री एल्फिन्स्टन) हायस्कूल, नरहर विष्णू काथवटे (इंजिनियर), पांडुरंग हरी वैद्य (पेन्शनर), महादेव गोपाळ शास्त्री अमरापूरकर, यशवंतराव नेने, यशवंत मोरेश्वर केळकर (ओरिएण्टल चान्सलेटर), राजाराम शास्त्री बोडस, विनायक कोंडदेव ओक, शिवराम वामन साधले, प्रोफेसर जिनसी वाले, हरिबुवा रामदासी इ. इ.

पहिली सभा श्रीमंत किबे यांच्या वाड्यात कार्तिक शुद्ध शनिवारी रात्री आठ वाजता भरली होती. अध्यक्षस्थानी रावसाहेब होते. रावसाहेबांनी धर्माविषयी भाषण केले. ते सुरस होते व सर्वास मान्य झाले. पुढील सभा आणखी आठ दिवसांनी चतुर्दशीस व्हायची होती पण भरली नाही. कारण त्यादिवशी रावजी भवानराव पावगी यांना प्रायश्चित्त द्यावयाचे होते. त्या समारंभास रावसाहेब व काही ब्रह्मपरिषदेच्या पंचापैकी गेले होते. प्रायश्चित्त देऊन पावगी यांना संपत्त केल्याबद्दल काही मंडळी साशंक झाली. परंतु रावसाहेबांनी नेट धरण्याचा निश्चय केला होता. लोकांत थाडी वाटाघाट होते न होते तो श्रीकडून पावगी यांना दिलेल्या प्रायश्चित्तास शास्त्री मंडळीच्या अनुमताने मान्यता आणवली व ते कर्माई व व्यवहार्य होतात असा निर्णय शके १७९४ मध्ये मिळाला.

श्रींनी दिलेला निर्णय रावसाहेबांनी कार्तिक वद्य चतुर्दशीस शके १८१० (सन १८८८) रोजी ब्रह्मपरिषदेच्या चिटणीसास कळविला व पुढे अशी सूचना करून ठेवली की - “या पत्रात लिहिल्याप्रमाणे यापुढे असे किंवा दुसरे कोणत्याही प्रकारचे प्रकरण उत्पन्न झाले तर त्यासंबंधी सर्व हकिकत विनंती पत्राने श्रीपुढे ठेऊन तिकडून व्यवस्था लागेल त्याप्रमाणे ती अमलात आणण्याची शिस्त ठेवावी.” याप्रमाणे ब्राह्मणांमध्ये मथळ्यावर दिलेल्या श्रुतिवचनात सांगितल्याप्रमाणे समान विचार, समान उद्देश, समान सौहार्द, समान मते करवून घेण्याचा रावसाहेबांनी घाट घातला.

या परिषदेच्या सभा काही दिवस भरत असत. एका सभेला एका अपंक्त मनुष्याने शुद्ध करून घेण्याबद्दल अर्ज केला होता. त्याचा विचार करण्याकरता दोन शास्त्री व एक गृहस्थ यांची कमिटी नेमून त्यास काय प्रायश्चित्त द्यावे हे ठरविण्याचे काम लेखी विज्ञप्तीवरून सोपविले होते. परंतु या परिषदेचे काम पुढे चालल्याचे दिसून येत नाही. पुढे रावसाहेबांची प्रकृती नादुरुस्त झाल्यामुळे सर्वच कामे ते सोडून देऊ लागले त्यात हेही सुटले; पण दिशा दाखवून दिलेली आहे. ब्राह्मण ज्ञाती त्यांचे गुण अंगी असलेल्या दिव्य पुरुषाची वाट पहात बसली आहे! आणखी किती दिवस वाट पहावी लागणार कोणास ठाऊक!

संदर्भ टिपा -

१. कृष्णराव मुळये यांनी या विषयासंबंधी एका पत्री फार निराशेचे उद्गार काढले होते:- भारतीयांतून कल्पना नष्टप्राय झाली आहे. जो सुधारक उठला तो परकीयांचे अनुकरण करित सुटला आहे. त्यास गतकालीन गोष्टींची लाज वाटू लागली आहे. भविष्यकाली त्याच्या हातून काही सत्कार्यनिष्पत्तीची आशा करावयास नको! पुढे दृष्टी टाकली असता मन निरानंद होते.
२. वे. बाळा पाध्ये गुर्जर यांना हिंदुसभेचे कारभारी काशिनाथ रामचंद्र जोशी यांचे पत्र.

हिंदुस्थान विषयक इंग्लंडमध्ये व येथे चळवळ

There is no shame in kneeling on the threshold where the mother of Parliament sits.

(चार्लस बँडलॉ यांचा हिंदी लोकांना मुंबईच्या काँग्रेसमध्ये १८८९ साली केलेला उपदेश)

। यां मातरं लोकसभागणस्य ।

॥ जानन्ति तस्यागृहदेहलीषु ॥

। निधाय जानून्यवनौ कृतो यः ॥

॥ लज्जास्पदं स्यात्सकथं प्रणामः ॥

(वरील इंग्रजी ओळीचे भाषांतर स्वकृत)

हिंदुस्थानाची किंबहुना सर्व ब्रिटिश साम्राज्याची खरी राज्यसूत्रे ब्रिटिश पार्लमेंट सभेच्या हातात आहेत. तिचे घटकावयव इंग्लंडचे लोक असल्यामुळे ती राज्यसूत्रे त्या लोकांच्या हातात आहेत. हिंदुस्थान सरकारने कोणतीही कल्याणाची गोष्ट केली तरी तिला मंजुरी देण्याचे इंग्लंडच्या लोकांपाशी आहे. म्हणून हिंदुस्थानच्या परिस्थितीविषयी जर काही चुकीच्या कल्पना इंग्लंडच्या लोकांच्या मनात प्ररूढ झाल्या असतील तर त्यांचे निर्मूलन करून खऱ्या स्थितीचे ज्ञान त्यांना करून दिले पाहिजे व ते काम हिंदी लोकांचे आहे. परंतु त्यांच्याशी आम्ही सानिकृष्ट संबंध ठेवल्याशिवाय ते साधणार नाही, असे रावसाहेब म्हणत असत “ग्रेट ब्रिटनमधील जनतेशी आम्ही सन्निकृष्ट संबंध ठेवला पाहिजे. (मि. वेडरबर्न यांना १४.८.८३चे पत्र) परंतु असा संबंध ठेवण्यास साधने कमी आहेत म्हणून काही हिंदी मुत्सद्दी खेद करित असत पण निराश नसत. आमच्याविषयी गैरसमज होईल. असा मजकूर इंग्रजी पत्रे प्रसिद्ध करतात. आमच्या पत्रांच्या द्वारे तो दूर करण्यास आमचे म्हणणे त्यांच्या (इंग्लंडमधील लोकांच्या) कानी पाडण्याची साधने नाहीत. तथापि आम्ही जगू व आमचे शत्रू जिवंत असता जगू अशी आशा आहे.

(३.४.१८८५ डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांचे पत्र)

इंग्लंडच्या लोकांचे मन वेधून घेणे व हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांची चर्चा त्यांना करावयास लावणे जरा कठीण काम खरे. हे किती कठीण त्याचे वर्णन पाटणाचे बॅरिस्टर मि. टेलर यांनी पुढील पत्रात केले आहे.

“हिंदुस्थानातील प्रश्नाविषयी इंग्लंडमध्ये साधारणतः उदासीनता दिसून येते. हिंदुस्थानाविषयक महत्त्वाच्या प्रश्नांची चर्चा योग्य रीतीने करणे अगदी अशक्य नसले तरी फार खर्चाचे आहे. श्रमाचे व वेळाचे आहे. वर्तमानपत्रे व मासिके यांची प्रथम सहानुभूती उत्पन्न केली पाहिजे. त्याकामी काही लेखक ज्यांच्या म्हणण्याकडे वर्तमानपत्रांचे मालक लक्ष देतात ते - हाती धरले पाहिजेत. कारण अशा तऱ्हेने लोकमत जागृत झाल्याशिवाय पार्लमेंटचे सभासद कोणताही प्रश्न हातात घेत नाहीत.”

इंग्लंडमधील लोक उदासीन असतील पण त्यांच्या उदासीनतेत हिंदी लोकांनी आपल्या उदासीनतेची भर घातली आहे, असे कोणी म्हणेल तर रावसाहेब त्याला अपवाद होते. अगदी पहिल्यापासून ते इंग्लंडमधील लोकांशी सन्निकृष्ट असण्याकरता तेथील काही लोकांशी पत्रव्यवहार करीत असे पुढील मि. डिकिन्सन यांनी लिहिलेल्या पत्रावरून दिसते.

“प्रियकर महाराज,

तुमचे पत्र हाती पडताच मी ते ब्राइट याकडे नेले. त्यांनी आतील लिहिलेल्या मजकुराकडे विशेष लक्ष देऊन ते वाचले. मि. ब्राइट हे इतके कामात गढून गेले आहेत की त्यांना आताच तुमच्या पत्राचा जबाब पाठवावयास वेळ होणार नाही. आपली जी काही मते असतील ती प्रकट करण्यास आलेल्या संधीचा फायदा हिंदी लोक घेत नाहीत हे तुमचे मत माझ्या मताशी जुळते. मधून मधून लंडन येथील वर्तमानपत्रांत विशेषतः ‘मॉर्निंग स्टार’ पत्रात एखादे पत्र छापवावयास दिल्यास हित होईल. हिंदुस्थानच्या राजकीय भवितव्यतेला नीटनेटके स्वरूप देण्याच्या कामात काहीतरी वजन पडेल अशी व्यवस्था करण्याकरता हिंदी लोकांनी आपली मते संधी येताच स्पष्टपणे विलायतच्या लोकांना कळवावी म्हणून मी पुष्कळ श्रम केले ते निष्फळ झाले. आम्हाशी बुद्धिमान हिंदी लोकांनी सहकार केल्याशिवाय येथील इंग्रज लोकांच्या मनावर काही वजन पडण्याची मला आशा उरली नाही.” (१६.५.१८६०)

आपला विश्वास्य
जॉन डिकिन्सन

रावसाहेबांनी लिहिलेल्या ज्या पत्राचे हे उत्तर आहे ते पत्र उपलब्ध नाही.

वरील उपदेशाप्रमाणे रावसाहेब उचित प्रसंग पाहून इंग्लंडमधील पत्रांत लेख लिहीत असत. लॉर्ड रिपन^१ यांच्या वेळी त्यांच्या धोरणाविरुद्ध इंग्लंडमध्ये जी चळवळ तेथील काही लोकांनी वर्तमानपत्रांत लेख लिहून चालविली होती तिला आळा बसण्याकरिता पालमॉल गॅझेटमध्ये वेळेस रावसाहेबांनी तारेने मजकूर पाठविल्याचा व पत्र लेख लिहिल्याचा उल्लेख सापडतो.

“९ व्या तारखेची माझी तार प्रसिद्ध केल्याबद्दल मी आभारी आहे. त्या तारेतील मजकूर काय आहे ते हिंदुस्थानात परत तिकडून कळून येताच येथील टाइम्स पत्रात एक अग्रलेख फडकला. अर्थात तो त्या पत्राशी संबंध असलेल्या वंग देशातील मळेवाल्यांची चिंता बाळगणाऱ्या तत्पक्षीय

लेखकाच्या हातचा आहे. मी त्यास उत्तर म्हणून संध्याकाळी मुंबई गॅझेटकडे पत्र लिहिले आहे, त्याची नक्कल प्रसिद्ध करण्याकरिता सोबत पाठविली आहे. जे काय चालले आहे त्यावरून असे वाटते की लॉर्ड रिपन यांच्यावर विरुद्ध पक्षाचे लोक तुटून पडले आहेत. कारण त्यांनी जी कामे हातात घेतली आहेत ती त्यांना पसंत नाहीत व पसंत नाहीत याचे कारण केवळ पक्षभेद. पण पक्षभेदाला हिंदुस्थान विषयक राजकारणात थारा मिळताच कामा नये. इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांत जे अंतर आहे ते फार नडत आहे हे खरे आहे. नाहीतर असल्या लेखांचा खोडसाळपणा उघडकीस आणून चांगला समाचार लागलीच घेता आला असता. आठवड्याच्या आठवड्यास लंडन टाइम्सला येथून ज्या तारा पाठविण्यात येतात त्यात आम्हा हिंदी लोकांचे जसे चित्र रेखाटले जाते तसेच आम्ही आहोत असे इंग्लंडमधील जनतेचे मत होते. प्रत्येक लेखक स्वतःच्या कल्पनाचक्राच्या गतीस धरून भराभर सिद्धांत ठोकून देत आहे. त्यांच्याशी मला तूर्त काही कर्तव्य नाही. मी जो लेख पाठविला आहे त्यातील प्रत्येक शब्दाच्या सत्यतेची साक्ष पटविण्यास माझ्या नम्र बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणे प्रमाणांकित पुराव्यासह माझी तयारी आहे.” (९.३.८२ चे पत्र)

इंग्लंडमधील वाचकवर्गाने वाचावे म्हणून तेथील वर्तमानपत्रांकडे हिंदुस्थानातील लोकांनी जर लेख पाठविले तर ते कसे असावे याविषयी रावसाहेबांच्या एका इंग्रज मित्राने रावसाहेबांना पुढीलप्रमाणे पत्र लिहिले ते मनन करण्यासारखे आहे.

“हिंदुस्थान विषयक लेख इंग्लंडमधील जनतेने वाचावे अशी इच्छा असल्यास त्यांना समजणार नाही असे सर्व शब्द वर्जून तो लिहिला पाहिजे. त्याचप्रमाणे त्यास माहित नाहीत अशी अधिकाऱ्यांचा किंवा स्थलांचा उल्लेख त्यात येता कामा नये. साधारण वाचकांचे मनोरंजन होईल असा तो असावा. कारण हिंदुस्थान वासी जनतेस जितके चीन देशाचे ज्ञान आहे तितकेच त्यांना हिंदुस्थानाविषयी आहे.”^२ (२.८.८३)

तथापि इंग्लंडमध्ये लोकमत जागृत करण्याचा उद्योग करणारे इंग्रज लोक होते. हिंदुस्थानच्या हिताचे प्रश्न पार्लमेंट सभेपुढे साधार मांडण्याकरता इन्डियन रिफार्म असोसिएशन नावाची एक संस्था अगदी पहिल्या पहिल्याने अस्तित्वात होती. तिचे चालक मि. ऑन डिकिन्सन होते. त्यांच्या कामगिरीचे वर्णन पुढे लिहिल्याप्रमाणे करून रावसाहेबांना एका इंग्रज मित्राने पत्र पाठविले ते:

“मी इंग्लंडमध्ये असताना तिच्याविषयी चौकशी केली तेव्हा असे समजले की पूर्वी या मंडळीने फार महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे. ‘हिंदुस्थानविषयक प्रश्नासंबंधी मी जे काही काम पार्लमेंट सभेत केले ते सारे मि. डिकिन्सनच्या जोरावर! त्यांचा उपदेश व माहिती ही फारच उपयोगी पडली’ असे खुद्द जॉन ब्राइट यांनी मला सांगितले. खरोखर त्यांच्या तोंडचे शब्द सांगतो. ‘पार्लमेंटमध्ये मी केलेली भाषणे म्हणजे डिकिन्सन यांची भाषणे होत. फरक एवढाच की ती माझ्या मुखातून बाहेर आली.’ व त्या मित्राने पुढे सूचना केली ती अशी “हल्लीचा काळ काहीअंशी संस्था स्थापण्यास अनुकूल आहे असे वाटते. पार्लमेंट सभेतील अनेक प्रमुख सभासद हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांकडे पार्लमेंटचे लक्ष्य वेधून घेण्याकरता एकजुटीने खटपट करण्यास राजी आहेत. त्यांचे पुढारी होण्याचे मि. जान ब्राइट हे कबूल करतील. मि. बँक्स्टर, मि. जेकब, मि. नाइट, मि. स्लॉग, मि. पिटर, मि.

रायलॅन्ड्स असे दुसरे काही ह्या कमिटीचे सभासद होतील. इंडियन रिफार्म असोसिएशनचे कागदपत्र मि. इव्हॅन्स बेल यांच्याजवळ आहेत.”

“कॅर्नल ऑस्बोर्न हे चिटणीस होतील. हे उत्साही आहेत. यांची मते पक्की आहेत व इष्टकामाची माहिती यांना विशेष आहे.”

पार्लमेंट सभेत कमिटी का नेमिली पाहिजे ते स्पष्ट करून सांगणारी कारणे त्या पत्रातच लिहिलेली होती ती येणेप्रमाणे:

“पार्लमेंट सभेपुढे हिंदुस्थानविषयक येणारे प्रश्न दोन प्रकारचे असतात. १. देशाची भरभराट होऊन त्याचे हित घडवून आणणारे व २. दुरुस्तीकरिता आलेली व्यक्तिशः अन्याय झाल्याची उदाहरणे. पहिल्या प्रकारचे प्रश्न स्वतंत्रपणे आणून साधक बाधक प्रमाणे देऊन पल्ल्याला पोचविण्याचे काम सभासदांतील एका व्यक्तीस झेपत नाही. यात भिन्न भिन्न विषयांचे विशेष प्रकारचे ज्ञान लागते ते त्यास नेहमीच कोठे असते? ते मिळविण्यास एकट्यास किती बरे श्रम पडतात! व एकट्यावरच जबाबदारी केवढी येऊन पडते! प्रचलित असलेल्या राजधोरणाच्या विरुद्ध त्याचे मत असले म्हणजे पाहवयासच नको! अधिकारापन्न लोकांच्या मतांच्या अगडबंब वजनाखाली चुरडूनच जातो बिचारा! हिंदुस्थानाची सांपत्तिक स्थिती ऋणक्षमता येण्यासारखी चांगली होण्याकरिता व त्याची सुरक्षितता वाढविण्याकरिता मोठमोठ्या प्रश्नांवर जी चर्चा करावी लागली ती करण्याचे काम फक्त जॉन ब्राइट व फासेट हेच करू जाणोत! परंतु जे व्यक्तिशः साध्य नसते ते संघशक्तीने साध्य होते. जबाबदारी अनेकांनी अंगावर घेतल्याने अफाट श्रम करता येतात. ज्या प्रश्नांची चर्चा हिंदी पत्रे सतत करतात व जे प्रश्न हिंदी संस्था अर्जद्वारा पार्लमेंट सभेकडे लावून देतात त्यांची दाद लावून घेण्याकरिता हल्ली होणाऱ्या किरकोळ व्यक्तिशः प्रयत्नांना जोर आणावयाचा हा या संस्थेचा (नवीन स्थापन करू घातलेल्या ब्रिटिश इंडिया कमिटीचा) हेतू आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या प्रश्नांसंबंधी म्हणजे व्यक्तिशः झालेल्या अन्यायाची उदाहरणे कोणी एखाद्याने हातात घेतली असे जर घडून आले तर ते चुकूनच घडून आले असे समजावे. म्हणून असल्या फिर्यादींची दाद मागून घेण्याची काही व्यवस्था झाली पाहिजे. म्हणजे उगाच काहीतरी गाऱ्हाणे गाऊन पार्लमेंट सभेचा वेळ फुकट जाणार नाही व खरोखर अन्याय झाला असला तर पक्षकाराला न्याय मिळेल. निदान त्याचे म्हणणे पार्लमेंटने नीट ऐकून तरी घेतले एवढे तरी समाधान त्यास प्राप्त होईल. म्हणून पाच-सहा पार्लमेंटच्या सभासदांची एकजुटीने कामकरण्याकरिता एक कमिटी नेमण्यात यावी. तिचा एक पगारी चिटणीस असावा. चिटणीसांनी अर्ज घ्यावे व काम तयार करून ठेवावे. कचेरीची जागा स्वतंत्र असावी. एकंदर खर्च २०० पाउंड करावा. यातील निम्मा हिंदुस्थानातील लोकांनी सोसावा व निम्मा इंग्लंडमधील त्यांच्या मित्रांनी सोसावा. २६.१.८४

याचवेळेला दोन पार्लमेंटचे सभासद हिंदुस्थानात आले होते. एक एडिन्बरोचे मि. बकूनन व दुसरे फाइफूचे मि. ब्रूस. त्यांची भेट घ्यावी म्हणून त्याचवेळी वरील पत्र पाठविणाऱ्या इंग्रज मित्राने रावसाहेबांना विनंती केली होती. कमिटीची स्थापना झाल्याबरोबर हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारात सुधारणा करण्याची चळवळ करावयाची होती. व त्यात मि. ऑसबोर्न हे प्रमुख वक्त्याचे काम

करणार होते. त्यांना पूर्ण माहिती देण्याकरिता येथून साक्षीदार जावयाचे होते. त्यांचे काम म्हणजे सुधारणा काय काय इष्ट आहेत ते पाहून त्या पार्लमेंट सभेस कबूल होतील असे स्वरूप त्यास कसे यावे याविषयी सूचना करणे हे होते. पार्लमेंटमध्ये सूचना येताक्षणीच तिच्या समर्थनार्थ येथून निरनिराळ्या संस्थांकडून अर्जाचे ढीगच्या ढीग पाठयावयाचे होते.

१८५४ ते १८५८ सालापर्यंत जे वादविवाद पार्लमेंट सभेत झाले व ज्यांचे पर्यवसान इंडिया काउन्सिलाची स्थापना करण्यात झाले त्याचा संक्षिप्त इतिहास लिहून काढण्याकरिता रावसाहेबांच्या वरील इंग्रज मित्राने रावसाहेबांकडून पार्लमेंटचे हॅन्सर्डकृत रिपोर्ट मागविले होते.

ही योजना रावसाहेबांना पसंत झाली होती. त्यांनी विलायतेस स्वतः साक्ष देण्यास जावे अशी विनंती रावसाहेबांना करण्यात आली होती. त्याचे उत्तर रावसाहेबांनी ५.२.८४ रोजी लिहिले, “मला इंग्लंडमध्ये जावयास सवड नाही. मी वर्गणी लागेल ती देईन. व माहिती गोळा करण्याकरता एका मनुष्याची नेमणूक केली आहे.”

इतके सांगून रावसाहेबांनी जागोजाग आपल्या मित्रांस पत्रे लिहिली. त्यात वरील योजना स्पष्ट केलेली होती. त्यात एक पत्र कर्नल ऑस्बोर्न यांना १.२.८४ चे रावसाहेबांनी लिहिले ते असे, “मी मद्रास, अलाहाबाद इ. ठिकाणच्या मित्रांस^३ छापील याद्या पाठवून माहिती गोळा करविण्याकरिता व विलायतेस साक्षीदार पाठवण्याकरता खटपट करा म्हणून विनंती केली आहे.”

या कमिटीच्या स्थापनेची आवश्यकता वाटण्यास प्रत्यक्ष कारण असे झाले की लॉर्ड रिपन आपल्या नव्या धोरणाने प्रजानुरंजन करीत असता विलायतेस असलेल्या अँग्लो इंडियन लोकांनी त्यांच्या धोरणाविरुद्ध १८८३ साली जोराची चळवळ चालविली. तिचा प्रतिकार करण्याकरता व लॉर्ड रिपन यांच्या धोरणास पुष्टी देण्याकरिता ब्रिटिश इंडिया कमिटीची स्थापना झाली. तीत पुष्कळ पार्लमेंटचे निर्भीड व कोणाला न भिणारे सभासद होते. त्यांनी जागोजाग विलायतेत सभा भरविल्या, असंख्य हस्तपत्रके वाटली व लघ्वाकार पुस्तके पुरविली. त्यात “हिंदुस्थानातील लोकांच्या गरजा काय आहेत तिकडे लक्ष द्या. त्यांच्यावर अंमल करणाऱ्यांचे काय म्हणणे आहे ते पार्लमेंटपुढे मांडण्यास इंग्लंडमधील वर्तमानपत्रे आहेत, इंडिया काउन्सिलचे इंग्रज सभासद आहेत; पण ज्यांच्यावर अंमल करावयाचा त्या २५ कोटी मुक्या हिंदुस्थानातील रयतेचे म्हणणे काय आहे ते पार्लमेंटास कळविणारा कोणी नाही. म्हणून इंग्लंडमधील लोकांना व पार्लमेंटास हिंदी रयतेची खरी स्थिती कळण्यास मार्ग नाही हे ध्यानात आणा.” अशी विनंती केली होती.

ह्या ब्रिटिश कमिटीने जी कामगिरी हातात घेतली ती अशी होती.

१. लॉर्ड रिपन यांच्या सूझपणाच्या धोरणास बळकटी आणण्याकरिता झटणे.
२. हिंदुस्थानच्या लोकांची राजकीय व आर्थिक प्रगती होण्याकरिता त्यांच्याशी सहकार करणे.
३. हिंदुस्थानातील लोकांची खरी स्थिती ब्रिटिश जनतेस कळविणे.
४. वर्तमानपत्रात लेख लिहून, सार्वजनिक सभा भरवून, खासगी लोकांशी चर्चा करून व हस्तपत्रके वाटून इंग्लंडमधील बहुजन समाज हिंदी प्रश्नावर मत देण्यास लायक होईल असे करणे.

५. ‘अंती हिंदी लोकांचेच हातात राज्याचा कारभार जाईल अशा रीतीने आम्ही पहिल्यापासून राज्यव्यवस्थेचे धोरण ठेवणे हीच आमची हिंदुस्थानातील कामगिरी आहे’ असे जे लॉर्ड सॅलिसबरी यांनी २४.५.६७ रोजी मत प्रकाशित करून ठेवले आहे, ते वाजवी आहे असे सिद्ध करणे.
६. राज्याच्या सुरक्षिततेस बळकटी येईल अशा वाजवी रीतीने निवडणुकीचे तत्त्व अंमलात आणून स्थानिक स्वराज्याचे हक्क लोकांना द्यावे व तेणे करून शेवटी कर कसे वसूल करावे व त्या वसुलाचा पैसा कसा खर्च करावा हे सर्व अधिकार हिंदी लोकांच्याच हातात जातील अशी व्यवस्था करावी’ असे जे सर जेव्हलियन यांचे मत आहे त्याप्रमाणे प्रातिनिधिक संस्था निर्माण होतील असे करणे, कमिटीच्या केलेल्या कामाची हकीकत पुस्तक रूपाने छापणे, मासिक पुस्तक काढणे, माहिती मिळविण्याकरिता जागोजाग शाखा स्थापणे इ. इ. या कमिटीत २६ सभासद दाखल झाले होते. त्यात मेसर्स भावनगरी, इव्हॅन्स बेल, डिग्बी, मार्टिन वुड वगैरे लोकांची नावे होती.

मि. सेमूर के यांचा व रावसाहेबांची याविषयी मोठा पत्रव्यवहार होऊन रावसाहेबांनी त्यांना पैसा व हिंदुस्थानासंबंधी प्रचलित विषयांवर माहिती देण्याचे कबूल केले. त्यावर मि. सेमूर के. यांनी रावसाहेबांना उत्तरादाखल पत्र लिहिले. “तुमचे म्हणणे बरोबर आहे. पैसा व भरपूर माहिती ही दोन आवश्यक आहेत. पण याशिवाय आणखी एक गोष्ट आवश्यक आहे. इंग्लंडमधील तुमच्या इंग्रज मित्रांच्या वचनाला हिंदी जनतेकडून प्रतिवचन मिळाले पाहिजे. व त्यात पुष्कळ आर्द्रता दिसून आली पाहिजे. म्हणजेच तेथील बहुजन समाजाची अशी खात्री होईल की आम्ही जे जे हिंदी लोकांच्या कल्याणाकरिता इंग्लंडमध्ये करीत आहोत त्याची आवश्यकता आहे. एखाद्या देशाला काही गोष्टींची उणीव भासत आहे. पण भीतीने अथवा क्लेशसहिष्णुतेने त्यांविषयी आरडाओरड करावयाचे जो देश नाकारतो त्या देशाविषयी आम्हा इंग्रजांची सहानुभूती केव्हाही मिळावयाची नाही.”

रावसाहेबांनी एक प्रथम खासगी सभा भरवली. सभेला मि. सेमूर के. स्वतः, तेलंग, खरे, राणिना, वाच्छा, मूस, मलबारी, आठल्ये, वगैरे हजर होते. सभेचे अध्यक्ष रावसाहेब होते. या सभेपुढे आजपर्यंत काय कामगिरी केली त्याची हकीगत सांगण्यास मि. के. यांना विनंती करण्यात आली. अशा रीतीने विलायतेतील ब्रिटिश कमिटीला पाठिंबा देण्याचे काम रावसाहेबांनी चालविले होते.

इंग्लंडमध्ये योजण्यासारखा या बरोबरच एक दुसरा उपाय होता तो हा की पार्लमेंटमध्ये हिंदुस्थानाकडे लक्ष पोचविणाऱ्या इंग्रज मित्रांचा प्रवेश पार्लमेंट सभेत होण्यास त्यास निवडणुकीच्या वेळेस साहाय्य करणे. हा उपाय रावसाहेबांना पसंत होता.

१८७४ साली पार्लमेंटच्या सभासदांची निवडणूक व्हावयाची होती. तेव्हा एका इंग्रज मित्रास निवडून आणण्याकरिता दादाभाई पेशाची मदत करित होते. त्यांनी रावसाहेबांच्या नावाने वर्गणी भरून बिल त्यांच्याकडे पाठविले ते देताना रावसाहेबांनी पत्र लिहिले की मला हे पैसे देताना फार

आनंद होत आहे. माझ्या वतीने तुम्ही अगोदर आमच्या मित्रांच्या निवडणुकीस साह्य करून माझा सन्मानच केलात असे समजतो.

(दादाभाईस २९.५.८४ चे पत्र)

याच्या पुढची पायरी म्हणजे येथून हिंदी प्रतिनिधी पाठविणे व निवडणुकीच्या वेळी पार्लमेंटमध्ये प्रवेश करून घेणे.

१८८३ साली रावसाहेब कलकत्यास शेतकऱ्यांच्या पेढ्यांच्या कामानिमित्त गेले होते त्या वेळेस मनमोहन घोष, खिस्तोदास पॉल, राजेंद्रलाल मित्र यांच्या प्रत्यक्ष भेटीचा लाभ झाला. तेव्हा लालमोहन घोष यांची योग्यता त्यांना कळून आली व घोष बंधूंचा स्नेह जडला. त्याचा पुढे चांगलाच उपयोग झाला.

१८८४ साली पार्लमेंट सभा मोडून पुन्हा निवडणूक होण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत होती म्हणून पार्लमेंट सभेत निवडून येण्याकरता उमेदवार म्हणून उभे राहण्याचा निश्चय बंगालचे उत्तम वक्ते लालमोहन घोस यांनी केला. यांचे बंधू मनमोहन यांचा रावसाहेबांशी पत्रव्यवहार सप्रेम चालू होता. काही पत्रांत रावसाहेब त्यांना मोहनजी या नावाने संबोधित असत. रावसाहेबांची त्यांनी पैशाकरता मदत मागितली. ६००० पासून १०००० मुंबईकरांनी द्यावे अशी त्यांची विनंती होती. रावसाहेबांनी तेवढी रक्कम जमविली व ती जमवण्यास यक्षिणीला कांडी फिरवावयास वेळ लागतो त्याहूनही कमी वेळ लागला. काही ठिकाणाहून तर वेळ वाचविण्याकरता तारेने पैसे गोळा केले. एवढे केले खरे पण ते केवळ लालमोहन मागतात म्हणून नव्हे. अगोदर लालमोहन घोष यांची प्रचलित विषयावर मते काय आहेत व विलायतेस गेल्यावर हे वाग्वीर काय बोलणार व पार्लमेंट सभेत सुदैवाने यांचा प्रवेश झाल्यावर काय करणार यांचा अंदाज रावसाहेबांनी प्रथम काढला असे पुढील पत्रांवरून दिसते.

“मत्प्रिय घोस”

येथील लोकांना लालमोहन घोष यांचा कार्यक्रम काय आहे ते कळण्याची इच्छा आहे. आम्ही जामिनच्या व धर्माच्या बाबतीत पुरातन मताभिमानांनी आहोत. म्हणून लालमोहन यांना आमच्या वतीने बोलण्याचा अधिकार त्यांची मते काय आहेत हे कळल्याशिवाय दिला तर आमची फसगत होईल. 'आम्ही' हे पद मी येथील सर्व लोकांना उद्देशून योजिले आहे. म्हणजे कोणाचीही नावे घ्यावयास नकोत.

बेगाल कुळवारी पद्धतीचा कायदा येथील लोकांना प्रिय वाटत नाही. येथे माझे स्वतःचे मत मी देत नाही. परंतु एवढे सांगून ठेवतो की युरोपियन कामगारांनासुद्धा ते काय करणार आहेत हे निश्चितपणे ठाऊक नाही. म्हणून आम्हाला असे वाटत आहे की, तुमच्या (बंगाल्यांतील) पक्षभेदाने आमचा प्रतिनिधी म्हणून पाठविलेल्याच्याच हातून आमचा नाश होईल. या गोष्टीचा मेहेरबानी करून विचार करा.” (३.८.८४)

यांच्या पत्रास उत्तर म्हणून प्रथम मनमोहन यांनी लिहिले की एकंदर हिंदुस्थानचे जेणेकरून हित होईल व ज्या संबंधाने तिन्ही इलाख्यातील पुढाऱ्यांचे एक मत असेल तोच पत्र लाल मोहन हाती घेईल.

वरील म्हणणे बरोबर आहे. विचारी मनुष्य विलायतेतील कान्सर्व्हेंटिव्ह किंवा रॉडकल म्हणजे राजपक्ष किंवा प्रजापक्ष इत्यादी जे पक्ष आहेत त्यातील कोणत्या तरी एका पक्षास मिळण्याच्या भानगडीत न पडता हिंदुस्थानचे हित कोणत्या का पक्षाकडून होईना ते आपले करून घ्यावयाचे असे धोरण ठेवील. तथापि असे म्हणून दोन्ही पक्षांपासून अलिप्त राहून कोणाही उमेदवाराला पार्लमेंट सभेत निवडून येणे शक्य नाही. निवडणुकीस उभा राहणाऱ्या उमेदवाराने मी अमूक पक्षाची आहे असे जाहीर करून आपली मते प्रचलित विषयांवर प्रदर्शित केल्याशिवाय यशस्वी होण्याची आशा बाळगू नये. रॉडकल म्हणजे प्रजापक्षीय लोकांकडूनच हिंदी उमेदवाराला निवडून येण्याचा संभव जास्त असणार, कारण हा पक्ष उदार मतवादी आहे. या वेळेला उपरिनिर्दिष्ट अडचण उद्भवली होती. कलकत्याच्या कौन्सिलात बंगालच्या जमीनदारीसंबंधी कायदा होऊ घातला होता. कुळांच्या तर्फे मत प्रदर्शित करावे तर बंगालचे श्रीमंत जमीनदार लाल मोहन घोस यांना मदत करतील ही आशा बाळगण्यास नकोच होती, कारण आपल्या हितविरुद्ध उद्गार काढणाऱ्यांना पार्लमेंट सभेस निवडून येण्यास मदत करणे म्हणजे विषारी तुषार मुखावाटे फुत्कारण्याकरताच सर्पांला पयःपान करू देण्यासारखे आहे. हे कळण्याइतके जमीनदार शहाणे होते. बरे उलटपक्षी कुळांविरुद्ध बोलावे तर इंग्लंडमधील लोक विशेषतः रॉडकल म्हणजे प्रजापक्षीय लोक कुळांचे वाली असल्यामुळे ते नाखूष होणार व तसे करणे इष्ट नाही. वास्तविक लाल मोहन हे जमीनदारांचे व कुळांचे, दोघांचे हित पाहणारे त्रयस्थ गृहस्थ होते म्हणजे ते स्वतः जमीनदार नव्हते व कूळही नव्हते. रावसाहेबांचे समाधान करण्याकरता वेळोवेळी प्रचलित विषयांवर आपली मते लालमोहन घोस यांनी प्रसिद्ध केली होती, त्यांच्या छापील प्रती त्यांनी रावसाहेबांकडे पाठवून दिल्या. व त्यांच्या मतांचा खुलासा केला. त्याने रावसाहेबांचे समाधान झाले. कलकत्यास घोस यांनी १०,००० रुपये जमावले होते. पंजाबांतून दोन हजार येतील अशी अटकळ होती. लालमोहन घोस यांच्या तारा रावसाहेबांना येऊ लागल्या की पैसे पाठविण्याची त्वरा करा. पार्लमेंट केव्हा मोडेल व केव्हा नवीन निवडणूक होईल याविषयी क्षणाचाही भरवसा नाही. त्यासरशी रावसाहेबांनी मागे सांगितल्याप्रमाणे पैसे गोळा केले आणि जितक्या त्वरेने हे पैसे गोळा केले तितक्याच त्वरेने लालमोहन घोस यांच्या ‘फंडाच्या चिटणीसांकडून पैसे पोहचल्याच्या पावत्या आणवून ज्यांच्या त्यांच्याकडे रवाना करून रावसाहेब मोकळे झाले.

“मत्प्रिय घोस

संशयभूमीची सीमा वलांडून गेलो आहे. लालमोहन यांना साह्य करणारी माझी नौका एडनच्या बागांशी जाऊन सुरक्षितपणे आता धडकली आहे. मद्रासकडून ३००० रुपये पाठवू अशी विश्वासाह वचने मिळाली आहेत व तुमचे लिहून येताच तुमचेकडे परस्पर पैसे पाठविण्यास कळवितो व माझ्या इकडील वाट्याचे रोख पाठावतो. माझ्या हातून स्वतंत्रपणे जेवढे होऊ शकले तेवढे पुरे आहे. आणखी चळवळ करून मुंबईच्या आसपासच्या छावणीत कलह उत्पन्न करू इच्छित नाही. माझ्या मते जमीनदार व कुळे या दोघांस न्याय मिळाला पाहिजे.” (६.९.८४)

मद्रासला पैसे जमविण्याला वीरराघवाचार्य व दिवाण बहादूर व आप्पा आठल्ये यांची मदत झाली व मुंबईस तेलंग यांची झाली.

विलायतेस गेल्यावर मि. घोस हे ईस्ट इंडिया असोसिएशनचे उमेदवार म्हणून निवडणुकीला उभे राहिले होते. एवढी खटपट करून घोस यांना यश आले नाही. तथापि त्यांनी तेथे जाऊन तेथील लोकांपुढे भाषणे करणे इत्यादी हिंदुस्थान विषयक कामगिरी चांगली केली. कारण मि. घोस हे परत आल्यावर त्यांना मानपत्र देण्यात आले होते. त्यात बैरामजी जीजीभाई, आत्माराम पांडुरंग, मि. मेथा, त्रिभुवनदास मंगळदास, तेलंग व रावसाहेब हे प्रमुख होते.

पुन्हा १८८५ साली लालमोहन घोस यांनी पुन्हा प्रयत्न करावा असे रावसाहेबांच्या मनात होते परंतु मुंबईकरांस निराळीच बुद्धी सुचली होती. इंग्लंडमधील एका निवडणुकीमध्ये प्रत्यक्ष उमेदवार म्हणून उभे राहून अनुभव घेतलेल्या मनुष्यास त्यांनी अजिबात सोडले. "मात्र त्यांच्याबद्दल उभा केलेला मनुष्य म्हणजे दादाभाईपेक्षा दुसरा तिसरा कोणी नव्हता. "लालमोहन घोस यांचे व माझे मुख्य पाठीराखे यांनी त्यांना सोडले. एकमेकांची पोटे फाडीत आहोत व वरून मिठ्या मारीत आहोत." आर. डी. मेथा यांना २२.६.८६ चे पत्र

राष्ट्रीय सभा

सामाजिक सुधारणेचा जन्म जसा इंग्रजी शिक्षणापासून झाला, तसा राष्ट्रीय सभेचा जन्मही इंग्रजी शिक्षणापासूनच झाला आहे व तिचे भविष्य जेव्हा इंग्रजी शिक्षण देण्याचे उदार मताने सरकारने ठरविले तेव्हाच करून ठेवलेले आहे. त्या वेळेस मेकॉले साहेबांनी विरोध करणाऱ्यांना विचारिले. "हिंदुस्थानच्या लोकांनी सदा सर्वकाळ आमचे आज्ञाकरत्व पत्करून असावे या हेतूने त्यांना आम्ही अज्ञानातच राहू द्यावे काय? त्यांच्या हृदयात महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न केल्याशिवाय त्यांना ज्ञानदान करू शकू असे आम्हास वाटत आहे काय? अथवा महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या हृदयात जागृत करून त्यांचा लाभ करून देण्यास कायदेशीर तजवीज करण्याचा आमचा विचार नसावा काय? xxxxx आमच्यापुढे कर्तव्याचा मार्ग आखलेला आहे व तोच शहाणपणाचा मार्ग आहे. त्यानेच आमच्या देशाची भरभराट होणार आहे व देशाचा मान वाढणार आहे." म्हणून प्रथम इंग्रज सरकारने ज्ञानामृताच्या पानशाला स्थापन केल्या. त्यातून विद्वान युरोपियन प्रोफेसरांच्या हातून ज्ञानामृत लोकांना प्यावयास मिळाले. नैतिक, बौद्धिक, धार्मिक, सामाजिक, व राजकीय जीविताला चैतन्य प्राप्त झाले. हिंदी जनांच्या मनात आकांक्षा उत्पन्न झाल्या. लेखनस्वातंत्र्याचा उपभोग मिळाला. काही बुद्धिमान हिंदी लोकांनी इंग्लंडचा प्रवास केल्याने त्यांना तेथील सामाजिक व राजकीय व औद्योगिक संस्थांचा परिचय झाला व त्यांच्या धर्तीवर आपल्या देशात सुधारणा करावी अशी इच्छा त्यांना उत्पन्न झाला. म्हणून सर्व सुधारणांच्या आद्य कारणाचा मान इंग्रजी शिक्षणास देऊन राष्ट्रीय सभेच्या (राष्ट्रीय राजकीय चळवळीच्या साधनाच्या) उगमाच्या आनुषंगिक कारणांचा शोध लागला तर पाहू. हा शोध लावणे नदीच्या मुळाचा शोध लावण्यासारखेच आहे.

पहिल्या प्रथम औंध येथे तालुकदारांची सभा, लंडनमध्ये ईस्ट इंडियन असोसिएशन होती तिची मुंबईस शाखा व मुंबई असोसिएशन, पुण्याची सार्वजनिक सभा इत्यादी राजकीय सभा कोठे कोठे

स्थापन झाल्या. तेव्हा अध्यक्ष उपाध्यक्ष, चिटणीस, खजिनदार, -मानाचे व पगाराचे-,सभासद, द्रव्यनिधी, इमारत, मासिक इत्यादी जी सामग्री लागते ती पुढारी मिळवीत होते. सभा कशा स्थापाव्या ते त्यांना कळू लागले होते.

याप्रमाणे इलाखा सभा अथवा क्वचित प्रसंगी जिल्हा सभाही स्थापन झाल्या होत्या. परंतु त्यांचे काम काही अपवाद सोडून चालकांच्या लहरीप्रमाणे होत असे. उद्योगसातत्य त्यात वाखाणण्यासारखे नव्हते. स्थानिक महत्त्व ज्या विषयास प्राप्त होई त्याविषयी चळवळ करीत. ती चळवळ दीर्घायू नसे. कारण दुसरी शिकार सापडली म्हणजे जुनी टाकून नवीच्या पाठीस लागत. म्हणून पक्के काम एकाही विषयासंबंधी होत नसे. शिवाय प्रत्येक सभेचे काम निरनिराळ्या दिशेने चाले. एकीचा आवाज दुसरीच्या आवाजाशी न जुळल्यामुळे मोठा आवाज होऊनही बदसूर निघे. इंग्रजी भाषेच्या द्वारे सर्व देशातील भिन्न भिन्न इलाख्यांत विचारविनिमय सुरू झाला होता. त्याला व्यवस्थित स्वरूप मिळाले नव्हते. यात सुधारणा करण्याची जरूरी बरेच दिवस पडली नव्हती. परंतु लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीत काही कायदे करण्यात आले; त्यांच्याविरुद्ध विशेषतः इलबर्ट बिलाच्या विरुद्ध युरोपियन लोकांनी ओरड केली. तिच्या प्रतिकारार्थ सर्व हिंदी लोकांचे एकमत झाले. म्हणजे ऐक्य झाले एका तंत्राने वागण्याचा धडा लोक शिकले म्हणजे थोडीशी राष्ट्रीय भावना उत्पन्न झाली. हिंदी लोकांच्या राजकीय आकांक्षांना एकस्वरूप प्राप्त झाले. म्हणून सर्व सभांनी एका ठरीव दिशेने काम केले पाहिजे. तसे केल्याने एखाद्या असोसिएशनच्या म्हणण्यापेक्षा सर्व असोसिएशनसच्या प्रतिनिधींच्या म्हणण्यास मान जास्ती मिळेलच असे समजून काम कोणत्या दिशेने करावयाचे व ते कसे ते ठरावण्याकरता वर्षातून एकदा केव्हातरी देशातील सर्व पुढाऱ्यांची सभा कोठेतरी देशाच्या मध्यभागी भरावी व तेथे भिन्न भिन्न व प्रचलित विषयांवर चर्चा व्हावी व तीवरून ठराविक स्वरूपाच्या रीतीने देशभर राजकीय चळवळ सुरू ठेवावी अशी भावना लोकांत उत्पन्न झाली. लोहमयी वारू सर्वास वाटेल तेथे नेण्यास तयार होताच. फक्त इच्छा पाहिजे होती व सर्वत्र शांतता नांदू लागल्यामुळे या गोष्टींकडे पूर्ण लक्ष्य यावयास पुढाऱ्यांना फार सोपे गेले. इंग्रज सरकाराने आजपर्यंत जे कल्याण केले त्याबद्दल कृतज्ञ राहून पुढे काय पाहिजे ते मागून भविष्यकाळी आशा बाळगून असावयास सापडले. त्याप्रमाणे एक नॅशनल कॉन्फरन्स पुण्यास भरवावयाचे ठरले होते. तेथे काही मंडळी जमली होती. परंतु तेथे कालन्याचा तडाखा उडाल्यामुळे तिला मुंबईस यावे लागले. सभा गोकुळदास तेजपाल यांच्या शाळेच्या इमारतीत भरली होती. सभा जरा खासगी तऱ्हेची होती. वर्तमानपत्राच्या रिपोर्टरांस आत जाण्याची मनाई होती. आदल्या दिवशी युरोपियन मित्र मंडळीची व प्रतिनिधींची मुलाखत होऊन सभेस प्रारंभ दुसऱ्या दिवशी झाला. मि. छूम यांच्या सूचनवरून उमेशचंद्र बॅनर्जी यांना अध्यक्ष पद दिले होते. मुंबईचे पुढारी मि. तेलंग, मि. मेथा, मि. दादाभाई, मि. याज्ञिक वगैरे हजर होते. प्रातिनिधी ७१ होते. सभेचे हेतू अध्यक्षानी सांगितल्याप्रमाणे गुप्तपणे काम चालले असून बाहेर पडले ते-४ होते. १. हिंदुस्थान च्या हितचिंतकांत परस्परांत स्नेहभाव वाढविणे, २. ज्ञाती व धर्म यांविषयी वेड्या समजुतीचा नाश करून लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीत एकची उत्पन्न झालेली कल्पना वृद्धिंगत करणे, ३. हिंदुस्थानांतील पुढाऱ्यांचे राजकीय

व सामाजिक विषयांवर अभिप्राय काय आहेत, त्याबद्दल वादविवाद करून ते ठरवून ठेवणे व ४. हिंदुस्थानाच्या कल्याणाचे उपाय ठरविणे.

हिंदुस्थानाच्या स्थितीची चौकशी करण्याकरता रायल कमीशन मागणे, इंडिया कौन्सिल मोडून निराळ्या प्रकारे रचना करणे, सैन्याचा खर्च कमी करणे, सिव्हिल सर्व्हिसच्या वयाची इयत्ता वाढविणे व ब्रम्हदेश खालसा न करणे याविषयी विनंतीमूलक ठराव झाले. स्थानिक व सुप्रीम काउन्सिलांची सुधारणा आत लोकांचे पुष्कळ प्रतिनिधी घेऊन करावी. जमा खर्चाचा खर्डा काउन्सिलला सादर करावा व राज्यकारभाराविषयी प्रश्न विचारण्याचा अधिकार व विधायक अधिकाऱ्यांनी केलेल्या निकालांवर पार्लमेन्टने नेमलेल्या कमिटीकडे अपील करण्याचा अधिकार असे लोकांना यावे इत्यादी मागण्या केल्या.

येथे एवढे नमूद करून ठेवले पाहिजे की संघटित घटना कशी करावी याचे वळण दाखविण्यास आदल्या दिवशीच्या सभेत काही युरोपियन मित्र हजर होते, तसे दुसऱ्या दिवशी सभेचे काम प्रत्यक्ष चालू झाले तेव्हाही होते. दुसरे असे की या गोष्टी स्वस्थपणे करावयास सापडल्या याचे कारण इंग्रजी राज्याने सर्वत्र शांतता करून ठेवली व या गोष्टी पुढेही सुरळीतपणे चालावयास त्या शांततेची जरूर आहे. म्हणजे राष्ट्रीय सभेचे जीवितच इंग्रजी राज्याच्या चिरस्थायित्वावर अवलंबून आहे.

राष्ट्रीय सभेचा जन्म जरी मुंबईच्या कोपऱ्यात १८८५ साली गुप्तपणे झाला. तरी दुसरे वर्षे लागताच तिच्या जन्माचे वृत्त लोकांना उघडपणे जाहीर करण्यास 'पूर्वेकडील तारा' (या नावाचे पुस्तक) राजकीय क्षितिजावर प्रकाशित झाले. ते वाचून प्रो. वर्डस्वर्थ यांनी आतील हरकत घेण्यासारखा मजकूर दाखवून दिला व हिंदीजनांच्या कल्याणार्थ राष्ट्रीय सभेच्या रचनेविषयी व मागण्यांविषयी काही सूचना केल्या. येथे थोडे विस्मयकारक अप्रस्तुत अनुसंधान करण्याची जरूर आहे. मोठमोठ्या भविष्यकाळी घडून येणाऱ्या गोष्टींविषयी काही लोकांच्या डोक्यात काही कल्पना अगोदर घोळत असतात व त्या त्यांच्या मुखाबाहेर पडून कानी येताच संभाव्य वाटल्यास त्यांना सूक्ष्मदर्शी किंवा दूरदर्शी असे म्हणतात. असंभाव्य वाटल्यास त्या व्यक्तींस स्वप्नदर्शी म्हणतात. अशा काही गृहस्थांच्या डोक्यांत राष्ट्रीय सभेची कल्पना १८७६ साली आली होती व एवढे मोठे स्वप्न ज्या गृहस्थांनी पाहिले त्यांचे डोकेही मोठेच असले पाहिजे. १८७६ साली सार्वजनिक सभेतील सदाशिव बल्लाळ गोंवडूये व गणेश वासुदेव जोशी यांच्याकडून एक छापील पत्र रावसाहेबांकडे आले होते. तसली पत्रे वरील चिटणीस याने दरबारास ज्यांना निमंत्रण आले होते त्यांकडे महाराणी साहेबांना या आनंदोत्सवप्रसंगी सादर करण्याकरता तयार केलेल्या मानपत्राच्या नक्कलेसह पाठविली होती. त्या पत्रांचा सारांश असा होता की - इंग्रज सरकाराने, उच्च पदवीचे, थोर घराण्याचे, श्रीमान, विद्वान, औदार्यसंपन्न, लोकहिताविषयी उत्सुक, धर्मसंबंधी महत्त्व पावलेले, फार दिवस उत्तम कामगिऱ्या बजाविलेले अशा हिंदुस्थानातील सर्व भागांतील योग्य गृहस्थांस दरबारास आमंत्रणे करून मान दिला आहे म्हणजे सर्व राष्ट्रास मान दिला आहे. तेव्हा हल्ली सर्व जातीच्या व धर्माच्या लोकांच्या वतीच्या मुक्त्यांंचा जमाव होण्याचा जो प्रसंग आला आहे तो एकंदर राष्ट्रसंबंधाचा महत्त्वाचा आहे. आणि तो पुढे इतिहासात त्या सर्वांचे ऐक्य होण्यासच काय पण हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय

पुनरुज्जीवनास आरंभ झाल्याचा सूचक म्हणून मानला जाईल. असा प्रसंग यावा म्हणून आम्ही मनापासून परमेश्वराजवळ मागणे मागत होतो तो हेतू विलक्षण प्रकारांनी आता घडून येत आहे. आपल्या देशात परकी लोकांचा अधिकार चालू झाल्यापासून असा एकत्र जमण्याचा प्रसंग कधीही आला नव्हता तो आज इंग्रजसरकारच्या मेहरबानीच्या योगाने प्राप्त झाला आहे. या इंग्रजी राष्ट्राच्या छायेखाली असण्याने आपण आपले लहान सहान विरोध व मतभेद विसरून सर्व राष्ट्र एक व्हावे व पूर्वी आपण माठे होतो व पुढे त्याहीपेक्षा मोठे व्हावे अशी आशा वाटू लागली आहे. या गोष्टीचे सर्व श्रेय इंग्रज सरकारास आहे. हे सर्व मनात आणून त्या समारंभाच्या वेळेस मौजेस लुब्ध न होता त्या समारंभापासून लोकोपयोगी लोकहिताची व राजकीय संबंधाची कामे स्वतः अंगावर घेऊन सर्वांनी मिळून एक राष्ट्र मानून करावी अशी जी समजूत होण्यासारखी आहे ती मनात चांगली बिंबून राहिल असे झाले पाहिजे. आपण या देशातील थोर व प्रसिद्ध पुरुष आहोत. तसेच हिंदुस्थान च्या एकत्र राष्ट्राचे पार्लमेंट आहोत. त्याप्रमाणेच हिंदुस्थानातील सर्व संस्थानांची व राष्ट्राच्या राजकीय संबंधाची सभाच आहात. तेव्हा आता हा जो जमाव जमला आहे तो पुढे हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा कधीही न सुटण्यासारखा संबंध झाल्याच्या योगाने हिंदुस्थानाकडून जगामध्ये मोठ्या गोष्टी होणार आहेत त्यांचा केवळ आरंभ आहे. इ. आमचा हेतू सिद्धीस जाण्यास अशी सूचना करतो की -

१. आजपर्यंतचे मतभेद, गैर समज जे नाशास कारण झाले ते सर्व विसरून जाऊन परस्परांस भेटून सर्वांनी मित्रभावाने व मन मोकळे करून वागावे.
२. प्रस्तुतच्या स्थितीचा व पुढल्या गोष्टीचा विचार करावा.
३. महाराणी साहेब यांचे पदवी स्वीकारण्याबद्दल आभार मानून त्यांचे प्रतिनिधी ना. गव्हर्नर जनरल जो जाहीरनामा वाचतील त्यास उत्तर म्हणून सोबतचे मानपत्र अर्पण करावे.

या लेखातील विचार गहन आहेत. त्याचा यथार्थ सन्मान झाला नसेल अथवा तिकडे कोणी लक्ष दिले नसेल. परंतु त्यावेळचे हे स्वप्नदर्शी आज सूक्ष्मदर्शी ठरले आहेत. असाच बूट बंगाल्यात निघाला होता. “आम्ही स्थानिक पार्लमेंट मागत आहोत त्याविषयी सहानुभूती असलेल्या लोकांची पत्रे आमच्याकडे पाठवा.” (१८.५.७६ चे बाबू शिशिर कुमार घोसचे पत्र) यानंतर राष्ट्रीय सभा जन्मास आली. मॉन्टेग्यू चेम्सफर्ड रिफॉर्म पास झाले व इंग्रज सरकाराच्या राजभक्त प्रजेस पार्लमेंटच्या धर्तीवर लेजिस्लोटव्ह असेम्ब्लीचा लाभ झाला व स्वामिभक्त राजे रजवाड्यास नरेंद्र मंडळाचा झाला! त्याला पन्नास वर्षसुद्धा लागली नाहीत.

असाच एक गृहस्थ जो स्वप्नदर्शीही नव्हता, सूक्ष्मदर्शीही नव्हता, पण आज प्रत्यक्ष कार्य करून दाखविणारा होता तो १८७६ च्या पूर्वीच होऊन गेला. त्याने ठाणे जिल्हा सभा स्थापन केली. त्यावेळी तिची योजना त्याने रावसाहेबांकडे पाठवून दिली होती. तीत तो म्हणतो, “आता या जिल्ह्यासंबंधी शाखा प्रत्येक तालुक्यात स्थापण्याचा माझा विचार आहे. त्या सभांस तालुका सभा असे नाव द्यावयाचे. तालुका सभेत आपल्या हद्दीतला प्रत्येक गावचा निदान एक तरी सभासद पाठवावा. मग तो लंगोट्या पाटील असेना! निदान वर्षाचे चार आणे का देईना! १/३ तालुका सभेने खर्चास ठेऊन १/३ जिल्हा सभेच्या खर्चास पाठवावे.” याप्रमाणे वसई, माहीम, तारापूर व चिंचणी

येथे तीन शाखा त्याने स्थापिल्या. प्रथम जिल्हा सभेच्या स्थापनेच्या दिवशी जिल्हा जज्ज वगैरे युरोपियन हजर होते. या गृहस्थाच्या डोक्यात प्रातिनिधिक पद्धती होती. पण राष्ट्रीय सभेची व्यापक कल्पना नव्हती. या दोन अप्रस्तुत वाटणाऱ्या चळवळींचा उल्लेख ऐतिहासिक महत्त्वाचा आहे; म्हणून केला आहे. याचे प्रवर्तक गोविंद बाबाजी जोशी म्हणून होते. इतके सांगून राष्ट्रीय सभेच्या हकीगतीकडे वळू.

ज्या शहरात रावसाहेबांना खरे इंग्रजी शिक्षण मिळाले, ज्या शहरात त्यांच्या सामाजिक, राजकीय चळवळी सुरू झाल्या व शेवटपर्यंत चालू राहिल्या त्या मुंबई शहरात एवढ्या महत्त्वाची सभा भरून तिशी रावसाहेबांचा संबंध कसा जडला नाही हे आश्चर्य वाटण्यासारखे दिसले. या वेळेस रावसाहेब कलकत्यास होते. तेव्हा त्यांनी बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र लिहिले, “कॉन्फरन्स पासून फायदा होईल अशी आशा करतो. सर्व देशभर बलवान पायाशुद्ध आधार नाही.” (१.१.८६)

“मला दिखाऊ काम आवडत नाही. ते फक्त रुग्णाईत मनुष्यालाच उचित असते.” पुढल्या वर्षी कॉन्फरन्स हे नाव जाऊन या सभेला राष्ट्रीय सभा (नॅशनल काँग्रेस) हे नाव देण्यात आले.

कलकत्यास राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन १८८६ साली भरावयाचे ठरले होते. नाताळ जवळ आला. तेव्हा प्रेसिडेन्सी असोसिएशनने रावसाहेबांना राष्ट्रीय सभेस हजर राहण्यास लेखी आमंत्रण दिले. त्याला रावसाहेबांनी उत्तर दिले. त्यावरून सभेच्या विरुद्ध त्यांचे मत नव्हते एवढेच दिसून येते.

“१५ व्या तारखेचे छापील पत्र पावले. आतापर्यंतच्या माझ्या कामकाजाची व्यवस्था ठरविली आहे तीवरून पाहता राष्ट्रसभेच्या बैठकीच्या ज्या तारखा ठरलेल्या आहेत त्याच तारखांस कलकत्यास मला जाता येईल की नाही ते सांगता येत नाही. परंतु जर मला कलकत्यास जाणे शक्य झाले तर त्याचा खर्च प्रेसिडेन्सी असोसिएशनवर पडणार नाही. तसेच उतरण्यासवरण्याची किंवा दुसरी सोयही तिला करावी लागणार नाही.”

(प्रे. अ. सेक्रेटरी यांना पत्र २२.११.८६)

कलकत्यास राष्ट्रसभा भरली तेव्हा दादाभाई नौरोजी अध्यक्षपदारूढ होते. रावसाहेब एक दिवस सभेला जाऊन तास दोन तास बसून आले व राष्ट्रीय सभेविषयी झालेले मत त्यांनी एका पत्री बापूसाहेब आठल्ये यांना कळविले ते:- “बरेच बल्लवाचार्य एकत्र झाले म्हणजे पाकनिष्पत्ती बिघडवून टाकतात तशी राष्ट्रीय सभेच्या कामाची गत होण्याचा संभव आहे. कलकत्याच्या मुसलमानांनी राष्ट्रसभेच्या विरुद्ध ओरड चालविली आहे; व मुसलमानांच्या सर्व संस्था ज्या त्यांच्या मतावरून आपले मत बनवीत असतात (व ज्यांची संख्या पन्नासांवर असावी) त्या सर्व त्यांच्या मागूनच सूर काढतील, अशी मला भीती वाटते.

सभेत जी भाषणे व्हावयाची ती चांगली मुद्देसूद अशी लिहून आणलेली असावीत. त्यात बाष्कळपणाला उत्तेजन मिळता कामा नये असे मला वाटते.”

(२३.१२.८६ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेस रावसाहेब हजर होते हे ऐकून बापूसाहेब आठल्ये यांनी त्यांना लिहिले की तुम्ही सभेला गेला हे फार चांगले केलेत. हल्ली तिचे चालकत्व यथायोग्य चालकांच्या हातात नसेल; तरी तिच्यापासून हित होण्याचा संभव आहे. तुमची सहानुभूती राष्ट्रीय चळवळीला नाही असा दोष तुम्हाला तुमच्या आजपर्यंतच्या आयुष्यक्रमावरून पाहता कोणी देता कामा नये (८.१.८७)

स. १८८७ साली तिसरी राष्ट्रीय सभा मद्रासेस भरली होती तरी तिशीं रावसाहेबांचा संबंध जुळून आला नाही. पुढे १८८८ साल उजाडले.

अशा रीतीने राष्ट्रीय सभेला चवथे वर्ष लागले. तिच्या संवर्धनाचे काम अधिकाधिक खर्चाचे होऊ लागले. हे काम वागदेवी प्रसन्न असलेल्या पण कुबेराच्या रोषास. पात्र झालेल्याचे नव्हते. हे काम कुबेरास प्रिय झालेल्या पण दृढमुष्टीचे नव्हते. हे काम उदार धनिकांचे अथवा ज्यांचे वजन उदार धनिकांवर आहे अशा लोकांचे होते. त्यांचे प्रेम या सभेवर बसल्याशिवाय सभेचा खर्च झेपण्यासारखा नव्हता.

त्यावेळेस जनतेचेही लक्ष या सभेकडे फार लागले नव्हते. म्हणून थेंबे थेंबे तळे साचे या न्यायाने मोठा द्रव्यानिधी हवा तसा उडवावयास जमण्याचा संभव नव्हता. मुंबईचे धनिक लोक रावसाहेबांच्या फार कष्टांत होते. रावसाहेब ज्यात आहेत त्यात आपण पडावयाचे व ते सांगतील त्या कामात मागतील ते पैसा द्यावयाची अशी बऱ्याच धनिकांची मनः प्रवृत्ती होती. अशी स्थिती असता रावसाहेबांना राष्ट्रीय सभेच्या गोटात आणणे केव्हाही फायदेशीर होते. शिवाय रावसाहेब पडले ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध, व तपोवृद्ध ते या सभेत असल्याशिवाय तिला पूर्ण महत्त्व नाही. ह्या गोष्टी खुद्द मि. ह्यूम (ज्यांना राष्ट्रीय सभेचे जनक म्हणतात ते) जाणत होते. म्हणून ते रावसाहेबांना काँग्रेसच्या पक्षात ओढून आणावयास पहात होते. रावसाहेब कलकत्यास असता मि. झूम यांना भेटावयास प्रथम गेले तेव्हा ते घरी नसल्यामुळे प्रथम भेट झाली नाही म्हणून वेळ ठरवून घेऊन १८८८ च्या मार्चमध्ये जाऊन भेटले. अर्धातासपर्यंत भाषणप्रसंग वाढवूनही राष्ट्रसभेच्या अधिकाराविषयी एक अक्षरही काढू शकले नाहीत. रावसाहेबांचा चेहरा फार गंभीर होता. त्यांच्या डोळ्यांत इतके तेज होते की त्यांची दृष्टी त्यांच्याकडे पाहणाऱ्याच्या दृष्टीवर पडली की पाहणाऱ्याचे डोळे दिपवून जात व तो सटकून आपली दृष्टी अन्यत्र फिरवी. कैकवेळा असे होत असे की काही कामानिमित्त त्यांना भेटावयास आलेले गृहस्थ वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्यापुढे दिपवून जाऊन मुख्य कामाविषयी एक अक्षर काढल्याशिवाय आले तसे परत जात. तसलाच प्रसंग आज मि. ह्यूम यांवर आला. ते तसेच निघून गेले. रावसाहेबांना भीड घालण्याचे काम त्यांचे मित्र बापूसाहेब आठल्ये याकडे मुंबईस आल्यावर त्यांना भेटून सोपविले. व त्यांनी ५.४.८८ रोजी रावसाहेबांना पुढे दिल्याप्रमाणे पत्र लिहिले. “मि. ह्यूम हल्ली येथे आले आहेत त्यांनी माझी मुद्दाम भेट घेऊन विनंती केली ‘मुंबईच्या राष्ट्रसभेच्या स्थायिक कमिटीचे अध्यक्षपद तुम्ही स्वीकारा’ अशी विनंती रावसाहेबांना करा. कलकत्यास जसा उमेशचंद्र बानर्जी यांना व मद्रासेस दि. बा. माधवराव यांना हा मान मिळाला तसा तुम्हाला हा मुंबईचा द्यावयास पाहिजे. तुमच्यावर सभांची कामगिरी वर्षातून एक दोन वेळाच

पडेल. तुमच्याशी काही मुंबईकरांनी वैषम्य बाळगले आहे ते मि. ह्यूम यांना पसंत नाही. मि. ह्यूम साहेबांचे देखत मि. बद्रुद्दीन यांनी अशा मंडळीस दोष दिला आहे. व खुद्द वैषम्य बाळगणाऱ्यांनीही कबूल केले आहे की रावसाहेब अध्यक्षपदाच्या मानाला योग्य असून ते अध्यक्ष झाल्याने राष्ट्रसभेचे महत्त्व वाढणारच आहे. खुद्द राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष तुम्हाला नेमावे अशी सूचना मि. ह्यूम स्वतः करणार आहेत. हे येत्या वर्षीच शक्य नाही कारण चार वर्षांत मुंबईकरास हा मान दोन वेळा मिळाला आहे. रविवारच्या आत तुमची विनंती मान्य करण्याची खुषी असेल तर उत्तराची अपेक्षा आहे.”

“तुम्हाला असे गळ घालण्याचे काम मित्राचे मार्फत करावे असे मि. ह्यूम यांना उचित वाटले व पुष्कळांनी माझ्याकडे बोट दाखविल्यामुळे त्यांनी हे काम मला सांगितले. माझ्या मताने राष्ट्रसभा ही भुशाची बाहुली ठरणार नाही.” ह्यूम साहेबांची विनंती रावसाहेबांनी मान्य केली नाही.

“मत्प्रिय मि. ह्यूम:

मुंबईतील स्थायिक मंडळीचे अध्यक्षपद स्वीकारण्याविषयी माझे मित्र वटोदरस्थ य. वा. आठल्ये यांनी तुमच्यावतीने मला विनंती केली आहे, परंतु विनंतीचा स्वीकार करता येत नाही म्हणून वाईट वाटते. तुम्ही हा मान देऊ केल्याबद्दल मी तुमचे उत्तम प्रकारे आभार मानतो. माझी कामे फार जड असतात. व माझ्या प्रकृतीकरता त्यातील पुष्कळ मला सोडून द्यावी लागली आहेत व आणखीही सोडून द्यावी, निदान कोणत्याही सबबीवर तूर्त अधिक वाढवू नये, असा डॉक्टरांचा सल्ला मिळाला आहे. हे बहुधा तुम्हास माहीतच आहे.

आठल्ये म्हणतात काम फार हलके आहे. परंतु जी छापील पुस्तके माझ्याकडे आली आहेत त्यावरून त्यांचा अंदाज चुकीचा आहे अशी माझी खात्री झाली आहे. पुन्हा एकवार तुम्ही मान देऊ केलात त्याबद्दल आभार मानून पत्र पुरे करतो.” ७.४.८८ चे पत्र.

हा मान न स्वीकारण्याचे कारण प्रकृतीचे अस्वास्थ्यच असावे असे त्यांचे मित्र आर. डी. मेथा यांना लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून दिसते.

“राष्ट्रसभेच्या मुंबईच्या स्थायिक मंडळाच्या अध्यक्षपदाचा स्वीकार करा अशी विनंती मि. ह्यूम यांनी एका मित्राच्या मार्फत मला नुकतीच केली होती; परंतु ती प्रकृतीच्या व इतर कारणामुळे मी नाकारली हे सांगायला खेद होतो.” (१३.५.१८८८)

दरम्यान, बद्रुद्दीन तय्यबजी वगैरे राष्ट्रसभेच्या भक्तांनी याकडे एक छापील पत्रिका पाठवून राष्ट्रसभेच्या मुंबईच्या स्थानिक मंडळाचे सभासद होण्यास विनंती केली होती.

प्रकृतीच्या सबबीवर देऊ केलेल्या मानाचा स्वीकार करता येत नाही असे ९.४.१८८८ च्या पत्राने रावसाहेबांनी कळविले.

प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे काँग्रेसच्या कामात पडत नाही ही आपली काहीतरी सबब नव्हती. ती खरी होती. व राष्ट्रसभेच्या विरुद्ध मी नाही असे आपल्या मित्रांजवळ म्हणत असत. राष्ट्रसभेचे चौथे अधिवेशन मद्रासच्या सभेनंतर अलाहाबादला झाले.

“राष्ट्रीय सभेला मी यावयाचा नाही. मी त्या कामास केवळ प्रतिकूल नाही. ते काम मार्गाने चालावे असा माझा हेतू आहे. पण ते सर्वकाल तसे चालते असे माझ्याने म्हणवत नाही.”

(२.१२.८८ चे रामचंद्र भाऊ आपटे मु. प्रयाग यांना पत्र)

राष्ट्रसभेसंबंधाने मि. डिम्बी हे रावसाहेबांना आधी वेळ ठरवून ७.१२.१८८८ रोजी सकाळी भेटून गेले. परंतु त्यांच्या भेटीपासून काही निष्पन्न झाले नाही.

१८८९ साली मुंबईस सभा भरवावयाचे ठरले. तेव्हाही मुंबईकर त्यांच्या पाठीस पहिल्यापासून लागले होते.

“राष्ट्रसभा कोणत्या जागेत भरवावी इ. प्रश्न सोडविण्याकरता जी सभा भरणार होती तिला जाण्याचे मी नाकारले. मुख्य कारण मला आता दगदग होत नाही.”

(१३.२.८९ चे यशवंतराव ऊर्फ बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

“राष्ट्रसभेविषयी माझे मत अजून पक्के झाले नाही. मिरर पत्रामध्ये प्रसिद्ध केल्याप्रमाणे पंडित अयोध्यानाथ यांनी आखून दिलेल्या कार्यक्रमास चिकटून जर राष्ट्रसभा चालेल तर जनाहित करण्याचे सामर्थ्य तिच्या अंगी आहे.” असे एकदा कलकत्याचे मि. मेथा आर. डी. यांना रावसाहेबांनी लिहिले होते. पुढे याच साली राष्ट्रसभा मुंबईस भरवावयाची होती. ती भरण्यापूर्वीच रावसाहेबांचा अंत झाला.

○

संदर्भ टिपा -

१. १८८२ साली सर हारकोर्ट जॉन्स्टन यांनी इंग्लंडमध्ये स्पर्शजन्य रोगाच्या कायद्याच्या उच्चाटनाविषयी चळवळ चालविली होती. त्यावेळेस मुंबईच्या कॉरपेशनपुढे १८८० साली रावसाहेबांनी जी भाषणे केली त्यांच्या छापील प्रती इंग्लंडमध्ये एका मित्रामार्फत वाटवल्या.
२. मॅन्चेस्टरचे व्यापारी आपल्या गिरण्यांच्या नलिकायंत्राप्रमाणे लांब चिमण्यांतून इकडे दृष्टी फेकीत असतात व इकडील परिस्थितीचे ज्ञान करून घेतात ते खरे असेल काय?
३. त्यात दिवाणबहादूर रघुनाथराव व मुनसी हनुमानप्रसाद हे होते.
४. मनमोहन बोस
५. राष्ट्रसभेच्या अगोदर एक-दोन वर्षे कलकत्यास एक राजकीय कॉन्फरन्स भरत असे ते बंगालपुरते होते.

○○○

रावसाहेबांच्या पदव्या

॥ यद्यपिबहुगुणगम्यं जीवनमेतस्य कूपमुख्यस्य ॥
जयतितथाऽपि विवेको दानं पात्रानुमानेन ॥ १ ॥

लोककल्याणकारी मनुष्याची संभावना नेहमी राजाकडून होत असते. तिचा प्रकार देशकाल वर्तमानप्रमाणे बदलतो. या देशातील जुन्या पद्धतीप्रमाणे एखादी जहागीर अथवा जमीन इनाम करून देण्याची चाल असे. हल्ली व्यक्तिविषयक सन्मानदर्शक पदवी देतात. काही पदव्या हुद्यावर अवलंबून असतात व काही लोककल्याण केल्याबद्दल असतात रावसाहेबांना या दोन्ही तऱ्हेच्या पदव्यांचा लाभ झाला होता. रावसाहेब जेव्हा व्हिजिटर झाले तेव्हा रावसाहेब ही पदवी त्यांना जी मिळाली ती नोकरी सोडल्यावर तशीच चिकटून राहिली. पुढे १८६५ साली एक सरकारी ठराव २३ मार्च रोजी निघाला. त्यात असे फर्माविण्यात आले की शाळा खात्यातील व्हिजिटरांस मिळत असलेली पदवी हुद्याची आहे म्हणून त्यावर नेमलेला इसम त्या जागेवरून हलल्यावर सेवा करताना दाखवलेल्या गुणांची संभावना करण्याच्या हेतूने पुढे त्याच्याबरोबर ती नेऊ देणे हे सरकारच्या मर्जीवर राहिल. रावसाहेब हा शब्दसमुच्चय मूळचा पदवीवाचक असून फार दिवसांच्या उपयोगाने विश्वनाथ नारायण मंडलिक या व्यक्तीचा वाचक झाला होता. म्हणून वरील सरकारी ठरावाने आपल्या पदवीची वाट काय झाली ते समजण्याकरता २९.५.६५ ची एक यादी सरकारात लिहिली. त्याचा जबाब असा आला की तुम्हाला तो सरकारी ठराव लागू नाही.

१८६३ साली रावसाहेबांना जे. पी. नेमण्यात आले. व १४.११.१८६३ रोजी क्लार्क ऑफ दि क्राऊन पुढे त्यांनी शपथ घेतली. एकदा रावबहादूर ही पदवी रावसाहेबांना मिळावयाचा रंग आला. तेव्हा ती स्वीकारण्याचे साभार नाकारताना ते म्हणाले, “देऊ केलेल्या पदवीचा विचार केला. मी आहे तसाच राहिलो तर बरा, मला हल्ली जी लोकांत मान्यता आहे ती या पदवीने वाढेल असे मला वाटत नाही.”

दिल्ली दरबारला रावसाहेबांना खास आमंत्रण आले होते. तेथे गेल्यावर एक रौप्य पदक त्या समारंभाची त्यांना आठवण राहण्याकरता अर्पण करण्यात आले व सी. एस. आयू. म्हणजे कम्पनियन ऑफ धी स्टार^१ ऑफ इंडिया ही फार बहुमानाची पदवी मिळाली.

तीसंबंधी एक पदक अर्पण करण्याचा समारंभ मुद्दाम सेक्रेटरीएटमध्ये दरबार भरवून १८७८ च्या जानेवारी महिन्यात नामदार गिब्स यांच्या हस्ते झाला. तेव्हा त्यांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश:- सिंधमध्ये सर फ्रियर यांचे हाताखाली विश्वासार्ह काम करावे लागणाऱ्या जागेवर रावसाहेबांची नेमणूक झाली. तेव्हा त्यांची-माझी ओळख झाली. ती आज पाव शतक चालू आहे. यामुळे हे पदक त्यांना अर्पण करण्यात मला आनंद होत आहे. मी म्हणतो फारच आनंद होत आहे. सिंधहून निघाल्यावर शिक्षणखात्यात व न्यायखात्यात सरकारची उत्तम कामगिरी त्यांनी केली. मी या मोठ्या शहरांतील इन्कम टॅक्सचा कमिशनर असता रावसाहेब माझे खासगत मदतगार होते. त्याची आठवण मला झाली म्हणजे अद्याप आनंद होतो. त्यावेळेस त्यांनी जे आपले महत्त्वाचे काम केले ते करण्याची त्यांची रीतच सर्वांत स्तुत्य होती. तेवढ्यावरूनच मी त्यांची कामगिरी सरकारच्या नजरेस प्रशंसापूर्वक आणून दिली. नंतर रावसाहेबांनी नोकरीचा राजीनामा दिला व हायकोर्टात अपील शाखेत वकिली करीत असताच नागरिक या दृष्टीने सार्वजनिक हिताकरता सतत उद्योग करून ते अगोदरच प्रसिद्धीस आले आहेत इ.

(१८७९ सालात तुळशी तलाव उघडण्याचा समारंभ रावसाहेब म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष असताना मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांच्या हस्ते झाला. तेव्हा त्यांना एक रुप्याचा हातोडा अर्पण करण्यात आला.)

○

संदर्भ टिपा -

१. हिंदुस्थानाची तारा 'ही बहुमानवाचक' संज्ञा समाजातील ज्या उत्तमोत्तम विवक्षित वर्गास लावतात त्याचा सहकारी असा या पदवीचा अर्थ आहे.

○○○

अंतकाल

। सृजति तावशेषगुणाकरम् ।
 ॥ पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ॥
 । तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेत ।
 ॥ अहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥
 (भर्तृहरी)

रावसाहेबांनी १८५७ सालीच भविष्य करून ठेवले होते. “माझे स्वतःचे चरित्र म्हणजे एक कादंबरीचा विषय होईल.” त्याची सत्यता वाचकांना पटलीच असेल. मुरूड सारख्या अप्रसिद्ध गावी झालेल्या त्यांच्या जन्माचा वृत्तांत, त्यांची अलौकिक बुद्धी, अचाट परिश्रम, अनेक विषयांत बक्षिसे मिळवून प्रतिस्पर्ध्यांवर मिळविलेला विजय, द्रव्याभावे कौटुंबिक अडचणीत सापडल्यामुळे सेवापाशात अटक, तीतून अचानक रीतीने करवून घेतलेली मुक्तता व नंतर इंग्लंडमधील नाइट्सप्रमाणे अथवा येथील अर्जुनाप्रमाणे लोकांच्या (सरदारांच्या, वतनदारांच्या, संस्थानिकांच्या व जनतेच्या) हक्कांचे संरक्षण करण्यात दाखविलेले शरसंधान, स्पेशल ट्रेन अथवा आगबोट यांनी प्रवास करून अकल्पित रीतीने छापा घातल्यासारखे करून वेळेवर कार्यक्षेत्री हजर राहणे, लोकमत उत्पन्न करण्याचे सतत प्रयत्न, येथे उत्पन्न केलेल्या लोकमताच्या ध्वनीचा प्रतिध्वनी पार्लिमेंट सभेमध्ये उठविण्याचे सामर्थ्य, सामाजिक सुधारणेचा गाडा चालू करण्याची खटपट, परंतु उतरणीवरून घसरू लागताच अथवा विपथगामी होताच त्यास आवरून धरण्याची व योग्यमार्गाला लावण्याची हातोटी, कायदेकौन्सिलातील जनपद व नृपती या दोघांचे हित करण्याचे कौशल्य, ग्रंथकर्तृत्व, प्रचंड पत्रलेखन, स्थानिक स्वराज्य यशस्वी करून दाखविण्याचा उद्योग इ. अनेक मार्गाने कादंबरीचा विषय होण्यास लायक असे रावसाहेबांचे चरित्र तुम्हाला निवेदित झालेच आहे. आता त्याचा शेवट निवेदन करावयाचा आहे. तो अकाली आहे कारण विधीला अशेष गुणांचे आकर असे पुरुषरत्न निर्माण करता येते. पण त्याला दीर्घायू करता येत नाही. छपन्न वर्षांहून अधिक आयुष्य रावसाहेबांना

देणे विधीच्याने झाले नाही. ही विधीची अपंडितता भर्तृहरीच्या कालापासून अद्यापपर्यंत शोच्यच राहिली आहे.

रावसाहेबांचे द्रव्यबल, बुद्धीबल व शारीरिकबल ही वडिलार्जित होती. पहिल्या दोन बलांची वृद्धी त्यांनी सतत उद्योगाने जितकी केली तितकी तिसऱ्या बलाची वृद्धी केलेली दिसत नाही. अभ्यासाने वाद वाढत असता विद्यार्थ्यांस शारीरिक कृषता येते या नियमाला रावसाहेब अपवाद झाले नाहीत. ८ व्या ९ व्या वर्षी त्यांना आडगावी दोन वर्षे स्वच्छ हवेवर स्वस्थ बसून राहवे लागले. रत्नागिरीस त्यांनी फार अभ्यास केला नाही म्हणून प्रकृतीकडून तक्रार नव्हती. पुढे मुंबईस आल्यावर एका तऱ्हेच्या दोषिक तापाने त्यांची प्रकृती हैराण झाली होती. त्यावर कराची व ठाणे येथे नोकरीवर असता फिरण्याचे श्रम पडल्यामुळे व कचेरीचे काम संभाळून एकनिष्ठ विद्यार्थ्यांप्रमाणे विद्यार्जनाचा उद्योग चालू ठेवल्यामुळे प्रकृतीला विसावा मिळाला नाही, म्हणून ती दुरुस्त राहिली नाही. “तुमची प्रकृती नाजुक आहे.” असे नूलकर १८५४ पर्यंत म्हणत. रावसाहेब व्यायामाचा अनादर करीत नसत, “मी आजपासून तालीम करावयास आरंभ केला आहे.”

(२८.६.५५ ची रो.)

ही तालीम म्हणजे जोडी फिरवीत असत. त्यांना नोकरीवर फिरावे लागे. तेव्हा ते घोड्यावर बसून फिरत असत. व एरव्हीही घोड्यावर किंवा पायी फिरावयास जात. हा व्यायाम पुढे सोडून दिलेला दिसतो. एकदा तरूणपणी शरीर व्यायामाने दृढावयव झाल्यावर पुढे व्यायामाची आवश्यकता उरत नाही हे खरे आहे असे त्यांना वाटले असेल.

मुंबईस कायमचे राहू लागल्यावर फिरण्याचे श्रम वाचले व त्यांचा मूळचा पिंड चांगला, आचार उत्तम व वर्तन निर्व्यसनी असल्यामुळे त्यांची प्रकृती निरामय झाली; तशी ती झाली नसती तर ऋग्णाईत स्त्रीची काळजी बाळगून ३०-३५ वर्षे सतत लोकसेवा करण्याचे काम साधले नसते. कधी कधी त्यांना अर्षाचा विकार होत असे एवढेच काय ते. अतिश्रमाच्या कुपथ्याशिवाय त्यांनी प्रकृतीची हेळसांड केव्हाही केली नाही. या कुपथ्याबद्दल त्यांना क. जेकब यांनी पहिल्यानेच इशारा देऊन ठेवला होता. “मनुष्याचा मेंदू हा त्याच्या इतर कमी योग्यतेच्या अवयवांप्रमाणे अती श्रमामुळे क्षीण झालाच पाहिजे हे तुम्ही विसरता कामा नये.” तिकडे त्यांनी बहुतेक दुर्लक्ष केलेले दिसते. आपला सर्व काल त्यांनी उद्योगाला वाहिला होता. त्यात काही अल्पकाळ सोडावा लागेल; कारण १८५६ च्या १७ सप्टेंबरच्या रोजनिशीत गाण्याकडे सकाळी अर्धा तास लावलेला आढळतो. त्यांनी एकदा पुण्यास केरो लक्ष्मण छत्रे यांच्या घरी पेटी वाजविली. वसईस काही तास गंजीफांचा व रामबाळकृष्णांकडे बॅगटेलचा खेळ ते खेळले.

सतत श्रमाचा परिणाम त्यांच्यावर १८७३ सालाच्या सुमारास त्यांना नकळत झाला होता. जेकबसाहेबांना त्यासाली आपला फोटो काढून रावसाहेबांनी पाठविला होता. ते पाहून रावसाहेबांना त्यांनी लिहिले की हा फोटो कोणाचा आहे हे लिहिले नसते तर मला तो कुणाचा ते ओळखले नसते. तुम्ही आता पहिल्यासारखे चांगले दिसत नाही. काळजीने शिणल्यासारखे दिसता असा झालेला फरक नेहमी पाहत असणाऱ्या माणसास ओळखू येत नाही; परंतु फार दिवसांनी पाहणाऱ्यास तेव्हाच ओळखतो.

प्रियतम स्त्रीच्या रुग्णावस्थेच्या काळजीचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर झाला होता पण पत्नीच्या हयातीत त्यांना भासला नाही. तो त्यांच्या मागून भासू लागला. “माझे ठीक चालले आहे. जरी मी भिन्न भिन्न स्वरूपाची कामे हातात घेतली आहेत तरी मी जीवरूपी घोड्याला शक्तीच्या बाहेर दामटवीत नाही. असे खात्रीने सांगतो. अनेक वर्षे रुग्णाचे अंथरुणाशी तिष्ठत बसल्यामुळे माझी निद्रा कमी झाली आहे; व निद्राभंग हेच माझे मुख्य दुखणे आहे.” (१२.६.८०) तरी त्यांची उमेद मुळीच खचली नाही असे पुढील १६.७.८२ च्या माधवराव शिरगावकर यांना लिहिलेल्या पत्रावरून दिसते.

“तुमच्या शेवटल्या पत्राबद्दल आभारी आहे. ते खुद्द तुमच्यासारखे आहे- मर्दानी व खुल्या दिलाचे- जुना मित्र म्हणून तुम्ही जे केलेत ते करण्याचा तुमचा हक्कच आहे. धंद्याला धरून व व्यतिरिक्त काम इतके करावयाचे आहे की दुसरे काही मित्र अंगावर घेऊन काही चळवळ करतील तर मला आनंद होईल. माझा भाग मी उचलावयास तयार आहे. या खलित्याचा प्रत्यक्ष रीतीने शहरास धक्का बसत नाही. पण त्याचा परिणाम कॉर्पोरेशनवर चांगला होईल. काही झाले तरी आम्ही चळवळ केली पाहिजे व आमची असोसिएशन काम करण्याच्या स्थितीत आज मितीस असती- (कायदेशीर रीतीने ती जिवंत आहे)- तर तसे करणे माझ्याने तासात झाले असते. व्यर्थ खेद करण्यात अर्थ नाही. होण्यासारखे असेल ते मी करीन. मी मोठाल्या प्रश्नांसंबंधी काम करीत आहे. ते प्रश्न राष्ट्रीय महत्त्वाचे आहेत. रानाचे कायदे, कायम धान्याची पद्धत, शिक्षण, स्थानिक स्वराज्य, ड्रेनेज, स्पर्शजन्यप्रतिबंधक कायद्याचे उच्चाटन, शिवाय माझं ग्रंथलेखन.”

“एकंदरीत माझी प्रकृती फार चांगली आहे. व तुमचे पत्र आले म्हणजे उत्साह उत्पन्न होतो. वृद्ध मित्र बडबड करता त्याची माफी असावी. मी आळसात जन्म घालवितो असे तुम्ही म्हटले नाहीत व म्हणणार नाहीत. पण वर दिलेली यादी दीर्घायूला पुरेल अशी नाही का? तुमच्या सद्विच्छेबद्दल आभारी आहे. मला वृद्धपणा येत आहे म्हणून भीत नाही. कीर्तीमंदिरात प्रवेश करून घेण्यास जेवढी लायकी लागते तीहून अधिक लायकीची कामे जे माझे समकालीन लोक करतील असा भरवसा वाटत आहे, त्यांच्या पुढे मी असू शकेन.”

१८८५ च्या आरंभी सुद्धा त्यांची प्रकृती उत्तम होती असे पुढील बापूसाहेब आठल्ये यांना लिहिलेल्या पत्रावरून दिसते. कॉलेज सोडल्यावर मी ३४ वर्षे काम करीत आहे व आता मला आणखी ३० वर्षे काम करीत राहण्याइतकी तरुण मनुष्याची शक्ती आली आहे.” हातातील कामे त्वरित संपविण्यास रावसाहेब सांगत व त्याला कारण आयुष्य आता अल्प उरले आहे असे म्हणत. त्यावर कंटाळा आला की काय असे बापूसाहेबांनी एकदा विचारले. “आयुष्य अल्प असे म्हणतो म्हणजे मला कंटाळा आला आहे असे समजू नको. अद्यापि मी १५ तास काम करू शकतो.” २०.१.८५ मी थंड पाण्याचे सुख रोज अनुभवत असतो. (१२.५.८५ आठल्ये यांना पत्र) प्रकृती बिघडल्याचा पहिला उल्लेख तर्ते शास्त्री यांच्या पत्रात आढळतो.

“मला वातानं अग्निमांघ होते. जर लोह घ्यावा तर ज्वरांश येतो. स्वस्थ बसून रहावे ही मात्रा एका स्निग्ध विद्वानाने सांगितली; तसाच वेळ आहे. परंतु मुख्य व्यापार मानसिक श्रम. चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवत् दृढम्, तसेच नाहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्. यास काय इलाज!

संचिन्तयेत् भगवतश्चरणारावन्दम् हा सदुपाय सांगण्यास सुलभ असा तूर्त प्रसंग आहे.” २६.२.२५ चे पत्र. कित्येकांना चिंता उत्पन्न झाली असावी. “मला जरा गळाल्यासारखे वाटले परंतु लागलीच झोप आली. मुंबईस व पुण्यास स्वतःचे कल्पनेने काही बातमी उठवणारे लोक आहेत.” (२७.३.१८८५)

प्रकृतीत फरक झाल्याचा दुसरा उल्लेख ८.८.८५ च्या रोजनिशीत आढळतो. “आज सहज बापू (रावसाहेबांचा पुतण्या) टेबलाजवळ उभा होता म्हणून बोललो. मी शब्द ध्यानात ठेवला नाही- मला फार त्रास आला आहे. हे वाढतच चालले.

बापू-सोडावे! नाही कोण म्हणतो?

पुढे भाषण संपले. हाच गुरू- जो रोज माझ्या मदतीचा उपयोग करतो तोच हे बोलतो व ही खरी विचाराची गोष्ट आहे. मी इतकेच उत्तर दिले- प्रारब्ध.”

प्रकृतीत फरक झाल्याचा तिसरा उल्लेख रावसाहेबांच्या मि. आठल्ये यांना कलकत्याहून लिहिलेल्या २४.१२.८५ च्या इंग्रजी पत्रात आढळतो. “डॉ. डी कुना व डॉ. देशमुख यांना मी विचारले आहे म्हणून सांगा. त्याचप्रमाणे डॉ. खेरांनाही विचारले आहे म्हणून सांगण्यास विसरू नका. पहिल्या जोडीतील दुसऱ्यास सांगा की हॉयफोफॉस्फेटचे सरबत घेण्याचा क्रम तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे सुरू आहे. आता मलाही वाटू लागले आहे की सृष्टीकृत कायद्यांचे उल्लंघन अगदी अज्ञानतः माझे हातून झाले आहे त्याची क्षमा मला व्हावयाची नाही. नुसत्या जादूने प्रकृती सुधारावयाची नाही. तथापि गेल्या तीन आठवड्यांच्या अनुभवावरून वाटते की प्रकृतीत अद्यापि बराच राम उरलेला आहे. मी आता काही धार्मिक पद्धतीला, काही शास्त्रीय पद्धतीला अनुसरून प्रकृती स्वास्थ्याच्या लाभाकरिता यात्रेस निघणार आहे. याच लाभाला चिरंजीव बाळा वित्तलाभ म्हणत आहे. हा यात्रेचा बेत जरा खर्चाचा होणार आहे व तसा तो झालाच पाहिजे. कारण योग्याप्रमाणे एका वस्त्रानिशी सटकन पर्यटणार्थ निघण्याला मी आपणास नालायक करून ठेविले आहे. भेटीअंती आणखी कळेल. यानंतर पंचक्रोशीची यात्रा रावसाहेबांनी गाडीने केली. लोकांच्या भेटीचा त्यांना त्रास होऊ लागला होताच.” “मी येतो असे तुम्हाला कळविल्यावरसुद्धा लोकांना कळवू नये. त्याने उपाधी वाढतात.” (९.५.१८८५) असा कंटाळा येण्याचे कारण प्रकृतीत चलबिचल होय.

“माझी प्रकृती पुन्हा सुधारत आहे हे लिहिण्यास आनंद होत आहे. थंडी पडू लागताच मी पायी सहल करीत जाण्याची लांबी वाढवली आहे. त्याने मला बरे वाटत आहे. हायपोचे सरबत चालू आहे. त्याने क्षुधा प्रदीप्त करण्याची हमी घेतल्यासारखी दिसते. तथापि जो मी शरीरशास्त्राचे नियम इतके दिवस मोडीत आला, त्या माझ्या प्रकृतीविषयी निश्चित भविष्य करणे कठीण आहे.”

(२६.१२.८५ चे डॉ. डि. कूना यांना पत्र)

“अतिरिक्त श्रम करू नये. ते केल्याचा दंड मी आनंदाने भरीत आहे. पण यापुढे मात्र मी आणखी भर घालणार नाही. प्रकृतीकडे मुळीच लक्ष न देण्यापेक्षा उशिरा दिलेले बरे.”

इत्यादी पत्रांवरून असे दिसते की प्रकृती बिघडण्याचे कारण त्यांना कळून आले होते.

त्यांच्या प्रकृतीचे बरोबर निदान त्यांच्या नेहमीच्या डॉक्टरांना कळले होते. डॉ. भिकाजी यांनी त्यांना विश्रांती घ्यावयास सांगितले होते.

“तुम्ही समजता त्या रीतीची विश्रांती मी घेत नाही. मनास त्रास करून घेत नाही. यापुढे अधिक श्रम केले असता, थकवा येईल असे कळताच मी स्वस्थ बसतो. डोक्याला काम पुष्कळ आहे. शरीरालाही सोसेल तवढे आहे. मन फार व्यग्र झाले म्हणजे निद्रा स्वस्थ लागत नाही, त्याचप्रमाणे शारीरिक श्रम फार केले तरीही त्याचा मनावर परिणाम होतो. असा माझा दुहेरी अनुभव आहे”.

(१८.१.८६)

इतके माहीत झाले असून त्यांची काम करण्याची वृद्धी किंवा हौस कमी झाली नाही. काम नसले तरच त्यांना चैन पडत नसे.

“येथील (कलकत्याच्या) हवेत आकस्मिक फेरबदल होतात. त्यांचा माझ्या प्रकृतीवर परिणाम होतो तो समजतो. त्याहून जास्त, भरपूर काम नसल्याने जो होणार तो समजतो.” मग आपल्या प्रकृतीला रावसाहेब जपू लागले म्हणजे काम कमी करू लागले असे नाही. मात्र रात्री होणाऱ्या मेजवानीच्या वगैरे समारंभास जाण्याचे त्यांनी सोडून दिले. कलकत्यास असता त्यांचे मित्र आर. डी. मेथा यांच्या बरोबर त्यांच्या धाकट्या बोटीत बसून हुबळी नदीत तासभर कधी कधी सहल करून येत. तरी डॉ. डि. कूना यांनी रावसाहेबांची विश्रांतीविषयी पाठ घेतली म्हणून त्यांनी त्यांना पुन्हा पत्र लिहिले ते -

“मी कधी धाकट्या बोटीत बसून फिरते. कधी हवेतील उष्णता मोडून तीत थंडपणा आला तर पायी फिरावयास जातो. येथील माझ्या सहवासी मित्रांची संख्या नियमित आहे. फिरण्याचा व्यायाम चालू ठेवला आहे. विश्रांतीकाल मी वाचण्याकडे अथवा लघुप्रमाणात मनन करण्याकडे लावितो. पण मुळीच आपले ‘बटाट्या’प्रमाणे स्वस्थ बसण्यानेच मला आजार येईल. लघ्वर्थ म्हणजे ज्याला सोपे वाड्मय म्हणतात त्याने माझा धीर नाहीसा होतो. याचा अनुभव मी काही वर्षांपूर्वी घेतला आहे. मी मुंबईस परत आल्यावर गाडीत बसून मुंबईच्या बाहेर खुल्या प्रदेशात १०-२० मैल फिरावे व काही मैल पायीही चालावे असे मनात आहे. पण हे बेत अद्यापि स्वप्नवत आहेत. तुम्ही ते हातून खरोखर घडवून आणण्यास मदत केली पाहिजे. माझ्या मुलाचे ठीक चालले आहे. मेहरबानी करून माझ्या प्रकृतीत काय चलाबचल होते ती त्यास कळवू नका. त्याच्या विषयीचा माझा अंदाज चुकीचा नसेल तर माझ्या प्रकृतीविषयी तो फारच काळजी लावून घेते असे मला वाटते.”

(८.२.८६ चे पत्र)

पुढे मात्र सरकारी कामाखेरीज दुसरी कामे घ्यावयाची रावसाहेबांनी बंद केली; “तथापि जुनी कामे फार असल्यामुळे ताप होतो.” असे म्हणत.

विकृती बंद झाली असे त्यांना वाटले परंतु शक्तीचा न्हास वर्षभर होत होता. “क्षुधा सामान्य. सालगुदस्त थंडी सोसत असे तितकी सोसत नाही.”

“एकदा काशीस असताना आलेला ताप वाईट होता. एका अर्थी तो आला ते बरे झाले. त्याच्यामुळेच प्रकृतीचे निदान चांगले करता आले. सर्व प्रकारे ती सुधारेल अशी व्यवस्था करीत आहे. ‘अनायासन मरणम्’ कसे साधेल एवढाच प्रश्न सोडवावयाचा आहे, पण सुटत नाही. बनारसचे वैद्य म्हणतात ‘तुम्हाला तारुण्य प्राप्त करून देतो.’ ही त्यांची कल्पना मला आवडत नाही. तथापि माझा रोग ते बरा करीत आहेत तेव्हा स्वस्थपणे ते देतील ते औषध घेतले पाहिजे.”

या पुढील पत्रात उदासीनतेचा छटा फार येऊ लागला. “प्रकृती सुमारवट आहे. परंतु आता अनायासेन मरणम् विना दैन्यन जीवनम् याकडे लक्ष देण्याचा धर्म आहे. म्हणून पत्राच्या सरणीस उदासीनतेचा रंग येतो.” (वे. वामनराव जोशी यांना २०.१.८७ चे पत्र) “अशा रीतीने आणखी एक उन्हाळा गेला. तेवढ्याने मी पुष्कळ शिकलो. अजून एक शिकावयाचे आहे. काम म्हणजेच मला जिवंतपणा वाटतो. त्याच्या उलट अरेरे! सर्वच खेदकारक! मी त्यासच मृत्यू म्हणतो!!” (डॉ. डि. कूना यांना ३.३.८७ चे पत्र) “वैद्य यांचे म्हणणे अन्य मनोव्यापारात शिरावे तेच मला इष्ट आहे. परंतु एकदम घोडे भरधाव चालताना थांबविण्याचे जड पडेल. वामनरावजींच्या मते महिन्याने प्रकृती सुधारेल. तसे होवो. पण आता स्थित्यंतर पाहिजे.” (भास्करराव गाडगीळ यांना पत्र २.८.१८८७) सर्व पत्रे हातांनी लिहिण्याचा क्रम असे तो याच्यापुढे त्यांनी बंद केला.

“मी सांगून हे पत्र दुसऱ्याने लिहिले आहे त्याची माफी असावी.”

(१३.१.८८ चे राजेंद्रलाल मित्र यांना पत्र)

गोवर्धनदास खटाव हे जिमखाना काढीत होते त्यासंबंधी काम करण्याच्या आड प्रकृतीमान येत आहे असे रावसाहेबांनी त्यांना कळविले. २८.१.८८. “मी निराश झालो असे पत्रावरून वाटत असेल पण तसा नाही. पण फार आशाही वाटत नाही. भगवद्गीतेचा बारावा अध्याय वाचा. सामाजिक, नैतिक व राजकीय भूमीचा नकाशा काढताना आता पटावर बिंदू नवे घेतले पाहिजेत. मी प्रकृती राखण्याचे करीत आहे. तिचा न्हास करीत नाही. परिस्थिती बलवान आहे. पण तिच्यावर अंमल बसविन.”

(३०.४.८८ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

आता जबर खटपटी अगदी बंद केल्या होत्या. मि. वुड यांनी एक श्रमाचे काम करण्यास रावसाहेबांना विनंती केली होती. त्याला उत्तर असे मिळाले- माझ्याने होण्यासारखे असेल ते करण्याची माझी तयारी आहे. परंतु माझे नाव हल्ली कित्येक महिने आजारी मनुष्यांच्या यादीत आहे. माझा रोग अतिश्रम हा आहे. याला उपाय लोहाबिहा शिवाय पूर्ण विश्रांती हा आहे. हा शेवटला तर मला अगदी खपत नाही. पण काय करू! त्याचे पुढे हात टेकले पाहिजेत. २८.८.८८.

“बापू मला म्हणतात तुम्ही हल्ली निराश दिसता. असे दिसावयाला स्वर्गीच्या गंधर्वांलाही कधी कधी कारण घडते. पण मी सिसीफस^३ प्रमाणे काम करीत आहे. तसेच चालो! उद्योग म्हणजे सजीवता व सजीवता म्हणजे उद्योग.”

(४.५.८८ चे दाजीसाहेब खरे यांना पत्र)

कृष्णाजीपंत नूलकर यास प्रकृतीची स्वयंकृत उपेक्षा म्हणत. या सतत आरामनिरपेक्ष उद्यागाने उत्तम प्रकृती आता कायमची विशीर्ण झाली व मनाची तयारी यापुढे झालेली दिसते:- “माझ्या मुलाकरता आणखी काही वर्षे जगावे अशी इच्छा आहे व मला आशा वाटत आहे परंतु आयुष्याची दोरी जर तुटतच असेल तर माझी पूर्ण तयारी आहे.” (१६.९.८८ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र) “१८८८ च्या जून महिन्यापासून माझी प्रकृती अस्वस्थ आहे. तिचा शेवट ऑक्टोबर महिन्यात

दिवाळीच्या सुमारास झाला होता. श्रीरामाच्या कृपेने कालचक्र फिरून आता स्वास्थ्य झाल्यासारखे झाले आहे.”

या साली ऑक्टोबर महिन्यात रावसाहेब आपल्या वाड्यात पुण्यास राहत होते. डॉ. भिकाजी चोभे औषध देत होते. भूक लागू लागली. तीन मैल चालू लागले. संस्कृताचे वाचन सुरू केले व मुंबईस जाण्याचे मनात आणले. तो त्यांना मूर्च्छा आली व ज्वरही आला. ‘ब्राइटस् डिसीझ’ नावाचा रोग झाला होता. तेणेकरून लघवीतून आल्ब्युमिन म्हणून एक पदार्थ जाऊ लागला. त्यावर लोह व अभ्रक यांनी मुंबईस आल्यावर गुण येत होता. १८८८ च्या अखेर जुन्या कामाची व सरकारी कामाची व्यवस्था ती न होतील तर करून ठेवली होती. तरी काम अगदी टाकले नव्हते एवढेच नाही, पण बाहेर देशात काय चालले आहे तिकडेही लक्ष देत. त्रिविक्रमराव आठल्ये हे ब्रह्मदेशात जाऊन येथील लोकांस वर्तमानपत्रात लेख लिहून तिकडे व्यापारास बोलावित होते त्या गोष्टीकडेही रावसाहेब लक्ष देत होते.

“तुम्ही हकीकत लिहिली ती ऐकून आनंद झाला. इकडील लोक तुमच्यासारखे जाण्याजोगे जे असतील ते व्यापाऱ्याच्या निमित्ताने तेथे गेल्यास कोणता व्यापार ते करू शकतील ते लिहिण्याजोगे असल्यास लिहावे.”

(४.१.८९ चे पत्र)

कारण त्यांनी अजून धीर सोडला नव्हता. “माझी प्रकृती चांगली आहे असे म्हणवत नाही; परंतु माझा निश्चय झाला आहे. दिवसेंदिवस मी बरा होणार असा आग्रह धरला आहे.”

तर्तें शास्त्री यांना मुंबईला आणून डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांच्याकरिता व आपणाकरिता औषधे रावसाहेब करवीत होते. १८८९ च्या फेब्रुवारीत पुन्हा मूर्च्छा आली. तरी, “माझी प्रकृती बरी होईल अशी वैद्यांच्या तोंडची वार्ता आहे,” अशीच पत्रे जात असत.

“रामाची मर्जी असेल तसे होईल. काळ विपरीत दिसतो.”

(१०.२.१८८९ वै. जोशीबुवांस पत्र)

“श्रम करू नये व काळजी सोडावी. दुसरीनेच मला तडाका दिला आहे. या गोष्टीचा पुढे फायदा घेण्याचा विचार आहे. माझे दुखणे कठीण आहे. ही गोष्ट तुम्हापासून मला लपविता येत नाही.”

(नवलबिहारी वाजपेयी यांना पत्र)

आता भोवळ येऊ लागली व पाठ दुखू लागली. पुढे पुढे हृदय अशक्त झाले. रावसाहेबांनी फोटो काढून देण्याविषयी शिशिरबाबूंची विनंती मागे एकदा अमान्य केली होती. परंतु आता त्यांचे मित्र डा. कीर्तीकर यांनी विनंती केल्यावरून फोटो घेऊ दिले व त्यांच्या काही प्रतीही त्या प्रसंगाच्या स्मरणार्थ काढवून आणवल्या.

पुन्हा जरा बरे होऊन मार्च महिन्यात हायकोर्टात जाऊ लागले. तो तेथेच त्यांना त्याच महिन्याच्या २७ व्या तारखेस मूर्च्छा आली. बेशुद्ध अवस्थेत त्यांना घरी आणले. दोन महिन्याची रजा काढली,

तेव्हा शांताराम नारायण यांची नेमणूक त्यांच्या जागेवर झाली. न्या. कॅन्डी., न्या. जार्डिन, मि. फाक्स. इंग्रज व हिंदी मित्रांची समाचारार्थ गर्दी झाली. रस्त्यावरून गाड्यांच्या चाकांची कटकट होईल म्हणून शेजारच्या रस्त्यांवर गवत पसरविले होते. एप्रिल महिन्यात जरा बरे वाटले. स्टुडन्ट्स लिटररी आणि सायन्टिफिक सोसायटीच्या मुर्लीच्या शाळांच्या बक्षीस समारंभाच्या चिट्यासुद्धा रावसाहेबांच्या नावाने निघाल्या. पण ते फुकट होते. डॉक्टर होजेल, डॉ. देशमुख व डॉ. खेर यांचे प्रयत्न सर्व फुकट गेले. शेवटी मे. महिन्याच्या ९ तारखेस त्यांचा अंत झाला. अंतकालची एकच गोष्ट मोठी सांगण्यासारखी व विचार करण्यासारखी आहे ती अशी.

शेवटी रावसाहेबांना ताप १०८ डिग्री आला होता. त्या योगाने १२ तास बेशुद्ध स्थितीत होते. शेवट केव्हा होईल ते कळण्यासारखे नव्हते म्हणून जवळ एक-दोन विश्वासाची माणसे ठेऊन डॉक्टर मंडळी जरा गच्चीवर उकाडा फार होत होता म्हणून उघड्यावर जाऊन बसली. अंत इतका जवळ आला आहे असा संशयही आला नव्हता. मध्येच ऐकतात तो मोठ्यांनी उच्चारलेला 'राम' शब्द सर्वांच्या कानांवर त्रिवार पडला. चपापून जाऊन पहातात तो प्राणोत्क्रमण झालेले होते. जो प्राणी १२ तास मूर्च्छावस्थेत होता त्याची ती मूर्च्छा जाऊन ही प्राणोत्क्रमण वेळा आहे, आता परमेश्वर नामस्मरण करण्याचा क्षण आला आहे ह्याचे ज्ञान त्यास होऊन तीन वेळा रामनामाचा घोष करण्याचे त्यास सुचले! याचं नाव पूर्व पुण्याई! इहलोकीची तपश्चर्या! व परलोकाची आशा! भगवंतांनी म्हटले आहे.

अंतकालेच मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।

। यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परम गतिम् ॥

(भगवतगीता)

आपला शेवट असा होण्याची त्यांची इच्छा पहिल्यापासून होती. १८७१ साली आपली कुंडली एका विद्वान ज्योतिर्विदास त्यांनी दाखवावयास पाठविली. ती बरोबर एक प्रश्नांची यादी होती त्यात अन्ते नारायणस्मृतिः असा प्रसंग येईल की नाही हा एक प्रश्न होता. या त्यांच्या जन्मभर केलेल्या बलवत् इच्छेप्रमाणे त्यांना परमगती प्राप्त झाली असलीच पाहिजे यात संशय नाही. झाले! रावसाहेब आपल्या पुत्रास, ज्याला ते आश्रमातील तरुण आशा^x असे म्हणत असत, त्या आपल्या आवडत्या पुत्रास, आप्तेष्टांच्या थार परिवारास व ज्यांकरिता त्यांनी आपला देह जन्मभर झिजविला त्या आपल्या देशबांधवांत, ते मार्ग सोडून गेले. त्यांची सतेज मूर्ती, कंठाचा सिंहनाद व वाघाची चपलगती ही ज्यांना परिचित होती त्या आप्तेष्टांच्या पोटात जो कड त्यावेळी आला असेल त्याचे वर्णन करणे अशक्य आहे.

काही मृत्युलेखांचा सारांश पुढे दिला आहे त्यावरून भिन्न मतांच्या पुरस्कर्त्यांची मते रावसाहेबांच्या चारित्रपद्धतीविषयी कशी होती ते दिसून येईल.

मुंबई गॅझेट इंग्रजीचे भाषांतर

अंगची विद्वत्ता, कायदेपंडितांत उच्च पदवीची प्राप्ती, मुंबईच्या व कलकत्याच्या काउन्सिलात हातून घडलेली अद्वितीय कामगिरी, यांच्या योगाने प्रसिद्धी पावलेला एक मुंबईचा प्रमुख नागरिक रावसाहेबांच्या मृत्यूने नाहीसा झाला.

असा मनुष्य हातचा जाऊ देण्याची आमची सोय नव्हती. त्यांच्या पृथुविद्यालंकृत तीव्र बुद्धिला आपला प्रभाव दाखविण्यास त्यांच्या वकीलीच्या धंद्यात व कायद्याचे प्रमाणभूत ग्रंथ लिहिण्यात फार अवसर सापडला. पहिल्याने मुंबईच्या कायदे काउन्सिलात व नंतर वरिष्ठ काउन्सिलात आपल्या उद्योगाने व अनुभवाने रावसाहेब आपल्या देशबांधवांचा फायदा करू शकले. मुंबईच्या स्वतंत्र म्युनिसिपल संस्थेची उभारणी बळकट व सशास्त्र पायावर करण्यास यांनी साहाय्य केले. पुरातन धर्माभिमानी पक्षातले हे ब्राह्मण असून आपल्याप्रमाणे लोकहित करण्याची इच्छा असणाऱ्या सर्व मनुष्यांबरोबर सौहार्दाने काम करू शकत. याचे कारण त्यांच्या हृदयात सहानुभूती वसत होती व त्यांची बुद्धी सर्वग्रहणशक्तीसंपन्न होती. त्यांचे वाचन पुष्कळ असून त्यांचा खाजगी ग्रंथसंग्रह फार मोठा होता. त्यात पौर्वात्य विद्याविषयक पुस्तके, कायद्याची पुस्तके, पालमेंटचे रिपोर्ट व पाश्चिमात्य देशांतील तत्त्वज्ञानविषयक पुस्तके होती. संग्रहीत केलेली पुस्तके शोभेकरता कपाटात लावलेली नव्हती; पण उपयोगाकरता होती. असाधारण विद्वान इंग्रज गृहस्थासमुद्धा प्रसिद्धीस आणील इतके त्यांनी शेक्सपिअर, मिल्टन, स्पेन्सर व इतर इंग्रज कवी यांच्या कवितांचे ज्ञान मिळविले होते. वरील कवींच्या काव्यातील उत्तम उतारे ते तोंडपाठ म्हणत व त्यापासून त्यांच्या संवादी व सोत्साही मनास त्यातील सौंदर्य सौख्यकारक होई. हे उदार मताचे होते व यांच्या बुद्धिला आधुनिक उपयोगी वळण लागले होते. शेवटी शेवटी त्यांना असे वाटू लागले होते की आमच्या प्रगतीच्या आड येऊन जे लोक पूर्व संप्रदाय व आचार यांचा विचारच करीत नाहीत ते लोक तिला अप्रतिष्ठा आणतील. लोकांच्या मनाची तयारी झाल्याच्या अगोदरच जी सुधारणा लादावयास इतर लोक पाहत होते ती सुधारणा करण्याचे हळूहळू वाढत जाणाऱ्या लोकांच्या मतावरच ठेवण्याची त्यांची प्रवृत्ती होऊन सर्व चळवळीपासून ते साशंकपणे अलिप्त राहिले. रावसाहेबांचे बुद्धिसामर्थ्य अगोदरच मोठे होते. त्यांनी मोठे विद्याबल प्राप्त केले होते. व त्यात उत्तम शीलाची भर पडल्यामुळे दुसऱ्याने आरंभ केलेल्या कार्यास उचलून धरण्यापेक्षा आपणच आरंभ करण्याची त्यांची इच्छा दिसे. त्यांच्या मर्दानी स्वभावामुळे युरोपीयन समाजात त्यांनी पुष्कळ दृढ मित्र संपादन केले होते. त्यांचा स्वतंत्रपणाचा बाणा म्हणजे आपल्याच मताप्रमाणे वागण्याचा निश्चय अथवा हट्ट आहे असे म्हणण्याचा कित्येक वेळा पडणारा मोह जरी सदोदित बाजूला सारणे शक्य नव्हते, तरी रावसाहेबांच्या मर्दानी स्वभावामुळे त्यांच्यावरील स्वतंत्रपणाच्या बाण्यास युरोपीयन मान देत असत. श्रीमंत ब्रह्मकुळात जन्म घेऊन पेशव्यांच्या दरबारात त्यांच्या पूर्वजांनी मिळवलेल्या उच्च पदवीचा अभिमान बाळगणारे हे खरे हिंदू होते. अनन्यसाधारण बुद्धिमत्ता आणखी ज्ञानप्राप्ती यांच्या जोरावर यांनी आपल्या भाग्याचे मंदीर स्वतःच उभारले होते. सरकाराने त्यांची किंमत ओळखण्यात निर्मात्सर्य बुद्धी दाखविली होती. हे

आठ वर्षे मुंबई काउन्सिलचे सभासद होते व चार वर्षे वरिष्ठ काउन्सिलचे होते. सरकारी वकीलाचे जबाबदारीचे काम सरकारास समाधानकारक झाले व त्यांनाही प्रतिष्ठाकारक झाले. त्यांना रावसाहेब व सी. एस. आय या पदव्या दिल्या त्या त्यांच्या गुणांपुढे काहीच नव्हत्या. हिंदूधर्मशास्त्रावर यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांमुळे व तशीच इतर मराठीत व इंग्रजीत लिहिलेल्या ग्रंथांमुळे वाङ्मयविषयक कीर्ती यांना प्राप्त झाली आहे. अशा मनुष्याचे नाव बहुतकाळ राहिल.

टाइम्स इंग्रजीचे भाषांतर

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या मृत्यूने डॉ. ब्लेनी म्हणाले त्याप्रमाणे एक मुंबईच्या अखिल हिंदूसमाजाचा पुढारी नाहीसा झाला व त्याची जागा भरून घेणे अशक्य नसले तरी कठीण जाईल. दिवसानुदिवस नाहीसा होत जाणाऱ्या वर्गातील ते एक होते. हिंदूतील उत्तम हिंदू असून पाश्चात्य विद्येत त्यांनी दृढावगाहन केले होते. हिंदी लोकांना बुद्धिमतेबद्दल उतेजन देण्याची व बक्षीस देण्याची ब्रिटीश राज्यव्यवस्थेत दिसून येणारी जी निःपक्षपाती चाल आहे तिच्या योगाने हे फार पुढे आले. तरी पेशव्यांच्या घराण्याशी आपला संबंध होता हे ते कधी विसरले नाहीत. हिंदी वकीलांत यांनी पहिली पदवी मिळविली व सरकारी वकील होण्यापर्यंत वाढत गेले व यांना जर आणखी आयुष्य लाभले असते तर हायकोर्टाच्या जज्जाची पदवी यांना प्राप्त झाली असती. कायद्याच्या प्रश्नांत यांची कुशल मती चांगलीच चाले.

त्यांनी आपली जी रौप्य तुला केली ती त्यांच्या पूर्वजांस अधिक शोभली असती.

यांना मिळालेला फुरसतीचा अर्धवेळ यांनी राजकीय व शिक्षणविषयक सुधारणांचा पुरस्कार करण्यात घालविला व दुसरा अर्ध ज्या सामाजिक सुधारणेस दुसरे पुष्कळ त्यांचे सुशिक्षित देशबांधव अधिक मान देतात ती करण्याच्या प्रयत्नाचा अवमान करण्यात घालविला.

त्यांच्या उत्कृष्ट ग्रंथसंग्रहालयांत इंग्रजी सारस्वतातील उत्तम उत्तम ग्रंथ भरलले आहेत व त्यांचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला होता. तरी त्यांची प्रसिद्धी संस्कृत विद्येत उत्तम प्रवीणता मिळविलेले अशीच सर्व हिंदुस्थानभर होती. ह्यांची बुद्धी दृढसंकल्पवती, इच्छाशक्ती बलवती व मती विविधविषयाकर्षक आणि विलक्षण होती. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधून जे पहिल्याने बुद्धिमान विद्यार्थी तयार होऊन बाहेर पडले त्या सर्वांत यांच्याएवढा कदाचित दुसरा होऊन गेला नाही. विद्यादेवीपासून फायदा झाला हे ते कधी विसरले नाहीत. मुंबईच्या विश्वविद्यालयाची भरभराट व्हावी म्हणून आमरणात त्यांनी सारखे प्रयत्न चालविले होते, कॉर्पोरेशनच्या पूर्वी जे. पी. च्या समूहात व कॉर्पोरेशनची स्थापना झाल्यावर कॉर्पोरेशनमध्ये व टाउन काउन्सिलमध्ये काम करताना त्यांचेकडे पुढारीपण असे. x x x मुंबईच्या व कलकत्याच्या काउन्सिलात ते आपणास लोकांचे प्रतिनिधी समजून स्वतंत्र बाण्याने काम करीत. तत्त्वाकरता झगडण्यात ते कधी कधी पराकाष्ठा करीत; परंतु आपल्या सहकारी जनांचा मान ठेवीत आणि त्यांच्याशी सार्वजनिक वादात पडल्यावर कितीही मतभेद झाला तरी आपल्या प्रतिस्पर्धाशी जे त्यांचे खाजगी नाते असेल त्यात ते कधीही बिघाड

पाडू देत नसत आणि कदाचित याविषयी कालच मि. ऑलिव्हन्ट यांनी त्यांचा फारच प्रामाणिकपणे गौरव केला आहे. मि. ऑलिव्हन्ट म्हणाले, “आम्हा दोघांमध्ये पुष्कळ मतभेद होत असे तरी माझ्या मुंबईकर हिंदी मित्रांत रावसाहेबांच्याहून अधिक प्रामाणिक हितेच्छू झाला नाही. हिंदूधर्मशास्त्रावर त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ आधारभूत झाले आहेत. विविध मार्गांनी प्रसिद्धी मिळवण्यास वकिलीचा धंदा संभाळून वेळ तरी कसा मिळाला याला उत्तर डॉ. ब्लेनी यांनी दिले आहे.” डॉ. ब्लेनी म्हणाले “पहाटे ४ वाजल्यापासून निजावयाची वेळा होईतोपर्यंत ते एकसारखे कामात व्यग्र असत.” याच डॉक्टरांच्या अभिप्रायावरून आम्ही असे म्हणतो की हेच विश्रांत उद्योगसातत्य याचा मृत्यू लवकर ओढवण्यास कारण झाले. रावसाहेबांना भर घोसात मरण आले. रावसाहेबांची उत्तरोत्तर जी अभिवृद्धी होत गेली ती असे सांगते की बुद्धिमान हिंदी गृहस्थांस ब्रिटीश राज्यात फार वर चढता येत नाही ही जी काही लोकांची समज आहे ती खोटी आहे. पुढे मागे रावसाहेबांचे चरित्र लिहिण्यास एखादा त्या कामाला योग्य असा मनुष्य मिळेल व ते रत्नागिरीस इंग्रजी शाळेत जाऊ लागल्यापासून गव्हर्नर जनरलच्या सभेत त्यांचा प्रवेश होईतो जेवढा त्यांचा चरित्रभाग होईल तेवढा प्रसिद्ध होईल अशी आशा आहे.

इंदुप्रकाश इंग्रजीचे भाषांतर

या हिंदी समाजाच्या ज्ञानवृद्ध पुढाऱ्यांच्या मृत्यूचे वृत्त ऐकून या देशातील सर्व लोक गाढ शोकात निमग्न होतील. मंडलिकांची उदात्त व कीर्तीमान चारित्र्यपद्धती, सार्वजनिक हिताला जपण्यास रक्षापुरुषाप्रमाणे त्यांनी दाखविलेली जागरूक भक्ती व सर्वांत श्रेष्ठ असा त्यांच्या स्वभावात दिसून येणारा स्वातंत्र्याचा बाणा या गोष्टींनी सार्वजनिक कामे करणाऱ्या मंडळीत यांना अद्वितीयत्व प्राप्त झाले होते व भिन्न भिन्न लोकांच्या मनात त्यांना जितकी उच्च पदवी प्राप्त झाली होती, तितकी मिळणे फारच थोड्यांच्या नशीबी येते. यांनी विविध मार्गांनी आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने व सरळ भावाने देशसेवा केली व अमूक एक करणे सर्वथा उचित आहे अशी त्यांची खात्री झाली की ते ते निर्भयपणे करून टाकण्यास मोठ्या धीराने लढत असत. महाराष्ट्र मंडळीचे यांच्या मृत्यूने झालेले नुकसान बरेच दिवस भरून येणार नाही. महाराष्ट्र मंडळीत यांची जागा कोण भरील याचा शोध करणे व्यर्थ आहे. तेलंग हे उदयोन्मुख तारा आहेत. रावसाहेबाची पदवी प्राप्त होण्यास त्यांना अजून अवकाश आहे. तथापि सरकारी नोकरीची शृंखला तेलंगांच्या पदी न पडल्यामुळे स्वतंत्रपणे व निर्भयपणे हिंदी लोकांच्या हिताकरता लढण्यास योग्य असा एक पुरुष फक्त तेच आहेत. व आम्ही फक्त त्यांच्याकडेच बघत आहोत. गेल्या तीन वर्षे सामाजिक सुधारणेविषयी जो कडाक्याचा वाद सुरू होता त्यात मंडलिक यांनी जो पक्ष उचलून धरला त्याच्या योगाने काही ठिकाणी कित्येक लोकांचे मन त्यांच्याविषयी दूषित झाले आहे व त्यांनी काही कटू शब्दांचा उच्चार केला तो तसाच एका पूर्व काली अनुच्चारित होता. आमच्या मते या पूर्वग्रहप्रेरित प्रकाराला मुळीच कारण नव्हते. रावसाहेबांनी सुधारणेविषयी मनाची अधिक उदारता जर दाखविली असती तर अधिक सुधारणा

झाली असती तथापि अशी आशा व कुरकुर करण्यास आम्हास जागा नव्हती. कारण सामाजिक बाबतीत त्यांचे पुराणमतवादित्व ज्ञानोद्दीपित होते. एका काळी या बाबतीत आपल्या समकालीन मित्रांच्यापुढे यांनी आघाडी मारली होती पण त्यास आता तीस वर्षे होऊन गेली. स्त्रीशिक्षणाचे फायद्याविषयी व अवश्यकतेविषयी यांची एक वेळ खात्री झाल्याबरोबर ते नेहमीप्रमाणे निर्भय व सोत्साह अशा चित्ताने स्त्रीशिक्षणाचे कैवारी थोडे असता व त्यांच्यापुढे विकृत लोकमताचा डोंगर उभा असता स्त्रीशिक्षणाचे कार्य अंगावर घेते झाले. व सामाजिक बाबतीत समूल क्रांतिकारक झाले. काही दिवसांनी ज्ञानाच्या प्रसाराने काही लोक स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतीत त्यांच्याबरोबर आले व काही त्यांच्या पुढे जाऊन आधिकाधिक सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रतिपादन करू लागले. त्यापासून रावसाहेब परावृत्त राहिले. म्हणून काळही फिरला. इतर मनुष्य पुढे गेले व रावसाहेब जेथे होते तेथे राहिले. असे पाहिले म्हणजे सुधारणेचे बाबतीत एकवेळा ते समाजक्रांतिकारक कसे गणिले गेले व मागाहून पुराणमतवादी कसे गणले गेले त्याचा उलगडा होतो. सामाजिक सुधारणेसंबंधी त्यांची कामगिरी सर्वोत्तम नसली तरी राजकीय व शिक्षणविषयक व स्थानिक स्वराज्यविषयक व वाङ्मयविषयक त्यांनी जे कार्य विश्वविद्यालयात, कॉर्पोरेशनमध्ये, कायदेकानू करणाऱ्या सभेमध्ये विलक्षण उद्योगाने, उत्साहाने व निर्भयपणे केले, त्यामुळे त्यांचे सहकारी मित्रसुद्धा चाकत झाले, असा मनुष्य आमच्यातून गेला ही एक आमच्या राष्ट्रावर आपत्तीच कोसळली म्हणावयाची.

सुबोध पत्रिका इंग्रजीचे भाषांतर

जवळ जवळ तीस वर्षे रावसाहेबांनी विविधरीतीने या शहरांतील, इलाख्यांतील व देशांतील लोकांच्या हिताचे भिन्न प्रकारे हित करून लोकदृष्टी आपल्याकडे वेधून घेतली. रावसाहेबांचे नाव ज्याच्या तोंडी नाही असा एक बुद्धिवान पुरुष कोठेही आढळला नाही. इतक्या वर्ष सार्वजनिक कामे करीत असता त्यांचा सहवास असंख्य जनांशी आला. भिन्न भिन्न मताच्या लोकांनी त्यांच्यावर उलट सुलट टीका केली परंतु त्यांनी जे उत्तम शील दाखविले त्या बाबतीत शत्रू व मित्र हे दोघेही त्यांची प्रशंसा करते झाले. सामाजिक बाबतीत त्यांनी मारलेली आघाडी पुढे पुढे टिकली नाही. पुरातन सांप्रदाय व पूर्वग्रह यांना ते अधिक मान देऊ लागले. तरीसुद्धा रावसाहेबांची प्रशंसा करण्यास आमच्याजवळ पुष्कळ कारणे आहेत. व आमच्या देशबांधवांनी त्यांचा अभिमान बाळगण्याला ही कारणे आहेत. त्यांनी जी काही कामे केली ती त्यांच्या उद्यमसातत्याच्या, अद्वितीय संकेतानुवर्तनाच्या व नियमित सवयीच्या जोरावर केली. हे बहुतेकांस साधले नाही. या तिन्ही गुणांच्या अभावाविषयी त्यांचे इतर देशबांधव (सुशिक्षित धरून) प्रसिद्ध आहेत. हे तिन्ही गुण त्यांनी लहानपणीच प्राप्त करून घेतले होते. त्यांच्या वक्तृशीरपणाची किंमत लोकांना ओळखली नाही कारण त्या बाबतीत त्यांची वागणूक फार कडक होती. टॉड कृत विद्यार्थ्यांस उपदेश करणारे पुस्तक रावसाहेबांनी कॉलेजमध्ये असताना वाचिले व त्याचे त्यांनी भाषांतरही केले; परंतु स्वतःची सुधारणा करण्याचा त्यांचा निश्चय दुसऱ्या कोणी दाखविला नाही. त्याचप्रमाणे आपली मते लोकांना रुचली नाहीत तरी धीटाईने व अपूर्व स्वतंत्र बाण्याने लोकांपुढे आपल्या आशुप्रेरित भाषेत मांडावयास मागे घेतले नाही. या

गुणाची तारीफ युरोपियन लोकांनी केली आहे. कॉफर्ड प्रकरणाच्या बुडाशी हिंदी अधिकाऱ्यांचा भिन्नेपणा होता असा अभिप्राय सर आर. वेस्ट यांनी दिला. बहुतेक हिंदी लोकांत असणारा हा भिन्नेपणा रावसाहेबांत नव्हता. मनाचा निश्चय स्वतंत्रतेचा बाणा, नियमित सवयी व प्रबल इच्छाशक्ती या सर्वांची उदाहरणे मागे राहिलेल्या लोकांनी गिरवण्यासारखी आहेत. आधी कोणी अनुकरण करण्यासारखे होऊन गेले नाहीत अशी तक्रार करण्यास एटील सुशिक्षित लोकांना तक्रार राहिली नाही. ज्यांनी यांची मूर्ती प्रत्यक्ष पाहिली होती त्यांच्यावर यांचे वजन पडल्याशिवाय राहिले नाही व ते यांच्या उदाहरणाने प्रेरित झाल्याशिवाय राहिले नाहीत. अजून कित्येक पुढील पिढीतील लोकांच्या मनावर मंडलिकांच्या उदाहरणाने जसा ठसा बसेल तसा कोणच्याही परकीयाच्या उदाहरणाने बसणार नाही.

मराठा

इंग्रजीचे भाषांतर

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या मृत्यूचे वृत्त ऐकून अखिल हिंदी समाजाला आकस्मिक धक्का बसेल. एक मोठा मनुष्य गेला व तसा दुसरा केव्हा मिळेल ते कळत नाही. त्यांची नुसती स्थानिक कामगिरी लक्षात घेतली तरी फक्त तिच्यामुळेच आम्ही त्यांची स्मृती सन्मानपूर्वक जागृत ठेवावी एवढा तिचा आमचेवर हक्क आहे. परंतु रावसाहेबांचे कार्यक्षेत्र फार विस्तृत आहे. भिन्न भिन्न समाजातील लोक, म्हणजे पारशी, मुसलमान, गुजराती, दक्षिणी व युरोपियन हे सर्व या विद्वान ब्राह्मणाच्या स्वतंत्र बाण्याची प्रामाणिकपणाची व उद्योगाची तारीफच करीत. मतभेद -जो आताशा दुर्दैवाने अधिकाधिकच उक्तरूढ होत आहे तो त्यांचा व इतर कोणाचा नव्हता असे नाही; पण कसेही असले तरी ज्यांच्याशी त्यांचा मतभेद असे त्यांनी असे मोकळपणे कबूल केले आहे की प्रामाणिकपणा व प्रबल इच्छाशक्ती हे या पुरुषाचे मुख्य गुण होते. त्यांच्या लोकप्रियतेचे रहस्य याहून खोल आहे. परायत्त असल्यामुळे दक्षिणी ब्राह्मणाचे या दिवसात जेव्हा व्यक्तिशः निर्दलन होत आहे, जेव्हा भिन्ना, अधृतिमान, धाडसाशिवाय लोभी व वरिष्ठाचे अनुकरण करणारा अशा विशेषणांनी त्याची निंदा होत आहे तेव्हा ज्याच्या अंगी सलपिशिस, व्हरो आणि मसीनास यातील प्रत्येकाचे सदगुण व सर्वांची कीर्ती अशी वसत होती त्या पुरुषाकडे अभिमानाने वळण्यात मोठे सुख होत आहे. परायत्ततेचे बंधन तोडून आपल्या शीलाच्या जोरावर ते प्रसिद्धीस आले. उच्च कुलाचा अभिमानी, जसा बहिरंगाने तसा अंतरंगाने हिंदू, स्वाभिमानी, दुसऱ्यास आज्ञा करण्यास जन्मलेला, पण कोणाची ऐकावयास न झालेला हा पुरुष आमचे कलकत्तेकर समकालीन व्यवसायबंधू म्हणाले तसा ज्या जातीने एकदा मोगलांच्या हातातून राज्यसत्ता हिरावून घेतली व अधिक प्रबल शक्ती जर हिंदुस्थानात मध्ये पडली नसती तर जिने सर्व हिंदुस्थानचे राज्य संपादन केले असते त्या जातीचा योग्य प्रतिनिधी होता. असल्या व्यक्तींनी राष्ट्रास सजीवता येते. राष्ट्राचे शील बनते व राष्ट्र इतिहासप्रसिद्ध होते. रावसाहेबांत दोष नव्हते असे म्हणण्याचा आमचा अभिप्राय नाही. कोणताही मानव दोषरहित नाही. पण रावसाहेबांच्या दोषांचे मूळ त्यांच्या प्रबल इच्छाशक्तीत होते. दिव्य दृष्टीच्या बुद्धिमान मनुष्यास जे दोष प्रबल मनाच्या पुरुषात आढळतात ते दोष रावसाहेबांत होते.

परंतु हे दोष, हल्लीच्या शिक्षणविषयक व राजकीय परिस्थितीत आमच्या अंगी मनाच्या दुर्बलतचे, अस्थैर्याचे व नेहमीच भीतीने तोडी करीत सुटण्याच्या सवयीचे जे दोष खेळत आहेत त्याहून बरे.

रीस आणि रयत इंग्रजीचे भाषांतर

या देशाच्या दुसऱ्या बाजूस म्हणजे पश्चिम इलाख्यात मृत्यूने एवढी मोठी व्यक्ती हिरावून नेली आहे की अजून दीर्घ काल त्यास पुन्हा कापणी करावयास नको. आमच्यातील ज्ञानर्षी आमच्यातून निघून गेले. यांच्याहून एखादा वयोवृद्ध असेल परंतु तो यांच्या प्रसिद्धीप्रत पावला नाही. मंडलिक हे पोथ्या घेऊन कोणात बसणारे पंडित नव्हते अथवा अज्ञातवासात राहून आपल्या लोकहितच्छेचे संगोपन करीत बसणारे लाजाळू मुत्सद्दी नव्हते, अथवा आपले वक्तृत्व व राजकीय ज्ञान निनावी पत्रं, वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध करीत जन्म जन्म घालवणारे प्रकाशक नव्हते. हे सार्वजनिक कल्याणाला वाहिलेले स्वतंत्र पुरुष होते. हे लोकांचे पुढारी व प्रतिनिधी म्हणून प्रसिद्ध होते व लोकांना मान्यही होते. ते काही बोलावयास निघाले की त्यांना श्रोते मिळत एवढेच नाही परंतु लोक आपण होऊनच त्यांना बोलायचे आमंत्रण देत. ब्रिटीश अंमलाखाली हिंदूभूमीचे पुत्र ज्या पदाची प्राप्ती आपणास व्हावी अशी कायदेशीर इच्छा धरू शकतील त्यापदाची प्राप्ती आपणास व्हावी अशी इच्छा त्यांनी केली व ती सफल झाली. केवळ हिंदी मनुष्यास मुत्सद्याचे जे स्थान प्राप्त होणे शक्य आहे ते त्यांना मिळाले होते. त्यांना कोणी दाबू शकला नाही किंवा मागे लोटू शकला नाही. ते स्वतः अप्रसिद्ध राहाणारे पुरुष नव्हते. किंवा त्यांना तसे ठेवणे इतरांना शक्य नव्हते. त्यांच्या अंगी पौरुषहीन त्वरा नव्हती अथवा अपरमित अहंकार नव्हता. स्वतःची योग्यता ते जाणत होते. व तेवढी प्राप्त करून घेतल्याशिवाय ते स्वस्थ बसणारे नव्हते. स्वतःविषयी असलेल्या आपल्या मताचा अंगिकार दुसऱ्यांनी करावा अशी ते आशा करीत. आपले हक्क काय आहेत ते पुढे आणण्याची संधी कधीही वाया जाऊ देत नसत. काली-अकाली, उठल्या-बसल्या उगाच आपण पुढे यावे म्हणून सामान्यजनांप्रमाणे वलगना करीत सुटणारे हे नव्हते. हे व्यवहारज्ञान प्राप्त झालेले ब्राह्मण होते. परकीयांच्या सेवेत राहून यांना शिस्त प्राप्त झाली होती. हिंदू लोकांचे चातुर्य व सदसन्निर्णयशक्ती यांच्या अंगी नसती तर हे एवढ्या पदास ब्रिटिश राज्यात पोहचले नसते. ब्रिटिशांस अनाहूत संघर्षण आवडत नाही. तसा प्रकार या ब्राह्मणाच्या हातून एखादेवेळा घडता तर यांच्या नशीबाची वाढ तेथेच खुटली असती. यांचे वय पूज्यावस्थेला पोहोचले होते. यांचे शरीर भव्य, वर्ण गोरा, आकृती मनोहर व व्यक्ती ऐश्वर्ययुक्त होती. सारांश ते आमच्यातील सन्मान्य महर्षी होते. हे आम्हा मानवाचे राजेच होते. यांच्या देशबांधवास जेवढे राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले होते तेवढ्यावरून पहाता ब्रिटीश साम्राज्यात सर्वांत प्रसिद्ध असे हे मुंबई इलाख्यात एकच होते. ख्रिस्तोदास पॉल यांच्यानंतर मुत्सद्यांचेच हेच प्रमुख होते. कित्येक महत्त्वाच्या बाबतीत वरील बाबूपेक्षा हे वरचढ होते. यांचे राजकारण निष्कलंक होते. यांनी राजकारणाचा दर्जा वाढवला, यांनी पारावर उभे राहून प्राकृतजनांस उच्च स्वरात आपले वक्तृत्व दाखविले नाही किंवा प्राकृतजनांत चळवळ केली नाही. तथापि, ते देशाभिमानी होते. सार्वजनिक

प्रश्नांचा नीट विचार करणारे होते. आपणास जे वजन योग्य रितीने प्राप्त झाले आहे त्याची जबाबदारी ओळखून जे लिहावयाचे व बोलायचे ते ते लिहीत असत व बोलत असत.

यांना संस्कृताचे, गणिताचे, विशेषतः हिंदूधर्मशास्त्राचे व सामान्यतः कायद्याचे ज्ञान होते व देशाचे पूर्णपणे ज्ञान होते. पुष्कळ खात्यात फिरून व काम करून सार्वजनिक विषयांवरील चर्चेला यांनी महत्त्व आणले होते, असा मनुष्य कोणत्याही देशात विरळा व या देशात तर अधिकच विरळा. कारण यथे खऱ्या बुद्धिमत्तेचा अभावच आहे; विशेषतः पुरतेपणी मिळविलेल्या माहितीचा अभाव आहे. जसे ख्रिस्तोदास पॉल यांचे चरित्र ब्रिटिश राज्यावर शोकावह टीका करित आहे तसेच यांचेही करित राहिल. हे आमच्यातील उत्तमातले होते; मोठ्या बुद्धिमंतातील होते व महाराणी सरकारच्या विस्तृत साम्राज्यातील सुप्रतिष्ठितातले होते. जितके त्यांना वाढू दिले तितके हे वाढले. कारण हे लोकांना मान्य झाले व सरकारास मान्य झाले तरी यांना अगदी मोठ्या यशाची प्राप्ती झाली म्हणजे कसली झाली? तर मुंबईस सरकारी वकील- एक लहानसा प्रांतिक कायद्यासंबंधी अधिकारी- या नात्याने यांनी आपले निष्कलंक चरित्र व उज्ज्वल नोकरी पुरी केली. तिसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत हे मुख्यप्रधान झाले असते व पौरात्य प्रदेशात प्रस्थापित झालेल्या दुसऱ्या युरोपियन राष्ट्राच्या अंमलात यांचा प्रवेश कॅबिनेटमध्ये झाला नसता तरी प्रधान मंडळात झाला असता.

हिंदू पेट्रिअट

इंग्रजीचे भाषांतर, कलकत्ता

वि. ना. मंडलिक यांचा जन्म महाराष्ट्रात एका प्रांतिक सुभेदाराच्या उच्च कुळात यांचे नाव सुचवीत आहे त्याप्रमाणे झाला. रावसाहेबांना त्यांच्या जातीत व समाजात मोठी मान्यता होती. आपल्या अंगी असलेल्या बुद्धिसामर्थ्याने व शीलाने ते अखिल देशबांधवांस मान्य झाले होते. मराठ्यांचे दाक्षिण्य यांच्यामध्ये असल्याने आपल्या देशबांधवांच्या पक्षाचे समर्थन त्यांनी चांगले केले. यांच्या अंगी नव्या पिढीचे दोष नव्हते. आपणास ते सुधारकही म्हणवीत नसत व मी देशाभिमानी आहे असेही प्रकट करित नसत. त्यांच्या वाटोळे पसरलेल्या सुधारकांविषयी त्यांच्या मनात सहानुभूती नव्हती. धार्मिक सुधारणेचा उपयोग स्वहित साधण्याकडे त्यांनी करून घेतला नाही. धर्माचा व नीतीचा ज्यांनी नुसता व्यापारच मांडला त्यांचा हे द्वेष करित. त्यांना प्रतारणा किंवा ढोंग आवडत नसे. परंतु ते खरे देशाभिमानी व खरे सुधारक होते. त्यांनी स्वतःची व आपल्या निर्माणकर्त्याची प्रतारणा केली नाही. यात त्यांच्या सर्व गुणांचे सार आले. त्यांना गूढ हिंदूधर्मशास्त्र अवगत झाले होते. आणि त्यांनी केलेले मयूखाचे इंग्रजी भाषांतर त्यांच्या हिंदूधर्मशास्त्रातील प्रवीणतेची साक्ष देत आहे.

अमृतबझार पत्रिका

इंग्रजीचे भाषांतर

विश्वनाथ नारायण यांच्या मृत्यूने आमचा एक खाजगी मित्र, एक देशाभिमानी पुरुष, एक विद्वज्जन व एक मुत्सद्दी असा नाहीसा झाला. कदाचित हल्लीच्या काळातील सर्वांत मोठा हिंदू

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ६५३

नाहीसा झाला. कितीही गूढ प्रश्न निघाले म्हणून ज्यांची सुसंस्कृत मती कुंठीत होत नसे व ज्यांच्या बुद्धित अगाध सामर्थ्य असे त्या ऋषींची व ज्यांचा वर्ग आता दिवसानुदिवस नाहीसा होत आहे त्या ब्राह्मणांची आम्हाला हे आता आठवण करून देत आहेत. एक राष्ट्रीय पुरुष-परमार्थाने राष्ट्रीय असणारा पुरुष नाहीसा झाला. हे खरे हिंदू होते व यांना हिंदूमध्ये कसले पुरुष निर्माण होऊ शकतात त्यांचा नमुना म्हणून पृथ्वीतलावर कोठेही नेऊन दाखविता आले असते. त्यांच्या हिंदूधर्मशास्त्रावरील ग्रंथ त्यांचे नाव सदोदित राखील. हा प्रचंड ग्रंथ या प्रचंड बुद्धीच्या पुरुषास शोभेसा आहे. पुष्कळ बाबतीत व दिसण्यातसुद्धा बाबू भूपदेव मुकर्जीशी यांचे साम्य होते. आमच्या देशाच्या उद्दाराविषयी आम्ही तासाचे तास भाषण करण्यात यांच्याशी घालविले आहेत. आम्हाला यांच्यासारखा दुसरा आता कसा मिळेल!

मुंबई युनिव्हर्सिटी

दुसऱ्या वर्षी झालेल्या पदवीदानसमारंभाच्या वेळी डॉ. मकिकन यांनी व्हाइस चॅन्सेलर या नात्याने पुढे दिल्याप्रमाणे भाषण केले.

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक फार दिवसांचे सेनेट सभेचे, तिला भूषविणारे अलंकारच होते. ते नाहीसे झाल्यामुळे सर्व समाज दुःखाकुल झाला आहे. आमच्या सभांत हजर राहून जे आपल्या बुद्धिमत्तेने त्या सभांची प्रतिष्ठा वाढवीत व त्यातील विद्याविषयक वादविवादास भारदस्तपणा व गौरव प्राप्त करून देत त्यांना आम्ही आता अंतरलो! ते स्वतः विद्वान होते. विद्वानांचे पोशिंदे होते. केवळ संसारिक सुखाच्या मागे न लागता मनुष्याच्या पुढे उच्चतर ध्येय आहे व त्या ध्येयाची भक्ती कशी करावी व ज्या बौद्धिक देणग्या परमेश्वर मनुष्यास देतो त्यांचा उपयोग विद्येच्या अभिवृध्यर्थ कसा करावा ते या विश्वविद्यालयांतून बाहेर आलेल्या विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या उदाहरणाने त्यांनी दाखवून दिले आहे. या उदाहरणाला त्यांच्या साध्या राहणीने व स्वतंत्रतेच्या बाण्याने फारच किंमत आली आहे. सरळपणा, साधेपणा, प्रामाणिकपणा, कर्तव्यपरायणता हे त्यांचे गुण ज्या मनुष्यांचा त्यांच्याशी मोठा मतभेद असे त्यांनासुद्धा स्पष्टपणी दिसून येत. अशा काही त्यांच्या चरित्रांतील मुख्य मुख्य स्वरूप दाखविणाऱ्या गुणांची आम्ही आज प्रशंसा करित आहोत.

मुंबई म्युनिसिपालिटी

म्युनिसिपालिटीच्या कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष मि. ग्रिअरी दुःखप्रदर्शन करताना म्हणाले:- रावसाहेबांनी आपल्या दीर्घ सन्मान्य हयातीत या शहराची व या इलाख्याची वाखाणण्यासारखी सेवा केली. वकील मंडळाचे ते एक पुढारी होते व कायद्याच्या प्रश्नांत त्यांचे मत प्रमाणभूत होते. या इलाख्याच्या कायदे काउन्सिलात मनुष्या-मनुष्यातील व्यवहारांच्या ज्ञानाने व स्वतःच्या बुद्धिमत्तेने पुष्कळ कामगिरी ते करू शकले. अव्यंग व्यवहारज्ञान, अश्रांत उद्योग, व्यापक दृष्टी व प्रामाणिकपणा या गुणांच्या योगाने त्यांना मोठा मान मिळाला व लोक व सरकार या दोघांच्या विश्वासास पात्र झाले. हे फार विद्वान होते. त्यांच्यासारखे हिंदूधर्मशास्त्राचे ज्ञान इतरांत वारंवार आढळत नसे. वरिष्ठ

कायदे काउन्सिलात त्यांची जी नेमणूक झाली ती या प्रांतातील लोकांतून पहिलीच झाली. स्थानिक स्वराज्याच्या अभिवृद्ध्यर्थ त्यांनी खूप मेहनत घेतली व शहाणपणाच्या सुधारणा करण्याकरता अविस्मृत स्थैर्य दाखविले. १८७२ साली म्युनिसिपॅलिटीचा नवा कायदा करण्यात आला व शहरवासीयांचे अधिकार वाढविण्यात आले तेव्हा त्या कायद्याचा मसुदा तयार केल्यावर सरकारने त्यांचे मत विचारले होते, त्याचा फार उपयोग झाला. या दिवाणखान्यात आपल्या नगरवासी बंधूस आपल्या अनुभवाचा व दृढ निर्णयशक्तीचा फायदा यांनी दिला. म्युनिसिपॅलिटीचा कायदा घडत गेला तेव्हा यांनी आपला वेळ खचून त्याला चांगली आकृती देण्याकरता त्या कामात लक्ष घालून चांगला सल्ला दिला. जर परमेश्वराने त्यांना आणखी आयुष्य दिले असते तर त्यांनी आमच्या सभांस हजर राहून आपल्या सहानुभूतीने मोठा पाठिंबा दिला असता. त्यांचा मृत्यू आम्हाला दुःखग्रस्त करित आहे व त्यांच्या गुणांस मान देण्याकरता ही कॉर्पोरेशनची सभा काही कामकाज केल्याशिवाय तहकूब करण्यात येत आहे.

डॉ. ब्लेनी यांनी या प्रसंगी केलेल्या भाषणाचा सारांश-

माझा व रावसाहेबांचा निदान एक पाव शतक वर्षे ऋणानुबध होता व प्रथम वयात त्यांनी दाखविलेला उद्योग नवल वाटण्यासारखा मला दिसला असे मी कबूल करतो. यांना फारच कामे पडे हे आज पुष्कळ दिवस लोकांच्या दिसण्यात आले व जशी वर्षे लोटत गेली तसे त्यांचे ते काम वाढतच गेले व वाढता वाढता त्या कामाखाली ते चेंगरून गेले याविषयी मला संशय नाही. काही दिवसांपूर्वी त्यांचे आरोग्य राखून आयुष्याची वृद्धी होण्याकरिता त्यांच्या प्रकृतीची काळजी वाहणाऱ्या मित्रांनी त्यांना अगदी कळकळीने सांगितले की तुम्ही सार्वजनिक चळवळीतून आपले अंग काढून घ्या. मनास व शरीरास विश्रांती द्या. अशी विश्रांती अवश्य आहे. मित्रांच्या या सर्व विनवण्या मागे सारताना जरी वृद्धदशेबरोबर रांगत येणारा अशक्तपणा त्यांना भासत होता तरी त्यांनी सार्वजनिक हिताच्या कामी नागरिक या दृष्टीने आपले असलेले कर्तव्य जेथपर्यंत हातून होत आहे तेथपर्यंत सतत करित राहण्याचा व ते सोडून विश्रांती न घेण्याचा आपला निर्धार व्यक्त केला. सर्व परिश्रमाचा त्याग करून प्रकृतीकरता विश्रांती घेण्याचे त्यांनी नाकारिले. एवढेच नाही पण आपले परिश्रम इतके सपाट्याने चालू ठेविले की त्यास एक क्षणाचीही फुरसत उरत नसे. मी माझ्या स्वतःच्या माहितीवरून असे सांगतो की ते पहाटे ४ वाजल्यापासून रात्री निजेतोपर्यंत एक सारखे उद्योगांत व्यग्र असत. कॉर्पोरेशनमध्ये आणखी टाऊन काउन्सिलमध्ये जितक्या वर्षे यांचा संबंध होता तितक्या वर्षे यांनी आस्थेने काम केले. हा त्यांचा गुण त्यांच्या इतर कामांतही दिसून येत असे. त्यांची निर्णयशक्ती फार निर्दोष असे. त्यांच्या प्रामाणिकपणाविषयी कोणी शंका घेऊ शकला नाही. त्यांच्या मतांत स्वतंत्रतेचा बाणा फार दिसत असे. म्युनिसिपॅलिटीच्या अभिवृद्ध्यर्थ ज्या लोकांनी उद्योग केला त्यांचे हे म्होरके होते. त्यांनी या कॉर्पोरेशनमध्ये जी जी मते दिली जी जी भाषणे केली ती ती सर्व म्युनिसिपल संस्थांच्या अभिवृद्ध्यर्थ व स्थानिक स्वराज्याचा कायदा यशस्वी करून दाखविण्याकरिताच दिली व केली. या बाबतीत त्यांच्या अंगात मला इंग्लिशमनची हिंमत दिसून येते. आमचे अध्यक्ष म्हणाले त्याप्रमाणे त्यांनी आपली विद्वत्ता व व्यक्तिशः आपले

विशेष व्यवहारज्ञान दाखविले. त्यांच्या सहानुभूतीचे स्वरूप मग कसे होते? तर असे म्हणा की ते ज्या जातीत उत्पन्न झाले होते तिचेच एकटीचे ते पुढारी होते असे नव्हे तर संबंध हिंदू समाजाचे पुढारी होते.

मुंबई सरकार

मंडलिकांच्या कुटुंबास झालेल्या दुःखाबद्दल नामदार गव्हर्नर साहेबांच्या अन्डर सेक्रेटरींकडून एक दुखवट्याचे पत्र नामदार गव्हर्नर साहेबांच्या आज्ञेवरून आले होते.

हायकोर्ट

कोर्ट उघडल्यावर मुख्य न्यायाधीश सर चार्लस सार्जट, वकिलांना उद्देशून म्हणाले: तुमच्या मंडळांतील एकाच्या- म्हणजे रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या मृत्यूविषयी दोन शब्द बोलण्याची संधी घ्यावी असे मला वाटते. नवा व जुना काळ यांच्यामधला एक दुवा त्यांच्या मरणाने नाहीसा झाला. त्यांचा उमदा स्वभाव व स्वतंत्र बाणा व काही विशिष्ट विषयांत त्यांची विद्वत्ता- जी हल्लीच्या शिक्षण पद्धतीमुळे दिवसानुदिवस हळू हळू कमी कमी होत-जात आहे अशी मला भीती वाटते ती विद्वत्ता- या गुणत्रयामुळे सर्वजण त्यांना मोठा मान देत. आम्ही त्यांना सर्वोत्तम रीतीने मान देत आले व गृहस्थहो तुम्हालाही त्यांचा अभिमान होता हे मी निःसंशयपणे सांगतो. या चिरपरिचित ठिकाणी त्यांच्या दर्शनाच्या अभावामुळे आम्हाला बरेच दिवस दुःख होईल.

रत्नागिरी

रत्नागिरीस दुःखप्रदर्शनार्थ मोठी सभा झाली तेव्हा तेथील कलेक्टर डॉ. पोलन यांनी भाषण केले ते : एक खरा खरा पुढारी, आपल्या अंगच्या शीलाने विशिष्टपणा पावलेला, सर्वसंरक्षक व्यवहार ज्ञानाने संपन्न असलेला, व जसे फक्त महात्मेच आढळून येतात तसा साध्या वागणुकीनेच उदात्त दिसणारा एक मनुष्य रावसाहेब मंडलिक यांच्या मृत्यूने नाहीसा झाला म्हणून सर्व हिंदुस्थानास दुःख होत आहे. विशेषतः रत्नागिरी आपला एक पुत्र नाहीसा झाला म्हणून शोकग्रस्त झाली आहे. हा पुत्र तिला गर्व बाळगण्याला हेतू झाला होता. याने जिल्ह्यातील प्रत्येक तरुणाला अनुकरणाकरता उदाहरण घालून दिले आहे. लहानपणापासून आपल्या वक्तृशीरपणाने व काळाच्या पद्धतवार वाटणीने व स्वतंत्र बाण्याने मंडलिक हे प्रसिद्धीस आले असे ज्यांची ज्यांची त्यांच्याशी ओळख होती त्यांनी त्यांनी प्रथित केले आहे. या विशिष्ट गुणाचा अनुभव मला स्वतःला आला होता. सरकारचा अंडर सेक्रेटरी असता मी मंडलिक यांना त्यांच्या घरी भेटावयास गेलो. वास्तविक पाहिले असता दुसऱ्या सर्व अंडर सेक्रेटरींप्रमाणे मला माझ्या महत्त्वाची जाणीव होती तरीही मला गेल्याबरोबर त्यांची वाट बघत बसावे लागले. मी तेथे गेल्यावर चांगली पुस्तके ज्यात संग्रहीत केली आहेत अशा त्यांच्या स्वतःच्या बसायच्या जागेत मला नेण्यात आले. तेथे पंधरा-वीस मिनिटे काढल्यावर मंडलिक स्वतः आले व थोडक्यात म्हणाले की, तुम्हाला तिष्ठत बसावे लागले याबद्दल मला क्षमा करा. हा वेळ मी सहसा पूजेत घालवीत असतो तथापि भेटीकरता संकेत वेळ जर

ठरवून घेतली असती तर मी अगदी नेमक्या वेळी आलो असतो. भाषणास आरंभ केल्यावर पाच मिनिटांतच आपली बुद्धिमत्ता, दूरदर्शीत्व व व्यवहारनैपुण्यही त्यांनी माझ्या निदर्शनास आणून दिले. एटिक बुद्धिमत्ता अंगी असण्याचा जो रत्नागिरीकरांचा उपजत हक्क आहे तो त्यांच्या अंगी होता. एटिक बुद्धिमत्ता हे शब्द मी मुद्दाम वापरले आहेत कारण ज्याप्रमाणे युरोपातील बुद्धिमत्तेचे आगर म्हटले म्हणजे (एटिका) ग्रीस प्रदेश त्याप्रमाणे हिंदुस्थानातील (एटिका) ग्रीस प्रदेश म्हणजे रत्नागिरी होय. रत्नागिरीच्या ब्राह्मणांत असलेली प्रतिविषदता व कार्यवाहकता हिंदुस्थानात इतर कोणत्याही लोकांत दिसून येत नाही. मी रावसाहेब मंडलिक यांना काउन्सिलच्या दरबारात व कायदे करणाऱ्या निवडक मंडळात बोलताना पाहिले तेव्हा त्यांच्या संयुक्तिक, स्पष्टार्थ व वक्तृत्वपूर्ण वादशक्तीने थक्क झालो होतो. मंडलिक हे सरकारला पुष्कळ कामांमध्ये सल्ला देण्याच्या कामी येत. विशेषतः रत्नागिरीसंबंधी व त्यातूनही खोतीसंबंधी. मंडलिक यांनी हे विशेष यश मिळविले परंतु त्याचा लाभ होण्याइतकी त्यांची योग्यताच होती. त्यांनी यशाची प्राप्ती हटकून संपादन केली हे खरे. पण ती करताना ते मोठा उद्योगही करीत. त्यांच्याजवळ जवळच्या लोकांनासुद्धा ते सन्मान्यच वाटावेत असे काही त्यांच्यामध्ये विलक्षण गुण होते. म्हणतात की महात्म्यास सर्वत्र मान असतो. नसतो तो त्याच्या देशात किंवा त्याच्या घरात; परंतु या नियमाला रावसाहेब अपवाद होते. ते आपल्या घरात मान असलेले, आपल्या गावात मान असलेले, आपल्या नगरात मान असलेले असे महात्मे होते. याला पुरावा त्यांच्या संस्मरणीय गुणांस मान देण्याकरता आज जी सभा भरली आहे तीहून दुसरा मोठा पुरावा देण्यास नको.

मार्टिन वुड ५

हिंदी पौरुषेयाचा दुर्मिळ नमुनाच रावसाहेब विश्वनाथाबरोबर नाहीसा झाला. त्यांच्यामध्ये गुणदोषांचे विलक्षण समतोल आस्तित्व होते. त्यांच्या काही खासगी व सार्वजनिक आयुष्यक्रमाकडे पाहिले म्हणजे कित्येक बाबतीत ते एका पिढीने आमच्यामागे पडलेले दिसत व कित्येक बाबतीत एका पिढीने पुढे गेलेले वाटत. त्यांच्या मस्तकात उत्पन्न होणाऱ्या विचारांची घटना चक्रवर्ती नृपतीला उचित अशी होती. त्यात पुष्कळ शहाणपणा व कदाचित त्याहून पुष्कळ मानीपणा होता. ते मुत्सदी नव्हते पण त्यांना मुत्सद्याचा धंदा चांगला साधला होता. संघटित रचना करण्यात त्यांचा हात धरणारा साऱ्या देशात दुसरा नव्हता. त्यांना नेता म्हणावे तर त्यांची सहानुभूती सर्वांकडे सारखी नव्हती. त्यांच्या मताप्रमाणे ते खरे देशाभिमानी होते व त्यांनी काउन्सिलात व कॉर्पोरेशनमध्ये उत्तम कामगिरी केली. त्यांचे खासगी वर्तन अगदी कित्ता घेण्याजोगे होते असा सार्वत्रिक समज आहे. मत्सर वाढण्यासारखी नाहीतरी त्यांना अनन्यसाधारण पदवी समाजात प्राप्त झाली होती. सर्वांत एक विलक्षण गोष्ट ते हौसेने मला सांगत ती अशी की त्यांचे मित्र पारशीच अधिक आहेत; परंतु कुसेही असो हा सदैव अविश्रांत श्रम करणारा प्राणी निघून गेल्यावर त्याच्याशी जुनी भांडणे उकरून काढून त्याला का त्रास द्यावा! त्याच्या आत्म्यास शांती मिळो व त्याची स्मृती सदैव राहून त्याचा सन्मान होवो!

(हिंदुस्थानातील प्रत्येक वर्तमानपत्रात मृत्युलेख येऊन गेले. त्यातील अर्थ वर दिलेल्या उताऱ्यात कमी-अधिक मानाने आहे तसाच असल्यामुळे त्यांचे उतारे दिले नाहीत.)

गोविंद रामचंद्र गरूड यांच्या अध्यक्षतेखाली धुळे येथील नगरवासीजनांची सभा भरली होती. तिने रावसाहेबांच्या चिरंजीवांस दुःखवट्याचे पत्र पाठविले होते. 'होते हिंदूत हिंदू' इत्यादी शोकमय कविता त्या सभेत प्रारंभी म्हटल्या गेल्या त्यांची प्रत सोबत होती.

रत्नागिरी खोती असोसिएशन, मुंबई नेटिव्ह डिस्पेन्सरी (व्यवस्थापक मंडळी), हिंदू बेरियल ग्राउंड कमिटी, गोरक्षक मंडळी मुंबई, फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूट, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, हिंदू यूनियन क्लब मुंबई, सातारा सार्वजनिक सभा मुद्दाम खास सभा, भरवून, पुणे सार्वजनिक सभा, श्रीमंत गंगाधरराव उर्फ दादासाहेब चिटणीस यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेली नागपूर वक्तृत्वोत्तेजक सभा, गोपाळराव हरी भिडे यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेली नागपूर येथील शहरवासीजनांची सभा, ब्राह्मण सभा मुंबई, व हरिश्चंद्र आर्य विद्यालय मेवाड (उदयपूर), दापोली तालुक्यातील शाळामास्तर यांची सभा ३० संस्थांनी दुःखप्रदर्शित ठराव करून रावसाहेबांचे चिरंजीव बाळासाहेब मंडलिक यांना दुःखवट्यांची पत्रे आली.

व्यक्तिशः पत्रे अनेक आली. त्यात श्रीमंत पतंगशहा जव्हार संस्थानचे राजे, यांचे पत्र आले होते.

हरिश्चंद्र कार्यालयातील विनायक शास्त्री यांनी संस्कृत श्लोक सभेत रचून म्हटले होते त्यांची एक प्रत त्यांनी पाठविली. नागपूर येथील नारायण वामन टिळक यांनी 'गेले ते नच परतून येती' या शब्दांत शोकप्रदर्शन करणाऱ्या कविता रचून पाठविल्या.

धारवाडकरांची नेटिव्ह जिमखान्यात सभा भरून तिने एक दुःखवट्याचे पत्र पाठविले होते. त्यात भाविकपणा फार आहे. रावसाहेब राजमान्य व लोकमान्य होते असे म्हणून त्यांचे गुणवर्णन करताना शोक अनावर झाल्यावर असे म्हटले आहे की, आमचे आयुष्य देऊन रावसाहेबांचे आयुष्य वाढले असते तर आम्ही दोन दोन वर्षे दिली असती. पुढे रावसाहेबांच्या चिरंजीवांस आग्रहाची अशी विनंती केली आहे की, तुम्हाला पुत्ररत्न होईल त्याचे नाव विश्वनाथ ठेवा म्हणजे तो आज्ञाप्रमाणे पराक्रमी निघेल.

। वसत पूर्व दिशेत न जो गुणा॥
॥ (हिणविती किति पश्चिमिचे जन!!!)॥
। अवरितश्रम उद्यम तो तुझा ।
॥ बघुन कौतुक वाटत इंग्रजा ॥ १॥
। कृतनिश्चयपालनव्रती ।
॥ तवतुल्या गमते तुझी रती ॥
। नरपुंगव तूच बा खरा ।
॥ न नमलास जन कधीं नरा ॥ २॥
। न अधिकारबला कधि वांकले ।
॥ स्वजनसंकटि आईचि जाहलें ॥

। हृदय आर्यजनोद्धरण सदा ।
 ॥ तवचि तत्पर नीतिविशारदा ॥ ३ ॥
 ॥ अविदितबीज न विप्रतेज झाले ।
 ॥ म्हणुनि तुवां भुवनास दाखवीले ।
 ॥ उचित वास तुझाहि आश्रमांत ।
 ॥ विहित तुझी गणना ऋषीश्वरांत ॥ ४ ॥

इत्यादी कविता प्रोफेसर दामोदर गणेश पाध्ये एम. ए. यांनी नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये प्रसिद्ध केल्या.

। गेला प्रताप शिखि हा विझुनी तुषारें ।
 ॥ या टिट्टीभे उपसिला जलधी कसा रे ॥
 । हा लोपला, नवल! सूर्यचि अल्प हाते ।
 ॥ हा सागरी ढकलिला गिरी, लेश वाते ॥ १ ॥

इत्यादी कविता प्रसिद्ध कवी विठ्ठल भगवंत लेंभे यांनी आपल्या 'कृतान्त कैतव' नामक काव्यात प्रसिद्ध केल्या.

। गणती न होय इतुकी असताही पाठ पुस्तकें, ज्याने ।
 ॥ नामसहस्र हरीचे जावे घोकीत नित्य नेमाने ॥ १ ॥
 । होती स्वकीर्ती पृथिवीपर्यटनाते करुनि जरि आली ।
 ॥ भावे प्रदक्षिणा जो वृंदादामोदरास तरि घाली ॥ २ ॥
 ॥ नागविली ही धरिणी जाणत असताहि आळसं सारी ।
 ॥ जो धनराशि लुटाया करुन तुला भिक्षुकांस पाचारी ॥ ३ ॥
 । तो विश्वनाथनारायणनामक गुणकरंड चोरून ।
 ॥ गेला कृतान्ततस्कर घेउनियां आमच्या समोरून ॥ ४ ॥

इत्यादी निंदागर्भ व्याजस्तुतीमय कविता शोकरसकाव्यनिर्माणनिपुण कवी गंगाधरपंत मोगरे यांनी प्रसिद्ध केल्या.

○

संदर्भ टिपा -

१. हा एक सरकारी खलिता असावा.
२. मुंबई असोसिएशन
३. तातरस प्रांतांतील या ग्रीक मनुष्यास सक्त मजुरीची शिक्षा दिलेली होती. ती प्रमाणे त्याने एक मोठ्या वजनाचा दगड डोंगराच्या पायथ्यापासून वर शिखरापर्यंत लोटात न्यावयाचा होता व तो पुन्हा खाली ढकलून दिल्यावर पुन्हा वर लोटीत न्यावयाचा होता; म्हणजे याच्या या कष्टावह कामास अंत नव्हता.

४. Young hope of the Hermitage.
५. हे टाइम्सचे एडिटर होते व रावसाहेबांच्या मित्रांपैकी होते. त्यांनी हा लेख इंडियन स्पेक्टेटर पत्रात छापिला होता.

पत्रव्यवहार

Of all arts, in which the wise excel, Nature's chief master piece is writing well.

(Sheffield, Duke of Bukingham shire)

। प्राज्ञाः कलासु सकलासु यशोऽतिरिक्तम् ।
॥ सम्पादयन्ति सततं किल यास तासु ॥
। यो सुटुलेखनकलेति निरूपिता सा ।
॥ श्रेष्ठा विनिर्मितिरह भुवने विधातुः ॥

(वरील इंग्रजी ओळींचे भाषांतर- स्वकृत)

रावसाहेबांचा पत्रव्यवहार म्हणजे एक त्यांच्या आयुष्यातील चिरस्मरणीय महत्त्वाची बाब होय.

पत्रव्यवहार नित्य कर्मापैकीच एक आहे असे समजून तो ते फार आस्थेने करीत असत. ते म्हणत पत्रव्यवहार हा पैशाच्या व्यवहारातील दुसऱ्याकडून घेतलेले कर्जच आहे. जसे पैशाचे कर्ज हसा न दिल्याने वाढत जाते तसे उत्तर न लिहिल्यामुळे पत्रव्यवहाराचे कर्ज वाढत जाते. नोकरीत असता सरकारी काम व इतर व्यवसाय करूनही उत्तर पाठविण्यास रावसाहेबांना वेळ मिळे, म्हणून भास्कर दामोदर पाळंदे यांनी एका १८.१.१८५६ च्या पत्रात आश्चर्य प्रदर्शित केले आहे. त्याचे निराकरण रावसाहेबांनी बाळकृष्ण शास्त्री बापट यांना लिहिलेल्या २.१.१८७६ च्या पत्रावरून होईल- मी हे पत्र ३ वाजता पहाटेस लिहित आहे, कारण काल रात्री मी ८ वाजून २० मिनिटांनी झोपी गेलो होतो.

रावसाहेबांचे मोडी व मराठी व इंग्रजी अक्षर वळणदार होते. परंतु त्यांना एका मुख्य गोष्टीची उणीव भासत होती ती ही की कोणत्याही कामास त्यांना पुरेसा वेळ मिळत नसे म्हणजे थोडक्या वेळात पुष्कळ काम करावयाची त्यांना जी सवय लागली होती व तीही लहानपणापासून- तीमुळे त्यांना जी त्वरा करावी लागे ती त्यांच्या अक्षरातसुद्धा विशेषतः मोडी अक्षरात उतरत असे. एकदा कागदावर पेन ठेविले की ते आतील शाई सरेतो उचलायचे नाही. अशा बेतामुळे व एखादे

मराठी अक्षर अथवा शब्द मोडी पत्रात येई, त्यामुळे कित्येकवेळा यांचे अक्षर वळणदार असून अभ्यस्तासही लागवयास जड जाई. २३.१२.५२ च्या पत्रात नानांनी त्यांना सूचना केली होती ती अशी - “आजपर्यंत तुमची पत्रे आली ती बहुतेक चालीवरून लावून वाचितो. तत्राप प्रतिपत्री काही मजकूर लागत नाही असे होते. आणि समई कोठे कामाचा मजकूर असून लागला नाही म्हणजे नीट नाही. कालचे पत्री विकृतीचा काही पर्याय लिहिला असून काहीच चौघांस न लागला. त्यास आमचीच परीक्षा जाहली असे नाही. यास्तव तुम्ही स्वतः लिहिल्यास मजकूर थोडा लिहावा परंतु मोठे अक्षर व वेगळे असे लिहावे. गणोबास अक्षरशहा सांगण्यास मोकळा करावा. एरव्ही त्याजकडून लिहून, पुरे मात्र करीत जावे.”

पत्र लिहिताना रावसाहेबांना त्वरा जरी आवरली नाही तरी पत्र लिहिणे ते ते चांगल्या कागदावर समांतर ओळीने व सफाईने लिहीत. आतील अक्षरांची मोडणी ढळू देत नसत. आत मुद्याचा तेवढाच मजकूर लिहीत. कधी कधी मनोभावना प्रदीप्त झाल्यावर उच्च भाषा वापरण्यात येई तरी पाल्हाळाला थारा मिळत नसे. पत्र लांबत चालले तर, “मी आता आगव्यान लावले आहे असे तुम्हाला वाटेल म्हणून आखडते घेत.” असे लिहून पत्र लागलेच पुरे करीत. वेळ नसल्यास अवश्य तेवढ्याच शब्दांत अवश्य तेवढाच मजकूर लिहून झाल्यावर पत्र लागलेच पुरे करीत. “आज स्पेशल कोर्ट बसावयाचे आहे म्हणून तूर्त नमस्कार.”

अशा व्यवस्थित रीतीने चालवलेल्या पत्रव्यवहाराचे संरक्षण करण्यात त्यांनी अत्यंत काळजी घेतली होती. १८५२ सालापासून शेवटच्या दिवसापर्यंत आपण लिहिलेल्या पत्रांच्या स्थळप्रती व त्यांची उत्तरे नियमाने रावसाहेब संग्रहीत करून ठेवीत. ?

पहिल्याने टपाल खात्याची व्यवस्था आता आहे तितकी उत्तम नव्हती. त्यामुळे टपालाची एक पृथक वही घालून तीत पत्रांची नोंद करून ठेवीत. तीत तारीख, वाह्यनाम, पत्ता, टपाल हांशील इतके लिहून त्यावर पोस्टाचा छाप घेत. त्यातील १८५३-५४ सालातील काहीची नोंद मुद्दाम दिली आहे. तीवरून कोण गृहस्थ त्यावेळेस पत्रव्यवहार करणारे असे त्यांचे दृढ स्नेही होते व काय हुद्यावर होते ते दिसून येत आहे.

वासुदेव बापूजी कानिटकर-असिस्टंट सर्व्हेअर, बिल्डर, गिरगाव, मुंबई.

हरी केशवजी - ट्रान्स्लेटर, सदर दिवानी अदालत, मुंबई.

नारायण बल्लाळ लिमये - एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई.

गणेश वामन गानू - लायब्रेरियन, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी एस्प्लनेड, मुंबई.

मुकुंदराव भास्कर - इन्टर प्रीटर, स्मालकाज कोर्ट, कुंभार तुकडी ओळ, मुंबई.

भास्कर दामोदर पाळंदे - रेव्हेन्यू डिपार्टमेंट सेक्रेटरीअट, खत्तरआळी, मुंबई.

कृष्णाजीपंत नूलकर - पॉलिटिकल एजन्सी, मांडवी

महादजी वासुदेव बर्वे - एल्फिन्स्टन कॉलेज.

महादाजी विष्णू पेंढारकर- एल्फिन्स्टन कॉलेज.

गणपतराव भास्कर - एल्फिन्स्टन कॉलेज.
 हरी जनार्दनजी - सरकारी वकील, सदर दिवानी अदालत.
 जॉन हार्कनेस - प्रिन्सिपाल एल्फिन्स्टन कॉलेज.
 जेकब - पोलिटिकल एजंट, भुज. रजेवर आस्ट्रेलियात.
 विनायकराव भागवत - एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई.
 बाळाजी बाळकृष्ण लिमये - शिरस्तेदार सदर अदालत.
 रामचंद्र कृष्णाजी बाळ - हेड अकाउंटंट कस्टम हाऊस मुंबई.
 श्रीधर मोरेश्वर पंडित - १४ रेजमेंट कराची.
 पांडुरंग बाळकृष्णाजी - इंजीनयर ऑफीस कराची.
 मुनशी नंदराम - सिंध नॉर्मल स्कूल.
 ललुभाई मन्छाराम - ट्रेझरर कलेक्टर अहमदाबाद.
 कृष्णाजी बापूजी बाळ - नॉर्मल स्कूल कराची.
 इत्यादी पुष्कळ.

अशा वह्या १८५३, १८५४ व ५५ च्या सालात ठेवलेल्या होत्या. पुढे त्यांची आवश्यकता पोस्टाची अधिक चांगली व्यवस्था झाल्यामुळे नाहीशी झाली असावी. नंतर बरीच वर्षे वर तारीख मांडून खाली ज्यास पत्र लिहिले त्याचे नाव व काय लिहिले त्याची अत्यंत संक्षिप्त नोंद रोजनिशीत आरंभीच्या पानावर लिहून ठेवीत व शेवटी दर महिन्यास किती पत्रे लिहिली ती लिहून वर्षअखेरच्या पत्रांची संख्या लिहून ठेवीत, एकदा काही कारणामुळे काही पत्रांची स्थळप्रत करायची राहिली म्हणून ती पत्रे ज्या गृहस्थास पाठविली होती त्यांच्याकडून प्रती काढून घेण्यास रावसाहेबांनी परत मागविली होती. (वि. प. वैद्य यांना १६.६.७३ चे पत्र) एक-दोन ठिकाणी बारनिशीत शोरा आढळतो की या तारखेच्या गोळे यांच्या पत्रावर उत्तर पाठविल्यामुळे बार नाही. (३०.४.१८७६)

रावसाहेब प्रवासात असले म्हणजे त्यांना मुंबईहून तेथील कामकाजासंबंधी पत्रे येत असत त्यांची जी उत्तरे पाठवावी लागत त्यांची नक्कल करून ठेवायला वेळ मिळत नसे. म्हणून मुंबई येथील कारकुनाच्या मनात जे काय पत्र रावसाहेबांना लिहायचे असेल ते कागदाची उभी घडी घालून त्याच्या डाव्या बाजूच्या अर्ध्यात एक, दोन, तीन असे आकडे विषयक्रमाने घालून त्यांना लिहून पाठवायला सांगत व आपण त्याच कागदावरील दुसऱ्या म्हणजे उजव्या बाजूच्या अर्ध्यात क्रमवार उत्तरे लिहून तेच पत्र मुंबईस पाठवून दप्परी राखून ठेवीत.

विचारलेल्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळतील अशी तजवीज करण्याकरता याच युक्तीचा आदर करीत म्हणजे सदरहूप्रमाणे कागदाची उभी घडी घालून अर्ध्यात १२ असे आकडे घालून डाव्या बाजूवर प्रश्न लिहून पाठवीत व उजव्या बाजूवर त्यांची उत्तरे मागवीत.

पत्रे व उत्तरे आपण वेळेवर पाठवितो ती वेळेवर पोहोचली की नाही हे त्यांच्या मालकास कळावे म्हणून रावसाहेब कधी कधी पत्र किंवा उत्तर लिहिण्याची वेळ देत असत. “आताच साडेसहा वाजले आहेत. तेव्हा हे उत्तर उद्याच्या टपालातून जाईल.”

व्यवस्थितपणे पत्रे लिहिण्याची सवय नवीन पिढीला लहानपणापासून लागावी अशी रावसाहेबांची इच्छा असे. “तुमचे ३ ऑगस्टचे पत्र पोहचले. तेच पुनः मोठा कागद घेऊन चांगल्या लेखणीने सावकाश, सुवाच्य व वळणशुद्ध लिहावे.”

(घरी असलेल्या पुतण्यास पत्र)

पत्र अगदी लहान मुलाचे आहे किंवा दुसऱ्याच्या पत्रात त्याचा निरोप आहे, त्यास उत्तर लिहिण्याची जरूर नाही, असे समजून त्याच्या पत्राची किंवा निरोपाची लघु गणना रावसाहेबांनी कधी केली नाही. “चिरंजीव सीताराम”^३ यांना आशिर्वाद सांगावे. अद्यापी सर्वनामाचा उपयोग बरोबर करता येत नाही व अक्षर अगदी वळणशुद्ध नाही. गंजीफांची पेटी पाठवितो पण खेळातही नियम पाहिजे.”

पत्राचे उत्तर लिहिताना काही लेखक प्रश्नांची उत्तरे लिहित नाहीत व निष्काळजीपणा दाखवितात. अशा इसमास तसे न करण्याबद्दल रावसाहेब खुबीने लिहीत. “तुमच्या लिहिण्याच्या शैलीवरून माझे पत्र अर्ध्या पानावर उत्तरास जागा ठेवून असावे असे अनुमान निघते. तसे असल्यास, तुम्ही उत्तर लिहिताना माझे पत्र जमा धरून उत्तर लिहावे.”

(वामनराव मंडलिक रावसाहेबांचे पुतण्ये यांना पत्र)

पत्र लिहिण्याबरोबर रावसाहेबांना उत्तर हवे असे. “चारंवार लिहिण्यास आयुष्य फार नाही.” (स. काणे यांना १०.६.७३ चे पत्र) अगदी रिकामपणचे असे रावसाहेबांचे कधी पत्र नसे. तरी एखादेवेळी काही नुसता शिष्टाचार म्हणून पत्र लिहावे लागे. त्यात तसाच बेताचा मजकूर असे. पण तोही वाचकास काही बोधपर असे. “मेहेरबान x x दोस्ता x x सलाम दिगर. आपणासारखे चार दोस्त आहेत, शोभा आहे. प्यार मोहबत असावी हे किताबत.” (८.२.८५ चे बाबासाहेब खोत विंधणेकर यांना पत्र) यात मित्रभावपोषक दोन खुबीचे शब्द आहेत हे रसिक जाणतीलच.

लिहिता वाचता येणाऱ्या लहान मुलापासून तो अगदी वृद्ध माणसापर्यंत, अशिक्षितापासून तो महामहोपाध्याय पदवी मिळविलेल्या शास्त्र्यापर्यंत, किंवा अनेकविद्यापारंगत प्रोफेसरापर्यंत, अकिंचन मनुष्यापासून तो मोठ्या संस्थानिकापर्यंत, त्यांच्या घरच्या गड्यापासून तो अतिश्रेष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत सर्व तऱ्हेच्या लोकांना, स्वधर्मियांना व परधर्मियांना पत्रे लिहिण्याचा रावसाहेबांचा परिपाठ होता; तरी जो मायना ज्यास शिष्टाचारप्रयुक्त असेल तो ते लिहित असत. वडिलांच्या वेळेपासून जे गावावर कारकून होते त्यांना तीर्थस्वरूप राजमान्य राजेश्री असा मायना लिहून वडिलार्जित स्नेहाबद्दल प्रेमयुक्त पूज्यता दाखवीत.^४ अशा वर्तमाने वडील मनुष्याच्या मनातील अपत्यस्नेह दृढ करून ठेवीत.

याप्रमाणे पत्रात मायने लिहायचे ते जेथल्या तेथे लिहीत. ते आज प्रचारात नाहीत. ते सर्व गोळा केले तर एक मायन्यांचे पुस्तक होईल.

काशीतील महान विद्वान पंडित बालसरस्वती बाळशास्त्री बुवा रानडे यांच्यासारख्यांना पत्र लिहिताना मायना तर यथास्थित असेच. शिवाय आतील भाषा फार विनयशील असे. बरोबरी करणारे पद 'तुम्ही' किंवा अहंपणा दाखविणारे पद 'मी' ही पत्रात मुळीच येत नसत. तिकडून सांगणे येईल तसेच होईल.' असले शब्द योजण्यात येत. बाळशास्त्री माटे, पुणे, यांना लिहिलेले पुढील पत्र वाचण्यासारखे आहे. "उत्तर देणे ते माझे कारकून बळवंतराव जोशी यांना दिले म्हणजे ते रवाना करतील अथवा ते जवळ बसून लिहितील. प्रत्यक्ष दर्शन नसताही पत्र लिहितो, त्याचे कारण दूर नाही. आपले शिष्य गणेश शास्त्री तर्ते यांच्या वर्गातील मी आहे म्हणून माझा एकप्रकारचा निदान परोपकारार्थ आचार्यांकडे येण्यापुरता थोडासा हक्क आहे. इतके कळवून कृपा असावी हे मागतो इ." ३०.१२.८२

इंग्रजी जाणणाऱ्यास इंग्रजीत पत्रे लिहित. निव्वळ मराठी, गुजराती अथवा हिंदी जाणणाऱ्यांना अनुक्रमे मराठीत, गुजरातीत अथवा हिंदी भाषेत पत्र लिहित. महान पंडितांना संस्कृतमध्ये पत्रे लिहित. मुंबईचे विद्वान धर्मगुरू गट्टलालजी महाराज, बुंदीचे राजे ज्यांच्या पदरी विद्वान शास्त्री असत ते, व काही शास्त्री यांना संस्कृतमध्ये पत्रे लिहित.

जुन्या पद्धतीच्या लोकांना पत्र लिहिताना पत्रावर तारीख न घालता मिती घालित व साध्या वारांच्या नावाबद्दल इंदुवार, भौमवार इ. संस्कृत नावे घालण्यास विसरत नसत.

पत्रलेखन ही कला आहे. ती रावसाहेबांना एखाद्या आनुवंशिक गुणाप्रमाणे लभ्य झाली होती व त्यांनी ती श्रमाने पूर्णत्वास नेली होती. ज्यास पत्र लिहायचे असेल त्याला आपला अर्थ समजेल अशा त्याच्या नेहमीच्या भाषेत रावसाहेब पत्रे लिहित यामुळे ती अगदी हृदयंगम व सुखदायक होत. ज्यास पत्र लिहित त्याच्या हृदय-तंत्रीची लागलेली तार नेमकी हलवून तीत स्वतःच्या भावनांशी संवादी भावना उत्पन्न करण्याची हातोटी त्यांच्या पत्रात दिसून येते. हे त्यात उत्तम बुद्धिमत्तेचे, व्यवहारज्ञानाचे व मार्मिकपणाचे लक्षण दिसून येत आहे. एखादा ईश्वरभक्त, संस्कृतज्ञ नसल्यास त्याच्या पत्रात तुकाराम, रामदास यांच्या सुबोध कवितांचा निर्देश असे. रामसत्ता करील ते खरे इत्यादी वाक्ये असत. ठाकूर देवळातील बुवास राम करील ते खरे असे लिहित. यांचे एक कारकून फारशी शास्त्रवचने जाणणारे नव्हते. त्यांनी काही अन्यायाची सूचना केली होती म्हणून त्यांची कान उघाडणी करावयाची होती. नित्य परिचयाच्या संताकडे बोट दाखवले आहे ते फार खुबीचे आहे. "आणि दुसऱ्यास ताप देऊन आपण निरपराधी म्हणविणे असल्या कृतीस टेका दिला नाही म्हणजे गावच्या कुळावरील वजन जाणार! याला गोरा कुंभार काय म्हणेल?" (४.३.८६)

एक स्नेही संस्कृतज्ञ नव्हते. परंतु त्यांची महाराष्ट्र साधू-संतांवर भक्ती होती. त्यांचे चिरंजीव दुर्धर व्याधीने ग्रस्त झाले. मानवी उपाय थकले तेव्हा त्यांना रावसाहेबांनी धीर येण्यास एत्र पत्र लिहिले त्यात अदृष्टादि गूढ मायावाद सांगितला नाही. फक्त एक गोड पद लिहिले ते -

तारक तो जगदीश्वर । जाउनि अनन्य शरण रिघा ॥ १ ॥
 ठेउनियां कर दोन्हीं, कटीवर । भक्तांसि भेटे उभा । विठु हा ॥
 आस धरावी कास तयाची । देणार नाही दगा ॥ २ ॥

हे त्र्यंबक कवीचे पदच त्यांच्या स्नेह्यास दुसऱ्या कोणत्याही पांडित्यापेक्षा मनाला स्थैर्य आणण्यास कारण झाले असेल यात संशय नाही.

मित्र बेचरदास यांची प्रिय कन्या निवर्तल्यावर त्यांना सांत्वनपर पत्र रावसाहेबांनी लिहिले ते असे- अशा प्रसंगी सर्वसत्ताधारी परमेश्वराच्या इच्छेला सविनय प्रणतिपूर्वक वश होणे हा एकच कालांतराच्या जोडीला उपाय कामास पडतो. आपणावर आलेल्या या विपत्ती धैर्याने सोसल्या पाहिजेत. पांडवांनाही मोठमोठ्या विपत्ती सोसाव्या लागल्या तशाच रामचंद्रजीना. (१२.५.८१) बेचरदास हे गुजराती गृहस्थ असल्यामुळे रामचंद्रजींना असे म्हटले आहे. हाच गृहस्थ कोणी महंमदी धर्माचा असेल व त्याच्या आपत्तीबद्दल समाधान करणे असेल तर असे लिहीत: ज्या गोष्टी होणार त्यावर कुदरती अंमल इलॉर्ड शिवाय कोणाचा नाही. तोच जरा कोणी विद्वान वेदान्ती असल्यास त्याचे सांत्वन करण्याकरिता लिहिलेल्या पत्रांत प्रारब्धसंचय, अदृष्ट, प्रस्थानत्रयी इत्यादी शब्दांची योजना करित. या विद्वानांपैकी कोणी जास्त परिचयाचा असेल व पत्र साधे असेल तर पत्र पुरे करताना 'विश्रब्धेषु विस्तरेण अलं' किंवा नुसते 'इत्यलम्' अशा त्याच्याच पद्धतीने पत्रे पुरी करित. एका महान पंडितास पत्र लिहिले होते की "तुमची-आमची प्रत्यक्ष भेट सध्या होणे शक्य दिसत नाही. गिरो ममुरे इ या न्यायाने एकमेकांस पत्राने भेटण्याचा रस्ता धरतो. बाकी अलं हे विनंती." तात्पर्य, ज्याला पत्र लिहावयाचे आहे त्याला लेखकाचे विचार जी भाषासरणी बरोबर समजावून देईल त्या भाषा सरणीचा लेखकाने अवलंब केला पाहिजे. हे वर्म रावसाहेबांना चांगले समजले होते म्हणून पत्री विचार रावसाहेबांचे असत, पण भाषा मात्र ज्याला पत्र लिहिण्याचे त्याची असे.

रावसाहेबांच्या पत्रांचा ओघ स्थिर व गंभीर असे. त्यात एखादी कधी कधी विनोदाची लहर उत्पन्न होत असे. आपले मित्र कृष्णाजी पंत बागूल यांना रावसाहेबांनी १.८.५६ च्या पत्रात 'पुष्कळ नमस्कार' लिहिले होते.

“एक गृहस्थ कुटुंबासह घोड्यावर बसून प्रवासास जाण्यास निघाला होता. तेव्हा त्याने घोड्याचे तोंड बांधून ठविले होते. एकाने असे करण्याचे कारण विचारल्यावर त्याने असे सांगितले की घोडे आमची गृहस्थिती सांगते म्हणून त्याची बंदी केली आहे.”

(हरिहर शास्त्री द्रवीड यांना १०.२.८७ चे पत्र)

“सोबतचे पत्र डोके शांत ठेवून नीट वाचावे. कोणाचे तरी डोके फिरले आहे. परंतु माझे फिरू देण्याची सोय नाही.”

(२२.१.८७ आठव्या यांना पत्र)

“कर्जाबद्दल ऋणकोस सांगितलेली कैदेची शिक्षा रद्द करणारा कायदा राणीसाहेबांच्या ज्युबिलीच्या अगोदर पास करून घ्यावा असे एकजण समाचार पत्रात लिहितो. यावरून तो बहुधा दम्भणचा यात्रेकरू असावा.”

(सर अँड्र्यू स्कोबल यांना पत्र)“

पुण्याचे रावसाहेबांचे कारभारी बळवंतराव जनार्दन उर्फ बाळासाहेब जोशी (पेट नारायण) यांचा बाणा इंग्रजी शब्द मराठीत बोलत असता अथवा लिहीत असता न वापरण्याचा असे. त्यांनी चुकून एक इंग्रजी शब्द वापरला. त्यांचे कौतुक करण्याकरिता रावसाहेबांनी उत्तरात लिहिले “पुण्यास माझ्या घराच्या जागेला मागणी अथवा तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे ऑफर अद्यापि आला नाही.” (१९.११.८८)

“आपण लिहिलेले रामायण पाहिले त्यात राम राक्षस की रावण राक्षस हे समजत नाही.”

(३१.७.१८८८ बाबासाहेब कान्हेरे यांना पत्र)

“पत्री अनुचित भाषा न वापरण्याची खबरदारी रावसाहेब घेत. लोकांतील माझी मान्यता व स्वाभिमान यांना केव्हाही कमीपणा येता कामा नये अशी माझ्या पत्रव्यवहाराची भाषा पाहिजे.”

(मि. बॅरो यांना पत्र)

पत्रव्यवहाराचा मुख्य उपयोग जो विचारविनिमय तो हिंदुस्थानातील व हिंदुस्थानाच्या बाहेरील मित्रांशी वेळेवर अनलसपणे रावसाहेबांनी शिस्तवार करून घेतला हे या ग्रंथाच्या वाचकांस दिसून येईलच. त्यात आणखी मुख्य एक विशेष हा सांगावयाचा आहे की या देशांतील भिन्न ठिकाणच्या लोकांशी ते जन्मभर पत्रव्यवहार करीत आले; पण त्यांना त्यांच्या पैकी पुष्कळाकडून उत्तेजन मिळत नसे. उत्तेजन मिळत नसे म्हणजे उत्तरच मिळत नसे असे नव्हे तर समर्पक उत्तर मिळून त्यापासून काही तरी कार्यनिष्पत्ती होईल अशा रीतीने उत्तरे लिहिण्याची सवय आमच्या लोकांना नाही अशी ते तक्रार करीत असत. मद्रासेकडील एका मित्रास लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी लिहिले की, “आमचे मित्र या देशभर पसरलेले आहेत त्यांचा स्वभावच असा आहे की पत्रव्यवहाराने कार्यनिष्पत्ती घडवून आणणे त्यांना साधत नाही. हे माझे मत मी लपवून ठेवीत नाही. कामकाजासंबंधी काही लिहा, तरी त्यात खरे औत्सुक्य नाही. हे माहीत असूनही रावसाहेब कधी निराश झाले नाहीत. शक्य तेवढा विचारविनिमय व साध्य तेवढी कार्यनिष्पत्ती करण्याचे काम त्यांनी शेवटपर्यंत मोठ्या उमेदीने चालविले होते.”

म्युनिसिपालिटी, कायदेकाउन्सिल, विश्वविद्यालय व वकिली ह्यांची नित्याची कामे करीत असता इतक्या व्यवस्थित रीतीने पत्रव्यवहार करावयास वेळ कसा मिळे याचे आश्चर्य वाटते. त्यांच्या पत्रव्यवहाराचा विस्तार सारखा वाढत गेला तो शेवटपर्यंत संकोच पावला नाही. १८८७च्या मार्च महिन्यात तिसऱ्या तारखेला त्यांनी चौदा पत्रे लिहिली. त्यांचा गोषवारा असा आहे:

महेश बाबू : कविराज या संज्ञेने कलकत्याकडे प्रसिद्ध असलेल्या वैद्यांच्या, वैद्यशास्त्रात घेण्यात आलेल्या परीक्षा.

१७९३ मध्ये कायम धान्याची पद्धती सुरू झाली तेव्हा असलेले पहिले जमीनदार. लॉर्ड कॅनिंग यांनी ‘फी सिंपल इस्टेटीच्या नमुन्याच्या जमिनीसंबंधी केलेले नियम.

निझाम साहेबांचे शाळा खात्यातील अधिकारी,

मि. मॅकडोनाल्ड व दि. ब. आर. रघुनाथराव : प्रसिद्ध झालेल्या सर्व शास्त्रीय व वाङ्मय विषयक पुस्तकांची होम गव्हर्नमेंटकडे असलेली यादी.

मि. आर. डी. मेथा : पब्लिक सर्व्हिस कमिशनने विचारलेल्या प्रश्नांस द्यायची उत्तरे आगाऊ छापविणे.

हरिभाऊ परांजपे (नेटिव्ह ओपिनियनचे एडिटर): शिंधी विरुद्ध रोमन आणि देवनगरी विरुद्ध मोडी.

ट्रैफिक मॅनेजर : मुंबईस परत जाताना आगगाडीचा डबा स्वतंत्र राखणे. वाटेतील मुक्कामांचा कार्यक्रम.

पंडित देवनाथशास्त्री : काशी व प्रयाग येथील कार्यक्रम.

डॉ. डि. कूना : स्वतःचे प्रकृतीमान सविस्तर.

मित्र (काशिस्थ) : काशीस जाता-येता ब्रह्मपुरीमध्ये उतरण्याकरता घर विकत घेणे.

फडके (जबलपूर) : तेथील मुक्काम व व्यवस्था.

सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जी : कलकत्ता येथील मित्रांस निरोप; लवकरच होणारी रिपन कॉलेजची स्थापना व तीत प्रस्थापक मंडळीस यश प्राप्त होण्याची इच्छा.

आलोपीदीन डोमई : कलकत्त्याहून निघण्याचा बेत.

रेल्वेचे अधिकारी : प्रवासाचे कार्यक्रम (२)

ज्या ज्या विषयावर ते लिहित तो तो विषय अधिकच आल्हादकारक होई. प्रतिवाक्यात त्यास शोभाच आणू शकत. त्यांच्या शेवटच्या शेवटच्या पत्रात जितका जोम भरलेला आहे तितका जोम तरूण लेखकांच्या पहिल्या पत्रातही दिसून येत नाही. एखाद्या पक्षाच्या समर्थनार्थ आणलेली कारणे वाचताच वाचकांचे विचार जागृत होतात. संशयित लिहिणे त्यांनी कधी केले नाही. पत्रात केलेल्या विधानाची सत्यता वाचकांना त्वरित पटू लागते. असे त्यांच्या आतापर्यंत या ग्रंथांत दिलेल्या व पुढील काही पत्रांवरून दिसून येईल.

स्वावलंबन

(मि. शाबुदिन यांना रावसाहेबांचे १३.४.५६ चे पत्र. भाषांतर इंग्रजीतून)

“तुम्ही स्वावलंबनाचा धडा शिकावा व तो जितक्या लवकर शिकाल तितका तुम्हाला या संसारात सुखावह होईल. मी आता काय करू कसे करू याविषयीचा उपदेश दुसऱ्याला पदोपदी जन्मभर विचारीत राहण्याची जी सवय हिंदुस्थानच्या लोकांत आढळून येते ती त्यांच्या नाशास कारण होते. बरे ज्याला विचारायचे तो आपल्याहून शहाणा आहे की वेडा आहे याच्याकडे न बघता दुसऱ्याच्या उपदेशयष्टीच्या आश्रयाशिवाय यांचे पाऊल उचलत नाही. आपल्यापेक्षा जे गुणाने, शहाणपणाने व अनुभवाने श्रेष्ठ आहेत त्यांचा उपदेश घेऊ नये असा अर्थ माझ्या म्हणण्याचा नाही.

बेलाशक अशांचा उपदेश घ्या, त्याचा अनुकार करा; परंतु तो तरी कोठपर्यंत? तुमचे स्वावलंबन धोक्यात पडले नाही तोपर्यंत!”

तरुणांना उत्तेजन

तुम्ही भलत्याच मनुष्याला आपले हृत्पटल खोलून दाखविले नाही. दुसऱ्याच्या मनोभावनांचा सहानुभूतीपूर्वक आदर करण्याइतकी तत्परता दाखविणारी अम्लानता माझ्या हृदयाच्या ठायी आहे. मोठेपणाची हाव राखणे व तो मिळेल अशी आशा करण्याइतका तरुणाचा जोम माझ्या अंगी आहे, तथापि माझ्या वयाला ४३ वर्षे पुरी झालेली आहेत. तुमच्या वयाचा असताना जे मला सांगूनही खरे वाटले नसते ते आता प्रत्यक्ष दिसू लागले आहे.

माझ्या विचाराबरोबर लेखणी धाव घेत नाही म्हणून वाईट वाटते. xxx मला एकदम मुद्यावर येऊन म्हटले पाहिजे धीरे धीरे धीरे. मालवत्या दिव्याच्या वातीप्रमाणे मागाहून लागलेच नष्ट होण्याकरता एकदम प्रदीप्त होऊन लोकांमध्ये प्रकाशित व्हावयास तुम्ही एकदम पुढे यावयास नको. दोन, तीन किंवा इतकीच काही कमी अधिक वर्षे अभ्यासाकडे लावणार असे तुम्ही म्हणता. मी म्हणतो की तुम्ही जन्मभर अभ्यास करण्याचे बेत केले पाहिजेत व त्याकरता अश्रांत जबरदस्त श्रम केले पाहिजेत व ते सोसतील तितके केले पाहिजेत. आयुष्याचे दिवस सारे पुढेच आहेत. आता कोठे प्रारंभ झाला आहे. त्याचा शेवट इथेच होत नसतो. अशा जीविताकरता आम्ही जर सपाटून काम केले नाही तर आमच्यापैकी पुष्कळांना कुलाब्याच्या इस्पितळात (वेड्यांच्या) कोंडून ठेवावे लागेल. पण माझे पुराणातील प्रवचन लांबत नाही ना चालले! मुद्यावर आले पाहिजे. मी तुम्हाकरता स्वतंत्र धंदा पाहण्याच्या विचारात आहे.

(४.२.७६ बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र, भाषांतर इंग्रजीतून)

काश्मीरच्या नृपतीकडून सन्मान

३१.८.८५ रोजी काश्मीरनृपतीने काही स्मृतीकर चिन्ह म्हणून एक महामूल्य महावस्त्र (शाल) रावसाहेबांना पाठवून तिचा स्वीकार होईल अशी आशा पत्र प्रकट केली. या भेटीचा स्वीकार करावा की नाही हा प्रश्न रावसाहेबांच्या मनात आला व तिचा स्वीकार करावयाचे का ठरविले त्याची कारणे महाराजांच्या खासगी कारभाऱ्यास पाठविलेल्या उत्तरात दिसून येतात.

सदंतःकरणपूर्वक पाठविलेल्या उपायनाचा स्वीकार करण्यात मला फार आनंद होत आहे. महाराजांची काही एक सेवा न करता उपायनाचा स्वीकार करणे सहसा उचित नाही म्हणून त्याचा स्वीकार करण्याचे सुखवह कर्तव्य करावे की न करावे या संशयात मन पडले असता पुरातन आचारांची मान्यता असलेला प्रसाद महाराजांनी निरभिलाषवृत्तियुक्त देशाभिमानाने प्रेरित होऊन पाठविला आहे, हे कारण त्याचा स्वीकार करण्याला फार बलवत्तर आहे. त्याचा स्वीकार न करणे म्हणजे उलट महाराजांचा अपमान करणे होय. यास्तव उपायनाचा स्वीकार करण्यात येत आहे. उपायनीकृत वस्तू फार उच्च पुरुषाच्या हातून पुढे केलेली आहे म्हणून तिला पडलेल्या मूल्याहून तिचे मूल्य अधिक आहे. आमची अशी भावना महाराजांप्रत निवेदित व्हावी. (भाषांतर इंग्रजीतून)

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ६६९

एक देवाची चाकरी

सहस्रावधी अडचणी आल्या तरी खरे सोडू नये. परंतु हल्लीच्या राहाटीप्रमाणे प्रथम फार दुःख भोगावे लागेल हे पक्के ध्यानात ठेवा व एकदा पाऊल टाकले की ते विचार करून टाकलेले असावे व माघारी फिरू नये. कोणीही गरीबाला उपद्रव होऊ नये असा माझा इरादा आहे. त्याकरता माझे कितीही नुकसान झाले तरी सोसण्यास तयार आहे. आम्ही सरकारची रयत आहो म्हणून अमंलदारांनी आम्हास लागेल ती योग्य मदत देऊन आमचे रक्षण केले पाहिजे. परंतु गरीब रयतेस उपद्रव होईल तर पैशाचा उपयोग काय? यास्तव लागेल तितका पैसा खर्च करून दुसऱ्याचे दुःख हरण करणे ही एक देवाची चाकरी आहे.

(कारकूनास पत्र, मराठी)

सृष्ट्यनुकरण

हिंदी व्यापारी मंडळीचे तुम्ही जर सभासद असाल तर त्या मंडळाला चांगले स्वरूप देण्याचा प्रयत्न कराल अशी माझी इच्छा आहे. इंग्रजी चेंबर ऑफ कॉमर्सच्या व्यापारी मंडळाचा दर्जा किती वाढला आहे पाहा. सतत उद्योग, व फलप्राप्ती होईतोपर्यंत फिरून फिरून प्रयत्न करणे यांनी काय शक्य नाही? सृष्टीचे अनुकरण करा. रवीचे सदागतित्व, भरतीची वाढ याकडे पाहा. त्यांच्या सवयी लावून घ्या. विश्वदर्शन हे उत्तम आहे. त्याने चित्तशुद्धी होते, मन उदात्त होते व बुद्धी संस्कृत होते. जास्त लिहिले तर धार्मिक प्रवचन करीत आहे असे वाटेल.

(१३.१.८६ चे हरकिसनदास यांना इंग्रजीत पत्र)

व्यावहारिक भूमितीचा पहिला सिद्धांत

तुम्ही मुरूड येथील राहते ठिकाणाची कुंपण घालीत आहात असे समजते. त्यात उत्तरेकडे आपटे यांचे ठिकाणाची वहिवाट सखारामपंत बापू काळे करतात. त्यांच्या लिहिण्यात तुमचे डांबे बरोबर पटत नाहीत व त्यास तुम्ही बळवंतराव, गणेशपंत मोडक यांना नेऊन काळे यांच्या समक्ष जितक्या ठिकाणी संशय नसेल तेथे पुरे डांबे घालावे, जेथे संशयास जागा असेल तेथे तितका नकाशा काढून मला पाठवावा व सखाराम बापू यांना माझे नमस्कार सांगावे. तंटा वाढविण्याचा नाही हा पहिला व्यावहारिक युक्लिडचा सिद्धांत पोटात ठेवावा. बाकी संसारी दक्ष राहिले पाहिजे, हेही खरे आहे. (चिंतोपंत दामले यांना ८.८.१८८३ चे मोडी पत्र) विद्वान पंडितांशी रावसाहेब संस्कृतात पत्रव्यवहार करीत त्याचा नमुना.

श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजगोस्वामिमहाराजश्रीगोवर्धनलालजीनां मुंबापुरस्थरावसाहेबत् युपपदधारिनारायणसूनुविश्वनाथशर्मभिः कृताः सविनयं साष्टांगप्रणतयो विलसन्तुतराम् । अधुना श्रीभगवत्कृपया सर्वतः कुशलिनः स्मः । मानवधर्मशास्त्रग्राहिष्णुभिः श्रीमद्भिस्तत्संग्रहार्थं सहस्ररूपक मौल्यपत्रिकाऽकार्धाधिभागेन प्रेषिता साऽस्माभिः स्वीकृत्य तावत्कानि पुस्तकानि श्रीमतां शिष्येभ्यो

देयानीति मनसि निश्चित्यातः कौशेयवाससा सम्यग्वेष्टनपूर्वकं बंधनं कृत्वा श्रीमत्सन्निधौ प्रेषितानि । तत्प्राप्त्युत्तरं श्रीमन्तोशापकपत्रिकां प्रेषयन्तीत्याशास्महे । अपि च ग्रन्थोद्धारकर्मण्येतादृशमौत्सुक्यं सर्वेषामानंदकरं स्यात् किमस्माकं स्यादित्यनेन । भूयोप्याशिषः पत्रिकाद्वारा स्वोदन्तं श्रावयिष्यन्तीति विज्ञप्तिः अलं सूज्ञानामतिलेखनेन इति शिवम्

अद्य श्रवणशुद्धशकाब्दाः १८१०

हल्लीच्या म्हैसूरच्या राजांचे वडील वयात येऊन त्यांना राज्याभिषेक झाला. त्या समारंभास रावसाहेबांना खास आमंत्रण होते. परंतु त्यांना जाण्यास सवड नसल्यामुळे आशीर्वचनपूर्वक एक संस्कृतात रावसाहेबांनी सविस्तृत पत्र लिहिले त्यातील शेवटचा भाग.

“अहं तु प्रभुकार्यव्यापृतत्वेन प्राप्तसार्वजनिककार्यानुरोधेन च शरीरतः तत्रागन्तुं असमर्थोऽपि मनसा सर्वात्मना तत्र प्रभूणामभीष्टं चिन्तयितुमागत एवाऽस्मीति विभाव्यमित्यनुग्रह एवमस्तु इति विज्ञापये.” ६

सांतवनपर पत्र

नवल बिहारी वाजपेयी यांना १३. ५. ८३ चे पत्र. (इंग्रजीत)

मत्प्रिय वाजपेयी,

वरवर भासमान होणाऱ्या विलंबाची क्षमा असावी. गेल्या खेपेस आपण आला तेव्हा माझी प्रकृती जशी असावी तशी नव्हती व नाही.

उद्योग करून देहाचे झिजणे पत्करले पण स्वस्थ बसून गंजणे नलगे. अगदीच अविचाराने मर्यादेच्या बाहेर वागता कामा नये, म्हणजे अगदी उद्योगशून्यता व उद्योगातिरेक याचा मध्य काढा व स्थलांतर व उद्योगांतर केल्याने पुष्कळदा विश्रांती मिळते. आपल्या मातोश्रींच्या निधनाने सहजच वृत्तीत उद्वेग उत्पन्न होईल. गेल्या गुरुवारी रुग्णावस्थेत असलेल्या मातोश्रींस भेटून आलो. आपले गणित आपल्याला असे सांगेल की आघात व प्रत्याघात ही समसमान आहेत व विरुद्ध द्वंद्वे आहेत. सुख व दुःख यांच्याशी त्यांची तुलना केली तर समजूत होईल. ज्याने ज्याने सुख होते त्याने त्याने अगदी नियमाने दुःख होते आणि जेव्हा आपण नीतिधैर्याने दोघांशी सारखा सामना देतो म्हणजे सुख झाले असता फुगून जात नाही व दुःख झाले असता म्लान होत नाही तेव्हाच आम्ही खरे विद्वान झालो. असो.

मी पुराण सांगून चन्हाट वळू लागलो अशी भीती वाटते म्हणून थोडक्यात सांगतो. भगवत्गीता वाचा व उपनिषदे वाचा. आपण हायकोर्ट वकिलीचा अभ्यास करता पाहून आनंद होत आहे. मी स्वतः ज्ञानावलंबी आहे व आशावादी आहे. नसतो तर निराशेच्या तडाक्यांनी मागेच चिरडून नाहीसा झालो असतो. हल्लीचा काळ आमची परीक्षा घेत आहे. त्यात दुसऱ्याने आम्हास जसे वागवावे असे वाटते तसे जर दुसऱ्यास आपण वागवू लागलो तर त्याचे चांगले फळ मिळेल याविषयी मला शंका मुळीच वाटत नाही.

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ६७१

श्रीमंत तुकोजीराव महाराज होळकर यांना इंग्रजी पत्र

महाराजांचा प्रसाद असो. सिमल्याहून जाऊन येण्याच्या अल्पप्रयासाने प्रकृतीस्वास्थाचा पुनः लाभ महाराजांस झाला म्हणून मन अगदी उत्साहित असता या ओळी महाराजांच्या हातात पडतील असा भरवसा आहे. मला माझ्या इंग्रज मित्राचे पत्र काल रात्री आले. त्याने लिहिलेला वृत्तांत ऐकून आनंद झाला. पण संसार करताना एकजात सुख मनुष्याला मिळणे नाही एवढे म्हणणे सरते शेवटी भाग आहे.

राजधानीला परत आल्यावर महाराजांना तो चिरपरिचित व हास्ययुक्त चेहेरा-जो सर्व सुखमय व कष्टमय परिस्थितीत अविकृत असे तो आपल्या मित्रश्रेष्ठांचा वामनराव अण्णा गरुडांचा * चेहेरा-दृष्टीस पडणार नाही.

ही पडलेली खिंड काहीतरी करून भरून काढणारा एक कालावधीच समर्थ आहे. व माझ्या बुद्धिवान तरुण मित्राचे धैर्य व अवश्य वृद्धिंगत होणारे स्थैर्य आपल्या चुलत्यांची व वडिलांची उच्च पदवी स्पष्टपणे राखण्यास पुष्कळ अंशी कारणीभूत होईल. (१९.९.८२)

दुव्यांना आच

एक एक दुवा तुटून गेला की बाकीचे दुवे जुळविण्यास आच यावी लागते. स्मृतीगत झालेल्या मित्रा बदल जे आपण लिहिलेत ते अक्षरशः खरे आहे. परंतु मनुष्य एक योजना करतो त्याची वाट परमेश्वर अन्यथा लावतो या अन्यथाकर्तृत्वशक्तीच्या अनुरोधाने सर्व रचना केली पाहिजे. काल हा माणसे निर्माण करतो. या विषयी मी केव्हाही शंका घेतली नाही व तसे मिळण्याविषयी प्रार्थना करा व तसे मिळेल अशी आशा करतो. (धोंडोपंत गरूड यांना पत्र १९.९.८२)

शास्त्रज्ञानाविषयी हौस

ब्रिटीश असोसिएशनच्या या वर्षाची सविस्तर हकीकत आपण वाचलीत काय? ती फार उंची आहे. शास्त्रीय विषयात इतका उत्साह व कार्यक्षमता हिंदुस्थानात प्रवृद्ध झालेली मी पहावयास जगेन काय? आमचे इंजिनियर, डॉक्टर, ज्योतिर्विद, प्राणिशास्त्रज्ञ इत्यादींच्या पुढे कार्यक्षेत्र मोठे आहे. मराठ्यांच्या खंदकापलीकडील आमच्या देशबांधवांनी बंगाल्यात दोन नवी मासिके इंग्रजीत चालविली आहेत. ती लक्षवेधी झाली नाहीत, तथापि महत्कृत्यारंभांत अपयश आले तरी ते यशस्करच आहे.

(१०.११.८२ चे प्रोफेसर छत्रे यांना पत्र)

स्नेहशीलपणा

बरोबरीचे लोक सृष्टिक्रमाप्रमाणे इहलोक सोडून गेले म्हणजे रावसाहेबांना फार वाईट वाटे. गोविंदपंत लेले म्हणून एक प्रतागडच्या देवीच्या संस्थानाचे सेवक होते. प्रतापगडची देवी रावसाहेबांचे कूळ होती. तिच्या भक्तीभावास्तव रावसाहेबांनी फार श्रम करून तिच्या कज्ज्यात यश मिळविले.

त्या कामात गोविंदपंत हे रावसाहेबांना मदत करीत असत. हे मुंबईस येताना आगगाडीखाली सापडून अपघाताने मृत झाले. तेव्हा रावसाहेबांनी एका स्नेह्यास पत्र लिहिले, “गोविंदपंत दादा यांच्या परलोक गमनाचे वर्तमान, दोन दिवस झाले, समजले. श्री. रामाची मर्जी झाली. देवीच्या चाकरीत परंतु असा शेवट झाला. आयुष्य लांबले म्हणजे दुःखे जास्त ऐकावी व सोसावी लागतात त्यास साधूंनी उपाय सांगितले आहेत. तरी आमचा तो अधिकार नाही.”

(३०.१.८६ चे वामनराव ओक यांना पत्र)

रावसाहेबांना घरच्या मंडळाने पाठविलेली पत्रे कुशलपृच्छाविषयक व प्रपंचविषयक असत. इतर इष्टमित्रांनी पाठविलेली पत्रे फार बोधप्रद व मनोरंजक आहेत, असे वाचकांच्या नजरेस आलेच असेल. ही पत्रे जे जे विषय रावसाहेबांच्या वेळेस लोकांच्या चर्चेस पात्र झाले त्या त्या विषयांवर लिहिलेली आहेत. त्यातील पुष्कळ पत्रे रावसाहेबांचा काल कसा होता ते दाखवितात. म्हणून केवळ अग्रस्तुत ठरणार नाहीत. त्यांचा आदर केला पाहिजे. तरी ग्रंथविस्ताराच्या भीतीमुळे काही थोडी मासल्याकरता पुढे दिली आहेत.

चाकरीखत

शके १७८१ x x आम्हा दोन असामीपैकी कृष्णाचे लग्नाकरिता मुद्दल रुपये २५ नक्त कंपनी घेतले. याची चाकरी खंडित वर्षे ६। (सव्वा सहा) बारमाही मुरुडास अथवा देशी परदेशी तुम्ही सांगाल तेथे जी पडेल ती आम्हापैकी कृष्णा हा करील. त्याकडून अंतर पडल्यास मी गंग्या सदरीचे कराराप्रमाणे करीन. समयी वळणे येथे चाकरी केल्यास तेथे अडसेरी तेथील गाव शीरस्त्याप्रमाणे तुम्ही यावी. मुरुडास अगर कोठे तुम्ही सांगाल तेथे चाकरीवर हजर असून तेथे तीन वक्त तुम्ही पोटास घालावे, ते शीरस्त्याप्रमाणे. चाकरी करताना आम्हापासून तुमच्या हर एक जिनसाची तसनस अथवा दगाबाजी झाल्यास झाली चाकरी व्याजात जाऊन मुद्दल रुपये २५ रोख त्या वक्त परत देऊ. नुकसान होईल ते भरून देऊ.

काही पत्रे मनाचे पूर्वग्रह दाखवितात. काहीत अज्ञानमूलक मनोभूमीत वृढ झालेल्या लोकांच्या समजुती आढळून येतात.

छापील शाई व अधर्म

तुकारामाची गाथा रावसाहेबांनी १८६७ साली छापली होती. अभंगसंख्या ४५०० होती. ती छापण्यापूर्वी पंढरपुराकडे कसा काय खप होईल याची चौकशी आपल्या स्नेह्याकडे त्यांनी केली होती. “तुकारामाच्या गाथांच्या प्रती पुष्कळ खपतील परंतु छापील प्रती घेण्यास लोकांचा अंदेशा आहे. कारण शाईत काही वर्ज्य पदार्थ आहेत असे त्यांच्या मनाने घेतले आहे. अक्षर मोठे सुवाच्य व शिळाछाप असावे व शाईची खात्री द्यावी.”

(रावजी सखाराम लिमये यांचे २७.३.६७ चे पत्र)

शकुनवन्ती

घरातून केळशीहून कोणास न विचारता निघून तेथून पाच कोसांवर निगडी म्हणून एक गाव आहे, तेथे आमचे स्नेही आहेत. त्यांचे घरी आलो. त्याच दिवशी घरातून शोध करण्याकरिता गडी आला. त्या गड्याजवळ तीर्थरूपांनी पत्र दिले होते. त्या पत्रात मजकूर इतकाच होता की आज दिवस वाईट आहे तुम्ही घरी निघून यावे आणि दिवस चांगला पाहून आपली मर्जी ज्या ठिकाणी उमेदवारी करावयाची असेल त्या ठिकाणी रवानगी करू. यात अंतर झाल्यास श्रीरामाची शपथ आहे! परंतु आम्ही विचार केला की आज आम्ही घरातून निघून आलो काय आणि पुन्हा घरी माघारी जावे काय! ही गोष्ट फार वाईट दिसेल; हे एक आणि आम्ही निगडी येथून शकुनवंतीवरून प्रश्न पाहिले त्यात असे आले की तुम्ही घरी जाऊ नये. उद्योगास्तव पुढे जावे. असे आल्यावरून तीर्थरूपांस पत्र लिहून दिले मग संमती मिळाली. (नारायण मोरेश्वर केळकर^८ शके १८७४)

शाबरी मंत्र

जनार्दन नावाच्या एका मित्राने १५.९.१८६२ च्या पत्रात खालील वृत्त मोठ्या श्रद्धेने कळविले - १८६० च्या सप्टेंबर महिन्यात मला हिमज्वराची बाधा झाली. त्यादिवशी शुद्ध नव्हती. तीन मासांनी बरा झालो. आणखी तीन मास रजेवर जाऊन आलो. XX कामावर चित्त न लागे. कामे न सुचे. त्रास येई. कचेरीत गादीवर निजावेसे वाटे. चालता चालता अकस्मात शक्ती नहीशी होऊन ढोपरावर हात देणे लागे. काम कसे होईल? कसे संपेल? सरकारी व खासगी काम न करवे. स्नान संध्येचा आळस. कोणताही उद्योग सुचेना. पुन्हा रजा घेतली. भगवत्स्मरण सुरू केले. पुढे एकाने (ज्यास मी १८६० मध्ये सहा रुपये दंड केला होता त्याने) वैर स्मरून आम्हावर शाबरी मंत्रप्रयोग केल्याचे उघडकीस आले. त्यानेच येऊन सुचविल्यासारखे करून गुण करून दिला. आणि चार्ज घेणेस सांगितले. गादीवर बसेतो पूर्व स्थितीच होती. काम करू लागताच शंका किंवा भीतीविराहत पूर्ववत काम करीत आहे. आजवर शाबरी मंत्र खोटे मानीत असे पण आता केवळ खोटेपणा वाटत नाही.

चमत्कारिक भेट

रावसाहेबांना एका स्नेह्याने (कृ.बा. भावे यांनी^९) वाघाचे कातडे भेट म्हणून पाठविले. त्यात विशेष काय होते त्याचे वर्णन बरोबरच्या १४.६.५७ च्या पत्रात आहे:-बिब्या जातीच्या वाघाचे कातडे आपले करता पाठविले आहे. याच वाघाने एक माणूस मारला व त्या माणसाने याच वाघाच्या डोक्यावर कुच्हाड मारली व दुसरे लोकांनी यासच सोट्यांनी मारले. या वाघाचे मांस मोठ्या कुशलतेने काढलेले आहे ते असे की त्याला शस्त्राने न फोडता सर्व मांस व हाडे तोडातून काढून घेतली आहेत.

मला झुबा पाठवा; तुमचा अभ्यास संपला म्हणून तुम्हाला निरुपयोगी झालेली पुस्तके आम्हास द्या. रानावनातील चमत्कारिक वस्तू पाठवा. गुरूजी शनीच्या भोवतालची वलये दाखविणार आहेत, इत्यादी मजकूर एल्फिन्स्टन इनस्टिट्यूटमधील विद्यार्थिदशेत असलेल्या मित्रांच्या पत्रात आढळतो.

'आम्हास जागा द्या व देववा' अशाविषयी चाकरीकरता तयार असलेल्या स्नेह्यांच्या पत्रात मजकूर आढळतो.

नोकरीस हपापलेला

आताशा सरकारी नोकरीचा बडेजाव लोकांत फार आहे. सरकारी नोकरी नाही म्हणून माझे मन फार उद्विग्न होऊन असे वाटते की माझ्या पाळण्याचे थडे बनते तर बरे झाले असते.

(२०.८.५३ चे श्रीधर रामकृष्ण यांचे पत्र)

नवीन शिकलेले सरकारी नोकर व त्यांची क्वचित ठिकाणी होणारी संभावना

येथील लोक माझ्या वरिष्ठांची व माझी सारखीच नावड करतात. अद्याप त्यांच्यात मिसळलो नाही. मिसळण्याचा हळू हळू प्रयत्न करणार आहे. पण बेटे ते सर्व एकसारखेच. आमच्या इकडील मनुष्य पाहिला की अरे कोकणी आला असे मनात म्हणून ते शक्य तितके दूर राहून आमचा संपर्कच होऊन देत नाहीत. एवढ्यावरून पाहता त्यांचा आमचा कधीही स्नेह जडून येणार नाही हे उघड आहे.

(८.६.५६ बेळगाव)

पापभीरू कारकुनाची जबानी

मी ईश्वरस्मरण करून आपल्या चरणापासी हे पत्र खरेपणाने लिहितो. इंग्रज सरकारचे व्यवहारात २२ डिसेंबर १८४७ रोजी उमेदवारीस राहिलो तेव्हापासून तारीख १३ मार्च सन १८५४ पर्यंत सरकारी नोकरीचा व उमेदवारीचा पैसा दरसाल ५०-७५ यात मिळविला. त्यात सुमारे २ रुपये खराब चालीने-ते असे की तुझे काम करून देतो अशा भुलथापीने बाकी सर्व पैसा लिहिण्याचे मेहनतीचा आहे. २ रुपयांपुरता काय तो कमीपणा मजकडे आहे. तो तरी १८५१ तोल आहे. शिवाय लिहितो की इतके मुदतीत एक पैसा जिन्नस किंवा नक्त काही मिळविले नाही. शिवाय इतके उभरीत दोनवेळा बैठकीस सन १८५४ चे पूर्वी (१) व सन १८५६ (१) असा गेलो. माझी हल्ली उमर २८ वर्षांची आहे. इतके उमरीत परस्त्री ठाऊक नाही. सदरहू लिहिल्याचे बाहेर माझी स्थिती केव्हा होईल? मला वायू होईल तेव्हा. त्या शिवाय स्थितीचा बदल होईल अशी कल्पनाही करू नये. (१८६१)

“या महिन्यात अशा नेमणुका झाल्या, बदल्या झाल्या, बढत्या झाल्या, आम्हाला रजा देववा” हा मजकूर इतरत्र रोजगारात शिरलेल्या स्नेह्यांच्या पत्रात दिसून येतो.

याचा रावसाहेबांना कंटाळा येत नसे; कारण त्यांच्या हातून काम होईल तेवढे ते करीत असत. त्यातूनही एखादा स्नेही, रावसाहेबांना या बाबतीत नाही तर नाहीच पण कसल्याही बाबतीत त्रास न देता पत्र लिहिणारा भेटत असे.

केवळ ओळखी खातर

मधून मधून चार ओळी लिहून तुम्हाला त्रास देऊन तुमच्या मनाची शांती घालविण्याचा माझा हेतू मुळीच नाही. आहे याहून जास्त किफायतशीर जागा मिळवावयाची नाही; इकडल्या तिकडल्या गप्पा गोष्टी कळवावयाच्या नाहीत; पण मी एक तुमचा गरीब ओळखीचा मनुष्य आहे एवढे स्मरण तुमच्या सदय अंतःकरणास व्हावे हाच हेतू आहे. ज्या गोष्टींची प्राप्ती सहज दैवगत्या मिळू शकत नाही त्यांचा लोभ चित्तात बाळगून नेहमी अस्वस्थ राहणाऱ्या महत्त्वाकांक्षी लोकांपैकी मी एक नाही. निढळाच्या घामाने मी जे मिळवू शकेन व जे सर्वशक्तीमान प्रभू देईल त्यातच समाधान मानून राहणाऱ्यांपैकी मी एक आहे. माझे कसे चालले आहे पुसाल तर वार्डट नाही असे म्हटले पाहिजे.

(त्रिंबकराव दातार यांचे १७.२.६६ चे पत्र)

साक्षीदार आणि वकील

पुढे इंग्रजी वकिलीची परीक्षा सुरू झाली. परीक्षा पास झालेले मुनसफ होऊ लागले. तेव्हाची पत्रे त्या विषयाला धरून असत.

“साक्षीदारांकडून कोर्टात शपथेवर पाहिजे ते वदवावे हाच आपला धर्म आहे असे येथील वकील समजतात. साक्षीदार हे चांगले पढवलेले असतात. हे स्पष्टपणे हमेशा ओळखून येते. माझ्यापुढे चाललेल्या कज्जात मला असे आढळून आले आहे की कोर्टात जेवढे मुद्दे लागलेले असतात तेवढ्यांच्या समर्थनापुरतीच एकस्वरूपी माहिती त्यांना सांगता येते. त्याच्याबाहेर त्यांना एकही प्रश्नाचे उत्तर माहित नसते.

एका कज्जात तंट्याची जमीन ‘अ’च्या ताब्यात होती की ‘ब’च्या ताब्यात होती असा मुद्दा होता. साक्षीदार कठड्यात उभा राहिला. त्याला नाव गाव विचारताक्षणीच त्याने नाव गाव न सांगता एकदम साक्षीला प्रारंभ कला व तंट्याची जमीन ‘अ’च्या ताब्यात आहे या शिवाय दुसरे काही एक मला माहित नाही असे सांगून मोकळा झाला.”

ही हकीकत वीरभद्र मदिवल्लाप्पा म्हणून एक मुनसफ रावसाहेबांचे स्नेही होते, त्यांनी रावसाहेबांना कळविली व लिहिले की या पत्राचा उपयोग आपण वाटेल तो करावा. यापैकी प्रत्येक अक्षर खरे आहे. मी ते सिद्ध करून देईन. मात्र आपण वकिलांचे पक्षपाती असल्यामुळे राग येऊ देऊ नका. (१८६७)

पुढे पुढे विद्वान मित्रांशी शिक्षणविषयक चर्चा सुरू झाल्यावर शिक्षणविषयक चर्चा करणारी पत्रे आलेली आढळतात.

कॉलेजमधील फिरते अध्यापक

रावसाहेबांच्या मनातून कॉलेजमध्ये जे अध्यापक नेमले जातात त्यांनी शिष्यांना शिकवावे व आपणही अधिक शिकावे असे होते. व त्यासंबंधी गुरुवर्य प्रोफेसर केरोपंत यांचे मत मागविले होते ते खाली दिले आहे.

“अध्यापकांचे काम काही दिवस देशात फिरावयाचे असले पाहिजे. तेवढ्यात त्यांनी या देशांतील भूमिगत द्रव्यांचा शोध लावला पाहिजे; यंत्रकलेचा प्रसार केला पाहिजे; आमची भूमी जास्त उत्पादक केली पाहिजे, भूगर्भज्ञानाची वृद्धी करून भूमीचे थर कसले कसले आहेत त्याचे आकलन केले पाहिजे; व तीत दुसरे पदार्थ काय काय आहेत त्याचा शोध केला पाहिजे. ते पदार्थ बाहेर कसे काढावे व त्यांच्यापासून मनुष्याचे हित कसे होईल ते पाहिले पाहिजे, संस्कृत भाषेचा अभ्यास अन्य भाषांशी तुलनात्मक पद्धतीने झाला पाहिजे, आमच्या ज्योतिषशास्त्रात सुधारणा केली पाहिजे, त्यात नवीन शोध करून त्यांचा फैलाव सर्वत्र केला पाहिजे, आमच्या औषधीशास्त्रात भर घातली पाहिजे, देशी विदेशी औषधांचा अनुभव घेऊन तुलना केली पाहिजे; आमच्या विद्वान लोकांचा परस्परसंपर्क वाढला पाहिजे; त्यापासून अशी इच्छा उत्पन्न झाली पाहिजे की देशी औषधांत नवे शोध करून सुधारणा झाली पाहिजे; देशी शास्त्रांचे उच्चाटन करून त्यांच्या जागी विदेशी शास्त्रांची स्थापना करावयाची नाही; पण हल्लीचा कल त्या दिशेने नाही. तक्षशास्त्र, शिल्पशास्त्र, वस्तुनिर्माणशास्त्र अशी शास्त्रे, कला, देशरीतीरिवाज, आमच्या भाषा, आमचे विचार ही सर्व शीघ्र गतीने नाहीशी होत आहेत. त्यांच्या रिकाम्या झालेल्या जागा युरोपियन शास्त्रे इत्यादिकांनी व्यापल्या जात आहेत! अरेरे माझ्या भोवती केवढा वस्तुविपर्यास मी पाहत आहे!

पोशाख, घरची भांडी, वाडे, गाड्या, लेखनव्यवहार व भाषा ही सर्व इंग्रजीच होत आहेत!

म्हणून आमच्या अध्यापकांनी फिरावे व बाहेरच्या लोकांना बोध करून ज्ञानदान करावे. नुसत्या राजधानीच्या ठिकाणीच त्यांचे काय आहे? आमची संस्कृती, आमचे विचार, पुरातन वस्तूंच्या अवशेषावरून कळण्यासारखा इतिहास, वैद्यकातील व तशा दुसऱ्या शास्त्रातील उपयोगी शोध, यासंबंधी लोकांना त्यांनी ज्ञान करून द्यावे. या दिशेने ते जर स्वतः श्रम करतील तर सरकारचे व लोकांचे हितच करतील.

तुमच्याने काही होत असेल तर अशी योजना अमलात आणण्याची व्यवस्था करावी.”

(१९.६.६९ चे प्रो. केरोपंत छत्रे यांचे पत्र)

काही दर

जिल्हा रत्नागिरी

साल १८५३ : भात, १३॥; नागली, १८; वरी, १६.

साल १८५४ : सरकारी फड भात, १७॥; नागली, २१; वरी, १६॥

साल १८६१ : सोने, १५॥; तूप, शेर ४; आंजर्ले. संबंध घराचे भाडे १॥ रुपया. रत्नागिरी.

पंढरपूर

मी सन १८५० साली पंढरपूर प्रांती आलो. त्यावेळेस व पुढे सन १८६० सालापर्यंत जी धारण होती ती -

दर रुपयास ज्वारी : १२, बाजरी : ११, गहू : १०, हरबरे : १०, तूप दर ३ मंदीप्रमाणे, तेल : १८८ मंदीप्रमाणे, गूळ : १० मंदीप्रमाणे, कडबा हजारी : ४, लाकडे : २८८ दरखंडी, गवत : ८८ हजारी, मजूर मनुष्य गडी दरमहा पोट्यास घालून : १८८, ब्राम्हण पोट्यास घालून २, याच प्रमाणे गाड्या घोडी वगैरेचे भाडे पडत असे.

खाणावळीत दरमहा २४८ रु. पडत.

१८६५ साली धान्याचे दर सुरू आहेत ते- ज्वारी १२ शेर रुपयास, बाजरी ८, गहू ७, हरबरे ७, तूप दरमणी १४, तेल ५०४, गूळ ५, कडबा २० हजारी, गडी ८ दरमहा शिवाय जेवण, ८ ब्राह्मण जेवण घालून याच मानाने आहे.

खाणावळीत आठ रुपये घावे लागतात. याप्रमाणे पूर्वीची व हल्लीची माहिती आहे.

(रावजी सखाराम लिमये वकील पंढरपूर १४.११.१८६५)

रावसाहेब राजकारणात पडल्यापासून इंग्लंडमधील मि. इव्हॅन्स बेल यासारख्या राजकारणी पुरुषांचे एखादे पत्र सापडते.

क्षीणबल मृगयासक्ति

। गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं ।

॥ च्छायाबद्धकदंबकं मृगकुलं रोमंथमभ्यस्यतु ॥

। विश्रब्धैः क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले ।

॥ विश्रांती लभतामिदंच शिथिलज्यावन्धमस्मद् धनुः ॥

(अभिज्ञानशाकुन्तल)

लोकांचे लक्ष माझ्याकडे चांगल्या रीतीने वेधून घ्यावयास मी आरंभ केला आहे असे मला वाटते. मला वाटेल तो गृहस्थ भेट देतो. मोठमोठ्या वजनदार लोकांत माझ्या उपदेशास जागा मिळते. तथापि पदरचा द्रव्यसंचय मात्र अक्षरशः आटून गेला आहे. मी आमच्या अफगाणिस्थानाविषयीच्या धोरणावर आणखी पुस्तक लिहून छापणार आहे. ते येथील राजकारणी पुरुषांचे मनोरंजन करील.

तितके मनोरंजन इतर हिंदी राजकारणविषयक लिहिलेली पुस्तके करणार नाहीत. खर्चाची बाबही अधिक भरून येईल तथापि मला काटकसर करावी लागेल व शक्य तर हिंदुस्थानाचा विसर पाडून माझ्या स्वतःच्या कुटुंबाच्या सोयीचे स्मरण ठेविले पाहिजे. एखादा ब्राह्मण दिवाण (पाहिजे तर फडणीस म्हणा) तो जे सांगेल ते करण्यास महाराजांचे मन वळवू शकला नाही म्हणजे स्वेच्छाप्रदर्शन करताना बडबडतो. “आता काशीस देहविसर्जन करण्यास जावे हे तुम्हाला ठाऊक आहेच. तसेच हेही ठाऊक असूद्या की मी त्या दिवाणासारखा मात्र बडबडत नाही. इंग्लंडमध्ये जो बालबाल खात्री करून देईल तेवढाच दारिद्री पुरुष ड्यूक व पार्लमेंटचे सभासद यांच्यासारख्यांशी राजकीय सामना करू शकेल. इतर नुसत्या गुणी पण दारिद्री मनुष्याचे हे काम नव्हे. माझ्याने आणखी झाले असते पण माझी मृगयासक्ति क्षीणबल झाली आहे.” २१.४.१८६९ हे पत्र मथळ्यावरील श्लोकाची आठवण करून देत आहे.

भौतिक विषयांची चर्चा करणाऱ्या पत्रांत एखादे परमार्थदर्शक साधूसंताचे वर्णन करणारे पत्र सापडते.

श्री अक्कलकोटकर स्वामी

“श्री अक्कलकोट स्वामींची वृत्ती जडोन्मत्त पिशाच्चाप्रमाणे आहे. पुरुष तेजस्वी आहे. मुंबई, पुणे वगैरे ठिकाणचे बहुत लोक स्वामींकडेस आपआपल्या कार्यासाठी आले आहेत. निरंतर पाच-पन्नास मंडळी त्यांच्याशी आहेतच. लोकांत याविषयी अर्थवाद चाललेले आहेत. येथील स्वामींच्या स्थितीत बहुत अंतर आहे. हा पुरुष अत्यंत वितृष्ण आहे.”

(पांडुरंगोपाध्याय गुर्जर यांचे पत्र)

पोस्ट खात्याची १८५८ साली सुव्यवस्था

कलेक्टर साहेबांकडे केलेला अर्ज परत आल्याचे कारण समजले की लखोटा मुक्काम रत्नागिरी म्हणून गेला. तो, साहेब तेथे नसल्यामुळे होते तेथे गेला. तो हासिल जास्त चढल्यामुळे^{१०} त्यांनी न घेता परत झाला. लखोट्यावर सही नसल्यामुळे मुंबईस पोस्ट मास्तर जनरल यांच्याकडे गेला; तेथून परत आला.

(ता. १०.३.५९ चे नानाचे पत्र)

या पत्रव्यवहारात पंडिता रमाबाईचे अल्प चरित्र सापडते.^{११}

रावसाहेब मुंबई असोसिएशनचे व काउन्सिलाचे काम करू लागल्यावर व राजकारणात अधिकाधिक पडू लागल्यावर त्यासंबंधी समर्पक विषयावरील मित्रांची पत्रे सापडतात. त्यात प्रो. केरोपंत छत्रे यांचे प्रतबंदीवरील पत्र, गोविंद बाबाजी जोशी यांच्या प्रातिनिधिक पद्धतीवर स्थापलेल्या ठाणे जिल्हा सभेची हकीकत, लिमये वकील यांचे महागाई व तिची कारणे या विषयी पत्र, दिवाण बहादुर आर. रघुनाथराव यांचे महाराणी व्हिक्टोरिया साहेबांकडे पाठविण्याकरता राजकीय मागण्या करणारा अर्ज, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांच्यावर कोर्टाची बेअदबी केल्याबद्दल खटला होऊन त्यांना झालेल्या शिक्षेसंबंधी सर्व कागदपत्र; एका मिशनच्यावर समन्स बजाविले असता तो कोर्टात हजर झाला नाही म्हणून त्याजवर कृष्णाजीपंत नूलकर यांनी वॉरंट काढण्याचा हुकूम केला, तो पुढे गैरकायदा होता असे सरकारातून ठरले त्यासंबंधाचे कागदपत्र इ. शेकडो कागदपत्र या पत्रव्यवहारात सापडतात. याप्रमाणे हा पत्रव्यवहार अगदी सर्वसंग्रह स्वरूपाचा आहे.

संस्कृत पत्रे

रावसाहेबांना शास्त्रीजनांची पत्रे संस्कृतांत येत:

श्रीमत्सु विश्वविदितकीर्तीषु परमधार्मिकमूर्तिषु, सकृत् विद्यावदातमूर्तिषु, निखिलजनरञ्जननिपुणमतिषु; श्रीविश्वनाथनारायणमंडलीकाभिधेयेषु मम अति प्रीतिपुरस्सरं प्रणतिततयः समुल्लसंतु । शमिह भवतां कृपया सर्वतो वरीवर्ति । श्रीमतां दर्शनदिनादारभ्य

भावुकमनुदिनं श्रीविश्वनाथमर्थयामहे । मुम्बय्यामागतेनमया सर्व विषयेषु यत्सानंदसुखमन्वभावि तेनातितुष्टोऽहं श्रीमतां धन्यवादं दधामि । दधामिच निजहृदये परोपकार । अथावश्यककर्तव्यानेककार्यव्यग्रमनसा मया यत्पत्रप्रेषणे विलंबो व्यधायि तदपराधं क्षमापायतुं प्रार्थये । श्रीमतः क्षमाशालिनः सुजनान् इतिशम् । त्रिपाठि रामेश्वर दत्तशर्मणः^{१२}

श्रीमज्जगदीशप्रसादावाप्तनिखिलमनोरथेषु; लोकसुदुर्लभविद्याविनयसामानाधिकरण्यभूमि भूतेषु, अबाधितगुणग्रहणतत्परेषु, राजाधिकारणधुरीणेषु रावसाहेब इति संमानितपदमंडतेषु, मंडलीकोपाभिध विश्वनाथनारायणनामकेषु निरंतरस्नेहाभिलाषिणः श्रीमत्त्र्यंबकक्षेत्रनिवासिनो लेलेइत्युपनामकस्य सदाशिवशास्त्रितनूभवस्य गणेशशर्मणोऽनन्तनतिपरंपरा विलसन्तुतराम् ॥ विज्ञापनीयांशस्तु इत्थं महाराष्ट्र गिरेवाच्यते.

गणेशशास्त्री लेले^{१३}

याच्या पुढील मजकूर पत्राच्या वरील भागात सुचविल्याप्रमाणे मराठीत आहे.

याप्रमाणे शास्त्री मंडळी जे मायने लिहितात त्यांचे ठराविक स्वरूप नाही. मायन्याचा प्रारंभ गुणवर्णनात्मक असतो व ते गुणवर्णन अलंकारक असते.

काही वाग्देवीचे सेवक रावसाहेबांवर कविताप्रबंध रचीत असत त्याचा एक मासला पुढे दिला आहे:

राजन्ते यस्य चित्राणि बहनिचरितान्यतः। कथं न स्यात् सस्तवाहं
आर्यसंघे विशेषतः ।
वर्यत्वं व्यवहारेऽस्ति मंडयन् हूणपत्तने। यांतीतिवादायस्याग्रे
शीर्षण्यानामपिस्वयम् ॥
सादगुण्यमेवभवति डमरी यस्य वर्णने प्रल्हाद इव सद्ग्राहोर्वा
चीनो भवेत्सतुः ।
हेतूर्भनेतियच्छब्दो लीनकामो न दुर्वहः तिष्ठेत्सश्रीव्यंबकेतृदया
विश्वनाथकः ॥

(त्र्यंबक रामचंद्र जोशी)

○

संदर्भ टिपा -

१. The debt of letter-writing increases by nonpayment like other debts.
२. त्यातील काहींचा कागद चांगला नसल्यामुळे त्यांना कालांतराने स्पर्श सहन करण्याची ताकद न उरल्यामुळे झाड फेडीचे धक्के खाऊन त्यांचे चूर्ण होऊन गेले आहे. ज्या शाईने काही पत्रे लिहिली गेली होती तीत हिराकसासारखा आत लोहांश असलेला पदार्थ असल्यामुळे शाईने व्याप्त तेवढा त्याचा भाग रापून गळून गेल्यामुळे त्याच्या जाळ्या झाल्या आहेत.

३. रावसाहेबांचे पुतणे.
४. सीतेचे हरण करित असता मार्गात रावणाशी केलेल्या युद्धात घायाळ झालेल्या जराजीर्ण पाक्षिराज जटायूला पाहून श्रीरामाने 'तात' या नावाने त्यास संबोधिले आहे.
५. शिक्षा टाळण्याकरिता गुन्हेगारांचा ब्रिटिश हद्द सोडून पोर्तुगीज लोकांच्या मुलुखात जाण्याचा परिपाठ आहे.
६. उद्याच्या मंगलविधीप्रसंगी मी हजर राहू शकत नाही म्हणून वाईट वाटते. सोबतची अभिनंदनपर संकृत पत्रिका महाराजांना अर्पण करण्याची कृपा करावी.
(२४.३.८० चे कर्नल हे यांना पत्र)
७. यांच्या मागे यांच्या परलोकवासी बंधूचा एक होतकरू मुलगा होता.
८. यांना रावसाहेबांची बहीण वेणूबाई दिलेली होती. हे पुढे पुण्यास जाऊन पैमाषीची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यापुढे मराठी वकील होऊन खानदेशात वकीली करित होते. यांनी द्रव्यार्जन पुष्कळ केले व सर्व खर्च केले.
९. हे साई पेट्याचे महालकरी, प्रकरण ८ वे पाहा. हे सातारा जिल्ह्यात मामलेदारीपर्यंत वाढून १८६९ साली अकाली मृत्यू पावले.
१०. पत्र जितके अधिक लांब जावयाचे असे तितके त्याला हाशील जास्त पडे. इंग्रज सरकारची जी उत्तमोत्तम खाती आहेत त्यात पोष्टखाते बरेच वर येईल. त्याची व्यवस्था १८५८ साली सुद्धा व्यवस्थशीर असे असे हे पत्र सांगते.
११. हे संग्रहीत व्हावयास कारण असे झाले की शिक्षणविषयक कमीशन बसले होते, त्यापुढे रमाबाईची साक्ष व्हावी अशी शिफारस काही दैनिक पत्रांनी केल्यावरून या विदुषी बाईचे अल्पचरित्र बालबोध मासिकास सजेसे लिहिता येईल येवढी माहिती रावसाहेबांनी मिळविली होती.
१२. हे शास्त्री काशीचे रहाणारे होते.
१३. यांनी कोलंबसाच्या जलाटनवृत्ताचे मराठीत भाषांतर केले होते. व मुद्राराक्षसाचे गद्यात्मक भाषांतर हातात घेतले होते.

रावसाहेबांची मते

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतम् ।
॥ सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रयाम् ॥

(सुभाषित)

स्वतःचे असे काही मत असणे हे मोठे बुद्धीलक्षण आहे. स्वयंनिर्णय शक्तीबद्दल रावसाहेबांची ख्याती होती. त्याचप्रमाणे मतांच्या निश्चितपणाबद्दल त्यांची लोक प्रशंसा करीत. म्हणून या प्रकरणात त्यांची काही विषयांवरील मते आढळली तशी दिली आहेत. त्यात एखाद दुसरे त्यांच्या स्नेह्यांपैकी एकाद दुसऱ्याचे दिले आहे.

कोणताही कायदा करावयाचा झाला की त्यावर आपले मत देण्यास रावसाहेबांकडे सरकारातून विनंतीपत्र येत असे व त्याप्रमाणे रावसाहेब आपले मत विचार करून देत असत.

सरकारात होऊ घातलेल्या कायद्याविषयी रावसाहेबांचे पहिले मत. (शपथ व प्रतिज्ञा देण्याविषयी हल्ली कायदा चालू आहे. त्यामध्ये न्यायाच्या कोर्टात पुरावा घेण्याची रीती मुख्यत्वे सुधारण्याच्या हेतूने काही फेरबदल केला असता फायदा होईल किंवा कसे? इ. प्रश्न १८४० चा अॅक्ट ५ यात फरक करण्याचा विचार करून सरकारातून रावसाहेबांकडे आले होते. (त्यावरून त्यांनी वसई मुक्कामाचे बदली मुनसिफ या नात्याने रिपोर्ट केला तो)

१. सांप्रत न्यायाचे कार्टामध्ये पुष्कळ लोक खोट्या साक्षी देतात यात अगदी संशय नाही आणि जरी त्यांना शपथ दिली अगर् त्यांच्याकडून प्रतिज्ञा करविली तरी खोटे बोलण्यास भीती राहत नाही. दुसरे असे अनुभवास येते की जो खरे बोलणारा आहे तो शपथेशिवायही खरे बोलतो.
२. मनुष्याच्या स्वभावाचा विचार करू लागले असता मला असे दिसून येते की सत्याची प्रीतर आणि खोट्याचा द्वेष ही मनुष्याच्या मनामध्ये विद्येवाचून उत्पन्न होणार नाहीत. जितक्या लांब लांब आपण शपथा अगर् प्रतिज्ञा कराव्या तितक्या त्या अधिक निरर्थक होतात.

थोड्या अनुभवामध्ये असे माझ्या दृष्टीस आले आहे की पुष्कळ साक्षीदार लोक काहीच मनात खऱ्या-खोट्याचा विचार न करता प्रतिज्ञा अगर शपथ करतात व घेतात. जसे काही ओझे उचलून पावकोश न्यायचे त्याप्रमाणे इतके शब्द बोलले म्हणजे झाले असे ते समजतात.

३. गांवढ्या गावामधील भोळे लोक ज्यांना विशेष या जगाच्या व्यवहाराचे ज्ञान नाही, त्यांना साक्षीस उभे केले आणि प्रतिज्ञा द्यावयास लागले म्हणजे ते प्रतिज्ञा ही काय आहे हे काही न समजता लागलेच सांगतात. “साहेब मी खरं जे मला ठाऊक आहे ते सांगेन.” तेव्हा अशा तऱ्हेच्या लोकांना उगाच लांब लांब प्रतिज्ञा अगर शपथ दिल्याने काही फायदा होईल असे दिसत नाही.
४. शहरांतील अथवा मोठ्या गावांमधील लोक, यातून क्वचित सत्यवादी लोक खेरीज करून, शपथेची अगर प्रतिज्ञेची समजून उमजून नियमितपणाने अवगणना करतात. अशा लोकांना जरी गंगेत^१ बुडविले अगर कुराणावर बसविले अगर त्याचे डोक्यावर बायबल पुस्तक दिले तरी ते खोटे बोलण्यास चुकणार नाही. अशा लोकांना खोटी शपथ दिल्याचे त्वरित शासन मिळण्याचा जर काही सुलभ उपाय कायदे करणारे कौन्सिल योजतील तरच मात्र शुद्ध भीतीने काही खोट्या शपथेचा गुन्हा कमी होईल तर होईल, दुसरा काही इलाज दिसत नाही.
५. या सर्व कारणांवरून मला असे वाटते की मी खरे बोलेन एवढी प्रतिज्ञा देऊन सर्व लोकांची साक्ष घ्यावी. (ता. २५.१.१८५९)

गुरुजी व देहदंड

देहदंड शिक्षकांनी करू नये असा बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचा ठराव आहे. तिकडे दुर्लक्ष अजूनही होत आलेले आहे. हे रावसाहेबांना पसंत नसे. १८६६ साली डिसेंबर महिन्यात त्यांचा एक भाचा जगन्नाथ शंकरशेटच्या शाळेत जात असे. वर्गातील शिक्षकाने अभ्यास न केल्याबद्दल देहदंड केला. याविरुद्ध रावसाहेबांनी तक्रार केली. शाळेचे मुख्य प्रसिद्ध महादेव चिमणाजी आपटे (मागाहून प्रसिद्ध वकील) हे होते. त्यांनी चौकशी करून ज्या शिक्षकाने देहदंड केला त्याच्याकडून क्षमा मागवून हे प्रकरण मिटविले.

(आपटे यांचे ९.१.६७ चे पत्र)

पुढे ३१.१.६७ च्या पत्राने वरील शाळेतील शिक्षकांच्या विरुद्ध वरील प्रमाणेच शाळाखात्याचे मुख्याधिकारी यांच्याकडे डॉक्टर नारायण दाजी यांनी तक्रार केली. त्यात त्यांच्या मुलाचा कान जोराने पिळवटला म्हणून लिहिले होते. त्या प्रकरणाची चौकशी करून सर ग्रॅट साहेबांनी उत्तर दिले की एज्युकेशन इन्स्पेक्टर मध्यप्रांत यांच्याकडून या प्रकरणाची चौकशी केली. त्यात असे निष्पन्न झाले की शाळेची शिस्त व नियमितपणा राखण्याकरता जे करणे वाजवी होते त्याहून अधिक काही करण्यात आले नाही.

गोकुळदास तेजपाळ यांच्या धर्मादाय शिक्षण संस्थेचे रावसाहेब व्यवस्थापक मंडळीचे सभासद होते. या धर्मदायातूनच चालविलेल्या मुलींच्या शाळेतील एका शिक्षकाने “रतन नावाच्या माझ्या

मुलीला देहदंड केला” अशी तक्रार रा. द्वारकादास वसनजी या गृहस्थाकडून रावसाहेबांकडे आली होती. या प्रकरणाची चौकशी करण्यास रावसाहेबांनी पंच नेमिले व डॉ. भाऊ व डॉ. भिकाजी अमृत यांनी या मुलीची तपासणी करून आपला अभिप्राय पंचांकडे पाठवावा अशी विनंती केली. येथवर आल्यावर मार दिल्याचा पुरावाच मिळाला नाही. म्हणून प्रकरण निकालात काढण्यात आले.

पार्लमेंट सभेतील पक्ष व हिंदुस्थान

हिंदुस्थान हे कोणत्या पक्षाला (राजपक्ष अथवा प्रजापक्ष यातून एकाला) धरून नाही.

(७.११.७९ चे ज. जेकज यांना पत्र)

काउन्सिलचा सभासद कसा असावा

काउन्सिलच्या नेमणुका सरकार करित असे त्यात लोकांकडून निवडणुकीचा भाग नसे. “माझ्या मताप्रमाणे जो मनुष्य नेमावयाचा तो कसला तरी धंदा करून द्रव्यार्जन केलेला, उच्चप्रतीचे शिक्षण न मिळालेला, दुर्लोककाचा अथवा महाराष्ट्रीय लोकांत प्रतिष्ठा न पावलेला असा नसावा.

(मि. वुड यांना पत्र ११.८.७२)

पोस्टेज

कित्येक देशांत पोष्टाच्या तिकिटांचा दर वाढवतात तेणेकरून जो मतविनिमय जगभर चालत आहे त्याचा मार्ग खुटला जातो.

(जेकब साहेबांचे पत्र ३.१.६१)

विश्वाचा एक धर्म

पुष्कळांनी राष्ट्रीय धर्म काढण्याचे हिंदुस्थानात प्रयत्न केले. हिंदुस्थानातच काय पण सर्व जगातच एक धर्म असावा. ही कल्पना मनात आणली तर अशा धर्माचे पीठ कोण प्राप्त करील या प्रश्नाचे उत्तर २६.८.६४ च्या पत्रात रावसाहेबांनी दिले आहे ते. “मनुष्याची प्रगती जशी जशी होत जाईल तशी तशी कायद्याची महती वाढून धर्माचे पीठ तो बळकावून बसेल. व विश्वप्रेम व जीवदया या पुष्पांनी त्याची पूजा अर्चा होईल.”

मुलकी व न्याय खात्याची फारखत

कलेक्टर व मॅजिस्ट्रेट यांच्या अधिकारांची विभागणी करणे अवश्य आहे असे मत प्रदर्शित करणाऱ्या तुमच्या पत्रास उद्देशून मी असे म्हणतो की माझे मत तुमच्या मतांशी जुळते.

(१२.९.६७ चे एका इंग्रज मित्रास पत्र)

ही अधिकार विभागणीची इष्टता रावसाहेबांच्या मनात १८६७ सालापासून घोळत होती असे हे पत्र सांगते.

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ६८५

वेदाभ्यास

स्थाणुरयं भारहारः किलाऽभूत् ।
अधीत्य वेदं नाविजानाति योऽर्थम् ॥
यो अर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते ।
नाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मा ॥ १ ॥

(यास्क)

वासुकाका आठल्ये यांना २९.८.७१ चे पत्र. “वेद शाळेचे कामात रत्नागिरी येथील स्नेही मंडळीस होईल तितके साह्य करण्यास मी तयार आहे. परंतु जर वेदपठण सार्थ होणार नाही तर त्यापासून काहीच उपयोग नाही असा माझा अभिप्राय आहे. सांप्रत जो पुष्कळ प्रकारचा अनाचार चालू आहे तो अर्थज्ञानशून्यतेपासून होतो असा माझा समज आहे. म्हणून जरी दोन अध्याय संहिता म्हटली तरी ती सार्थ म्हणावी आणि जरी सूत्रोक्त कर्म करणे झाले तरी ते सार्थ करावे. गरीबांनी वेद म्हणावा व श्रीमंतांनी म्हणू नये असे मला वाटत नाही. आणि आपल्या हल्लीच्या पत्रावरून कोणीही श्रीमंत वेद म्हणत असतील असे दिसत नाही. याज्ञिकी करणे तेही ऋत्विक् जर अहितछंदस ? असतील तर त्यांचा उपयोग आहे हे आपण जाणतच आहात. ज्योतिष शिकविणे तर प्रथम अंकगणित, भूमिती व त्रिकोणमितीपर्यंत गणित शिकवावे असा माझा अभिप्राय आहे. आदौस्ववर्णाश्रम वर्णिताः क्रियाः कृत्वा शुद्धमानसः इत्यादींच्या उत्तरार्धात स. दु. रा. असे आहे. तेथे समित् पाणी श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं असे टीकाकार म्हणतात. ती वस्तू उत्पन्न करण्याच्या मार्गावर तरी शाळा असावी. आपल्या बंधूस संहितेची पोथी पाठविताना लिहिले होते की वेदाच्या अर्थाचा विचार केलात तर उत्तम होईल.”

नायकिणीच्या मुलांमुलींना सरकारी अथवा सरकारी मदत घेणाऱ्या शाळेत येऊ देण्याविषयी

उघड उघड अनीतीचे मार्गाला लावण्यात येणारी नायकिणीची मुले सार्वजनिक शाळांत येऊ देण्याची चाल हिंदुस्थानात समाजास विघातक होईल. मि. वुइल्यम रॉबिन्सन यांचे विचार मला साधारणपणे पसंत आहेत त्यात अधिक जे मला म्हणावयाचे आहे ते हे.

१८४८ पासून मुंबईतील स्टुडंटस् लिटररी आणि सायंटिफिक सोसायटीच्या मुलांच्या शाळांशी माझा संबंध आहे व वर निर्दिष्ट केलेल्या वर्गाच्या मुलींसंबंधी आमची वहिवाट नियमाने अशी आहे की जोपर्यंत यांचा संबंध नायकिणींशी आहे तोपर्यंत यांना शाळेत येऊ द्यावयाचे नाही. परंतु जेव्हा असे आढळून येईल की याच बायांपैकी कित्येकांनी लग्न करून मूळ वर्गाशी असलेला संबंध अगदी तोडून टाकला आहे व तेणेकरून त्यावर घडून येणारा अनिष्ट परिणाम बंद केला आहे असे आढळेल तेव्हा त्यांच्या मुलांस शाळेत घेण्यास हरकत नसावी. शाळाखात्याचे सरकारचे सेक्रेटरी यांना १४.२.७९ चे पत्र.

कायमधान्याची पद्धत

मी जितका जितका शेतकऱ्यांच्या स्थितीविषयी विचार करत तितकी तितकी माझी अधिकाधिक बळकट खात्री होत आहे की कायमधान्याची पद्धत आमच्या लोकांना मिळाल्याशिवाय त्यांना शांतता मिळायची नाही व हा इलाखा भरभराटीस येणार नाही. Free hold व absolute redemption जर ते मळेवाल्यांना देण्यात येते तर त्याप्रमाणे आम्हाला का देऊ नये?

(१.८.८१ चे मि. जे. केई लंडन यांना पत्र)

तीस वर्षांनी बदलली जाणारी धान्याची पद्धती अन्याय्य आहे, म्हणून तिचे काम कसे काय चालले आहे याविषयी व पुन्हा धारा वाढविण्याच्या नियमाचा अभाव पाळला तर तेणेकरून काय होईल असा प्रश्न मी एका काव्हनंटेड सिव्हालयनाला विचारला. माझ्याशी त्याला युक्तिवाद करता येईना. तेव्हा म्हणाला कसे! धारा जर एकदाचा कायम ठरवून टाकला तर तुम्ही अगदी स्वतंत्र व्हाल. मग्नूर व्हाल, असे म्हणाला नाही अशी माझी खात्री नाही.

(२.४.८० चे ख्रिस्तोदास यांना इंग्रजीत पत्र)

दुष्काळाचे प्रश्नाबरोबर कायम धान्याच्या पद्धतीचा प्रश्न आपण हातात घ्याल अशी आशा आहे. मुलकी खात्यातील अंमलदारांच्या क्षुल्लक बाबतीत हरहमेश होणाऱ्या त्रासातून आमची मुक्तता झाल्याशिवाय आमची प्रगती व्हावयाची नाही. बाहेरच्या लोकांना जीव नकोसा व्हावयाला नको असेल तर सर्वांची हरएक बाबतीत पूजा करावी लागते. माजी कर्नल बेर्ड स्मिथ याचा नार्थवेस्ट प्राव्हिन्सिसमध्ये १८६०-६३ सालात पडलेल्या दुष्काळासंबंधी उत्तम रिपोर्ट आहे. त्यात त्यांनी कायम धान्याची पद्धती सुरू करण्याविषयीचा पक्ष चांगलाच उचलून धरला आहे. मला त्या पुस्तकाची प्रत आता मिळत नाही. माझ्या एजन्टाला मिळाली तर पाठवीन.

(२१.८.८० चे रा. ब. म. गो. रानडे यांना इंग्रजीत पत्र)

रावसाहेबांच्या मताला पुष्टी देणारे बंगाल्यात प्रत्यक्ष जमीनदार आहेतच; परंतु मद्रासेतही त्या मताचे काही लोक होते. महाराणी साहेबांना पाठविण्याकरता तयार केलेल्या अर्जात कायम धान्याची पद्धती सुरू करावी अशी विनंती दिवाण बहादूर आर रघुनाथराव यांनी केली होती; पण याशिवाय आमच्या येथील दोन मोठे विचारी गृहस्थ म्हणजे रा. ब. रानडे व नामदार तेलंग यांचे मत पुढील पत्रात आहे.

“दक्षिणेतील कर्जनि बुजबुजलेल्या शेतकऱ्यांनांबंधी जो कायदा काउन्सिलपुढे आला आहे त्यासंबंधी तुमच्या मुंबई असोसिएशनने पाठविलेली अर्जी वाचून मी फार समाधान पावलो; परंतु ज्यावेळी असा महत्त्वाचा कायदा राजसभेत होऊ घातला आहे त्या ऐन वेळेसच तुम्ही तिचे सभासद आधी असूनही आता नसावेत हे मोठे दुर्दैव आहे. याने सर्व देशाचे नुकसान होणार आहे. रा. रा. तेलंगांचे मत असे आहे व माझेही तसेच आहे की या प्रसंगाचा फायदा घेऊन शेतकऱ्यांची दुःस्थिती निवारण्याचा जो प्रश्न पुढे उभा आहे तो सोडवण्याचा हल्लीच्या स्थितीत एकच मार्ग म्हणून कायम धान्याच्या पद्धतीची मागणी करण्यात आली असती तर फार चांगले झाले असते. पुढे आलेल्या

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ६८७

कायद्याच्या हेतूशी या मागणीचा संबंध नाही हे खरे आहे तथापि त्यातील इंगित असे आहे की वेळी-अवेळी हीच मागणी केली पाहिजे. वर्षानुवर्षे उलट उपाय योजनांच्या लोकांच्या हातून या प्रश्नाचा निकाल दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्वावर होण्यासारखा नाही.”

(९.१.७९ रोजी रा. ब. म. गो. रानडे यांनी रावसाहेबांना लिहिलेले पत्र)

पेट्रिअटमधील एका इंग्रजी पत्राचा उतारा रावसाहेब देत तो असा, “कायमधाऱ्याच्या पद्धतीमुळे जमीनदारांनी इतका पैसा जमिनीवर खर्च केला आहे की बंगाल्यात ज्या ठिकाणी क्लाइव्ह असताना दुष्काळ पडला म्हणजे मुले विकून तांदूळ विकत घ्यावे लागत इतका कहर उडत असे ते ठिकाण आता तेथे दुसऱ्या कितीही आपत्ती असल्या तरी सर्व पृथ्वीवर क्षुधेच्या बाधेशिवाय राहिलेले असे एकच होय.” (१८६५) कायमधारा पाहिजे असे जे रावसाहेब म्हणत ते स्वानुभवावरून म्हणत.

“आमची एक खार होती. तिला लागवडीस आणावयास व बांधबंधस्ती करावयास १५००० रुपये लागले. एवढे रुपये खर्च करून कौलाप्रमाणे आकार देऊन शेकडा एक रुपया व्याज पडत नाही. आमचा सरकारावर लावलेला दावा रद्द होऊन याच्यापेक्षा वरचढ असलेल्या सर्व्हच्या दराने आकार यावा लागल्यास ती खार आम्हास सोडून दिली पाहिजे. कायमधाऱ्याची पद्धत लागू झाल्याशिवाय मी जमिनीत एक पैही घालणार नाही. माझे मत सध्या असे झालेले आहे. दुसऱ्याच्या पैशाने प्रयोग करून पाहणे हे एक व स्वतःच्या खिशात हात घालणे हे निराळे आहे.”

(वि. ना. भागवत यांना पत्र २.११.१८७३)

“मी लॉर्ड कॅर्नवालीस यांचा प्रशंसक आहे. मला वाटते कायमधाऱ्याची पद्धत सर्व देशाला लावली पाहिजे.”

(१५.९.८८ डॉ. राजेंद्रलाल यांना पत्र)

“कायमधाऱ्याची पद्धत अजमिरास लागू करण्याला सरकारची संमती मिळाली. सर्व देशास ही लागू करावी अशी माझी इच्छा आहे. त्यायोगे पुष्कळ खर्च वाचेल, निराशा होणार नाही व क्षोभास कारण राहणार नाही.”

(ज. जेकब यांना पत्र)

संस्थाने

“संस्थानांविषयी आमचे धोरण म्हणाल तर त्यांचे रक्षण करणे व त्यांची सुधारणा करणे; परंतु जमीन धाऱ्यासंबंधी विचाराल तर कायमधाऱ्याची पद्धती सुरू झाल्याशिवाय एकासही सुरक्षितता प्राप्त व्हावयाची नाही.”

(४.९.८४ चे आपा आठल्ये यांना पत्र)

हिंदी संस्थानावर पुष्कळ शिकलेल्या लोकांची भक्ती होती. रावसाहेबांची तर विशेष होती. न. ओ. मध्ये ते त्यावर लक्ष ठेवून लेख लिहीत असत.

अनेकवेळा त्यांना दिवाण नेमण्याचा प्रयत्न झाला. पण ते गेले नाहीत. ते बरे झाले कारण त्यांचे तेथे पटले नसते. का ते ज. जेकब यांनी एका पत्री स्पष्ट केले आहे ते असे:

संस्थानिक व पाश्चात्य संस्था

“तरूण हिंदी लोकांना एक खोड लागून गेलेली दिसते ती ही की, आपणास जी पाश्चिमात्य राज्यपद्धती आवडते ती सर्व हिंदुस्थानास आवडली पाहिजे असे त्यांना वाटते. हिंदुस्थानच्या मध्यभागातील लोकांना व सर्वत्र कोनाकोपऱ्यात पसरलेल्या संस्थानिकांना पाश्चात्य विचार रुचत नाहीत व पाश्चात्य संस्था तेथेही लोकांच्या मनाची तयारी होण्यापूर्वी स्थापन करणे म्हणजे मुलांना तड्डावर बसता येण्यापूर्वी मोठ्या घोड्यावर बसविण्यासारखे आहे. सावंतवाडीस असता मोठी शिबी दिलेली जी ऐकत होतो ती ही की, गोव्याचा न्याय तुड्ड्या डोयीवर आदळो.”

(२४.९.६७ क. जेकबचे पत्र)

“माझी व कच्छचे राव यांची भेट झाली तेव्हा मी त्यांना इंग्रज सरकारास राजी ठेवण्याचा एकच उपाय सुचविला व तो कोणता तर प्रजेला सुराज्याचा लाभ देणे.” (किता)

एक लिपी

सर्वत्र एक भाषा असावी की नाही याबद्दल रावसाहेबांचे मत काय आहे ते कळले नाही पण एक लिपी असावी असे त्यांचे मत होते. “तामिळ लिपी लिहिता येत नाही म्हणून दुःख वाटते कारण तो एक उणेपणाच आहे. होईल ते करून नेपाळपासून रामेश्वरापर्यंत एक लिपी करण्याकरिता सर्व हिंदुस्थान एक होईल तर काय मौज होईल!”

(त्रावणकोरचे राजे रामवर्मा यांना २५.१२.७९ चे पत्र)

रेल्वे व तिसऱ्या वर्गातील उतारू

हिंदुस्थानातील तिसऱ्या वर्गातील उतारूंचा प्रश्न त्या रेल्वेइतकाच जुना दिसत आहे. या उद्वेगकारक प्रश्नाकडे रावसाहेबांचे लक्ष गेले होते. त्यांचे एक इंग्रज स्नेही कलकत्यास काउन्सिलर झाले व त्याकडे रेल्वेचे काम गेले आहे असे समजताच त्यांना २६.१०.८० रोजी पत्र लिहिले त्यात पुढील मजकूर होता. “तुम्ही आता रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गातील उतारूंचा प्रश्न हातात घ्यावा अशी माझी इच्छा आहे. रेल्वेच्या कामात बहुत सुधारणा कर्तव्य आहेत. त्या केल्याने उतारूंची संख्या वाढेल. द्रव्याची प्राप्ती वाढेल. बहुजन समाजास सौख्य होईल. हल्ली तर त्यांना मेंढ्यांप्रमाणे वागविण्यात येत आहे व त्यांच्या डब्यांना मेंढवाडेच म्हणतात. बैल, घोडे इ. प्राण्यांना निर्दयतेने वागविणाऱ्यांना शिक्षा करण्याकरिता मंडळ्या ज्या युगांत स्थापिल्या जात आहेत त्याच युगांत वरील प्रकार घडत आहेत.”

योगिराज

लोणारे हे गाव आपल्या टापूत आहे काय? असेल तर त्याच्या जवळपास जाल तेव्हा थोड्या परिश्रमाने चौकशी करून खालील माहिती काढावी. तेथे जवळच एका गुहेत एक योगिराज आहेत, असे ऐकितो. ते पाहिजे त्याची भेट घेतात काय? घेतल्यास नीट बोलतात काय?

‘पूर्वेकडे माझी ३५ वर्षे’ या नावाच्या होईल बर्गर यांच्या ग्रंथात मी एका योग्याच्या समाधीची हकीगत वाचली. रणजितसिंगाच्या वेळी त्या योग्याने आपणास ४० दिवस जमिनीत पुरून घेतले होते. जर जीव अशा रीतीने ४० दिवस कोंडता येतो तर ४० वर्षे, नव्हे ४०० किंवा अधिक वर्षे का कोंडता येऊ नये? फावल्या वेळी माझेकरिता या प्रश्नाचा विचार आपण करावा अशी इच्छा आहे.

(रावसाहेबांचे आपल्या एका शास्त्री मित्रास १३.४.७१ चे पत्र)

दरभंग्यास एक योगिराज आहेत (त्यांना लोक जोगिराज म्हणतात) त्यांची चौकशी तुम्ही आपल्या तेथील मित्राकडून करवावी. त्यांची स्वारी अद्यापि तेथे आहे की नाही ते मला कळवावे. त्यांचे नामाभिधान लक्ष्मीनाथ गोसाईं असे आहे. त्यांचा तेथे एखादा मठ किंवा देवालय आहे काय? त्यांची स्वारी तेथे असल्यास मी त्यांच्या दर्शनास आता नाही तर येत्या मार्च महिन्यात येईन.

(९.२.८५ चे फ्रामजी नवरोजी शेट पार्शी यांना पत्र)

अस्तास जाताना

नवीन अधिकारापन्न होणाऱ्याचा सन्मान केला तर तो सन्मान करणारा उदयोन्मुख रवीचा उपासक आहे असे लोक नावे ठेऊ लागतात. त्याचप्रमाणे आपल्या आयुष्याची उत्तम वर्षे येथे घालवून परत देश अधिकारी जाऊ लागले व त्यांच्या सर्वच कृती सर्वास आवडत्या नसल्या म्हणजे त्यांना मानपत्र वगैरे अर्पण करावे की नाही हा पेच त्या मनुष्याच्या मित्रांपुढे उभा रहातो. मानपत्र दिले तर लोक नावे ठेवतील; न द्यावे, तर मित्रविषयक कर्तव्य पार पडले नाही असा दोष येईल. अशा कधी कधी येणाऱ्या प्रसंगी कसे वागावे ते रावसाहेबांनी ठरवून ठेवले होते. खासगी व्यक्ती या नात्याने पहाता सर्व लोक विरुद्ध असले तरी त्या व्यक्तीचा सन्मान करण्यास काही हरकत नाही असे ते म्हणत.

“तुम्ही (क्षत्र्या) स्मारकाच्या चळवळीपासून अलिप्त राहत आहा म्हणून मला आनंद होत आहे. खासगी व्यक्ती या नात्याने पहाता या चळवळीविरुद्ध माझे काही म्हणणे नाही. परंतु अधिकारी या नात्याने पहाता ते यशस्वी झाले नाहीत. जिकडून तिकडून त्यांचा उत्सवच लोकांनी मांडला आहे. आमचा समाज वारंवार असे करून आपला आत्मघात करून आपले अस्तित्व नाहीसे करून घेत आहे. या बाबतीत युरोपियन लोकांच्या अपराधापेक्षा आमच्या लोकांचा अपराध मोठा नसला तरी समसमान आहे.”

(हरकिसनदास यांना पत्र)

याच तत्त्वावर रावसाहेब एका सरकारी अधिकारी असलेल्या मित्राच्या स्मारकार्थ व सन्मानार्थ भरविलेल्या सभेला मित्र म्हणून गेले होते. त्या सभेवर मित्रोदय पत्रात इंग्रजीत टीका आली. ती

रावसाहेबांनी संग्रहित करून ठेवली आहे. ती अशी- “क्ष यांच्या घरी यच्या स्मारकार्थ दुसरी सभा भरली होती. सभेला गर्दी निःसंशयपणे झाली होती. पण ती य च्या सन्मानापेक्षा क्ष चा सन्मान अधिक करण्यास झाली होती. असल्या सभांस जाण्याची मोठी मौज असते. येथे कळसूत्री बाहुल्यांचा सुंदर तमाशा पाहण्यास सापडतो. सभेच्या मध्यस्थानी एक मनुष्य हातात अर्धा डझन सूत्रे धरून बसतो त्यातले एक ओढताच एक हास्यप्रसृतमुख गृहस्थ उभा रहातो. चार दोन वाक्यांची दीर्घ निर्घोषणा पटापट करून स्वस्थानी उपविष्ट होतो. नंतर दुसरे सूत्र हालविताच दुसरा एक महाजन स्वपदावर भार देऊन उत्तिष्ठ होतो. व त्याच क्रियेची पुनरावृत्ती करून दाखवितो. तसलाच कंटाळवाणा प्रकार तासभर तो यंत्रवत चालू रहातो. सर्व सभासदांचे चेहरे मंदप्रभ व निरुत्साह दिसू लागतात. खरा हृदयाचा भाव प्रकट करण्याकरता ज्या सभा भरतात त्यात जमलेल्या लोकांच्या चेहऱ्यावर जो सहर्ष उत्साह दिसतो, जी कार्याची उमेद दिसते, जी आस्था दिसते त्यातले येथे काही एक दृष्टीस पडत नाही.” मंडलिक यांनी य च्या खासगी गुणांची तारीफ करून आपणास लोकांच्या टिकेतून वटाऊन घेतल्याबद्दल त्यांची तारीफ करून हा उपहासात्मक लेख पत्रकाराने पुरा केला आहे.

निर्गत मालावरील जकात

“येथे उत्पन्न झालेल्या निर्गत मालावर जर कर बसवावयाचे तुम्ही सुचविले तर त्याने निर्गत माल कमी होईल, व तो माल तयार करणारे, गिरणीत काम करणारे आमचे मजूर बेरोजगारी होतील.”

(सोराबजी बंगाली यांना ३.१.८६ चे कलकत्याहून लिहिलेले पत्र)

धंदे शिक्षण

“कामाच्या अडचणीमुळे तुमच्या कृपापत्राचे उत्तर लिहावयास वेळ झाला नाही. धंद्यासंबंधाची व इतर कामे आधीच हातात येऊन इतकी पडली आहेत की आणखी काही कामे घेण्यास वेळ नाही. तथापि मुंबापुरीच्या हिताकरिता माझ्याने होईल ते करण्यास मी तत्पर आहे. म्हणून माझा उपयोग जर होत असेल तर तुम्ही योजलेल्या कमिटीत माझे नाव घालावे.

आता जी योजना पुढे आणली गेली आहे, तिने मुंबापुरीचे कायमचे हित साधेल असे वाटत नाही. जर आम्ही काही लाख खर्चावयाचे मनात आणले आहे तर लोकांना त्याचा मोबदला दिलाच पाहिजे. व तो काही शृंगारिक रचना, चित्रांचे प्रदर्शन या रूपाचा नको. तो ज्यांची स्थापना झाली असता लोक चार धंदे करू लागतील, त्या धंदे शिक्षणाच्या शाळांच्या रूपांचाच हवा.”

(३६.६.८४ चे अँडम्स यांना पत्र)

“लॉर्ड रिपन यांचे चिरकालिक स्मारक आम्हास करावयाचे आहे व ते धंदेशिक्षणाची संस्था काढून करावयाचे आहे. ती काढल्यावर पूर्णतावस्थेस न्यावयास कालावधी लागेल. तोपर्यंत एक-दोन धंद्याच्या शाखा काढण्याची आम्हास आशा वाटत आहे. उदाहरणार्थ सुतार काम, ओत काम, टाचणी कशी करावी या लघु कलेपासून जहाजे कशी बांधावी या कलेपर्यंत सर्वप्रकारच्या हस्तकलांचे शिक्षण लोकांना द्यावयाचे मनात आहे.

आमची श्रीमंती व खर्च

आम्ही श्रीमंत होत आहो का गरीब होत आहो! x x x x x x क्ष आमच्या श्रीमंतीचे चित्र चांगले रंगवून काढीत आहेत. मुंबई शहर पाहून तुम्ही दिपावून जाणार नाही अशी आशा करतो. मुंबई म्हणजे हिंदुस्थानाचा सर्व पश्चिम प्रांत नव्हे. सुधारणा वाढत आहे असे लोक म्हणतात; पण खर्च त्याहून अधिक झपाट्याने वाढत आहे!

(१५.१२.८५ चे मि. वर्डवुड यांना पत्र)

फंड

सार्वजनिक कामे फुकाची होत नाहीत 'सर्वारंभास्तंडुला: प्रस्थमूला:' या न्यायाने प्रत्येक कार्याचा आरंभ करताना द्रव्याची गरज लागते. द्रव्य गोळा करण्याचे प्रसंग रावसाहेबांवर अनेक आले व ते कार्य त्यांना चांगले साधले होते. त्याची किल्ली त्यांनी आपले मित्र हरकिसनदास यांना एका पत्रात अशी कळविली होती "द्रव्य गोळा करण्याचा हेतू काय तो आधी निश्चित करा व मग द्रव्य गोळा करावयास आरंभ करा. या काळात रुपयांच्या दसकड्या अथवा शंभऱ्या यांचे नाव काढू नका. लोक आता दिवसानुदिवस गरीब होत चालले आहेत." (२०.१.८७)

ब्राह्मण मद्यपी

"दारू पिणाऱ्या ब्राह्मणास देशरिवाजाप्रमाणे व शास्त्राप्रमाणे अपंक्त ठेवावा. आपल्या जातीच्या लोकांना दारू जो पिण्यास सांगेल त्याने पिनल कोडाखाली गुन्हा केला आहे असे समजत नाही. शंकराचार्यांनी हे काम अवश्य केले पाहिजे. कारण आचार्य व प्रायश्चित्तकार यांनी घर ओटी ठेवणे आहे. त्यांच्या हुद्याप्रमाणे त्यांचे कर्तव्य आहे. तसे त्यांनी न केल्यास दोषार्ह होतील."

(६.३.८३ चे सातारकर गोविंदपंत खांबेते यांना पत्र)

प्रदर्शन

बहुरत्ना वसुंधरा

माझ्या काही हिदी व इंग्रज मित्रांनी माझा सल्ला विचारल्यावरून मी एक राष्ट्रीय प्रदर्शन अथवा ज्यात जगातील सर्व राष्ट्रांस भाग घेता येईल असे सर्व राष्ट्रांत परस्पर व्यवहारसंबंध घडवून आणणारे मुंबईत भरावण्याची योजना तयार करीत आहे. त्यातील काही विवाक्षित वस्तूंचे तरी प्रदर्शन दर वर्षास भरवावे म्हणजे त्यास औद्योगिक संमेलनाचे स्वरूप येईल व तेथे देशातील सांपत्तिक स्थितीचा विचार होईल, अशी संमेलने उत्तर हिंदुस्थानात पूर्वी भरत त्यास 'मेळे' ही संज्ञा देत.

डॉक्टर वेअर, आमच्या आरोग्य खात्याचे मुख्य, यांनी-ज्यांच्याशी ही योजना अमलात आणण्यास कोणते उपाय योजावे यासंबंधी खल चालविला आहे त्यांनी-मि. हार्ट यांजवळ ही गोष्ट काढवून ठेवलीच आहे. तथापि नामदार व्हाइसरॉय साहेबांचा सौहार्ददर्शक नेट मिळाल्याशिवाय या कार्याला आरंभ आपण होऊनच मला करता यावयाचा नाही. याकरिता या ओळी मी घाई-घाईने लिहीत आहे.

ही सर्व व्यवस्था आम्ही पक्क्या काटकसरीने जुळवून आणू व उत्तम रीतीने पार पाडू. पैशाच्या पिशवीत हात घालणे झालेच तर जितका कमी खोल घालावा लागेल तितका घालू. आमच्या गिरणीवाल्या शेटर्जींचा व थोर व्यापाऱ्यांचा मला खरा पाठिंबा मिळवावयाचा आहे व तोसुद्धा त्यांना यापासून काहीतरी त्यांचा फायदा होईल असे प्रत्यक्ष दाखवून दिल्यावर! हे कसे घडवून आणावयाचे त्याची सविस्तर योजना मी व्हाइसरॉय साहेबांना पुढे मागे आधी कळवीन व मग मुंबई सरकारचे पुढे ठेवीन म्हणजे त्यास तीव्र उघडपणे नीट विचार करावयास सापडेल. नंतर मुंबई सरकारच्या मार्फत सर्व प्रकरण व्हाइसरॉय साहेबांकडे रवाना होईल. हे प्रदर्शन मला एक राष्ट्रीय संस्थाच करावयाची आहे व तिचा उपयोग लोकशिक्षणाचे कामी (लोकशिक्षण या शब्दाचा जितका उच्च अर्थ आम्ही करतो तितक्या अर्थाने) होईल. म्हणून मी विनंती करतो की एवढी गोष्ट तिचा मेहेरनजरेने विचार होण्याकारता-लॉर्ड रिपन यांचेपुढे ठेवावी म्हणजे उपकार होतील.

(मि. प्रिमरोज यांना १०.१२.८३ चे पत्र)

पुणे डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे कॉलेज व सरकारी ग्रॅन्ट^३

नवीन नेटिव्ह कॉलेजाची स्थापना ज्या अंतर्गत तत्त्वांवर होणार आहे ती तर बळवंतरावांनी सांगितलेल्या तत्त्वांच्या अगदी विरुद्ध आहेत. बाळांच्या लीला बाळांसच आनंदवितात या अर्थाचा जो गोल्डस्मिथचा चरण आहे त्याचे तेवढे स्मरण करून देण्याच्या कामी या कोनशिला समारंभाचा उपयोग होत आहे दुसरा काही नाही. (६.३.८५ चे दाजीसाहेब खरे यांना पत्र) (सरकारी ग्रॅन्ट मंडळी घेणार असे समजल्यावर)

आमच्या पुणेकर तरुण मित्रांनी दुपारच्या एक वेळच्या जेवणाखातर आपणास विकून घेतले. यांच्या नूतन विद्यालयास दारिद्र्यात आणखी पन्नास वर्षे पडून राहावे लागले असते, तरी मला बरे वाटले असते पण राजकीय तंत्रास वश होऊन त्यांचे श्रीमंत होणे रुचत नाही.

(प्रि. वर्डस्वर्थ यांना पत्र २८.११.८५)

उच्च दर्जाच्या जागांवर हिंदी लोकांची नेमणूक

सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये हिंदी लोकांचा खरा प्रवेश १८३३ साली झाला. नंतर विलायतेस होणाऱ्या परीक्षेला बसण्याचा अधिकार मिळाला. परंतु तिकडे येथून जाणे सुलभ नसल्यामुळे त्या अधिकाराचा फायदा हिंदी लोकांस मिळत नाही अशी पार्लमेंट सभेपर्यंत तक्रार हिंदी लोकांनी केली, त्यामुळे येथे स्टॅट्यूटरी सर्व्हिस सुरू झाली. त्यांत भरती नेहमीच चांगल्या लोकांची होत नाही अशी तक्रार सुरू होऊन सरकाराने चालू असलेल्या स्थितीची चवकशी करण्यास एक कमीशन बसविले. त्याचे प्रश्न रावसाहेबांकडे आल्यावर त्यांनी पुढे दिल्याप्रमाणे आपले मत दिले-

“स्टॅट्यूटरी सर्व्हिसच्या कायद्याचा अम्मल काळजी घेऊन करावा व मनुष्यांची निवड करताना मेहरबानीला जागा न मिळावी म्हणजे खुशामत करण्याच्या भानगडीत कोणी पडणार नाही व ज्या उमेदवारांची योग्यता सिद्ध झाली आहे त्यांचीच निवडणूक करावी; त्याने देशाचा फायदा होईल. पाहिजेत त्यापेक्षा दुप्पट लोकांची निवडणूक करवून मग त्यांची परीक्षा घ्यावी व तीत लायक ठरतील

तेवढे घ्यावे.”

सिव्हिल सर्हिसची परीक्षा एकसमयावच्छेदे करून हिंदुस्थानात व इंग्लंडमध्ये भरावी*

येथील परीक्षा उतरल्यावर तरुण उमेदवारांना इंग्लंडला पुढील शिक्षण मिळण्यास पाठविण्याच्या मी विरुद्ध आहे. पुढील शिक्षण येथे मिळण्यासारखे आहे. त्यांना कोणी मार्गदर्शक पाहिजे असे मी ३५ वर्षांच्या सार्वजनिक कामाच्या व ११ वर्षे मुंबई इलाख्यात सरकारी विविध खात्यांत केलेल्या नोकरीच्या व २४ वर्षे हायकोर्टात वकीली केल्याच्या अनुभवावरून सांगतो. तरुणवयात मनुष्यास दोन वर्षे परक्या देशांत आपला समाज व इष्टमित्र यांच्या पासून दूरदूर राहून मन विलोभून जाण्याच्या अनेक संधी असता परत येताना तत्त्वतः झालेल्या सुखाच्या मोटा पदरात बांधून आणता येणार नाहीत. तो येतो तेव्हा त्याच्या राष्ट्रीय भावना नष्ट झालेल्या असतात. वरवर पाहून परकीयांच्या सवयी त्यांनी जडलेल्या असतात; आपल्या लोकांविषयी त्याचे मन सहानुभूतिरिक्त असते व युरोपियन सुधारणांचे मुख्य आगर बघून ज्या भावना मनांत उद्भवतील त्यांच्या आधारावर त्याची मते बनलेली असतात. एकदम देशांतर केल्याने त्याची प्रकृतीही बिघडण्याचा संभव आहे. अशा परिस्थितीत कोणत्याही आईबापांनी आपल्या मुलास इंग्लंडला पाठविणे शहाणपणाचे होणार नाही. माझा संपर्क पुष्कळ युरोपियनांशी झाला व मला त्यांच्यापासून जरूर त्या शिक्षणाचा लाभ झाला.

काहींनी साक्षीत असे सांगितले की हिंदूच्या सवयीत व कल्पनात या बाबतीत फेर होऊन आज जे ते करू इच्छित नाहीत ते दहा वर्षांनी फार खुषीने करू लागतील. या सामाजिक भविष्यावर माझी भरवसा नाही. युरोपच्या इतिहासास आरंभ झाला नव्हता तेव्हा पासून हिंदूंचे हिंदुत्व हजारो वर्षे कायमच आहे व ते आपला धर्म व राष्ट्रीयत्व अजूनही पाळतील अशी माझी खात्री आहे. प्रौढ मनुष्य काही विद्या शिकण्यास गेला तरी हरकत नाही. कित्येक साक्षी हिंदी लोकांची निंदा करणे म्हणजे शिष्ट संप्रदाय समजतात. एक म्हणतो “उच्चवर्णातील हिंदूंना उन्हात कष्ट करता येत नाहीत!” त्यांनी असे काम करणारे मामलेदार व तहशीलदार, महालकरी व पोलीस अधिकारी कोट्यवारी काम करतात ते पाहिले नाहीत. यांतले बहुतेक उच्च वर्णीतलेच असतात.

कित्येक हिंदी लोकांच्या प्रामाणिकपणाविषयी शंका घेतात. मला याची दाखलेसूद माहिती पाहिजे. मी असे म्हणत नाही की, सर्वच सत्याचे पुतळे आहेत. सर्व देशांतील मेंढ्यांच्या कळपात कृष्णवर्ण मेंढ्या सापडणारच.

काही म्हणतात एक पिढीपर्यंत हिंदी अधिकाऱ्यांना शिक्षण मिळूनही कोणीही नित्य व्यवहारातील गोष्टीत काही कल्पना लढवून सुधारणा घडवून आणली नाही. ज्या काय सुधारणा केल्या त्या सिव्हिल सर्व्हंटानांच्या हातून झाल्या आहेत. यावर मी असे विचारतो की हिंदी लोकांना तुम्ही संधी केव्हा दिलीत? व जी मर्यादा त्यांच्या कार्यक्षेत्रास तुम्ही आखून दिली होती तीत त्यांनी आपले काम वरिष्ठांना समाधानकारक रीतीने केले आहे किंवा नाही? या युक्तिवादाने मला इसापाच्या गोष्टींतील सिंह आणि मनुष्याची आठवण होते.

एकाने हिंदी समाजात फार भेद आहेत असे दाखविण्यास दक्षिण महाराष्ट्रातील लिंगायतांना पुढे आणले आहे. याने एक वेळ पंढरपूरची वारी करावयास पाहिजे होती. म्हणजे त्याला तेथे लिंगायत

व लिंगायतेतर एकाच देवाचे भजन करताना आढळतील. उत्तम राज्याच्या कारकीर्दीत पौर्वात्य अथवा पाश्चिमात्य देशांत सर्व भरभराटीच्या वेळी राजकीय प्रसंगी राष्ट्रक्याला बाध आला नाही असे जगाचा इतिहास साक्ष देईल. खुद्द इंग्लंडमध्ये धार्मिक भेद तीव्र आहेत. हे लॉर्ड रिपन यांची नेमणूक झाली तेव्हा समजलेच आहे. वरील इसमाने साक्ष दिली तेव्हा युरोपच्या इतिहासाचे त्यास विस्मरण झाले असावे.

सिंहिल सर्विसमधील लोकांच्या पगाराचा प्रश्न कमीशनपुढे आहे. चांगले लोक या सर्व्हिस करता मिळावे म्हणून मोठ्या पगाराची आवश्यकता आहे असे काही युरोपियन म्हणतात. सिलोनसारख्या ठिकाणी यांचा पगार काय असतो? माणसे तेथेही चांगली मिळतात यावरून पगार हा ज्या जागी जी जबाबदारी असते तिच्या मानाने ठरविलेला असतो व किती दूर यावे लागते या लांबीच्या प्रमाणावर नसतो. देशी मिळत नाहीत असे काही फायदे त्यांना हिंदुस्थानात आल्याने मिळतात.

नुसत्या उदरनिर्वाहाच्या प्रश्नाकडे पाहिले तर हिंदु रोज सहा पेन्सीवर (चार आण्यांवर) आपला निर्वाह करू शकेल, त्याचप्रमाणे इंग्रज, आयरिश अथवा स्काट्समन करू शकेल. प्रोफेसर न्यून व त्याचे हजारो अनुग जर चार आण्याच्या किंमतीच्या पात्रावर भोजन उरू शकतात तर हिंदुस्थानातील अगदी मोठ्या जागेवर असलेला युरोपियनसुद्धा राहू शकेल. खरे बोलायचे म्हणजे कमीवर राहू शकेल. कारण येथे अन्न कमी लागते. ज्यांना पक्वान्नेच पाहिजे असतील त्यांना खर्च अर्थात जास्ती लागेल, पण तसा हिंदीजनांसही लागेल. मद्यमांसाशनाशिवायही ऐषआरामात हिंदी लोकांस राहता येते. कोणत्या वस्तू हिंदूंच्या स्वस्त मिळतात ते मला कळत नाही. चांगल्या घरात राहिले असता आम्हांस तितकेच भाडे द्यावे लागेल. रिन्व्यू, मासिके, नियत कालिक वृत्तपत्रे (विलायतेतील व येथील समाजाच्या वर्गण्या व इतरांस द्याव्या लागणाऱ्या वर्गण्या, गाडी घोडे, रेल्वे व आगबोटीचा खर्च आम्हांस युरोपियनांइतकाच पडतो. आपल्या जड पगारातून विलायतेस ठेवलेल्या आपल्या कुटुंबाच्या पोषणार्थ हुंडणावळ भरून युरोपियनांना पैसे पाठवावे लागतात. यातील काही आम्हांसही वर्षानुवर्ष वाढत्याप्रमाणावर द्यावे लागतात. व शिवाय आमच्या गरीब दुबळे लोकांना आम्हांसच भिक्षा घालून पोसावे लागते. त्याकरता सरकाराला एक पैही खर्चाची लागत नाही. व गरीबांच्या पोषणार्थ त्यांच्याकडून काम करून घेण्यास काही विशिष्ट, मोठ्या खर्चाचे, गरीबांस चीड आणणारे कायदे करून द्यावे लागत नाहीत. यावर कोणी असे म्हणेल की वरील चित्रांत दाखविलेल्या भपक्याने हिंदी लोक रहात नाहीत परंतु त्यावर आमचा असा जबाब आहे की हल्लीच्या त्यांच्या पगाराच्या कमी प्रमाणामुळे त्यांना असे वागता येत नाही. म्हणून त्यांची राहणी सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. व त्यांच्या असल्या काटकसर करण्याबद्दल त्यांचा मनोभंग करण्यात अर्थ नाही. म्हणून पगार ठरविणे तो जागेच्या जबाबदारीच्या मानावर ठरवावा. तेथे जातिवर्णाचा भेद मनात आणू नये.

काहींचे म्हणणे असे पडते की राज्यकारभाराचे यंत्र भानगडीचे आहे. राज्यकारभाराचे काम जोखमाचे आहे म्हणून त्यांत एकदम फरक करणे इष्ट नाही हे म्हणणे मला कबूल आहे. आकस्मिक फरक करणे मला आवडत नाही. परंतु आम्ही अगदीच स्वस्थ बसून उपयोगी नाही. गाऱ्हाण्याला योग्य कारण आहे. त्यावर उपाय योजलाच पाहिजे. कित्येक म्हणतात, “काही वरिष्ठ जागा युरोपियनांनाच

दिल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ कलेक्टर युरोपियन असले म्हणजे जिल्हा जज्ज युरोपियन पाहिजेत. नाहीतर न्याय खात्याच्याच कामास अपाय होईल. हायकोर्टात न्यायाधीश जज्ज नेमावयास माणसे मिळावयाची नाहीत! हिंदी लोकांत बुद्धिदौर्बल्य आहे, असा प्रकार मुळीच नाही. आमचा इतिहास वैभवशाली आहे. व मध्येच घडून आलेली काही आकस्मिक भिन्नस्थिती सोडून दिली म्हणजे तो ऐतिहासिक काल दीर्घकालिक आहे. व त्यातील अर्वाचीन कालातूनच काही उदाहरणे काढून मी असे सिद्ध करतो की चांगली कार्यक्षम बुद्धिमान माणसे निपजविण्याची योग्यता आमचे अंग आहे. मी हे पश्चिम हिंदुस्थानासंबंधी बोलत आहे. तेच अवश्य तेवढा फरक करून सर्व हिंदुस्थानाला लागू पडेल.”

अहिल्याबाईने १७६५ पासून १७९६ पर्यंत माळवा प्रांतावर राज्य केले व १७९६ साली साठव्या वर्षी स्वर्लोक गाठला. “मी माझ्या अधिकारात केलेल्या प्रत्येक कृत्याबद्दल मी परमेश्वरास जबाबदार आहे असे ती म्हणे.” (माल्कमकृत मध्य हिंदुस्थानचा इतिहास) ख्रिस्ती राज्यातसुद्धा या तत्त्वांवर भरवसा ठेऊन वागणारे लोक मिळतील. (कलकत्ता रिव्ह्यू १८६९) दुसरे उदाहरण मी सातारा जिल्ह्यांतील माहुली येथील रामशास्त्री प्रभुणे^५ यांचे देतो. ते पुणे दरबारातील महाराष्ट्राचे सरन्यायाधीश होते. १७९५ पर्यंत शेवटचा बाजीराव राज्यावर येई तो पदारूढ होते. मराठ्यांच्या इतिहासावर कडक टीका करणाऱ्या ग्रॅन्ट डफसारख्या इतिहासकारालासुद्धा या विद्वान, शुद्ध आचरणाच्या पुरुषांत काही खोड ठेवली नाही. (पाहा ग्रॅन्ट डफ कृत इतिहास भाग-३)

तिसरे नरपुंगव आप्पासाहेब महाराज सातारकर हे होत. यांनी दिवाणी, फौजदारी काम-विषेतः दुसरे-आपल्या बंधूच्या कारकीर्दीत व राज्यपदारूढ झाल्यावर केले ते उत्तम होते अशी ख्याती आहे. या तीन व्यक्ती हिंदू होत्या. मराठा समाजातील तीन जातींतून प्रसिद्धीस पावल्या होत्या. पहिल्या दोन व्यक्तींना इंग्रजी शिक्षणाचा गंध नव्हता. त्यांचे शिक्षण केवळ स्वराष्ट्रीय होते.

आप्पासाहेब महाराजांना मात्र ग्रॅन्ट डफ यांची बंधू बरोबर मदत झाली असण्याचा संभव आहे. परंतु मी ज्या काळाला अनुलक्षून लिहिले आहे त्याकाळी ते एकटेच अनन्यसहाय होते. जर शिक्षण अगोदर मिळाले असे झटले तर बुद्धिमत्ता व कार्यक्षमता हे त्यांचे गुण त्याच्या अगोदरचेच होते. मी आणखी उदाहरणे देत बसत नाही. परंतु कमी प्रतीच्या जागांवरसुद्धा आमचे पुष्कळ लोक आपापल्यापरी उत्तम काम बजावणारे दाखविता येतील.

तात्पर्य माझे म्हणणे एवढेच आहे की ज्या आमच्या समाजात वर निर्दिष्ट केलेल्या व्यक्ती निर्माण झाल्या त्या आमच्या समाजास आता मार्ग दाखवून त्याच्या शीलास बलवत्ता आणली पाहिजे. अधिकाराची मोठी कामे करण्याकरता त्यास उचलून विलायतेसच शरीरतः न्यावयास नको. १८३३ साली सिव्हिल सर्हिसची परीक्षा निघाली त्यावेळेस सर सी मेटकाफ व माउंट स्ट्यूअर्ट एल्फिन्स्टन यांचेही मत तसे नव्हते. (२२.२.१८८७)

इष्ट फल

“काउन्सिलात प्रजेतर्फे प्रतिनिधी पाहिजेत; एक सत्तात्मक राज्यपद्धतीविषयी माझे मनात अनेक शंका होत्या. सालोसाल माझी अशी खात्री होत चालली आहे की आम्हाला प्रतिनिधी

पाठविण्याचा हक्क कायद्याने मिळाला पाहिजे. प्रत्येक विषयाची चर्चा इंग्लंडमध्ये झाली पाहिजे. ज्युरीच्या पद्धतीने न्याय मिळण्याचा हक्क प्रयत्नाने आम्ही मिळविला पाहिजे.

केलेल्या कायद्यावर काही दाब पाहिजे. सुप्रिम कोर्टे होती तितकी स्वतंत्र हल्लीची हायकोर्टे नाहीत.” (२६.३.१८७६ वेडरबर्न यांना पत्र) (यातील बहुतेक हक्क प्राप्त झाले आहेत ते यशस्वी करून दाखविणे लोकांकडे आहे.)

आकांक्षा

१८७९ साली व १८८८ साली

“आम्हाला अधिक चांगले म्युनिसिपल कारभाराचे हक्क पाहिजेत. निरर्थक अवाढव्य जमाखर्चाचे खडे नकोत. व सरकारी खात्यांची वाढ नको.”

(५.९.७९ ज. जेकब यास पत्र)

“दादाभाई इंग्लंडमध्ये राहून पार्लमेंट सभेत प्रवेश होण्यास झटत आहेत. त्याने आम्हाला चांगली जमीनधाऱ्याची पद्धती मिळेल काय? लष्करी खर्च कमी करता येईल काय? स्टाफकोरची दुःस्वप्नवत भासणारी रचना रद्द करता येईल काय? हिंदुस्थानाकरिता लागणारे कर्ज हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानातच काढणे भाग पाडता येईल काय? राजकीय स्वरूपाचा जो रेल्वेचा विस्तार आहे तो तितकाच ठेवता येईल काय? पुढे चालवावयाचा असेल तर त्याचा खर्च इंग्लंडच्या तिजोरीतूनच व्हावा असे ठरविता येईल काय? इतक्या गोष्टी एका मनुष्याच्याने पार्लमेंटांत बसून होतील काय?”

(५८.५.८८ चे पत्र)

सामाजिक परीषद

राजकीय प्रश्नांचा विचार करण्याकरता राष्ट्रीय सभा भरू लागल्यावर तिच्या मागून काही वर्षांनी सामाजिक प्रश्नांचा विचार करण्याकरता सामाजिक परिषद भरू लागली. तिच्या विषयीचे आपले मत शेट आर. डी. मेथा (कलकत्तेकर एक मित्र) यांना रावसाहेबांनी एका पत्री कळविले होते ते.

अलाहाबादेहून ज्या बातम्या येत आहेत त्यावरून पाहता आता सामाजिक परिषद पटावर येणार आहे. तीत कोणी वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध हिंदूला भाग घेता यावयाची नाही. अशा परिषदेत भलते भलते ठराव पुढे मागे येण्याचे बी आज रुजत घालून ठेवले जाईल व तेणेकरून पुष्कळांची सहानुभूती नाहीशी होईल. काही युरोपियन मित्रांना कसे ते मी दाखवून दिले आहे. व त्यांनाही ते पटले असे दिसते. पण या दिवसांत काय काय होणार आहे ते कोणी सांगावे? (२५.१.१८८९)

हिंदुस्थानची भावी स्थिती

हिंदुस्थानाच्या भाविस्थितीविषयीचे प्रश्न पुष्कळ दिवस लोकांच्या मनात घोळत आहेत असे विनायक कोंडदेव ओक यांच्या प्रश्नाचा उल्लेख या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत आहे त्यावरून दिसते. त्या प्रश्नाला उत्तर रावसाहेबांनी दिले नाही. दि. बा. आर. रघुनाथराव यांना त्यांनी उत्तर पुढे दिल्याप्रमाणे दिले आहे. “माझे भाकीत खोटे ठरो अशी इच्छा करतो. मला वाटते की आमच्या लोकांना

अश्रान्तपणे पुष्कळ काम करण्यास शिकले पाहिजे म्हणजे काही पुढच्या अजात पिढ्यानी त्यांचे फळ दृष्टीस पडू लागेल.” (८.३.१८८५)

○

संदर्भ टिपा -

१. १८४० च्या ॲक्टप्रमाणे हिंदू व मुसलमान हे गंगोदकाची व कुराणाची अनुक्रमे शपथ घेत असत.
२. ज्यांना स्वहिताचा छंद नाही म्हणजे स्वहितानिरपेक्ष असे.
३. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना होण्यापूर्वी प्रोफेसर वामन शिवराम आपटे यांनी रावसाहेबांचा सल्ला विशेषतः संस्थेचे नियम करण्यात घेतला होता. संस्थेच्या चालकांस म्हणजे शिक्षकवर्गास मेहेनताना काय असावा, एखादा संस्थेस जन्मभर वाहून घेतलेला सभासद आत राहिल्याने संस्थेची गैरसोय होऊ लागली तर काय करावे, संस्थेचे जे निधिसंरक्षक असतील त्यांची जबाबदारी किती असावी इ. बाबीविषयी रावसाहेबांनी आपले मत दिले होते. या संस्थेचे रावसाहेब पेटून, ट्रस्टी व, फेलो होते, व या संस्थेच्या चालकांकडे यांचे लक्ष सदैव असे.

“बळवंतराव टिळकांकडून अथवा दुसऱ्यांकडून त्यांच्या व त्यांच्या सहकारी मित्रांविषयी काही तुम्हांस कळून आले आहे काय? येत्या अक्टोबरच्या सातव्या तारखेपासून केसरीशी विरोध करणारे एक वृत्तपत्र निघणार आहे. आपसांतील मतभेद बरेच दिवस धुमसत होते असे म्हणतात; ते आता पेट घेणार! पुण्यपत्तनवासी जेसूट नाश पावणार! त्यावर काही उपाय चालण्यासारखा आहे काय?”

(२४.८.८८ चे यशवंतराव ऊर्फ बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

४. आता परीक्षा दोन ठिकाणी भरत असता दोन ठिकाणी परीक्षा का भराव्या त्याची रावसाहेबांनी दिलेली कारणे देण्याची जरूर नाही. म्हणून ती दिली नाहीत.
५. यांनी दिलेले चोख निवाडे प्रसिद्धच आहेत. रावसाहेबांनी आपला हिंदुधर्म शास्त्रावरील प्रसिद्ध मयूख हो जो ग्रंथ प्रसिद्ध केला त्याच्या तयारीकरिता सरकारी दप्तरात संग्रहीत असलेले यांचे निवाडे मिळवण्याचा पुष्कळ खटपट केली होती. “हे निवाडे पुणे येथील दप्तरात नसतील तर मि, स्टील यांनी सारांश काढला त्यावेळी त्यास मदत करण्याकरता जी कमिटी नेमिली होती तिच्या कागदपत्रात असावे.”

(३१.३.१८७१ चे वेडरबर्न यांना पत्र)

○○○

रावसाहेबांची किरकोळ भाषणे

। तथ्यं पथ्यं सहेतु नियमतिमृदुलं सारवदैर्न्यहीनम् ।
 ॥ साभिप्रायं दुरापं सविनयमशठं चित्रमल्पाक्षरंच ॥
 । बह्वर्थ कोपशून्यं स्मितयुतघनदाक्षिण्यसंदेहहीनम् ।
 ॥ वाक्यब्रूयाद्रसज्ञः परिषदे समय सप्रमेयाप्रमत्तम् ॥ १ ॥

रावसाहेबांनी आपल्याबरोबर श्रोत्यांना वाहून नेणारी झंझावातसदृश भाषणे केली नाहीत. लोकांच्या पूर्वग्रहांच्या आधारापेक्षा तर्कबद्ध विचारसरणीचा आधार त्यांना पसंत पडे. प्रस्तुत विषयाला धरून असलेल्या आपल्या अर्थभारवती व गंभीर वाणीने ते जे शब्द उच्चारित त्यातील एकादा कर्णपथातून निसटून जाईल म्हणून श्रोते त्यांचे भाषण एकाग्र मनाने ऐकत असत. त्यांची भाषणे लांब नसल्यामुळे आतील सरसपणी कायम राहून श्रोत्यांना कंटाळा आणीत नसत. त्यात कल्पकता असल्यामुळे त्यास कौतकार्हा होत असत. जी उपलब्ध आहेत त्यातील काही दिली आहेत. त्यातून अस्सल महाराष्ट्रीयीचा खणखणीत ध्वनी निघालेला वाचकांना ओळखू येईल.

सर बार्टल फियर यांचा सन्मान

१८६७ साली सर बार्टल फ्रियर, मुंबईचे गव्हर्नर, हे स्वदेशी जावयास निघाले तेव्हा त्यांना मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीने मानपत्र द्यावे अशी सूचना शेट मंगलदास नथूभाई यांनी आणली, तिला पुष्टी देताना रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश- “म्युनिसिपालिटीच्या कारभारासंबंधी उघडपणे व मोकळ्या मनाने वादावाद करण्याची सोय या देशांत नव्हती ती सर बार्टल फ्रियर यांच्या कारकीर्दीत झाली. म्युनिसिपालिटीपुढे एकादा बिकट प्रश्न उपस्थित झाला किंवा सरकाराकडून एकाद्या प्रश्नावर मत मागण्यात आले तर स्वतंत्रपणे वादविवाद होण्याची सरकारची इच्छा दिसून आली.”

मद्रास व कलकत्ता येथील म्युनिसिपालिट्यांची गोष्ट आताच निघाली होती. त्यांचे आमच्या म्युनिसिपालिटीशी बहिणीचे नाते आहे. असे नाते असलेल्या हिंदुस्थानातील कोणत्याही संस्थेविषयी

निरुत्तेजक शब्द उच्चारण्याची माझी इच्छा नाही. परंतु मुंबई म्युनिसिपालिटीचा मला अभिमान वाटतो, आम्ही सर्व तिचे घटकावयव आहोत. आमच्यामध्ये आपसात कितीही मतभेद असला अथवा आमच्यामध्ये वे आमच्या कारभाराकडे सदैव लक्ष देऊन त्याविषयी काळजी बाळगणाऱ्या सरकारामध्ये कितीही मतभेद असला तरी जे जे बिकट व भानगडीचे प्रश्न आमच्या पुढे भिन्नप्रकारे येत आले त्यांची विल्हेवाट लावतेवेळी जो वादविवाद होत आला त्यात भाग घेणाऱ्यांना आपली बुद्धिमत्ता व उदार दूरदृष्टी दाखविण्यास यांच्या कारकीर्दीत अवसर मिळत आला आहे. त्याकरता आम्ही स्वदेशी परत जाणाऱ्या गव्हर्नर साहेबांचे ऋणी आहोत. त्यांची आमच्या संस्थेवर व तशा या इलाख्यातील इतर संस्थांवर जितकी मेहर नजर असे, तितकी दुसऱ्या कोणी अद्यापि दाखविली नाही.

सर बार्टल फ्रियर यांच्या सन्मानार्थ भरलेल्या सार्वजनिक सभेत रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश

रे. मि. फ्लेचर यांनी आताच आणलेल्या ठरावास पुष्टी देताना मला फार आनंद होत आहे. माझ्या अगोदर भाषण करून गेलेल्या वक्त्यांनी या विषयावर जेवढे बोलण्यासारखे होते तेवढे बोलून टाकलेच आहे. नामदार एडव्होकेट जनरल यांनी सर बार्टल फ्रियर यांच्या कारकीर्दीचे विवरण केलेच आहे व इतरांनी त्यांनी संपादन केलेल्या तेजस्वी चरित्राचे वर्णन केले आहे. रेव्हरंड डॉलर विल्सन यांनी तर त्यांच्या चरित्रातील अनावृत गोष्टी आपल्या ध्यानात असलेल्या सांगून त्यांच्या चरित्रसूत्रास चांगला रंग विचारवा असे वाटते. तो हा की नुसता सिव्हिल सर्व्हिसमधला एक मनुष्य इतक्या उच्च पदाची प्राप्ती कशी करू शकला? मला वाटते की हे त्यांच्या प्रचंड उत्साहाचे, अविश्रांत प्रयत्नांचे, राक्षसी उद्योगाचे वे विवक्षित कार्यनिष्पत्ती करताना विवक्षित उपाय योजण्यात दाखविलेल्या विलक्षण चातुर्याचे फळ होय. कोकणात असिस्टंट कलेक्टर म्हणून यांच्या कामगिरीकडे बघा, अथवा दख्खन प्रांतात असिस्टंट रेव्हेन्यु कमीशनर असता यांच्या कामगिरीकडे बघा! सातारच्या कमीशनरच्या जागेवर होते तेव्हाची कामगिरी लक्षात घ्या, अथवा सिंध येथे कौन्सल असता तरुण ईजिप्तचा कारभार हाकीत असता, अफगाणिस्थान व बलुचिस्थान - ज्यांना हिंदुस्थानचा दरवाजा उघडण्याच्या दोन किल्ल्या समजतात त्याकडे सारखे लक्ष देण्याची यांची कामगिरी लक्षात आणा! किंवा या इलाख्याचे लॉर्ड कॅनिंग हे अधिपती असता त्यास विश्वास्य स्वरूपाचे सल्लागार या नात्याने केलेली त्यांची कामगिरी लक्षात घ्या! इतक्या सर्व ठिकाणी जो जो प्रसंग येईल त्यास त्यास उपलब्ध असलेल्या साधनांनीच तोंड देण्याची यांची हातोटी नजरेस येत आहे. या इलाख्यातील लोकशिक्षणाला उत्तेजन दिल्याबद्दल यांचे आम्ही आभारी आहोत. सार्वजनिक काम करणारे खाते यांच्या दूरदृष्टीची व अमित उद्योगाची साक्ष देईल. गेल्या थोड्या वर्षात हिंदुस्थानात भयंकर दुष्काळ पडले. पहिल्याने नॉर्थ वेस्ट प्रॉव्हिन्समध्ये, नंतर बंगाल्यात आणि शेवटी मद्रासेस. मुंबईत मात्र सार्वजनिक कामे विस्तृत प्रमाणावर सुरूपणे काढून सर बार्टल फ्रियर यांनी आपल्या कारकीर्दीत दुष्काळाचे भविष्य अगोदर जाणून त्याचे उग्र स्वरूप सौम्य करून

टाकले; नाहीतर या इलाख्यांतील बऱ्याच ठिकाणचा इतिहास खेदकारक झाला असता असे सिद्ध करण्याची मी हमी घेतो. आजची सभा सर बार्टल फ्रियर यांच्या कारकीर्दीवर आपले मत देणारी एक राजकीय ज्युरीच भरली आहे असे मी हिम्मतीने म्हणतो. या ज्युरीचे मत एकच पडले आहे आणखी ते कोणचे तर यांची कारकीर्द विजयी झाली. या ज्युरीचे मताला व्यवहार्य स्वरूप देण्याकरता आज ज्या ठरावास पुष्टी देण्याचा मला मान मिळाला आहे त्या ठरावाप्रमाणे आज एक कमिटी नेमण्यात येत आहे. (११.२.१८६७)

दुसरे सर जमशेटजी

११ ऑगस्ट १८७७ साली दुसरे सर जमशेटजी जीजीभाई यांचे स्मारक करण्याकरता एक कमिटी नेमावी अशी सूचना मंबईच्या नागरिकांच्या सभेत आली असता रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश -

डेक्कन कॉलेजातील महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांच्या वतीने त्या कॉलेजाची भव्य इमारत बांधून दिली म्हणून परलोकवासी सर जमशेटजी जीजीभाई यांचे आभार मानण्याकरता मला या सभेत बोलता येईल अथवा एल्फिन्स्टन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांच्या वतीनेही बोलता येईल, कारण त्यांच्या कॉलेजाचा जो द्रव्यनिधी आहे त्याचे सर जमशेटजी हे ट्रस्टी होते, अथवा याहून उच्च नात्याने म्हणजे हिंदुस्थानातील नागरिकांतील ज्या विश्वकुटुंबवाद्यांनी पारसीकांस-नामदार गव्हर्नर साहेबांनी आता तज्जातीयास स्मरण करून दिले त्याप्रमाणे आपल्या देशात प्रथम थारा दिला त्यातील एक खासगी व्यक्ती या नात्याने मला बोलता येईल. सर जमशेटजी हे हिंदी समाजात प्रमुख होते. तत्त्वतः ते मुंबईस चैतन्य आणणारे तिचा आत्माच होते. दुसरे प्रशंसाह नागरिक डॉ. वुड्लसन निवर्तल्यावरच्या अशाच स्मारकप्रसंगाची मला आठवण होत आहे. त्यावेळी केलेली माझी उक्ती सर जमशेटजी यांना लागू पडत आहे. पारसी समाजाचे सर जमशेटजी हे सामाजिक बाबतीत पुढारी होते. त्यांच्याहून एका विस्तृत अर्थी, फार विस्तृत अर्थी, सर जमशेटजी हे ब्रिटिश हिंदुस्थानातील राजधानीच्या शहरात जे भिन्न भिन्न समाज पृथक पृथक प्रवाहाप्रमाणे आढळतात त्या सर्वांचा संयोग घडवून आणणारे पूलच होते. नामदार गव्हर्नर साहेबांनी आताच सुचविले आहे की, सामाजिक व नैतिक क्षेत्रांवर पराक्रम करून प्रसिद्धीस येण्यास जागा आहे त्यावरूनच मी म्हणालो की, आमच्यातील एक सामाजिक पूल तोडला गेला. १८६० सालापासून आतापर्यंत कामा, पटेल व इतर पारसी कुटुंबांतील जे पुरुष, या नगरीस, शरीरास जसा कणा, तसे आधारभूत झाले होते, त्यांना उद्देशून नामदार अध्यक्षानी भाषण केले. त्यातील तत्त्वास अनुसरून तुम्ही नवशरवान यांच्या पावलावर पावले ठेऊन त्यांच्या पथाने म्हणजे न्यायपथाने चालाल याविषयी मला संशय नाही. कारण न्यायपथवर्तन हा जो चांगला गुण आहे त्या विषयीच नवशरवान यांची ख्याती होती व त्याबद्दल त्यांना 'मोठा' नवशरवान म्हणत. न्यायपथानेच वर्तन केले असता ज्या हृदयसंभव व बुद्धिसंभव गुणांमुळे जमशेटजींच्या कुळांतील पुरुष प्रख्यातीस आले ते गुण आम्हांस आचरणाने आपल्या अंगी असल्याचे सिद्ध करता येईल.

फॉसेट यांचे स्मारक

प्रोफेसर फॉसेट यांचे स्मारक करण्याकरता टारुनमहालात भरलेल्या लोकांच्या सभेत रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश-

माझे मित्र बद्रुद्दीन यांनी मोठे वक्तृत्व करून तुमच्या पुढे जो ठराव आणला आहे त्याला मी पुष्टी देतो. १८६६ सालापासून म्हणजे ज्या साली पार्लमेंटसभेत मि. फॉसेट यांनी पहिल्याने आपल्या वाणीचा छाप बसविला त्या सालापासून निरीक्षणपूर्वक टीका करण्याच्या व स्वतंत्र मत देण्याच्या सद्गुणाबद्दल त्यांची प्रसिद्धी झाली. व या दोन्ही गुणांची तारीफ लोकांच्या सभेत व लॉर्डच्या सभेतही होऊ लागली. हाऊस ऑफ कॉमन्समधील आयर्लंडांतील प्रतिनिधींचे पुढारी मॅककार्थी यांनी सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्यातला मुख्य गुण कोणता म्हणाल तर सर्व वादविवादाच्या प्रसंगी त्यांनी दाखविलेली मनाची विशुद्धता हा होय. गृहस्थहो! प्रोफेसर फॉसेट यांच्या कामगिरीची कृतज्ञतापूर्वक प्रशंसा हिंदुस्थानाने, विशेषतः पश्चिम हिंदुस्थानाने, अनेकवेळा केलेली आहे. मुंबई असोशिएशनने फॉसेट साहेबांच्या ब्रायटन येथील मतदारांची एकदा मानपत्रद्वारा प्रशंसा केली होती. आणि पुन्हा मुंबईच्या नागरिकांनी हॅकनेतर्फे फॉसेट साहेब निवडून येण्यास उभे राहिले तेव्हा त्यास झालेला खर्च निभावण्याकरता वर्गणी केली होती म्हणून अंशतः तरी आमच्या लोकांनी फॉसेट साहेबांची उपकृती मान्य केली नाही असे म्हणण्यास जड जाईल. परंतु मला वाटते त्यांचे श्रम कृतज्ञतापूर्वक मान्य करण्याचा आता समय आहे. एक अमोलिक जीव नष्ट झाला एवढेच तसे करण्याला कारण नाही. तसे करण्याला दुसरे एक कारण आहे ते हे की या देशात व इंग्लंडमध्ये महत्त्वाचे प्रश्न उद्भवले आहेत व त्यावर वादविवाद करण्याच्या प्रसंगी श्रम घेऊन काम करणाऱ्या फॉसेट साहेबांची फार उणीव भासेल. गेल्या कित्येक वर्षे सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोहो ठिकाणी भरविण्याची आम्ही चळवळ चालविली आहे. तीसंबंधी फॉसेट साहेबांनी काय केले ते ध्यानात आणा. इंग्लंडमध्ये सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा देणे हिंदी लोकांना फार जड जाते म्हणून ती परीक्षा हिंदुस्थानात भरली पाहिजे या गोष्टीकडे हाऊस ऑफ कामन्सचे लक्ष जाण्याकरता १८६८-६९ साली एक ठराव आणला. हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाचा खर्डा कामन्सच्या सभेत अगदी शेवटी शेवटी येतो हे तुम्हाला विदितच आहे. परंतु एकटे फॉसेटच दरवर्षी या खर्ड्याचे विस्तृत रीतीने विवेचन करित व सांगत की हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांकडे हाऊस ऑफ कामन्सने अधिक लक्ष देण्याची अवश्यकता आहे. १८७३ साली हिंदुस्थानाच्या आर्थिक स्थितीची चौकशी करण्याकरिता जे कमीशन बसविण्यात आले ते तरी फॉसेट साहेबांच्यामुळेच. व प्रत्यक्ष चौकशी सुरू झाली असता त्यांनी दाखविलेले या विषयाचे सूक्ष्मज्ञान वाखाणण्यासारखे होते. शिवाय फॉसेट साहेबांनी आणखी एक कामगिरी केली आहे. आमच्या सार्वजनिक काम करण्याच्या खात्यांत उधळपट्टी फार होते, कामाची योजना अकल्पित होते व त्यावर देखरेख योग्य होत नाही. याविषयी त्यांनी चिकित्सा केली. (येथे रावसाहेबांनी काही फॉसेट साहेबांच्या भाषणांतील उतारे वाचून दाखविले) फॉसेट साहेबांचे कोणचेही भाषण घ्या त्यात हिंदुस्थानाला पूर्णपणे न्याय दिला पाहिजे असेच मत आढळून येते. (टाळ्या) मॅन्चेस्टरच्या आयात मालावर बसविलेला कर काढून टाकण्याच्या विरुद्ध फॉसेट

होते. जो कर कमी करावा म्हणून हिंदुस्थानातील लोकमतात विलक्षण ऐक्य दिसून येत आहे व जो कर वाढवावा लागला तर मी माझा उजवा हात ताडून टाकीन पण तो वाढविण्यास कारणीभूत होणार नाही असे ज्याषिषयी बोलताना बंगालचे ले. गव्हर्नर नुकतेच म्हणाले तो मिठावरील कर कमी केला पाहिजे या मताचे फॉसेट होते. (टाळ्या) त्याचप्रमाणे मुस्कट दाबीच्या कायद्याच्या विरुद्ध फॉसेट होते. म्हणून आमचा समाज जागा होऊन आजच्या प्रसंगाला उचित व आमच्या समाजाच्या योग्यतेला अनुरूप व फॉसेट साहेबांच्या कामगिरीला शोभेल असे स्मारक करील अशी माझी खात्री आहे. (२.९.८५)

नामाभिधान चिकित्सा

१८८० सालांत अफगाणिस्थानाच्या मोहिमेत कामी आलेल्या हिंदी सैनिकांच्या विधवांना व पोरक्या मुलांना द्रव्यद्वारा साहाय्य करण्याकरता फंड गोळा करण्याचे थोर थोर मंडळीने ठरविले. त्याकरता टाउनहॉलमध्ये सभा भरावयाची होती. फंडाचा नामकरणविधी मुंबईचे लॉर्ड बिशप साहेब यांच्या मुखे व्हावयाचा होता. म्हणजे कार्यपत्रिकेत लिहिल्याप्रमाणे त्याचे नाव स्वदेशप्रीतीप्रेरित फंड असे ठेवावयाचे होते त्याविषयीचा ठराव सभेपुढे मांडण्याचे काम लॉर्ड बिशप साहेबांकडे सोपविले होते. आता या ठरावास पुष्टी देणारा गृहस्थसुद्धा पुष्कळ योग्यतेचा मनुष्य पाहिजे म्हणून ते काम रावसाहेबांकडे आले होते. मुंबईच्या हिंदी प्रमुख लोकांना हे नाव आवडले नाही कारण ही लढाई सर्व हिंदी लोकांना पसंत होती असा अर्थ या नावातून ध्वनीत होतो. या संबंधी तुमचे मत काय आहे? व तुम्ही उद्याच्या सभेत या फंडाला अमुक नाव द्यावे अशा सभेपुढे येणाऱ्या ठरावाला पुष्टी देणार आहात. तेव्हा योजलेल्या नामाभिधानाच्या युक्ततेवर काही बोलणार आहात असे मि. फिरोजशा मेथा म्हणत होते. ते खरे की काय? ' असे पत्र मि. महमद अल्ली रोगे यांनी सभा भरावयाच्या आधी रावसाहेबांना लिहिले होते.

नाव बदलावे असा आशय पत्र लिहिणाराचा असावा किंवा नसावा यातले काहीच खरे धरता येत नाही. परंतु रावसाहेबांनी बिशप साहेबांना कळविले की अफगाण लोकांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केली असती व आत्मरक्षणार्थ जर हिंदुस्थानाला लढाई करावी लागली असती तर हे नाव यथार्थ दिसले असते. रावसाहेबांनी ही सूचना बिशपसाहेबांना मित्राच्या नात्याने केली होती.

अफगाणिस्थान येथील लढाईत आपत्तीत सापडलेल्यांना साहाय्य करण्याकरता जमविलेला फंड असे या फंडाचे वर्णन वरील कार्याकरता १७.८.८० रोजी भरलेल्या सभेच्या हकीकतीत सापडते.

रावसाहेबांनी लॉर्ड बिशप यांच्या ठरावास पुष्टी देताना भाषण केले त्याचा सारांश -

“आताच लॉर्ड बिशप यांनी जो ठराव आणला तो लोकांना मान्य होण्याकरता त्याची विशेष रीतीने शिफारस माझ्या तोंडून होण्याची अवश्यकता नाही ही मोठ्या सुखाची गोष्ट आहे. देशाकरता ज्यांनी आपले प्राण संकटात घातले त्यांच्या विषयांचे आपले कर्तव्य करण्यास सर्व जातीच्या व सर्व धर्माच्या लोकांना मुंबईचे नागरिक म्हणून नव्हे तर या मोठ्या ब्रिटिश साम्राज्याचे नागरिक म्हणून तत्परतेने पुढे होण्याचा आजचा प्रसंगच आहे. सरकार या नात्याने व प्रत्येक सत्कार्यात

मुंबईकरांचे नेते या नात्याने सरकाराने आपली जबाबदारी ओळखून कार्यांभ अगोदरच कसा केला आहे ते नामदार गव्हर्नर साहेबांनी आपल्या प्रथमार्ंभी केलेल्या भाषणांत उघड केलेच आहे. त्या कार्यांभास हातभार लावून सरकारच्या कृतीला टेका देऊन आपली मान्यता प्रदर्शित करण्याचे काम भिन्नवर्णांच्या या सभेत जमलेला समाज करील असा माझा भरवसा आहे. सर्व उचित प्रसंगी मुंबईचे लोक आपल्या सर्व दर्जांच्या प्रतिनिधीमार्फत आपले कर्तव्य करण्यास आनंदाने व धीराने तत्पर असतात. या फंडाला 'देशाभिमानास्तव जमविलेला' फंड असे नाव द्यावे की न द्यावे याविषयी वर्तमानपत्रांत आलेल्या चिकित्सेला अनुलक्षण नामदार बिशप काही शब्द बोलले त्याविषयी माझे म्हणणे असे आहे की फंडाचे नामाभिधान तर बदललेच आहे. या देशातील लोक आपला देशाभिमान (ज्यास प्रांतिक असे विशेषण मी लावीत आहे ते चालले तर तो) सोडून देतील, त्याचप्रमाणे या संयुक्त राष्ट्रांचे नागरिक, जे आमचे राष्ट्रीयबंधू आहेत ते, आपण जलपरिवेष्टित म्हणून जगापासून पृथक् असलेल्या द्वीपाचे रहिवासी असा आपला अभिमान- (ज्यास मी पार्थक्योद्भव असे विशेषण किंचिदपि निंदेचा भाग सूचित केल्याशिवाय लावू शकतो तो)- सोडून देतील, तर प्रत्येक नागरिक या साधारण स्वरूपाच्या कार्यास साहाय्य करील व मनुष्यत्वसहज भूतदयेच्या सामान्य नात्याने पुढे येईल व त्यास जे कर्तव्य करण्यास सांगण्यात येत आहे ते तो करील म्हणजे या नगरीवर व या ब्रिटिश हिंदुस्थानावर ज्यांचा हक्क आहे त्या शिपायांना, त्यांच्या कुटुंबांना व मी समजलो आहे त्याप्रमाणे जे केवळ शिपाईच नव्हते पण ज्यांना प्रस्तुत लढाईत कष्ट सोसावे लागले आहेत त्यांना साहाय्य करण्यास उचित असा द्रव्यनिधी जमवील." टाळ्या. (१७.८.१८८०)

बाबू ख्रिस्तोदास पॉल

कलकत्ता येथील टाऊन हॉलात नामदार बाबू ख्रिस्तोदास पॉल यांचे डोळ्यांचे इस्पितळ बांधून व ऊर्ध्वकाय प्रतिमा उभारून, स्मारक करण्याकरता जमलेल्या सभेत रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश -

डॉ. महेंद्रलाल सरकार व नामदार चीफ जस्टिस यांची वक्तृत्वपूर्ण भाषणे झाल्यावर माझे काम फक्त त्यांनी पुढे आणलेल्या ठरावास अनुमोदन देऊन बसण्याचे होय; परंतु माझे व ख्रिस्तोदास पॉल यांचे बंधुत्वाचे नाते आज वीस वर्षे जुळले होते. आम्ही दोघे वृत्तपत्र प्रकाशक होतो. म्हणून मी जे मुद्दे माझ्या अगोदर बोलून गेलेल्या वक्त्यांच्या संभाषणात आले नाहीत त्या मुद्यांवर थोडे बोलतो. हिंदू पेट्रिअट पत्राची किर्ती सर बेली म्हणाले त्याप्रमाणे अगोदरच पहिल्या बुद्धिमान व काही कमी प्रशंसक टीकाकारांच्या मताने उत्सूत्रप्रकृती अधिपतीच्या कारकीर्दीतच प्रसृत झाली होती. माझ्या स्वतःविषयी विचाराल तर पहिल्या व दुसऱ्या अधिपतीच्या लेखांपासून मला बराच बोध नेहमी प्राप्त होत असे. दोघांची दृष्टी समालोचक असे व आपली मते ते फार मोठ्या औत्सुक्याने प्रदर्शित करित. ज्यातील लोकांच्या कल्याणाकडे अत्यंत काळजीपूर्वक ख्रिस्तोदास पॉल यांनी लक्ष दिले नाही, असा हिंदुस्थानातील कोनाकोपऱ्याचा एकही भाग मिळणार नाही. राष्ट्रीय महत्त्वाची कामे निघाली असता तिकडे यांचे लक्ष गेले नाही अथवा त्यांना पाठिंबा यांनी दिला नाही असे केव्हाही झाले नाही.

बंगाल्याच्या बाहेरील इतर प्रांत बंगाल्यास परके वाटत आहेत असे जर कोणी म्हणेल तर मी त्याचा जोराचा निषेध करण्यास येथे उभा आहे. हा सद्य अंतःकरणाने आम्हास सरकाराकडून मिळत असलेल्या शिक्षणाचा परिणाम म्हणा अथवा हिंदू पेट्रिटमध्ये जे लेख येत असत त्याचा परिणाम म्हणा; परंतु एवढे खरे आहे की हा परिणाम हिंदुस्थानच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत दिसून येत आहे. आम्ही एकमेकांस झालेल्या अपायांनी सारखे दुःखित होत आहोत व सारख्याच आकांक्षा मनात बाळगीत आहोत. (टाळ्या) सरकारने हिंदुस्थानची प्रगती होण्याकरता एक मोठी शिक्षणाची योजना केली ती सफल करून दाखविण्यास ख्रिस्तोदास पॉल यांचा सहकार कारण झाला. कोणाच्या मनात अविश्वास उत्पन्न झाल्यास तो दर करण्याच्या कामी ख्रिस्तोदास पॉल यांनी आत्मसंयमपूर्वक स्वार्थत्याग जन्मभर जसा दाखविला तसा दाखविणे लोकांचे काम आहे. जी प्रगती अविश्रांत कष्ट केल्याशिवाय होते ती प्रगतिच नव्हे. हिंदुस्थानच्या या बाजूला शिक्षणविषयक संस्थांचा उदय पुष्कळ झाला त्यासंबंधी पॉल यांच्या एका कृतीकडे लक्ष द्यावे असे येथे हजर असलेल्या, विशेषतः हिंदी, लोकांना सांगतो. या देशातील पुरातन शास्त्राचे व विद्याचे- ज्यांची हल्ली केवळ भूषाप्रकार म्हणून उपेक्षा करण्यात येते त्यांचे संरक्षण करा अशी प्रार्थना पॉल हे वारंवार करीत असत. हिंदुस्थानात ज्ञानाचा साठा नाही. काही जुने परंपरागत सांप्रदाय नाहीत व हिंदुस्थान म्हणजे एक नुसता कोरा करकरीत पट आहे अशी कल्पना करून घेऊन या देशातील हल्लीचे तरुण सुशिक्षित धाव घेत सुटले आहेत. ज्यांनी प्रोफेसर मॅक्स मुल्लरादी विद्वान बुधजनांच्या लेखांचे मनन केले आहे ते मात्र ज्याप्रमाणे बाबू ख्रिस्तोदास यांनी आपल्या देशबांधवांस जे ज्ञान स्पष्ट करून शिकवले, ज्याकरता त्यांनी त्यांचे एकवेळ कौतुक केले व आता ज्याकरता शोक करीत आहेत ते ज्ञान आपल्या देशबांधवांना त्याप्रमाणे शिकवतील. ख्रिस्तोदास एकंदर मनुष्य जातीचे मित्र होते यात संशय नाही. म्हणून मनुष्य जातीचे दुःख हरण करणाऱ्या संस्था स्थापून तिशी बाबूंचे नावाचा संबंध यावा हे उचित आहे. महेंद्रलाल सरकार यांची विस्तृत प्रमाणावर स्मारक करण्याची योजना चुकली असे मला वाटत नाही. ती अजूनही हातात घ्याल अशी आशा करतो. कोठल्याही प्रकारचे स्मारक करा; मरहूम बाबूंचा मुंबईकर मित्र या नात्याने मी त्यास संमती देतो.

(१० जानेवारी १८८५)

एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या नव्या इमारतीचा उद्घाटन समारंभ

१८८९ साली एल्फिन्स्टन कॉलेजाकरता सरकाराने फार मोठी इमारत बांधली. तिचा उद्घाटन समारंभ लॉर्ड रे यांच्या हस्ते झाला. त्यावेळेस सर्वांत जुने एल्फिन्स्टन कॉलेजशी संबंध असलेले म्हणून भाषण करण्याचा मान रावसाहेबांना मिळाला. तेव्हा लॉर्ड रे यांना कॉलेजाची इमारत खुली करण्याची विनंती करताना रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश -

“एल्फिन्स्टन कॉलेजाशी माझा स्वतःचा संबंध आज ४०-४२ वर्षे आहे व त्यात मला जे एका प्रकारचे शिक्षण मिळाले, त्याच्या योगाने विद्यार्थीदशेचा माझ्या अंगात अजूनही अभाव झाला नाही. (टाळ्या) गतकाली व आता येथे अनेक प्रोफेसरांच्या हातून विद्यार्थ्यांना मिळालेल्या व

मिळत असलेल्या शिक्षणाविषयी व अभ्यासाविषयी बोलताना मतभेद ज्यांच्याकडून प्रदर्शित केला गेला असेल त्यांनी विषयाचा उपक्रम करताना अव्यवहारिक मार्गाने विवरण न करता ऐतिहासिक दृष्टीने केले पाहिजे. कॉलेजकरता मिळालेली ही पाचवी जागा आहे. तरी ज्या कित्येकांची अजून तृप्ती झाली नाही त्यापैकी मी एक आहे असे कष्टाने म्हणावे लागते. तथापि लॉर्ड रे व त्यांचे पूर्वग हे शिक्षणाला उदारपणे नित्य उत्तेजनच देत आले आहेत ते लक्षात आणले म्हणजे माझी अशी खात्री होत आहे की सरकारापाशी आम्ही जी जी सकारण मागणी करू ती तीकडे ते खुषीने लक्ष देईल. आताची आमची इमारत फार भव्य आहे तथापि गव्हर्नर साहेबांची अशी खात्री करून देतो की तीत विद्यार्थ्यांना अजून बरीच उणीव भासत आहे. तीविषयी विस्तार आता करित बसत नाही. तथापि तेवढी उणीव भरून काढली असता विद्यार्थ्यांचे हित होणार आहे. मात्र एवढे खरे आहे की, आता सरकार जे औदार्य दाखवील ते विवेकपूर्वकच दाखवील म्हणजे त्याचे प्रमाण साधारणच असेल. अधिक औदार्य दाखविण्याच्या स्थितीत ते आता नाही. परंतु जेव्हा त्याची स्थिती सुधारेल तेव्हा अवश्य ते करण्यास सरकार चुकणार नाही. डॉक्टर पिटर्सन यांच्या बोलण्यात एक मुद्दा आला आहे. त्याविषयी मी म्हणतो की शिक्षणविषयक संस्थांच्या कामगिरीविषयी सरकाराच्या मनात अप्रत्यय असला तरी एल्फिन्स्टन कॉलेजाने जी कामगिरी केली आहे तिचे स्वतंत्र परिणाम मला आठवत आहे त्या कालापासून फार दूरवर वे पक्केपणी जात आले आहेत. अशी मी खात्री देतो. म्हणून सरकारने छिन्नसंशय मनाने चालू पिढीतील नव्हे तर मागच्या व पुढच्या पिढीतील एल्फिन्स्टन कॉलेजातील विद्यार्थी विश्रंभपात्र आहेत असे समजावे. इतके सांगून ही इमारत प्रोफेसर व विद्यार्थी यांच्या उपयोगाकरता खुली केली आहे असे जाहीर करण्याची विनंती नामदार गव्हर्नर साहेबांना त्यांच्या परवानगीने डॉ. पिटर्सन यांच्याबरोबर करतो.”

रावसाहेबांच्या म्हणी^१

। पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ॥

॥ मूढः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ १ ॥

मनुष्याचे स्नेही कोणत्या प्रकारचे आहेत हे समजले म्हणजे, किंवा तो कोणती पुस्तके वाचतो ती समजली म्हणजे, त्याचा स्वभाव कळून येता असे जे म्हणतात, त्याचप्रमाणे मनुष्य कोणत्या म्हणी वापरतो त्या समजल्या म्हणजे त्याचा स्वभाव कळून येतो असे म्हणता येईल. म्हणून या प्रकरणात रावसाहेबांच्या पत्रात वारंवार आढळून येणाऱ्या म्हणी देण्याचा विचार केला आहे. या म्हणींचा विद्यार्थ्यांस व कार्यकर्त्यां पुरुषांना चांगलाच उपयोग होईल. रावसाहेबांचा मोठेपणा कशात होता व तो त्यांना कसा प्राप्त झाला किंवा त्यांनी कसा मिळविला हे वाचकांच्या लक्षात येईल.

रावसाहेबांच्या म्हणी म्हणजे त्या त्यांनी स्वतः केल्या होत्या असे समजावयाचे नाही. इंग्रजी, संस्कृत, मराठी, कधी कधी गुजराती क्वचित हिंदुस्थानी व पर्शियन इत्यादी भाषांतील सुभाषितांतून, वृद्धवचनांतून व बोधपर वाक्यांतून त्यांची निवड केलेली होती. आपले मत पत्रामध्ये नमूद करून त्याच्या प्रतिपादनार्थ थोडक्यात, वकील ज्याप्रमाणे कायद्याचा आधार देतो त्याप्रमाणे आपल्या मतास पुष्टी येण्याकरिता एका सांप्रदायिक म्हणीचा सर्वसंमतसूत्रमय बोधवचनाचा रावसाहेब बहुशः उपयोग करीत. म्हणींमध्ये अल्प शब्दांत बह्वर्थाचा संचय झालेला असल्यामुळे रावसाहेबांच्या अल्पशब्द व बह्वर्थ पत्रातील भाषेला व तदंगभूत विचारांना मोठी रुची प्राप्त होई व वाचकाला त्यांच्या म्हणण्याचा चांगला प्रत्यय येऊन आनंद होई.

कालविषयक

। आयुः क्षणलवमात्रं न लभ्यते हेमकाटिभिः क्काऽपि ।

॥ तच्चेद् गच्छति वृथा ततः कोऽधिका हानिः ॥ १ ॥

अर्थ : आयुष्यातील लवमात्र क्षणही एकदा निघून गेला की तो कोट्यावधी सोने देऊनही परत मिळणार नाही. असले अमूल्य आयुष्य जर वृथा गेले तर त्याहून अधिक हानि ती कोणती !

Life is short and great deal yet remains to be done.

अर्थ: मनुष्याचे आयुष्य हे अल्पप्रमाण आहे व अजून करावयाची कार्ये महत्प्रमाण आहेत.

Life is short and work is heavy.

वरील अर्थाची मराठी म्हण:- रात्र थोडी व सोंगे फार

उद्योगविषयक

दर्जीका बेटा जवलग जीवे तबलग शीवे

अर्थ: शिंप्याचा मुलगा जितका वेळ जीवंत आहे तितका वेळ तो शिंवीतच रहाणार.

My advice is, save, save, save, time, money and appearances.

अर्थ: माझा त्रिवार उपदेश असा आहे की क्षणाचे, धनाचे व मनाचे (तनूचे) रक्षण करा, रक्षण करा, रक्षण करा.

Work is the condition sine qua non of our existence.

अर्थ: आम्हाला जर जगावयाचे असेल तर त्याला एकच अट आहे व ती कोठली तर उद्योगाची. जो उद्योग करित नाही त्याला जगण्याची अधिकार नाही.

Work is life and life is work.

अर्थ: मनुष्याचे जीवित उद्योगमय आहे व उद्योग हा जीवमय आहे.

Idleness does good to nobody

अर्थ: आळसाने कोणाचेही हित होत नाही.

A stitch in time saves nine.

अर्थ: वेळेस एक टाका घातल्यास पुढील नऊ टाक्यांची बचत होते.

Time registers it decrees unerringly; it is we that err.

अर्थ: विधी चुकल्याशिवाय आपल्या नियमाची व्यवस्था लावतो. आपण मनुष्येच काय ती चुकतो.

विद्याविषयक

। अजरामरवत् प्राज्ञः विद्यामर्थं चिन्तयेत् ॥

अर्थ: आपणाला जरा प्राप्त होणार नाही. आपणाला मृत्यूची बाधा होणार नाही असे समजून (सर्व वयात) विद्यार्जन करावे व अर्थचिंतन करावे.

यत्नविषयक

॥ यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥

अर्थ: यत्न करावयाचा तो केल्यावर जर सिद्धी प्राप्त झाली नाही. तर त्यात दोष नाही.

यत्नी फल

अर्थ: यत्नी केल्यासच फल प्राप्ति होते.

आरंभविषयक

Better late than never

अर्थ: अगदी अनारंभापेक्षा उशिरा आरंभ केलेला बरा.

In great attempts it is glorious to fail.

अर्थ: महत्कृत्यारंभांत अपयश आले तरी ते यशस्करच होय.

॥ आरब्धस्यान्तगमनम् ॥

या अर्थाची मराठी म्हण: अखेरी मारल्याशिवाय खेळ पुरा होत नाही.

इच्छाविषयक.

Where there is will there is way

अर्थ: मनात असेल तर मार्ग दिसेल.

सत्यविषयक

। सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

॥ प्रियंच नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः ॥ १ ॥

अर्थ: सत्य बोलावे पण जे प्रिय असेल ते बोलावे; जे सत्य असेल पण अप्रिय असेल ते बोलू नये. तथापि जे प्रिय बोलायचे ते असत्य असेल तर ते बोलू नये.

॥ नास्ति भूमिसमंदानं नास्ति दानसमोनिधिः।

॥ नास्ति सत्यसमो धर्मः नावृतात्पातकं परम् ॥ १ ॥

अर्थ: भूमिदानासारखे दान नाही. दानासारखा द्रव्यसंग्रह नाही. सत्यासारखा धर्म नाही व असत्यासारखे पाप नाही.

सत्येन मित्रम

अर्थ: सत्यापासून मित्राची प्राप्ती होते.

॥ धर्मो जयति नाऽधर्मः सत्यं जयात नानृतम् ॥

अर्थ: अती धर्माचा जय होतो, सत्याचा जय होतो पण असत्याचा होत नाही.

न्यायविषयक

। यांति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यश्चोऽपि सहायताम् ।

अर्थ: जो न्यायाने वागता त्याला पशू पक्षीही साहाय्य करतात.

एकवचनविषयक

रामो द्विर्नाभिभाषते १

पापपुण्यविषयक

। अष्टादशपुराणानां सारं सारं समुद्धतम् ।

॥ परोपकाराय पुण्याथ पापाय परपीडनम् ॥ १॥

अर्थ: अठरा पुराणांचे मंथन करून सार म्हणून जे काढले आहे ते हे की परोपकारासारखे पुण्य नाही व परपीडेसारखे पाप नाही.

संतोषविषयक

। अकृत्वा परसंतापमगत्वा खलमांदरम् ।

॥ अक्लेशयित्वा चात्मानं यत्स्वल्पमापि तद्वहु ॥ १ ॥

अर्थ: दुसऱ्यास संताप दिल्याशिवाय, खलाच्या मंदिरी पाऊल टाकल्याशिवाय, स्वतःच्या आत्म्याला क्लेश दिल्याशिवाय जी काही स्वल्प प्राप्ती होईल ती पुष्कळच होय.

द्रव्यविषयक

विना दैन्येन जीवनम्

अर्थ: आपला जन्म दैन्य वाट्यास आल्याशिवाय कसा जाईल (ही मनुष्यांनी काळजी बाळगावी)

Money is valuable, but there are many more valuable things than money.

अर्थ: पैसा ही मूल्यवान वस्तू आहे. परंतु पेशाहून अधिक किंमतवान अशाही वस्तू आहेत.

(श्रीमंत थोरले तुकोजीराव होळकर यांना २.२.१८८० चे पत्र)

मानोहि महतां धनम्

अर्थ: मोठ्या लोकांचे धन म्हटलें म्हणजे मान होय.

न शरीर पुनः पुनः ३

अर्थ: शरीर पुनः पुनः मिळत नाही.

अर्थस्य पुरुषोदासः ही म्हण व्यवहाररीत्या खरी आहे (हरिहर शास्त्री द्रविड यांना पत्र)

अर्थाचा दास पुरुष अर्थ नव्हे पुरुषदास वा पाहें (मोरोपंत)

याचनाविषयक

। देहीतिवचनद्वारा हृदिस्थाः पञ्चदेवताः ।

॥ मुखान्निर्गत्य गच्छन्ति श्रीधीहीतुष्टिकीर्तयः ॥

अर्थः 'दे' इतक्या वचनाचा उच्चार करण्याकरता तोंड उघडल्याबरोबर त्या द्वारांतून हृदयाचे ठिकाणी वास करीत असणाऱ्या श्री, धी, ही, तुष्टि आणि कीर्ति यो पंच देवता बाहेर निघून जातात!

मित्रर्णविषयक

प्रश्नः टक्या! जाशी कुठे?

उत्तरः सखा तोडायला! *

धर्मविषयक

Charity begins at home.

अर्थः आधीं दिवा घरीं तेवा व मग मशिदीत दुसरा ठेवा.

असे न केल्यास काय होते ते पुढील म्हण सांगते.

घरनां छोकरा घंटी चाटे अने परोना आवीने लोट खाय।

अर्थः घरची मुले जात्याच्या पेढी चाटतात व दुसऱ्याची येऊन पाठ खाऊन टाकतात!

॥ गृहीत एव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

अर्थः धर्म करावयाचा त्याची वाट बघत बसू नये. मृत्यूने आपल्याला गाठून आपली शेंडी धरलेली आहे. व तो इतक्यात आपल्याला ओढणार असे समजून धर्म करून टाकावा.

Let not thy right hand know what the left does.

अर्थः धर्म म्हणून साहाय्य करणे ते अशा मुग्ध रीतीने करावे की या हाताचा धर्म त्या हाताला कळू नये.

You must not examine the gift horse in the mouth.

अर्थः दिलेल्या घोड्याचे दात किती आहेत इ. चौकशी करता कामा नये.

परोपकारविषयक

परोपकाराय इदं शरीरं

अर्थः दुसऱ्यावर उपकार करण्याकरताच परमेश्वराने मनुष्याला शरीर दिले आहे.

वचनाविषयक

I should always be the deceived rather than the deceiver.

अर्थ: दुसऱ्यास फसविण्यापेक्षा स्वतःच फसणे बरे.

मनाविषयी

It is the mind that makes the body.

अर्थ: शरीर हे मनःप्रधान आहे.

It (mind) can make a heaven of hell or a hell of heaven.

अर्थ: मन हे नरकाचा स्वर्ग व स्वर्गचा नरक करू शकते.

। तस्माञ्चित्तं सर्वं तो रक्षणीयम् । ५

॥ स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संश्रयन्ते ॥

चित्ताचे (म्हणजे मनाचे) रक्षण केले पाहिजे. त्याचे रक्षण केले म्हणजे त्यास स्वस्थ ठेविले तरच बुद्धीचे प्रकार सुचतात.

। न कुत्रचित् क्वापिच दुस्थिता मतिः ।

॥ लभेत वाताहतनौरवास्पदम् ॥

अर्थ: मती जर दुःस्थितीत ठेवली (अस्थिर असली) तर तिला कोठेही, केव्हाही ठाव मिळणार नाही, जसा वादळात सापडलेल्या नौकेला.

सौख्यविषयक

Pleasure comes on wings,

But is remembered by the stings!

अर्थ: सुखाला त्वरेने उडत यावयाला पंख आहेत पण त्याची जी आठवण राहते ती ते मागून शंख करावयाला लावते म्हणून राहते.

भवितव्यताविषयक

। अवश्यं भाविभावानां प्रतिकारो भवेद्यदि ।

॥ तदा दुःखैनलपरन् नलरामयुधिष्ठिराः॥ १ ॥

अर्थ: अवश्य घडून येणाऱ्या गोष्टींचा जर प्रतिकार करता आला असता तर नळ, राम व धर्मराज यांना दुःखाचा स्पर्श झाला नसता!

। यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिवृकोदरः ।

॥ कृष्णा स्त्री गांडीवं चापं सुहृद् कृष्णस्ततो विपद् ॥ १॥

अर्थ: जेथे प्रत्यक्ष यमधर्माचा पुत्र युधिष्ठिर हा राजा, गदा घेऊन तयार भीमसेन, द्रौपदी सारखी स्त्री, (अस्त्र युद्धांत प्रवीण अशा अर्जुनास) गांडीव धनुष्य सहाय आणि श्रीकृष्णासारखा सखा तेथे विपत्ती असावी! हा सर्व भगवंताच्या मर्जीचा प्रकार आहे असे भागवत सांगते.

रागद्वेषविषयक

राग व द्वेष ही अज्ञानजन्य आहेत.

ईश्वरेच्छा विषयक

Heaven orders the best when we do not and can not understand them.

अर्थ: ज्या काही गोष्टी घडून येतात त्या तशा का घडून आल्या अशा का आल्या नाहीत इत्यादी आम्हाला मात्र समजत नाही, आम्ही समजू शकणार नाही. तेव्हा हे उघड आहे की जे जे काही घडते ते ते परमेश्वर आमच्या कल्याणाकरता घडवून आणतो असे समजावे.

There is providence in the fall of a sparrow.

अर्थ: यःकश्चित् चिमणीचे झाडावरून पतन होणे हे ईश्वरेच्छेने नियमित आहे.

यदभावि न तद्भावि भाविचेन्न तदन्यथा।

अर्थ: जे व्हावयाचे नाही असे परमेश्वराने ठरविले ते होणार नाही व जे होणार म्हणून ठरविले ते अन्यथा होणार नाही.

So there is nothing for us but to work and wait.

अर्थ: म्हणून आपले कर्तव्य करून स्वस्थ बसणे एवढेच आपल्या हातात आहे.

मार्गाने जाता जाता जे प्राप्त होते त्यास भवितव्यता म्हणतात व अशावेळेस जी आपत्ती प्राप्त होते तीस सन्मुख असले पाहिजे.

Man proposes and god disposes.

अर्थ: मनुष्य एक योजना करतो परंतु ईश्वर तिची वाट अन्यथा लावतो. या म्हणीची सत्यता मान्य करून रावसाहेब तिला एक वाक्य जोडीत ते The proposal must have a sound basis.

अर्थ: काय योजना करावयाची ती पायाशुद्ध पाहिजे. नाहीतर काहीतरी योजना करून व कार्यसिद्धी झाली नाही की देवाजीच्या मनास आले नाही, त्याची योजना निराळी आहे असे म्हणून आपल्या जबाबदारीतून लोक मोकळे होतील.

देहप्रारब्धविषयक

प्रत्येक माणसाच्या मागे देहप्रारब्ध असते; परंतु त्यासाठी जी प्रवाहपतित कार्ये आहेत ती सुटत नाहीत. प्रियजनाच्या वियोगदुःखाचा विसर पडणे कठीण आहे. तो कालांतराने व पूर्ण ईश्वराधीनतेनेच पडणे शक्य आहे.

Time and perfect resignation are the only cures for separation by death. (अर्था करता वरील ४ ओळी पाहा)

विपदः सन्तुनोशश्चत् तत्र तत्र जगद्गुरो !
भवतो दर्शनं यत् स्यात् । अ-पुनर्भवदर्शनम् ॥ १ ॥

अर्थ: हे जगद्गुरो! विपत्तीच्याच प्रसंगी तुझी आठवण होते व तुझी आठवण झाली, तुझे दर्शन झाले म्हणजे पुनः या भवाचे, या दुःखमय संसाराचे दर्शन चुकते. म्हणून सतत विपत्ती वाट्यास येणेच चांगले म्हणजे सतत तुझे दर्शन होईल व भवाचा ताप सततचा चुकेल!

कज्जांविषयी

A man who fights his own case,
Has generally a fool for his client.

अर्थ: आपल्या कामात आपणच वकील झालो तर आपला पक्षकार कोण? तर एक मूर्ख!

याच अर्थाची दुसरी म्हण

स्वतःच्या दुःखण्यास स्वतः वैद्य होऊ नये.

अनुभवविषयक

You can not transfer experience by cheque.

अर्थ: मनुष्याला हुंडी देऊन पैसा दुसऱ्याच्या नावावर करता येतो, दुसऱ्याला पैसा देता येतो. पण अनुभव देता येत नाही. अनुभव हा विकतच घेतली पाहिजे. किती वेळा सांगितले तरी सांगणाऱ्याच्या अनुभवाकडे ऐकणारा लक्ष देतच नाही. अनुभव स्वतः घेऊन पाहिल्याशिवाय फुकट आहे.

विचार व आचार याविषयी

प्रथम विचार मग आचार.

Examples work more effectually than precept.

अर्थ: करणीचा परिणाम

वादविषयक

वादे वादे, जायते तत्त्वबोधः

अर्थ: वादावादांतून तत्त्वबोध निष्पन्न होतो.

कपटविषयक

Tricks multiplied by tricks are equal to tricks raised to square. कपटाने कपटाला गुणले असता (कपटामागून कपटाचरण केले असता) कपट प्रबन्ध होतो.

कायद्यांच्या घाईविषयी

Legislate in haste and repent at leisure.

अर्थ: उतावीळपणाने कायदे करा व सावकाशपणे हळहळत बसा!

None are so blind as those who will not see.

अर्थ: जे डोळस असून (वस्तुस्थितीकडे) बघतच नाहीत त्यांच्या इतके आंधळे तेच.

जुलुमाविषयी

Tyrants are slaves.

अर्थ: दासांवर जुलूम करणारे धनी हे स्वतः (मनो विकारांचे) दासच असतात. त्यांच्याने जुलमी रूढी मोडवत नाहीत. प्रतिष्ठेच्या खोट्या कल्पना सोडवत नाहीत. खोट्या सत्तेची माया तोडवत नाही. म्हणजे रूढी, प्रतिष्ठा व सत्ता इत्यादिकांचे ते दासच असतात.

उपायविषयक

मांजराच्या गळ्यात घंटा कोणी बांधावी याचा निर्णय करण्याचे काम उंदरांच्या सभेत आल्यापासून म्हणजे इसापाच्या वेळेपासून आज २८०० वर्षे झाला नाही.

प्रत्यक्ष दर्शनविषयक

A few words in person go a longer than a note.

अर्थ: प्रत्यक्ष भेटून जे मोजक्या शब्दांनी कार्य साधेल ते पत्रपत्री होणाऱ्या कार्याहून मोठे साधेल.

मित्रत्व व वैर याविषयी

आदौ स्नेहः पुनर्वैरं पुनः स्नेह न कारयेत् ॥

अर्थ: आधी स्नेह असून ज्याच्याशी वैर पडले त्याच्याशी पुनः स्नेह करू नये.

वसतियोग्यग्रामविषयक

। धनिकः श्रोत्रियोराजा तरी वैद्यस्तु पञ्चमः ।

॥ एते यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ १ ॥

अर्थ:- ज्या गावी संपन्न गृहस्थ नाही, विद्वान् मनुष्य नाही, राजा म्हणजे कोणी शास्ता पुरुष नाही, नदी असून ती तरून जाण्याचे तरीसारखे साधन नाही व यांत पाचवा आणखी वैद्य नाही तेथे एक दिवसही राहू नये.

विश्वासविषयक

We can not trust those who do not trust us.

अर्थ: जे आमच्यावर विश्वास ठेवीत नाहीत त्यांवर आम्ही विश्वास टाकता कामा नये.

भयनिवारणविषयक

। शंकटं पंचहस्तेन, दश हस्तेन वाजिनम् ।
॥ हस्तिनं हस्तसहस्रेण, देशत्यागेन दुर्जनम् ॥ १ ॥

अर्थ: गाड्यापासून पाच हात, घोड्यापासून दहा हात व हत्तीपासून सहस्र हात दूर राहिल्याने आत्मरक्षण होते परंतु दुर्जनापासून आत्मसंरक्षण करण्यास देशत्याग करावा लागतो.

गुणसंभावनाविषयक

Genuine merits often go unrewarded in the world.

अर्थ: इहलोकी तरी अस्सल गुणांबद्दल मनुष्यास बक्षीस मिळत नाही असेच वारंवार घडते.

पुराव्याविषयी

सशाचे पारधीस वाघाचा पुरावा

प्राप्तीविषयक

No gain without pain.

अर्थ: कष्ट सोसल्याशिवाय लाभ होत नाही.

केवल चापल्य व केवल बल याविषयी

The race is neither to the quick nor the battle to the strong.

अर्थ: शर्यत ही नुसत्या चपळाची नाही व लढाई नुसत्या सशक्तांची नाही.

हळू पण दमाने चालणारे कासव चपळ पण लवकर दमून जाणाऱ्या सशाच्या पुढे जाते. युक्तिवान कोल्हा सशक्त सिंहाशी लढून जय मिळवितो.

The dead rule the living.

अर्थ: मृत झालेले लोक जीवंत असलेल्यांवर राज्य करतात.

। चुन आ-हन्मो रफतन् कुनद जान् ए-पाक ।

॥ चे बन्हा तखत् मोर्दन-चे बन्ह रु-हा खाक ॥ १ ॥

अर्थ: एखाद्या महात्म्याच्या मनात देह विसर्जन करावयाचे आल्यास स्वर्गारोहण करताना त्याने आपला देह सिंहासनावर ठेवला काय अथवा मातीत ठेवला काय त्याला सारखेच आहे.

असत्यविषयक

। असत्यदूभीतिरधिका महतां नरकादपि ।

अर्थ: नरकाहून असत्याची अधिक भीती मोठ्यांना असते.

संदिग्ध लिहिण्यापेक्षां न लिहिणे बेहेत्तर आहे.

सुखदुःखविषयक

॥ सर्व परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥
॥ एतद्विद्यात्समासन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १ ॥

अर्थ: सुखदुःखाचे संक्षेपतः लक्षण असे आहे की मनुष्याचे सर्व दुःख परवश होण्यात आहे व सर्व सुख आत्मवश होण्यात आहे. सुखदुःखाविषयी आयुष्य क्षीण करण्यात अर्थ नाही.

इतरांशी वागणुकीविषयी

Do unto others as you would be done by them.

अर्थ: दुसऱ्याने आपल्याशी जसे वागावे असे आपल्यास वाटते तसे आपण दुसऱ्याशी वागावे. ६

गुरुजनविरोधविषयक

। गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
॥ उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवात शासनम् ॥ १ ॥

(वाल्मीकि रामायण)

अर्थ: एकादा मनुष्य वडील आहे पण अवालप्त होतसाता कार्य कोणते व अकार्य कोणते याचे ज्ञान न झाल्यामुळे मार्ग सोडून जाऊ लागल्यास त्याचे शासन अवश्य करावे लागते.

। अन्ते नारायणस्मृतिः।

अर्थ: अन्तकाली नारायणाची स्मृती झाली पाहिजे.

(ही रावसाहेबांची इच्छा कशी सफल झाली. प्रकरण ७७ पाहा)

संदर्भ टिपा -

१. म्हणींवरील (सुभाषितांवरील) आपले प्रेम रावसाहेब खालील श्लोक म्हणून व्यक्त करीत.

। बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम् ।

अर्थ:- चांगले भाषण, मग ते लहानाच्या तोंडातले का असेना, ते, थोरास ग्राह्य आहे.

२. कैकयीने दशरथापासून काय वचन घेतले होते ते श्रीरामांनी विचारले तरी तिच्या तोंडाने उच्चारखेना तेव्हा श्रीराम म्हणाले -

। अहं हि वचनाद् राज्ञः पतेयमपि पावके ॥
॥ भक्षेयं च विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ॥ १ ॥
। तद्ब्राह्म वचनं देवि ! राज्ञा यदभिकांक्षितम् ।
॥ करिष्ये प्रतिजानेच रामोद्वर्नाभिभाषते ॥ २ ॥

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ७१७

अर्थ: हे देवी! राजाने काय वचन दिले आहे ते सांग. त्याचे वचन पाळण्याकरता मी अग्नीत प्रवेश करीन, मी विष भक्षीन, समुद्रांत उडी घेईन! राजाने जे वचन दिले असेल ते पुरे करीन असे प्रतिज्ञापूर्वक वचन देतो. राम दोनदा बोलत नाही. जे बोलतो तेच करून दाखवितो. वचन बदलीत नाही!

३. ॥ पुनर्दारा पुनर्वित्त न शरीर पुनः पुनः ॥ असा पूर्ण चरण आहे.
४. अगदी खरे आहे. भीड घालून स्नेह्याजवळ आप्ताजवळून लोक पैसा कर्जी घेतात व स्नेहाचा व नात्याचा फायदा घेऊन पैसे बुडवतात. बुडावयास नको असल्यास व्यावहारिक उपयायांनी योजना केली तर स्नेह व आप्तपणा नष्ट होतात!
५. गीता अनेक आहेत. त्यापैकी एकीत रावसाहेबांनी हा एक श्लोक वाचला होता. त्यातील दोन चरण ते नेहमी वापरीत असत. या गीतेचे ३०० श्लोक आहेत. तिचा शोध रावसाहेबांनी चालविला होता. असे काही पत्रांवरून दिसते.
६. रामदास म्हणतात,
  - । आपण दुसऱ्यास करावे । तेणे स्वयेची उसणे घ्यावे ।
  - । जना कष्टविता कष्टावे। लागेल स्वये ॥ १ ॥
  - । म्हणोन दुसरियासी सुखी करावे। तेणे आपण सुख व्हावे ।
  - । दुसरियासी कष्टविता कष्टावे। लागेल स्वये ॥ २ ॥

रावसाहेबांच्या रोजनिशा

अहोरात्री साठ घडी। लोटितां पापपुण्याची जोडी ।
किति झाली हे घडी घडी। विचारित अससी की ॥ १ ॥

(मुक्तेश्वरकृत् सभापर्व)

रोजनिशी लिहिणे म्हणजे वेळेचा जमाखर्च ठेवणे होय. जो मनुष्य पैशाचा जमाखर्च ठेवीत नाही त्याला प्रपंच अथवा धंदा किफायतशीर होत आहे की नाही याचा अंदाज कळत नाही. अनाठायी खर्च कसा होत आहे व काटकसर कोठे व कशी करता येईल हे त्याच्या ध्यानात येत नाही. आल्यास वेळेवर येत नाही. उधळपट्टीच्या उतरणीवर घसरणाऱ्या त्याच्या प्रपंचाच्या गाड्यास खीळ घालून आवरता येत नाही. म्हणून त्याची हानी फार होते. उलट जो मनुष्य जमाखर्च ठेवतो त्यास प्रपंच किंवा धंदा व्यवस्थित रीतीने करता येतो. असे जर आहे तर पैशाहून अधिक मूल्यवान जो वेळ त्याचा जमाखर्च ठेवल्यापासून म्हणजे रोजनिशी लिहिल्यापासून किती फायदे होतील हे सांगावयासच नको. मनुष्याच्या आयुष्यातील जेवढ्या काळाचा सदव्यय होतो तेवढ्यावरूनच जर त्याचे आयुष्य मापण्यात येईल तर आज दीर्घायुषी म्हणून मानलेली माणसे अल्पायुषीच ठरतील; परंतु काळाचा अपव्यय न करता सदव्यय करणारी माणसे अल्पायुषी असून दीर्घायू ठरतील. रोजनिशी ठेवणारी माणसे काळाचा अपव्यय न होऊ देण्याची व सदव्यय करण्याची खबरदारी घेऊ शकतात म्हणून ती वर निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वाप्रमाणे दीर्घायू म्हणजे चिरकीर्ती होऊ शकतात. रावसाहेब या दुसऱ्या वर्गातील होते. म्हणून त्यांच्या रोजनिशांविषयी जरा विस्तृतपणे लिहिण्याचा विचार आहे. रोजनिशी लिहिण्याची कल्पना त्यांना प्रथम केव्हा सुचली हे समजत नाही. तथापि त्यांच्या संग्रही एका रोजानशीत एक मोडीत लिहिलेली तीन कलमी यादी सापडते ती खाली दिली आहे. तीतील दिनचर्येचा मसुदा अभ्यास संपला नाही तोच प्रपंचाचे धडे शिकणाऱ्या तरुण मुलाकरता केलेला दिसतो.

“यादी दिनचर्या कशी ल्याहावी त्याचा मसुदा”

प्रपंचाचा झाडा लिहिणे तो नित्याचा लिहू नये. नैमित्तिकाचा मात्र लिहावा. तारीख इंग्रजी माहे ऑक्टोबर सन १८४४ मराठी मिति. भाद्रपद वद्य ५, मंगळवार. वृद्धिक्षय तिथीस येईल तो वृद्धीचा आकडा येईलच. क्षय मिति आल्यास शुद्ध अगर वय लिहून पूज्य घालावे.

१. वद्य-वार-अभ्यास नेमाप्रमाणे झाला. रत्नागिरीस डाकेतून पत्र पाठविले. अमुक गावचा गडी अमुक गृहस्थाकडून आला होता. कांडपास भात अमुक मण घातले. नारळ दोन रुपयांचे फोक्त केले. अमुक मनुष्यास रोजगार लागला. अमुक हरिदास यांचे अमुक गावी कीर्तन झाले.
२. शुद्ध-वार-नित्यवत् अभ्यास झाला. अमुक भटजी अमुक गावी गेले अगर आले. अमुक गृहस्थास पुत्र झाला हे लिहिणे ते मोठ्या आर्ततेने लिहावे.
३. शुद्ध २ वार सोमवार वृद्धी इ. झाली असेल तर त्याप्रमाणे शु. २ वार मंगळवार ० वार - बुधवार क्षय झाला असेल तर त्याप्रमाणे.

मसुद्यात इंग्रजी तारीख, माहे ऑक्टोबर सन १८४४ अशी दिली आहे. ती जर मसुद्याची तारीख असेल तर रावसाहेबांच्या ११-१२ व्या वर्षीच त्यांच्या हातात हा मसुदा पडला असावा. परंतु त्या तारखेची रोजनिशी उपलब्ध नाही. तेव्हा ती तारीख काल्पनिक असावी अथवा रोजनिशी लिहिण्याचा विचार त्या सुमारास त्यांच्या मनात आला असावा अथवा वडील मनुष्यांनी रोजनिशीचा मसुदा त्यांना दिला असावा. परंतु तो विचार अमलात यावयास १० वर्षे लागली. रावसाहेब रोजनिशी लिहिण्याचे काम रात्री निजावयास जाण्यापूर्वी करित असत. १८५४ पासून यांच्या रोजनिश्या उपलब्ध आहेत. त्यातील काहीत केलेली दैनिक वृत्ताची नोंद फार सविस्तर, मार्मिक व मनोरंजक आहे. काहीतली त्रोटक असून काहीस लेखणीचा नुसता स्पर्श मात्र झालेला आहे. तरी रोजनिशी लिहिण्याची अगदीच विस्मृती झालेली होती असे मात्र शेवटपर्यंत दिसत नाही. या रोजनिशांतील काही टिपणांचा उपयोग चरित्रात योग्य ठिकाणी केला आहे व काही टिपणे पुढे दिली आहेत.

रावसाहेबांना त्यांच्या वडिलांनी लहानपणी विद्या शिकविताना योजलेला अभ्यासक्रम विशिष्ट स्वरूपाचा होता. त्याची यादी रोजनिशीत जपून ठेवलेली आढळते ती मननीय आहे म्हणून दिली आहे.

यादी विद्याभ्यास गृहस्थांचे मुलांस आर्ततेने करावयाचा असेल तर त्यांनी कोणत्या वेळी कसा अभ्यास करावा त्याचा तपशील-

घटकांचा नेम घटका -६०

३ पहाटेस तीन घटका रात्री म्हणजे सुमारे अरुणोदयी उठून

१ घटका कित्ते गिरवावे उर्फ वळवावे.

१ नंतर शौचविधी मुखप्रक्षाळण करून अल्प प्रातःस्मरण करावे. नंतर स्नान. तेव्हा तीथ वार नक्षत्रादी चंद्र सूर्य गुरु कोणत्या राशीस आहेत ते स्मरोन संकल्प करून चारी अर्धे द्यावी. वस्त्रपरिधान होई पावेतो गंगाष्टक म्हणावे.

१ गोपीचंद विधियुक्त धारण करून १ अजपाजपाचे उदक सोडून प्रातः संध्या करून त्रीच्या कल्पाचे नमस्कार चार आवृत्ती प्रमाणे घालावे इतके येक घटकेत होईल. नमस्कार एकदम घालू नये. थोडे थोडे चढवून लिहिल्या नेमापलिकडे गरज नाही. नमस्कार घातल्यावर^१-॥- दुध, ६ मासे साखर घालवून घ्यावे. क्रिमी उर्फ जंतांची विकृत जाहल्यास दोन गुंजा पासोन सोसल तितकी सुंठ घालावी.

३

६ सूर्योदयाबरोबर शाळेत हजीर व्हावे.

---

२ दोन घटका कित्ते मोडीचे व बाळबत गिरवावे.

२ खर्डी ल्याहावी. त्यांत दोन खर्डी बारीकही असावी.

१ पूर्व दिवशी समजून घेतलेले असेल त्यास आवृत्त करावी.

१ नवा अभ्यास करावा.

६

१ घरी येऊन भस्मस्नान करून ब्रह्मयज्ञ करून भोजन करावे.

१ खेळावे परंतु शरीरास इजा न होण्याचा खेळ.

३ पढावे ते सांगणारा समई नसल्यास जुन्यास आवृत्ती म्हणावी. मोठा अध्याय असल्यास एक घटका लागते. बाकी दोन घटकांत १०० सिलोकांची संथा होईल.

२ घरी येऊन पान पत्रावळ पाहून त्रिसुपर्णादिक स्तोत्रपाठ. भोजन समई सुभाषित सिलोक वगैरे.

१ विश्रांती. त्यांत प्रपंचाची व्यवस्था प्रातःकाल पासून काय जाहली असेल ती सर्व चौकसी. कोठून पत्र आले अगर पाठविले. चाकर मनुष्ये काय काम करतात व जमा काय खर्च काय हे सर्व विचारून घ्यावे.

४ भोजनोत्तर आवृत्त म्हणावी पो. देवधर यांचे घरी २ घटका व दोन घटका नागु अण्णी अगर बाबा सामल यांचे विद्यमाने अनुक्रमाने सर्व म्हटलेल्यास व्हावी.

१० शाळेत जावे आणि रिवाजाप्रमाणे नवीन शिकणे आणि जुना अभ्यास आवृत्ती व वाचणी वगैरे हिशोब पर्वाजा होऊन मंदवारी श्रीमारुतीचे दर्शनास गुरुजीबरोबर जावे. मार्गाने जाता काळ कर्म केस गोष्टी राजेरजवाडे यांच्या किंवा नकाशातील रचना कोणदेश कोणीकडे दिशायुक्त या प्रकरणी किंवा काही अभ्यास चाललेल्या गोष्टी बोलाव्या. पायांकडे निच उंच, काटा धोंडा, गुरु वगैरे पहाण्याची नजर ठेवावी.

१ सायंकाळची संध्या काळी करावी दिनमानाने आदी पश्चात मान करावे.

३२

२ स्तोत्रपाठ आरती देवे वगैरे.

१ भोजन.

२ गायन नवे व आवृत्ती ती ताल सुरी

२ पुस्तक वाचणे ते स्वरयुक्त अर्थ तात्पर्य मनात आणोन. उगाच पारायण नीट नाही.

१ पोथी वाचतेवेळी तर्क घेऊन उपज घेतल्याने विशेष विलंब लागेल आणखी दिनचर्या लिहिण्यामुळेही अवकाश पाहिजे याजकरता ही घटका लिहिली. पुस्तकाचा अर्थ तात्पर्य मनात घेऊन वादविवाद करावा. मग श्लोक अथवा ओव्याचा नेम केला नाही तत्रापि चिंता नाही. दाखला दृष्टांत कोणी सांगेल ते स्मरण मनात धरावे. कोणत्या प्रसंगी उपयोग होता.

२० अल्पवयास इतकी निद्रा लिहिली. शास्त्र प्रमाण चौदा घटका सांगितल्या आहेत त्या पहाटेस दोन जाजती व आवशास तीन घटका जाजती. कोणत्या मते पहाटे प्रहर, आवशीस दीड प्रहर असाही आधार आहे.

६०

या यादीतील शिस्त वाखाणण्यासारखी आहे. तिला एका तऱ्हेचे ऐतिहासिक महत्त्व आहे.

अगदी लहानपणी रावसाहेबांना त्यांच्या वडिलांनी विद्या शिकविताना बुद्धिबळे गंजिफा इ. बुद्धिवर्धक खेळांचे ज्ञान करून दिले असे चौथ्या प्रकरणात सांगितले. ते ज्ञान सोपपत्तिक होते असे त्या खेळांची उपपत्ती दाखविणारी दोन टिपणे एका रोजनिशीत जपून ठेविलेली आहेत त्यावरून दिसते. ती टिपणे जशीच्यातशीच छापली आहेत.

गंजीफांचे प्रकरण

कोणा येका बाछ्याने तांबोळी याची बेटी उर्फ मुलगी बायको केली. आणि तिजला पाने चाळावयाचा अभ्यास होता. तो, बाच्छाहीण जाहली, सबब नाही सारिखा जाला. त्याजमुळे तिजला तोच रोग होऊन कृष जाली तेव्हा वैद्य याणी चिकित्सा केली. त्यांत तिजला काही रोग नाही नित्य अभ्यास तो नाही. हे समजोन बाच्छा याचे भूषणानुसार योजना केली. ती प्रथम आठ बाजू दर बाजूस बारा बारा पाने, राजा वजीर या अनुक्रमापासून पुढे येका पासून दहापर्यंत चित्रे त्यात चढत्या बाजू व उतरत्या बाजू व त्या बांबूची नावे. त्यांचा शिलोक,

च्यं कांच्यन वरात खुमासी। दान पान चढते हुकमासी।

१ २ ३ ४ ५

ताज आणि गुलाम रुद्री। दान पान उतरते समसरी।

६ ७ ८

सदरहू गंजिफा प्रथम निर्माण. त्याजवरून पुढे दहा अवतार मच्छादिपासून कलंकीपर्यंत जाहाले. व त्यापुढे तिसरे प्रकारच्या मेषराशी पासून मीनराशी पर्यंत बारा राशी झाल्या आहेत परंतु सर्वांची

खेळण्याची व हुकूम चढते उतरण्याची रीत एक. तीत सदरहू डाव खेळता विशेषपणा बुद्धिचा काय? तर प्रथम गलत करून त्रिवर्गाचे हाती दस्त आले म्हणजे दिवसास खेळता राम राजापासून डाव सुरू होतो नंतर परस्परे पाने टाकतात. ती अमुक पडली हे जो ध्यानात धरील तो खेळणार चांगला व सदरहू डाव खेळते समई ही अखेरी मारणे ही मुख्य गोष्ट आहे. शिवाय प्रथम आरंभ ज्या रीतीने खेळण्याचे करार करावे त्या रीतीने खेळावे त्याचा तपशील. (पुढचा मजकूर नाही)

बुद्धिबळे

देहधारी या नामे राजा, मन हे प्रधान, इतर मोहरी ती इंद्रिये, ती राजास रक्षक याप्रमाणे एका शरीरावर प्रकार दोन. शरीर म्हणजे पट, तेथे कल्पना राजाची आणि प्रधानाची, म्हणजे मनाची परस्परे जिंकणे विषयीची इच्छा यात विशेष बुद्ध प्रखर ज्याची तो राजास शह देतो. आणि शेवट प्याद्याचा शह देऊन कील केला म्हणजे अखेरी. अशा प्रकारे इंद्रिये मनाचे स्वाधीन होऊन सात्विक वृत्तीने राजास जिंकावा. खेळते समई आपल्या व दुसरे याच्या सर्व मोहऱ्यावर नजर नेऊन डाव खेळावा.

रोजनिशी लिहावयास लागताना काय काय त्यात लिहावयाचे हे निश्चित झालेले नव्हते. परंतु पुढे दोन वर्षांनी त्यांनी हेबर्स जर्नल वाचला. त्याची तारीफ करून त्याप्रमाणे रोजनिशा लिहाव्या असे रावसाहेबांचे मत झाले.

“हेबर्स जर्नल वाचला, जसा जसा वाचीत गेलो तसा तसा तो अधिक मनोरंजक वाटू लागला. याप्रमाणे मला लिहिता आले तर बरे होईल. पण ही इच्छा करणे युटोपिअन कल्पना आहे. तथापि चांगले व मोठे होण्याची इच्छा करण्यात नुकसान तर नाहीच. इच्छा करणे व तसे होणे ही निराळी आहेत.” (२६.२.५६ रो. उतारा)

पुढे त्यांना असे आढळले की, “आमचे लोक आपल्या स्वतःच्या वेळेच्या अगदी चिंधड्या उडवतात व दुसऱ्याला तसे करण्यास एका अर्थी भाग पाडतात ही मोठी कीव येण्याजोगी गोष्ट आहे. मला लोक भेटावयास येऊन तासांचे तास बोलण्यात घालवल्यावरसुद्धा जर त्यांना, ‘जा’ म्हणून सांगावयाला लागलो तर मला लागलेच गर्विष्ठ म्हणून नावे ठेवावयाला लागतील:- म्हणतील याच्याशिवाय कोणाला वेळाची किंमतच समजत नाही’ या गोष्टीचा मला मोठा त्रास होऊ लागला आहे व दिवसानुदिवस अधिकच होणार आहे.” (८.६.५७ रो. इ. भा.)

रोजनिश्यात रावसाहेबांनी मुख्य जोर वेळ व्यर्थ न जाऊ देण्यावर दिलेला आढळतो.

“पाच वाजता उशिरा निजून उठलो. निद्राळू कोल्हा कोंबडीची शिकार करू शकत नाही. तसेच हा देह कबरीत पडल्यावर पुष्कळच झोप घ्यावयाची आहे या इंग्रजी म्हणीकडे लक्ष दिले पाहिजे व तदनु रूप वर्तनही केले पाहिजे.” (४.७.५७ च्या रो. इ. उ.)

“सव्वाचार वाजता प्रथम जागा झालो. पण पाच वाजले नाहीत म्हणून निजलो तो सात वाजेतो पुन्हा जागा झालो नाही! केवढा आळशी! दोन तास अमूल्य वेळास मी मुकलो!” (५.१.५६ ची रोजनिशी)

अवेळी आलेली निद्रा दवडल्याने पुढे नुकसान होईल तर ती दुवडीत नसत.

“रात्री ८ ते १० हा काळ संस्कृत वाचनास दिला होता. ८॥ वाजता झोप आली यामुळे हे काम झाले नाही. आणि झोपेचा भंग केला असता प्रकृती बिघडून या दोन तासाबद्दल चार फुकट जातील असे वाटून पुन्हा उठलो नाही.” (१७.१२.५८ रो.)

“मुरूडकर मंडळी महादेव सामल, बाळ बागूल, विठ्ठलभट वैशंपायन हे आले. लोकप्रियतेच्या विभ्रमास भुलून अशा रीतीने माझा वेळ मी उडवू शकणार नाही. ते जेवढे बोलले तेवढ्यापैकी चांगले म्हणून होते त्यात एक तास घालाविण्याच्या लायकीचे ते होते. परंतु पुढे ते बोलणे अनियमित रीतीने वाढत गेले. मला त्यात काही अर्थ दिसला नाही.” (४.१.५९ रो. इं. उ.)

वरील लहानपणच्या फार न शिकलेल्या ग्रामस्थ गरीब मित्रांनी त्यांचा काही वेळ निरर्थक घेतला म्हणून त्यांना जितके वाईट वाटले तितकेच वाईट, शिकलेल्या व श्रीमंत नागरिक मित्रांनी त्यांचा वेळ घेतला म्हणून एक वेळ वाटले.

“आज आबासाहेब पटवर्धन, बापू कानिटकर, रामभाऊ मराठे, विठ्ठलपंत भिडे, मंगळ भिकशेट, वसईकर फडके, गोपाळपंत चितळे, विनायक भागवत, गणपतराव भास्कर आले. लोकांच्या भेटीमध्ये माझा इतका वेळ जातो की मला त्यामुळे वाईट वाटते. याशिवाय माझे कसे चालेल ते समजत नाही.” (३.४.५९ चा रो. इं. उ.)

याचा अर्थ स्नेहांनी येऊन भेटू नये, किंवा बोलू नये असा नव्हता.

“आमच्या वेळांतील काहीवेळ स्नेहा सोबत्यांची बौद्धिक करमणूक होईल अशा संभाषणांत खर्च केला पाहिजे. हरिपंत तात्या व नाना लिमये यांच्याजवळ पृथ्वीची खंडे कशाची केलेली आहेत याविषयी भाषण केले.” (१२.१२.५७ रो. इं. उ.)

“धोंडोपंत यांना सूर्यग्रहण व चंद्रग्रहण यांची उपपत्ति सांगितली व राहु केतु हे काय आहे ते दाखविले.” (१५.९.५७ रो. इं. उ.)

तथापि निरर्थक वाद करण्याची त्यांची तयारी नव्हती.

“पुष्कळ वादविवाद झाला. त्यांत दोन तास वेळ निरर्थक घालविला. तेव्हा असा बेत केला की इत उत्तर कारणाव्यतिरिक्त बोलणे सोडून देण्याचा प्रयत्न करावा. तर ईश्वर तसे करो अशी प्रार्थना आहे.” (२४.६.६० रो.)

स्वतःची कोठे चूक होत असेल तर ती सुधारावयाची असा निश्चय करून तिचा निर्देश रोजनिशीत करून ठेवीत.

“असा निश्चय केला की ईश्वराची प्रार्थना करून खाली लिहिल्याप्रमाणे नित्य करण्याचा निग्रह चालवावा.”

१. जरी मी समजून फार आळस करीत नाही तरी जितके इंद्रियदमन असावे तितके होत नाही यामुळे बुद्धी कमी होते म्हणून इंद्रियदमन करावे.

२. पहाटेस ४ वाजता उठावे.

३. संस्कृताचे रोज वाचन करावे.' २९.३.५८ रो. उ.

रावसाहेब याप्रमाणे नेहमी ४-५ वाजता उठून ९ पासून १० पर्यंत झोपी जात.

“हे करा ते करा असा दुसऱ्याला उपदेश करण्यात काही अर्थ नाही. चांगल्या सवयी लावून घेण्याविषयी व्याख्यान देणे फार सोपे आहे. पण मी स्वतः सतत उद्योग करण्याची व नियमितपणाची सवय लावून घेतली आहे काय? माझे मन मला खाऊ लागले म्हणजे मी सबब सांगतो की मला फिरावे लागते म्हणून मला अगोदर बेत करून सर्व गोष्टी नियमाने करता येत नाहीत. यात काही अर्थ नाही. सर्व गोष्टी नियमाने करण्याचा प्रारंभ एकदम केला पाहिजे. माझ्या मार्गात अडचणी आहेत. परंतु सर्व अडचणी ओलांडून जाण्यातच पुरुषार्थ आहे. अगोदर बेत करून वेळाचे नियमन करावे. मी रोजचा संस्कृत धडा संपवीन. फॅमिली हेराल्डची काही पाने वाचीन; व इतर आधी ठरवून ठेवलेल्या गोष्टी करीन. यापुढे नियमित राहण्याच्या निश्चयापासून च्युत होणार नाही अशी आशा करतो.” (२०.२.५७ रो. इ. उ.)

१८६४ मध्ये आरंभ करून हा ग्रंथ^३ माझ्याने तडीस गेला नाही ही गोष्ट मोठी लाजीरवाणी आहे. तर आता याची पाठ घेत सुटले पाहिजे. नाही तर तो पुरा होणार नाही. कृत निश्चय करून बाकीचे अगदी अवश्य असेल तितकेच केले पाहिजे. (७.९.५७ रो.)

यापुढे थोडे तरी भाषांतर केल्याशिवाय ग्रंथ संपतो रावसाहेबांनी दिवस सुना जाऊ दिला नाही.

“नवीन इंग्रजी वर्षाचा आरंभ आहे. यात नवीन विद्या संपादन करण्याची व काळाचा सदव्यय करण्याची उमेद धरिली आहे व तो तडीस नेणारा हरी आहे.”

कोणतेही काम निश्चयाने रोज करावयाचे झाले म्हणजे ते रोजनिशीत लिहून ठेवीत व तसे ते झाले की नाही किंवा किती झाले हे ते तडीस जाई तो लिहून ठेवीत.

कित्येकवेळा उद्या जे जे करावयाचे ते ते आज लिहून ठेवीत असत. व त्यातील झालेले काम खोडून टाकीत. व जी झाली नाहीत ती न होण्याची कारणे बाजूला लिहून ठेवीत.

“आज निश्चयाने बहुतेक कार्ये योजिलेले तडीस गेले. ईश्वर करो आणि असा निश्चय राहो. अहो निश्चयाचे बळ तुका म्हणे तेंचि फळ.” (१९.१.५९ रो.)

या ठिकाणी निश्चय तडीस गेल्यामुळे फार आनंद झाला आहे व रावसाहेब तो आनंद वरील तुकारामाचा अभंग रंगात येऊन गाऊन दाखवीत आहेत असे त्या अभंगाच्या अगोदर लाविलेले ‘अहो’ हे पद दाखवीत आहे.

खेळ सोडला पाहिजे

(गंजिफाचा) एकच डाव खेळावयाचा म्हणून प्रथम आम्ही बसलो. परंतु खेळावयाची इच्छा अनावर झाली असे दिसते. आम्ही १२ वाजेपर्यंत थांबलो नाही व झोप लागावयास आणखी तास लागला. याप्रमाणे तीन तास व्यर्थ गेले. यांचा उपयोग अधिक चांगल्या गोष्टीकडे अनेक तऱ्हेने मला

करता आला असता. वेळ अशी उडून जात आहे व खेळाचे व्यसन (कारण खेळ हे व्यसनच आहे) जर मी लावून घेऊ लागलो तर माझे हातून अहित घडेल. मला अभ्यासाचेच एक व्यसन लागले पाहिजे. दुसरे कसले नको. (११.१.५९ इं. उ.)

सुमारे ६ १/२ वाजता उठलो. हा १२ वाजेपर्यंत खेळत बसण्याचा परिणाम. हे दोषार्ह आहे. हे ईश्वर करील तर पुन्हा घडून येता कामा नये. माझा खेळण्याकडे वळलेला मनाचा कल आवरला पाहिजे. कॉलेजात असता मी केव्हाच खेळलो नाही हे कसे! मग मी आताच का खेळावे? आता तर मला अधिक महत्त्वाच्या अनेक गोष्टी करावयाच्या आहेत. पुष्कळ अभ्यास करावयाचा आहे. आणि माझा वेळ जर असा पोरखेळात गेला तर माझी उन्नती कशी होणार? म्हणून इतःउपर असा ठराव करतो की ईश्वर अनुकूल असेल तर यापुढे पूर्वीप्रमाणे खेळ सोडून दिला पाहिजे व परमेश्वर मला तो तडीस नेण्यास शक्ती देईल अशी आशा करतो. (१२.१.५९ रो.)

असा दृढनिश्चय करून त्यांनी जी खेळ किंवा इतर करमणुकीची साधने सोडली ती पुन्हा धरिल्याचे एखाद्या-दुसऱ्या अपवादभूत उदाहरणाशिवाय आढळत नाही.

याचप्रमाणे इतर बाबतीत आपली आपणच सुधारणा कशी करावी याकडे लक्ष देऊन रावसाहेब रोजनिशी लिहीत.

“फार वाचाळता करणे मला इष्ट नाही. आजपासून जिव्हा जरा आवरून धरली पाहिजे ‘मौन हे विभूषण आहे. ते मनुष्याचे रक्षण करते’ ह्या अर्थाची इंग्रजी म्हण खरी आहे.” (१९.६.५५ रो.)

विनायकराव भागवत यांचे पत्र वाचले. माझे इंग्रजी भाषेवरच्या प्रभुत्वाचे क्षेत्र फार नियमित झाले आहे हे अगदी खरे आहे. त्यांनी मला याविषयी सुचविल्याबद्दल आतांच पत्र लिहून त्यांचे आभार मानीत आहे. अभ्यास चालू ठेवण्याविषयी कडक नियम करून ते अम्मलात आणलेच पाहिजेत. (६.१.५६ रो.)

घोड्यावरून फिरत असता माझा अभ्यास करण्याविषयीचा बेत मनात घोळू लागला. माझी भाषासरणी उत्तम नाही असे मला वाटते. ही खोड कशाने दूर करता येईल? अभ्यास ही एक किल्ली आहे. तिने हव्या त्या रहस्यांचे द्वार उघडता येते. तर तिचा उपयोग मला का करता यावयाचा नाही? माझी खोडी मला समजली आहे. मी उद्योग करीत असतो पण तो पद्धतवार होत नसेल. विनायकराव भागवत यांचे पत्र आल्यापासून माझ्या सवयीत बदल केला आहे. पहिली अभ्यास करण्याची सवय पुन्हा सुरू केली आहे. अथवा ती सुरू करण्याच्या रस्त्याला लागलो आहे असे म्हटले तर अधिक खरे होईल. वॉईट सवयी प्रयत्नाशिवाय लागतात. आळसाचा स्पर्श शरीरास एकदा झाला म्हणजे कोणी जादू केल्याप्रमाणे तो त्वरित सर्व शरीर हळूहळू व्यापून टाकतो. आता रोज दोन बाजू लिहिल्या पाहिजेत. (१७.१.५६ रो.)

यापुढे उत्तम उत्तम इंग्रजी पुस्तके नित्य वाचण्याचा परिपाठ पूर्ववत रावसाहेब ठेऊ लागले. याचमुळे त्यांचे इंग्रजी लेख वाखाणण्यासारखे झाले.

मि. रीड ह्यांचे माझे काल संध्याकाळी पुष्कळ भाषण झाले, ते उत्तेजनपर होते. आमच्या कल्याणाची ते खरी कळकळ बाळगतात. ती नुसती शब्दांनी बोलून दाखविण्यापुरतीच नाही. कृती

करून दाखविण्याची त्यांची इच्छा आहे. त्यांनी एक योजना करून ठेवली आहे. ती कशी काय ती मला त्यांनी सांगितली आहे. ती अशी की आम्ही एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूट मधील पाच-सहा विद्यार्थी मिळून आमच्या पसंतीच्या निरनिराळ्या विषयात निबंध लिहून त्यांच्याकडे पाठवावे. त्यांना जोडून स्वतः एक प्रस्तावना आमच्या निबंधांतील वाक्यातील एक शब्दही फिरविल्याशिवाय त्यांनी ते छापून प्रसिद्ध करावे. ही खटाटोप का करावयाची? तर डॉ. बुइस्ट यांचे म्हणणे असे आहे की परीक्षेमध्ये जे काही निबंध आम्ही लिहितो ते आमचे नसून आम्हाला शिकविणाऱ्या प्रोफेसरांचे आहेत. हे म्हणणे खोटे पाडण्याकरता हा प्रयत्न आहे. याप्रमाणे माझ्या वाट्याचा निबंध मी लिहिण्याचे ठरविले आहे. (१८५६ रो.)

आपला स्वभाव तापट आहे. राग येऊ न देण्याविषयी प्रयत्न करावा असे त्यांना वाटत असे व त्यांच्या प्रयत्नास क्वचितप्रसंगी यशही आलेले दिसते.

क्ष मला भेटल्याशिवाय निघून गेला मोठा लुच्चा निघाला. याविषयी माझे मन दूषित करण्याचा प्रयत्न करित होता. ईश्वर त्यावर दया करो. (१६.११.५६ रो.)

नेहमीच्या स्वभावावरून पाहता 'क्ष' धडपणे गेला हे त्याचे नशीब! यापुढे राग आवरून धरण्याचा त्यांचा प्रयत्न नित्य चालू असे.

मी राग येऊ दिला नाही. असेच नित्य साधेल तर मोठा जय मिळविला म्हणावयाचा. ज्ञ एक मोठा लुच्चा बनला आहे. अथवा प्रथम पासूनच होता." (१४.४.५८ रो.)

विनाकारण संभाषण

महादेव शास्त्री यांचे गेल्या शनिवारी व्याख्यान झाले त्यासंबंधी आमचे बोलणे झाले तेव्हा मी हरिपंत मोडक यांना काही अपमानास्पद बोललो अशी कल्पना करून त्या विषयीचाच विचार करित बसलेले मला ते दिसले. मी त्यांना त्यातला काही प्रकार नाही असे समजाऊन सांगितले. आम्ही (मी व विनायकराव भागवत या दोघांनी) तुमचे खरे मत सदरहू व्याख्यानासंबंधी काय आहे म्हणून विचारले. त्यांनी माझ्या प्रश्नांना काहीतरी उत्तरे देऊन उडवाउडव केली. हे त्यांचे करणे मला प्रामाणिकपणाचे वाटले नाही व तसेच मी हारिपंत यांना सांगितले. पुढे हरिपंतांनी मतच दिले नाही व हा वाद येथेच मिटला असे मी समजलो. पण ते चुकीचे ठरले. हरिपंत यांचे मन विकृत झाले आहे. विषयग्रहण करण्यास असमर्थच झाले आहे, अशी मला भीती वाटते. यापुढे अगदी साध्या विषयावरसुद्धा त्यांच्याशी वादविवाद करण्याचे कामाकाजाशिवाय सोडून दिले पाहिजे. ते बुद्धिमान व तरुण आहेत. तथापि मला असे वर्तन पुढे ठेवणे इष्ट आहे, नव्हे अवश्य आहे असे खेदाने म्हणावे लागते. कारण आताशा असल्या निरुपयोगी विषयावर आम्ही तासांचे तास घालवितो म्हणून असा ठराव करण्यात येत आहे की (परमेश्वर सहाय) या वेळेपासून सर्व तऱ्हेचा निरुपयोगी वादविवाद बंद करण्यात येत आहेत. (१८.२.६१ रो.)

हरिपंताजवळ बोलत असता ते (हरिपंत) म्हणाले, "तुम्ही केव्हा केव्हा फारच स्पष्टपणे काही व्यक्तींविषयी बोलता.' पुढे थोडेसे बोलून मी त्यांना म्हटले. होय हा माझा दोष मला कळून आला

आहे. परंतु बेताने बोलण्यापेक्षा मुळी मौन धारण करणे बरे म्हणून जीभ आवरण्याचे सामर्थ्य मला द्यावे अशी मी परमेश्वराची प्रार्थना करीत जाईन.” (२.४.६१ रो.)

गंगादास किशोरदास आले होते ते म्हणाले, “तुम्ही करसनदास तेनसीसारख्या गृहस्थाविषयी बोलताना त्याला अनुलक्षून ‘भूत’ शब्दाची योजना केलीत’ मी म्हटले तसे झाले असले तर त्याबद्दल मला वाईट वाटत आहे. मी त्यांना अनुलक्षण कधीच बोललो नाही. जर असेल तर त्यांची तोंडी व तुम्ही सांगाल तर लेखी माफी मागावयास तयार आहे.’

जीविताला मौनाने सुरक्षितपणा येतो, मौन हे जीविताचे खरे भूषण आहे. मौन पाळण्याचे व्रत पत्करले पाहिजे.” (१.३.६१ रो.)

लोकप्रियता संपादण्यास प्रसंगविशेषी काहीचांगल्या तत्त्वांचा त्याग करावा लागतो. पण तसे करावयाचे नाही असा रावसाहेबांचा निश्चय होता.

‘हरिपंत मोडक यांचे व माझे मोठे संभाषण झाले. माझ्या स्वभावात थोडा फरक करून माझ्या सवयी आमच्या लोकांना जरा रुचतील असे केले पाहिजे. असा त्यांचा विषय होता. मी त्यांना स्पष्ट सांगितले की सत्य व त्याचा आश्रय अभंगावह जो प्रामाणिकपणा, ह्यांचा जर मला त्याग करावा लागेल तर मी लोकप्रियता संपदण्याविषयी आतुर नाही. मला मनाची शांती पाहिजे जग वाटेल ते म्हणो. मनाच्या शांतीचीच मला किंमत अधिक आहे. (११.७.५७ रो.)

आज सारा दिवसभर अंगात आळस भरून राहिला आहे असे वाटले. त्याचे कारण अंशतः हवेची उष्णता व अंशतः कामे पुष्कळ करावयाची होती आणि नीटपणे एकही झाले नाही. एकाच चुलीवर एकाचवेळी अनेक पदार्थ तयार करावयाचे असले म्हणजे जसे होते तशीच बरोबर ही गोष्ट झाली असे नाही. माझ्या संस्कृत वाचनाची व भाषांतराची व्यवस्था जशी बसवून ठेवली होती तशी इतर कामाची ठेवली नव्हती. (२४.७.६२ ची. रो.)

क्ष हे माझ्या विरुद्ध पक्षाचे वकील होते. कोर्टात त्यांचे सर्व बोलणे संपले व खाली बसले. मग माझ्याजवळ येऊन तंट्यांतील काही गोष्टींविषयीची माहिती विचारली मी ती दिली. त्यासरसे त्यांनी लागलेच उठून तेवढी कोर्टाच्या कानावर घातली. बाब क्षुल्लक आहे. परंतु मनुष्याचे अंतःकरण दिसून आले. मला ह्यांनी इशारतच दिली. या मनुष्यापासून हातभर दूरच राहिले पाहिजे. एवढ्यापुरते हे गृहस्थ माझे गुरूच झाले म्हणावयाचे. (जानेवारी १८६४)

नंतर त्यांना असे आढळले की मनुष्याच्या अवलोकनात जे काही चिरस्मरणीय असे येते त्याचप्रमाणे जे चिरस्मरणीय विचार आपल्या मनात येतात ते रोजनिशीत नमूद करून ठेवावे. म्हणजे आपली सुधारणा आपोआप होते. (६.७.५५ ची रो.)

या दिवसापासून रोजनिशीत काही स्फुट व सुंदर विचारांचा संग्रह करू लागले.

डॉक्टर अनंत चंद्रोबा यांचे घरी डॉक्टर गजाननराव यांच्याबरोबर रामायण व इतर पुराणे यांतील संदिग्धार्थ स्थलांचा निर्णय करणे व अशा स्थलांचा हिंदूसमाजावर घडून येणारा परिणाम याविषयी चर्चा करण्यात दोन तास घालविले. असली चर्चा मला अगदी निरर्थक वाटते. काही समजुती

डोक्यातून घालवून दिल्याने ही रिकामी पडलेली जागा भरून न निघाल्याने मन अगदी अनिश्चित होते. या अशा विषयांवर प्रयत्न करून शक्य तितके अल्प भाषण करण्याचा निश्चय केला आहे. (३.८.५५ रो. इ. उ.)

भायखळा क्लबमध्ये कर्नल जेकब यांना भेटलो ते म्हणाले- “हिंदू समाज वाळवेच्या कणांनी रचलेल्या दोरखंडासारखा आहे. क्लब स्थापन करण्यात जे तत्व आहे त्याची त्यास फार अवश्यकता आहे असे मला वाटते.” * (८.९.५५ रो.)

दसरा

सखाराम बापू दातार (पनवेल) यांच्याबरोबर दसऱ्यानिमित्त सीमोलंघनास गेलो. माझी इच्छा नसता लोकमताला मान देऊन या मौजेच्या प्रकारात सामील झालो. आमच्या लोकांचा मोठेपणा नष्ट झाल्यापासून रिकामी पडलेली जागा असल्या निरर्थक गोष्टींनी हे भरून काढित आहेत. यांचा अगदीच उपयोग नाही असे नाही पण त्या लहान मुलांसच शोभणाऱ्या आहेत. (२०.१०.५५ रो.)

जेफ्रेज यांचा फ्रेंच राज्यक्रांतीवरचा निबंध वाचला. त्यापासून सुधारकांनी धडा घ्यावा. त्यांना लोकांच्या सवयी, मनोभावना, रीतिभाती व प्रत्यक्ष धर्म एका दिवसात बदलून टाकावयास पाहिजे आहेत. जणू काय मनुष्य हा चिखलाचा बनविलेला आहे व मनात येईल त्याप्रमाणे त्याला आकार देता येईल. (२४.२.५६ रो.)

हरिदास

भाऊंकडे हरिदासांविषयी बोलणे झाले. मूळचा कथांचा उद्देश एकीकडे जाऊन आता कथा म्हणजे शुद्ध लोकरंजनाचे तमाशे झाले आहेत. लोकापदेशास मूळ कारण उपदेष्ट्यामध्ये जो प्रेमळपणा असावा लागतो तो जाऊन नटवेपणा आला आहे. त्रिंबक बावा चांगले गवई व व्युत्पन्न आहेत असे सांगतात परंतु प्राचीन हरिदासांसारखा साधेपणा ईश्वरभक्त इत्यादी काही त्यांच्यात दिसत नाहीत, साधारण रीतीने जीत सारमंडळ, करताल, सारंगी इत्यादी संगीत व गाणे बजावणे याचे प्राबल्य ती कथा नव्हे. एक नवीन नाटकपद्धती म्हटली असता चालेल. (२६.८.५७ म. उ.)

जेवल्यावर बर्वे यांच्याकडे जाण्यापूर्वी एक नाशिककर हरिदास आले होते. त्यांना बिदागी दिली. आता विद्या म्हणजे शुद्ध पोटाकरता असा या लोकांचा समज आहे. आणि एकदा पोटास मिळाले मग ते कसली अपेक्षा करीत नाहीत. पूर्वीच्या आपल्या लोकांना फार विद्येची अभिरुची असे. विद्या ही विद्या म्हणूनच ते संपादीत. केवळ पैक्याचे साधन म्हणून नाही. यामळे त्यावेळी मोठमोठे विद्वान होऊन गेले. आता त्याचे स्मरण केले पाहिजे. (३०.८.५७ रो.)

वाचकाभिरुची

मुलकी खात्यातील मि. लॉरेन्स, निझामपूर येथे, भेटले. त्यांनी एक चमत्कारिक गोष्ट सांगितली. तिने हिंदी समाजातील वाचकवर्गाच्या अभिरुचीविषयी चांगली कल्पना होते. कोणती पुस्तके

वारंवार वाचली जातात हा प्रश्न पुणे येथील नेटिव्ह लायब्ररीच्या व्यवस्थापकास विचारतो तो म्हणाला, 'लंदनच्या लोकांचे रहस्य' या मालेतील पुस्तके इतक्या वेळा वाचली जातात की ती दोन वेळा बांधून झाली; म्हणजे हल्लीची त्यांची बांधणी तिसरी आहे.' (२८.१२.५५ रो.)

उपपत्ती

रायगडच्या बाजूला फिरत असता वाळसखुर्द, पणदेरी, दापवड, पाने, मांगुण या सहा गावात गाव पहारा करण्यास महार नव्हता, त्याचे काम देवीचे भगत करीत. कारण असे सांगण्यात आले की लग्नाचेवेळी ग्रामदेवतेला काही वस्तू अर्पण करावी लागे. ती केल्यावर देवी प्रसाद म्हणून त्या मनुष्यास काही दागिने देत असे. परंतु ते परत द्यावे लागत. एका महाराने याप्रमाणे काही दागिने घेतल्यावर परत दिले नाहीत म्हणून तिने श्राप देऊन ठेविला की या सहा गावात कोणत्याही महाराची वस्ती व्हावयाची नाही. (१२.१.५६ रो. म. उ.)

(प्रत्येक सामाजिक परिस्थितीची धार्मिक उपपत्ती लावण्याची प्रवृत्ती एकमेकांत प्रस्तुत असलेल्या या गोष्टींत दिसून येत आहे.)

तुमचा धर्म कोण?

फिरावयास गेलो होतो. बिन्हाडाकडे वळल्यावर मी गोविंदशेट यांना विचारले, "तुमचा धर्म कोण?" त्यांना पटकन उत्तर देता आले नाही. मग मी त्यांना म्हटले माझ्या हजारो देशबांधवांची व तुमची अवस्था एकच आहे. पुष्कळांस आपला धर्म काय हे सांगता येत नाही. यास त्याची मान्यता होती असे दिसले." (४.२.५९)

दारूबाजी

शिरगांव येथे कुडामेढीची घरे पाहून वाईट वाटले परंतु येथे दारूचे दुकान नाही हे पाहून संतोष वाटला. दारूबाजी हा गावढ्या लोकांना जडलेला महाव्याधिच आहे. (२५.२.५९ रो.उ.)

सुधारणेचे भविष्य

मंगळदास यांचेकडे फिरता फिरता गेलो होतो. त्यांनी मला सुधारकांच्या मतांविषयी व ते अनुसरीत असलेल्या मार्गांविषयी पुष्कळ प्रश्न विचारले व सुधारकांची अप्रत्यक्ष रीतीने थड्डा केली + + + मंगळदास म्हणाले, येत्या दहा वर्षांत आमच्यामध्ये युरोपीयन लोकांप्रमाणे नाच सुरू होतील. याविषयी मात्र मला संशय वाटला.

अचिंत्य प्रकार

केरोपंत यांच्याजवळ मेसमेरिझम्, मनोधर्म, आत्मस्वरूप, सृष्टी व तिचा कर्ता, जीवित कर्तव्य, मरणानंतरची स्थिती इत्यादी विषयांवर भाषण झाले. उलट सुलट कारणांचे विवेचन झाले. बटलरचे (सादृश्य संबंध) व बक्ले यांचा (बाह्य शून्यवाद) या ग्रंथातील तत्त्व, मनुष्याच्या विचारशक्तीची

मर्यादा, अध्यात्मशास्त्रासंबंधी फार व्यापक स्वरूपाची विधाने ठोकून देण्यात असलेली भीती, याविषयीही संभाषण झाले. मग बाळशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र, हिंदी लोकांचे शारीरसामर्थ्य व त्याच्या वृध्यर्थ योजलेले हानिकारक उपाय या विषयांकडेही वळलो होतो. अगदी पहिल्या विषयांवर बोलताना केरापंतांनी एक गोष्ट सांगितली ती अशी- जेव्हा जेव्हा ते स्वतः अथवा त्यांचे बंधू यांना काही दुखणे येत असे त्याच्या अगोदर त्यांच्या मातोश्रीच्या तळव्याला कंड सुटत असे. चमत्कारिक पण अचिन्त्य! (१०.६.१८६३ रो.)

लोकभ्रम

जांभूळपाड्याजवळ परळी गाव आहे तेथे आलो. बाळा वगैरे माणसे मागाहून आली. रामभाऊ धामणसकर यांच्या पडवीत उतरलो. ते म्हणाले ““तुम्हाला आनंदाने जेवू घालण्याची इच्छा आहे. पण मी कऱ्हाडा आहे. परिचयाशिवायचे लोक आम्हांकडे जेवावयास अनमान करतात. (३०.५.१८६४)

मारवाड्यांच्या बाक्या

मारवाडी लोक व त्यांच्या काढलेल्या बाक्या या प्लेगाच्या साथीप्रमाणे मला भीतीप्रद वाटतात. (१७.५.५६ रो.)

शिस्त

एक फार बडे गृहस्थ स्टूडन्ट लिटररी सोसायटीच्या मुर्लींच्या शाळेत गेले. परंतु वर्गात गेले नाहीत. शाळा पाहण्याचा हेतु नव्हता. आपल्या जातीची मुलगी लग्नाची तेथे होती ती स्वतःकरता पहावयाची होती. म्हणून त्यांनी तिला पाहण्याचे या शाळेत ठरविले होते. म्हणजे कोणाला समजल्याशिवाय तिला पाहता यावे हे जेव्हा मला समजले तेव्हा मास्तरास बजावून सांगितले की आमच्या शाळा नवऱ्या मुलीचे बाजार नाहीत. (१.२.१८६५.)

स्वप्न

रावसाहेब हे स्वप्नदर्शी व स्वप्नांवर भरवसा ठेऊन त्यांच्या दृष्टांताची वाट स्वस्थपणे बघत बसणारे नव्हते. व बऱ्याच प्रकारच्या गोष्टी रोजनिशीत त्यांनी लिहून ठेवलेल्या आहेत. त्यांत दोनवेळा स्वप्ने ^९ काय पडली त्याचा उल्लेख आढळतो. त्यांतील एक असे आहे -

“आज पहाटेस पाच वाजता स्वप्न (पाहिले) एक लहान हत्ती अंबारीसह पुढे आला आणि जवळ त्याची आई होती तिला पिण्यास लागला व घंटानाद जवळ झाला.”

मनी वसे ते स्वप्नी दिसे. एका मोठ्या गजान्तलक्ष्मी स्नेह्याचे दुसऱ्या मोठ्या गजान्तलक्ष्मी स्नेह्याच्या मार्फत काम करण्याचा रावसाहेबांचा मानस होता तद्विषयक फार चिंतन केल्याने अंतर्गत विचाराला असे स्वरूप आले असावे.

पुढचे पुढे

डॉक्टर पीट यांनी आपल्या कामाचा चार्ज घ्यावयास सांगितला. त्यांनी चार्ज दिला व मी घेतला. कागदावर उभयतांनी सद्दा केल्या. मग डाक्टर पीट यांनी उपदेश केला की 'फार पुढचे पुढे करू नका. महत्वाचे काम असल्याशिवाय मि. हॉवर्ड यांना भेटू नका.' (१०.३.५७ रो.)

अपात्री दान

आज सकाळी जेऊन ऑफीसात जाण्याचे तयारीत होतो व दादा काळे यांच्याजवळ बोलत होते. इतक्यांत एक ब्राह्मण म्हणविणारा मनुष्य आला, त्याने पारायणाचे निमित्त सांगून गाऱ्हाणे घातले. तो माझ्या ओळखीचा नव्हता तथापि मी त्याच्या वेषावरून दक्षिणा दिली. पुढे तपास करता तो खराब चालीचा मनुष्य आहे. तेव्हा असल्यास देणे अधर्म आहे, असे महादेव शास्त्री (छापखान्यातील) यांचे जवळ ठरले.

“असा ठराव करतो की धर्म करणे तो खालील शर्तीवर करावा.

१. अनाथ अगर इतर रीत्या सत्पात्र असा खात्रीचा असेल तर. नाहीतर दुसऱ्या अयोग्य अथवा अनोळखीच्या ब्राह्मणास तो ब्राह्मण म्हणून काही देऊ नये.”

खरे सुशिक्षित कोण?

नंतर गोविंद नारायणजी यांना भेटलो. तेथे वाद झाला. मी सांगितले की तुम्ही ज्यांना सुशिक्षित म्हणता ते तसे नाहीत. पुस्तकी विद्येचे निरनिराळ्या विषयात काही पाठांतर घोकपट्टीच्या योगाने असल्या लोकांकडून होते. परंतु जोपर्यंत त्यांना चांगल्या सवयी जडल्या नाहीत, जोपर्यंत तन, मन, धन, यांचा आपण उपयोग कसा केला त्याचा नीट झाडा परमेश्वरास द्यावा लागेल अशी जबाबदारी त्यांना वाटू लागली नाही तोपर्यंत त्यांना सुशिक्षित म्हणणे मौर्याचा प्रकार आहे. (१३.१२.५७ रो.)

कुमार्गवर्ती दोस्त

दोस्त आहे आणि तो कुमार्गवर्ती झाला तर लागलीच त्याची दोस्ती ताडावी. (६.९.५८ रो.)

सकाळी ९ व १० च्या दरम्यान एक इसम x x x आला व म्हणाला, “मी आपल्या वडिलांचा मित्र आहे व अमूक ठिकाणच्या दिवाणजीचा आश्रित आहे. बोलता बोलता समजले की त्याला दोन बायका असून त्यांना रानोमाळ टाकून वेश्येच्या नादी आहे व म्हणून दिवाणजींची मर्जी संभाळून आहे. असा वाईट मनुष्य आहे हे मला प्रथम माहित नव्हते. मी त्यास असल्या वर्तनाबद्दल निर्दयपणे बोललो. दिवाणांच्या ओंगळ कारभाराबद्दलही बोललो. नातेवाईक म्हणून तुमचा संबंध सुटलाच आहे. तुम्हापेक्षा मी गरीब आहे पण अगदी गरीब नाही. तुमच्या पैशाची मला अपेक्षा नाही, इत्यादी. त्याचे मजजवळ काम होते परंतु तो बोलला नाही. मग येईन म्हणून निघून गेला. मी सांगितले हितेच्छु म्हणून बोललो. मला त्यांच्या पैशाची गरज नाही व या गोष्टी त्यांच्या कानावर जाव्या म्हणूनच बोललो.” (२९.११.१८६३ रो.)

हिंदी व इंग्रज यांतील एक भेद

“खूप मेहनत घेऊन काम करण्यावर, नेटाने अभ्यास करण्यावर, हिंदी लोकांच्या स्वभावातील एकांगीपणा व आळस हे जे दोन गुण आढळतात त्यावर, विशेष विस्तृतपणे, गणपत कृष्णाजी छापखानेवाले यांचे चिरंजीव कान्होबा यांना व्याख्यान दिले व या दोन गुणांची युरोपीयन लोकांची नानाविषयी आकलन करण्याच्या शक्तीशी व उद्योगशीलतेशी तुलना करून दोघात किती अंतर आहे ते दाखविले व सांगितले की तुम्हाला लागेल तसे साहाय्य करण्यास मी सज्ज आहे.” रो. उ.

“रामभाऊ साठ्ये भेटले होते. ते म्हणाले ‘मि. हंटर यांना मराठी चांगले येते. कोणाची फारशी मदत घेतल्याशिवाय सर्व काम मराठीत लिहून घेतात. या देशी येऊन त्यांना २-४ महिनेच झाले.’ याचे नाव अॅन्लोसॅक्सन लोकांची उद्योग करण्याची शक्ती व प्रीती!

नवे वर्ष

“आज १८६३ साल संपले. ईश्वर माझेवर कृपा करो व येत्या वर्षी निरंतर न्यायपथाने कर्तव्य करित रहाण्यास मला शक्ती देवो.” (३१.११.१८६४)

क्षमाशीलपणा

एका नोकराम तो नोकरितून जाताना पत्र- “ईश्वराने मला माझ्या सर्व अपराधांची क्षमा करावी म्हणून मी इच्छितो, त्याप्रमाणे मी तुम्हांस मजसंबंधी सर्व अपराधांची क्षमा करतो.” (२.१.१८६५)

सूर्यप्रकाश

काय काम करावयाचे असेल ते सूर्यप्रकाश असता म्हणजे दिवसासच करून घ्यावे व रात्री दिवा ठेवून काहीही करावयास पडू नये. यासंबंधी फन्क्लिनने युक्ती सांगितली आहे. तीविषयी काही माहिती असली तर कृष्णाजीपंत नूलकर यांनी विचारली आहे. ते लिहितात:-“कराचीस एक मनुष्य होता तो त्या युक्तीबरहुकूम वागत असे. वरील नियम कसा कार्य पाळता येतो ते बघावयाचे ठरविले आहे.”

जमिनीचा मालक कोण?

ग्रेट ब्रिटन व आर्यलंड येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या १८४१ च्या मासिक पुस्तकाच्या ४६ व्या पानात कर्नल डार्क्स यांनी लिहिले आहे की, सर्व जमीन प्रजेच्या मालकीची आहे, राजाची नाही. (रो. १८६१)

उत्तम भिक्षावळ

नाना मोरोजी °यांच्या मुलाच्या मुंजीला गेलो होतो. मुलास भगवद्गीता भिक्षावळ घातली. तो आता विद्यार्थी दशेत प्रविष्ट झाला. त्याला हेच बक्षीस उचित आहे. (२०.५.१८६३)

ओशाळगत

“क्ष गृहस्थ वारंवार पैशासंबंधी माझा फायदा होईल असे करतात. मला यांचे भय वाटते. माझे विचारस्वातंत्र्य व क्रियास्वातंत्र्य नष्ट नाहीना होणार?” (४.४.१८६४ रो. इं. उ.)

अंतःकरणाची खोली

“मनुष्याच्या अंतःकरणाचा पूर्ण वेध घेणारा एकही मनुष्य नाही.” (८.११.१८६५)

प्रसंगी न डगमगणे

“लखमीदास यांनी विचारले पांजरपोळाची नीट व्यवस्था लावावयाची आहे. तुम्ही माझेबरोबर काम करावयास याल काय? मी सांगितले प्रसंगी तुम्ही न डगमगाल व लोकांचे हित होत असेल तर मी कबूल आहे.” (१८.१.१८७२)

शहाणपण विरुद्ध सौख्य

“१८७८ साल संपले अधिक शहाणपण प्राप्त झाले. जरी त्याच प्रमाणाने सौख्य नाहीसे झाले तरी मी देवाचा आभारी आहे.” (३१.१२.७८)

अडचणीशी झगडा

“माझी नोकरी फिरती आहे. घड्याळाप्रमाणे वक्तशीर वागता येत नाही. तथापि एवढ्या अडचणीतही प्रयत्न केला पाहिजे व करीन. जेवढ्या अडचणी मोठ्या तेवढे मोठे श्रेय त्या जिंकून टाकण्यात आहे.” (२०.१.५६ रो. इं. उ.)

जमाखर्चाचा उपयोग

“नंतर मी माझा जमाखर्च लिहिला काही खर्च कमी केला पाहिजे. फिरतीवरून मूळ ठिकाणावर आल्यावर एक गडी व एक ब्राह्मण कमी केला पाहिजे. एक गडी व एक ब्राह्मण मला पुरेल.” (१४.२.५७ रो. इं. उ.)

न कळत दुसऱ्याच्या हक्काचे अतिक्रमण

रावसाहेबांचा एक स्वभावविशेष असा होता की ते दुसऱ्याच्या हक्काला बाधक असे कृत्य न करण्याची खबरदारी सतत घेत असत. तरीही न जाणता अतिक्रम झाल्याचे उदाहरण त्यांनी डायरीत लिहून ठेवले आहे.

कुलाबा जिल्ह्यात व्हिजिटर असताना फिरतीवर होते. रात्री एका गृहस्थाकडे वस्तीला होते. प्रातः उठून बहिर्दिशेला दूरवर परसावातून जाऊ लागले. तेव्हा एकाने त्यांना हाक मारून विचारिले ‘दादा कोठे जाता? या ठिकाणातून रहदारीचा रस्ता नाही.’ हे ऐकून रावसाहेबांनी रस्ता बदलिला व

रोजनिशीत लिहून ठेवले की 'चुकून का होईना पण दुसऱ्याच्या हक्काचे अतिक्रमण झाले हे वाईट झाले.'

माननीयांचा सन्मान

हिंदुस्थानात काम करणाऱ्या स्कॉटिश मिशनरी सोसायटीचे पहिले मिशनरी रेव्हरेन्ड डोनाल्ड यांच्या स्मरणार्थ - (२० नोव्हेंबर १८२८)

(वरील रेव्हरेन्ड बुवांच्या सन्मानार्थ रावसाहेबांनी डायरीचे सबंध पृष्ठ खर्च केले आहे. अग्रभागी उपरिनिर्दिष्ट दोन ओळी लिहून मध्ये वरप्रमाणे रिकामी जागा टाकून शेवटी नुसती तारीख टाकली आहे. ही तारीख वरील रेव्हरेन्ड बुवांची या देशांत पाय ठेवल्याची असेल. कधी कधी काही थोर लोकांच्या भेटीच्या प्रसंगांचे वर्णन आढळते.)

लॉर्ड डफरिन यांची भेट

(लॉर्ड डफरिन कलकत्त्यास आले तेव्हा त्यांची व रावसाहेबांची पाहिल्या हिंदी गृहस्थाची म्हणून लॉर्ड रिपन यांनी ओळख करून दिली. ती लवकरच दृढमूल झाली असे पुढील संभाषणाचा वृतांत रावसाहेबांच्या रोजनिशीत सापडतो त्यावरून दिसते.)

लॉर्ड डफरिन: मी घेतली आहे अशी हातांची खुर्ची तुम्ही बसावयास घेतलीच पाहिजे.

मी: आहे हा चालेल, तीवर सुखाने बसता येते.

लॉर्ड डफरिन: नाही. (लॉर्ड डफरिनसाहेब उठले व आपले शब्द कृतीने खरे करून दाखविण्यास मला एक, हातांची खुर्ची त्यांनी आणून दिली.) नंतर बंगाली विद्यार्थी, सरकारी नोकऱ्या व स्वतंत्र धंदे याविषयी बोलणे झाले. त्यावरून ते कायम धान्याच्या पद्धतीवर रावसाहेबांनी नेले.

लॉर्ड डफरिन: तुमच्या इकडे कायम धान्याची पद्धत आहे असे मला वाटते.

मी: नाही महाराज! ती केव्हा आम्हास मिळेल ते सांगता येत नाही. हल्लीची पद्धती पंगुता आणीत आहे. नंतर बंगाली लोक ज्यांच्या पूर्वजांना मराठ्यांच्या खंदकापलीकडे मराठ्यांनी हाकून दिले त्यांच्याविषयी बोलणे झाले. नंतर बंगाली लेखकांविषयी बोलणे निघाले. तेव्हा सुरेंद्रनाथ बॅनर्जीच्या नेमस्त लेखांची रावसाहेबांनी प्रशंसा केली. पुढे हिंदुस्थानातील भाषांविषयी गोष्ट निघाली.

लॉर्ड डफरिन: तुमची एकादी भाषा मला शिकली पाहिजे असे तुम्हाला वाटते काय?

मी: इतका वेळ लॉर्ड साहेबांना मिळणार नाही. घरगुती हिंदुस्थानी कदाचित उपयोगी पडेल. हा नुसत्या वेळेचा प्रश्न आहे.

लॉर्ड डफरिन: (कागदांनी व फायलींनी भरलेल्या पेट्यांकडे बोट दाखवून) पाहिलेत! मला एवढे काम रोज करावे लागते. मी इकडे दहा तास लावतो व तितके पुरतील असे मला वाटते.

मी: होय इतका वेळ पक्कळ खरा, या ऑफिसमध्ये काम म्हणजे एका मोठ्या गिरणीचेच आहे.

लॉर्ड डफरिन: खरे आहे. मि. मंडलिक तुम्ही सांगा तुम्हाला किती भाषा येतात?

मी: मराठी, गुजराती, सिंधी, हिंदुस्थानी (म्हणजे हिंदी म्हणी) संस्कृत, इंग्रजी व थोडीशी पशर्यन

लॉर्ड डफरिन: तुमचे लोक खरोखर ध्यानात ठेवण्यासारख्या त्वरेने इंग्रजी बोलतात. एके दिवशी मला फ्रेंच भाषेत बोलायचे होते. पण ते मला सोपे गेले नाही.

मी: त्यांत नवल नाही. मी ए. बी. सी. ही इंग्रजी अक्षरे बाराव्या वर्षी शिकावयास लागलो. बरे असो सिमल्याला मला केव्हा जावयाचे त्याच्या तारखा दैनिक वृत्तपत्रांनी ठरवून टाकलेल्या दिसतात. त्या बरोबर आहेत काय? काही दिवस अगोदर जाण्याची मला परवानगी पाहिजे.

लॉर्ड डफरिन: अलबत. तशा तारखा मला ठरवाव्या लागल्या याचे कारण गरीब बिचाऱ्या कारकून लोकांना आपली माणसे नेण्याची व्यवस्था करावी लागते.

नंतर रावसाहेबांनी जाण्याची परवानगी घेतली व पुन्हा केव्हा केव्हा येण्याची मागितली.

लॉर्ड डफरिन: तुम्हाला वाटेल तेव्हा! (१९.१.१८८५)

संदर्भ टिपा -

१. या जपाचे उदक स्त्रियाही सोडतात. लेखकाच्या मातोश्री अद्यापपर्यंत सोडीत आहेत. या मंत्राचा संकल्प करून उदक सोडल्यास सहजप्रवृत्त श्वासोश्वासाच्या बरोबर जप सहज होतो अशी काही कल्पना याच्या मुळाशी आहे.
२. दीढ पंचपात्री.
३. एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे भाषांतर.
४. (Hindus are like a rope of sand. I think they want the clubbing principle very much.)
५. आज सत्तर वर्षांनी ती अभिरुची तशीच आहे की काय? नसेल.
६. रोजनिशीत लिहिलेले दुसरे स्वप्न 'स्त्रीविरह' या प्रकरणात दिले आहे.
७. हे प्रभु गृहस्थ कित्येक संस्थानात दिवाण होते. मुंबईस चीफ प्रेसिडन्सी मॅजिस्ट्रेट होते.
८. हा विषय रावसाहेबांचा आवडता असल्यामुळे त्यांनी ही संधी वाया जाऊ दिली नाही.

रावसाहेबांचे गुरुजी

। य आतृणत्ववितर्धन कर्णी ।
 ॥ अदुःखं कृण्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ॥
 । तं मन्येत पितरं मातरंच ।
 ॥ तस्मै न दृष्ट्वेत्कृतमस्य जानन ॥ १ ॥

(विष्णुस्मृती)

रावसाहेबांचे मराठी शिक्षण खुद्द त्यांचे वडील नानासाहेब यांनीच केले. गावात मराठी शाळा होती. रोजनिशीप्रकरणात दिनचर्येचा मसुदा दिला आहे तो मंडलिकांसारख्या प्रतिष्ठित पिढिजात घराण्यातील मुलांच्या शिक्षणास शोभेल असाच आहे. आत सन दिला आहे तो १८४४ आहे. तो खरा धरला व नुसता नमुन्याला म्हणून काहीतरी काल्पनिक दिला नाही असे धरले म्हणजे त्यातील गोष्टी रावसाहेबांना लागू करावयास हरकत नाही; कारण त्यासाली रावसाहेब मुरुड मुक्कामीच होते. १८४५ साली ते रत्नागिरीस इंग्रजी शिकावयास गेले. मसुद्यांत नागु अण्णा, देवधर व बाबा सामल यांच्याकडे आवृत्त म्हणावी असे सुचविले आहे. परंतु नागुअण्णा हे ज्योतिषी व वैद्य होते. देवधर विद्वान ब्राह्मण होते. बाबा सामल हे गृहस्थ होते. म्हणून रावसाहेबांचे मराठी शिकवणारे गुरुजी बाबा सामल असतील किंवा नसतील. पुढे असे म्हटले आहे 'शाळेत जावे' पण तेथे शिक्षकाचे नाव दिलेले नाही. यावरून रावसाहेबांचे मराठी शिकवणारे गुरु कोण ते नक्की कळत नाही व त्यांच्या शिक्षणाचा कोणता परिणाम रावसाहेबांच्या शीलावर झाला ते सांगता येत नाही.

रत्नागिरी येथील इंग्रजी शाळेतील गुरुजी राम बाळकृष्णाजी हे होते. त्यांचे त्रोटक चरित्र प्रकरण ४ मध्ये दिले आहे. रावसाहेबांची त्यांच्यावर भक्ती अत्यंत होती व त्यांचे शिष्यावर प्रेम तसेच होते.

रावसाहेब मुंबईस एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट मध्ये आल्यावर त्यांना उत्तमोत्तम गुरुजींचा लाभ झाला त्यात,

डॉक्टर हार्कनेस

हे प्रमुख होते. हे विद्वान इंग्रज गृहस्थ १८३५ साली प्रथम हिंदुस्थानात आले. त्यांचा संबंध शाळाखात्याशीच होता. त्यांच्याकडे इंग्रजी सारस्वत व तत्त्वज्ञान हे दोन विषय शिकविण्याचे काम असे.

शिक्षणावर देखरेख ठेवण्याकरता जो बोर्ड नेमलेला होता त्याच्या सभासदांशी यांचा नित्य संबंध असे. त्यांनी यांची नेमणूक इन्स्टिट्यूटच्या मुख्याध्यापकाच्या जागेवर केली होती. शिवाय सरकारी शाळांचे सुपरिन्टेन्डेन्ट हेच होते. विद्यार्थी म्हणून रावसाहेबांना यांचे अन्तेवासित्व घडल्या दिवसापासून लवकरच त्यांची हुशारी पाहून डॉक्टर हार्कनेस प्रसन्न झाले. त्यामुळे रावसाहेबांच्या कल्याणावर यांची दृष्टी सारखी होती.

“व्हिजिटरच्या जागा नव्याने झाल्या त्यावेळेस दक्षिण कोकणात अथवा सिंधमध्ये नेमण्यास योग्य म्हणून ज्या लोकांची नावे मी सर पेरी यांना सुचविली त्यांत तुमचे नाव होते. इन्स्पेक्टरांचा पगार १५० असून होता खालच्या लोकांची नेमणूक करण्याचा अधिकार त्यांना दिलेला आहे. मुधोळच्या चीफची शिकवणी तुम्हाला दिली असती. परंतु भास्कर दामोदराने ती पत्करण्याचे नाकारले. तुम्ही तसेच केले असतेत. परंतु दृष्टीआड म्हणून मला तुमचा विसर पडेल अशी भीती बाळगू नको.” (४.५.१८५५ चे डॉक्टर हार्कनेस यांचे पत्र)

यांचे शिष्यांशी वर्तन फार चांगले असल्यामुळे ते सर्वांना प्रिय झाले होते. हे आल्यापासून मुलांची संख्या सारखी वाढत गेली. कालमानाने वाढतच गेली असती, हे खरे आहे. तथापी तिची विशेष वाढ होण्याचे कारण यांच्या अंगात मुलांचे चित्त आकर्षण करून घेण्याची शक्ती चांगली होती, यात शंका नाही. हे शिष्यजनांना समतेने व ममतेने वागवीत.

२.९.१८६३ च्या पत्रात रावसाहेबांनी क. जेकब यांना कळविले की - डॉक्टर हार्कनेस हे प्रिन्सिपॉल असता विद्यार्थी गरीब असोत किंवा श्रीमंत असोत दोघांसही समतेने वागवीत. विद्यार्थ्यांची श्रीमंती त्यांना विशेष रीतीने वागविण्यास हेतू झाली नाही. सभ्य वर्तन श्रीमंतापेक्षा लाच धरून बसलेले नसते हे त्यांना माहीत होते. हिंदी समाजाची अंतःस्थिती त्यांना कळून आली होती. त्याचे होत असलेले स्थित्यंतरही त्यांना विदित होते. सारांश त्यांच्यामध्ये भिक्षुकी स्वभाव दिसून येत नसे. भिक्षुकी स्वभाव म्हणजे काय हे उदाहरण देऊन स्पष्ट करतो. अ आणि ब हे दोन विद्यार्थी एकाच वर्गात आहेत. अ चा बाप लखोपती आहे. अ हा बुट स्टार्किंग घालतो व भपकेदार पोषाख करतो. जहागीरदाराचा पडला! गरीबीमुळे ब जवळ असली सामग्री नाही. प्रिन्सिपॉलने अ जवळ येऊन हस्तांदोलन पूर्वक “आपले कुशल आहे ना?” म्हणून विचारारे. का तर ‘तो बडा साब!’ ब जवळ हस्तांदोलन कोठले! कुशल-वृत्तविचारणा कोठली! त्याच्याशी अधिक वार्ड वर्तन नसले तरी मुद्दाम दाखविलेले औदासीन्य तर खरे! ही म्हणावी यजमानाच्या संभावनेवर-त्याच्या जामदारखान्यांतील द्रव्यावर अवलंबून असणारी भिक्षुकवृत्ती! ती डॉक्टर हार्कनेस यांना ठाऊक नव्हती!”

हे १८६० साली पेन्शन घेऊन देशी परत गेले. तेव्हा सर्व जुन्यानव्या विद्यार्थ्यांनी मिळून त्यांना बारा हजार रुपयांची रक्कम मोठ्या गौरवाने कृतज्ञतापूर्वक अर्पण केली.

आपल्या विद्यार्थ्यांना कॉलेज सोडल्यावर कोणती पदवी प्राप्त झाली व त्यांची सरकारात किती बढती झाली व समाजात केवढी प्रतिष्ठा वाढली याची चौकशी करून त्यांनी एक नोंद करून ठेवली होती. व इंग्लंडला गेल्यावरही त्यांची चौकशी करित असत. त्यांनी १७.९.१८६३ च्या पत्री रावसाहेबांना विचारले की शेवटल्या परीक्षेत जनार्दन सखाराम उत्तीर्ण कसा झाला नाही याचे मला आश्चर्य वाटते. तो आता आळशी झाला की काय?

यांच्या १७.१०.१८६२ च्या पत्रावरून असे कळते की एडिंबरोहून ग्लॅसगोला जाणाऱ्या आगगाडीच्या डब्यांचा अपघाताने नाश पुष्कळ होऊन भयंकर प्राणहानी झाली. सुदैवाने यांच्या जीवावरचा मोठा भयंकर प्रसंग टळला! कारण नेमके दहा दिवस अगोदर त्याच रस्त्याने यांची गाडी गेली होती!

रावसाहेबांनी विलायतेस जावे अशी यांची इच्छा फार होती. मधून मधून रावसाहेबांचे वडील मुंबईस येत तेव्हा डॉ. हार्कनेस त्यांना भेटावयास बोलावीत व त्यांचा आदराने सत्कार करीत. त्यांनी कितिही आग्रह केला तरी शेवटपर्यंत आपल्या मुलाला विलायतेस नेण्याची परवानगी नानासाहेब मंडलिक यांनी दिली नाही.

एकंदरीत हे गृहस्थ फार थोर होते व त्यांचे नाव बरेच दिवस हिंदुस्थानचे इतिहासात शिक्षणाचे पुरस्कर्ते म्हणून राहिल यात संशय नाही.

प्रोफेसर पॅटन

हे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रोफेसर होते यांची रावसाहेबांवर फार मर्जी होती. यांनीच प्रथम क. जेकब यांच्याशी रावसाहेबांची ओळख करून दिली. म्हणून सिंधमध्ये चाकरी मिळविण्यास एका अर्थी हेच मूळ कारण झाले. सर्व शिष्यगणास पूज्य व प्रिय वाटत होते. अकाली मृत्यु आल्यामुळे यांच्या नशिबी पेन्शन घेण्याचे नव्हते. यांच्या मागे त्यांची विधवा व काही मुले राहिली होती. “पश्चिम हिंदुस्थानच्या रहिवाशांच्या तरुण मुलांस ज्या उत्तम प्रतीचे शिक्षण देण्यात प्रोफेसर मजकूर यांनी जेवढे यश संपादन केले त्या प्रतीचे शिक्षण आपल्या मुलांना देण्यात तेवढेच यश त्यांच्या विधवेला मिळावे या बुद्धिने यांच्या सर्व शिष्यगणाने आठ हजार रुपये जमवून तिच्या हवाली केले. रावसाहेबांनी पन्नास रुपये दिले. दादाभाई नौरोजींनी एक पगार दिला.” (१.१.१८५५ चे वि. ना. भागवत यांचे पत्र)

सर ली. जेकब

हे कच्छमध्ये पोलिटीकल एजंट होते.^१ यांनी आपल्याला हुशार व सद्गर्तनी असा मनुष्य खास मदतगार म्हणून नेमावयाचा आहे असे डा. हार्कनेस यांना लिहिल्यावरून डा. हार्कनेस यांनी रावसाहेबांची शिफारस केली व सिंध प्रदेश जरी फार दूर होता तरी तेथील नोकरी रावसाहेबांनी पत्करिली.^२

डॉक्टर हार्कनेससारख्या सदगुरूच्या सहवासाला रावसाहेब मुकले हे खरे; तथापि त्यांना कर्नल जेकब हे प्रती हार्कनेसच मिळाले. त्यांनी रावसाहेबांना योग्यांनासुद्धा अगम्य अशा परम गहन सेवाधर्मावर, सेवाधर्माचा रावसाहेबांनी स्वीकार करताच उपदेश केला तो मननीय आहे.

“मनामध्ये कोणत्याही तऱ्हेच्या शंकेचा उदय होऊ देऊ नका. झाल्यास सर्व शंका दाबून आपल्याशीच ठेवाल असा मला भवसा आहे. ध्यानात ठेवा. तुम्ही आता सेवाधर्म स्वीकारीत आहात. सेवकाच्या अंगात अवश्यमेव एक गुण असला पाहिजे तो हा की कधी बोलावे व कधी मौन सेवून बसावे त्याचे सम्यग ज्ञान.”

“सच्चा मनुष्य कधी कधी लुच्चा माणसाच्या कपटप्रयोगाने व अनृत वादाने भग्नोद्यम होतो, तेव्हा त्याने कोणत्या तत्त्वाचा अंगिकार करून आचरण करावे ते तुम्ही नवे आहात म्हणून उमगले नाही तर यत्न करून तर्काने समजले तर पाहा.”

मन अगदी स्वस्थ व अविकृत ठेवा. दुसऱ्याला अंतःस्थित दिसू देऊ नका. राग आला आहे असे दाखविलेत तर तुमच्याबद्दल अविश्वास उत्पन्न होऊन तुम्हाला मागे ठेवण्यात येईल ते कामाचे नाही. तुमच्यापुढे राजकारणकुशल होण्याचा उत्कृष्ट अवसर आहे.”

प्रस्तराभावी आपली घरे आम्ही विटांनीच बांधली पाहिजेत. लोहमयी तुळ्या मिळत्या तर बरे झाले असते पण मिळत नाहीत तर लाकडी तुळ्या वापरा. लोहाहून मृदू म्हणून लाकूड उडवून घावयाचे नाही. प्रत्येक वस्तुमात्राचा उपयोग आहे. सारांश योजकच दुर्लभ आहे.”

कित्येक अलौकिक गुण जे रावसाहेबांच्या अंगात दिसून आले त्यातील काहींचा प्रादुर्भाव होण्यास, काही प्रादुर्भूत होते त्यांचा अधिक विकास होण्यास व विकसित झालेल्यांना चिरस्थायित्व येण्यास जेकब साहेबांची मैत्री बऱ्याच अंशांनी कारणीभूत झाली. ‘सवयी आणि अभ्यास’ हा आपला लोकोपयोगी ग्रंथ जेकब साहेबांना कृतज्ञतापूर्वक अर्पण करण्यापूर्वी तसे करण्याची परवानगी त्याजवळ मागताना रावसाहेबांनी त्यांना १.१०.१८५७ चे पत्र लिहिले ते- अभ्यासादी गुणांच्या ज्या सवयी मला संपादन करता आल्या त्या सर्वांबद्दल मी अगदी बहुतेक अंशी माझ्या युरोपीयन मित्रांचा ऋणी आहे. व त्या सर्वांत पहिले व उत्तम प्रतीचे मित्र म्हटले म्हणजे असे म्हणावयास मला अभिमान वाटतो- आपणच आहात म्हणून जन्मभर ज्याच्या करता आपण अपूर्व श्रम करीत आला त्या माझ्या देशबांधवांच्या सुधारणेकरिता मी केलेला हा अल्प प्रयत्न आपणास समर्पण करू देण्याची परवानगी मला द्या अशी विनंती मला हक्काने करता येते. त्याचे कारण असे की रावसाहेब जेकब साहेबांना गुरु असे मानित. “मी जेकब साहेबांच्या शिष्यांपैकी एक अननुभविक व नम्र शिष्य आहे. परंतु माझ्या गुरूच्या लायकीला कितपत साजेसा आहे ते सांगणे भविष्य काळाचे काम आहे.”

(शाबुदीन नामक मित्रास पत्र)

आपल्या मोठेपणाचे योग्य तेवढे श्रेय दुसऱ्यास देण्यास मनाचा जो उदारपणा लागतो तो रावसाहेबांचे अंगी होता असे वरील पत्रावरून उघड होत आहे.

एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे भाषांतर रावसाहेबांनी मराठीत केले त्याचा उपोद्धात ज. जेकब यांनाच अर्पण केला आहे.

सर जेकब यांचे रावसाहेबांवर प्रेम होतेच पण ते त्यांच्यावर बसण्यापूर्वी हिंदुस्थानच्या लोकांवर बसलेले होते. ते तसे बसण्याला अनेक कारणे होती. त्यांच्या कुटुंबाच्या माणसांचा १८१७ सालापासून या देशाशी संबंध होता. त्याचा त्यांनी एका (१३.२.५६) च्या पत्रात साभिमान उल्लेख केला आहे. “राईगड, राजगड, रायगड, इ. वाटेल ते नाव द्या याच नावाचा किल्ला सर करताना माझ्या भावांपैकी एक ब्रिटिश सैन्यात अधिकारी होता. श्रीमंत पेशव्यांच्या स्त्रिया आत होत्या. व किल्ल्याला वेढा दिल्यावर ने हाल होतात ते स्त्रियांना सहन करावयास लावावे हे इंग्रजी दाक्षिण्याला अगदी अननुचित म्हणून माझ्या भावाने त्या राजस्त्रियास किल्ला सोडून सुखाने जाऊ दिले. त्यांनी आपल्या बरोबर मेण्यात ९-१० लक्षांचे जवाहीरही नेले त्याला हरकत केली नाही. तो किल्ला फारच मजबूत होता.” नंतर त्यांनी रावसाहेबांना विचारिले, “अरे पण त्या गरुडाच्या मूलाश्रय स्थानाचे दर्शन घेण्यास तुम्हाला प्रसंग कसा आला?”^३

दुसरे कारण असे की सर जेकब हे फार विद्वान होते. पुस्तक संग्रह - त्यातून जुन्या पुस्तकांचा संग्रह म्हणजे द्रव्यसंग्रहाप्रमाणे त्यांना प्रिय असे. बंडामध्ये नरगुंदच्या ग्रंथसंग्रहाचा विध्वंस झाला हे पाहून त्यांना दुःख झाले. “नरगुंद येथे संग्रहीत केलेल्या ग्रंथांची पाने वाऱ्याबरोबर वर विखरून जाण्यास उसकटून टाकण्यात आली त्याचे मला दुःख होत आहे. हा धिक्! एक वेळ रणभूमीवरील रुधिरप्रिय श्वान मोकळे सोडून दिले म्हणजे त्यांना आवरणे कठीण जाते.”

(२२.९.५९ चे रावसाहेबांना पत्र)

संस्थानिकांच्या व बड्या लोकांच्या भेटी घेण्याकरिता सर जेकब यांच्या रेसिडेन्सीच्या इमारतीत जो मोठा दिवाणखाना होता ते उंची गालिच्चांनी किंवा बहुमूल्य लाकडी सामानाने सजविलेला नव्हता, तर विविध विषयांवर अनेक विद्वान लोकांनी लिहिलेल्या उत्कृष्ट ग्रंथांनी सजविलेला होता. रावसाहेब आपला रिकामपणचा वेळ याच दिवाणखान्यात ग्रंथ वाचून घालवीत असत.^४

१८५९ साली ज. जेकब देशी जात्यावेळी रावसाहेबांनी त्यांचे स्मारक केले. ज. जेकब यांचे चहाते अनेक होते. कृष्णाजीपंत नूलकरांसारख्यांनी शंभर शंभर रुपये दिले. ते त्या कालमानाप्रमाणे पुष्कळच होते. शाबुद्दीन यांनी एक महिन्याचा पगार दिला.

हिंदुस्थानातील आर्यांच्या सुधारणेचा विशेष शोध लावावा अशी जेकब साहेबांची फार इच्छा होती. जावा बेटाजवळ बली नावाचे एक लहानसे बेट आहे. तेथे ब्रह्मांडपुराण सापडते, चारी वेद सापडतात, परंतु आजमितीला ते संस्कृतात सापडत नाहीत. परंतु तेथील 'कवि' नावाच्या भाषेत सापडतात. पुष्कळांच्या मते बली गटातील हिंदू हिंदुस्थानातून तिकडे जाऊन राहिले व बरोबर हे संस्कृत वाङ्मय घेऊन गेले. यांचे नाव निघाले की जेकब साहेबांना फार कौतुक वाटे. ते म्हणत. “बाली बेटातील हिंदू लोकांची पवित्र शास्त्रे मिळविण्याचा हेतू माझ्या मनात फार दिवसांपासून आहे. संस्कृत भाषा पूर्णत्वाला पोचली असून त्या भाषेतील मूळचे वाङ्मय, आपली स्वतंत्र भाषा जी - 'कवि' तीतच भाषांतर करून ठेवण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर यावा इतका विसर त्यांची मूळभाषा

जी संस्कृत तिचा या बाली हिंदूस पडावा हा केवढा चमत्कार आहे! हे कोडे कोणी सोडवील तर प्राचीन वस्तुशोधकांवर मोठे उपकार करून ठेवील. कालाच्या प्रगतीच्या इतिहासाची काहीही साधने तुमच्या विशदमती पूर्वजांनी कशी ठेविली नाहीत! कोणीतरी या विषयाकडे लक्ष्य देऊन जे तिमिरपटल या प्राचीन इतिहासास झाकून टाकीत आहे ते दूर करील अशी आशा करतो.”

(३.९.६१ चे रावसाहेबांना पत्र)

बाली बेटातील हिंदूंच्या संस्कृतीविषयी ज. जेकब यांच्या मनात केवढे कुतूहल उत्पन्न झालेले होते ते वरील पत्रावरून दिसत आहे. पुढे त्यांनी बाली हिंदूंच्या ब्रह्माण्डपुराणाची जर नक्कल मिळेल तर ती मिळविण्याचा प्रयत्न चालवला. नुसती नक्कल मिळून फायदा नव्हता. ते पुराण कवी भाषेत लिहिलेले असल्यामुळे त्याचे इंग्रजीत भाषांतर पाहिजे होते. जावा बेटातील बटेव्हियन मंडळीचे मि. फ्रेडरिक नावाचे एक सेक्रेटरी होते. त्यांच्याशी यांनी पत्रव्यवहार चालविला. त्यांनी यांना ब्रह्माण्डपुराणाच्या इंग्रजी अथवा फ्रेंच भाषेत केलेल्या भाषांतराची प्रत काढून पाठवावी व मोबदला म्हणून यांनी त्यांना हिंदुस्थानातील १८ पुराणांच्या मूळ संस्कृतावरून प्रती काढून घ्याव्या असे ठरविण्यात आले. त्याप्रमाणे १८ पुराणांच्या प्रती काही रावसाहेबांकडून व काही डॉ. भाऊंकडून काढवून घेतल्या. त्यापैकी तीन बटेव्हिया येथे पाठवल्या. पुढे मि. फ्रेडरिक हे बटेव्हियातून बाहेर संशोधनकार्याकरता जावयाचे होते म्हणून ते परत आल्यावर त्यांच्याकडे पाठविण्यास ५ प्रती मंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीत अनामत ठेऊन दिल्या. बाकीच्या लंडन येथील वरील सोसायटीच्या मुख्य ग्रंथालयात ठेऊन दिल्या. पुढे मि. फ्रेडरिक हे प्राचीन वस्तु संशोधनाचे काम करता करता कोठे गेले त्याचा पत्ता लागत नाहीसा झाला. ही गोष्ट रावसाहेबांना विदित झाली. नंतर सिंगापूर येथील डच कॅन्सल जनरल यांची व रावसाहेबांची ओळख झाली. तेव्हा त्यांना वरील सर्व हकीगत कळवून रावसाहेबांनी मुंबईस रॉयल एशियाटिक सोसायटीत असलेल्या सर्व प्रती त्यांच्याकडे पाठवून दिल्या व त्यांना विनंती केली की जावा बेटांतील बटेव्हियन मंडळाचे जे कोणी अधिकारी असतील त्यांना या देऊन ब्रह्माण्डपुराणाच्या भाषांतराची प्रत लंडन येथील रायल एशियाटिक सोसायटीकडे पाठवावी. व तेथे असलेल्या हिंदू पुराणांच्या प्रती मागवून घ्याव्या. बटेव्हियाच्या संस्थेशी संबंध असलेले प्रा. व्हॉन्डर तंक व हे डच डॅन्सिल व इतर विद्वान लोक हे १८७५ साली हेग मुक्कामी एकत्र जमावयाचे होते. ही संधी पाहून हे जुने प्रकरण रावसाहेबांनी शेवटास नेले. ते ऐकून जेकब साहेबांनी रावसाहेबांना लिहिले, “माझा पुराणांचा गाडा चिखलात रुतला म्हणून मी येथे जुपीटरची प्रार्थना करीत बसलो व तुम्ही तेथून आपला खांदा चाक उचलण्याकरिता त्याच्याखाली दिलात.”

या एका ब्रह्माण्डपुराणाकरिता चार लक्ष ग्रंथसंख्येच्या प्रती जेकब साहेबांनी करविल्या होत्या; यावरून त्यांची प्राचीन विद्यासंशोधनाची हौस केवढी होती हे दिसून येते.

याप्रमाणे ज. जेकब यांना ताम्रपट, शिलालेख वगैरे पुगतन वस्तूंच्या संग्रहाची आवड होती. गुप्तवंशांतील नाणी यांनी मिळवली होती. हाच नाद रावसाहेबांना होता. त्या कामी हे त्यांना उत्तेजन देत. ‘तुमचे लक्ष पुराणवस्तुसंशोधनाकडे आहे हे पाहून मला फार आनंद होत आहे व मिळतील ते दृष्टीआड असलेले जुने लेख लोकांचे समोर आणण्याचा तुमचा स्तुत्य हेतू तुम्ही मनातून दवडणार

नाही व त्या मार्गातले तुमचे प्रयत्न सतत चालू ठेवाव अशी मी आशा करतो. एक पुराणलेखाची ओळ अज्ञातपूर्व अशा भारतेतिहास ग्रंथाच्या समग्र पानावर उजेड पाडील म्हणून मी जुन्या ताम्रलेखांस फार महत्त्व देतो.'

डॉ. भाऊ आपल्या स्नेह्यांसह संशोधनकार्याकरता काश्मीरला जात आहेत हे ऐकून आनंदाच्या भारात त्यांनी रावसाहेबांना ११.३.६३ रोजी पत्र लिहिले ते असे-

“डॉक्टर भाऊ काश्मीरकडे म्हणजे आर्यांच्या मूल आवासभूमीकडे जाणार! तेथूनच तुमचे पूर्वज पर्वतायावरून समभूमीवर येऊन अनार्य लोकांस पिटाळून लाविते झाले. त्याच्यानंतर पुष्कळ काळ लोटला हे खरे आहे. तथापि जे तुमचे पूर्वज मनुच्या स्मृतीसारखे सर्वांगपूर्ण कायद्याचे शास्त्र ज्या काली लिहित होते व ताऱ्यांच्या गतीचे निरीक्षण करीत होते व ज्याकाली पाश्चात्य देशातील लोकांचे पूर्वज त्या प्रांतात आपल्या देवांना मनुष्याचा बली अर्पण करून पशूप्रमाणे रानोवनी हिंडत होते, त्या काळाचे त्यांनी एकाद दुसरे दुर्मिळ नाणे व अलभ्य ताम्रपट याशिवाय दुसरी काहीच इतिहासाची साधने ठेवल्याशिवाय नंतर इतक्या पिढ्या जाऊ दिल्या हे कसे संभवते?”

पुढे मुंबईस १८६६ साली मोठ्या मोठ्या नावाच्या मंडळ्या निघून आपल्याबरोबर बऱ्याच भागिदारांस घेऊन बुडाल्या. त्यांत जेकबसाहेबांनासुद्धा एका बँकेच्या घालमेतील बराच चड्या बसला होता.

“या संकटप्रसंगी माझे वार्षिक हजार पौडांचे नुकसान झाले आहे. त्या पायी हल्लीचे प्रशस्त सौख्यावह लंडनमधील बिऱ्हाड सोडून घावे लागत आहे.”

(२८.७.६६ चे पत्र)

ही त्यांची स्थिती ऐकून सिंधमधील एका मित्राने त्यांना साहाय्य करण्याची इच्छा रावसाहेबांजवळ प्रदर्शित केली. ते त्यांना कळताच त्यांना फार समाधान वाटून त्यांनी लिहिले “मला तशी गरज नाही. पण माझ्या हितचिंतकाचे नाव तरी मला कळू द्या!”

पुढे ‘च्छिद्रेष्वनर्थाः बहुली भवन्ति’ या न्यायाने यांच्यावर दुसरे संकट आले. लंडनमधल्या सर्वोत्तम नेत्रवैद्याने मला उघड उघड सांगितले की, “दोन्ही डोळ्यांत काचबिंदू उद्भवल्याने समूळ दृष्टीनाशाच्या पंथाला मी नीट लागलो आहे तेणे करून दिवसानुदिवस माझी दृष्टी अधिकाधिक अस्पष्ट होत जाऊन शेवटी कृष्णवर्ण अंधःकाराने वेष्टिली जाईल, तेव्हा नेत्रांवर शस्त्रक्रिया करण्यात येईल.”

(८.७.६६ चे पत्र)

१८६९ साली यांना हिंदुस्थानचा तारा ही पदवी अर्पण करून सरकाराने यांचा बहुमान केला. परंतु पदवीविषयी त्यांनी कधी आतुरता दाखविली नाही. त्यांनी रावसाहेबांना लिहिले की पदवी म्हणजे लहान मुलांना भुलवणारा एक अल्पाहं फुगा आहे. बक्षिसाच्या आशेहून अन्य उच्च हेतू कोणतेही काम करण्यात ज्या लोकांच्या मनात वसत नाही त्यांच्याकडून टोचून टोचून काम करून घेणाऱ्या पराणीसारखा तिचा उपयोग आहे.

जेकबसाहेबांवर जेव्हा स्त्रीविरहाचा प्रसंग दुदैवाने आला, तेव्हा त्यांनी पुन्हा लग्न केले नाही. “लग्नाचे वय नसल्यामुळे मी माझ्या बंधूची मुलगी दत्तक घेतली आहे. व ती माझीच असे समजते. ही मुलगी फारच चांगली निघाली आहे. माझ्या घरातील व्यवस्थेबद्दल मला काडीएवढा त्रास पडू देत नाही.”

(२१.३.६४ चे रावसाहेबांना पत्र)

मिस जेकब, ज. जेकब यांची दत्तक मुलगी, ही त्यांच्या सान्निध्यात राहिल्यामुळे त्यांची मते तिच्या मनावर चांगली बिंबली असावी. ती मते उघड प्रसिद्ध न करता तिला एक कादंबरी लिहाविशी वाटली. सरवाक देशावर राज्य करीत असलेला राजा सर जेम्स ब्रुक याचे चरित्र त्यात वर्णिलेले होते. तो राज्य करू लागला तेव्हा त्या प्रांतात सर्वत्र घोटाळा माजलेला होता. परंतु त्या राजाने लोकांच्या समजुतीस मान देऊन तडजोडीचा मार्ग पत्करून त्या प्रांतातील यादवी मोडून शांततेचे साम्राज्य स्थापिले व लोकांना संतुष्ट केले. तेणेकरून ते राज्य भरभराटीस आले.

लोकांना हे पुस्तक फार आवडले. लॉर्ड ग्रे यांनी या ग्रंथकर्मींशी पत्रव्यवहार सुरू केला. रखुद् मि. ग्लॅडस्टन यांनी लंडन टाईम्समध्ये या पुस्तकावर टीका करून ग्रंथकर्तींचा सन्मान केला. या पुस्तकाला ज. जेकब यांनी प्रस्तावना लिहिली होती.

सर जेकब यांनाही पुस्तक लिहिण्याचा नाद होता. बंडाच्या आधीचे व बंडाच्या वेळचे पश्चिम हिंदुस्थान. ‘वस्तू बरहुकूम चित्रे’ या नावाचे पुस्तक त्यांनी १८७१ साली प्रसिद्ध केले. त्यांत हिंदी लोकांच्या स्वभावात विशेष काय खुबी आहे ती संभाळून तिला सुखास येतील असे कायदे करावे अशी सूचना केली आहे.

क. जेकब १८२१ त हिंदुस्थानात आले व त्यांच्या कारकीर्दीचा काळ मोठ्या उलाढालीचा होता व अनेक प्रसंग उद्भवल्याने इंग्रज लोकांच्या अंगातले जे खरे खरे गुण ते प्रादुर्भूत होण्यास या काळात जेवढी संधी आली तेवढी कधी आली नाही. यांचे गुण चांगले कसोटीस उतरले होते व मोठमोठी कामे यांच्या हातून प्रत्यक्ष घडलेली होती. यामुळे यांचे विचार नेहमी पोक्त व अनुभवास धरून असत. पेन्शन घेतल्यावर इंग्लंडमध्ये हे फक्त शरीराने स्वस्थ बसले होते. पण यांचे मन जसे इंग्लंडमध्ये तसे हिंदुस्थानात घडून येणाऱ्या वृत्तात व्यग्र असे. पार्लमेंट सभेत व्हीग पक्षाचे (प्रजा पक्षाचे) प्राबल्य आहे की टोरी पक्षाचे (राजकीय पक्षाचे) प्राबल्य आहे, इंग्लंडचे परराष्ट्रीय धोरण या वेळेला कसे आहे, तुर्कस्थानचा प्रश्न असो, आयर्लंडचा प्रश्न असो अथवा एकादा खुद्द इंग्लंडचा घरचा प्रश्न असो किंवा हिंदुस्थानचा असा या सर्वांविषयी चर्चा करणारी पत्रे ते रावसाहेबांना लिहीत व हिंदुस्थानाच्यासंबंधी विषय असला तर त्याच्याबद्दल आपले मत देऊन रावसाहेबांचे मत काय आहे ते लागलेच विचारीत. रावसाहेबांच्या मतातील भाग त्यांना योग्य दिसेल तो मान्य करून जेथे त्यांना ते युक्तिसिद्ध दिसत नसे, तेथे ते लागलेच त्यांना उलट कळवून त्याची कारणे लिहीत. या त्यांच्या व्यावहारिक चर्चेमुळे रावसाहेबांचा बराच फायदा झालेला आहे. पुष्कळ बाबतीत रावसाहेबांचा व त्यांचा मतभेद होई, परंतु मतभेद झाला तरी तो प्रामाणिकपणानेच झालेला आहे ही दोघांची परस्परांविषयी खात्री असल्यामुळे एकमेकांची मते एकमेकांच्या आदरास पात्र होत.

हृदयवृत्ती उचंबळून गेल्यावर हृदय अगदी मोकळे करून टाकण्यास, विश्वासाचा, प्रेमाचा व सूत्र असा मित्र लागतो.“ त्याप्रमाणे हे गुरु-शिष्य परस्परांस हृदयाविष्करण करण्यास विश्वासभूमी झाले होते. त्यामुळे दोघांचा पत्रव्यवहार व त्यांतील विचारविनिमय फार आत्मोन्नतिकारक, बोधप्रद व मनोरंजक झाला आहे. तो प्रसंगानुसार मागे या ग्रथांत दिलाच आहे आता त्यांतील काही पुढे दिला आहे.

परोपकार

एकमेकांना साह्य करणे हाच एक हेतू मनात धरून मनुष्याने जगावे असे मला वाटते, जो कोणी स्वार्थाकरता जगतो तो मनुष्य जातीच्या उपजत अंतःकरणप्रवृत्तींशी विरोध करतो.

(१५.८.१८५४ चे ज. जेकब यांचे पत्र)

रजपूत

हिंदुस्थानातील लोकांविषयी तशी राजेरजवाड्यांविषयी ज. जेकब यांची सहानुभूती असे. रजपूत बाप व रजपूत लोक यांचे एकमेकांशी सदैव भांडण असावयाचेच ते पाहून त्यांना वाईट वाटे. ते म्हणत, “हे बेटे रजपूत कसे आहेत पाहा. तुम्ही यांचे भांडण होऊ नये म्हणून वाटेल ती खबरदारी घ्या पण ते आपले भांडणारच व या सर्वांचे मुख्य व मूळ कारण त्यांची बहुभार्यत्वाची जातिरूढीच होय.”

हिंदी पुरुष व हिंदी स्त्रिया

हिंदी स्त्रियांविषयी त्यांचे मत चांगले होते. हिंदी लोकांच्या इतके (विशेषतः हिंदी बायकांच्या इतके) दुसऱ्याकरिता अथवा मनात बाळगलेल्या तत्त्वाकरिता जीव देण्यास तयार असे दुसरे कोणतेही मानव प्राणी मी पाहिले नाहीत. (त्यांनी १८७२ साली लिहिलेले वेस्टर्न इंडिया पुस्तकाचे पृष्ठ ४-८ पाहा.)

स्त्रीशिक्षण

सर जेकब हे स्त्रीशिक्षणाचे कैवारी होते. त्यांना शिक्षण देण्याविषयी हिंदी मित्रांना उपदेश करित. “आपल्या मुलांना घरच्या घरी शिक्षण देता येईल इतकी योग्यता शिक्षणाच्या योगाने हिंदुस्थानातील स्त्रियांच्या अंगी आल्याशिवाय पुढील पिढीच्या हातून महत्कृत्ये घडून येणार नाहीत.”

(२.९.१८६२ चे रावसाहेबांना पत्र)

कधी कधी नेटिव्ह ओपिनिअनमध्ये जर रावसाहेबांचे भिन्न मत त्यांनी वाचले तर आपले मत त्या विषयावर लिहून पाठवीत व कोठे मतभेद आहे ते कळवीत.

चळवळ्या पुरुष

“बहुजन समाजाचे चित्त क्षुब्ध करित राहणाऱ्या चळवळ्या लोकांस आमच्या इकडे मान नाही. व इंग्लंडमध्ये आहे असा अभिप्राय तुम्ही ने. ओ. मध्ये दिला आहे. पण असा गैरसमज तुम्ही करून

घेऊ नका. चळवळ्या ह्या पदवीला येऊन चिकटेल असे काही कृत्य केल्यावरून आमच्यातील पुष्कळ लोकांचे वजन कमी झाले आहे. सुज्ञ लोक नेहमी असे कृत्य कसे टळेल ते पहात असतात मि. ब्राइट यांचे असामान्य बुद्धिवैभव त्यांना अशी कृत्ये करूनही नेहमी वर मान करून चालण्यास उपयोगी पडत आहे. मि. डिकिनसन भला माणूस आहे असे मी ऐकतो. परंतु हिंदी लोकांना जे देता येणार नाही ते यावे असे प्रतिपादन करून व पूर्णपणे माहिती द्यावयाला पाहिजे ती न देता हिंदी लोकांविषयीचे प्रश्न हातात घेऊन त्याने आपले इंग्लंडमधील बहुजनसमाजातील वजन कमी करून घेतले आहे. अशीच मि. + + यांची दशा झाली.”

स्त्रियांना मताधिकार

त्याचप्रमाणे दुसरा मोठा माणूस 'क्ष' याने चांगले बुद्धिवैभव दाखविणारे लेख लिहून जे वजन प्राप्त करून घेतले होते ते सर्व आपल्या जहाल मतांनी घालविले. उदाहरणार्थ तो म्हणे प्रत्येक मनुष्यास मताधिकार दिला पाहिजे. स्त्रियांनाही दिला पाहिजे! पहिल्या सूचनेने अमेरिकेत काय परिणाम झाला आहे! बहुजनसमाजाची खुषामत करून पुढे येणाऱ्या या लोकांच्या शहाणपणाची किंमत आम्हाला कळते. नवरा बायको, भाऊ व बहीण सुखाने नांदत असता राजकीय प्रश्नांवर मतभेद होण्याला जागा देऊन कुटुंबाचे स्वास्थ्य बिघडविण्याची कल्पना आमचा समाज ज्या स्थितीत आहे त्याला योग्य नाही. किंबहुना हल्ली एकंदर मनुष्यजातीची जी स्थिती आहे तिलासुद्धा योग्य नाही. विनयास देशोधडी लावून पुंस्त्वाची जोड करून देणाऱ्या कामाशिवाय घरातील रोजची कामे व समाजाचे हित साधणारी कामे स्त्रियांचा वेळ दवडण्यास पुष्कळ आहेत. ज्या स्त्रियांची स्वतःची स्थावर मालमत्ता आहे व तिची ज्या वहिवाट करित आहेत, त्यांना मताधिकार यावयास माझी तयारी आहे.

नुसती सावधगिरी

रावसाहेब आपल्या मते सावध असत. पण नुसती सावधगिरी उपयोगी नाही, असे ज. जेकब म्हणत. “सार्वजनिक कामांत यशाची प्राप्ती करून घ्यावयाची असेल तर तुम्ही सर्पाची बुद्धी व पारावताचे अनपकारित्व हे दोन गुण संपादन केले पाहिजेत.”

अनुगांशिवाय पुढारीपण व्यर्थ

“बहुजन समाजाच्या भरतीचा जोर मागे नसून आपण एकटेच पुढे जाणे म्हणजे उथळ पाण्यातून चिखलातून तंगड्या तोडीत खाडीतून वरवर जाण्यासारीखे आहे. एकतरी नौका चालू शकेल इतके भरतीचे पाणी आले तरी पुरे, अशा रीतीने तुमच्या हातून देशबांधवांचा उद्धार घडो.”

(२.९.६३ चे पत्र)

स्पष्ट मतप्रदर्शन

स्वतःचे मत हे अगदी स्पष्टपणे देत हे त्यांच्या पत्रावरून कळून येईलच. हिंदी लोक आपले मत स्पष्टपणे देत नाहीत अशी त्यांची मोठी तक्रार दिसते' ८.१२.६० पत्रात ते म्हणतात, “सुशिक्षित हिंदी

लोकांनी आपले विचार स्पष्टपणे व निर्भयपणे कळवावे याहुन दुसरी कोणतीही इच्छा हिंदुस्थानच्या हितचिंतकांच्या मनात नसते. हिंदुस्थानावर राज्य करताना अशा विचारांचे ज्ञान होत नाही ही एक मोठी अडचण भासते. असे मौन का हे मला कळत नाही? इंग्रजी अंमलाच्या रहस्याचे लोकांना अजून यथार्थ ज्ञान झाले नाही.” “हिंदीसमाजात शिक्षणाची फार प्रगती झाली आहे. अज्ञाननिग्रह इंग्रज जनतेकडून हिंदीजनतेचे हक्क न समजले जाण्याचा संभव आहे.”

“येथे दोन गोष्टींचे प्रस्थ आहे. १. हिंदुस्थानाच्या कारभारातील प्रचलित प्रश्नांकडे इंग्रज जनतेचे सर्व साधारण दुर्लक्ष. २. इंग्रज वर्तमानपत्रांच्या अधिपतींचे त्याविषयी मुदलातच अज्ञान जॉनबुलचे अज्ञान एवढे अगाध आहे की हिंदुस्थानच्या कारभारातील प्रश्न निघावा व याच्या डोळ्यांत धूळ टाकून याला हवे त्याने फसवू नये असे व्हावयाचेच नाही. हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांस येथे खुली हवा खावयास मिळण्याचीच मारामार आहे. पार्लमेंटसभेत जेव्हा हे प्रश्न निघतात तेव्हा दोन्ही सभागृहे रिकामी पडतात.”
(१७.१०.६५ चे पत्र)

“आपली मते स्पष्टपणे प्रदर्शित करणाऱ्या उत्तम प्रकारे चालविलेल्या वृत्तपत्राची किंमत मुंबईच्या श्रीमंत पुढाऱ्यांना केव्हा कळणार!” त्यांचे म्हणणे असे होते की, “हिंदी लोकांनी विलायतची पत्रेही आपली करून ठेविली पाहिजेत.”

““धनिक लोकांनी पुष्कळ वर्गणी गोळा करून इंग्रजी पत्राशी-ज्यातील काही थोड्यांना क्लोनियल (वसाहतींचे हित पाहणारी) पत्रे असे म्हणतात त्यांच्याशी संबंध ठेविला पाहिजे. इंग्लंडमधील मोठ्या वाचकवर्गाचे लक्ष्य वेधून घेण्याचे कार्य आम्हास करावयाचे आहे. जो स्वतःवर विश्वासतो त्यास ईश्वर साहाय्य करतो’ या म्हणीत तथ्यांश पुष्कळ आहे.”
(१७.१२.६५ चे पत्र)

पुढे २.१.६६ च्या पत्रांत ज. जेकबसाहेबांनी वरील विषयाचे माहात्म्य पुन्हा एकवार गायिले आहे. “इंग्लंडमधील जनतेशी संभाषण करणाऱ्या व त्यांच्या मतास हिंदुस्थानच्या हिताचा मार्ग दाखविणाऱ्या अशा एका नियतकालिक पत्राची जरूर आहे. हिंदुस्थानातील नवकोटनारायण डोळे उघडून पाहतील तर ना!”

“तुमच्या संस्थानिकांनी नवकोटनारायणांनी इतर मूर्ख प्रकार सोडून देऊन जनतेच्या हिताकडे लक्ष दिले पाहिजे व प्रत्यक्ष पार्लमेंट सभेमध्ये आपले म्हणणे काय आहे ते ऐकवण्याची व्यवस्था करून घेतली पाहिजे. हा धिक! हा धिक!! सहस्रशः हा धिक!!! इंग्लंडमधील बहुजनसमाज हिंदुस्थानाविषयी मुळीच काळजी वाहत नाही!”

(२६.३.६६ चे पत्र)

पुन्हा ४.१०.३६ च्या पत्रांत हेच लिहिले आहे. “इंग्लंडमधील वर्तमानपत्रांचा उपयोग आत्मकार्यार्थ करून घेण्यासाठी त्यांना आपलीशी करण्यापासून फायदे आहेत. लग्ने, नाच, तमाशे इत्यादी चैनीच्या व इतर मूर्ख प्रकारात खर्च होणाऱ्या पैशांपैकी काही अंश इंग्लंडमधील संभावित पत्रांकडे लावून हिंदीविषयांप्रीत्यर्थ काही जागा त्यांच्याकडून नित्य राखून ठेवली पाहिजे.”

स्वराज्य

ज. जेकब यांच्या मनातून लोकांना स्वराज्याचे अधिकार यावे असे होते. ग्रामसंस्थेच्या पायावर म्युनिसिपालिटीच्या संस्था उत्पन्न करून त्यांच्यामार्फत स्वराज्याचा अधिकार हळूहळू दिला पाहिजे व त्याचे पर्यवसान सुशिक्षित हिंदी लोकांचा प्रवेश सर्व प्रांतांतील काउन्सिलात झाला पाहिजे.' हे मत ७.४.७६ च्या पत्रात जेकबसाहेबांनी दिले आहे. म्हणजे त्यासाली काउन्सिलांची हल्लीची सुधारलेली रचना त्यांच्या दिव्य दृष्टीस दिसत होती. तथापि पूर्णपणे अशिक्षित व अज्ञ अशा लोकांस ते निवडणुकीचा अधिकार देण्याच्या विरुद्ध होते. कारण ते म्हणत असे लोक परप्रत्ययनेयबुद्धी असतात. (२३.४.८०)

नेटिव्ह शिपाई

हिंदुस्थानांत एक पोलिसांत मोठे अधिकारी होते. नेटिव्ह सैन्य भ्याड आहे निरुपयोगी आहे असे उद्गार त्यांनी काढिले ते जेकबसाहेब यांना खपले नाही. त्यांना फार राग आला. ते म्हणाले, “नेटिव्ह सैन्याची यांनी बेअब्रू केली आहे. सोल्जरांच्याने जे झाले नाही ते करून नेटिव्ह सैन्याने माझा जीव वाचविला आहे. अनेक प्रसंगी नेटिव्ह सैन्याने इतके शौर्य दाखविले आहे की तितके किंवा त्याहून अधिक शौर्य करून दाखवणं दुरापस्त आहे.”

(१७.५.७८ चे पत्र)

प्रेस ॲक्ट

लॉर्ड लिटन यांचा प्रेस ॲक्ट पास झाला तेव्हा यांच्या विनंतीवरून ज्या लेखांवरून अथवा ज्यासारख्या काही लेखांवरून हा कायदा हिंदुस्थान सरकाराने केला त्यांचे नमुने रावसाहेबांनी त्यांना वाचावयास पाठावले व ज. जेकब यांनी ते वाचले त्यावेळेस त्यांना फार वाईट वाटले व आपण हिंदुस्थानात इतके श्रम हिंदी लोकांच्या कल्याणाकरिता घेतले त्यांचे सर्व बक्षिस हे अविचारी लेख असे समजावयाचे की काय? हिंदुस्थानाकरिता जेवढे श्रम घेतले तेवढ्यांच्या अर्धे श्रम जर इंग्लंडमध्ये राहून घरच्या लोकांच्या कल्याणाकरिता घेतले असते तर काय झाले असते! इत्यादी निराशेचे उद्गार त्यांनी काढले.

नवे कर व कायदे

नवे कर बसविणारे कायदे घडविण्यास काउन्सिलच्या ऐरणीवर ठेवण्यात आले की क्वचित प्रसंगी रावसाहेबांना जसा हाही स्नायुविकार होऊन त्यांचा चित्तक्षोभ होत असे. तेथे जेकब साहेबांचा मतभेद होई. ते म्हणत - नव्या करांचा मुंबईकर लोक द्वेष करतात ते मला पसंत नाही. इंग्रज सरकाराने जिकडे तिकडे शांतता केली त्यामुळे पेढीवाले व व्यापारी लोक यांचा विशेष फायदा झाला तर त्यांनीसुद्धा कराचे ओझे काही उचलू नये हे कसे होईल. आजपर्यंत त्यांनी फारसे दिले नाही.

अमुक कायदा केल्यापासून सार्वजनिक हित होणार नाही. एवढ्याच एका सार्वजनिक कारणास्तव तुम्हाला कोणत्याही होऊ घातलेल्या कायद्यास विरोध प्रामाणिकपणे करता येईल. व जेव्हा जेव्हा

तसा विरोध कराल तेव्हा तेव्हा तो काही तत्वाला धरूनच झाला पाहिजे. तो वृथाभिमानमूलक अथवा स्वेच्छा मूलक केलेला कामाचा नाही.

“मला वाटते सरकार जो कायदा करू जाते त्याच्याकडे तुम्ही अनुकूल दृष्टीने पहातच नाही. काही कायदे करण्याचे प्रयोजन पडते ते तशी स्थिती उत्पन्न होते म्हणून असे तुम्ही मनात आणीत नाही. परंतु कोणत्याही होऊ घातलेल्या कायद्याचे जे काही दुष्परिणाम होतील असे वाटते ते नेमस्तपणे दाखवून दिल्यास कायदे करण्याची ज्यांच्या हातात सत्ता आहे त्यांना मदतच होते.”

(२५.७.७९ चे पत्र)

रावसाहेब कॉन्टेजस डिसिझ अँक्टचे (संयोगजन्य रोगप्रतिबंधक कायद्याचे) विरुद्ध होते. जेकब साहेब तर्फेचे होते. “मी गेल्या खेपेला तुम्हाला एक लहानसे पुस्तक पाठवून दिले होते. ते तुम्ही वाचावे व तुमचे मत जे संयोगजन्य रोगप्रतिबंधक कायद्याचे इतके अगदी विरुद्ध आहे त्यात काही बदल झाला असेल तर लिहून कळवा. मनुष्यजातीच्या दुर्वर्तनाशी झगडताना आपल्याला कधी कधी एकाहून जास्ती उपाय दिसतात. दोन्हीही थोडेथोडे अपायकारकच असतात. म्हणून त्यातला जो कमी अपायकारक असेल त्याचाच अंगीकार सुज्ञ मनुष्य करीत असतो.”

यानंतर गुरुशिष्यसंवाद पुढे चालावा अशी परमेश्वराची इच्छा नव्हती. १८८० साली जेकब साहेबांची प्रकृती फार हैराण झाली होती. ती कळविताना ते म्हणाले “माझा भाचा मि. इ. कॅन्डी काठेवाडात परत जाताना तुम्हास भेटलाच असेल. त्यावेळेस माझ्या प्रकृतीची किती दुर्दशा झाली आहे तिचे वर्णन त्याने तुमच्याजवळ केलेच असेल. उद्या माझ्या वयाला ७५ वर्षे पुरी होऊन शहातरावे वर्ष लागेल. जेथे दुष्टांचा त्रास पोचत नाही व श्रांत झालेल्या आत्म्यास विश्रान्ती मिळते तेथे गेल्याशिवाय माझ्या कष्टांची निवृत्ती व्हावयाची नाही. २३.४.८० चे पत्र.

हे पत्र शेवटचेच होते. व ते मिस जड हिने पाठविले होते. रावसाहेबांनी मिस जड हिला लिहिले- “माझे मित्र हे माझ्या मनाचे स्थिर मार्गदर्शक आहेत व मध्ये जरी समुद्र व भूमिखंडे आहेत तरी आम्ही जवळ-जवळ आहोत असेच मला वाटते. तुमचे पत्र हे या गोष्टीचा शेवटचा पुरावा आहे. शिवाय, माझ्या मित्राचे हे शेवटचे पत्र म्हणजे अवर्णनीय व अमूल्य वस्तू माझ्या या हल्लीच्या स्थितीत आहे असे समजतो.”

येथे एक ज. जेकब यांच्या आवडत्या पक्षाची त्यांच्या दत्तक मुलगीने लिहिलेली गोष्ट मनोरंजक म्हणून दिली आहे- तुम्हाला लिहिलेले पत्र काकांनी आताच पुरे करून आपल्या आवडत्या लहान पाखरास पिंजऱ्यातून बाहेर मोकळे सोडून दिले आहे. ते आता उडत उडत त्यांच्या खांद्यावर बसत आहे. त्यांच्या मस्तकावरील रौप्यवर्ण झुलपाचे केश उपटून आपल्या घट्ट्याला (ते कोठे बांधावयाचे ठरविले आहे कोणास ठाऊक!) उबारा आणण्याकरिता त्यात नेऊन ठेवण्याचा त्याचा बेत दिसतो. अहाहा! हा लघुप्राणी किती माणसाळलेला आहे म्हणून सांगू! त्याला आपली भीती म्हणून काहीच उरली नाही. काकांच्या कागदांवर चालते. त्याचे पेन पिंजून टाकते! व खुद्द काकांस चिलटाप्रमाणे दंश करावयास सोडीत नाही!

(२४.४.८० चे मिस जड जेकब यांचे पत्र)

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ७४९

याच्यापुढे ज. जेकब दुसरे पत्र लिहिण्याच्या स्थितीत नव्हते. त्यांचा आजार जानेवारी १.५.१८८१ रोजी वाढू लागला व त्यांना बरेपणा अनेक उपायांनी वाटू शकला नाही. सेवेला त्यांची मानलेली मुलगी होतीच व शिवाय एक नातेवाईक डॉक्टर होता. २७ जानेवारीच्या रात्री औषधपाणी देऊन आरामखुर्चीवर त्यांना निजवल्यावर त्यांना झोप लागली ती अगदी शांत होती. एखाद-दुसरा उसासाही टाकावा लागला नाही. या गाढ निद्रेतून ते पुन्हा जागे झाले नाहीत. त्यांच्याच शब्दांत म्हणावयाचे म्हणजे ज्या प्रदेशात दमलेले भागलेले आत्मे विश्रांती घेतात- कारण त्या ठिकाणी त्यांना दुष्ट लोक उपद्रव देऊ शकत नाही त्या प्रदेशात ते गेले.

रावसाहेबांनी टाइम्समध्ये वरील दुःखकारक बातमी तारेने आलेली वाचली तेव्हा ते म्हणाले:- युरोपीयन मित्रांत माझा उत्तम मित्र नाहीसा झाला.

रावसाहेबांनी मिस जड हिला पत्र लिहिले ते- “पाश्चात्य देशातून आमच्या देशांत आलेल्या साधुश्रेष्ठांपैकी एक माझे मित्र-जनरल जेकब- यांची निधनवार्ता कळविणारी तार वाचून फार दुःख झाले. परमेश्वराची इच्छा! तुमचे काका म्हणत या जगाच्या पाशातून विमोचन होते ते परमेश्वराच्या इच्छेने होते.”

यांनी आपल्या मृत्युपत्रात १०० रुपये रावसाहेबांना देण्याचे लिहून ठेविले होते. ते ट्रष्टींनी पोहचते केले. रावसाहेब ही देणगी फार चाहत असत.

वे. पांडुरंगोपाध्याय गुर्जर

यांना रावसाहेब गुरू असे मानीत. हे प्रथम मुंबईस आले ते रावसाहेबांच्या विनंतीवरून आले. त्यांच्याजवळ रावसाहेबांना योगाचा अभ्यास करावयाचा होता. हे धर्मशास्त्रात व ज्योतिषशास्त्रात प्रवीण होते. मुंबईस असता रावसाहेबांच्या घरी श्रावणीसारख्या धर्मकृत्यांत आचार्यपणा यांच्याकडेच असे. गणपत कृष्णार्जींच्या छापखान्यात रावसाहेबांनी यांना शास्त्री म्हणून लाविले होते. वार्धक्यामुळे यांना मुंबई सोडावी लागली. तरी कोकणात गेल्यावर त्यांचा विसर रावसाहेबांना केव्हाही पडला नाही. आपण स्वतः लिहिण्यास अशक्त आहात पण कोणी जवळ असल्यास त्याकडून दोन ओळी लिहाव्या. “मला काउन्सिलमध्ये घातले आहे. अशा वेळेस आपण येथे नाही ही उणीव भासत आहे.”

(१२.८.१८७७ चे पत्र)

यांच्या वार्धक्याबरोबर यांच्याविषयीची रावसाहेबांची पूज्यबुद्धी वाढतच गेली. “इतका पक्व दशेला आलेला ब्राह्मण अलिकडे पाहण्यात नाही.”

(वासुकाका आठल्ये यांना पत्र)

यांच्या कुटुंबांतील सर्व पुरुष विद्वान होते. म्हणून रावसाहेब त्यांना फार मान देत. “कोठेही असलो तरी आपल्या सन्निधच आहे. माझ्या हातून काही चाकरी व्हावी असा कै. पांडुरंगोपाध्याय यांचा माझा संबंध होता तदनु रूप मला आज्ञा होईल अशी आशा आहे.”

(गोपाळ पाध्ये यांना पत्र)

गोपाळ पाध्ये हेही विद्वान होते. ते रावसाहेबांना गुरुतुल्य वाटत. पांडुरंगोपाध्याय यांचे चिरंजीव कृष्णपाध्ये यांना रावसाहेब गुरुपुत्र म्हणून मान देत. “कृष्ण पाध्ये बिन पांडुरंग पाध्ये हे आमचे गुरुपुत्र आहेत.” (वा. आठल्ये यांना पत्र) यांना संस्कृताचा अभ्यास करण्याकरता सांगलीस रावसाहेबांनी ठेवले होते.

गुर्जर यांच्या एकंदर कुटुंबाविषयी रावसाहेबांच्या मनात आदर होता असे दिसते. कारण बाबू पाध्ये कोतापूरकर यांच्या मोठ्या मुलाच्या निधनाबद्दल समाचार घेण्यास भिलवलीला रावसाहेब जाऊन आले.

गुरूजींचे स्वर्जित धन सरकारी नोटांत संचित होते त्या गहाळ झाल्या होत्या. त्यामुळे काही दिवस कुटुंबाच्या पोषणाची केलेली व्यवस्था बिघडली त्या नोटांबद्दल वारसाचे सर्टिफिकेट मिळवून त्या ऐवजी दुसऱ्या मिळेपर्यंत सर्व संस्कार रावसाहेबांनी केले. नोटा हाती पडल्यावर ३.२.१८८५ रोजी नामदार गिब्स यांना पत्र लिहून, ‘माझ्या गुरूच्या कुटुंबाच्या अन्नवस्त्राची सोय लुप्तप्राय झालेली पुन्हा प्राप्त झाली.’ म्हणून आनंद प्रदर्शित केला.

○

संदर्भ टिपा -

१. १८६९ साली हे कोल्हापूरचे पोलिटिकल एजन्ट होते व दक्षिण महाराष्ट्राचे कमीशनर होते.
२. जेकब साहेब यांचे हाती कारकुनाची नेमणूक करण्याचा अधिकार आल्यापासून म्हणजे १८३९ पासून सुशिक्षित असल्याशिवाय आपल्या हाताखाली घेण्यास कोणाचीही निवड केली नाही अशी त्यांची ख्याती होती. (३.३.६१ चे पत्र)
३. व्हिजिटर असताना मी रायगडास जाऊन आलो असे रावसाहेबानी यांना अगोदर कळविले होते.
४. आता हा उत्कृष्ट ग्रंथसंग्रह या दिवाणखान्यात दृष्टीस पडत नाही म्हणून रावसाहेबांच्या शाबुद्दीन नामक मित्राने २०.५.६० च्या पत्रात अश्रू गाळले आहेत.
५. ज. जेकब यांची पत्रोपत्री भेट झाली तर शेवटपर्यंत रावसाहेबांना परमानंद होत असे. सोबतचे पत्र माझे मित्र जनरल जेकब यांचे आहे. ते वाचताना मला फार सुख झाले, मला स्वतंत्र वातावरणात काहीवेळ त्याने नेऊन ठेवले. (मि. कॅन्डी यांना २३.११.८० चे पत्र)

○○○

रावसाहेबांचे मित्र

। कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ।
॥ अप्रोक्तं प्रियं कुर्यात् तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥ १॥

(सुभाषित)

स्नेहशीलपणा हा गुण रावसाहेबांच्या अंगी विशेष होता त्यामुळे हे जेथे जात तेथे नवे नवे स्नेही प्राप्त होत असत. पण जुन्यांचा विसर न पडल्यामुळे स्नेह्यांच्या संख्येत भरच पडत जाई. त्यांचे जसे हिंदी स्नेही होते तसे इंग्रजही होते व जितक्या जिवाळ्याचे हिंदी स्नेही होते तितक्याच जिवाळ्याचे इंग्रज स्नेही होते.

डॉ. हार्कनेस, सर बार्टल फ्रियर, न्या. गिब्स, क. जेकब यांची नोंद त्यांनी आपले स्नेही म्हणून १८५९ साली एका अगदी खासगी वहीत करून ठेवली आहे. श्रोत्रियाचा अश्रोत्रिय सखा असू शकत नाही, शूराचा क्लीब असू शकत नाही. तुल्यत्व गुण स्नेहाची उपज व्हावयास लागतो. काही गावातील समवयस्क खेळगडी म्हणून, काही एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये शिकत असता सहविद्यार्थी म्हणून, काही विद्वान म्हणून, काही पौरुषसंपन्न म्हणून, काही समान धंद्यातले म्हणून, काही म्युनिसिपालिटीत व काही कायदे काउन्सिलात व इतर लोकहितकारी संस्थांत कामे करीत असता लोकहितेच्छू सहकारी म्हणून तुल्यगुण मित्र झाले होते.

कार्यप्रसंग आला तरच स्नेह जडू द्यावयाचा असा रावसाहेबांचा स्वभाव नव्हता, स्नेहास लायक मनुष्य आढळला तर आपण होऊन त्याची ओळख करून घेत असत. “डॉक्टर नारायण दार्जीबरोबर रॉय उमेदसिंग यांना भेटण्यास गेलो. हे होळकर यांचे माजी दिवाण फार बुद्धिमान व बहुश्रुत दिसतात.”

(२८.११.६३ रो.)

“बाबू सर प्रतापचंद्र रॉय यांचे लेक्चर प्रार्थना समाजात झाले. मी गेलो होतो. उत्तम भाषण. डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांबरोबर बाबू प्रतापचंद्र रॉय यांना भेटलो.”

(१७.१.१८७८ रो.)

मित्रावरून मनुष्याच्या स्वभावाची परीक्षा होते. म्हणून या ग्रंथास हे प्रकरण जोडून रावसाहेबांच्या मित्रांविषयी त्यांच्या संग्रहात असलेली माहिती दिली आहे.

सर बार्टल- फ्रियर मुंबईचे गव्हर्नर

यांचे व रावसाहेबांचे खाजगी नाते प्रेमळ स्नेही म्हणून होते. सर फ्रियर सिंधमध्ये कमीशनर असताना उभयतांचा स्नेह जडला होता. पुढे रावसाहेब मुंबईस आले व काही दिवस नोकरी करू लागले. तेव्हा सर फ्रियर गव्हर्नर होऊन आले. रावसाहेबांना पुस्तकाचा मोठा नाद आहे व त्यांचा संग्रह फार विविध व उपयोगी आहे हे गव्हर्नर साहेबांना कळून आल्यावरून त्यांची खाजगी लायब्ररी सजविण्याचे काम त्यांनी रावसाहेबांवर सोपविले होते. “सर बार्टल फ्रियर यांना सकाळी बंगल्यावर भेटलो, त्यांनी माझ्या कौटुंबिक स्थितीची चौकशी केली व हिंदुस्थानविषयक पुस्तके त्यांच्याकरता विकत घ्यावयास विनंती केली.”

(१८.९.६२ रो. उ.)

त्यांचे सरदारांशी वर्तन सहानुभूतीपर होते. त्यांना राज्यात सुधारणा करण्यास उत्तम उपदेश करीत. १८६६ च्या पुणे येथील दरबारात तर यांनी मुद्दाम मराठीत भाषण केले. सर्वांशी यांचे वर्तन फार सभ्य असे. हिंदी विद्वानांचे हे चहाते होते. मॅट्रिक्युलेशन पास झालेल्यास सरकारी नोकरी द्यावी. बी. ए. झालेल्यास मामलेदारी द्यावी इ. नियम यांनीच केले. केरो लक्ष्मण छत्रे यांना प्रोफेसर यांनीच नेमले व म. गो. रानडे यांना अक्कलकोटला कारभारी यांनीच नेमिले. एड्रिक्वटिव्ह इंजिनीयरची जागा एका हिंदी गृहस्थास दिली व विनायकराव वासुदेव यांना शेरीफ नेमिले. यांच्या पत्नी स्त्रीशिक्षणास फार साहाय्य करीत. स्ट्रुअन्टस लिटररी सोसायटीने त्याबद्दल त्यांना मानपत्र दिले होते. मुंबईच्या लोकांनी सभा भरवून यांचे स्मारक केले आहे.

नामदार जेम्स गिब्स

हे १८४६ साली सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा देऊन हिंदुस्थानात आले. प्रथमतः असिस्टंट जज, मग सेशन्स जज व नंतर सिंधमध्ये सर बार्टल फ्रियर हे कमीशनर असता ज्युडिशल असिस्टंट झाले. तेव्हा रावसाहेब कमीशनरच्या खाजगीत कारकुनाच्या जागेवर असता त्यांचा व मि. गिब्स यांचा स्नेह झाला तो आमरणांत होता.

१८५७ मध्ये शांतता स्थापण्यास मि. गिब्स यांचा उपयोग झाला. तथे असता यांनी दोन उत्तम कामागिऱ्या केल्या. पोलिसांच्या छळाची व वठ व बिगार यांची चक्क बंदी केली.

(१६.५.१८५७ चे अनंत चंद्रोबा यांचे पत्र)

हे रत्नागिरीस रेव्हिन्यू सर्व्हेचे सुपरिटेन्डेन्ट होते. नंतर प्राप्तीच्या कराचे मुंबईस कमीशनर होते. लोकांची मने न दुखविता यांनी ते काम उत्तम केले. रावसाहेब त्यांचे मदतनीस^१ होते. नंतर रजा घेऊन विलायतेस गेल्यावर ते बॅरिस्टर झाले. परत आल्यावर पुणे येथे जज व सरदारांचे एजंट झाले. तेव्हा ते फारच लोक प्रिय झाले. नंतर १८६६ मध्ये हायकोर्टाच्या न्यायासनावर बसले. तेथे १८७४ पर्यंत

त्यांनी काम केले. तेव्हा बॉरिस्टर, वकील व पक्षकार यांना त्यांनी संतुष्ट ठेवले. पुढे ते काउन्सिलर झाले. म्युनिसिपालिटीच्या कायद्यासारखे महत्त्वाचे कायदे यांच्या कारकीर्दीत झाले. तेव्हा यास सी. आय. ई. हा किताब मिळाला. मि. गिन्स फार विद्वान होते म्हणून मुंबई रॉयल एशिएटिक सोसायटीचे यांना दुय्यम अध्यक्ष निवडण्यात आले. नाण्यांची पुष्कळ दुर्मिळ माहिती देणारे यांनी निबंध लिहिले. यांना मुंबई युनिव्हर्सिटीचे व्हाईस चॅन्सेलर सरकारने नेमले होते. तेव्हा हे युनिव्हर्सिटीच्या कामात फार लक्ष घालीत असत. मुंबई सरकार पुण्यास असले तरी सभेला आदरेखून येत असत.

पुढे यांनी या जागेचा राजीनामा दिला त्या वेळेस यांना सर्व फेलोज मिळून मानपत्र दिले व फेलोज व इतर लोक यांनी बरीच रक्कम गोळा करून यांचे स्मारक म्हणून बी. एस. सी. च्या परीक्षेत यांच्या नावाने एक बक्षीस ठेवले. काही रक्कम विश्वविद्यालयाच्या पुस्तकसंग्रहाकडे लाविली.

पुढे यांची नेमणूक गव्हर्नर जनरल यांच्या काउन्सिलांत झाली. लॉर्ड रिपन यांना स्थानिक स्वराज्य व इलबर्ट बिल इ. कामात त्यांचे चांगले साहाय्य झाले. हे पेन्शन घेऊन विलायतेस १८८५ साली गेले. तेव्हा रावसाहेब व सर जमशेटजी यांनी त्यांना सार्वजनिक पानसुपारी २९.४.८५ रोजी केली. त्यावेळेस मुंबईतील बडेबडे हिंदी व इंग्रज लोक हजर होते. तिलसमे-इ-जमशिड (धीराचा साथीदार-सौख्य) हे नाटक मि. राणिना यांनी बसविले होते. त्याचा खेळ एका नाटक कंपनीकडून करून दाखविण्यात आला.

मि. गिन्स हे १८८६ मध्ये ख्रिस्त लोकवासी झाले; परंतु आपला काळ जवळ आला हे त्यांना समजताच त्यांनी आपले मित्र मि. हॅशम यांना हिंदी लोकांना एक निरोप कळविण्याची विनंती केली. ते म्हणाले, “माझ्या हिंदी मित्रांना माझे शेवटचे सलाम सांगा व त्यांना कळवा की, माझ्या दत्तक देशावर माझे प्रेम इतके होते की, शेवटपर्यंत मला त्याच्याच आठवणी होत आहेत. हा उदात्त भावना उत्पन्न करणारा निरोप मि. हॅशम यांनी रावसाहेबांकडे पाठवून सर्व मित्रांना कळविण्याची विनंती केली.”

डॉक्टर भाऊ दाजी लाड

डॉक्टर भाऊ दाजी लाड यांचा (जे लोकांत भाऊ दाजी या नावाने व रावसाहेबांच्या मित्रमंडळांत नुसत्या भाऊ या नावाने प्रसिद्ध होते त्यांचा) जन्म १८२४ च्या सुमारास सावंतवाडीनजीक मांजरे म्हणून गाव आहे, तेथे एका वैभवरहित कुलात झाला. तथापि तीस वर्षांत ते आपल्या बुद्धिवैभवाने फार प्रसिद्धीस आले. १८५४ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या एका अंकात मुंबई टाइम्सने असे म्हटले आहे की एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनची स्थापना झाल्यापासून त्या संस्थेने फक्त तीनच पुरुष निर्माण केले. १. नारायण दिनानाथजी, २. नवरोजी फरदुनजी व ३. डॉक्टर भाऊ दाजी.

एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट मध्ये शिकत असताना त्यांना मोठाल्या शिष्यवृत्त्या मिळाल्या व एक सुवर्ण पदक मिळाले. अभ्यासक्रम पुरा होताच त्यांना रसायनशास्त्र व तत्त्वज्ञान शिकविणाऱ्या प्रोफेसराची जागा मिळाली. काही रजपूत लोकांत कन्या झाल्यास पुढे तिच्यावर येणाऱ्या आपत्ती टाळण्याकरता बालपणीच तिचा वध करण्याची रूढी होती. तीवर भाऊंनी उत्तम निबंध इंग्रजीत व

गुजरातीत लिहिला. त्याबद्दल त्यांना एक मोठे बक्षिस मिळाले होते. पुढे १८४५ मध्ये ते ग्रँट मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकीचा अभ्यास करण्यास गेले. तेथेही त्यांचे तेज सर्वांना दिसून आले. हिंदू लोकांना शरीरशास्त्र शिकताना हाडाचा सापळा तपासणे, कापा-कापी करणे वगैरे गोष्टींची नावड असे. ती यांनी दूर केली. त्यावेळेस डॉक्टर विद्येवर हिंदी लोकांचा फार भरवसा नव्हता, म्हणून विद्यार्थ्यांची जीवनयात्रा कॉलेजातील अभ्यास झाल्यावर कठीण पडू नये व नवे नवे विद्यार्थी कॉलेजमध्ये येण्यास मिळावे म्हणून शेवटली परीक्षा पास होताच त्यास देण्याकरता असिस्टंट सर्जनच्या जागा सरकारने तयार ठेवल्या होत्या. त्यातील १८५१ मध्ये एक भाऊ दाजींना मिळाली. परंतु भाऊंचा आत्मविश्वास मोठा होता. ती जागा त्यांनी लवकरच सोडली व स्वतंत्रपणे धंदा करू लागले. त्यात त्यांची इतकी भरभराट झाली की येथे आलेल्या नामांकित युरोपियन डॉक्टरांची दहा वर्षांतही तितकी सहसा होत नाही. डोळ्यांचे रोग व काही स्त्रियांचे रोग शस्त्रप्रयोगाने नाहीसे करण्यात त्यांचा हातखंडा असे. त्यांना गरीबांचा विसर पडला नाही, त्यांच्याकरता एक धर्मार्थ दवाखाना त्यांनी काढला होता. त्यात १०,००० रोग्यांना एका वर्षात औषधे मिळाली. काही दिवसांनी यांना साहाय्य करण्यास यांचे बंधू नारायण दाजी परीक्षा पास होऊन आले. हे दोघे म्हणजे आमच्यातील अश्विनी कुमारच होते.

सार्वजनिक कल्याणाचे काम निघाले व त्यात भाऊ नाहीत असे होत नसे. स्टूडंटस् लिटररी सोसायटीमध्ये यांचे अंग होते. स्त्रीशिक्षणाची यांना फारच हौस होती. लोहार चाळीत आपल्या खर्चाने एक मुलींची शाळा यांनी चालविली होती. मुंबई रिफार्म असोसिएशनचे हे सेक्रेटरी होते, त्यांनी लिहिलेल्या अर्जाची भाषा पोक्त व समर्याद असे. १८५२ मध्ये शिक्षण खात्याच्या बोर्डचे त्यांना सभासद सरकारने नेमिले. रॉयल एशिएटिक सोसायटीचे मुंबई शाखेचे हे सभासद होते व पुढे जिआग्रॉफिकल सोसायटीचे हे सेक्रेटरी होते.

रावसाहेब एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये आल्यापासून डॉक्टर साहेबांचा व त्यांचा स्नेह जमला होता. इन्स्टिट्यूटमधील विद्यार्थ्यांना भाऊ औषध फुकट देत असत व हे रावसाहेबांचे कुटुंबवैद्य होते. पुढे-पुढे यांचा पुष्कळच घरोबा जमला, रावसाहेब ठाणे जिल्ह्यात व्हिजिटर असता फिरतीवर गेले होते. घरी त्यांचे कुटूंब, बहीण व नोकर होते. त्या जिल्ह्यांत पुष्करणी नावाचे एक तीर्थ आहे तेथे जाताना डॉ. भाऊ रावसाहेबांच्या बिऱ्हाडी उतरले होते. त्यावेळेस त्यांना त्यांची इच्छा नसता घरच्या मंडळीने मेजवानी दिली, बरोबर माधवराव बर्वे होते.

डॉ. भाऊ कसला तरी शोध लावण्यात सतत गुंतलेले असत. त्या कामात रावसाहेब साह्य करित असत. भुजेस रावसाहेब असता तेथील कामगिरी डॉक्टर साहेबांनी रावसाहेबांकडे सोपविली होती:- “मला गुग्गुळाच्या झाडाचे रोप पाहिजे, गुग्गुळाची ताजी खांदी फळे व फुले यासुद्धा मिळेल तर पाठवा, नाही तर जेकबसाहेबांचा चित्तारी जुमा तेथे असेल तर त्याकडून या वृक्षाच्या सपुष्प व सफल खांदचे यथार्थ चित्र काढून पाठवा. झाड कोठे उत्पन्न होते, ज्या जमिनीत उत्पन्न होते तिचे वर्णन व गुग्गुळ कसा तयार करतात त्याचा उपयोग लोक कसा करतात इत्यादी माहिती पाठवा.”

“एक तऱ्हेचा बीटल नावाचा कीटक आहे. तो गोमयाचे गोळे करून आत अंडी घालतो. अंड्याचे कवच फोडून प्राणी निपजला की तो गोमयाचे गोळे आतून कोरून खातो. तेणेकरून ते गोळे

अगदी पोकळ होतात. मग तो आतून निघून बाहेर जातो.” याविषयी शोध त्यांनी चालवला होता. भाऊकरता कुलाबा जिल्ह्यातील एका तलाठ्याकडून रावसाहेबांनी पत्राने काही माहिती मागविली होती. त्याचे उत्तर आले ते “तीन फांद्या ताड मिळत नाही. अलीबागोस येका माडास फांदी फुटली होती. ती मालकाने तोडिली. त्याची खून आहे. तीन फांद्यांच्या पोफळीचा नकाशा पाठवला आहे.”

१८५८ च्या डिसेंबर महिन्यात वनस्पती वाटिका, विविध प्राणिसंग्रह, व वस्तूसंग्रह^२ महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्या नावे स्थापन करण्याकरता मुंबईत डॉ. भाऊंनी मोठी सभा भरविली होती. तीत त्यांनी मोठ्या श्रमाने तयार केलेले असे उपयुक्त भाषण केले. इतर वक्त्यांची त्यांना दुजोरा देणारी भाषणे झाली, त्यात दादाभाईचे सर्वोत्तम होते. डॉक्टर वुईलसन यांचे अगदी प्रस्तावोचित होते. विनायकराव जगन्नाथ शंकरशेट, मंगळदास नथुभाई व वरजीवनदास इ. बडी मंडळी हजर होती.

(१८.१२.५८ चे वि. भागवत यांचे पत्र)

माधव वासुदेव बर्वे १८५८ साली रत्नागिरीस व्हिजिटर असता डॉ. भाऊकरता रत्नागिरी येथील प्रसिद्ध पर्वत मिया यावर उगवणाऱ्या दिव्य औषधींचे नमुने मिळविण्याकरता रावसाहेबांनी एक मनुष्य पाठविला होता. तेव्हा त्या भागातील श्री करुणेश्वराच्या देवळात काही कोरीव लेख आहेत. त्यांची प्रत बर्वे यांनी भाऊंकडे पाठविली होती. १८५९ साली डॉ. भाऊ व रावसाहेब यांनी खंडाळयास जाऊन वनस्पतींचा शोध करण्याचा निश्चय केला होता. तेथे जाण्यास त्यांना त्यांचे मित्र वासुदेव बापूजी कानिटकर प्रसिद्ध इंजिनियर, यांनी निमंत्रण दिले होते. सर्व देशभर जाहिराती प्रसिद्ध करून कविकुलगुरू कालिदास व त्याचा आश्रयदाता विक्रमादित्य राजा यांविषयी भरवशालायक वृत्तांत जो सांगेल त्या शोधकास सुंदर बक्षीस देण्याचे १८६० साली भाऊंनी^३ योजिले होते. त्याच प्रमाणे वराह मिहिराच्या जन्मभूमीचा व काळाचा व त्यांनी लिहिलेल्या रमणिकसिद्धांत वगैरे ग्रंथांचा शोध करावयाचा होता.

१८६३ साली भाऊ दाजी आपले काही शोधक स्नेही घेऊन हिंदुस्थानभर प्रवास करण्यास गेले होते. त्यावेळी आपल्या मंडळीचे त्यांनी दोन विभाग केले होते. एका विभागात वेदशास्त्र संपन्न पांडुरंगोपाध्याय गुर्जर व एक जैनाचार्य असे दोघेजण मिळून २६.२.६३ रोजी मुंबईहून निघून कराची हैद्राबाद मार्गे जसलूमीर येथे जैन पुस्तकालयातील संस्कृत ग्रंथांपैकी काव्य, इतिहास, ज्योतिष व वैद्यक यासंबंधी जे ग्रंथ असतील ते पाहून त्यांच्या प्रती काढून घेण्याकरिता गेले होते. छंदोनुशासन, काव्यप्रकाशटीका, मागधी कोश, तत्त्वार्थप्रकाश वगैरे ग्रंथांच्या प्रती काढण्यात त्यांचा बराच काळ गेला. त्यांना कोठेही अडचण पडू नये व प्रवास सुखकर व्हावा म्हणून ठिकाठकाणच्या युरोपियन व हिंदी अधिकाऱ्यांना रावसाहेबांनी शिफारसपत्रे दिली होती. भाऊ निघाले ते प्रथम मद्रासेस गेले. तेथे गव्हर्नर साहेब यांची भेट घेऊन पदार्थ संग्रहालयात जाऊन आले. तेथे असता इंग्रज व हिंदी प्रमुख गृहस्थांच्या भेटी झाल्या. तेथून कलकत्यास गेल्यावर एशिअॅटिक सोसायटीपुढे भाऊंनी एक निबंध वाचला. तसेच बेथून सोसायटीपुढे एक भाषण करून स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारार्थ पुष्कळ श्रम घेतले पाहिजेत अशी बाबूलोकांना विनंती केली. नंतर राणीगंज येथील कोळशाच्या खाणी पाहवयास गेले. व तेथून बर्दवानचे महाराजे यांच्या भेटीला गेले. त्यावेळी त्यांच्या भव्य व सुशोभित राजवाड्यांतील

सर्व हिंदुस्थानात उत्तम व नीटनेटके असलेले सामान पाहिले. प्राणशाला व वृक्षवाटिका पाहून भाऊंचे मन प्रसन्न झाले. नंतर कलकत्यास गेल्यावर वनौषधी, वृक्ष व लता यांची बाग पाहून पाटली पुत्र नगरास गेले, ते प्रयागाहून श्री क्षेत्र काशी येथे दाखल झाले.

(१५.२.६३ चे भाऊंचे पत्र)

यांचा प्रवास २-३ वर्षे चालला होता. परत येताना आपल्याबरोबर ते असंख्य दुर्मिळ व अपूर्व वस्तूंचा संग्रह घेऊन आले. (१२.५.६६ चे रामभाऊ उदास यांना पत्र) त्यात सुंदर चित्रे, शिल्पकाराचे कौशल्य दाखविणारे पुतळे, नानाविध शस्त्रे, चमत्कारिक यंत्रे, दर्शनीय शिलालेख इ. मनोवेधक वस्तू होत्या. वर सांगितलेल्या प्रांतांशिवाय ते जगन्नाथापासून दक्षिण हैद्राबादेपर्यंतही जाऊन आले. वाटेत या देशांत आर्यांची वस्ती होण्यापूर्वीपासून येथे रानावनात राहणाऱ्या ज्या बहुविध मूळ जाती आहेत त्यांच्या भाषांतील शब्दांचे भांडार गोळा करून त्यांनी आणले.

मुंबईस निघालेल्या पुनर्विवाहोत्तेजक सभेचे हे एक सभासद होते. प्रसिद्ध यदुनाथ महाराजांच्या खटल्यात महाराजांच्या विरुद्ध यांनी साक्ष दिली होती.

डॉक्टर साहेबांची कीर्ती विलायतेस अगोदरच गेली होती. लंडन येथे वैद्यक विषयावरील प्रसिद्ध होणाऱ्या लॅन्सेट नामक पुस्तकात यांचे त्रोटक चारित्र १८५५ सालीच प्रसिद्ध झाले होते. यांच्या मनात विलायतेस जायचे फार होते पण ते मजेकरिता नव्हे. त्यांनी १८६० मध्ये रावसाहेबांना पत्र लिहिले ते. “सामाजिक व धार्मिक क्रांती घडून येईल अशी काही तजवीज करण्याकरिता विलायतेस जाण्याचा विचार माझे मनात येऊन दिवसानुदिवस तो बळावत चालला आहे व तो हेतू सिद्धीस जाईपर्यंत मी जगावे अशी रोज परमेश्वरापाशी मनात एकनिष्ठेने प्रार्थना करित असतो. जसजसा हा विचार माझ्या मनात घोळत राहतो तसतसा माझ्या देशबांधवांच्या अगाध अज्ञानाबद्दल मला अधिकाधिक खेद होऊ लागतो. एका व्यक्तीने अथवा एका मंडळीच्या हातून हे अज्ञान अंशतः सुद्धा नष्ट करता यावयाचे नाही असे कोणी म्हणेल तर मला ते खरे वाटत नाही.”

रावसाहेबांचे वडील नानासाहेब यांची व भाऊंची चांगली ओळख हाती. भाऊंकरिता आदरेखून कोकणच्या रानातील २० निरनिराळ्या वनस्पतींचे चीक निरनिराळ्या बाटल्यात घालून नानासाहेबांनी पाठवले होते. कुड्याची साल व काजऱ्याच्या बिया अशी माधवराव बर्व्यांकडून रावसाहेब भाऊंकरता मागवीत व रावसाहेब ठाणे जिल्ह्यात नोकरीसंबंधाने असत तेव्हा सातविणीच्या सालींची ओझी व सोनामुखीच्या पाल्याचे भारे व कुचल्याच्या बियांची पोती पाठवीत असत.

भाऊंचे प्रशंसार्ह काम सतत चालले असता त्यांच्या मित्रांच्या प्रेमास केव्हाच ऊत येऊन त्यांचा काहीतरी सन्मान करावा अशी त्यांच्या प्रेमळ मनात लालसा उत्पन्न झाली. आधी एक प्रास्ताविक सभा करून १४.६.६० रोजी सर अलेक्झँडर ग्रँड यांच्या नावाने एक विनंतीपत्रक मंडळीने काढले.

भाऊ दार्जीचे सन्मान कृत्य

“स्टुडन्टस् लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटीच्या कारभारीमंडळीने विचार केल्यावरून व मुंबईतील सर्व जातीतील कित्येक लोकांनी त्यांना मोठ्या उत्साहाने अनुमोदन दिल्यावरून असे

ठरविण्यात आले आहे की या सोसायटीची नंबर १ ची लोहार चाळीतील मुर्लींच्या शाळेचा खर्च डॉक्टर भाऊ दाजी यांनी आजदिवसपर्यंत उदार बुद्धीने चालविला आहे. तो त्यांच्यावरून काढावा आणि एक वर्गणीची यादी करून, फंड जमा करून सदरहू शाळेच्या खर्चाची कायम नेमणूक करावी आणि ती शाळा डॉक्टर भाऊ दाजी यांच्या नावे चालवावी.”

हा फंड जमा करण्यात रावसाहेबांनी पुष्कळ खटपट केली. त्यांना साहाय्य ही चांगले मिळाले. बैरामजी जीजीभाई, गोकुलदास तेजपाळ, लक्ष्मीदास खिमजी, मंगळदास नथुभाई, डोसाभाई फ्रामजी, केरोपंत छत्रे, रामकृष्णपंत भांडारकर (हे पुण्याची वर्गणी गोळा करीत होते), नारायणभाई दांडेकर, कृष्णशास्त्री तळेकर, नाना मोरोजी, माधवराव बर्वे इ. खटपट करीत होते.

१८६२ सालापर्यंत हा फंड १२ १/२ (साडेबारा) हजार रुपयांवर गेला होता. यात बहिरामजी जीजीभाई यांनी १००० दिले, मंचरजी पथकी यांनी उदारपणे मदत केली व स्नेह्यांकडून करवीन असे वचन दिले.

सद्गुणांचा अतिरेक म्हणजेच दुर्गुण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ उदारपणा हा गुण कळसाला पोहचला म्हणजे त्याला उधळेपणा म्हणतात. यांचा यांना संसार असून सार्वजनिक कल्याणाच्या नादात पैसा फार खर्च होई. शिवाय मुंबईत जो मध्ये एक शेअर बझारने हाहाकार उडविला त्यात भाऊंची सांपत्तिक स्थिती फार बिघडली. लाखो रुपयांचा त्यांचा व्यवहार होता. त्याप्रमाणे त्यांचे नुकसानही तसेच झाले. हे पाहून त्यांच्या असंख्य मित्रांना फार हळहळ वाटली. “भाऊंसारख्या उदार मनुष्यावर आपत्ती यावी! व कंजुष मनुष्याकडे संपत्ती वसावी! हे पाहून मनास फार खेद होतो.” (१८.५.६७ चे जेकबसाहेबांचे पत्र) म्हणून त्यांनी ब्रह्मस्वाचे निवारण करण्याकरता आपपसात स्नेहभावाने आपले सर्वस्व ट्रस्टच्या हवाली १८६५ साली केले होते, त्यात रावसाहेब हे एक ट्रस्टी होते. खुद्द रावसाहेबांचेही येणे पुष्कळ होते.

लाखो रुपयांचा व्यवहार भाऊंनी केला व तो त्यांच्या अंगास आला हे खरे आहे; परंतु त्यात पुरुषदोष नव्हता. दैवदोषच होता असे म्हणावयाला पुष्कळ जागा आहे. नामदार एच. एन. न्यूटन हायकोर्ट जज्ज रावसाहेबांचे व भाऊंचे स्नेही होते. त्यांच्या १०.५.७७ च्या पत्रातील उतारा वरच्या विधानाला आधार म्हणून दिला आहे. “माझे कैलासवासी मित्र भाऊ दाजी यांच्या कुटुंबाची स्थिती त्यांच्या मागे चांगली आहे की वाईट आहे ते कळवा. मनुष्याचा प्रामाणिकपणा पूर्णपणे कसास लावावयाचा प्रसंग एकदा मला आला होता. त्याप्रसंगी त्यांनी जे वर्तन केले त्या योगाने माझा त्यांच्या विषयांचा आदर तर फारच वाढला.” करसनदास माधवदास, मंगळदास सोभागचंद इ. मंडळींनी भाऊंच्या धनकोकडून त्यांना बेदावे पत्रे करून घेण्याकरता खूप खटपट केली. प्रेमचंद रायचंद यांनी सढळ खटपट केली.

यांनी महारोगावर औषध शोधून काढले होते त्यात सर्व मुख्य द्रव्ये देशीच होती. त्याचे शास्त्रीय तऱ्हेने प्रयोग करून पाहण्यास काही औषध रत्नागिरी येथे दिनशा पेटिट यांच्या मदतीने महारोगाकरता बांधले गेलेल्या इस्पितळात पाठवले होते. त्याचा गुण कसा काय आला याबद्दलची माहिती उपलब्ध नाही. परंतु भाऊंनी खुद्द जेकब साहेबांना १८६७ च्या एका पत्रात कळविले होते

की, माझ्या औषधाने हाताशी धरलेले सर्व महारोगी बरे होत चालले आहेत; परंतु या व्याधीने ग्रस्त झालेले जे लोक आहेत ते अगदी दरिद्री असल्यामुळे त्यांना औषध अगदी फुकट यावे लागते. एवढ्यावरून इतके दिसते की, तयार केलेल्या औषधाच्या अमोघत्वाविषयी त्यांना खात्री वाटत होती. त्यांच्या अंगी असले काही शोध लावण्याचे सामर्थ्य होते अशी लोकांचीही भावना होती. “डोके विलक्षण आहे. चातुर्याबद्दल त्यांची मोठी वाहवा करतो. त्यांनी आणखी काही अजब शोध लावले असले तर मला कळवा.”

(८.१.६७ जेकब साहेबांचे रावसाहेबांना पत्र)

नामदार न्यूटन यांना भाऊंनी आपल्या औषधांची नावे सांगितली होती व ती गुणकारक होती असा त्यांचा भरवसा दिसतो. त्यांनी खालील पत्र रावसाहेबांना लिहिले होते. “भाऊंनी काढलेले महारोगावर औषध कोणत्या औषधींचे केले आहे ते लोकांना सांगण्याची अजून हरकत आहे काय? मला त्यांनी ते गुप्तपणे सांगितले होते. मनुष्य जातीच्या हिताकरिता तरी आम्हाला ते सांगा असा येथील लोक मला फार आग्रह करित आहेत. परंतु ते कोणास सांगू नये अशी त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्यांची इच्छा असल्यास मला तसे करता येत नाही. या औषधाचा गुण आल्याची काही पत्रे रोग्यांच्या सहीची १८६८ सालच्या नेटिव ओपिनिअन मध्ये छापलेली आढळतात. काही पत्रे १८७१ व १८७२ साली आढळतात. त्यात काही इंग्रज गृहस्थांची आहेत. भाऊंनी रुग्णावस्थेतील फोटो व मागाहून बरे झालेले फोटो हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी ड्यूक ऑफ आर्गाइल यांच्याकडे पाठविले होते. त्याचे प्रशांसापूर्वक पत्र आले होते.

सततच्या कष्टाने भाऊंना १८७३ मध्ये अर्धागवायूचा झटका बसला व तेव्हापासून ते निरुपयोगी झाले.

यांच्याकडून व्यवस्थापत्र रावसाहेबांनी करविले होते. भाऊंच्या प्रामाणिकपणाबद्दल रावसाहेबांची पूर्ण खात्री झालेली होती असे त्यांच्या रोजनिशीतील एक उतारा दाखवितो. “एका पक्षकाराने येऊन सांगितले की आम्ही भाऊंच्या मार्फत हे काम चालविण्यास पुष्कळ पैसा खर्च केला! त्यावर मी सांगितले हे खोटे आहे. मला जितकी माहिती आहे त्यावरून असे मी सांगतो की तुमचा पैसा भाऊंच्या खिशात उतरला नाही.” (७.११.१८६३)

भाऊ दाजी हे दिसण्यात भव्य दिसत. बूट, ढिली इजार व दोन बंदांचा सैल अंगरखा व भले लांब रुंद चक्रीदार मुंबई तऱ्हेचे पागोटे वापरीत असत व त्या वेळेच्या शिष्ट व सभ्य जुन्या पद्धतीप्रमाणे उपरण्याऐवजी शाल दोन्ही खांद्यावरून पुढे पोटावर लोंबती टाकीत असत.

यांची विद्वत्ता जाणून सरकारने यांना युनिव्हर्सिटीत सिन्डीक नेमिले होते. पुढे यांना शेरिफच्या जागेचा मान मिळाला होता. मुंबई असोसिएशन काढण्यामध्ये यांचे अंग होते. १८५२ नंतर ही सभा निघाली तेव्हा अध्यक्षपद जगन्नाथ शंकरशेट यांच्याकडे होते व भाऊ हे चिटणीस होते.

औद्योगिक सुधारणेकडे यांचे लक्ष असे व सुताच्या गिरण्याच्या उभारणीत यांचा उद्योग कारणीभूत झाला होता.

“अर्धांगवायूच्या झटक्यातून भाऊ बरे झाले नाहीत. त्यांना ३१.५.१८७४ रोजी मृत्यू आला. मागे राहिलेल्या कुटुंबाची स्थितीही नंतर बिकट झाली. आपण भाऊ दाजी यांच्या कुटुंबाची चौकशी केलीत. बिचाऱ्याचा दुसरा मुलगा द्वारकानाथ गेल्या मे मध्ये निवर्तला. पहिला मुलगा बडोदा संस्थानात नोकरीस आहे व आपल्या विधवा मातोश्रीस संभाळण्यासारखा आहे.

नारायण दाजी हे वारले. मागे २ मुलगे आहेत. शिवाय एक विधवा व मुलगी होती. मुलगी मागाहून थोड्या महिन्यांनी वारली. काही इस्टेट आहे. तिचे ट्रस्टी त्यांनी मला व शामराव विठ्ठल यांना नेमिले आहे. पोटाची व्यवस्था आहे; पण उत्तम नाही.”

(नामदार न्यूटन हायकोर्ट जज्ज यांना पत्र)

डॉ. भाऊंचे स्मारक

पूर्वीच्या वहिवाटीप्रमाणे स्मारके ज्यांची तोच करीत असे; परंतु आताच्या नवीन युगांतरात एकाद्या महात्म्याने आपला काय, आपले कांचन व आपला काल हे तीन ककार जनतेच्या कल्याणार्थ खर्च केले म्हणजे त्याचे स्मारक जनताच करू लागली आहे. त्याप्रमाणे रावसाहेबांनी भाऊ दाजी यांचे स्मारक करविण्याच्या कामात फार मेहेनत घेतली. रावसाहेबांनी प्रथम आपली मित्रमंडळी एका ठिकाणी स्मारकासंबंधी विचार करण्यास जमविली. त्यात काशिनाथपंत तेलंग होते. नामदार गिब्स, डॉ. विल्सन, हायकोर्टातील जज्ज, सर जमशेटजी जीजीभाई, सर मंगळदास नथूभाई यांना रख्या थोर हिंदू व इंग्रज गृहस्थांची सहानुभूती होती. शहरवासीयांची सभा भरवावी किंवा भरवू नये व ती शेरीफच्या मार्फत भरवावी किंवा कसे याविषयी वाद चालला असता रावसाहेबांनी स्मारकाची चळवळ आपल्या स्नेह्यांमार्फत दूरवर पोचविली. माधवराव बर्वे (कोल्हापूर), विनायकराव वासुदेव, केरूनाना (पुणे), कृष्णाजी पंत नूलकर व कर्नल अन्डर्सन (काठेवाड), काजी शहाबुद्दीन, दादाभाई नवरोजी (बडोदे), बाळकृष्णशास्त्री बापट (वऱ्हाड) इ. लोकांकडून पत्रोपत्री रावसाहेबांनी वर्गणी जमविली. खुद्द गव्हर्नर साहेबांबरोबर रावसाहेबांनी चर्चा केली होती. ‘मुंबईकरांत सर्वांत तेजस्वी’ असे भाऊ बदल बाबू ख्रिस्तोदास पॉल यांना मागे पेटिअट पत्रात उद्गार काढले होते त्याची आठवण देऊन त्यांना भाऊ दाजींच्या स्मारकमंडळीत राजा रामनाथ टागोर, राजा हरेंद्रकृष्ण बहादूर, बाबू राजेंद्रलाल मित्र व स्वतः पॉल यांची नावे घालविण्याची खटपट रावसाहेबांनी केली होती.

ज. जेकब यांनी विलायतेहून आपल्या वाट्याची रक्कम पाठविली तेव्हा त्यांनी पत्र लिहिले की भाऊंनी बहुत कार्याचा आरंभ एकदम करून त्यांचे उत्कृष्ट फळ मिळविण्याचा प्रयत्न केला. (१४.२.७३ चे पत्र)

पारसी मित्रांची सहानुभूती होती. “पुणे गॅलरीत भाऊंची तसबीर ठेवण्यास द्रव्य पाहिजे असेल तर मी पन्नास रुपये देतो”

(मि. चिजगर यांचे पत्र)

स्मारकाच्या यादीत पुढील मोठाली नावे आढळतात:- नेक नामदार गव्हर्नर जनरल, मुंबईचे गव्हर्नर, सर सालरजंग, सर रेडमिनी, सर्व त्या वेळचे हायकोर्टातील न्यायाधीश, रोगे, टाटा, लखमीदास खिमजी, जुनागड, लिमडी व राजकोट ही संस्थाने.

या सर्वांच्या साहाय्याने स्मारक तडीस गेले व रावसाहेब मित्रकार्यातून मोकळे झाले. यात रावसाहेबांनी श्रम केले, जी कळकळ दाखविली त्यावरून रावसाहेब व भाऊ दाजी यांचे प्रेम केवढे होते ते कळून येईल.

डॉ. नारायण दाजी

जन्म १८२८

हे डॉ. भाऊ यांचे सखे बंधू हेही रावसाहेबांचे परमस्नेही होते. हेही आपल्या धंद्यात प्रवीण होते. एल्फिन्स्टन विद्यालयात अभ्यास करून पुढे ग्रँट मेडिकल कॉलेजमध्ये डॉक्टरी विद्या शिकले. यांनी येथे सोन्याची पदके मिळविली. १८५२ मध्ये परीक्षा पास झाले. फोटोग्राफीचा यांना नाद असे. यामुळे जुन्या देवळांचे फोटो घेण्यास बंधूंना मदत झाली. मेडिकल कॉलेजात हे शिक्षक व प्रोफेसर होते.

यांना वनस्पतीसंबंधी काही शोध लावण्याचा नाद असे. “डॉ. नारायण दाजी हे महाबळेश्वरास आल्यापासून येथे सापडलेल्या बहुत वनस्पतींचे अर्क काढित आहेत. त्यांचा हेतू काही शोध लावावयाचा आहे. या नादी पडणारे हे पहिलेच हिंदीगृहस्थ दिसतात.” (गणेश जयराम वैद्य यांचे १४ एप्रिल १८७१ चे पत्र) नानासाहेब मंडलिकांकडून गुणाने तेजस्वी अशा घंटसुरीच्या मुळ्या आणवून काही प्रयोग करून पाहत.

यांची प्राप्तीही मोठी होती. द्रव्यसंग्रह चांगला केला होता. डॉ. भाऊंची पैशाची स्थिती सुधारण्यास यांनी पुष्कळ प्रयत्न केले. नारायण दाजींचा अंत १६.७.७५ रोजी झाला. बंधूंच्या स्मारकाचा व त्यांच्या (भाऊंच्या) विधवा सुनेचा त्यांना विसर पडला नव्हता. यांच्यामागे कौटुंबिक आपत्ती होत्या.

“डॉ. नारायण दाजी यांचा दुसरा मुलगा अकरा वाजता निवर्तला. काय छानदार मुलगा होता! चेहरा किती प्रफुल्लित असे! डॉक्टर भाऊंना भेटलो त्यांना तर याच्या योगाने मोठा धक्का बसला आहे असे दिसले. नारायण तर फारच शोकाकुल झाला होता व हे अगदी स्वाभाविक आहे. नेहमीच्या शिष्टसांप्रदायाप्रमाणे यांना भेटून आताच दुःख देणे मला बरे वाटले नाही.” (३.६.६२ रो.)

हे विपत्प्रसंगी धैर्य बाळगणाऱ्यांपैकी होते. नारायणदाजी यांचे कुटुंब ता. १८.२.६४ रोजी निवर्तले. रावसाहेब भेटावयास गेले. डॉक्टर नारायण “हा मनाचा मोठा खंबीर आहे. एवढ्या हानीबद्दल झालेले आपले मोठे दुःख आवरून दिवंगत स्त्रीच्या स्मारकार्थ स्त्रीशिक्षणासंबंधी काही तजवीज करावयाची आहे. असे म्हणाले. मी त्यांना चार आठ दिवसांत एक योजना आणून देतो म्हणून सांगितले.” (१९.२.६४ रो.)

रावसाहेबांच्यावर याचा पूर्ण विश्वास होता. नारायण दाजींनी आपल्या मागे आपल्या इष्टेटीची व्यवस्था करून ठेवली होती. त्या कामी रावसाहेबांना त्यांनी ट्रस्टी नेमले होते. बरोबर दुसरे ट्रस्टी शामराव विठ्ठल वकील हे होते.

दादाभाई नौरोजी

दादाभाई, रावसाहेबांप्रमाणे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटचेच उत्कृष्ट फळ होते. विद्यार्थीदशेत गणित, पदार्थविज्ञान व रसायन इत्यादी शास्त्रविषयांत त्यांची प्रख्याती झाली. तेव्हा त्यांना त्याच संस्थेत प्रोफेसरची जागा मिळाली.

लोककल्याणाची कामे जी जी निघत त्यात रावसाहेबांप्रमाणे हेही पडत असत. स्टूडंट्स लिटररी व सायन्टिफिक सोसायटी, गुजराती ज्ञानप्रसारक सभा, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूट, पारसी गर्ल स्कूल मंडळ, मुंबई असोसिएशन इत्यादी संस्था उदयास आणण्यास दादाभाईंनी पुष्कळ श्रम केले.

त्यावेळच्या उत्तम विद्वान व बुद्धिमान लोकांना संस्थानात मागणी असे. त्याप्रमाणे दादाभाईंची नेमणूक बडोद्यास झाली होती. तेथे संस्थानची सुधारणा करण्याची त्यांची प्रबळ इच्छा चांगली निदर्शनास आली. ती पुरी करण्याचा रावसाहेबांचा हेतू होता. ते वृत्त प्रकरण ४६ वे वाचले म्हणजे समजेल. त्यांच्या बुद्धिला तेथे वाव पुरेसा मिळेना म्हणून त्यांनी बडोदे सोडून इंग्लंडला प्रयाण केले. एकंदर देशाचे नव्हे तर इंग्लंड व हिंदुस्थानच्या दोन्ही देशांचे हित साधण्याकरता ईस्ट इंडिया असोसिएशनची स्थापना त्यांनी केली. व तिची शाखा मुंबई येथे काढली. त्या कामात रावसाहेबांनी पुष्कळ श्रम घेतले ते वृत्त प्रकरण २४ वे वाचले म्हणजे कळेल. मुंबई म्युनिसिपालिटीत सुद्धा यांनी चांगले काम केले. इंग्लंडमध्ये यांनी एक व्यापारी पेढी स्थापिली होती, यशस्वी झाली नाही. तिचे काही भाग रावसाहेबांनी घेतले होते.

यांचे आचरण इतके चांगले असे की पावित्र्य, इभ्रत, हृदयाचे औदार्य इ. गुणांशी ते समानार्थच झाले होते.

केरो लक्ष्मण छत्रे

केरोपंत एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये असतानाच ज्ञानप्रसारक सभेच्या मासिकात शास्त्रीय विषयांवर सतत निबंध लिहीत. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधून सुटताच अहमदनगरला इंग्रजी शाळेवर हेडमास्तर झाले. यांना तेव्हा पगार १५० रु. होता. रावसाहेबांनी त्यांच्या अंगचे गुण ओळखले होते म्हणून ते काय उद्योग करीत आहेत त्याची चौकशी नीटपणे करीत व केरोपंतही त्यांचा उपदेश घेत. “मी कबूल करतो की मी जरासा चुकारचट्ट आहे. माझे कर्तव्य व उद्योग यांना सोडून केसभरही मला बाजूला न सरू देणे हे तुमचे काम आहे. कोणत्या विषयांवर निबंध लिहावयास व पुस्तके रचावयास घेतली असता माझी लेखणी उत्तम चालेल ते मला सांगा, कारण माझ्या गुणांची उत्तम परीक्षा करण्यास माझ्या मते तुम्हीच समर्थ आहात.”

(२४.९.६० चे रावसाहेबांना पत्र)

येथे असताच त्यांनी आपले अंकगणित लिहिले. पण आणखी दोन वर्षे या कुग्रामांत काढून अगदी कंटाळून गेले.

“माझा अवतार संपला असे मला वाटते. बाहेर अडाणी लोकांशी प्रसंग, घरी आल्यावर रुग्णावस्थेत असलेल्या स्त्रीचा सहवास, शिवाय पाच मुलांची काळजी घेण्याचा त्रास व नवीन कडक नियमांप्रमाणे शाळेचे अवघड काम! इतक्यातून जर मी एक दोन वर्षे निभावली तर या जीवसृष्टीत मी आपणास सर्वांत सुखी समजेन. शरीरप्रकृती चांगली ठेवन अद्यापी माझे मनाला सर्वशक्ती परमेश्वराने विकृती होऊ दिली नाही म्हणून मी त्याचा आभारी आहे.

आमच्या देशाचे पाऊल दिवसानुदिवस पुढे पडत आहे. त्याबरोबर पुढे जाण्यात माझा निभाव लागणार नाही अशी मला भीती वाटत आहे. हिंदुस्थान देशाला अधिकाधिक महत्व प्राप्त होत आहे. तरुणजनांस शिक्षणाचा लाभ होत आहे. धाडसी पुरुषास भाग्योदयाचे निरनिराळे मार्ग उघडे होत आहेत. परंतु बिचाऱ्या केरोपंताचे पाऊल मागे मागेच पडत आहे! त्याची शक्ती दिवसानुदिवस क्षीण होत चालली आहे.

कुटुंबाची चिंता वाढत जात असून अधिकारी वर्ग त्याच्या जवळून आहाराबाहेर काम घेऊ पाहतात, कदाचित एक दोन वर्षांनी माझा पेन्शनीचा अर्ज तुमच्या नजरेस पडला की सर्वच बाजार आटोपेल.

मि. कोक यांच्या सांगण्यावरून आम्ही लोकांकरता येथे आमच्या शाळेत विविध विषयांवर पाक्षिक व्याख्यानमाला चालू केली आहे. आमचे ज्ञान अल्प आहे. तथापि गांवढ्या गावात गाढवीसुवासिनी या म्हणीप्रमाणे आम्ही फार शहाणे ठरून आमचे तेज पडणारच.”

(रावसाहेबांना पत्र)

केरीपंतांनी पुढे मराठीत पदार्थ विज्ञानशास्त्र लिहिले.

प्रोफेसर साहेब कोणाला वेदाभ्यासजड वाटतील पण त तसे नव्हते. त्यांना पियानो वाजविता येत होता. “केरोपंताबरोबर हिंदी पद्य काही भाग पियानोवर वाजविण्यास शिकलो.” (१९.११.१८६४ चा.रो. उ.)

यांचे बंधु गोवर्धनपंत यांनी गीतलिपी नावाचा संगितावर एक लहानसा ग्रंथ लिहिला होता. तो रावसाहेबांनी नारायण शास्त्री पुराणिक यांच्या मदतीने पुरा केल्यावर स्टूडन्ट्स लिटररी सोसायटीच्या शाळांकरतां प्रस्तावना लिहून छापला.

केरोपंतांचे प्रेम रावसाहेबांवर किती होते ते मागील पत्रांवरून दिसून येत आहे. रावसाहेबांचे मत प्रो. केरोपंतांविषयी किती चांगले होते ते पुढील पत्र सांगेल.

“मी आताच एडिम्बरो येथील ब्रिटिश असोसिएशनच्या सभेच्या कामाचा वृत्तांत वाचला. हिंदी ज्योतिष व गणित या दोन विषयांच्या शोधासंबंधी तेथे आमचे प्रतिनिधी म्हणून तुम्ही हजर असावयास पाहिजे होतात. आपण आपल्या विषयासंबंधाने परिश्रम करून नेमाने का लिहीत नाही? एकाद्या शास्त्रीय विषयासंबंधी त्या सभेत बोलावयास एकही हिंदी पंडित नसावा ही खेदाची

गोष्ट नव्हे काय? कलकत्यास एक वैद्यविद्याविशारद डॉक्टर या प्रकारचे शास्त्रीय मंडळ स्थापन करावयास पाहत आहे. नाच तमाशावर हजारां रुपयांचा नाश होत असूनही त्या मंडळास आश्रय इतक्या दिवसांनीही मिळत नाही!! शक्य तर एडिंबरो येथील सभेकरता आपण हिंदुस्थानातील. शास्त्रीय प्रगतीचा संक्षिप्त इतिहास म्हणून एक लेख लिहाल काय?” (१०.१०.१८७१)

भास्कर दामोदर पाळंदे

यांच्याबद्दल डा. हार्कनेस यांचे मत चांगले होते. त्यांनी एकदा वर्गात असे बोलून दाखविले की, हल्ली हल्ली जे विद्यार्थी एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट मधून तयार होऊन बाहेर पडले त्यात भास्कर हा पहिल्या प्रतीचा होय.

रावसाहेबांचेप्रमाणे हे ज्ञानप्रसारक सभेत निबंध वाचीत असत.

रावसाहेब जेव्हा ठाण्यास व्हिजिटर होते तेव्हा हे अहमदनगर जिल्ह्यात व्हिजिटर होते. पुष्कळ शाळा काढण्यापेक्षा लोकांमध्ये ज्ञानलालसाउत्पन्न करण्याकडे हे विशेष लक्ष देत असत. रावसाहेबांचे काम कसे चालले आहे व त्यांचा काय अनुभव आहे हे ते विचारीत असत व आपला अनुभव कळवीत असत.

यांचे अक्षर मोठे वळणदार होते. एकदा पत्र उभे धरून आडव्या ओळींनी भरल्यावर ते आडवे धरून पुन्हा मजकूर लिहीत. तोही सुवाच्य असे. थोडासा विनोदही लिहिण्यात करीत. वार्षिक रिपोर्टात शाळेतील मुलांच्या हजेरीची सरासरी अपूर्णाकांत देणे (उदाहरणार्थ, शेकडा ५९ ४/२ मुले हजर होती असे नमूद करणे) हा प्रकार लोकांना हसू आणण्याचा चांगला उपाय आहे असे त्यांना वाटे. ते म्हणत मुले म्हणजे रुपये आणे पै नव्हेत.

त्यांची नेमणूक ठाणे जिल्ह्यात २४० रुपयांवर होती. पूना कॉलेजमध्ये यांची नेमणूक प्रोफेसरच्या जागी होऊन पुढे मुंबईस क्युरेटरच्या जागी नेमणूक झाली होती. तेथून ते एलिनिशन खात्यात कायमचे गेले. त्यावेळेस हे व कॅप्टन कौपर असे दोघे मिळून इनाम कमीशनच्या कार्यकारी मंडळीने व त्यांच्या हस्तकांनी कसे काम केले त्याची तपासणी बारीक नजरेने करित होते. पुढे मुंबई स्मालकाज कोर्टात जज्ज होते. हे अभंग व पदे चांगली रचीत.

रावबहादुर कृष्णाजीपंत नूलकर

हे मूळचे सावंतवाडीचे. रावसाहेबांच्या जुन्या मित्रांपैकी होते. अनंतऋषीच्या वाडीत राहत असता या वाडीत राहणाऱ्या मित्रांच्या यादीत ह्यांचे नाव सापडते. कराची येथील आपल्या रिकाम्या झालेल्या जागेवर यांची नेमणूक रावसाहेबांनी करून घेतली होती. तेथे सर बार्टल फ्रियर हे कमीशनर होते. त्यांची व कृष्णाजीपंत यांची गट्टी जमली होती. “फ्रियर साहेबांची करावी तेवढी स्तुती थोडीच आहे त्यांच्या हाताखाली काम करताना श्रम न वाटता सुखच वाटते.” असे त्यांनी २५.११.५७ च्या पत्रात कळविले होते. नियमाने पत्रव्यवहार ठेवणाऱ्या स्नेह्यांपैकी हे एक होते. *

यांच्या कचेरीत एक नागजी नावाचे गृहस्थ होते. रावसाहेबांचे मित्र कृष्णाजीपंत हे इंग्रजीत पत्र रावसाहेबांना लिहित व नागजी दोन ओळींमध्ये राहिलेल्या जागेत गुजरातीत लिहित. पत्रव्यवहारात नूलकरांच्या नावाचा उल्लेख रावसाहेब पंत या नावाने करीत.

यावेळी कराचीस स्वस्ताई होती. पण पंतांना मात्र तशी वाटली नाही. “मी कहानदास यांच्या घरात राहतो. घर चांगले सोयीचे आहे. परंतु दरमहा आठ रुपये भाडे मात्र प्रमाणातीत आहे.”

(१२.८.५९ चे पत्र)

यांची स्त्री यावेळी लहान असल्यामुळे बरेच दिवस यांनी बिन्हाड केले नव्हते म्हणून भोजनाकरता बल्लवांची आराधना यांना करावी लागे. बल्लव यावेळी पगार ४-५ रुपये मागत. बल्लवांकरिता हे रावसाहेबांकडे मुंबईस मागणी करीत. संसारासंबंधी यांचे वर्तन टापटीपीचे व हिशेबी असे. यांचे कुटुंब कराचीस प्रथम आले तेव्हा मुंबईहून कराचीस जाण्यास ११४ तास लागले. यांचे कुटुंब आजारी पडले. परंतु यांची वृद्ध जुन्या चालीची विधवा बहीण बरोबर होती तीस काही झाले नाही. ते पाहून नूलकर म्हणाले “अरे या वृद्ध बाया बापड्या पाहा! लागोपाठ काही दिवस उपोषणे करून त्यांना त्याची काहीच दिक्कत वाटत नाही!”

शक्य तर संधी सापडताच यांचा विचार मुन्सफीची परीक्षा देण्याचा होता. “दिवानी रेग्युलेशनांचे परीक्षेपुरते अभ्यासाने ज्ञान प्राप्त करून घेईन. निवडक खटल्यांचे पुस्तक वाचल्यावर काम करताना कायद्याचे व्यवहार्य स्वरूप समजेल. परंतु मला रेग्युलेशनांची व त्यातील अंतर्भागांची अनुक्रमसंख्या मुळीच पाठ करता यावयाची नाही व त्यांची आवश्यकता नाही असे सांगतात.”

(२८.७.५६ चे पत्र)

यांची नोकरी फिरतीची होती म्हणून त्यांना ती त्रासदायक वाटत असे. ते म्हणत आपली माणसे कराचीस मुक्कामावर बारा महिन्यांतून जवळ-जवळ सहा महिने ठेवावयाची हा प्रसंग मला अवघड जातो. असे मी म्हणतो म्हणून मला प्रवासच आवडत नाही असे महेरबानी करून समजू नका. प्रवासाचे जे परतंत्र स्वरूप आहे ते मला रुचत नाही. दुसऱ्याने येऊन म्हणावे ‘मार्च’ की आम्ही लागलेच निघाले पाहिजे! ‘हॉल्ट’ म्हणताच थांबले पाहिजे! व ते कोठेतरी अगदी गैरसोयीचे जागेत! हे सर्व प्रकार टाळून जर घरातल्या सर्व सोयी मला प्रवासांत करून घेता येतील व स्वातंत्र्य राहिल तर मी एकसारखाच प्रवास करावयाला खुषी आहे.”

(२५.१०.५७ चे रावसाहेबांना पत्र)

हे सदैव नोकरीमध्ये गढलेले असते. योग्यतेप्रमाणे यांची बढती होत गेली तरी कित्येकवेळा सापमान निराशा होण्याच प्रसंग येत असे. तेव्हा झालेली मनातच ठेवण्याजोगी मनाची अवस्था ते रावसाहेबांपासून चोरून ठेवीत नसत. यावरून त्यांचा व रावसाहेबांचा स्नेह किती होता ते कळते. नोकरी व संसार संभाळीत असता जग कुठे आहे याची चौकशी करीत असत. ती विशेषतः सहाध्यायी मंडळीची जीवनयात्रा कशी चालली यासंबंधी असे. नारायणभाई यांना पगारात वृद्धी किती झाली व संतती किती झाली याची माहिती बरोबर लिहित. इतर चळवळ काय चालता आहे

तिकडे यांचे लक्ष जसे असे नाही. मधून मधून पुढारी लोकांच्या कृत्यावर मत देताना समर्पक टीका सहानुभावात्मक करीत. मुंबईकर मंडळी संस्थानिकांच्या नादी लागलेली पाहून त्यांना तिची कीव येई. “अशा लोकांपुढे दादाभाईची व्याख्याने सुरू झालेली पाहून पोटासाठी वेदांत विषयाची चर्चा करणाऱ्या हरिदासांची आठवण येते. तुम्ही मुंबईकर फारच त्वरेने पुढे जाऊ लागलात अथवा या तमोमय कोपण्यात उजेड पाडून फाजील सुधारणा करण्याच्या प्रयत्नांत आहात.”

(२९.६.६९ रावसाहेबांना पत्र)

काठेवाडात हे नेटिव्ह एजन्सीत मोठ्या पदावर चढले होते. यांचे वर्तन कडक असे. एक इंग्रज पाद्री व त्याचा आदी हिंदू व पश्चात ख्रिस्ती झालेला साथीदार यांवर फौजदारी किरकोळ काम होते. त्यात काट्या बेअदबीबदल त्यांनी त्या पादग्रास शिक्षा करावयास मागे पाहिले नाही. येथे एवढे पाद्री साहेबांच्या तर्फे नमूद केले पाहिजे की त्यांनी सरकारात अपील, केल्यावर ते दोषमुक्त ठरले.

रावसाहेबांचे मत यांच्याविषयी चांगले होते. टाईम्सला यांच्याविरुद्ध आडून एकाने पत्र लिहिले होते. ते वाचून मि. वुड यांना रावसाहेबांनी असे पत्र लिहिले. “आपल्या पत्रव्यवहाराच्या सदरात आडलपून एका काठेवाड्याने मि. कृष्णाजीवर केलेला मारा पाहून मला फार वाईट वाटले. सरकारच्या हिंदी व युरोपियन बड्या अधिकाऱ्यांत इतके प्रामाणिक व स्वतंत्रबाण्याचे मनुष्य कृष्णाजी लक्ष्मणा शिवाय दुसरे थोडेच मला माहित आहेत. वीस वर्षांच्या अनुभवाने दिलेली हमी जर पुरेशी असेल तर या गोष्टीवर मत देण्यास मला अधिकार पचतो. तिकडे काही पक्षाभिमानी लोक आहेत. त्यांना हे आवडत नाही. पण तेवढ्यावरून हे टाईम्स ऑफ इंडीयाला आवडू नयेत असे नाही.” पेन्शनचा पुष्कळ उपभोग घेऊन या रावसाहेबांच्या मित्राने रावसाहेबांच्या बंगल्यांत महाबळेश्वर मुक्कामी आपला देह १८९३ साली ठेविला ते मित्रत्वास उचितच होते!

डॉ. अनंत चंद्रोबा

हे रावसाहेबांच्या फार प्रेमळ मित्रांपैकी एक होते. कराचीस म्युनिसिपालिटीत नोकरी धरून होते.

रावसाहेब तेथे असता हे रावसाहेबांचे कुटुंबवैद्य होते. रावसाहेबांच्या मातोश्रींची दंतपीडा यांनी एक्या चांगल्या दातवणाची योजना करून बरी केली होती. नंतर कराचीहून मुंबईस आल्यावर यांचा पत्रव्यवहार नेहमी चालू असे. यांनी एका पत्रात (१५.६.५९) लिहिले आहे- “विश्वनाथजी तुमच्या हातच्या दोन ओळीच्या मजकुरापासून जेवढे सुख मला होते तेवढे दुसरे कशाने होत नाही. म्हणून बनेल तेव्हा आठवण ठेवून मुद्दाम चार शब्द लिहिण्याचे करीत जा.” रावसाहेबांच्या सांगण्यावरून यांनी संस्कृत भाषेचा अभ्यास नोकरी करीत असता सुरू केला होता. त्यात कित प्रगती झाली आहे हे दाखविण्याकरता पहिल्या प्रथम कुटुंबांतील काही प्रासंगिक अडचणीमुळे जेवणाखाण्याचे हाल पराधीनता प्राप्त झाल्याने कसे होतात हे वर्णन करून स्वहस्ताने जे कार्य होते त्याच्या १/४ अंश दुसऱ्याचे हातून होत नाही या अर्थाचे संस्कृत वाक्य एका पत्रात यांनी लिहिले ते, “स्वस्य कार्य यत्स्वेन कृतं तस्य चतुर्थांशोऽपि परहस्तात् न भवति.”

संस्कृत विद्येशिवाय यांना इच्छाशक्तीचे प्रयोग करण्याचा नाद होता.

सिंधी व्याकरण यांनी रावसाहेबांना शिकविले. व रावसाहेबांनी यांना बीजगणित शिकविले व दोघेजण मिळून शेक्सपियरची नाटके वाचीत असत. याशिवाय यांना मस्तिष्क विद्या (म्हणजे मस्तकावरच्या टेंगळावरून स्वभावपरीक्षा व दैवपरीक्षा करण्याची विद्या) अवगत होती.

१८७२ साली रावसाहेबांच्या सांगण्यावरून यांनी काही गोस्तन देवी चांगल्या की मनुष्याच्या देवीतून लस घेऊन टोचलेल्या चांगल्या याविषयी प्रयोग करून पाहिले होते. हे रावसाहेबांच्या प्रकृतीविषयी फार काळजी वहात. प्रकृतीकरता रावसाहेबांना वारंवार हवा पालटण्यास सांगत. यांची मैत्री आमरणात होती.

हरिपंत ऊर्फ तात्यासाहेब लिमये

रावसाहेब व हरिपंत लिमये यांची ओळख १८४९ साली झाली व ती शेवटपर्यंत कायम होती. भुलेश्वराजवळ ख्रिस्ती देऊळ आहे. त्यानजिक सुंदर निळाजी यांच्या वाडीत लिमये तळमजल्यावर राहत व रावसाहेब सहकुटुंब वरच्या मजल्यावर रहात. अन्यत्र गेल्यावर भेटी हात असत. हे एक वेळ १८६१ साली आजारी पडले. तेव्हा त्यांना लवकर आराम पडावा म्हणून आपण रहात होते तेथे वाळकेश्वराच्या बंगल्यांत रावसाहेब त्यांना घेऊन आले. घरांतील बल्लवाचार्य बाळा पावसकर यास ते आवडले नाही. त्यामुळे त्यांची सुश्रूषा रावसाहेबांनी स्वतः केली. “बाळा रुसलेला दिसला. म्हणून हरीपंतांच्या सामानाची घोडेवाल्याकडून बांधाबांध करून घेतली.” (१.१.६१ रो.) हरीपंतांच्या डोक्यास सुंठ लाविली व १२ वाजता निजलो. (११.१.६१ ची रो. उ.)

नानासाहेब लिमये

हे हरिपंतांचे पुतण्ये एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटचे विद्यार्थी होते. १८५३ साली यांची नेमणूक धुळे येथे इंग्रजी शिक्षक म्हणून १०० रुपयांवर झाली. तेव्हा तेथे नव्या सरकारी शाळा काढण्याचे काम जोराने सुरू होते. “लोकांनी पैसा गोळा करून बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या स्वाधीन केला आहे.” (१८.९.१८५३ चे नानासाहेब लिमये यांचे पत्र.) हे गृहस्थ फार प्रामाणिक आहेत अशी यांची शिफारस दादाभाई नवरोजी बडोद्यास असता त्याकडे रावसाहेबांनी केली होती. पुढे हे शाळाखात्यात वाढता वाढता पुणे ट्रेनिंग कॉलेजात मुख्याध्यापक होऊन पेन्शनीत गेले. गृहस्थ फार सात्विक होते.

करसनदास मूळजी

हे रावसाहेबांचे समवयस्क स्नेही होते. यांचे शिक्षण काही एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये व काही कॉलेजमध्ये झाले होते. छोटेश्यानी निबंधवजा पुस्तके लिहिण्याची यांना आवड असे. गोकुळदास तेजपाळ यांच्या शाळेत हे मुख्य शिक्षकाच्या कामावर होते. गुजराती भाषा जाणणाऱ्या लोकांकरता यांनी बुद्धिवर्धक सभा स्थापन केली. तेव्हा तेथे यांच्या आवडत्या विषयावर म्हणजे परदेशगमनावर प्रथम निबंध वाचला.

१८५५ मध्ये यांनी सत्यप्रकाश नावाचे गुजरातीत वर्तमानपत्र सुरू केले. त्यातील एका लेखावरूनच महाराजांच्या प्रसिद्ध खटल्यास आरंभ झाला. त्यांच्यातर्फे रावसाहेब साक्षीदार होते.

५ वर्षे हे पत्र चालविल्यावर ते रास्त गोफतार पत्रात सामील करण्यात आले. पुढे १८५६ मध्ये यांना डीसा इंग्रजी शाळेचे शिक्षक नेमलं तेव्हां तेथे त्यांनी नीतिबाधक नामे एक गुजराती मासिक सुरू केले.

महाराजांच्या कज्जांत जसे हे प्रसिद्धीस आले, तसेच पुढे परदेशगमनामुळेही अधिकच आले. कारण त्यांनी ज्ञातीकडून झालेला छळ धैर्याने सोसला. यांना पोक्तपावन करून घेण्याकरता रावसाहेब व भाऊ दाजी यांनी पुष्कळ खटपट केली; परंतु यश आले नाही. कारण महाराजांच्या खटल्यात हे होते. यांनी १८७१ साली लवकरच इहयात्रा संपवली.

शामराव विठ्ठल

हे प्रसिद्ध न्यायमूर्ती चंदावरकर यांचे मातुल होत. यांनी वकिली करण्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी रावसाहेबांची भेट घेतली. त्यावेळेसच यांच्याविषयी रावसाहेबांच्या मनावर चांगला परिणाम झाला. “तुम्हाला पुढे आणता येईल तर मला त्याचा अभिमान वाटेल.” असे त्यांना रावसाहेबांनी मागून कळविले.

“तुमच्या आंगच्या गुणांनी तुम्हाला वकिलीत यश येईल म्हणून आपली जागा तुम्ही खुशाल सोडा” असा उपदेश रावसाहेबांनी त्यांना केला.

१८७३ साली एका महत्त्वाच्या कज्जात त्यांना रावसाहेबांनी रत्नागिरीस पाठविले होते. “जर मी आलो असतो तर जी मदत आपल्याकडून झाली असती ती सर्वप्रकारे यांना अडचण न पडेल, अशी मदत करावी.” असे पत्र वासुकाका आठल्ये वकील यांना रावसाहेबांनी लिहिले होते. याप्रमाणे यांची इतरत्र पाठविण्याची योजना रावसाहेब करीत. राजकीय चळवळीत हे रावसाहेबांचे साथीदार असत. डॉ. नारायण दाजींच्या इस्टेटीचे हे रावसाहेबांचे जोडीदार ट्रस्टी होत.

जनार्दन पांडुरंग बागुल

हे रावसाहेबांचे मुरूडचे बालमित्र होते. रावसाहेब मुरूड सोडून मुंबईस आले किंवा रोजगारावर लांब गेले तरी यांचा त्यांना विसर पडला नाही. दोघांचा पत्रव्यवहार साधारणतः प्रापंचिक विषयांसंबंधी असल्यामुळे त्यात छापण्यासारखे विशेष काही नाही. रावसाहेब विद्वान झाले तरी एकमेकांची पत्रे मित्राच्या नात्याने मोकळे मनानेच लिहिलेली असत.

“आपले पत्र संक्षिप्त असल्यामुळे आमचे समजुतीत लवकर येत नाही तर आम्हास समजेल असे लिहिण्यात यावे. आमचे पत्र जरी आपलेकडे गेले नाही, तरी आपणाकडून नेहमी येत असावे.”

(८.६.१८५७ चे बागुल यांचे पत्र)

बागूल निवर्तल्यावर रावसाहेबांनी गणेशपंत जोशी यांना पुढील पत्र लिहिले त्यावरून रावसाहेबांचे जनार्दनपंत बागुल यावर किती प्रेम होते ते दिसून येईल.

“आमच्या घराचा एक मोठा खांब गेला. कै. मित्रास लिहिले होते की देवाच्या शेताच्या तंट्यात मेहनत तुम्ही करा. पैशाची हमी मी घेतो. हेच सांगतो. बागूल यांच्या वाट्याचे व इतर पैसे कळवा

म्हणजे देतो. मित्राने आरंभिलेले काय मी आरंभिले असे समजावे. व सिद्धीस देणार देव आहे. पैशाकरता माघार घेऊ नये.” (२९.७.७४)

“जी अडचण येईल ती कळवावी. परमेश्वर सर्वांचा त्राता आहे. लग्नासंबंधी देण्याघेण्याची तारांबळ असेल तर कळवावी.”

(१४.८.८४ बागुल यांच्या मुलास पत्र)

जनार्दन हरी आठल्ये

हे रावसाहेबांचे लहानपणचे स्नेही होते. यांच्या पत्रातील मायन्याचा आरंभ “मित्रवर्य शिरोमणी व पुढे कधी कधी सकळ गुणाची खाणी किंवा प्रियकर व मनोहर अण्णासाहेब असा शब्दसमुच्चय असे. आतील मजकुरात स्नेहाचा कधी कधी अतिरेक दिसून येतो. २१.१०.१८५४ च्या पत्रात ते लिहितात:- “अण्णा! आपले नुसते स्मरण झाले म्हणजेच आनंद होतो. टपालांतून पत्र येताच लखोट्यावरील तुमचे अक्षर ओळखले म्हणजे जो आनंद होतो तो सांगता पुरवत नाही.” १२.९.१८७४ च्या पत्रात पुढील सुंदर श्लोक करून रावसाहेबांकडे जनूकाकांनी पाठविला होता.

॥ सर्वेषां सुतरूणांच पुष्पादेव फलोद्गमः ॥ ५

॥ अस्य प्रेमतरोश्चित्रं पत्रादव फलोद्गमः ॥ १ ॥

पत्रद्वारे केलेली सूचना रावसाहेब मान्य करणार नाहीत असा संशय आल्यास जनूकाका लिहीत “अण्णा! अण्णा! अण्णा!! मी आपल्या बुद्धिप्रमाणे व विद्येप्रमाणे आपली खात्री करून देतो इ.”

५. सर्व तरूंना आधी पत्र (पान) मग फूल व मग फल येते म्हणजे फलोद्गम (फलाची प्राप्ती) फुलापासूनच होते. परंतु या (तुमच्या आमच्या) प्रेमतरूचा प्रकार काही विलक्षण आहे. पत्रापासून फलप्राप्ती होते. त्याला पुष्पाची म्हणजे दुसऱ्या पायरीची अपेक्षा नाही. पत्र शब्दावर लिखित व पर्ण असा श्लेष साधल्यामुळे अर्थास बहारी आली आहे.

जनूकाका चांगले संस्कृतज्ञ होते व त्यांना शास्त्री म्हणत. त्यांनी रत्नागिरीस १८५४ च्या सुमारास जगन्मित्र नावाचे वर्तमानपत्र शिळाप्रेसवर चालू केले होते.

त्याची वर्गणी ५ रुपये होती. १७ वर्गणीदार आरंभी मिळाले. यातच पुण्यातील प्रसिद्ध मि. कॅन्डी, कराचीचे मि. फ्रियर (मागाहून मुंबईचे गव्हर्नर) व मुंबईचे मि. एलिस हे होते. तीन कारकून व चार छापखान्यातील माणसे मिळून महिना खर्च ७५ रुपये असे. वर्षाअखेर उत्पन्न ७५० व ९०० खर्च होता. तरी हा पत्रापायी होणारा तोटा जाऊन इतर काम छापावयास मिळाल्यामुळे काही फायदा उरला. त्यामुळे “इळा मोडून खिळा केला तरी ते फायदेशीर झाले.”

कृष्णाजीपंत नूलकर या पत्राचे वर्गणीदार झाले होते व ते काही सूचना करीत. “रत्नागिरीचे वृत्तपत्र मासल्याकरता पाठविले म्हणून आभारी आहे. ते चालविण्याची बुद्धिमत्ता व हिम्मत चालकाच्या अंगी चांगलीच दिसून येत आहेत. इंग्रजी वृत्तपत्रांतून विविध विषयांवर चांगले विचार प्रगट होतात त्यांचे मराठीत भाषांतर करून ज्या वाचकांना इंग्रजी येत नाही त्यांच्याकरता पत्रात छापीत जावे.

ही सुधारणा मला इष्ट वाटत आहे.” (१४.१२.१८५४ चे नूलकर यांचे पत्र) पत्राची भाषा नूलकरांना पसंत असे. (७.८.१८५७ चे पत्र) मनोरंजनाथ या पत्रात चमत्कारिक स्वप्ने छापली जात.

जगन्मित्रास रत्नागिरीचे गॅझेट म्हणत. पुढे रत्नागिरी जिल्ह्यात व त्यातील जे लोक बाहेरगावी गेले होते त्यांच्याकडे पत्राचा खप बराच वाढला होता. छापखान्यात मराठी कायद्याची पुस्तके व धार्मिक पुस्तके छापण्यात येत. प्रती ५०० पासून हजारपर्यंत काढण्यात येत, धूमकेतू व ज्ञानदर्शन ही पत्रे अन्यत्र याच सुमारास निघाली होती.

जनुकाकास यंत्रकलेची हौस होती व ते एक स्वयंवह जलयंत्र काढण्याच्या खटपटीत होते.

यांना विद्येची हौस होती व तिचा साधारण प्रसार आपल्या गावी व्हावा म्हणून यांनी एक शाळागृह बांधण्यास वर्गणी जमा केली होती. यांना वाणी वश होती. बडेबडे संस्थानिक व इंग्रज लोक यांच्या ओळखी होत्या. ग्वालोर सरकार, जमखंडीकर, विंचूरकर वगैरे संस्थानिक व जाहागीरदार, सर अर्किन पेरी, मि. लारेन्स, मि. लाईड, मि. एलिस, मि. स्पूनर व मि. टक्कर इत्यादी जज्ज व कलेक्टर अशा लोकांकडून वर्गणी जमा केली होती. यांचे सर्व आयुष्य वाचनलेखनात गेले. यशवंत वासुदेव ऊर्फ बापूसाहेब आठल्ये हे यांचे पुतण्ये होत.

यशवंत वासुदेव ऊर्फ बापूसाहेब आठल्ये

आठल्ये व मंडलिक या दोन घराण्यांचा स्नेह जुनाच होता. रावसाहेब रत्नागिरीस इंग्रजी शिकण्यास आले तेव्हा तो स्नेह दुसऱ्या पिढीत निर्व्यूढ झाला. रावसाहेबांच्या पत्रव्यवहारात बापूसाहेबांचा १८७५ सालापासून वृत्तांत मिळतो.

हे १८७५ त कोल्हापुरास कोल्हापुरच्या राजसाहेबांना शिक्षक म्हणून होते. त्यांचा कार्यक्रम पुढे दिल्याप्रमाणे असे.

राजेसाहेबांबरोबर वाड्यावर बसून फिरावयास जाणे. परत आल्यावर ७ ते ९ महाराजांना शिकवणे. पुढे दोन तास जेवण खाणात दवडून ११ वाजल्यापासून ३ वाजेपर्यंत राजेसाहेबांना शिकवणे. नंतर राजेसाहेब पिअॅनो वाजविण्यास शिकावयास जात किंवा घोड्यावर बसून फिरावयास जात अथवा गाडीत बसून जात अथवा क्रिकेट खेळत; तितके ठिकाणी त्यांच्या बरोबर जाणे.

नंतर एकदा कचेरीत फिरून आल्यावर जेवणखाण झाल्यावर निजण्यास राजेसाहेबांच्या बंगल्यांत जावे लागे. यामुळे बापूसाहेबांना कायद्याच्या अभ्यासास वेळ मिळत नसे व बाणाची कादंबरी छापण्याचे काम शाळाखात्याने दिले होते तेही सोडून द्यावे लागले. फक्त पगार काय तो त्यांना तेथे अडकवून ठेवण्यास कारण झाला होता. अभ्यासाकरिता राजेसाहेबांनी त्यास चार महिने फुरसद दिली होती. तेथे असताच त्यांची परीक्षा पास झाली. पुढे बढतीची फार आशा नसल्यामुळे मुन्सफ व्हावे की मुंबईस येऊन वकीली करावी हा प्रश्न उभा राहिला. वकिली करण्यास मुंबईस आल्यास इतर रीतीने ज्ञान वाढविता येते; परंतु वकिली उत्तम चालू होण्यास काही काळ जावा लागतो. व आपल्या अंगी उत्तम वकीलीला लागणारे गूण आहेत की नाही याविषयी यांच्या मनात आवश्वास उत्पन्न झाला होता. म्हणून त्यांनी काय करावे ते रावसाहेबांना विचारले. प्रपंचाची घरी

वडिलांनी फार ओढ दाखविली होती. याकरता त्यांना सद्यःफलद जो मार्ग असेल तो धरावयाचा होता.

(२४.१२.७५ बापूसाहेब आठल्ये यांचे पत्र)

यंत्राची वाफ अधिक झाली असता स्फोट होऊ नये म्हणून अधिक झालेली वाफ बाहेर काढून लावून यंत्राला सुरक्षित ठेवण्याचा जो वाफेच्या यंत्रात पडदा असतो त्याची उपमा रावसाहेबांना बापूसाहेब देत व त्यांना उपदेश विचारीत असत.

प्रकरण ७८ मध्ये छापलेले बापूसाहेबांना रावसाहेबांनी लिहिलेले पत्र वाचण्यासारखे आहे. मुंबईस बापूसाहेब कायद्याची परीक्षा पास होऊन वकिली करू लागल्यावर रावसाहेबांच्या सर्व चळवळीत ते सहकारी झाले.

त्यांच्याविषयी रावसाहेबांचा ग्रह फार उत्तम झालेला होता. न्यायमूर्ती मेलविल यांना लिहिलेल्या १.११.८५ च्या एका पत्रात त्यांनी म्हटले आहे. “यशवंत वासुदेव हे माझे सहकारी मित्र आहेत. उत्तम संस्कृतज्ञ आहेत. यांचा जन्म मोठ्या कुळात झाला आहे. यांचे वर्तन अगदी निष्कलंक आहे. इ.” याप्रमाणेच त्यांची तारीफ लॉर्ड रे यांना लिहिलेल्या एका १६.११.८५ च्या पत्रात केली आहे.

१८८७ साली ते कलकत्त्यास असता इकडे आठल्ये यांनी बडोद्यास नोकरी धरण्याचा निश्चय रावसाहेबांना कळविला. सहकारी मित्राचा वियोग होणार म्हणून रावसाहेबांना खेद वाटला. परंतु त्यांच्या निश्चयाच्या आड रावसाहेब आले नाहीत. पण आपला मित्र कोठेही जावो त्यांने सुखी राहावे याकरता कोणत्या गोष्टींकडे त्यांनी मुख्यतः लक्ष दिले पाहिजे ते २.२.८७ च्या पत्री आठल्ये यांना कळवले.

“मनुष्य एक मनात आणतो, त्याची वाट ईश्वर दुसरीच लावतो हे खरे; पण मनुष्याने जे कार्य करण्याचे मनात योजावे ते भक्कम पायावर रचलेले असावे. प्रथमतः शरीरप्रकृतीचे मान ध्यानात आणा. बडोद्याची तुम्हाला प्रत्यक्ष माहिती आहेच. ते तुमच्या प्रकृतीला मानवेल की नाही या संबंधी डॉक्टर डि. कुना यांचा सल्ला घ्या. त्याप्रमाणेच डॉ. नानासाहेब देशमुख यांचा विचार घ्या. नंतर तुम्ही हायकोर्टातून रजा मागून घ्यावी व अशाप्रसंगी हायकोर्ट ज्या सवलती इतरांना नेहमी देते त्या मिळाल्या म्हणून विनंती करावी. सवलती म्हणजे तुमच्या हातातील कज्जे आस्ते आस्ते कोर्टापुढे निकालास लावणे. ती व्यवस्था मी मागाहून कशी करावयाची ते कळवीन. तुमच्या करता मी कामाची व्यवस्था करीन.”

“आणखी असे सांगावयाचे आहे. (व त्याचा तुम्ही काळजीपूर्वक विचार केला पाहिजे.) ते असे की नव्या ठिकाणी गेल्यावर नुसती जीवयात्रा चालली आहे हे नको. दिवसानुदिवस उत्कर्ष होत आहे असा अनुभव येईपर्यंत पायाखालील पूल उडवून टाकू नका. कामाची बंदी केली आहे ही वार्ता तुमच्या कुळास कळवू नका. कामाची व्यवस्था दाजीसाहेब लावतील. मी स्वतः उत्तम दिसेल ते करीन, मी पुष्कळ गोष्टी करण्याची आशा बाळगून होतो, ग्रहांचा नियम निराळा होता.”

“तुमचे पहिले पत्र आले तेव्हा वाटले की, मी तुमच्या कज्ज्यांची व्यवस्था तीन महिन्यापुरतीच लावावयाचा होतो व परत मुंबईस आल्यावर हेच तुम्हाला सांगणार होतो. ही व्यवस्था केलीत तर मी

नको म्हणत नाही. व बडोद्यासच तुम्ही राहिलेत तर आणखी तीन महिने तीच व्यवस्था करता आली असती व मला ती चालविणे ठीक पडले असते. पण तसा आता योगायोग दिसत नाही. न दिसू या! तुम्ही जाल तेथे तुमचे कुशल असो ! नमस्कार!”

पुन्हा दुसऱ्या दिवशी एक पत्र लिहिले त्यात मित्राच्या कर्तव्याची व्याख्या आहे. “नमस्कार! या! असे पुनः पुनः म्हणणे ग्राम्य आहे. पण आता तसे म्हटले पाहिजे. कालच्या पत्रांत जाण्याच्या विरुद्ध कारणे होती ती बुद्ध्या दिली नाहीत व आजही लिहीत नाहीत. माझे मित्राचे कार्य म्हणजे माझ्या कल्पनेप्रमाणे प्रोत्साहन देण्याचे आहे. असेल त्या स्थितीत धीर देण्याचे आहे. उत्साहभंग करण्याचे नाही.” (१९.२.८७)

रावसाहेबांना आठल्ये यांचे जाण्याने मुंबईची हानी झाली असे वाटले. “आठल्यांचे मुंबईहून गमन हा एक दैवाचा आघात आहे तो सहन केला पाहिजे. त्यांचा फायदा होईल की नाही ते नव्या जागेच्या नित्य व आकस्मिक परिस्थितीवर अवलंबून राहिल.”

(३.३.१८८७ चे डॉ. डी कुना यांना पत्र.)

आठल्ये बडोद्यास गेल्यावर रावसाहेब ग्रंथलेखनासंबंधी त्यांच्याशी पत्रव्यवहार ठेवीत असत. कारण बडोदे सरकार ग्रंथलेखनास फार उत्तेजन देत आले आहे. “ऑर्थर स्टील यांच्या ग्रंथाप्रमाणे ज्ञाती ज्ञातींच्या भिन्न रिवाजाचा सानुक्रम संग्रह बडोदा संस्थातून तयार होण्याचा संभव दिसत आहे काय?”

बापू साहेबांवर रावसाहेबांचा फार विश्वास होता. रावसाहेबांनी आपल्यामागे व्यवस्थापत्र केले होते त्यात इच्छित व्यवस्था करणाऱ्या ट्रस्टीपैकी बापूसाहेब हे एक होते.

बापूसाहेबांना बहु श्रमांमुळे उदरव्याधी जडला. त्यांनी आपल्या मित्राच्या (रावसाहेबांच्या) बंगल्यांतच देहविसर्जन केले ते स्नेहोचितच होते.

आप्पा आठल्ये

हे बापूसाहेबांचे बंधू फार बुद्धिवान होते. मद्रासेस डॉक्टरचा धंदा करित असत. त्यांची रावसाहेबांशी सदोदित पत्रव्यवहार असे.

“जे जे काही उदात्त व श्रेयस्कर आहे त्यात त्यात पित्यापेक्षा पुत्र अधिक चांगले निपजोत अशी तुम्ही तरुणांविषयी या मित्राची प्रार्थना आहे. मागाल त्या बाबतीत उपदेश करण्यास मी सदैव सज्ज आहे. माझ्यावर तुमचा पिताजीत हक्कच आहे.” (२.२.८५ चे पत्र) मद्रासेकडील चळवळीचे वृत्त आप्पा आठल्यांच्या मार्फत रावसाहेब मिळवीत असत.

राजे रामवर्मा

हे त्रावणकोरचे प्रसिद्ध राजे रावसाहेबांचे स्नेही होते. स्नेहाला आरंभ कदाचित रावसाहेबांच्या म्हैसूर प्रकरणावरून प्रथम झाला असावा. हिंदी संस्थानिक व दोस्त सरकार यांच्या संबंधाने त्यांनी एक सुंदर पत्र रावसाहेबांना लिहिले होते. राजेसाहेब स्वतः इंग्रजी उत्तम शिकले होते. शिवाय त्यांना

सर टी. माधवराव हे विद्वान गृहस्थ दिवाणगिरीच्या कामाकरिता लाभले होते. इंग्रज लोकांच्या शहाणपणाच्या व न्यायाच्या राजकारभाराच्या पद्धतीपासून व जुन्या पद्धतीपासून जे फायदे व्हावयाचे त्या दोहोंच्या संमेलनाचे सुख त्रावणकोरच्या प्रजेस यांच्या अमलाखाली मिळू लागले. यांनी संस्थानची मोठाली कर्ज फेडून टाकली. सार्वजनिक उपयोगी खात्यात व विद्याखात्यात पैसा पुष्कळ खर्च केला व दवाखाने बांधले तरी शिल्लक खजिन्यात पाडली. नवीन जमिनी लागवडीस आणल्या व त्याकरिता कालवे खोदले. रावसाहेबांना यांच्या पुस्तकालयाचा हिंदूधर्म शास्त्रावरील ग्रंथ प्रकाशनाच्या कामात फार उपयोग झाला. मुंबईकडील काही हस्तलिखित पोथ्यांच्या प्रती राजेसाहेब रावसाहेबांकडून करवून घेत.

श्रीमंत तुकोजीराव होळकर

ह्यांचा स्नेह होण्यास प्रथम कारण म्हैसूरप्रकरणावरील रावसाहेबांचा ग्रंथ (आवृत्ती दुसरी) असावा. तो वाचून रावसाहेबांचा गौरव करण्यास आपल्या पदरचे गणेशशास्त्री यांना महाराजांनी मुंबईस मुद्दाम एक पत्र देऊन पाठविले. पत्रात बरोबर पोषाख दिला आहे असा मजकूर आहे; परंतु त्याचा स्वीकार झाल्याचा उल्लेख नाही. ११.१०.६८ च्या रोजनिशीत खालील मजकूर आहे.

महाराजातर्फे इंदुरास येण्याकरिता आमंत्रण देऊन गणेशशास्त्री म्हणाले, “महाराज आपला म्हैसूर प्रकरणावरील ग्रंथ पाहून खूष झाले आहेत.” सन्मानार्थ पोषाख आणला होता.

रावसाहेबांना रत्नागिरीस जावयाचे होते. म्हणून रावसाहेब म्हणाले “रत्नागिरीहून आल्यावर सांगेन.” पुढील वृत्त कळले नाही.

श्रीमंत तुकोजीराव होळकर यांनी फार गुणग्राहकता दाखविली हे येथे नमूद करून ठेवण्यासारखे आहे; कारण या पुस्तकाच्या प्रती पुष्कळ संस्थानिकांना नजर पाठविल्या होत्या. त्यातील एकाने त्यास पाठविलेली प्रत पोस्टातून घेण्याचे नाकारिले म्हणून परत आली.

। द्वयोरेव समं वित्तं द्वयोरेव समं बलम् ।

॥ तयोविवादो मैत्री च नोत्तमाधमयाः क्वचित् ॥

अशी सूक्ति आहे. मैत्री व्हावयास मैत्री करणाऱ्या दोन्ही व्यक्तींची संपत्ती तुल्यमूल्य असली पाहिजे अथवा बल समानांश असले पाहिजे म्हणजे त्या व्यक्तींची मैत्री चांगली जमते, त्याप्रमाणे वादविवादाची गोष्ट आहे. म्हणून महाराजांची व रावसाहेबांची मैत्री कशी जडली या अचंब्यात वाचक पडतील. दोघेही विचारी पुरुष होते. रावसाहेब हे राजकारणी होते व थोरले होळकर सरकारही आपल्या राज्यापुरते राजकारणी होते. दोघेही जुन्याचे अभिमानी होते. म्हणून जरी वित्ताकडून या दोन्ही व्यक्तींत समता नव्हती, तरी बुद्धिच्या बलाकडून समता होती. श्रीमंत तुकोजीराव होळकर यांच्या शहाणपणाची जाणीव रावसाहेबांना होती. दादाभाई नवरोजी बडोद्यास दिवाण असता त्या राज्याची व्यवस्था चांगली कशी होईल या काळजीत ते होते. पुष्कळ वेळा ते रावसाहेबांचा सल्ला घेत असत. तेव्हा का गोष्टींसंबंधी रावसाहेबांनी दादाभाईस असे पत्र लिहिले होते की, प्रत्यक्ष भेटून तुम्ही आम्ही श्री. तुकाजीराव होळकर यांच्याजवळ चर्चा करू.

२४.२.७४ च्या पत्रात त्यांनी श्री. रा. रा. बळवंतराव पटवर्धन बडोदे यांना महाराजांविषयी असे लिहिले होते.

“महाराज होळकर माझ्या समजूतीप्रमाणे स्वतःच्या डोळ्यांनी बघणार व स्वतःच्या कानांनी ऐकणार आहेत. आपल्या वाटोळे काय चालले आहे, हे समजण्याइतका मोठा चाणाक्षपणा त्यांच्या अंगी आहे, यात शंका नाही. त्यांच्याविषयी फार लिहून पुढे ते किती खरे ठरेल या पंचायतीत मी पडत नाही. तथापि, इतके लिहून ठेवितो की त्यांनी केलेल्या काही सुधारणा इतर राजांनी उचलण्यासारख्या आहेत.”

रावसाहेबांची जशी तुकोजीरावांबद्दल पूज्यबुद्धी होती तशी उलट तुकोजीरावांची रावसाहेबांबद्दल होती. तुम्ही मात्र इमान राखलात अशी तुकोजीरावांनी रावसाहेबांना शाबासकी दिल्याचा रोजनिशीत उल्लेख सापडतो.

धर्मादाय करावयाचा तो स्वतःच्या राज्याच्या सीमांनी नियमित असलेल्या भागातील लोकांना करावा असा नियम करण्यासारखी ह्यांची मनःप्रवृत्ती संकुचित नव्हती. उदारचरित लोकांना समग्र वसुधा हेच कुटुंब वाटत असते.

रावसाहेबांनी स्टूडन्ट्स लिटररी आणि सायन्टिफिक मंडळीमार्फत स्त्रीशिक्षणाकरिता चालवलेले प्रयत्न पाहून ५ हजार रु. त्यांच्याकडे यांनी पाठवून दिले. त्यातील २००० त्या संस्थेकरता होते व इतर दुसऱ्या लोकोपयोगी कामाकरता होते. त्यातच १०० बहिरे व मुके यांच्या शाळेकरिता होते.

बाकीची रक्कम राहिली ती गायनसमाज, शाळागृह, रात्रीचे धर्मार्थ शिक्षणाचे वर्ग, काही देवालायाची रचना इ. लोकोपयोगी कामात महाराजांच्या संमतीने रावसाहेबांनी खर्चून पावत्यांनाह हिशोब महाराजांकडे पाठविला.

डॉ. भाऊ यांचे निधनवृत्त ऐकून महाराजांना भाऊंच्या अल्पवयस्क विधवा झालेल्या सुनेची दया येऊन रावसाहेबांच्यामार्फत एक हजार रुपये महाराजांनी पोचते केले.

नंतर श्रीमंत तुकोजीराव होळकर यांनी १८८२ साली फौजदारी कायदा व त्याचे काम चालविणारा कायदा याविषयी काही काम रावसाहेबांकडे सोपावले होते. त्याशिवाय काही संस्थानची दिवाणी स्वरूपाची कामे पाहवयास पाठविली होती व त्याकरिता रावसाहेब इंदूरपर्यंत १५ दिवस जाऊन आले व एकदम जागा बदलण्यामुळे त्यांना प्रकृतीसंबंधी फायदा झाला.

(अं. गोडबोले यांना पत्र)

रावसाहेब इंदुरास एकाहून अधिक वेळा कामासंबंधी गेले होते, एकदा तेथे असता रावसाहेब लालबागेत उतरले होते व त्यांच्या तैनातीस काही हुजरे व कारकून दिले होते. त्यांना रावसाहेबांची मर्जी न बिघडू देण्याविषयी खबरदारी घेण्याची महाराजांची सक्त ताकीद होती. तेथून निघतेवेळेस रावसाहेब त्यांच्या सेवेत नियुक्त असलेल्या महाराजांच्या नोकरांना काही देऊ लागले त्याचा त्यांनी स्वीकार न करता अशी मागणी केली की आम्हास आपली बडदास्त नीट ठेवली एवढेच सर्टिफिकेट द्या. दुसरी कशाची अपेक्षा नाही. हे सर्टिफिकेट मिळाले तर त्यातच आमचे कल्याण आहे. त्याप्रमाणे रावसाहेबांनी ३.२.८२ ची सर्टिफिकेटे प्रथम दिली.

इंदुरास असताना रावसाहेबांना प्रसिद्ध अहिल्याबाई साहेब होळकरांच्याविषयी प्रत्यक्ष माहिती मिळाली. तीवरून त्यांच्या मनातील या स्त्री राजकर्तीविषयी पुष्कळ पूज्यबुद्धी वाढली. “अहिल्याबाई साहेब होळकरीण यांचा सविस्तर इतिहास वाचावयास मिळाला. मला वाटते त्यांचे स्मारक श्री रामाच्या मागून लागलेच करावे अशी त्यांची योग्यता आहे.”

(दि. ब. रघुनाथराव यांना पत्र.)

पुढे जनरल बापूसाहेब यांना मुद्दाम तुकोजीरावांनी रावसाहेबांकडे पाठवून दिवाणगिरी पत्करत असले तर देऊ करण्यास पाठविले होते; परंतु रावसाहेबांनी जो पगार मागितला तो महाराजांनी पत्करला नाही. शिवाय कृष्णराव मुळ्ये यांनी लिहिले की, तुमचा स्वतंत्रचा बाणा पाहून हे पारडे फार जड जाईल असे महाराजांना वाटते.

अशी उभयतांची मैत्री चालू असता कोणाच्या ध्यानी मनी नव्हते तरी महाराजांना १८८६ साली दुर्धर व्याधीने गाठले व त्यात त्यांचा अंत झाला. तेव्हा त्यांच्या निधनाने रावसाहेबांना फार दुःख झाले. त्यांनी आपल्या वतीने 'मासाहेबांचे' व 'युवराजांचे' सांत्वन करण्यास रा. रा. धोंडोपंत गरुड यांना २१.६.८६ रोजी पत्राद्वारे विनंती केली होती. त्यात शेवटी एक वाक्य असे होते, “ईश्वरी संकेत घडून येणारच; परंतु मानवी प्राण्यांच्या मनास महाराज तुकोजीराव होळकर यांच्या मृत्यूने भयंकर धक्का बसला आहे.”

श्रीमंत पतंगशहा राजे संस्थान जव्हार

राजेरजवाड्यांत, जहागीरदारांत रावसाहेबांचे आणखी अनेक स्नेही होते. त्यात जव्हारचे राजे श्रीमंत पतंगशहा, हल्लीच्या राजेसाहेबांचे वडील, हे एक प्रमुख होते. राजेसाहेबांना मुक्त्यारी मिळून कारभार ते स्वतः पाहू लागल्यावर त्यांचे काम कसे काय चालले आहे ते रावसाहेब तेथे स्वतः जाऊन पाहून आले. राज्यात सुधारणा करणे ती अनुभवाने हळूहळू करावी असा उपदेश रावसाहेब त्यांना करीत. “सालमजकुरी बजेट, ऋजु व नेमणुकींचा तक्ता तपासून पाठावला आहे. त्यावरून जसे योग्य दिसेल तशी व्यवस्था आपण ठरवितील. मला असे वाटते तूर्त आपल्या संस्थानात अधिकारांची व अधिकाऱ्यांची संख्या वाढवून निरानराळ्या प्रकारच्या जबाबदाऱ्या उत्पन्न करणे बरोबर नाही.” कित्येक दिवस कारभारी हा रावसाहेबांच्या स्नेह्यांपैकीच असे.

राजेसाहेबांबद्दल रावसाहेब कळकळ किती बाळगीत ती पुढील पत्र दाखवीत आहे - “आपली प्रकृती पुन्हा बिघडली. तिच्या कारणाबद्दल तिकडेस शोध घेऊन ती बंद करण्यास आपण समर्थ आहात. इतकेच सुचवितो की, कारखान्यातून नीट करून गाडी आली तर पुन्हा ती खडकातून नेत नाहीत. कारण आपण जाणत आहातच. मी निमित्तमात्र आहे. कृपेची वृद्धी आजच्या चंद्राप्रमाणे असावी आणि प्रकृती सांभाळावी. आपण राजे असून गृहस्थ आहात.” (कार्तिक शुद्ध १, गुरुवार, शके १८१५)

नवरोजी फर्दुनजी

यांचा जन्म १८१७ साली झाला. हे अव्वल इंग्रजीत स्वपराक्रमावर वाढलेल्यांपैकी एक होते. यांनी एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये विद्यार्थी असता अनेक पदके मिळविली होती. पुढे एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये प्रोफेसरची जागा यांना मिळाली होती. हे धाडसी होते. अलेक्झांडर बर्स यांच्याबरोबर काबूलात जाऊन आले. नंतर सुप्रीम कोर्टात ट्रान्सलेटर होते. यांनी १८७३ साली बडोदे येथे मल्हारराव गायकवाडांची चौकशी चालू असता तेथे इंटरप्रीटरचे (दुभाष्याचे) काम केले.

प्रत्येक कामात रावसाहेबांना यांचे साहाय्य असे.

मुंबई असोशिएसनच्या जीर्णोद्धाराच्या कार्यात यांनी रावसाहेबांना पुष्कळ साहाय्य केले. तीत सेक्रेटरी म्हणून पुष्कळ वर्षे काम केले. सभासद कमी झाल्यावर ते १८७५ साली आतून निघाले. त्यांच्या जागेवर रावसाहेबांनी बापूसाहेब आठल्ये यांची नेमणूक केली.

मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीतसुद्धा यांनी लोकांच्यातर्फे पुष्कळ काम केले. काटकसर करण्यात यावी म्हणून यांनी रावसाहेबांबरोबर पुष्कळ खटपट केली. मि. क्राफर्ड यांच्याविरुद्ध चळवळ करण्यात रावसाहेबांना यांचे साहाय्य झाले. प्राप्तीचा कर व मीठावरचा कर उठविण्याकरता जो प्रसिद्ध चार हजार सहायांचा अर्ज येथून विलायतेस गेला त्याकामी यांनी फार मेहनत घेतली. त्यावेळेस इतक्या सहायांचा अर्ज म्हणजे मोठाच होता म्हणावयाचा.

इंग्लंडमध्ये फायनान्स कमीशनपुढे साक्ष द्यावयास हे गेले होते. मागतील ती माहिती रावसाहेब पुरवीत होते. “पूर्णपणे माहितीने भरलेली” या शब्दात त्यांच्या साक्षीची शिफारस नामदार आयर्टन व सर टॉमस यांनी केली. यांनी खुद्द ग्लडस्टन साहेबांच्या कानावर प्रजेची गाऱ्हाणी घातली. त्याप्रमाणे स्टेट सेक्रेटरी ड्यूक ऑफ आर्गाईल यांच्या कानावर येथील लोकांचे म्हणणे काय आहे ते घातले. अंडर सेक्रेटरी पॅन्ट डफ यांची मुलाखत घेतली. लॉर्ड हॅलिफेक्स, माजी अंडर सेक्रेटरी व लॉर्ड लारेन्स, माजी गव्हर्नर जनरल व पार्लमेंटचे प्रमुख सभासद यांची गाठ घेतला. व्यापारी ठिकाणात प्रवास केला. हे एकंदर दोन वर्षे इंग्लंडमध्ये होते. प्राप्तीवरील कर कमी करण्याची यांनी पुष्कळ खटपट केली. इंग्लंडमध्ये ते काय काय करीत त्याची हकीकत रावसाहेबांना नित्य लिहून कळवीत.

लेखनकला यांना साध्य होती. प्रथम न्यू कुरीयरमध्ये लेख लिहीत असत. पारशी धर्मावर यांनी काही पुस्तके लिहिली आहेत.

यांच्या मृत्यूनंतर यांचे स्मारक करण्याची खटपट रावसाहेब, राणिना, वर जीवनदास माधवदास व सोराबजी बंगाली यांनी केली. यांचा अर्धाकृती संगमरवरी दगडाचा पुतळा करवून फ्रामजी कावसजी हॉलमध्ये बसविण्यात आला. त्याचा अनाविष्करण समारंभ रावसाहेबांच्या हातून १०.१२.१८८७ रोजी करण्यात आला.

सोराबजी शापरजी बेंगाली

हे रावसाहेबांच्या परम मित्रांपैकी होते. रावसाहेबांप्रमाणे हे स्त्रीशिक्षणाचे कैवारी होते. रावसाहेबांनी जेवढे श्रम हिंदूमध्ये स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार करण्याकरिता केले तेवढे श्रम बेंगालींनी पारश्यांमध्ये स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून केले.

रॉयल एशियाटिक सोसायटीत, म्युनिसिपालिटीत व इतर चळवळींत हे नवरोजी फर्दनजीप्रमाणे रावसाहेबांचे सहकारी मित्र होते. रावसाहेब, नवरोजी फर्दनजी व सोराबजी शापूरजी बेंगाली या तिघांना 'त्रिकूट'च म्हणत असत इतकी यांची मने जुळत असत. मुंबईच्या काउन्सिलात रावसाहेब असता हे त्यांचे साथिदार होते. दोघांचे विचार अगदी बहुतेक जुळत.

हे स्वतंत्र व्यापारी होते. ह्यांना आयात निर्यात मालाची चांगली माहिती असे. वेळ पडेल तेव्हा जी माहिती लागेल ती हे रावसाहेबांना पुरवीत असत. शेतकऱ्यांच्या पेढ्या स्थापण्याकरिता रावसाहेब व सर वेडरबर्न यांनी जो खल चालविला होता त्यात हे चांगला भाग घेत असत. यांचे पारसी लोकांत फार वजन असे व यांचे नाव अद्याप निघाले असता मुंबईकरांना फार आदर वाटतो.

अंबाईदास बेचरदास

ह्यांची एक मोठी पेढी होती. स्वतःच्या गिरण्या होत्या. जन्मभर विविधप्रकारचा धर्मादाय विस्तृतप्रमाणावर केल्याविषयी यांची ख्याती आहे. हे कट्टे धर्माभिमानी होते. रावसाहेब मुंबईच्या कौन्सिलचे सभासद असता हे त्यांचे सहकारी सभासद होते. मत द्यावयाचे ते स्वतंत्रपणे विचार करून देत असत. सभेत भाषण करण्याची शैली यांना साध्य होती. पदव्या बहुभुक्त होण्यापूर्वीच सरकाराने रावबहादूर ही पदवी अर्पण केली. पुढे त्यांना सी. एस. आय. ही पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला. यांचे वयोमान ७० च्या वर होते व त्यांना पाहिल्याबरोबर पुज्यबुद्धी उत्पन्न होत असे. शिशिरबाबूस (पत्रिकेच्या चालकांपैकी एका बंधूस) लिहिलेल्या २१.२.८६ च्या पत्रात रावसाहेबांनी मत असे दिले आहे. “हे अहमदाबादचे पहिल्याप्रतीचे, सर्वमान्य, स्वधर्मनिष्ठ, दानशूर व वयोवृद्ध गृहस्थ आहेत. सी. एस. आय., या पदवीने विभूषित आहेत. नाणे खरे आहे.”

सुरतेस लहान लहान बोळांत जवळ जवळ घरे बांधून काही लोक होते. सर्व कर्जबाजारी होते. त्यामुळे त्यांना स्वच्छता ठेवता येत नसे. बेचरदास यांनी साऱ्यांकडून ती जागा घरांसकट विकत घेतली व सर्व घरे पाडून जागा स्वच्छ करून घरे पुनः बांधून अल्प भाड्याने रहावयास दिली. त्या प्रांतात काही धर्मसमजुतीमुळे कन्या झाली तर तिचा नाश करण्याची चाल असे, ती बंद करण्यात यांनी पुष्कळ श्रम केले. १८६६ साली यांनी गरीबांकरिता धर्मार्थ दवाखाना स्थापिला होता. संस्कृत कॉलेज काढले होते व संस्कृत शाळेला इमारत बांधून दिली होती. प्रवाशांकरिता १८७१ मध्ये धर्मशाळा बांधिली. त्यांची मुलगी लक्ष्मीबाईच्या नावाने १८७३ मध्ये स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजची इमारत बांधली. यांचा धर्मादाय विलायतपर्यंत पोचला होता. लिव्हरपूल येथील आंधळ्यांच्या कलाकौशल्यगृहास पाच हजार रुपये यांनी दिले होते.

सुरत शहरास महापुराचा उपद्रव अतिवृष्टीने जेव्हा जेव्हा होई तेव्हा तेव्हा यांची मदत लोकांस फार होई. पुणे जिल्ह्यात १८७६-७७ च्या दुष्काळात धान्य विकत घेऊन पुणे मुक्कामी नफा घेतल्याशिवाय पडल्या किमतीला विकण्याची व्यवस्था करण्यात यांनी रावसाहेबांना फार मदत केली. “पदव्या मिळालेले लोक पुष्कळ आहेत; पण त्यांच्या अंगी पदव्या मिळविण्याची जी योग्यता असते तीहून अधिक योग्यता यांच्या अंगी आहे.” असे रावसाहेबांनी यांच्याविषयी आपले मित्र मि. गिब्स यांना १७.१.८० च्या पत्र लिहिले होते ते अन्वर्थक आहे यात संशय नाही.

तसेच सर थिओडोर होप यांना २५.२.८८ रोजी असे पत्र लिहिले होते. “यांची माझी मैत्री पुष्कळ, अगदी पुष्कळ वर्षांची आहे. हे आपला काळ, कांचन व काय लोकहिताकरता खर्च करावयास सदैव तत्पर असणारे पूज्य व फार विनयशील नागरिक आहेत. यांची धर्मादायपद्धती भूतदयामूलक असून सर्वसाधारण जनतेचे हित करणारी आहे. यांच्या तोंडीचे या इलाख्यात थोडे व इतर इलाख्यांची मला माहिती आहे तीवरून पाहता त्या इलाख्यातही फार थोडे लोक आढळण्यात येतात. यावरून रावसाहेबांच्या मनात यांच्याविषयी केवढी पूज्यबुद्धी वसत होती ते दिसून येते.”

नोरोपंत गोळे

हे हर्णे मुक्कामी राहणारे मोठे लौकिकवान वकील होते. खोती कज्जापासून रावसाहेबांचा व यांचा फार स्नेह जमला होता. खालील कोर्टांतले काम रत्नागिरीचे प्रसिद्ध वकील बळवंतराव रानडे व हे मिळून करीत असत. यांना शेवटी उदरव्याधी जडला होता. त्यांना औषधोपचार करण्याकरिता आपल्या गृहवैद्यास त्याच्या गावाहून तारेने बोलावून आणून रोज प्रकृतिमान पाहून औषध देण्याकरिता ८ दिवस हर्णे येथे रावसाहेबांनी लावून दिले होते; परंतु काही यश आले नाही. यांचे निधनवृत्त ऐकून यांचे चिरंजीव वासुदेवराव यांना थोडक्यात सुंदर पत्र रावसाहेबांनी लिहिले ते - “वडील ऐहिक कार्ये करून लौकिक संपादन करून गेले. त्यांच्या मागे सर्व प्रवाहपतित कार्ये करून सतेज रहावे आणि चिरायु व्हावे असे आम्ही त्यांचे स्नेही इच्छितो. भगवत्कृपा संपादावी. सर्वांची काळजी त्यास आहे.”

करसेटजी नसरदानजी कामा

हे रावसाहेबांचे सहकारी मित्र होते. फार हुशार व उद्योगी होते. सार्वजनिक कामात मनःपूर्वक झटणारे होते. सर्व जातींच्या व धर्मांच्या लोकांस प्रिय होते. स्वभावतः उदार असल्यामुळे निरनिराळ्या सत्कृत्यांना आश्रय देत असत. यांनी व्यापारात पैसा पुष्कळ मिळावला व घालविला. तथापि हे १८६४-६५ च्या संकटातून प्रामाणिकपणे पार पडले. व्यापारधंद्याविषयी यांच्या इतका उपदेश देण्याच्या कामात दुसरा लायक पुरुष नव्हता. पारशी जातीत सुधारणा करण्यात यांनी फार श्रम घेतले. सर्व शिक्षणसंस्थांशी व सर्व सनदशीर राजकीय चळवळीशी यांचा संबंध असे.

रावसाहेबांनी राजकीय चळवळ सुरू केल्या पासून (१८६४ सालापासून म्हणजे रेव्हिन्यू सर्व्हे बिलाच्या विरुद्ध रावसाहेबांनी चळवळ केल्या दिवसापासून) १८८५ पर्यंत आमरणांत ते रावसाहेबांचे साथीदार होते. मुंबई असोसिएशन, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, मुंबई म्युनिसिपालिटी वगैरे संस्थांच्या कामांत रावसाहेबांना यांचे साहाय्य असे. यांची योग्यता केवढी होती ते रावसाहेबांच्या पुढील पत्रावरून दिसून येते.

“आमच्या लहान टोळीचा मुख्य नाहीसा झाला. मी जमशेटजींस आत्ताच शोकमय शब्दांची तार पाठविली आहे. त्यांना जास्त लिहून याहून अधिक पीडा देऊ इच्छित नाही. ते मला ओळखतात एवढे बस झाले. उणे आहे ते मानसिक विद्युत्प्रवाहाने पुरे होईल.” (मि. आर्देसर मूस यास पत्र

२९.१.१८८५) “कामाजी- जे आम्हास सोडून गेले ते- राजकीय कामात ज्यांची माझी फार गट्टी होती त्या मित्रांतले एक होते. तितक्यातल्या तितक्यात मी एका गोष्टीने आपले सांत्वन करून घेतो व ती ही की केवढेही स्थित्यंतर झाले तरी आरंभापासून समग्र चरित्रग्रंथ संपतोपर्यंत आम्ही एकमेकांना अंतर दिले नाही. ‘क्ष’ला त्यांच्या जाग्यावर आणावे काय! पण ते ज्या आमच्या कार्यात कृताचे फळ मिळत नाही त्यात पडतील काय? नाही. तर सोराबजी पटेल यांना घ्यावे काय?” (एका मित्रास पत्र)

“अहह! कामाजीच्या मृत्यूमुळे माझी फार हानी झाली आहे. वेळ पडल्यास सल्ला घेणे झाल्यास त्यांची मला जी मदत होई तिला किंमत नाही. राजकीय युद्धांमध्ये शिष्टाचाराप्रमाणे मागे पुढे दुसरे लोक खेदकारक रीतीने कर्तव्यास जागले नाहीत तरी कामाजींनी माझी पाठ सोडली नाही.”

(३०.१.१८८५ सो. फ्रा. पटेल यांना पत्र)

रावसाहेबांवर मित्रविरहाचे प्रसंग अनेक आले असतील; पण वरील पत्रात त्यांनी कामाजींविषयी जेवढा प्रखर शोक केलेला दिसत आहे तेवढा दुसऱ्या कोणाविषयी केलेला एकाद दुसऱ्या अपवादाशिवाय दिसत नाही.

एडवर्ड ऱ्हियाट्सेक

रावसाहेबांची व या महान युरोपीयन पंडिताची ओळख १८६३ साली झाली. वकिलीची परीक्षा उतरल्यावर रावसाहेबांना असे वाटले की कायद्याचे विशेष ज्ञान होण्यास त्यातील जी तत्त्वे लॅटिन भाषेतील म्हणित ग्रंथित झालेली आहेत त्यांचे ज्ञान झाले पाहिजे. त्याकरिता त्यांना लॅटिन भाषेचा अभ्यास अवश्य आहे असे वाटले. म्हणून रावसाहेबांनी वरील पंडितास दरमहा ३० रुपये वेतन देऊन त्यांच्याजवळ लॅटिन भाषा शिकण्यास आरंभ केला. मि. ऱ्हियाट्सेक हे बहुभाषाविद होते. यांनी एक निबंध लिहिला होता. तो छापील कोण याविषयी यांना थोडी काळजी पडली होती. कारण त्यात काही संस्कृत, काही हिब्रू, काही ग्रीक, बरेचसे अरबी व फारशी भाषेतील शब्द होते. ते त्या त्या भाषेतील लिपीत छापवावयाचे होते. इतक्या लिपीत छापण्यास कमी अडचण पडेल म्हणूनच की काय यात दोनच चिनी भाषेतील शब्द चिनी लिपीत लिहिलेले होते.

दैव आणि दुर्दैव या फारशी भाषेतील गोष्टीचे यांनी इंग्रजीत सुरस भाषांतर केले होते.

यांचे हिंदुस्थानात नात्याचे कोणीही नव्हते. देशी हवी तेवढी नात्याची मनुष्ये होती. “मी माझ्या आई बापांचा एकुलताच मुलगा असून मला दोन बहिणी आहेत. त्यांचा माझी फार सहवास घडून येत नसे. कारण माझे सारे दिवस शाळेत व कॉलेजात गेले. वर्षातून एक दोन महिनेच काय तो मी घरी रहावयास जात असे. माझ्या अभ्यासाकरिता खर्च लागे तेवढ्याने त्यांच्याशी माझे भांडणच लागे. ‘किती पैसा तुला लागतो?’ म्हणून त्या वारंवार मला बोलून दाखवीत. बाकी आतेमामे भावंडे व चुलत भावंडे मला हवी तेवढी आहेत.”

(३.६.६७ चे रावसाहेबांना पत्र)

यांचा काळ एकसारखा वाचनात जात असे. अभ्यासास पूर्ण शांतता मिळावी म्हणून त्यांनी खेतवाडीत एक दुमजली स्वतंत्र घर १८६९ मध्ये घेतले होते. हे कधी रागावत नसत. तरी तेथे यांचे सत्व पहावयास एक शेजारी तयार झाला. त्याची हकीकत यांनी रावसाहेबांना एका पत्रात लिहिली ती -

“था घरात पहिल्या पाच महिने मला शेजाऱ्यांनी शांतता मिळू दिली; पण सहाव्या महिन्याबरोबर गायनास आरंभ झाला. तो माझ्याने एक दिवसही सोसत नाहीसा झाला म्हणून मी समोरच बसलेल्या रामोशाला हाक मारून कोण गातो म्हणून चौकशी केली. त्याने मी स्वतः गातो असे कबूल केले. ते बंद करा अशी मी विनंती करून वर आलो तो लवकरच पुढे गायन तसेच चालू झाले. मला माझ्या घरातून काढून लावण्याचा अथवा ते घर विकून टाकावयास लावण्याचा काही लोकांचा बेत झाला असावा असे मला वाटते. याविषयी पुढे चौकशी करावी काय?”

आपल्या एका नातेवाईकास गणित शिकविण्याकरिता रावसाहेबांनी यास खासगी शिकवणी दिली. तेव्हा त्यांनी विद्यार्थी कसा असावा ते रावसाहेबांना कळविले; कारण लग्न झालेले शाळकरी विद्यार्थी ही चीज हिंदुस्थानातच यांना पहिल्याने बघावयास सापडली असेल. “विद्यार्थी ज्याचा बायकोशी सहवास झालेला आहे असा म्हटला म्हणजे एक जात्याची पेड गळ्यात अडकवून बसलेला प्राणी आहे असा माझा अनुभव आहे. बारीकशी शिरो वेदना किंवा थंडी यांचे निमित्त सापडताच तो शाळेत न जाता घरी राहावयास सक्तो व शाळेत आला तरी त्याच्या डोक्यात दुसरेच विचार भरलेले असतात. याचा परिणाम परीक्षेत अपयश. असो. पण आमचा विद्यार्थी यातला नाही अशी आशा करतो.”

फार काटकसरीने खर्च करून जी अल्प स्वल्प शिल्लक राहिल ती हे रावसाहेबांच्याजवळ सुमारे १८७० सालापासून आणून देत असत. त्याची ते व्हियाट्सेक साहेबांच्या नावाने सरकारी नोटा विकत घेऊन ठेवीत. नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये यांचे लेख मधून मधून येत असत.

१८६० साली गार्डिजन शहरी महंमद पैगंबराचे अरबीत लिहिलेले चरित्र प्रसिद्ध झाले होते. ते हजरत शकाच्या पहिल्या अर्धात अब्दूल मालक हक हुसेन यांनी लिहिले होते. त्याचे भाषांतर यांनी इंग्रजीत केले होते ते छापून काढण्याकरिता लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीशी रावसाहेबांनी पत्रव्यवहार चालविला होता. पुढे काय झाले ते समजले नाही.

रावसाहेबांनी आपला इंग्रजी नाण्यांचा संग्रह विलायतेस विकला. त्या नाण्यांची वर्णनपूर्वक यादी व्हियाट्सेक साहेबांनी तयार केली होती. तांब्याची पदके नाना तऱ्हेच्या संस्मरणीय प्रसंगी विलायतेत पाडण्याची चाल आहे. त्यांचाही संग्रह रावसाहेबांनी केला होता. त्यांची यादी वर्णनासह यांनीच तयार केली होती.

यांच्या लेखात युरोपीयन लोकांच्या लेखात दिसून येणारा विनोद असे. त्याचा मासला पुढील तापावरील तोडगा आहे.

तापावर तोडगा

रावसाहेबांना १.७.६५ च्या पत्रात एक तापावर तोडगा यांनी सांगितला तो असा. “पुन्हा जर ताप येऊन तुम्हाला त्रास झाला तर तुम्ही एखाद्या मित्राच्या भेटीला ताबडतोब निघून जा आणि जाण्यापूर्वी खालील छंदोबद्ध गाणे आपल्या दारावर खडूने लिहून ठेवा.

। तापा! आगमना न करी।

॥ रा. रा. मंडलिक नाही घरी ॥ ६

लहान मुलांची एकदा कशावर तरी श्रद्धा बसली म्हणजे त्यांचे बारीक सारीक रोग वर सांगितल्याप्रकारे खरोखर बरे होतात; परंतु काय सांगू! आमच्या मनाची सरळता व श्रद्धा ही नष्ट झाली आहेत. कारण आपण आता लहान नसून फार वृद्ध झालो आहोत.”

यांचा रावसाहेबांवर पूर्ण विश्वास होता. आपण साचविलेल्या सर्व पैशाचा विनियोग यांनी मृत्युपत्र करून प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतील मुलांना लहान लहान रकमांची बक्षिसे देण्याचे ठरवून रावसाहेबांना त्यांनी ट्रस्टी नेमिले होते. परंतु रावसाहेब यांच्या हयातीत निवर्तल्यामुळे त्यांच्या मार्गे यांनी रावसाहेबांचे चिरंजीव नारायण विश्वनाथ मंडलिक यांना ट्रस्टी नेमिले. युरोपियन लोकांच्या औधर्वदेहिक विधीला फार पैसा लागतो. म्हणून हिंदी तऱ्हेनेच मृत शरीराची वाट दहन करून लावावी अशी त्यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था तिरडी करून देह नेण्यापासून दहनविधीपर्यंत ना. वि. मंडलिक यांनी केली. यांच्या धर्मादायाच्या व्यवस्थेचे काम हेच अद्यापि दक्षतेने व नियमितपणाने करित असतात.

बाळकृष्ण सायण्णा

हे पुणे येथे मॉर्गन बाळकृष्णा आणि कंपनी या प्रसिद्ध लिलाववाल्या कंपनीचे मालक होते. लिलावाशिवाय गाडीघोडे व खुर्च्या कपाटे इत्यादी बंगले सजविण्याच्या सामानाची खरेदी विक्री करित असत अथवा भाड्याने देत असत. हे खुद्द व यांचे बंधू शिवराम अय्या व रामय्या यांनी हा धंदा फार प्रामाणिकपणे करून मोठे नाव व पुष्कळ पैसा कमाविला.

यांच्या कुटुंबाचा परिवार फार मोठा होता. तरी सर्व मनुष्ये एकत्र सुखासमाधानाने राहत असत. याचे द्योतक म्हणूनच की काय त्यांच्या भवनांगणात कुत्रा, मांजर व पोपट हे प्राणी जातिवैर सोडून एकाकाळी क्रीडत असता लोकांच्या दृष्टीस पडले होते.

यांचा व रावसाहेबांचा स्नेह १८७४ च्या सुमारास झाला तो शेवटपर्यंत होता. हे मुंबईस कामकाजासंबंधी आले तर रावसाहेबांच्या घरीच उतरत असत. तेव्हा यांचा मान मरातब रावसाहेब उत्तम ठेवीत.

यांची धार्मिक प्रवृत्ती वाखाणण्यासारखी होती. रावसाहेब महाबळेश्वरास गेले म्हणजे हे रावसाहेबांच्या मोठ्या बंगल्यात राहत असत. कधी कधी त्यांच्या मातोश्री बरोबर येत. हे रावसाहेबांना गुरू असे म्हणत. रोज भगवद्गीतेचा अंशतः पाठ करित असत. जी त्यातील वाक्ये

व्यवहाराला उपयोगी पडतात ती योग्य ठिकाणी म्हणून दाखवीत व तरुण मंडळीस उपदेश करीत. हे शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते व त्याकरता पुष्कळ पैसे खर्च करीत. सरकाराने यांना रावसाहेब ही पदवी समर्पण केली होती.

डॉक्टर राजेंद्रलाल मित्र

पौर्वात्य व पाश्चिमात्य विद्यांत प्रवीण असे जे काही हिंदी गृहस्थ इंग्रजी राज्यात निर्माण झाले त्यांचे हे राजेच होते. यांनी काही इंग्रजी वैद्यकाचा अभ्यास केला होता. तसाच कायद्याचा केला होता; परंतु यांचा सर्व भर इंग्रजी सारस्वताचा अभ्यास करण्यावर होता. यांची लेखनशक्ती दुर्निवार होती. हे बहुभाषाकोविद होते. यांचा रॉयल एशिएटिक सोसायटीसारख्या युरोपात ज्या विद्वानांच्या मंडळ्या होत्या त्यांच्याशी संबंध होता, हे रावसाहेबांप्रमाणेच म्युनिसिपालिटीचे कामात (कलकत्यास) वाहिलेले होते. कलकत्याची ब्रिटिश इंडियन असोशिएशन म्हणून जी जमीनदारांची सभा आहे तिचे हे अध्यक्ष होते. बॉम्बे असोशिएशनचा जीणोद्धार करतेवेळी रावसाहेबांनी जे विनंतीपत्र काढले होते त्यात या ब्रिटिश इंडियन असोशिएशनचा (राजकीय वडील बहिणीचा) सादर उल्लेख केला होता.

यांना सी. एस. आयू. ही पदवी देऊन सरकारने गौरव केला. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने डॉक्टर ही पदवी प्रिन्स ऑफ वेल्स (नंतर एडवर्ड बादशाहा) यांना प्रथम देऊन दुसऱ्याने राजेंद्रलाल यांना दिली.

डॉक्टर राजेंद्रलाल जेव्हा आजारी पडले तेव्हा रावसाहेब मुंबईहून त्यांना काही आर्य वैद्यकातील औषधे पाठवत असत व जी त्यांच्या स्वास्थ्याविषयी काळजी दाखवीत असत तीवरून परस्परांचा स्नेह किती होता ते दिसून येत आहे. (प्रकरण ६३ पाहा.)

याशिवाय रावसाहेबांचे अनेक मित्र होते. त्यांच्या विषयांचा उल्लेख या ग्रंथात जागोजागी आला आहे. त्यावरून रावसाहेबांचा मित्रवर्ग केवढा मोठा होता ते कळेल.

संदर्भ टिपा -

१. ही जागा युरोपियनास द्यावी असा आग्रह असता मि. गिब्स यांनी मला मंडलिकच हवेत असा आग्रह धरला व शेवटास नेला.
२. १८५६ साली रावसाहेब या सेंट्रल म्युझिअम कमिटीचे सभासद होते.
३. डॉक्टर भाऊंनी जुने हस्तलिखित ग्रंथ वाचविण्याच्या कामी पुष्कळ मेहनत घेतली म्हणून त्यांची स्तुती रावसाहेब वारंवार करीत असत. कारण ते म्हणत, “येथून असंख्य हस्तलिखित ग्रंथ गेले आहेत त्यांचे येथे पुनरागमन होणे नाही.”
४. रावसाहेबांवर यांचे प्रेम विशेष असे. कधी मित्राच्या भेटीकरिता त्यांना उत्कट भरते येई. “आमचे दिवस चांगले आले का? परस्परांच्या सहवासाचे सौख्य आम्हाला केव्हा मिळेल? भेटून फार दिवस होऊन गेले! या लाभाकरता मी कोणत्या वस्तूचा त्याग करीन याची तुम्हाला कल्पना नाही.”

५. सर्व तरूंना आधी पत्र (पान) मग फूल व मग फल येते म्हणजे फलोद्गम (फलाची प्राप्ती) फुलापासूनच होते. परंतु या (तुमच्या आमच्या) प्रेमतरूचा प्रकार काही विलक्षण आहे. पत्रापासून फलप्राप्ती होते. त्याला पुष्पाची म्हणजे दुसऱ्या पायरीची अपेक्षा नाही. पत्र शब्दावर लिखित व पर्ण असा श्लेष साधल्यामुळे अर्थास बहारी आली आहे.

६. मूळ इंग्रजी चरण असे आहेत.

Fever ! Fever ! do not come.

Mr. Mandlik not at home.

आता एका ज्योतिर्विदाने २.८.८७ रोजी तापावर तोडगा रावसाहेबांकडे पाठविला तो पाहा.

। वसंते सानंदं कुसुमितलताभिः परिवृते ।
॥ स्फुरन्नानापद्ये सरसि कलहंसालिसुभगे ॥
। सखीभिः खेलंतीं मलयपवनांदोलितजले ।
॥ स्मरेद् यस्त्वां तस्य ज्वरजनितपीडाऽपसरति ॥

ही श्लोक आनंदलहरीत आहे. कामज्वर, जीर्ण ज्वर, चातुर्थिकज्वर किंवा संतापज्वर अथवा अतिपरिश्रमजनितज्वर दररोज १२ वेळा हा श्लोक म्हटला म्हणजे नाहिसे होतात. तो लिहिला आहे.

रावसाहेबांचे पौरुष

। यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।

। प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत्पौरुषामतिश्रुतम् ॥ १ ॥

(महाभारत)

मोठे डोके, रुंद कपाळ, अत्यंत तेजस्वी डोळे, तरतरीत नाक, दृढ निश्चयदर्शक भुवया, गंभीर वृत्ती, गौर वर्ण व मुखावर पसरलेली निरामयसूचक लाली, यांनी रावसाहेबांचा चेहरा फार रूबाबदार दिसे. त्यावर विद्वत्तेचे तेज चढले होते. विचारीपणा हा जो त्यांचा विशेष गुण त्याचा ठसा चिन्हित झाला होता. त्यांचे शरीर उंचीने बेताचे होते; पण फार बळकट होते.^१ खांदे रुंद व मान गड्यासारखी दिसे. अंगात जाड्य अगदी नव्हते. चपळता विशेष होती. त्यांची वाणी खणखणीत होती. सत्यमार्गाने जाण्याचा त्यांचा जो निश्चय होता त्याप्रमाणे त्यांचे आचरण असल्यामुळे कोणाला केव्हाही भिण्याचे त्यांना कारण नसे म्हणून त्यांचा चेहरा निर्भय दिसे. स्वभाव तापट असल्यामुळे स्वभावतःच उग्र असलेला चेहरा अधिक उग्र दिसे.^२ रावसाहेबांना पाहणाऱ्या लोकांवर आरंभीच वजन पडावयास हे रूप पूर्वग्रहाप्रमाणे बलवत्तर कारण होत असे.

एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये विद्यार्थी असता वर्गात रावसाहेब पागोटे घालून बसत असत. त्यावेळेस राष्ट्रीय पोषाख तसाच होता. आजारी असल्यास, उघड्या डोक्याने बसण्याची परवानगी मिळे. सिंधमध्ये गेल्यावर पायात इजार व बूट, अंगात अंगरखा व डोक्यास तिथल्या रिवाजाचे काही रेशमाचे फर्द लपेटित असत. त्यानंतर ठाणे व कुलाबा जिल्ह्यात शाळाखात्यात शिरल्यावर पोषाखात एक दोनच फरक त्यांनी केले. ते अंगावर उपरणे घेऊ लागले व डोक्यास तांबड्या रंगाचे पैठणी चक्रीदार पागोटे घालू लागले. पुढे वडील निवर्तल्यावर मात्र तांबडे पैठणी पागोटे सोडून पांढरे चंदेरी वापरू लागले. त्याची बांधणी पुणेकर प्रसिद्ध पगडबंद पंडित यांच्या हातची असे. तीत विशेष हा की, तिच्यात छिचोरपणाचा अभाव असून नीटनेटकेपणा होता. मुंबईतील रजक वर्गास कपडे स्वच्छ व शुभ्र करता येत नसल्यामुळे आपले कपडे पुण्याहून धुवून आणवीत असत. रेल्वे मार्गाने

नियमाने पार्सले येत जात असत. सव वशाचा शुभ्रवर्ण मोडावयास उपरण्याचा साधा रेशमी काठ तेवढा एकटाच कारण होत असे. तरी साधारणतः वेश शुभ्र असल्यामुळे एकदा सार्वजनिक रीतीने त्यांचा सन्मान लोकांनी केला त्याप्रसंगी एका कवीने त्यांच्या पोषाखाचे वर्णन करताना असे म्हटले की, 'तो वेश शुभ्रतर की, यश पांघरीले.' यांचा वर्ण शुभ्र, पोषाख शुभ्र व कवीच्या उत्प्रेक्षेप्रमाणे वेशाहून शुभ्र यश यांचा संयोग फारच शोभादायक होई.

कवीच्या आदारास पात्र झालेली यशाची प्राप्ती रावसाहेबांनी कोणत्या गुणांच्या आधाराने केली ती पाहू. त्यांतील उपजत कोणते व स्वर्जित कोणते ते पाहू.

कुलीन घराण्यात जन्म, उत्तम बुद्धिसामर्थ्य व शरीरसामर्थ्य आणि श्रीमंती हे गुण रावसाहेबांचे वडिलार्जित होते; परंतु साधारणतः सर्व मनुष्यांना विशेषतः अशा परिस्थितीतल्या मनुष्यांना ज्या गुणांची प्राप्ती स्वकर्मयोगाने प्रत्यक्ष लोकांना करून दाखविता येत नाही त्या कोणत्या गुणांची प्राप्ती^३ रावसाहेबांनी करून दाखविली अथवा रावसाहेबांनी कोणते पौरुष दाखविले ते पाहू.

अध्ययनलालसा.

। चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

॥ कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १ ॥

विद्याभ्यासाला खरा आरंभ रावसाहेबांनी एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये केला. तेथे त्यांनी गुरुसन्निध असता अथवा घरी असता गुरुने सांगितले असो अथवा नसो अभ्यासाशिवाय काही केले नाही. त्यांचा अभ्यास पद्धतवार असे. अनेक विषयात अग्रपद^४ मिळविणारे त्यांच्यासारखे विद्यार्थी थोडे. शाळेत किंवा एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये त्यांनी जे अभ्यासाचे काम केले ते खाणीत काम करणाऱ्या गुलामाप्रमाणे किंवा खोताने वेठीस धरलेल्या कुळाप्रमाणे केले नाही.^५ त्यांनी जो अभ्यास नामांकित प्रोफेसरांचे अन्तेवासित्व पत्करून केला त्याचा त्यांना शेवटपर्यंत अभिमान वाटे. रेव्हिन्यू ज्युरिसडिक्शन बिलावरील आपले लघ्वाकार पुस्तक सर पेरीकडे रवाना केल्याचे वृत्त आपल्या स्नेह्यास कळविताना रावसाहेबांनी लिहिले, "या कामासंबंधी एक प्रत सर इ. पेरी यांच्याकडे पाठवीत आहे म्हणजे ज्याला त्यांनी १८५२ साली कच्छला पाठवून दिले त्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधल्या विद्यार्थ्यांची त्यांना आठवण होईल."

विद्याव्यासंग

। शास्त्रस्य पारंगत्वात् भूयोभूयस्तदभ्यसेत् ।

। तच्छास्त्रं शबलं कुर्याचाधीत्य त्यजेत् पुनः ।

विद्यार्थी एकदा परीक्षासत्रातून सुटले रे सुटले, म्हणजे विद्या पुरी झाली असे समजतात व सर्व विद्याभ्यास सोडून देतात व ज्या शिडीने ते वर चढले तीच ते लाथडून टाकतात. विद्या पुरी झाल्यावर ती सोडू नये. पुनः पुनः तिचा अभ्यास करावा व ज्या शास्त्रात आपण पारंगत झालो ते शास्त्र शबल करावे असे मनु सांगतो तिकडे दुर्लक्ष करतात. हे शास्त्र शबल न करण्याचे पाप सर्व पोटाथीं

विद्यार्थ्यांच्या हातून घडते. याला अपवाद जे विद्याखात्यात, विशेषतः कॉलेजात अध्यापकाचे काम करू लागतात ते होतात; कारण त्यांना पुढील अध्ययनाचे काम सुरू ठेवावे लागते. रावसाहेबांची गोष्ट तशी नव्हती. तरी त्यांची ज्ञानार्जनाची तृष्णा शेवटपर्यंत शमन पावली नाही. एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचे मराठीत भाषांतर रावसाहेबांनी प्रथम केले. त्यानंतर ते गुजरातीत करावे असे मनात येताच त्यांनी गुजराती भाषेचा अभ्यास केला. व वरील इतिहासाचे गुजराती भाषांतर छापून प्रसिद्ध केले. या भाषेचे मिळवलेले ज्ञान त्यांना ज्ञानदीपका सारख्या गुजराती मासिकात निबंध लिहावयास उपयोगी पडले. सिंधमध्ये असता रावसाहेबांनी सिंधी भाषा शिकून तिचे लघुव्याकरण लिहिले. बीजगणित (भाषांतर रूपाने) छापले. त्यांना पुढे त्या भाषेत युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांत परीक्षक नेमण्यात येई.

शाळा खात्यात व्हिजीटर असता पार्श्विन भाषा ज्या शाळात शिकविली जात असे त्यांची तपासणी करता यावी म्हणून पार्श्विन भाषेचा रावसाहेबांनी अभ्यास केला. कायद्याचे ज्ञान चांगले व्हावे म्हणून लॅटीन भाषेचा अभ्यास केला, कारण कायद्याची सूत्रमय तत्त्वे लॅटीन भाषेत रचलेली आहेत. या भाषेचा अभ्यास करित असता लिहून घेतलेले धडे काही व्ह्यांत सापडतात.

कलकत्याच्या काउन्सीलच्या कामाला गेले असता सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांच्याजवळ वंग मूळाक्षरांचा रावसाहेब अभ्यास करित होते.

याचे इंगित रावसाहेबांच्या एका पत्रात सापडते. मेघमाला नावाचा एक जुना ग्रंथ एका जवळ त्यांनी मागितला तेव्हा त्यांनी लिहिले, “मी काही जोशी नाही, परंतु थोडी माहिती आहे ती बसल्या बसल्या वाढवावी; कारण जीवस्य तत्त्वज्ञानासा, भार्थी यश्चे कर्मणि असे जे वचन आहे ते सर्व शास्त्रांना लागू पडते.” अर्थात तत्त्व जाणण्याची इच्छा हा जीवाचा धर्म आहे. त्याला वयाचा निर्बंध असू शकत नाही.^६

एक पृष्ठ, एक श्लोक, एक चरण, निदान एक अक्षर तरी नवीन वाचल्याशिवाय दिवस सुना जाऊ देऊ नये. अशी म्हण आहे त्याप्रमाणे ज्ञानार्जनाची रावसाहेबांना अत्यंत हौस असल्यामुळे ज्ञानाचे भांडार जे ग्रंथ त्यांचा संग्रह त्यांनी चांगला केला. त्याकरता पुष्कळ द्रव्य वेचले. द्रव्याचा उपयोग याहून चांगला करता येणार नाही अशी त्यांची खात्री होती. स्वतःस त्यांनी रुपयांबरोबर तोलले पण पुस्तकांना तोलण्यास त्यांना सोनेही पुरे पडले नाही म्हणून त्यांचा ग्रंथसंग्रह नामांकित झाला. (प्रकरण ५७ पाहा.)

कालनिष्ठा

॥ आयुः क्षणलवमात्रं न लभ्यते हेमकोटिभिः क्वापि ॥

वेळाचे चित्र काढावयाचे झाले म्हणजे विलायती चित्रकार एका वृद्ध मनुष्याचे चित्र काढतात. परंतु त्याच्या डोक्यावर अग्रभागी टक्कल पडले आहे असे न दाखवता तेथे एक अल्पप्रमाणावर झुलुपाप्रमाणे केसांचा पुंज दाखावतात व मागल्या भागावर शुद्ध टक्कल पडले आहे असे दाखवितात. यात समर्पकपणा फार आहे. कारण काळ येऊन आपल्या अंगावरून गेला नाही तोच त्याच्यापुढे

उभे राहून त्याचे झुलूप हस्ताने घट्ट धरिले तरच कार्य होते, नाही तर तो एकदा निघून गेल्यावर मागाहून धरू गेले असता हाताला टक्कलाचा गुळगुळीत भाग लागल्याने त्यास पकडता येत नाही व तेणेकरून कार्यनाश होतो.

यातील तत्त्वाची ओळख रावसाहेबांना पूर्ण झाली होती. यांच्या इतकी वेळाची किंमत दुसऱ्या हिंदी गृहस्थास एकालाही कळून आली नव्हती व अद्याप नाही. सभेस किंवा इतर प्रसंगी जेथे नेमल्या वेळेवर कार्यांरंभ व्हावयाचा असतो तेथे रावसाहेब आले की वेळ झाली असे समजावे. अशी त्यांची ख्याती होती. अशा नेमक्या साधलेल्या वेळास 'मंडलिक टाइम' अशी संज्ञा लोकांत प्राप्त झालेली आहे. या त्यांच्या गुणाची प्रशंसा मराठी क्रमिक पुस्तकात घातलेल्या 'वक्तशीरपणा व नियमितपणा' या धड्यात आली आहे ती अशी. 'मुंबई हायकोर्टाचे प्रख्यात वकील विश्वनाथ नारायण मंडलिक ह्यांचा वक्तशीरपणाबद्दल लौकिक होता. ते इतके वक्तशीर वागत असत की त्यांच्या जाण्यायेण्यावरून घड्याळ लावून घ्यावे असे लोक म्हणत असत.' * इतका वक्तशीरपणा त्यांना अगदी पहिल्यापासून साधला होता. डॉक्टर हेन्स साहेब व रावसाहेब मिळून दोघेजण वरळी येथील शाळा तपासण्यास जावयाचे होते. रावसाहेब, डॉक्टर हेन्स यांच्या बंगल्याच्या गल्लीशी जाता, तोच डॉक्टरसाहेब बंगल्यात गाडीत बसून निघण्यास तयार होते. (२६.८.५७ रो.)

वेळांत वेळ काढणे हा तर त्यांचा मुख्य स्वभाव असे. "ने. ज. लायब्ररीत गेलो. आरदेसर व गंगादास यांची वाट पहात बसावे लागले. बरोबर शास्त्रीबुवा होते. त्यांच्याजवळ संस्कृत व्याकरणाचा एक धडा घेतला." (२२.६.६१ रो.)

भोजनसमारंभास रावसाहेबांना आमंत्रण देणे व त्यांचा वेळ सांभाळणे हे लोकांना कठीण जाई. "नाना गानु याकडे जेवावयास जाण्याचे कबूल केले व उशीर होऊ नये म्हणून सांगितले. त्यांनी १० १/२ होतील म्हणून सांगितले. १० १/२ वाजले तेव्हा दुसरा भात करवून जेवलो." (१७.२.३१ रो.)

एकदा एका कामाची वेळ त्यांनी नेमून टाकली की त्यात फरक (मग तो फरक यःकश्चित् मनुष्याकरता असो किंवा बड्या अमीर उमरावाकरता असो) होणे शक्य नसे.

एकदा नामदार गव्हर्नर साहेबांनी एक वेळ सांगून त्यावेळेवर भेटावयास बोलाविले असता त्यावेळेवर करावयाचे म्हणून ठरविलेले दुसरे काम संपवून भेटावयास संधी मिळेल की नाही याची खात्री नसल्यामुळे त्यांनी गव्हर्नर साहेबांच्या खासगी कारभान्यास कळविले, "आताच पोचलेल्या तुमच्या पत्रात विनंती केल्याप्रमाणे मी नामदार गव्हर्नर साहेबांना भेटावयास येण्याचे झाले तर पाहीन. मला बराचवेळ आधी कळविले असते तर बरे झाले असते." (२१.१०.७१)

"मी येथे पुण्यास आज व उद्या दुपारी, १ वाजेपर्यंत आहे. काउन्सिलचे काम संपतच जाणार आहे. तेव्हा आज संध्याकाळ व उद्या दुपार यांच्यामध्ये जी वेळ नामदार गव्हर्नर साहेब नेमतील ती मला सवडीची होईल."

(मि. लीवार्नर यांना पत्र)

“तुमचे पत्र रात्री उशीरा पोचले. माझा सर्व वेळ आगाऊच अन्य कामाला नेमला गेल्यामुळे आज सकाळी ९ वाजता नामदार गव्हर्नर साहेबांना भेटता यावयाचे नाही. मधल्या वेळी पाहिजे तर आनंदाने भेटेन. कारण त्यावेळी हायकोर्टातल माझी कामे संपतील अशी आशा आहे.” (८.११.७१)

या प्रमाणे उत्तर ज्यांच्या पुढे नेहमी काम करावे लागे त्या हायकोर्टाच्या न्यायाधीशांनासुद्धा रावसाहेब पाठवीत असत.

“आज मला इतकी कामे आहेत की मधल्यावेळी ४॥ वाजता मला येता यावयाचे नाही असे लिहावयास मला फार वाईट वाटत आहे. उद्या दुपारनंतर १ ते ४ च्या दरम्यान एकादी वेळ नामदार साहेब नेमण्याची मेहरबानी करतील तर माझ्याने होण्यासारखी मदत असेल ती आनंदाने करीन.”

“तुम्ही दिलेल्या वेळेवर तर येणे नाहीच पण या दिवशी अमूक वेळी सवड होईल. नाही तर नाही.” (६.१२.७२) असे रावसाहेब स्पष्ट लिहीत. याची किंमत फक्त वेळेला त्यांच्या इतकाच बहुमान देणाऱ्या इंग्रज लोकांशिवाय इतरांना समजणार नाही. इंग्रज लोकांना याबद्दल मुळीच राग यावयाचा नाही. “पूर्वसंकेत असेल तर चुकामूक होत नाही; नाहीपेक्षा इतर व्यवधाने असल्यामुळे एकावेळी दोन गोष्टी होऊ शकत नाहीत, यामुळे एक सहजीच राहून जाते. हे विचार केल्यास ध्यानात येईल.” असे त्यांनी त्यांना नेहमी वंद्य असलेल्या विनायकशास्त्री आगाशे यांना २५.९.७४ रोजी पत्री कळविले; कारण भेट न झाल्यामुळे विनाकारण खेप पडली अशी तक्रार शास्त्रीबुवांनी केली होती.

रोजची लिहावयाचीच पत्रे फार असत. तेव्हा ती पुरी करताना कधी कधी म्हणत “डाक पकडण्याकरिता हे पत्र मी पुरे करित आहे. कोर्टात जावयाची वेळ झाली हे पत्र सोपविलेच पाहिजे.”

एका संस्थानिकाशी त्याच्या आप्तवर्गापैकी एका स्त्रीच्या काही स्त्रीधनासंबंधी वांघा आला होता. ते काम वेळ आल्यास हिंदुस्थानसरकारापर्यंत पोहचवायचे होते. मेहनताना मोठा मिळावयाचा होता. काम घेऊन येणाऱ्या संस्थानच्या मंडळीस दुसऱ्या दिवशी काम पाहण्याकरिता सकाळी अमूक पासून अमूक अशी वेळ रावसाहेबांनी नेमून दिली व तिच्या पुढील वेळ दुसऱ्या अशीलास नेमून दिली. संस्थानच्या मंडळीचा संस्थानी बेत! ती नेमून दिलेल्या वेळेवर आली नाही. नेमलेली वेळ संपेपर्यंत रावसाहेब बोलले नाहीत. वेळ सरताच रावसाहेबांनी दुसऱ्या अशीलास हाक मारली. संस्थानची मंडळी मागाहून येतांच तुमच्याशी व्यवहार करण्यास मला वेळ नाही. तुम्हास वेळाची किंमत कळत नाही’ असे सांगून तिला विन्मुख दवडिले.

‘काम स्त्रीधनाचे होते. अवघड नव्हते. पूर्ण अपयश येणारेही नव्हते. दुसरा कोणी कमी पैशाने पत्करील. तेव्हा आज नाही तर उद्या वेळ नेमा अशी विनंती स्नेह्यांमार्फत रावसाहेबांना करण्यात आली. पण रावसाहेबांनी मुळीच ऐकले नाही. व तेच बरोबर आहे. कारण द्रव्याकरता जर दिलेपणा दाखविण्याची सवय रावसाहेबांना लागली असती तर त्यांनी वेळाची हाती धरलेली शेंडी त्यांच्या हातांतून निसटून गेली असती.’

श्रीमंत होळकर सरकार यांचे नोकर गणेशशास्त्री हे हरिश्चंद्र फोटोग्राफर यांना घेऊन बंगल्यावर रावसाहेबांचा फोटो काढून घेण्यास १० १/२ वाजता यावयाचे होते. ते उशीरा आले. “फोटो

काढावयास बसण्याचा वेळ मला उरला नाही म्हणून कामाला निघून गेलो.” असा रोजनिशीत उल्लेख आहे.

रावसाहेब एकदा इंदुरास गेले होते. तेव्हा आपली मुख्य तजवीज काय ठेवावयाची तीसंबंधी धोंडो शामराव गरुड यास जी एक सूचना रावसाहेबांनी केली होती ती वेळेसंबंधाचीच होती. “मी ठरविलेल्या वेळा न चुकविण्याची खबरदारी घ्यावी.”

शेवटी शेवटी तर रावसाहेबांना वेळ हा किती अमोलिक वाटत होता त्याची कल्पना पुढील वाक्य देईल. “प्रत्येक दिडकीच्या कामाबद्दल मोहोरेची वेळ दवडण्यापुरते आता आयुष्य उरले नाही.”

(बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

उद्योगनिष्ठा

। उद्यमेनाहि सिद्ध्यति कार्याणि न मनोरथैः ।

॥ नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १ ॥

काळाचा महिमा समजल्यावर मनुष्य उद्योगशील होतोच. रावसाहेबांच्या अंगचा फार मोठा गुण म्हटला म्हणजे ते केवळ उद्योगाची राशी होते. विद्यार्थिदशेत असता रावसाहेबांनी उद्योगाला आरंभ केला तो नोकरीत^३ असता व नोकरी सोडल्यावर जन्मभर चालू ठेवला होता. अविश्रांतपणे उद्योग करण्याची सवय त्यांनी अभ्यासाने जडवून घेतली होती. उद्योगाला ते अत्यंत महत्त्व देत असत. आमच्या लोकांची स्थिती केव्हा व कशाने सुधारेल या प्रश्नाचे उत्तर त्यांनी देऊन ठेविले आहे त्यांत त्यांनी उद्योगालाच प्राधान्य दिले आहे. (प्रकरण ७९ पाहा.)

“माझ्या मनात नेहमी असा विचार आहे व दिवसानुदिवस तो अधिकाधिक कायम होत चालला आहे, तो हा की आम्ही अजून काही पिढ्या जाई तो एक सारखे काम-काम-काम करीत रहावयास शिकले पाहिजे. म्हणजे मग लोकांची स्थिती साधारणमानाने सुधारेल. स्वयंदासास्तपस्विनः अशी म्हण आहे.”

“कार्यासक्ती कोठेच नाही. मी सर्वतः पाहिले तर विषयासक्ती दृष्टीस पडत आहे. ही इष्ट आहे; पण ती प्रमाणातीत झाल्यास नाशकारक आहे.”

(मुनशी हनुमानप्रसाद यांना इंग्रजीत पत्र १०.३.८५)

उद्योगसातत्याचा रावसाहेबांना मोहच पडत असे. “होईल तितके करून, आपण सद्यपणे दाखवून दिलेल्या दिशेने जाण्याचे करीत आहे. पण हल्लीच्या पद्धतीने कामाचा बोजा फार पडतो, अती काम करून मेंदूला शीण देण्याचा मोह कधी कधी इतका पडतो की तो आवरता येत नाही, इतक्यातच मला दिवसाच्या शेवटल्या अवसरात चष्मा वापरावा लागत आहे. ३९वे वर्ष अजून पुरे झाले नाही तोच उत्तमांग देशांतील (मस्तकातील) स्थिती बिघडली आहे असे समजले पाहिजे. मला मजा वाटते म्हणून असले बोलणे बोलून तुम्हास त्रास देत असलो तर त्याची माफी असावी.”^४

सतत परिश्रम करण्याची सवय लावून घेण्याचा उपदेश पुढील पिढीच्या मुलांस रावसाहेब करीत. मी चौथीतून पाचवीत गेलो असे रावसाहेबांना पत्री कळविणाऱ्या आपल्या लहान पुतण्यास त्यांनी उत्तर लिहिले ते:- “चार किंवा पाच इयत्ता एवढे शिक्षण काही नाही. एक क्षणही व्यर्थ जाऊ न देणे आणि परिश्रम करणे ही पहिली व शेवटची इयत्ता होय.”

हा उद्योग ते सतत नियमाने करीत व तसे दुसऱ्याकडून करवून घेत. ने. ओपिनिअनचे शेवटी शेवटीचे एडिटर दा. कृ. करंदीकर बी. ए. एल, एल. बी. यांना रावसाहेबांनी हायकोर्टातील महत्त्वाच्या निकालाची नोंद ज्या कायद्याप्रमाणे ते निकाले झाले असतील त्या त्या कायद्याच्या पुस्तकात प्रस्तुत कलमाशी नियमाने करून ठेवण्यास सांगितली होती. त्याची चौकशी करताना रावसाहेबांनी दामोदरपंत यांना लिहिले “माझा न्यायसंग्रह तुम्ही सूर्यचंद्र यांचा नियमितपणा दाखवून करीत असालच. हे आजचे काम आणखी दहा वर्षांनी सुखकारक होईल.” १३.२.८६ यावर दामोदरपंतांनी नुसते ‘होकारार्थी’ उत्तर पाठविले. तेवढ्याने समाधान न होऊन रावसाहेबांनी पुन्हा लिहिले.

“xxx सूचीचे काम पुढे चालू आहे, हे लिहिले ते ध्यानात ठेविले आहे. पण काम नुसते चालू आहे हा मुद्दा नाही. तुम्ही नियमाने नेमलेल्या वेळात क्षणही मागे पुढे होऊ न देता घड्याळाबरोबर काम चालविले आहे काय?”

(२४.२.८६ चे दा. कृ. करंदीकर यांना पत्र)

घरी नातेवाईक अथवा स्नेही यांनी रिकामे बसण्याचे मनात आणल्यास त्याला स्वस्थानी जावयास रावसाहेब सांगत. “निरुद्योगाने कोणाचे हित झाले नाही.” 'क्ष' ला परत घरी लावून द्यावा. (बाळकृष्ण सायण्णा यांना पत्र)

सतत श्रम करण्याचे सामर्थ्य रावसाहेबांनी सवयीने अंगात आणले होते ते त्यांना ईश्वराची एक देणगीच वाटे. व त्या सामर्थ्याचा उपयोग करून घेण्यात अगदी अगदी शेवटपर्यंत न्यून नाही म्हणून त्यांचे त्यांनाच गूढ वाटे. (प्रकरण २३ पाहा.)

ही सतत श्रम करण्याची हिम्मत फक्त इंग्रज गृहस्थात आढळते. अविश्रांत उद्योगाने त्यांच्या प्रकृतीवर परिणाम होईल अशी काळजी रावसाहेबांच्या मित्रांना वाटू लागली तेव्हा त्यांचे स्नेही डॉ. कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांनी त्यांना विश्रांती घ्यावयास सांगितली. तेव्हा रावसाहेब म्हणाले. “मनुष्याचा आयुष्यक्रम म्हणजे दीर्घकालीन सवयीच होत. मला अशी सवय लागून गेली आहे की मी काम करीन व माझे शरीर झिजवीन पण स्वस्थ बसून त्यास तांब लागू देणार नाही.”

रोजनिशा तपासता असे आढळते की पहाटे ४-५ वाजल्यापासून रात्रौ ९-१० वाजेतो सारखा उद्योग त्यांचा चालत असे. निरुद्योगी मनुष्य त्यांना आवडत नसे. सारखी चळवळ करीत मनुष्याने राहिले पाहिजे असे जे त्यांचे मत होते ते त्यांनी सार्वजनिक संस्थांस सुद्धा लाविले होते. “मी मुंबईला महाबळेश्वराहून आल्यापासून तरी सुस्ती आली आहे. म्हणून तिने (मुंबईने) केलेल्या पण तुम्हाला अद्यापि न कळविलेल्या अशा कामाची मोठीशी बाकी मजजवळ लिहिण्यास शिल्लक नाही.”

“आमच्या संस्था डुलक्या देत बसल्या आहेत. वल्ही पाडून त्यावर डोके टेकून झोपा काढीत आहेत असेच केवळ माझ्याने म्हणवत नाही. कोणी काही म्हटले तरी त्यांच्या हातून झालेले काम अगदीच थोडे आहे. फलाची अपेक्षा न करता सतत अविश्रांतपणे सारखे काम करीत आम्ही राहिले पाहिजे. सारांश आम्ही सृष्टीचे अनुकरण केले पाहिजे. आकाशांत सूर्य व चंद्र यांचा प्रकाश विद्युत्प्रकाशाप्रमाणे क्षणध्वंसी नसतो.”

(२४.५.८६ चे कलकल्याचे रस्तमजी मेथा यांना पत्र)

कर्तव्यनिष्ठा

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरुक्कण वा जायते ।

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ।

एषवा अनृणो यः पुत्री ।

(तैत्तिरीय कृष्णयजुः)

मनुष्य जन्मास आला की वर दिलेली देवर्षीपितृविषयक तीन ऋणे फेडण्याची जबाबदारी तो आपणाबरोबर घेऊन येतो. हीच ऋणे नंतरच्या काळात पाच आहेत असे लोक म्हणू लागले, त्यानत भूतांचे ऋण चवथे घालून अतिथीचे पाचवे घातले आहे व त्याच्या फेडीला टीकाकार रामचंद्रानी नृत्यज्ञ म्हटले आहे.

त्या वेळेस या नृत्यज्ञाचा अतिथिपूजनात शेवट झाला होता. पण हल्लीच्या काळाला त्याला विस्तृत अर्थ प्राप्त होऊन पाचवे ऋण फार व्यापक झाले आहे व त्याची व्याप्ती लोककल्याणापर्यंत झाली आहे. या व्यापक अर्थी रावसाहेबांनी आपले कर्तव्य कसे केले त्याचा विचार या विवेचनात केला आहे. रावसाहेबांनी आपल्या पत्नीस लिहिलेल्या कर्तव्यविषयक पत्रात यालाच मनुष्या मनुष्यातील कर्तव्य असे नाव दिले आहे. या लोककल्याणास आरंभ आप्तेष्टांच्या कल्याणात होतो व सार्वजनिक कल्याणांत ते पर्याप्त होते. हे द्विविध कल्याण रावसाहेबांनी अहर्निश केले आहे व ते अहतुक केले आहे.

प्रसिद्ध विद्वान पुरुष मि. एडवर्ड हियाटसेक म्हणे “तुम्ही लोककल्याण त्वरित करिता, तुम्ही मोठे जादूगार आहात.” शिक्षण देणे, नोकरी लावणे, बढती देणे व बदली करणे व वेळेस रजाही देवणे या सर्व गोष्टी शक्य तेथे योग्यता पाहून आनंदाने रावसाहेब करीत.

या नोकरी लावून देण्याच्या कामास, त्यांनी कच्छला असता आपले मित्र कृष्णाजीपंत नूलकर यांना आपले जागेवर नेमवून प्रारंभ केला^१ व तेथून निघाल्यावर मुंबईहूनही ते काम केल्याची उदाहरणे आहेत. दुसऱ्या काही मित्रांच्या पत्रात शेवटला मजकूर नेहमी नोकरीचा किंवा बढतीचा असे. ही कामे करण्यात रावसाहेब फार विवेक वापरीत असत. एका गृहस्थाला योग्यतेप्रमाणे एका ठिकाणी अगदी शेवटली म्हणजे वीस रुपये महिना पगाराची जागा देववली होती. त्याचप्रमाणे वीस या संख्येच्या बऱ्याच पटीने पगार असलेल्या जागा यांच्या शिफारशीने मिळाल्याचे दाखले आहेत, म्हणजे त्या त्या जागा मिळालेल्या स्नेह्यांची कृतज्ञतापूर्वक लिहिलेली पत्रे आहेत.

“बापूदादा मोडक यांचा मुलगा बाळा मोडक माझा शेजारी व बाळमित्र, याला उपयोगी पडण्याची संधी आली म्हणून मला आनंद होत आहे. कृष्णराव यांनी आपल्या पेट्यात जागा देण्याचे कबूल केले आहे. माझ्या जीवाला तेणे करून किली स्वास्थ्य वाटत आहे! पोराला कोठे तरी लावून देण्याविषयी आतुर होतो.” (१.२.५७ रो. इ. उ.)

“ही जागा सोडून जाताना राघोपंत यास फार वाईट वाटले. तो मुलाप्रमाणे अश्रु गाळू लागला. माझे मन द्रवले. यापेक्षा दोन शिव्या देऊन तो गेला असता तर ते पत्करले असते. दया ही आत्म्यास पाझर आणते. इतके झाल्यावर तो गेला. ईश्वर त्यास यश देवो.” (१६.८.५८ रो. इ. उ.)

पुढे रावसाहेब स्वस्थ बसले नाहीत. “भाई यांना भेटलो. त्यांनी राघोपंतास जागा देण्याचे कबूल केले व मग मी घरी आलो.” (१२.९.५८ रो. इ. उ.)

महामहोपाध्याय या पदवी^{१२} सारख्या मोठ्या पदवीकरता रावसाहेबांनी लोकांची शिफारस केलेली आढळते. परंतु त्या सर्व शिफारसी ज्या एका तत्त्वावर ते करित असत, त्याचा उल्लेख पुढील पत्री त्यांनी केला आहे. “पदव्यांचे दान अशा प्रकारे करावे की, तेणेकरून साम्राज्यास बळकटी येईल.”

(एका इंग्रज मित्रास पत्र)

या व्यक्तिविषयक कर्तव्याशिवाय नागरिक या दृष्टीने रावसाहेबांनी कर्तव्य निष्ठा कशी दाखविली ते पाहू. हे कर्तव्य बजावण्यास लोक सर्वदा सतत पुढे येतात असे नाही. कारण त्यात धोका आहे. उद्योगाने यशाची प्राप्ती होते. नाही असे नाही. परंतु जी कामे व्यक्तिविषयक असतात त्यांना यशःप्राप्ती झाली नाही, नफा नुकसान वेळेनुसार झाले तरी चालण्यासारखे असते; परंतु सार्वजनिक कामाची गोष्ट निराळी असते. अंगावर घेऊन एकादी गोष्ट केली तर तीत यशःप्राप्ती करून दाखवावी लागते. नाहीतर निंदकांचे फावते. ही भीती सार्वजनिक कामात पडणाऱ्या लोकांना नडते. या भीतीने कार्याचा अनारंभ, आरब्धकर्मत्याग इत्यादी दोष त्यांच्याकडून घडतात. या दोषांस रावसाहेब पात्र झाले नाहीत. “आम्ही चमत्कारिक परिस्थितीत येऊन पडलो आहोत. तथापि, कार्याभिलाषी मनुष्याने कार्ये केलीच पाहिजेत. मला तर नुसत्या कार्यांभात सुद्धा सुख वाटते.” (सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांना १९.६.८४ चे पत्र.) कार्यांभात जेवढे सुख रावसाहेब मानीत तेवढेच सुख तद्विषयक उद्योग चालू ठेवण्यात मानीत. कारण रावसाहेब हे कर्मवीर होते. रावसाहेब फळाची आशाच ठेवीत नसत. फळाचा हेतु ठेवू नको. व अकर्मप्रवृत्तीचा अंगिकार करू नको. याविषयी रावसाहेबांनी एक निबंध ‘मा कर्मफलहेतुर्भुः माते संगोऽस्त्वकर्मणि’ या गीतावाक्यावर लिहिला होता. (प्रकरण १८ पाहा.)

“ज्या आमच्या कामात फलाची प्राप्ती होत नाही. त्या आमच्या कामात पडतो कोण?” अशी त्यांचे सहकारी मित्र कामा यांच्या निधनाविषयी एका लिहिलेल्या दुखवट्याच्या पत्रात रावसाहेबांनी पृच्छा केली आहे.

कार्याचा उत्तम मोबदला म्हणजे कर्म केल्याबद्दलचे समाधान होय. असे रावसाहेब म्हणत. (प्रकरण ६८ पाहा.)

याशिवाय सार्वजनिक काम करताना त्यांचा भरवसा एका मोठ्या उच्च तत्त्वावर होता. ते म्हणत “माझ्या मनोदेवतेचा कौल घेऊन मी कार्यास आरंभ केला आहे. व पुढील काम परमेश्वरावर भरंवसा ठेऊन करित राहणार, त्याला साऱ्याची चाड आहे.”

“माझ्यासारखे पुरुष^३ जे गावकाकूला धाब्यावर बसवितात त्यांना अंगीकृत कार्यात साहाय्य मिळणे ते आपल्या अंतःकरणाचेच होय.”

याच उच्च तत्त्वावर सार्वजनिक महत्त्वाच्या कामात त्यांची भिस्त होती अशाविषयी बरेच उल्लेख त्यांच्या पत्री सापडतात. त्यातील काही दिले आहेत.

“आता लोकांतर झाले आहे. उच्च लोकाच्या प्राप्तीची आशा नसती, तर आमची स्थिती फार दुःखावह झाली असती.”

(बाळकृष्ण सायणणा यांना पत्र ५.३.८५)

“जितके कर्तव्य आहे तितके केल्यावर सर्व लोक काहीही म्हणोत मी ते सर्व सर्वांचा जो पाहणारा त्याचेवर ठेवतो.” असेही ते आपल्या स्नेह्यांना वारंवार म्हणत.

“मला एक परम उच्च शक्तीला जाब द्यावा लागेल अशा भरवशाने मी वागत आहे. तीच महाशक्ती मला प्रसंगी साहाय्य करील.”

(२९.२.१८८५ चे गणपतराव भास्कर कोठारे यांना पत्र)

“या अशुद्ध विषयावर नजर ठेवा. हे चालविलेले युद्ध लांबेल व निकरावर येईल. मला मदत चांगली मिळेल असा भरवसा आहे. परिणाम होणे तो त्या उच्च महाशक्तीच्या हातात आहे.”

(संयोगजन्य रोगाच्या कायद्याविरुद्ध चळवळ करताना लिहिलेले पत्र)

“आमच्या शहरचे होकायंत्र काय दाखविते तेच कधी कधी समजत नाही; तथापि काम करताना माझा एक असा भरवसा आहे की, आम्हा सर्वांचे नियमन करणारी उच्चतम शक्ती आहे व त्या शक्तीवर मी पूर्णपणे विसंबून असतो. तीच शक्ती आपल्या हृदयात उजेड पाडून मार्ग दाखविते. त्या मार्गाने सरळ जाणे एवढेच आपण काय ते करावयाचे असते.”

(२९.२.८५ हरकिसनदास यांना पत्र)

त्यामुळे अंगावर घेतलेले काम तडीस न्यावयाचा त्यांचा निश्चय मध्येच ढासळत नसे व ‘आरंभशूराः खलु दाक्षिणात्याः’ या उक्तीस रावसाहेबांनी चांगलाच हरताळ लावून ठेवला होता.

हे कर्तव्य करित असता कामाच्या ओरडीवर त्यांनी प्रेम ठेवले नाही. ते तसे ठेवले म्हणजे ओरडीच्या व्यस्त प्रमाणातच हातून कृती होते, हे उघड आहे. “लोकांना भपका पाहिजे, डांगोरा पिटावयास पाहिजे. सूर्य, चंद्र, तारे व समुद्र आपल्या नावाचे जाहीरनामे लावीत असतात काय?”

(बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

खोती कज्जास रावसाहेबांनी आपल्याला वाहून घेतले होते. स्वतःच्या फायद्यावर सुद्धा त्यांनी त्या कज्ज्यांना पद देऊन ठेविले होते, असे पुढील वृत्त सांगते.

“१८७३ च्या सुमारास बडोदा संस्थानात काही हुद्याची जागा मिळण्याविषयी वाटाघाट चालली होती. ती रावसाहेबांनी पत्करली असती तर ते ज्या काही अटी घालणार होते त्यात मुख्य अट ही होती की, खोती कज्ज्यांचा निकाल करून घेते वेळी त्यांना मुंबईस हजर राहण्याची सदर परवानगी असली पाहिजे.”

(१५.८.१८७३ चे एका स्नेह्यास पत्र)

अशा रीतीने परम उच्च शक्तीवर भरवसा ठेवून, मनाच्या समाधानाव्यतिरिक्त अन्य मोबदल्याची आशा केल्याशिवाय, डांगोरा न पिटता सार्वजनिक काम कर्तव्य म्हणून केले असता यशस्वी का होणार नाही? रावसाहेबांनी सार्वजनिक कल्याणाची कामे अप्रतिम कर्तव्यनिष्ठेच्या जोरावर करून, केवढे यश संपादन केले ते म्युनिसिपालिटी, मुंबईचे काउन्सिल, कलकत्ता काउन्सिल, खोती कज्जा, वकिली, इत्यादी प्रकरणे वाचली म्हणजे कळेल.

पुण्य करावे इतके म्हटले म्हणजे पापाचरण करू नये असे ध्वनित होते, त्याचप्रमाणे कर्तव्य करावे असे म्हटले म्हणजे अकर्तव्य ते करता कामा नये. कर्तव्य करण्याच्या निष्ठेइतकीच अकर्तव्य न करण्याची निष्ठा पाहिजे. ती ही दाखविण्याची रावसाहेब खबरदारी घेत.

“मी सांगणार आहे ते आपण कराल का?” असा प्रश्न आगाऊ वचन घेण्याकरिता त्यांच्या मातोश्रीने पत्र लिहविले. त्याला उत्तर रावसाहेबांनी लिहिले ते- “असद्वादाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही भीतीने कर्तव्य न केले व अकर्तव्य ते केले. असे बुद्धिपरस्पर झाल्याचे अजूनपर्यंत आठवत नाही. जसे लिहून येईल तसे त्यातून होण्याजोगे असेल ते करण्याचा प्रयत्न करीन.”

आशावादित्व

कर्तव्यनिष्ठा अंगात अशी बाणल्यामुळे रावसाहेबांची कर्तृत्वशक्ती वाढली. क्रियेचे फळ हे अल्प स्वल्प मिळावयाचेच असा सृष्टीचा नियम असल्यामुळे रावसाहेब हे पक्के आशावादी झाले. अथवा असेही म्हणा की, रावसाहेब आशावादी होते म्हणूनही ते कर्तृत्ववान पुरुष झाले. म्हणजे त्यांच्यातील आशावादित्व व कर्तृत्वशक्ती हे दोन गुण परस्पर पोषक झाले. कसेही असो. तेणेकरून त्यांच्याहातून अनेक देशहिताची कार्ये झाली ती नुसत्या विचारी पण निष्क्रिय माणसाच्या हातून होत नाहीत. तो निराशावादी बनून ‘कसले आम्ही!’ असा आपला आपणच तिरस्कार करू लागतो व स्वतः बुद्धीकुप असून लवाणाम्बु झाल्याप्रमाणे लोकांना निरुपयोगी होतो. आशावादी मनुष्याची गोष्ट निराळी.

“मी आशावादी आहे. तरी मला एवढे कबूल केले पाहिजे की माझी श्रद्धा कसोटीला चांगली लावून घेण्यात येत आहे.”

(७.११.७५ चे ज. जेकब यांना पत्र)

“मी आशावादी आहे. म्हणून या शुद्धिजनक लहानशा झगड्यास न जुमानता काम करू शकतो.” (१३.३.७६ किता)

“तुमच्याशिवाय कोणात सजीवता दिसून येत नाही. तुम्हीच लत्ताप्रहाराने चेंडू सर्व मैदानाभर फिरत ठेविला आहे. दुसरे सर्व हताश होऊन स्वस्थ बसले आहेत. तुम्हाला आशेने जन्म दिला आहे. तुमच्यासारख्या प्लवनशील मनुष्याची हिंदुस्थानाला गरज आहे.”

(मुत्तुकुमार स्वामी यांचे २९.१.१८६५ चे पत्र)

मात्र त्यांचे आशावादत्व म्हणजे तळ्याच्या काठी गळ टाकून संध्याकाळपर्यंत एकाही मत्स्याने उत्तेजन दिले नसता स्वस्थपणे तिष्ठत बसणाऱ्या मत्स्यमाऱ्याप्रमाणे नव्हते. उद्योगावर त्यांची भिस्त होती.

सुखदुःखाविषयी औदासिन्य

। सुखस्यानंतर दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं ।
॥ द्वयं एतहि जंतूनामलध्यं दिनरात्रिवत् ॥ १ ॥
। सुखमध्ये स्थितं दुःखं दुःखमध्ये स्थितं सुखं ।
॥ द्वयमन्योन्यसंयुक्तमुच्यते जलपंकवत् ॥ २ ॥
। तस्मात् धैर्येण विद्वांस इष्टानिष्टोपपत्तिषु ।
॥ न द्रवंति न मुह्यति सर्व मायेति भावतः ॥ ३ ॥

कर्तव्यनिष्ठ पुरुषाच्या अंगात आणखी एक गुण अवश्य असतो तो हा की सुखदुःखाविषयी उदासीनता. तो रावसाहेबांमध्ये होता. एकाच पत्रात जितको सौख्यप्रदर्शक मजकूर असे तितकाच दुःखप्रदर्शक असे. सुख झाले म्हणून तेवढ्याच भावनेत रावसाहेब दंग होऊन जात नसत किंवा दुःख झाले म्हणून त्याच्याखाली चेंगरून जात नसत. अत्यंत प्रेमाचे व सुखाचे कारण जी त्यांची प्रिय पत्नी तिच्या निधनाने प्रवाहपतित कार्याचा त्याग त्यांनी केला नाही. प्रिय पत्नीचे निधनवृत्त प्रसंगोचित शोकमय शब्दांत पहिल्या वाक्यखंडात कथन करणाऱ्या, मित्रांस लिहिलेल्या पत्रात दुसऱ्या वाक्यखंडात इतर वृत्त लिहिलेले सापडते; कारण रावसाहेब सुखदुःखाचे जे तत्त्व आहे ते जाणून होते. ते त्यांनी एका पत्नी एका स्नेह्यास लिहिले होते. “आघात आणि प्रत्याघात हे सारखेच असतात; हा शुद्ध बेरीज आणि वजाबाकीचा प्रकार विशेष आहे म्हणून सुखाइतके तरी दुःख झाल्याशिवाय राहत नाही.” हे ज्ञान झाले की विद्वान पुरुष सुखदुःखाविषयी उदासीन होतात.

विघ्नविरोधिता

॥ विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः ॥
॥ प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

(भर्तृहरि)

कर्तव्यनिष्ठेच्या जोरावर रावसाहेबांच्या अंगात विघ्नांशी सामना देण्याची प्रवृत्ती उत्पन्न झाली होती. तिच्यामुळे आरब्धकार्याचा त्याग त्यांनी विघ्नांना भिऊन कधी केला नाही. किंबहुना विघ्ने आली तर त्यांना स्फुरणच चढत असे. याचे प्रत्यंतर रेव्हिन्यू सर्व्हेचा कायदा, रेव्हिन्यू जुरिस्टिकशन बिल याविषयीची प्रकरणे २२ व ४३ वी अनुक्रमे वाचली म्हणजे समजेल.

याच गुणाचे अवलंबन रावसाहेब शेवटपर्यंत करीत आले.

“सर्वभर प्रतिकार स्वरूपाची चळवळ चालू आहे. उद्योगसातत्य व धैर्य या गुणांनी त्यांनी सामना केला पाहिजे. मार्गात विघ्ने फार येत आहेत; परंतु मी त्यांना गुरूप्रमाणे मान देतो.”

(दि. ब. रघुनाथराव यांना पत्र १६.८.१८८४)

स्वावलंबन

स्वयंदासास्तपस्विनः

ऐश्वर्यवान लोकांत स्वावलंबन कमी असते व त्यामानाने ते परावलंबी असतात. रावसाहेब ही गोष्ट कबूल करीत. कोणाला काही झाले म्हणजे ते आपल्या नोकरांना जपत. ते म्हणत, “बाबांनो! तुमच्या पायांनी मी चालतो म्हणून ते मजबूत असले पाहिजेत.” परंतु वेळ आली तर वाटेल ते काम करण्याची त्यांची तयारी असे व ते ते लागलेच करावयास लागून म्हणत 'स्वयंदासास्तपस्विनः' एकवेळ जेवण करून भोजन करण्याचा प्रसंग आला तो त्यांनी स्वावलंबनाचरणाने साजरा केला. “माझा मेव्हणा रामकृष्ण^{१४} व मी दोघांनी जेवण करून जेवलो.” (रो. उ. १९.३.१८६५)

सत्वनिष्ठा

। सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने ।

॥ क इदं दुष्करं कुर्यादिदानी शिबिना विना ॥ १ ॥

(मुद्राराक्षस)

“पृथ्वी फिरली तरी सत्व जाऊ नये” असे रावसाहेब नेहमी म्हणत. सत्व राखण्याचे व्रते फार कठीण आहे. ते सत्व म्हणजे काय त्याची कल्पना स्वप्नीचे राज्यदान जागृतावस्थेत ज्या सत्वधीर नृपतीने पुरे केले त्या हरिचंद्र राजाची कथा आदराने वाचणाऱ्या, अतिथी विन्मुख जाईल म्हणून पोटच्या मुलाचे उखळात ओव्या म्हणत कांडण करणाऱ्या चांगुणादेवीचे चरित्र प्रेमाने ऐकणाऱ्या किंवा श्येनपक्षापासून त्याचे खाद्य जो कपोतपक्षी त्याचे संरक्षण करण्याकरता आपल्या मांडीचे मास काढून श्येनपक्षास देणाऱ्या शिबी राजाची गोष्ट कौतुकाने मनन करणाऱ्या एकट्या हिंदूसच होईल. असले कठीण सत्व रावसाहेबानी पाळिले असे त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येईल. आकस्मिक कारणावरून गाडी चुकली असता आपल्या खर्चाने स्पेशल ट्रेन काढून कोर्टात वेळेवर कसे हजर राहिले व फौजदारी कज्जांतून आपल्या अशीलास दोषमुक्त कसे केले ते प्रकरण १९ वाचले असता कळेल. खोती कज्जाकरता स्पेशल बोट केल्याचे वृत्त प्रकरण ४२ मध्ये दिले आहे.

स्पष्टोक्ती

। अष्टेनाऽपि वक्तव्यं सचिवेनात्र किंचन ।

॥ पृष्टेन तु स्फुटं वाक्यं ऋतं पथ्यं प्रियाऽप्रियम् ॥

(भट्ट नीलकंठकृत नीतिमयुख)

स्पष्टोक्ती करण्याचा गुण रावसाहेबांनी आपलासा करून ठेवला होता. तो वाटेल त्याला साध्य नाही. जी उक्ती स्पष्टपणे करावयाची असते ती सत्य असली पाहिजे. नाहीतर खोटेपणा पदरात येतो. हितकारक असली पाहिजे. नसेल तर कोणाचा फायदा न होता दुसऱ्यांची मने दुखविली जातात. शिवाय प्रसंग पाहूनच स्पष्ट बोलले पाहिजे, नाहीतर अनौचित्य दोष अंगास लागतो. आणखी शेवटची शर्थ अशी आहे की, स्पष्ट बोलणाऱ्याकडे तसा अधिकार पाहिजे नाहीतर औधत्याचा आरोप येतो; परंतु वरील तिन्ही अटी संभाळल्यावर जे स्पष्ट बोलायचे ते प्रिय वाटो अथवा अप्रिय वाटो तिकडे पाहण्याचे कारण नाही. अशी स्पष्टोक्ती रावसाहेबांनी केलेली जागोजाग या ग्रंथात दिलीच आहे. तिची द्विरुक्त करण्याची आवश्यकता नाही; परंतु ते काम किती कठीण आहे व कित्येक ठिकाणी तिचा सन्मान कसा ठेवला जातो ते रावसाहेब पूर्ण जाणून होते.

“आता कोणी गाऱ्हाणे करता कामा नये. टीका करणारा पाखांडी व त्याने केलेली टीका म्हणजे ईश्वराची निंदाच होय!” (खिस्तोदास पॉल यांना पत्र)

“स्वतःचे असे काही मत बाळगणे गुन्हा गणला जातो व ते उघडपणे बोलून दाखविल्यास मुंबईचे दैनिक वृत्तपत्र व त्याचे अनुयायी यांनी व्याख्या केल्या आहेत त्यांप्रमाणे ते राजद्रोहात येईल.”

“जर आपण तोंडे वाकडी करून महाराज आपण म्हणता ते तसेच! असे रडत म्हणालात तर ‘वा! वा!’ अशी सर्वत्र गर्जना होईल; परंतु जर आपले असे काही मत चुकून बोललात तर तुमच्यावर सडकण्यास अद्यापपर्यंत कोणीही न वापरलेली अशी शिवी उरणार नाही.”

(१८.११.७९ चे सर वेडरबर्न यांना पत्र)

हा स्पष्टोक्तीचा गुण सोडून दिला तर काय करावे लागेल त्याचे वर्णन त्यांनी पुढील पत्रात केले आहे. “आपली पुस्तके घेऊन कोठडीत स्वस्थ विश्रांती घेत पडण्यापलिकडे कोणाला काही करता यावयाचे नाही!”

(५.९.७९ ज. जेकब यांना पत्र)

अशी विश्रांती रावसाहेबांनी कधी घेतली नाही. “शेतकऱ्यांची पत कमी करून त्यांना कर्ज काढणे कठीण केले तर काय होईल असा प्रश्न सरकारी बंगल्यात निघाला असता मी स्पष्ट सांगितले की, हा प्रश्न फार व्यापक व नाजूक आहे व काय करणे ते विचारपूर्वक केले पाहिजे. शिवाय याचा विचार करणे हे कायदेकानू करणाऱ्या आपल्या सभेच्या अधिकारातले आहे की नाही याबद्दल माझी खात्री नाही.” (रो.)

स्पष्टोक्ती करताना त्यांची भावना काय होती ते त्यांनी ज. जेकब यांना एका पत्री कळविले होते. “सनदशीर” इंग्रज गृहस्थ गुंतागुंतीच्या सरकारी कारभारास मदत करण्याची जशी खटपट करील तशी मी करित आहे व गेल्या पंधरा वर्षांपासून करित आहे.” (५.९.७९) पुढेही वीस वर्षे म्हणजे यावज्जीव अशी खटपट त्यांनी केली हे वाचकांस कळून आले असेलच.

सत्यनिष्ठा

नहि सत्यात्परोधर्मः

या स्पष्टोक्तीच्या मुळाशी सत्यनिष्ठा असते. तोही गुण रावसाहेबांनी आपलासा केला होता. सत्याचा महिमा रावसाहेबांनी म्हैसूरसंबंधाच्या पुस्तकांत गाईला आहे.

असत्य बोलल्याबद्दल रावसाहेबांनी व्हिजिटर असता एका शिपायास बडतर्फ केले होते.

सत्याविरुद्ध मी कोणतीही गोष्ट ऐकून घेणार नाही असा त्यांचा निश्चय होता.

एका पत्रात त्यांनी आपल्या एका मित्रास लिहिले की आमच्या लोकांचे शिक्षण सम्यक् व साद्यन्त झाले पाहिजे. सत्याची पूजा जनकाच्या वेळी, भीष्माच्या वेळी व श्रीरामाच्या वेळी जशी करित होते तशी त्यांनी केली पाहिजे.

नहि सत्यात्परोधर्मः हे वाक्य त्यांच्या मुखात नेहमी असे. 'व्यवहार मयुख' हा ग्रंथ त्यांनी फार परिश्रमाने छापून प्रसिद्ध केला तो सत्यान्वेषणाकरता म्हणजे खरे खरे हिंदुधर्मशास्त्र कसे आहे त्याचा शोध करून ते दाखवून देण्याकरता, त्या ग्रंथाच्या पहिल्या पृष्ठावर वरील म्हण त्यांनी छापली आहे.

स्वार्थत्याग

ही सत्यनिष्ठा, ही सत्यप्रीती पुष्कळ उत्तम मंगलदायक गुणांची जनयित्री आहे. या सत्यप्रीतीपासून मनुष्याच्या हातून स्वार्थत्याग घडत असतो. स्वार्थत्यागाच्या आड फक्त आत्मप्रीतीच येत असते या आत्मप्रीतीमुळेच मनुष्य आपली होडी वादळातून वाचवण्याकरता सार्वजनिक हिताची मोठी नौका बुडवावयास उद्युक्त होतो; परंतु जशी जशी सत्यप्रीती वाढते तशी तशी आत्मप्रीती नष्ट होत जाते व जसजसा आत्मप्रीतीचा विनाश होतो तसतसा स्वार्थत्याग मनुष्याच्या हातून घडतो. ज्या तत्त्वाकरता स्वार्थत्याग करावयाचा त्याची सत्यता पटली पाहिजे. सार्वजनिक हित स्वार्थापेक्षा अधिक मूल्यवान आहे. या तत्त्वाची सत्यता पटली की आत्मप्रीती त्या मानाने नष्ट होते व मनुष्य आपली स्वार्थाची होडी सार्वजनिक हिताची मोठी नौका वाचविण्याकरिता बुडावण्यास तयार होते. हा साधारण मनुष्याच्या हातून न घडून येणारा स्वार्थत्याग तीन प्रकारचा आहे. लोकांकरिता आपली काया झिजविणे, काळ खर्च करणे अथवा कांचन वेचणे. हा त्रिप्रकारचा स्वार्थत्याग फार मोठ्या प्रमाणात रावसाहेबांनी दाखविला आहे. तो कसा ते मुख्यतः नेटिव्ह ओपिनियन, म्युनिसिपलिटि, मुंबई व कलकत्ता येथील काउन्सिले व विश्वावद्यालय इत्यादी प्रकरणे पाहिली म्हणजे कळून येईल.

तक्रारीपणा

They have rights who dare maintain them. -Lowell

। तैरेवभुज्यते स्वांशोयैधृष्टैः सोऽभिरक्ष्यते ॥

(वरील इंग्रजी ओळीचे भाषांतर स्वकृत)

रावसाहेबांचे स्वभावात आणखी एक विशेष होता तो हा की, कोणी नियमाविरुद्ध वर्तन केल्याने अथवा आपले कर्तव्य न केल्याने रावसाहेबांना त्रास झाला, तर ते “जावूद्या हो बाब क्षुल्लक आहे.

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ७९९

कोण पंचाईत करतो! वेळ कोणाला आहे!" इत्यादी सबबी आपण आपणासच सांगून स्वस्थ बसण्याची जी आमच्यात पुष्कळांमध्ये दौर्बल्यदर्शक पुरातन प्रवृत्ती दिसते.^{१६} तिला ते थारा देत नसत.

एका पत्त्यावर पाठविलेले पत्र मालक तेथून अन्य ठिकाणी गेला म्हणून नव्या पत्त्यावर परत पाठावण्याकरता अधिक हाशील आकारलेली तीन कव्हरे पोष्टखात्याकडे ३.६.१८५३ रोजी पाठवून तक्रार केली.

१८६४ साली सिंधमध्ये असताना दापोलीच्या पत्त्याच्या पावतोळा वजनाच्या पत्राला ५ आणे हाशील पोस्टात घेण्यात आले. पुन्हा दुसऱ्या आठवड्यात तेवढ्याच वजनाच्या पत्रास ६ आणे हाशील घेण्यात आले. रावसाहेबांनी तक्रार करून १ आणा परत देववला व पोस्ट खात्यात तक्रार करताना पत्रात त्यांनी लिहिले "मी एक आण्याच्या क्षुल्लक फायद्याकरता तक्रार केली नाही तर अन्याय झालेला दूर करून घेण्याकरता केली."

सिंधमध्ये असता दादा काळे मुंबईहून त्यांना उत्तम तांदूळ पाठवीत असत. काही पोती ज्या बंदरात ती उतरून घेतली होती, त्या बंदरावरील मनुष्यांनी मालकाचा तपास केल्याशिवाय विकून टाकली. त्याविषयी तक्रार करून अपराध्यास १८५५ साली शासन करविले.

"मि. डनबार यांना भेटलो. कज्जाचे केलेले रिपोर्ट त्यांच्या कचेरीतच होते. २४ मिनिटांतच काम झाले व निघालो; पण निघण्यापूर्वी सांगितले की, 'रावसाहेब' ही पदवी मला सरकारने दिली आहे. तिचा मान 'एस्क्वायर' या पदवीसारखा आहे. माझ्या स्वतःबद्दल मी काही म्हणत नाही; पण ती सरकारने दिली असल्यामुळे तिचा उपयोग केलाच पाहिजे." मि. डनबार म्हणाले, "मला याविषयी माहिती नव्हती. मी आता पुढे ती तुमच्या नावामागे लावीत जाईन." (४.४.१८६४)

महाबळेश्वरास यांच्या जागेतील झाडे फारेस्ट रेंजरने तोडिली, असे तेथील माळ्याचे लिहून आल्यावर रावसाहेबांनी योग्य अधिकाऱ्यांकडे तक्रार करून नुकसानी भरून घेतली. (७.१०.७९)

मत देण्याच्या हक्कास पुष्कळ लोक महत्त्व देत नाहीत पण लोकलबोर्डाच्या निवडणुकीतसुद्धा रावसाहेब आदखून मत देत असत.

स्वतःची कोणी आगळिक केली असता तक्रार करणे हा एक गोष्ट आहे; पण दुसऱ्याची कोणी आगळिक केल्यास तक्रार करणे ही गोष्ट निराळी आहे. दुसऱ्याचा काही नाश अथवा त्यास काही इजा कोणी करित असता तटस्थ राहण्याची प्रवृत्ती म्हणजे उदासीनता लोकांत दिसून येते. कारण मध्ये पडणाऱ्यास तुम्हाला तसे करण्याची काय गरज आहे असे म्हणून त्या मनुष्याचे वर्तन सदोष ठरविण्याकडे कित्येकांचा कल असतो. परंतु रावसाहेब त्यापैकी नव्हते. दुसऱ्याचा नाश होत असेल किंवा त्यास इजा पोचत असेल तर मध्ये पडण्याची प्रवृत्ती रावसाहेबांच्या अंगी उपजत होती. ती अंगी असणे हा मनुष्यधर्म आहे. त्याविषयी दृष्टांत रावसाहेबांच्या एका पत्रात आढळतो तो असा:- शेजाऱ्याच्या द्राक्षी जरी रासभाने खाल्या तरी आपले काही जात नाही हे खरे; तथापि चित्तास खेद होतो हा मनुष्याचा धर्म आहे.

"पुण्याचे स्टेशनवर आलो. तेथे काही उतारूस सेकंड क्लासचे टिकीट घेतलेत तरच गाडीत बसू देऊ नाही तर मागे रहावे लागेल. या गाडीला तिसऱ्या क्लासचे डबे नाहीत. असे सांगण्यात

आल्यावरून एकाने दोन तीकीट घेतले. बरोबर एक स्त्री (त्याची पत्नी अथवा बहीण होती.) परंतु कारकून, त्यांना एकत्र बसू देईना. मी पुढे होऊन तक्रार केली. व वरिष्ठांकडून दाद लावली.” (१९.११.१८६४ रो.)

“आपण जी मासलेदार गोष्ट लिहिली ती हलकी नाही. अशा गोष्टी ऐकण्यास व मजकडून होण्याजोगी चाकरी करण्यास मी सिद्ध आहे. जर या गरीबाचे काम येथे येईल तर मी फुकट चालवीन. आता भगवत्सत्तेने सल्ल्यास उत्तमच होईल? (मित्रास पत्र)

वकीली करीत असता सार्वजनिक हिताचे प्रश्न आत असलेली कामे रावसाहेब फुकट चालवीत.

करारीपणा

ज्याला आपण करारीपणा म्हणतो व जो धंदेवाइकांस अवश्य असतो, तो आमच्या लोकांत नाही अशी रावसाहेबांची नेहमी तक्रार असे. या इष्ट करारीपणाप्रमाणे रावसाहेब नेहमी वर्तन ठेवीत. कलकत्यास असता त्यांनी एक मजकूर छापवयास टाकला होता. त्याची पुरे तपासावयास रावसाहेबांना काही दिवस वेळ मिळावयाचा नव्हता. तेव्हा प्रुफे तपासून लवकर पाठवा असा तगादा करण्याची संधी रावसाहेबांनी छापखानेवाल्यास दिली नाही. त्यांनी त्यांना लिहिले की प्रुफे अधिक दिवस ठेवण्याबद्दल तुम्ही जे रोकड घेत असाल ते कळवा, मी देईन. (२.३.१८८५)

हा गुण अजून आमच्या लोकांत शिरला नाही. नेहमी सवलती मागण्याकडे पुष्कळांची प्रवृत्ती असते. सवलत घेतली म्हणजे अर्थात यावी लागते, व सर्व कारभार दिला होतो. काय होईल याचा भ्रंवसा रहात नाही. व्यवहार पक्का होताना पुष्कळ काळ जातो.

व्हॅल्यू पेएबल म्हणून जी एक टपालमार्फत पुस्तके वगैरे माल मागविण्याची पद्धती आहे, ती विरुद्ध रावसाहेब होते. त्यांनी सक्त ताकीद कारकून मंडळीस देऊन ठेवलेली होती की, रोखीशिवाय खरेदी करावयाची नाही.

एकाने यांना एक पुस्तक मागणीशिवाय टपालाचे पैसे भरून पाठविले व त्याची किंमत पाठवून देण्याची विनंती केली. त्याची व्यवस्था काय केली ते पुढील पत्रावरून दिसत आहे.

बाबू कालीप्रसन्न देव यांना -

“महाराज,

तुम्हाला मी विनंतीपूर्वक कळवितो की, अमुक देशाचे एनव्हॉय, सर अमके तमके यांचे चरित्र मला नको आहे. टपालखर्चाचे पैसे तुमच्याकडून येताक्षणीच परत करण्यात येईल. मागणी आल्याशिवाय पुस्तक पाठवून तुम्ही फार नियमाबाहेर वर्तन केलेत. अशाने वेळाचा व द्रव्याचा नाश होतो.”

आपला आज्ञाधारक सेवक,
वि. ना. मंडलिक

असे पत्र लिहिण्याचे प्रसंग मधून मधून रावसाहेबांवर येत. या करण्यात शिस्त आहे.

वर्तमानपत्रे ज्या त्या प्रांतातील रावसाहेब घेत असत, परंतु वर्गाणी आगाऊ भरित असत.

त्याप्रमाणे रोजखर्चाकरिता रावसाहेब कोणासही दुसऱ्याचे पैसे उसने आणू देत नसत “थापुढे एक पैही उसनवार घेतल्यास मी देणार नाही.”

(विष्णूपंत जोगळेकर यास पत्र २.११.८६)

रावसाहेबांच्या हातात जेवढे पैसे खासगी व सार्वजनिक आले तेवढ्याचा पैन् पै हिशोब दाखलेसूद टिपलेला असे. काम झाले की, खाते बाकी पूज्य करण्याची व्यवस्था करीत. राहिलेली बाकी अल्प आहे म्हणून ती तशीच ठेवीत नसत. “आपली बाकी सहा आणे एक पै यातून टपाल कापून बाकी तीन आण्याची पोष्टाची तिकिटे, एक कार्ड व एक पै अशी या पत्रासोबत पाठविली आहेत. पोचल्याचे उत्तर यावे. आता आम्हांकडे काही बाकी राहिली नाही.” (८.६.८७ चे श्रीकृष्ण पाध्ये गुर्जर यांना पत्र) हे एक पत्र असंख्य पत्रांतून घेतले आहे.

त्याचप्रमाणे दुष्काळाच्या प्रसंगी किंवा जेव्हा जेव्हा रावसाहेबांनी सार्वजनिक रीतीने पैसा गोळा केला तेव्हा त्याचा विनियोग करून बाकी पूज्य होईतो पैन् पै हिशोब ठेवल्याचे दाखले दप्तरी शेकडो आहेत.

अशा हिशोबी वर्तनामुळे रावसाहेबांच्या स्वाधीन पैसे करण्यास कोणी कचरत नसे. एका मित्रावर उपकार करण्याकरता दुसऱ्या एका मित्राजवळ रावसाहेबांनी पैसे मागितले. ते त्यांनी लागलेच दिले व मला नाव प्रसिद्ध करून मिळणारा मोठेपणा नको म्हणून सांगितले. तेव्हा रावसाहेबांनी त्या दात्यास विचारिले - “लोकांत दात्याचे नाव कळावयास नको पण ज्याला आपण साहाय्य केले त्याला आपल्या उपकर्त्याचे नाव विदित व्हावयास नको काय?” तरी त्याने नकोच म्हटले. इतका रावसाहेबांवर लोकांचा विश्वास असे.

स्वाभिमान

॥ पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानभिरोहति ॥

॥ स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वर रजः ॥ १ ॥

(माघकृत शिशुपालवध)

रावसाहेबांचा स्वाभिमान हा एक गुण फार मोठ्या गुणापैकी होता. त्यांना अपमान अगदी सोसत नसे. ही सवय त्यांना उपजतच होती. अगदी लहान असता वडिलांच्याबरोबर एका ठिकाणी भोजनसमारंभास गेले होते. पाटावर बसल्यावर यजमान आपल्या मते त्यांचे कौतुक करण्या करता ‘हा रे कोण आगंतुक?’ असे त्यांना म्हणाले मात्र तो त्यांनी घरचा रस्ता धरला व पुष्कळांनी केलीली समजूत व्यर्थ गेली.^{१०}

आपली कोणी थड्या केली असा नुसता संशय जर आला तर लागलेच थड्या करणाऱ्यास रावसाहेब ताळ्यावर आणून ठेवीत. एक दिवस ‘क्ष’ हे ‘ज्ञ’ विषयी एक गोष्ट दृष्टांताला घेऊन बोले लागले. मला वाटले दृष्टांताचा झोक माझेकडे आहे. क्षने लागलेच तशी गोष्ट नाही, असे स्पष्ट सांगितले व गैरसमज झाल्याबद्दल वाईट वाटते असे म्हणाले. मला फार राग आला होता तो मग शांत झाला. (१९६४ रो.)

लहानापासून मोठ्या दर्जाच्या बहुविध व बहुसंख्य इंग्रजांशी संभाषण करण्याचे प्रसंग ज्या हिंदी जनास आले असतील त्यात रावसाहेबांचे इतके प्रसंग आलेला क्वचितच आढळेल, व त्यांच्या इतका स्वाभिमान ज्यांनी दाखविला असेल असा तर एकादाच आढळेल की नाही याची वानवा आहे.

“आज ले. हॉब्सनकडे गेलो तेव्हा तेथे रेल्वे खात्यांतील मि. एच्. xx हे भेटले. हिंदी लोकांची निंदा करण्याच्या भरात ‘ते सरसकट खोटे भाषण करणारे आहेत’ असे त्यांनी त्यांना दूषण दिले.” मी म्हटले, ‘बेअदबी माफ असावी, असली सरसकट निंदात्मक विधाने करण्याचे भानगडीत पुन्हा पडू नका.’ माझ्या मताप्रमाणेच ले. हॉब्सन यांचे मत पडले; परंतु मि. एच्. यांचा पूर्वग्रह बदलण्यासारखा दिसला नाही. वाद पुढे बंद पडावा म्हणून ले. हॉब्सन माझ्याकडे बोट दाखवून म्हणाले, “तुमच्या नजरेस शिकलेले हिंदी पडले नाहीत असे दिसते;’ मग मि. एच्. म्हणाले ‘ते अपवादात्मक असले पाहिजेत. अशा रीतीने भाषणास रंग आल्यानंतर मी म्हटले - हा खोटे भाषण करतो असे जर कोणी मला म्हणेल तर त्याने माझा सर्वात मोठा अपराध केला असे मानीन व मी त्यास सहसा गोळी घालूनच ठार करीन.” (१२.९.५८. रो.)

एका संस्थानच्या राजधानीस जाण्याचा प्रसंग रावसाहेबांना आला होता. त्यावेळी रावसाहेब तेथील रेसिडेन्टास भेटावयास गेले. रावसाहेब होते वकील व वकीलास एखाद्या कज्जांत रेसिडेन्टाच्यापुढे कामाच्या सुनावणीचे वेळी हजर असण्याचा हक्क नाही. रावसाहेब भेटावयास येत आहेत असे समजताच त्यांनी निरोप पाठविला की जर आपण कज्जासंबंधी येत असाल तर भेटता यावयाचे नाही. मित्र म्हणून आल्यास आनंदाने भेटेन. नुसते प्रथम भेटण्याच्या प्रसंगावरून दिलेल्या वरील जबाबाचा रावसाहेबांना राग आला व परत त्यांनी निरोप पाठविला की, जर भेटेन तर कामासंबंधीच भेटेन. पुढे रावसाहेबांनी वरिष्ठ सरकारापर्यंत प्रकरण नेऊन परवानगी आणविली. व रेसिडेन्टास वकील या नात्याने ते भेटले.

मुंबईस एकदा युनिव्हर्सिटीत पदवीदानाचा समारंभ होता. रावसाहेबांची गाडी अगदी वेळेवर आली. आवारात गाडी नेताना आतून कान्स्टेबलने मज्जाव केला व घोड्याचा लगाम धरला. घोडेवाल्याने अशी गोष्ट झाल्याचे रावसाहेबांना सांगताच लगाम सोडीत नसेल तर चाबूक मारावयाचा हुकूम रावसाहेबांनी केला. तेव्हा कान्स्टेबल जास्त तक्रार करावयास गाडीच्या दाराशी येताच रावसाहेबांनी सांगितले की युनिव्हर्सिटीच्या बागेत अम्मल आमचा आहे. पोलिसचा अम्मल बाहेर आहे. हे उत्तर कान्स्टेबलला पुरले.

आगगाडीमध्ये युरोपियन व हिंदी उतारूची कधी कधी तक्रार होते. तसला प्रसंग रावसाहेबांवर कधी येत नसे कारण ते नेहमी डबा राखून ठेवीत परंतु एकदा तशी व्यवस्था रावसाहेब करू शकले नाहीत आणि जो प्रसंग आला त्यांचे वर्णन दामोदर कृष्ण करंदीकर बी.ए.एल.बी.^{१५} यांनी ‘सहविचार’ मासिकात प्रसिद्ध केले ते जसेच्या तसेच दिले आहे. “काशीहून प्रयागाला जाण्यासाठी आम्ही मोगलसराई स्टेशनावर आलो. आगगाडी येऊन उभी राहिली. रावसाहेब पहिल्या वर्गाच्या डब्याशी गेले. तो आत एकच युरोपियन निजलेला होता व आत कोणी येऊ नये म्हणून दाराच्या आड टंका

वगैरे सामान अडकवून ठेवलेले होते. ते पहाताच रावसाहेब संतापले व दरवाजावर लाथ मारून ते उघडून अस्तन्या सारून आत जाऊन बसले. ते ऐकून युरोपियन जागा झाला. रावसाहेबांचा आविर्भाव पाहून त्यांना काही न बोलता रागाने बाहेर पडला व स्टेशन मास्तराकडे पाय आपटीत गेला. स्टेशन मास्तराने रावसाहेबांना ओळखले व त्या युरोपियनला दुसरीकडे बसविले.”

अपमान सोसावयाचा नाही असा हा जो रावसाहेबांचा बाणा होता त्याचे वर्णन रावसाहेबांनी एका स्नेह्यास लिहिलेल्या पत्रात फार खुबीने केले आहे. “आम्ही अज्ञानावस्थेत असल्यामुळे मान व अपमान ह्यांची केव्हा केव्हा बाधा होते. तथापि त्या विषयींचेही धडे मिळतात. केव्हा तरी परीक्षा पास होऊ अशी आशा आहे.”

जो मनुष्य स्वतःचा अपमान होऊ देत नाही तोच दुसऱ्याचा मान ठेवतो. आपला अपमान कोणी करू नये ही जशी रावसाहेबांची इच्छा होती त्या प्रमाणे दुसऱ्याचाही मान ठेवावा अशी त्यांची इच्छा होती व त्याप्रमाणे ते वागत असत. सरकारवाड्यांत ‘पार्टीला’ गेले होते. वेळ झाला म्हणून घरी जाण्याच्या घाईत असता गर्दीतून एकाने दुरून नमस्कार केला, पण तो कोणाला हे त्यांचे ध्यानात आले नाही, त्याचा सत्कार केल्याशिवाय घाईने घरी निघून आले. त्यानंतर विचारकरता त्याने तो नमस्कार आपणांस केला असे ध्यानात आले. त्याबरोबर त्यास रावसाहेबांनी पत्र लिहून दिलगिरी प्रदर्शित केली.

देशाभिमान

। यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो ।

॥ यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः ॥

। यस्यमिदं जिन्वति प्राणदेजतः ।

॥ सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥

(अथर्व वेद)

देशाभिमान ही वस्तु आमच्या देशात नवीन आहे असे म्हटले तर पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. इंग्रज गृहस्थाच्या किंबहुना युरोपियन गृहस्थाच्या अंगात तो पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही गेला तरी देशाभिमान जसा असतो तसा आमच्या लोकांत नाही. देशाभिमान हा परदेशसापेक्ष आहे. त्रोजन युद्धाहून परत येताना वाटेमध्ये यक्षिणीच्या तावडीत सापडून निर्जन बेटात येऊन पडलेला इथाकाधिपती युलिसीस यास स्वदेशातून आकाशात उंच प्रसृत झालेली धूमधाराही प्रिय वाटली व तो तिच्या दर्शनास उत्सुक झाला असे होमरकृत ऑदेसीनामक काव्यात वर्णन आहे. धूमधारेच्या दर्शनात मनुष्याला उत्सुक करणारा कोणता गुण आहे? कोणताही नाही. ही धूमधारा युलिसीस याच्या स्वदेशाशी संबंधित होती एवढीच गोष्ट औत्सुक्यजनक झाली म्हणजे औत्सुक्य उत्पन्न करणारा हा गुण त्या धूमधारेचा नसून युलिसीसच्या देशाचा होय व तो तरी युलिसीस परक्यादेशात जाऊन पडला होता म्हणून. तसा प्रसंग हिंदी लोकांवर बरीच वर्षे आला नसल्यामुळे हिंदी लोकांत देशाभिमान हा गुण प्रादुर्भूत झाला नाही. या भावनेत सकारणता नसते. कोणत्याही वस्तूचा अभिमान बाळगण्यास

ती स्वदेशाशी संबद्ध आहे एवढेच कारण पुरेसे असते. म्हणून ही भावना त्याज्य कोटीतली नसून श्लाघ्य कोटीतली आहे यास्तव तिला अकारण म्हणण्यापेक्षा कारणातीत आहे असे म्हणावे.

धर्माभिमान हिंदू लोकांत पुष्कळ आहे. कारण त्यांच्या समाजाची रचना धर्माच्या पायावर केलेली आहे. धर्माकरता काय काय करावे त्याचे वर्णन ऋषींनी पुष्कळ केले आहे पण देशाकरता काय काय करावे त्याचा उल्लेख नाही. हिंदी लोकांत देशाभिमान कमी आहे. जो देशाभिमान आहे तो देशाच्या गुणमाहात्म्यानेच उत्पन्न झालेला आहे. त्यालाच मि. स्माइल्स या इंग्रज ग्रंथकाराने खरा देशाभिमान म्हटला आहे. असा देशाभिमान रावसाहेबांच्या अंगी असलेला आढळून येतो व तो त्यांनी आपल्या लेखात व उक्तीत उचित प्रसंगी व्यक्त केलेला आहे.

त्यांच्या नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये मराठ्यांच्या खंदकाचा उल्लेख अभिमानाने केलेला आढळतो. परंतु त्या खंदकाने बंगालीबाबूविषयी केव्हाही त्यांच्या मनात द्वेष उत्पन्न केला नाही. तसा प्रश्न लॉर्ड डफरिन यांनी एका भेटीचे प्रसंगी विचारला असता तसा प्रकार नाही व त्या खंदकाची स्मृती आता नाही. धाकट्या बोटीतून फिरताना मला माझ्या मित्रांनी त्याच्या अवशिष्ट पुसटपुसट खुणा दाखविल्या असे म्हणाले. आणखी उदाहरणे आढळतात. ती- गोपाळ कृष्णाच्या या भूमीत इंग्रजांचे दही दुधावर व्याख्यान, हिंदुस्थानचे अतर्क्य ऐतिहासिक पुरातनत्व, प्रकरण ४४, कीर्तिमान पूर्वजांची स्मृती, प्रकरण ७० पाहा, पुष्कळ लोकांनी इंग्रज गृहस्थांनीसुद्धा रावसाहेबांची गणना देशाभिमानी पुरुषांत केली आहे.

निरभिमान

॥ कार्याभिमान नसता करगत परमार्थ हा कसा क्षरता ॥

(मोरोपंत)

रावसाहेबांनी मोठमोठाली कामे केली. त्याचा ते अभिमान मुळीच वाहत नसत. त्यांनी जर मोठे काम केले तर हातून झाले असे म्हणत. काळाने घडवून आणले असे म्हणत. “एवंच त्यांची त्यांची वेळ आली म्हणजे कामे होऊन जाणारी आहेत. त्याविषयी आम्ही अभिमान तो कार्य धरावा! शक्तीप्रमाणे जो तो जीव हालचाल करतो. त्याचा सुमार परमात्मा जाणतो. एवंच कालाय तस्मै नमः” (एका शास्त्रिमित्रास पत्र) “ज्या कारणास्तव सामान्यतः अभिमान व्यर्थ त्याच कारणास्तव कार्याभिमान व्यर्थ व त्याच कारणास्तव ज्ञानाभिमान व्यर्थ” (दुसरे पत्र)

आपल्या अंगातील गुणांनी जे लोक प्रसिद्धीस येतात त्यांचा फोटो अथवा चित्र काढून त्यांनी आपले दिवाणखाने सुशोभित करण्याची हौस पुष्कळांना असते. अशी हौस मुळीच वावगी नाही. कारण अशा मनुष्यांचे चित्र पाहिल्याबरोबर त्यांच्या अंगातील गुणांची एकदम आठवण होते. व पहाणाऱ्यांच्या मनावर थोडक्यात परिणाम होतो. याकरता प्रसिद्ध पुरुषांचे फोटो काढून घेण्याची खटपट बरेच लोक करतात. ही खटपट यशस्वी होते परंतु असे यश रावसाहेबांच्या बाबतीत कोणालाही पुष्कळ वर्षे आले नाही.

मि. क्राफर्ड हे मुंबईस म्युनिसिपल कमीशनर असता म्युनिसिपालिटीच्या कारभारात सुधारणा करण्याचा ४१ वे प्रकरणात वर्णन केल्याप्रमाणे ज्यांनी ज्यानी प्रयत्न केला त्यांचे त्यांचे फोटो काढून वाटण्याकरिता एका गृहस्थाने रावसाहेबांना फोटो पाठवून देण्याची विनंती केली ती त्यांनी मान्य केली नाही. असाच एकाने रावसाहेबांचा फोटो मुंबई इलाख्यातील पुढाऱ्यांच्या चरित्रसंग्रहांत छापण्याकरता मागितला होता. हे पुस्तक विलायतेस छापवण्याचे होते. रावसाहेबांनी फोटो दिला नाही.

कलकत्याच्या प्रसिद्ध अमृतबझार पत्रिकेचे आधिपती शिशिर बाबू यांनी १८८६ साली त्यांच्याजवळ एक फोटोची प्रत मागितली तेव्हा त्यांनी १८.२.८६ रोजी उत्तर दिले ते - “माझ्याजवळ तुम्हाला द्यावयास फोटो नाही म्हणून वाईट वाटते. माझ्या प्रियकर मृत पत्नीच्या आग्रहावरून काढलेल्या फोटोची एक जुनी प्रत मुंबईस माझ्या घरी आहे, परंतु तिची प्रसिद्धी माझ्या हयातीत होऊ नये अशी माझी दृढ इच्छा आहे व तुम्ही माझे मित्र आहात म्हणून ती इच्छा सफल होऊ देण्यास साहाय्य कराल तर मी आभारी होईन.”

“फोटो छापून प्रसिद्ध करणे मला मूळातच आवडत नाही. उच्चस्थानावरून मानवी पूजेच्या निच स्थानावर येण्याप्रमाणे आहे. यात मला अवनती दिसत आहे. राम, तुकाराम, चैतन्य आणि कुवर यांची चित्रे अलबत छाप.”

(शिशिर बाबूना पत्र)

परंतु वयाच्या अगदी शेवटल्यावर्षी रावसाहेबांचे मित्र डॉक्टर कीर्तिकर^{१९} यांचे आग्रहास्तव रावसाहेबांनी एकदा फोटो काढू दिले. ते डॉक्टरसाहेबांनी बंगल्यावर जाऊन स्वतः काढले.

रावसाहेबांच्या अंगी कार्याभिमान नव्हता असे जरी सिद्ध आहे तरी त्यांच्या लेखणीतून दोन गर्वोक्तिप्रचुर वाक्ये निघाली. पहिल्याला प्रसंग नाणीझचा कज्जा कारण झाला. १८१८ साली मंडलिक यांनी आपल्या निसबत कारकून यांच्याकडून नाणीझ गावच्या सनदा मेहरबान रीड साहेब यांच्याकडे रजू करविल्या दिवसापासून (प्रकरण १९ पाहा) या कज्जाचा पाया रचला गेला. त्याच्यावर नानासाहेब मंडलिकांनी तिन्ही कोर्टे मांडून गाव परत मिळावावयाची रचना केली. व नंतर दरखास्तीत मागील उत्पन्नासह गाव ताब्यात देण्याच्या ऐनवेळेवर सरकाराने गाव जप्त केला; त्या जप्तीतून जेव्हा रावसाहेबांनी गाव परत मिळवून नानांच्या इमारतीवर कळस बसविला, तेव्हा रावसाहेबांनी मित्र जेकब यांना लिहिले “नैतिकदृष्ट्या हा जय इंग्लंडच्या राजांनी एजिन कोर्टच्या लढाईत अथवा क्रेसीच्या लढाईत मिळविलेल्या जयाहून अधिक आहे.” (प्रकरण १९ पाहा)

दुसरी गर्वोक्ती पुढे निर्दिष्ट केलेल्या प्रसंगी निघाली. प्रसिद्ध वंगनिवासी सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जी व रावसाहेब यांचा काही एका वेळच्या परिस्थितीविषयी पत्रव्यवहार सुरू होता. लॉर्ड रिपन साहेबांची कारकीर्द सुरू होती. त्यांनी अंगीकृत केलेल्या एक एक सत्कृत्यांच्या समर्थनार्थ येथे व विलायतेस चळवळ करणे इष्ट होते. पण ते साधते कसे! “पक्षभेदाने या हतभाग्य देशाच्या चिंधड्या उडून गेल्या आहेत. इतक्या कठोरपणाने कलह चालला आहे की कल्याणाची आशा दिसत नाही, तथापि त्यातच उद्योग करून फलाची वाट बघत बसण्याचा माझा निश्चय आहे.”

(३१.१०.८३ चे रावसाहेबांना पत्र)

५.११.८३ चे पत्रात त्यावर रावसाहेबांनी उत्तर दिले “मी तर पक्का आशावादी आहे. ही बिकट स्थिती आमचे सत्व पहात आहे व आमच्या कल्याणार्थच ती उत्पन्न झाली आहे असे समजतो. आम्हाला मुख्य जरूर म्हणाल तर ईश्वराला भिऊन वागणाऱ्या, सतत प्रयत्न करणाऱ्या मनुष्यांची आहे. नुसत्या लक्ष्मीपूजकांचे येथे काम नाही. तुमच्यापुढे वित्ताच्या राशी ओतण्यास मी काही संपत्तीमान राजा नाही. पण माझी लेखणी व सहानुभूती तुम्हाकरता जागृत आहे.”

काही लोक गर्वोक्तीचा घोटाळा षड्रिपूत गणला जाणाऱ्या मदाशी (गर्वातिशयाशी) करतील पण ते चुकीचे आहे. पौरुषसंपन्न लोक आपल्या पौरुषाचे यथार्थ ज्ञान जेव्हा इतरांना करून देतात तेव्हा प्रबल भावना प्रेरित होतसाते आपल्या पराक्रमाचे वर्णन उपमारूपकादी अलंकारांनी करतात ते औचित्याला धरूनच असते. पराक्रमी मनुष्याचे कर्तृत्वप्राबल्य त्याच्या उक्तीच्या द्वाराबाहेर आले तर ते कौतुकास्पदच असते.

हीच खोडी कवीना लागली आहे. जगन्नाथराय तर एक गर्वोक्तिपंडितच होते. साधूही गर्वोक्तीच्या मोहातून सुटले नाहीत. तुकाराम बुवांनी म्हटले आहे:

संत कृपा झाली। इमारत फळा आली ।
 ज्ञानदेवे रचिला पाया। बांधियले देवालया ।
 नामा तयाचा किंकर। म्हणे केला हा विस्तार ।
 जनार्दन एकनाथे। ध्वज केला भागवते ॥
 भजन करा सावकाश। तुका झालासे कळश ॥

अशी गर्वोक्ति करून भागवत धर्माच्या मंदिराचा पाया ज्ञानदेवे घातला ते सांगून, वर कोणी इमारत रचली ते सांगून, आपण स्वतः कसा कळस झालो ते तुकाराम बुवांनी सर्वास सांगितले आहे. पण तुकारामबुवा प्रबळ क्रियावान पुरुष असल्यामुळे त्यांची गर्वोक्ती कोणत्या मत्सरी मनुष्याला सहन होत नाहीशी झाली आहे सांगा पाहू!

अशा गर्वोक्तीला भगवंतही अपवाद झाले नाहीत. भगवतगीतेच्या दहाव्या अध्यायात आपल्या विभूतीचे वर्णन करताना सर्व श्रेष्ठांत मी श्रेष्ठ आहे असे अनेक विभूतींचे नाव घेऊन श्री कृष्णांनी म्हटले आहे.

नाणीझ गाव परत मिळविल्यावरची उक्ती खाजगी कार्य संपादन केल्यावरची आहे म्हणून खासगी स्वरूपाची आहे. तरी प्रयत्नाने इष्ट वस्तू साध्य करता येते असे सिद्ध करणारी आहे म्हणून तिचा उपयोग सार्वजनिकच आहे. दुसरी मात्र सार्वजनिक स्वरूपाची आहे. तिचे भाषांतर संस्कृत श्लोकांत करून ग्रंथकर्त्याने रावसाहेबांच्या लेखणीचा प्रभाव दाखविणारे जे नेटिव्ह ओपिनियन पत्र त्याचे वर्णन करताना विसाव्या प्रकरणाच्या मथळ्यावर दिले आहे. त्यात वर्णिलेली रावसाहेबांची उक्ती अंशतः तरी

अग्रतश्चतुरो वेदाः पार्श्वतः सशरं धनुः ॥
 इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं चापादपि शरादपि ॥ १ ॥

या श्लोकात वर्णन केलेल्या परशुरामोक्तीची आठवण करून देत आहे.

म्हैसूर प्रकरणात, रावसाहेबांना इंग्लंडमध्ये आलेले यश, एलिस बिलाला विलायतेत मिळालेले अर्धचंद्रप्रदान, खोती कज्जांत यांच्या निबंधांनी व लेखांनी मिळविलेला जय इ. स्वतःच्या सहानुभूतीपूर्वक लेखनसामर्थ्याचा अनुभव मनात येऊन प्रसंग आला असता ही माझी सहानुभूती व माझी लेखणी तुमच्या सेवेला हजर आहे अशी गर्वोक्ती रावसाहेबांनी केली तर ती त्यांना सजण्यासारखी आहे व काम करणाऱ्यांना उत्तेजक आहे यात संशय नाही.

लोकसंग्रह

अमंत्रमक्षर नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ।

अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥

(सुभाषित)

रावसाहेबांना लोकसंग्रह करण्याची हातोटी चांगली साधली होती, त्यामुळे त्यांना सार्वजनिक काम करणे सुलभ गेले. “ज्यांना आपले डोके खचून मदत करावयाची नसेल त्यांनी हृदयसंभव सहानुभूती दाखवून खिशात हात घालून तरी मदत केली पाहिजे.” (७.१.१८८२ चे मि. वेडरबर्न यांना पत्र)

गरीबीमुळे त्यांनी कोणाचा त्याग केला नाही. अथवा नुसत्या श्रीमंतीमुळे कोणाला जवळ केले नाही, केवळ गुणांकरता रावसाहेब विविध लोकांचा संग्रह करून ठेवीत व लोह ज्याप्रमाणे आपले सानिध्याने चुंबकाची शक्ती वाढवितो, त्याप्रमाणे गुणी लोकही यांची संग्रहशक्ती वाढवीत. मि. मलबारी हे सामाजिक बाबतीत अगदी भिन्न मताचे होते पण भारतध्वनी नावाचे पत्र त्यांनी काढावयाचे ठरविले तेव्हा त्यांना साहाय्य करावयाचे रावसाहेबांनी कबूल केले.

नारायण परमानंद हे प्रार्थनासमाजवाले; परंतु नेटिव्ह ओपिनियनच्या लेखकाचे काम त्यांच्याकडे सोपविले होते. अशी अनेक उदाहरणे आहेत. (प्रकरण २६ पाहा)

“मी कोणाचा द्वेष करीत नाही त्यांतून चांगल्या माणसाचा तर नाहीच.” (विनायकराव भागवत यांना पत्र.) यामुळे त्यांना हरएक कामाला माणसे मिळत. या गुणांच्या योगाने विधायक संघटनात्मक कार्ये रावसाहेबांच्या हातून पुष्कळ झाली.

न्याय्य प्रवृत्ती

Do unto others as you would be done by them. लोकांशी आपले आचरण कसे असावे हा एक जगापुढे उपपाद्य विषय आहे, त्याचे समर्पक उत्तर देता येणे कठीण आहे. कारण सर्वदा सर्व प्रसंगी लागू पडणारा असा व्यापक स्वरूपाचा एकच नियम करणे मोठमोठ्या नीतिवेत्त्यांना जड जाईल. परंतु त्याचे जे उत्तर येशू ख्रिस्ताने देऊन ठेवले आहे, ते मथळ्यावर दिले आहे व ते उत्तर सुंदर आहे. त्याचा अर्थ असा आहे की, दुसऱ्याने आपणाशी जसे वागावे असे आपणास वाटते तसे आपण दुसऱ्याशी वागले पाहिजे. ही येशू ख्रिस्ताच्या दहा आज्ञापैकी एक आज्ञा आपल्या राजकारण विषयक लेखांत व भाषणांत रावसाहेब उपयोगात आणीत असत. रावसाहेब कोणाशी गैरविश्वासाने

वागत नसत. अमूक एक कार्य प्रतिपक्षी अमूक वाईट हेतूने करीत आहे असे केव्हाही म्हणाले नाहीत. त्यांचा वाद व्यक्तीविषयी नसे. व्यक्तिविषयक गोष्टींनी खासगी द्वेष उपजतो व वादाचा मुख्य मुद्दाही बाजूस राहतो. म्हणून वादाचे प्रसंग व्यक्तीला रावसाहेब अलग ठेऊन व्यक्तीच्या लेखातील अथवा उक्तीतील जे त्यांच्या मते आक्षेपाई तत्त्व असेल त्याशीच झगडा करीत, त्यामुळे कितीही मतभेद झाला तरी खासगी नाते रावसाहेब कधी विसरले नाहीत. त्यामुळे त्यांनी शत्रू उत्पन्न केले नाहीत. अकारण तीव्रता लेखात नसावी असा उपदेश नेटिव्ह ओपिनियनमधील लेखकांना रावसाहेब करीत असत. होता होईतो अर्ज करताना कडक भाषा टाळावी असा उपदेश नवरोजी फर्दनजीस केला होता. तरी शक्य तितकी कडक भाषा कारणपरत्वे वापरावी लागे. तेव्हा शिष्ट संप्रदाय सोडीत नसत. कर्णकटूतेचा आश्रय करीत नसत व गर्ह्य प्रकार निश्चयेकरून टाळीत.

हिंदू समाजसुधारणेविषयी काही सूचना मि. मलबारी यांनी सरकारास केल्या होत्या. त्यावर आपले मत सरकारकडे रावसाहेबांना पाठवावयाचे होते. ते पाठविण्यापूर्वी आपल्या एका इंग्रज मित्रास रावसाहेबांनी पहावयास पाठवून त्यास अशी विनंती केली की, यात शिष्ट सांप्रदायाविरुद्ध काही असेल तर मेहेरबानगी करून नीट पहावे. आमच्या समाजाविषयी मि. मलबारी यांच्या लेखाने गैरसमज हरकत घेण्यासारख्या प्रकाराने होणार आहे. माझ्या लेखात काही कर्णकटू आहे की काय ते तुम्ही त्रयस्थ निःपक्षापाती इंग्रज मित्र या नात्याने पाहा. शक्य असेल तितके कडक मला लिहावयाचे आहे; परंतु त्यात काही गर्ह्य प्रकार यावयास नको आहे. (३.२.८५)

उत्पथगुरुजनांशी विरोध करण्याची प्रवृत्ती

। गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १ ॥

(वाल्मिकी रामायण)

संसार करीत असता संसारी पुरुषास, समाजास वळण लावताना समाजधुरीणांस, राजकीय शकट हाकताना राजकार्यधुरंधरास, आपले कर्तव्य करीत असता प्रत्येकास गुरुजनांशी विरोध करण्याचा प्रसंग येतो. तेव्हा काय करावे हे पुष्कळांना सुचत नाही. वे हृदयदौर्बल्य प्राप्त होते व ते किंकर्तव्यतामूढ होतात. अशा अर्जुनाच्या स्थितीत सापडलेल्या पुरुषांपुढे रावसाहेब गीतेचे १८ अध्याय वाचीत बसत नसत. आपल्या एका स्नेह्यावर असा गुरुजनांशी विरोध करण्याचा प्रसंग आला असता तरुण स्त्रीलंपट वृद्ध दशरथ राजा, कैकेयीप्रोत्साहित होतसाता रामविवासनोद्यत झाला असता, वडील मनुष्य विपथगामी होऊन कार्याकार्य जाणावयास असमर्थ झाला असता त्याचे शासन करणे अवश्य आहे असा लक्ष्मणाने जो मार्ग स्पष्ट दाखविला तोच मार्ग त्याच्याच उक्तीचा आधार घेऊन रावसाहेबांनी आपल्या स्नेह्यास दाखविला. लक्ष्मणाची ही उक्ती^{३०} दांडगी आहे ती रावसाहेबांना रुचली. हे रावसाहेबांच्या दांडग्या स्वभावास उचितच आहे; परंतु लक्ष्मणोक्तीची न्याय्यता दाखवून देताना रावसाहेबांनी एक स्पष्टीकरण त्या पत्रात जोडले आहे. त्यावरून त्यांच्या अंगी साधुपुरुषांच्या अंगात आढळून येणारा जसा सडेतोडपणा दिसून येतो तशी त्यांच्या अंगची मृदुताही दिसून येते. रावसाहेबांनी स्पष्टीकरणात लिहिले आहे- कृतज्ञतेसारखे मनाचे उच्च भाव

झाडून टाकावे असे माझे म्हणणे नाही; परंतु सर्वापेक्षा वृद्ध व पूज्य अशा श्री वाल्मीकीसारख्या पुरुषाच्या मुखातून सत्याक्षरागी (वाणी) स्रवते तेव्हा त्याचे आम्ही ऐकलेच पाहिजे.

या मताचा अंगीकार केल्यामुळे रावसाहेब सार्वजनिक कामे निर्भीडपणे करू शकले हे उघड आहे.

स्वाभाविक तापटपणा व मार्दव

। वज्रादपि कठोराणि मृदूनिकुसुमादपि ।

॥ लोकोत्तराणां चेतांसि कोऽनुविज्ञातुमर्हति ॥ १ ॥

(उत्तरराम चरित्र)

रावसाहेबांचा स्वभाव फार तापट होता. कोणावर संतापले म्हणजे लाल होऊन जात तेव्हा पुढे होऊन उत्तर प्रत्युत्तर करण्याची कोणाची छाती होत नसे. कोणी तक्षकाला आश्रय देणारा इंद्र निघाल्यास इंद्राय तक्षकाय स्वाहा होण्यास चुकत नसे. हा राग मात्र खरा राग. नाहीतर पुष्कळ लोक रागाच्या भरात एका व्यक्तीवर कुपित शब्दांचा भडिमार इकडे करीत असता तिकडे दुसऱ्याने विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे अगदी संथपणे देत असतात. असले कोपकार्य प्रामाणिक मनुष्याला करता येणे शक्य नाही. रावसाहेबांच्या रागाचे त्वरित शमन करण्यास प्रिय पत्नीने भीत भीत उच्चारलेला एकादा मृदू शब्द मात्र समर्थ होत असे.

रावसाहेबांना आलेला राग जरी इतका तीव्र असे तरी तो लवकर शमन पावत असे व क्षमाशीलपणा हा जो त्यांचा विशेष गुण होता तो दृश्य होस असे.

‘माझी अवज्ञा केली व त्यापासून काय अपकृती झाली ते विसरलो. मी आनंदाने क्षमा केली असे समजावे. अनुतापाइतके मोठे प्रायश्चित्त नाही.’

(शि. पु. यांना १२.२.१८८१ चे पत्र)

रावसाहेबांना केवढाही राग आला तरी त्यांनी वाग्बाण सोडून मर्मभेद केला नाही व जिव्हेला अनावर होऊ दिली नाही. ते म्हणत, ‘शब्दबाण फार कठीण,’ ‘जिव्हेने विषापेक्षा अधिक कार्य होते,’ ‘या जगात पुष्कळ शस्त्रे आहेत; परंतु जिव्हेइतके मर्मभेदक शस्त्र अद्याप आढळून आले नाही,’ ‘तलवारीपेक्षा जिव्हा फार अनर्थ करते,’ ‘तलवारीला कठीण जाते तेही जिभेने तुटते आणि ती जखम कोणत्याही औषधाने बरी होत नाही.’ त्याचप्रमाणे त्यांनी आपली पवित्र वाचा अमंगल शब्दांनी भ्रष्ट होऊ दिली नाही. अपराधी मनुष्याला लावण्यास ‘बेवकूब,’ ‘मूर्ख’ व ‘जंगली’ याशिवाय त्यांच्या गालीप्रदानकोशात दुसरे शब्द नव्हते. अतिशय लुच्चा मनुष्यास ते अप्रामाणिक म्हणत. ‘हे वर्तन अशुद्ध आहे. अशाने साक कशी राहिल?’ ‘हा मनुष्य फार अपक्व दिसतो.’ ‘अथवा विनाशकाले विपरीत बुद्धी’ अशा म्हणी वापरण्याची उच्च पद्धती दुसऱ्यास दूषण देताना स्वीकारीत. हे त्यांना फार भूषणावह होते.

अग्रपदप्राप्ती

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा ।

॥ मूर्ध्नि स्थितीर्नचरणैरवताडनानि ॥ १ ॥

(भर्तृहरिः)

असे आढळते की पुष्कळ लोक बुद्धिमान असतात, आपल्यामते उद्योग करतात; परंतु यशाची प्राप्ती पूर्णपणे त्यांना होत नाही. याचे कारण ते आत्मसंतुष्ट असतात. महत्त्वाकांक्षेचा त्यांच्या अंगी अभाव असतो. पुष्कळ विद्यार्थी इतर विद्यार्थ्यांच्या गुणांची प्रशंसा करित बसतात. अमका विद्यार्थी परीक्षेत पहिला आला. तमक्याने सुवर्ण पदक मिळविले. फलाण्याने शिष्यवृत्ती पटकाविली; परंतु स्वतःविषयी पुसाल तर वर्गात ज्या जागेवर त्यांना अभ्यासाच्या योग्यतेप्रमाणे बसावे लागते ती सोडून वर सरकत जाण्याची त्यांना इच्छासुद्धा नसते. रावसाहेब आत्मसंतुष्ट नव्हते. पुष्कळांना आपल्या अंगात काय गुण आहेत त्याची परीक्षा नसते. आपल्या अंगात किती धमक आहे ते रावसाहेब जाणून होते. आपण किती उंच उडी मारू शकू त्याचा अंदाज त्यांना पूर्णपणे होता. “माझे चरित्र म्हटले म्हणजे एक उत्तम कादंबरीचा विषय होईल.” असे त्यांनी रोजनिशीत नमूद करून ठेवले होते.

पुष्कळ मनुष्यांच्या पुढे ध्येयच नसते; असते ते उंच नसते; उंच असले तर निश्चित नसते; जसा वेळ येईल, जशी परिस्थिती बदलेल तसे ते बदलून जाणारे असते; ते कालवश व परिस्थितीवश असते. याचे कारण त्यांच्या संकल्पात दृढपणा नसतो. त्यामुळे अशा लोकांचे भावीचरित्र अनिश्चितच राहते व त्यांच्या अंगच्या गुणांचे पण फळ त्यांना प्राप्त होत नाही. त्यांची प्रगती व सुकाणूशिवाय नौकेची महासागरात प्रगती ही सारखीच समजावी.

रावसाहेबांनी आपल्यापुढे ध्येय ठेवले होते व ते अगदी निश्चित स्वरूपाचे होते. प्रामाणिकपणे उद्योग करून साठ हजार रुपये मिळवून स्वतंत्रपणे राहण्याचे ध्येय त्यांनी आपले पुढे ठेविले होते. प्रकरण १४ वे पाहा. परंतु त्यांच्या सर्व यशाची किल्ली आपण कोणत्या धंद्याला लायक आहोत ते त्यांनी शोधून पाहिले, ही होय. सरकारी नोकरी झाली; व्यापार झाला; पण त्यातून आपली सुटका करून घेऊन आपल्या अंगच्या गुणांना योग्य अशी वकिली पत्करली व ती मुंबई हायकोर्टाच्या ठिकाणी. तेथे त्यांना अनुकूल, अनुगुण, शीलानुरूप स्थळ मिळाले. हायकोर्ट त्यांना आवडत असे. तात्पर्य आपली स्थिती कशी सुधारली व आपल्या योग्यतेनुसार कार्यक्षेत्र कसे हस्तगत करावे ते नेमके जाणून त्याची प्राप्ती त्यांनी करून घेतली. वकिलीच्या किंवा कोणत्याही धंद्यात ‘लोक फार झाले’ अशी कोणी ओरड केल्यास रावसाहेब त्यांना सांगत सर्वांत वरची जागा रिकामी आहे.^{११} म्हणजे त्यांची दृष्टी अग्रपदाकडे असे. त्यांनी कोणते अग्रपद आपल्या गुणांनी प्राप्त करून घेतले ते पाहा.

कॉलेजात उच्चमान (प्रकरण ५ वे पाहा.)

वकिलीत अग्रेसरत्व.^{१२}

मुंबई म्युनिसिपॅलिटीच्या कॉर्पोरेशनचे अध्यक्षपद.

विश्वविद्यालयात डीनची नेमणूक^{२३} (हिंदी मनुष्याची ही पहिल्यानेच होती.)

बाम्बे असोसिएशन, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, ईस्टइंडियन असोसिएशन इ. संस्थांचे उपाध्यक्षपद व अध्यक्षपद.

रावसाहेबांना दोन मान मिळाले नाहीत. १. हायकोर्ट जज्जाचा व २. युनिव्हर्सिटीच्या व्हाइस चॅन्सेलरचा. पैकी पहिल्या पदावर हिंदी जनांची नेमणूक होऊ लागली होती व एक दोन प्रसंगी रावसाहेबांची शिफारस झाली होती व तो मान त्यांना मिळावयास पाहिजे असून आयुष्य कमी झाल्याने मिळाला नाही.

दुसरा मान रावसाहेबांच्या वेळी हिंदी जनांस मिळू लागला नव्हता; परंतु त्यांना तो मिळावा अशी वर्तमान पत्रातून सूचना येऊ लागली होती. २१.७.१८८८ चा अॅडव्होकेट व मुंबई गॅझेट पाहा.

देशात जे सहकारी पुरुष असतात त्यांना मान देण्याचे ठरवून, देशोन्नताला वाहिलेले, सद्गुणियक संग्रामात पुढे असलेले, विद्वत्तेबद्दल प्रसिद्ध असलेले, वर्तमानपत्राचे काम ४० वर्षे युक्त मनाने केलेले व काउन्सिलात अचल देशाभिमान सर्व तऱ्हेने प्रकट करणारे म्हणून कलकत्त्याच्या ब्रिटिश इंडियन असोसिएशनने रावसाहेबांना १८८८ साली आपले सभासद नेमले.

जो जो मान मिळेल तो तो घेण्यास रावसाहेब कबूल नसत. इलाख्यातील क्रमिक पुस्तकात फेरफार करण्याकरता जी कमिटी कलकत्त्यास बसली होती तिचे तुम्ही सभासद होण्यास कबूल आहात काय म्हणून हिंदुस्थान सरकारने विचारले होते. रावसाहेब गेले नाहीत.

त्याचप्रमाणे रावबहादुर ही पदवी मिळत असता त्यांनी नको म्हणून सांगितले. प्रकरण ७६ पाहा.

उगाच एका सभेचे अकार्यकर्ते अध्यक्ष व दुसरीचे शोभेचे चिटणीस होणे रावसाहेबांना आवडत नसे. (महाबळेश्वरच्या) म्युनिसिपालिटीच्या सभासदाची जागा मी आनंदाने पत्करीन व होईल ते काम करीन. वर्षातून काही वेळाच मी सभेस हजर राहू शकेन; पण त्याने महाबळेश्वरच्या लोकांचे किती हित साधेल त्याचा विचार म्युनिसिपालिटीने आपणच करावा.

(डॉक्टर जी. सी. बेल सुपरिटेण्डंट, महाबळेश्वर यांना २६.११.७३ चे पत्र)

रत्नागिरीच्या सार्वजनिक सभेचे अध्यक्ष होण्याबद्दल रावसाहेबांना तेथील प्रसिद्ध वकील बळवंतराव रानडे यांनी रावसाहेबांना विनंती केली. त्यास त्यांनी उत्तर लिहिले की, “अशी सभा असणे फार जरूरीचे आहे. रत्नागिरी येथील व बाहेरच्या तालुक्यांतील लोक एकोप्याने निस्पृहपणाने मदत करतील तर या सभेपासून सरकारास व रयतेस फार उपयोग आहे. यास्तव सर्व मंडळी या कामास झटेल अशी उमेद बाळगतो. माझंही नाव सभासदांत दाखल करण्यास सभेच्या नियमांची हरकत नसेल तर करावे. जी वर्गणी द्यावयाची ती रा. रा. वासुदेव हरी आठल्ये देतील. त्यांना द्यावयास सांगितली आहे. सभेचा अध्यक्ष रत्नागिरी येथे असावा हे अवश्य आहे. यास्तव आणि अशा सभांचे काम ज्या रीतीने चालविणे अवश्य आहे त्या रीतीने माझ्या नेहमीच्या राहण्याच्या ठिकाणाहून चालविता येणार नाही म्हणून मी आपल्या सभेचा अध्यक्ष होण्यास कबूल नाही; परंतु जरी मी अध्यक्ष नसलो तरी करण्याजोगी मदत असेल तितकी करण्यास माझ्याकडून अनमान होणार नाही.” (११.४.७३)

मित्रामित्रांमध्ये सहकारी मित्रांची निवड करण्याकडे रावसाहेब विशेष लक्ष देत व तशी जोड मिळाल्याशिवाय कोणत्याही सार्वजनिक सन्मान्य कामात पडत नसत. याचे कारण उघड आहे. नानाभाई राणिना हे रावसाहेबांना एका मोठ्या धर्मादाय कृत्याचे ट्रस्टी नेमणार होते. तर त्यांना रावसाहेबांनी लागलेच सांगितले, “मला जर निश्चित धर्मादाय आवडला व माझे सहकारी मित्र पसंत पडले तर मी एक ट्रस्टी व्हावयाचे कबूल करीन.” त्याचप्रमाणे जॅफरसन पेन व मंडळीने तुम्ही एका धर्मादायाच्या कृत्यात ट्रस्टी होण्यास कबूल आहात काय म्हणून विचारले. त्यास १०.५.७५ च्या पत्राने रावसाहेबांनी परत पुढील उत्तर लिहिले, “दुसरे सहकारी ट्रस्टी कोण आहेत त्यांची नावे कळवा. धर्मादायाच्या व्यवस्थापत्राची नक्कल मेहरबानी करून पाठवा.”

मोठमोठ्या शहरात जितकी व्याख्याने होतात तितके अध्यक्ष मिळवावे लागतात. अध्यक्ष नेमले जाणे हा मान आहे. तो रावसाहेब मिळेल तेव्हा घेत नसत. आपण अध्यक्ष झाल्याने कोणाचा आपल्या मतांविषयी गैरसमज होण्याचा संभव असेल तर तो मान स्वीकारीत नसत. एकदा मि. लेक रिव्हिंग्टन हे फ्रामजी कावसजी हॉलमध्ये 'आमची नैतिक वृद्धी' या विषयावर व्याख्यान देणार होते. त्यांनी आपण अध्यक्ष होता काय म्हणून रावसाहेबांना विचारले. सभा नुसत्या धार्मिक विषयासंबंधी होती व हिंदू व पारशी या धर्मात जी सामान्य तत्त्वे आहेत त्यावर काही विचार प्रगट व्हावयाचे होते. रावसाहेबांनी तशावेळी अध्यक्ष होण्याचे नाकारले. त्यांचे मित्र हा मान समजत होते. जी जी टूम सार्वजनिक कल्याणाच्या नावाखाली निघे, त्यात त्यात रावसाहेब भाग घेत नसत. एक विलायतेस दर आठवड्यास हिंदुस्थानाविषयक इतर लोकांनी पाठविलेल्या तारांनी होणारा वाईट परिणाम पुसून टाकण्याकरता दर आठवड्यास येथून विलायतच्या पत्रकारांना तारा पाठविण्याकरिता नॅशनल यूनियन म्हणून एक सभा स्थापन झाली होती तिचे रावसाहेब एकदम सभासद झाले नाहीत याचे मि. मूस यांना मोठे आश्चर्य वाटले; कारण साऱ्या सार्वजनिक चळवळीत हे पुढे असावयाचेच. (१८.२.८५ मि. मूस यांचे पत्र)

धर्मनिष्ठा

। न जातु कामान्न भयान्न लोभात् ।
 ॥ धर्म त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥
 । नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये ।
 ॥ जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ १ ॥

(महाभारत)

अकबराच्या वेळी देशात शांतता नांदत होती. धार्मिक सहिष्णुता वसत होती. हिंदू व महमदी धर्म या दोन मोठ्या धर्मांचे सान्निध्य घडून आले होते. त्याचा परिणाम पंडितांत झालेला मतिभ्रम होय.

एका काळी हिंदुस्थानातील लोकांस धड हिंदू नाही, धड यवन नाही अशा प्राप्त झालेल्या स्थितीचे वर्णन खालील टीपेत दिलेला^{२४} श्लोक करीत आहे.

हा श्लोक नक्की कोणाचा आहे हे निश्चित नाही, पण 'कलयती' या शब्द प्रयोगावरून व वृत्ताच्या धाटणीवरून तो जगन्नाथरायांचा असावा व तसा असला म्हणजे कदाचित जगन्नाथरायांनी ही स्थिती

स्वतःच्या अनुभवावरून तेव्हाच्या शिकलेल्या लोकांचीच म्हणून वर्णन केली आहे की सर्वसाधारण लोकांची म्हणून वर्णन केली आहे ते तर्क्यच आहे; परंतु ही स्थिती औरंगजेब राज्यपदावर येताच नष्ट झाली. त्याच्या जुलमामुळे हिंदू लोकांनी आपले औदासिन्य सोडले व ते पुनः स्वधर्मनिष्ठ झाले. ती स्थिती पेशवाईअखेर टिकली. इंग्रजांचे राज्य झाल्यावर पुन्हा हिंदूधर्म व ख्रिस्तीधर्म या दोन प्रबळ धर्मांचे सान्निध्य घडून आले. शांतता प्राप्त झाली. परधर्मसहिष्णुता नांदू लागली. लोकांस इंग्रजी शिक्षण मिळाले त्याचा परिणाम काय झाला तो रावसाहेबांनी क. जेकब यांना एका पत्र निवेदन केला होता. मात्र तसा काही परिणाम रावसाहेबांच्या मनावर झाला नाही. नित्यकर्मापैकी अगदी अल्प जी संध्या तिला केव्हाही, संक्षेपसुद्धा त्यांनी दिला नाही. एवढेच नव्हे पण एकनिष्ठेने एकाग्र मनाने संध्या करण्याची त्यांची लहानपणापासून जी सवय होती ती कशी निराबाध चालेल त्याची काळजी ते वाहत असत. “संध्या करीत असता त्रिंबकपंत मोडक आले होते. त्यांच्यांजवळ मध्येच बोललो. संध्या म्हणजे ईश्वराचे आराधना ते करीत असता मध्ये बोलू नये असा माझा अभिप्राय असून तसा चालविण्यास जरी यत्न थोडे दिवस करीत आहे तरी अशा लोकांजवळ बोलले पाहिजे; कारण उगाच लोकांत नाना तर्क निघावयाचे.” (३.९.५७ रो. म. उ.)

पुढे पुढे जशी त्यांची पदवी बरोबरच्या सर्व लोकांपेक्षा वाढत गेली तशी लोकांत निघायच्या तर्काची भीती त्यांना मुळीच उरली नाही. रावसाहेब संध्येला बसले आहेत म्हणजे संध्या व देवपूजा यांची उपकरणे देणाऱ्या नोकर माणसांशिवाय जवळ जाण्याचीसुद्धा इतरांस भीती वाटू लागली.

नियमाने संध्या करण्याचा निश्चय रावसाहेबांनी प्रवासातसुद्धा सोडला नाही. कलकत्याच्या १८८७ च्या सफरीत अस्तमानवेला आगगाडीत बसले असता पातली. त्यावेळेस संध्या न केल्यास पुढल्या मुक्कामाला मध्यरात्र उलटून जात होती. डब्यामध्ये संध्या करणे अप्रशस्त असे जाणून वेळापत्रक पाहता एका स्टेशनवर संध्येला पुरेल इतका वेळ गाडी अस्तमानसमयी थांबावयाची होती; म्हणून त्यांनी ब्राह्मणास सर्व तयारी अगोदर करायास सांगून ठेवली होती. रावसाहेब कपडे काढून व उपरणे अंगावर पांघरून तयार होते. गाडी थांबताच स्टेशनच्या फुलबागेत उघडी जागा पाहून ब्राह्मणाने आसन मांडले व अंगास भस्मलेपन करून रावसाहेबांनी झारी हातात घेतली व ते संध्या करण्यास आरंभ करणार तो असिस्टंट स्टेशन मास्तर पुढे आले व अदबीने म्हणाले, “बाबू यहां बैठनेकी जगह नहीं!” रावसाहेबांनी इंग्रजीत त्यांना मोठ्याने सांगितले, “मला मध्येच त्रास देऊ नका. मी परमेश्वराची उपासना करीत आहे!” रावसाहेबांची रागीट व भव्य मुद्रा पाहून असिस्टंट स्टेशन मास्तर तेथून चालते झाले.

घरी देवपूजेला जरी ब्राह्मण ठेवलेला होता तरी रावसाहेब स्वतः पंचायतनाची पूजा करीत व विष्णुसहस्रनामाचा पाठ म्हणत. कोट तुळशी वाहण्याचा बेत अर्धा राहिला. वेळ असल्यास एकादे दिवशी वैश्वदेवाची पूजा करीत. श्रावणीचे मंत्र स्वतः म्हणत त्या वेळेस उपकरण उंबराच्या लाकडाची वापरीत. श्री गणपतीची पूजा व आरती स्वतः करीत. देव वगैरे सर्व मंत्र निमंत्रित ब्राह्मणांबरोबर म्हणत. एकादशी, शिवरात्र, श्रावण सोमवार हे उपोषणाचे दिवस पाळीत. श्रावण सोमवारी लवकर घरी कोर्टाच्या परवानगीने येत. श्राद्धादी कर्म यथासांग करीत. सणवार होळीच्या सणाशिवाय नित्य पाळीत व तसे करण्यात त्यांना अभिमान वाटे.

एकदा रिव्हेंयू कोड बिलावरील निवडक कमिटी भरावयाची होती; परंतु तो दिवस सणाचा असल्यामुळे रावसाहेब येतील की न येतील अशी शंका होती; म्हणून त्यांना पत्री विचारल्यावर त्यांनी नाही म्हणून सांगितले.

हिंदूंनी धर्मबाह्य वर्तन केल्यास रावसाहेबांना खेद होई. “मिस फर्ग्युसनच्या पार्टीला गेलो होतो तेथे जाणाऱ्या लोकांकडे पाठ करून उपहाराच्या टेबलाशी ‘क्ष’ उभे होते. अशा स्थितीत ‘क्ष’स पाहून आश्चर्य वाटले. त्यांचे पुरस्कर्ते ‘ज्ञ’ यांना हे आवडेल अशी आशा करतो.” (३.१.८४ रो. सारांश)

चिरंजीवांच्या लग्नानिमित्त हिंदू व इंग्रज, पार्शी व मुसलमान यांना रावसाहेबांनी पार्टी दिली; पण मदिरेला मज्जाव होता.

हर्मिटेज नावाच्या त्यांच्या बंगल्यात पूर्वी मांसाहारी लोक राहत होते. म्हणून देवाकरिता व भोजनाकरिता निराळी कुडा मेढींची जागा बांधविली व नंतर मोठे घर बांधविले. त्यात काही दिवस अग्निपूजा करित असत. रावसाहेबांचा हा शुचिर्भूतपणा सर्वत्र विदित झाला होता. वेनसलराव मध्वपंथी हे यवनांचा स्पर्श झालेल्या ठिकाणात भोजन करित नसत. त्यांना काशीयात्रा करावयाची होती ती वरील अट संभाळून पाडण्याची व्यवस्था करण्यास रावसाहेबांना मद्रासकर मित्रांनी केली होती. त्याप्रमाणे मुंबईपासून काशीपर्यंत रावसाहेबांनी पत्रोपत्री केली. (१८.१२.८३) रावसाहेबांचा धर्मादाय किती शास्त्रोक्त असे ते धर्मादाय प्रकरणात पाहिले म्हणजे कळेल.

असे असामान्य पवित्र आचरण जो जो लक्षात आणावे तो तो असे वाटते की, मनुष्याच्या देहात परमेश्वराचे वास्तव्य आहे हा जो समज आहे त्याप्रमाणे परमेश्वराला इतका पवित्र देह बऱ्याच काळात वास्तव्य करावयास इंग्रजी शिकलेल्या हिंदी लोकांत मिळाला नसेल. रावसाहेबांनी विद्येत, धंद्यात, लोकांत, सरकार दरबारात जो श्रेष्ठपणा मिळविला, त्याच्या आड स्वधर्मनिष्ठा आली नाही. इतकी कडक स्वधर्म निष्ठा असून परधर्मीयांविषयी पूर्ण सहिष्णुता रावसाहेबांच्या अंगी वसत असे. याची उदाहरणे प्रकरण २५ मध्ये दिली आहेत. ही त्यांची वृत्ती वाखाणण्यासारखी आहे.

आश्रमपालन

। ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।

॥ एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ १ ॥

। सर्वेऽपिक्रमशस्त्वेते यथाशास्त्र निषेविताः ।

॥ यथोक्तकारिणो विप्रोन्नयन्ति परम गतिम् ॥ २ ॥

आमच्या पुरातन हिंदुधर्मात विहित असलेल्या चार प्राचीन आश्रमांचे स्वरूप फार वाखाणण्यासारखे आहे. त्याचा उद्देश मनुष्यमात्रास ऐहिक (संसारिक) व पारमार्थिक कल्याणाची प्राप्ती व्हावी हा आहे. रावसाहेबांना जरी पाश्चात्य संस्कृतीचा लाभ विपुलपणे झाला होता तरी संस्कृत विद्येचा त्यांनी विशेष अभ्यास केल्यामुळे व धर्मग्रंथांचे पुरे आलोचन केल्यामुळे आर्य संस्कृतीची व त्यांची फारकत झाली नव्हती. चारी आश्रमांपैकी तीन आश्रमांचे धर्म त्यांच्या हातून

पाळून झाले व चौथ्याची दीक्षा घेण्यास आयुष्य उरले नाही; नाहीतर तोही त्यांनी पाळला असता असे दिसते. शास्त्रज्ञेप्रमाणे (उपनयनविधीचे) गुरूच्या घरी विद्या पढण्यास जाण्याचे वयोमान आठवे वर्ष धरलेले आहे. त्याच्या अगोदर दोन वर्षे त्यांच्या विद्येला आरंभ झाला. तो आणखी १०-१२ वर्षे म्हणजे वयाच्या १८ वर्षांपर्यंत चालला, तेव्हा त्यांना शिक्षण देणारे गुरुजी ऋषितुल्य मिळाले. त्यांनी रावसाहेबांना अवाप्तविद्य करून त्यांचे शील बनविले. ज्ञानाभिरुची वाढविली. शेवटी अध्यापकाची जागा देऊन विद्यादानाची पूर्तता केली.

अशा रीतीने पहिला आश्रम जो ब्रह्मचर्याश्रम तो अविप्लुत प्रकारे पार पडला. परंतु तो कालमानाने वयाच्या २५ वर्षी नंतर पार न पडता १८१९ वर्षांतच पार पडला पुढे नोकरी लागताच भुजेस बिन्हाड केल्यावर नियमित गृहस्थाश्रमाला आरंभ झाला. ब्राह्मण गृहस्थाने वेदपठण करावे ही जी शास्त्रज्ञा आहे ती पाळण्याकरता १८६४ साली दसऱ्याच्या मुहूर्ताने ऋग्वेदाची संथा रावसाहेबांनी घेतली. (रो. उ.) संहितेचे पढणे कधी कधी वे. नारायणभट्ट गाडगीळ यांच्या बरोबर होत असे.

या आश्रमात असता अगदी या चरित्राच्या प्रारंभी दिलेल्या श्लोकांत जे गृहस्थाश्रमाचे वर्णन आहे त्याप्रमाणे त्यांचे आचरण होते. हे मागील चरित्रावरून दिसून येईलच. द्वितीय आश्रमाची मर्यादा पत्नीच्या हयातीपर्यंत सांगितलेली आहे. त्याप्रमाणे त्यांचा हा आश्रम त्यांची प्रिय पत्नी १८७९ साली निवर्तल्यावर संपला. नंतर ते मुलाचे लग्न १२ व्या वर्षी करून देऊन आपण वानप्रस्थाश्रमात शिरले. “चिरंजीवास ११ वे सरून १२ वे वर्ष लागले आहे. आता त्याचा विवाह करून आपण मध्यस्थ असावे असा विचार आहे.” (वे॥ वामनराव जोशी बुवांना पत्र) मध्यस्थ हा वानप्रस्थाश्रमविषयक शब्द आहे.

। महर्षि पितृदेवानां गत्वाऽनृण्यं यथाविधि ।

॥ पुत्रे सर्व समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ १ ॥

रावसाहेब वानप्रस्थाश्रमात शिरले म्हणजे वनांत जाऊन राहिले नव्हते. परंतु यांची जी जागा राहण्याची होती ती विविक्त स्थली महालक्ष्मीच्या वाटेवर होती. त्यावेळेस आसपास वसती नव्हती. यांच्या बंगल्याचे पहिल्या मालकाने दिलेले नाव 'आश्रम' असेच होते. ते आता हे वानप्रस्थाश्रमाप्रमाणे आत राहू लागल्यावर सार्थ झाले. वानप्रस्थाने वन्य पदार्थांचे सेवन करावे असे शास्त्र सांगते. पत्नी निवर्तल्यावर काही दिवस लिंबाचा पाला वाटून एक गोळा सकाळी भक्षण करीत असत, परंतु रावसाहेबांचे खाणे दिवसांतून दोन वेळा पुष्कळ दूध घातलेली कॉफी व दोन वेळा शाल्योदन व रात्री शिळी दशमी याहून अधिक पौष्टिक नव्हते. अनेक ऋतुसंभव भाज्या सेवन करण्याचा त्यांचा नेम असे. “भाजी पाठविणे ती काटली, चवईचे कांदे, भारंग कुड्यांच्या शेंगा, तैरे अळं, बाबलीची भाजी इ.” अशी पत्रे गावच्या कारकुनास जात. भोजनोत्तर चांगल्या प्रकारे केलेला विडा व मध्यंतरी चिकणी सुपारी सेवन करीत. मधल्या वेळी थोडे बदाम व खडीसाखर खात असत.

१८८१ सालात त्यांच्या चिरंजीवांचे लग्न झाल्यावर, १८८३ सालापासून मुक्त होण्याची इच्छा^{२५} त्यांच्या मनात उत्पन्न झाली. अथवा जी स्वाभाविकपणे होती ती प्रबल झाली. बाळकृष्ण शास्त्रीबुवा फडके^{२६} मु॥ वाई यांना त्यांनी लिहिले- “प्राणिमात्र प्रकृतिवश दिसतो त्याचे उदाहरण हे

पत्र. आपण मानितात तसे अद्यापि काही नाही. त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । ती सर्व अद्यापि उघडी दिसतात. बंद करण्याचा मार्गही दुस्तर दिसतो. अशा स्थली व्यवसाय विपरीत असल्यामुळे साधुसमागम दुर्लभ. मुक्त असून बद्ध व बद्ध असून मुक्त. त्यातून काय नारायण तड लावील ती खरी. भा. स्कं. ११ अ. १४ श्लोक २५ टीका- मासादर्वक जितानि लोभवति असे सिद्ध म्हणतात, याची ओळख कशी व्हावी !” (३.११.८१)

“श्री. विशुद्धानंद स्वामींस” शिरसाष्टांग नमस्कार सांगावे उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणा मनोरथाः या न्यायाने आमची आसुरी संपत्ती, शांती व सौख्य विस्तारीत नाही, तेणेकरून सुखदुःखाचे तरंग उद्भवतात ते तत्तत् प्रारब्धसंक्षयात् च्छिन्न व्हावे म्हणून अनुग्रह मागतो.”

(३०.५.८३ चे देवनाथ शास्त्री यांना पत्र)

“कथा करण्याचे मनात येते परंतु अद्यापि विणा उचलण्याची माझी योग्यता नाही.”

(बळवंतराव जोशी यांना पत्र)

चिरंजीवांचे लग्न केल्यावर त्यांना जरा मोकळे वाटू लागले. “काही कालपर्यंत काही अंशी वचनात बद्ध होतो तो आता भगवत्सत्तेने मुक्त झालो ही आनंदाची गोष्ट आहे. आता मी आपला मुक्त हितेच्छु असून सर्वांचे कल्याण इच्छितो. ही स्थिती ईश्वराच्या अनुग्रहाने प्राप्त झाल्यामुळे आता दग्धहस्त, दग्धजिव्ह होण्याचा विशेष संभव नाही म्हणून ईश्वराचा धन्यवाद गाऊन हे पत्र पुरे करतो.”

(बडोद्याचे रा. रा. सदाशिवराव बापट यांना ५.४.८४ चे पत्र)

“संचित व क्रियमाण ह्याविषयी बाळकृष्ण शास्त्री बुवा यांचा सिद्धांत काय होता हे समजण्याची इच्छा आहे. सांप्रतच्या श्रवृतीचा कंटाळा आला आहे. तथापि प्रवाहपतीत कार्य चालले आहे. 'माते संगोऽस्त्वकर्मणि' हे अद्यापी साध्य नाही. सुख दुःख हे दिनरात्रिवत् अलंघ्य आहे. म्हणून सर्वथा अभिमान तुटणे हा उत्तम पक्ष. तो तुटण्यास आत्मानात्मस्वरूपाचा निदिध्यास पाहिजे. तो अनाश्रम्यांना, परसेवेत काल घालविणाऱ्यांना दुःसाध्य दिसतो. आपण आणखी नरसिंह शास्त्रीबुवांनी एकचित्त होऊन उपाय योजावा. देहप्रारब्ध सुटत नाही परंतु आणखी बराच अभ्यास कर्तव्य आहे इत्यलं.

(२९.७.८३ चे वासुकाका आठल्ये यांना पत्र)

या आश्रमात ७८ वर्षे काढल्यावर रावसाहेबांचे लक्ष चतुर्थाश्रमाकडे गेले होते. “मला आता संन्यास घ्यावा असे वाटते. लोक म्हणतात विश्रांती घ्या. विश्रांती आणखी कशी असते?”

(३०.१.१८८५ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

कलकत्यास जाताना अथवा येताना काशीस जाण्याचा रावसाहेबांनी प्रघात ठेविला होता. त्यांना पुढे वाटू लागले की तेथे एक वाडा आपण विकत घ्यावा अथवा बांधवा. प्रसिद्ध बारामतीकर यांच्या वाड्याची समग्र जागा विकावयास निघाल्यामुळे ती घेण्या करता मुन्सी माधवप्रसाद यांना १६.६.८४ रोजी लिहिले होते तो बेत जुळून आला नाही. पुढे ८७ च्या मार्च महिन्यांत दुर्गाघाट अथवा ब्रह्मघाट इ. महाराष्ट्र ब्राह्मण लोकांच्या वस्तीत एखादे घर मिळेल तर विकत घेण्यास मि. वाजपेयी यांना विनंती केली होती. हाही संकल्प तडीस गेला नाही.

“मी अत्यंत गरीब मनुष्य तथापि अद्यापि शीतोष्ण सुखदुःखेषु इ. द्वंदाची व्यथा होते त्या विवंचनेत आहे. असो आपली कृपा आहे तर त्यापासून सुटेन.” (७.५.८८ चे गुरुजी स्वामी हरिहर शास्त्री द्रवीड यांना पत्र) काशीस जाऊन राहिल्याने तेथे संन्यस्त वृत्तीची दुर्मिळ माणसे त्या वेळेस होती त्यांपैकी श्री विशुद्धानंद स्वामी होते. त्यांच्या कृपेने संन्यस्त वृत्ती प्राप्त व्हावी अशी रावसाहेबांची इच्छा होती परंतु परमेश्वराची नव्हती म्हणून आयुष्य आटले.

लांगूलचालनाचा तिटकारा

। लःशूलचालनमधश्चरणावपातम् ।

॥ भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ॥

। वापिण्डदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु ।

॥ धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुंक्त ॥ १ ॥

(भर्तृहरी)

इतक्या गुणांचे वास्तव्य अंगात असल्यावर रावसाहेबांना सहजीच लांगूलचालनाची नावड होती.

ज्याच्या अंगात चांगले गुण नाहीत त्यालाच कार्य साधून घेण्याकरता लांगूलचालन करावे लागते. लांगूलचालन हे कोणताही कमीपणा भरून आणण्याकरता दिलेली लाच होय. तिचा तिटकारा तेजस्वी पुरुषाला असलाच पाहिजे.

समाजात वजन

। नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ।

॥ विक्रमार्जितसत्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १ ॥

आपले लोक ऐकतील इतके समाजात वजन वाढावे हे एक रावसाहेबांच्या ध्येयांपैकी ध्येय होते. ते ध्येय या सर्व गुणांनी रावसाहेबांनी साध्य केले होते. याविषयीचा दाखला १८६३ सालापासून मिळतो.

त्यासाली १० मार्च रोजी वामन आबाजी मोडक (जे शेवट एल्फिस्टन् हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल झाले होते ते) यांनी पुढे दिल्याप्रमाणे रावसाहेबांना पत्र लिहिले-

“मुंबई सिव्हिलसर्व्हिसमधल्या काही मोठ्या वजनदार लोकांतही तुमचे वजन चांगलेच आहे व त्याप्रमाणे मुंबईच्या कुबेरपुत्रांत आहे.” मुत्तुकुमार स्वामी सिलानचे प्रसिद्ध बॉरिस्टर हे रावसाहेबांच्या गुणांचे एक प्रशंसक होते. त्यांनी रावसाहेबांना लिहिले- “आपल्या असंख्यात देशबांधवांची स्थिती सुधारण्याच्या कार्याहून दुसरे उन्नतिकारक कार्य कोणते आहे! तुमचा हेवा करणारे पुष्कळ असतील. पण तुम्ही हार्कनेस, पटन व रीड यांचे कच्चे चले नाही. त्यांनी सोदाहरण व सोपपत्तीक शिक्षण तुम्हास दिले आहे.”

“सार्वजनिक कामात तन, मन व धन अर्पण करून प्रामाणिकपणे वागणार तुम्ही या खलोचित, स्वार्थनिष्ठा व शाठ्य यांनी विशष्ट, वालुकामय, निर्जल, निवृक्ष अशा मरुप्रदेशात मध्येच आढळणारी हरिततृणाच्छादित, नयनानंदकारिणी, जलमय वनस्थली आहात. तुमची विचारसरणी व ज्ञान यांची कल्पना तुम्ही ज्या लोकात दैवयोग ने येऊन पडला आहात त्यांना स्वप्नातही व्हावयाची नाही. तुमच्याबद्दल पूज्य बुद्धी त्यांनी कृतीने नाही दाखविली तरी चिंता नाही; पण मनात तरी बाळगण्यास त्यांना तुम्ही भाग पाडाल. इतकी लोककल्याणाची सामग्री तुमच्याजवळ आहे. लोककल्याणाचे नवे मार्ग शोधण्याची अवश्यकता तुम्हास नाही किंवा तुम्ही ते करू शकाल असा विश्वास उत्पन्न करण्यास कोठून प्रमाणपत्रे आणावयास नकोत. इंग्रज लोकांनी अन्यत्र जे जे केले आहे त्याची त्याची नक्कल येथील परिस्थितीप्रमाणे थोडाबहुत फरक करून तुम्हांस करणे आहे. अशीच प्रशंसा करणारे दुसरे लोक होते.”

“तुमचे नागरिक या दृष्टीने स्वतंत्र बाण्याचे वर्तन पाहून व सार्वजनिक हिताकरता तुम्ही तन, मन, धन अर्पण करित आहात ते पाहून मी तुमचा एक जबर प्रशंसक बनलो आहे. मला तुमच्यासारख्या लोकांचे फोटो त्याकरता केलेल्या बुकात ठेवावयाचे आहेत म्हणून मिळेल तितक्या लवकर मला एक प्रत पाठवून द्यावी.”

(नवरोजी फर्दनजी यांचे २५.८.७७ चे पत्र)

“तुमचे नाव ऐकिले की बाहेरगांवच्या लोकांना धास्ती भरते.”^{२८} (२२.७.१८७७ चे आर्देसर फ्रामजी मूस यांचे पत्र) असा धाक मुंबईच्या लोकांसही वाटे. “तुम्ही आमचा कड घेऊन आमच्या पक्षाचे समर्थन करण्यास उभे राहिलेत म्हणजे जे काम होईल, ते मोठ्या सेनेच्या हातून होणार नाही” असे डॉ. ब्लेनी यांनी रावसाहेबांना कळविले होते. (प्रकरण ४१ पाहा)

एकदा थोरले श्रीमंत तुकोजीराव होळकर सरकार यांची सार्वजनिक रीतीने समारंभ करून संभावना करावयाची होती. त्यात रावसाहेब प्रमुख होते. या समारंभाच्या विरुद्ध काही मंडळी होती. तिने एक दोन हूड पोरे हाताशी धरून या समारंभात काही बखेडा करून त्यास गालबोट लावण्याचा बेत केला होता. ती गोष्ट रावसाहेबांच्या कानी वेळेवर आली. त्या दोहोपैकी एक तर श्रीमंत होळकर सरकार यांचा ओशाळा होता. हे जाणून रावसाहेबांना थोडा विस्मय वाटला व किंचित दुःख झाले. सभेची वेळ होताच रावसाहेब सभेत शिरते आहेत तेच वरील दोहोतील एक त्यांच्या नजरेस पडला. त्याने रावसाहेबांची रागीट मुद्रा पाहताच बाहेरून पळ काढला व रावसाहेब सभेत शिरताच दुसरा इसम कोठे आहे ते पाहू लागताच तो सभेतून उठून आपल्या मित्राच्या वाटेने दूर निघून गेला.

मुंबईत एक प्रसिद्ध पारशी सुशिक्षित गृहस्थ एका गुजराती पत्राचे एडिटर होते. त्यांच्याविरुद्ध दुसऱ्या एका पारशी व गुजराती वर्तमानपत्रात काही बेअब्रूचे लेख वर्षभर येत गेले. त्यांनी त्या पत्राच्या मालकावर फिर्याद केली. त्या कामी चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट यांच्या कोर्टात तो गुन्हेगार ठरून त्यास १००० रु. दंडाची शिक्षा १८८२ त झाली. बर्वे यांच्या खटल्यात केसरी व मराठा यांच्या अधिपतीस झालेली शिक्षा पाहिली म्हणजे मॅजिस्ट्रेटने गुन्हेगारावर फार दया केली, अशी टीका पुष्कळ वर्तमानपत्रात आली. परंतु केसरी व मराठा यांच्या अननुभविक, तरुण व विद्यालयातून

नुकतेच बाहेर पडलेल्या राजकीय लेखकांस, प्रतिवादी हा लोकांत सन्मान्य असल्यामुळे त्याची बेअब्रु करून फार नुकसान न करणाऱ्यांना, स्पष्टार्थ, कडक पण सभ्य भाषा वापरणाऱ्यांना, अत्यल्प मात्सर्य दाखविणाऱ्यांनासुद्धा कैदेची शिक्षा झाली; पण या पत्राच्या वृद्ध, अनुभविक, धार्मिक लेखकास, आपल्या सहकारी बंधूची प्रच्छन्नार्थ शब्दात बेअब्रु करून कायमचे नुकसान करणारी ग्राम्य भाषा वापरणाऱ्यास, मात्सर्याने भरलेल्या पुरुषास नुसत्या दंडाची शिक्षा होते! यास्तव येथेच न सोडता लायब्ररीतून या वृत्तपत्राला अर्धचंद्र द्यावा असे म्हणून त्या खटल्यातील निकालावर दिलेल्या सर्व वृत्तपत्रकारांच्या मतासह एका पार्शी गृहस्थाने रावसाहेबांच्याकडे व नेटिव्ह जनरल लायब्ररीच्या^{१९} व्यवस्थापकांकडे कागद पत्र पाठवून दिले. पुढे असे आढळून आले की, त्या पत्रावर अशा खासगी संस्थेत बहिष्कार घालण्याचे कारण नाही, असे रावसाहेबांनी मत दिले. तेव्हा त्या पार्शी मित्राने रावसाहेबांना एका पत्री विनंती केली की, तुम्ही मला पाठिंबा दिल्याशिवाय मला या भानगडीत यश येणार नाही, तुम्ही म्हणाल तसे होईल.

थाटाची पण व्यवस्थित राहणी

॥ जनाकीर्ण मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥

(शाकुंतल)

रावसाहेबांची राहणी मोठ्या थाटाची असे. मोठा^{३०} बंगला, गाडीघोडे, गाई, म्हशी, हरिणे, कुतरे इ. पशू; मोरे, कबूतरे, पोपट, चिमण्या इ. पक्षी; तबेले, गेठे, पिंजरे व बागबगीच्या व कारंजी इ. आरामस्थले; यांची व्यवस्था ठेवणारे घोडेवाले, गोवारी, गडी, माळी; गृहकृत्ये चालविणारे चाकर नोकर; गावाची, वकिलीची वगैरे कामे चालविणारे कारकून, व आस इष्ट यांचा मोठा परिवार रावसाहेब एखाद्या संस्थानिकाप्रमाणे अथवा बड्या जहागीरदाराप्रमाणे जवळ बाळगत असत. त्या वेळच्या संस्थानिकांचे अथवा जहागीरदारांचे वर्णन करावयाचे म्हणजे असे की वा! त्यांचा केवढा परिवार! कोण अंदाधुंदी! यजमान कोठे आहेत असे एकाने विचारले तर त्याचा जबाब काय मिळावयाचा ते पुढील श्लोक बरोबर वर्णन करीत आहे.

। केचिन्निद्रागताः केचित् कथयति बहिर्गताः ।^{३१}

॥ केचिदन्तर्गताः केचिन्नो जाने क्वगता इति ॥ १ ॥

या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणे अगदी बरहुकूम एकाची दाद दुसऱ्याला नसावयाची. परंतु रावसाहेबांनी पहिल्या म्हणजे जुन्या थाटाचे वैभव सांभाळले होते व त्याबरोबर इंग्रजी राज्यांत दिसून येणारी वक्तशीर व्यवस्था सांभाळली होती.

कोणी आल्यास एक मनुष्य पुढे येऊन त्यास कचेरीत बसवी. रावसाहेबांकडे काम असल्यास त्याचे नाव व काम काय आहे ते दिवाणजी एका लांब डायरीत लिहून रावसाहेब घरी असल्यास लागलेच नाहीतर आल्यावर त्यांच्याकडे पाठवून देण्यात येई व वेळ नेमून भेट होत असे. बहुशः ते मुख्य लायब्ररीत अगदी सकाळी स्नानसंध्या आटपून बसत असत. त्यात प्रविष्ट होताच उजव्या बाजूला मोठ्या छापिल अक्षरांनी इंग्रजीत लिहिलेल्या ३ नियमांची फळी टांगलेली दिसे.

१. वेळ हा वित्ताहून अधिक मूल्यवान आहे.^{३२}
२. जे आज तुमच्या हातून होण्यासारखे आहे ते उद्यावर ढकलून नका.^{३३}
३. प्रत्येक वस्तु ठेवण्याला निराळी जागा राखून ठेवा व त्या जागेवर ती वस्तु ठेवा.

ही एकंदर व्यवस्था पहाताच आधीच लोक चपापून जात व ठाकठीकपणाचा धडा प्रत्यक्ष दर्शनाने शिकत. तो अनेक व्याख्यानांहून व लेखांहून परिणामकारक होई.

आत शिरल्यावर त्याच्या कामाची चौकशी होऊन पुढची व्यवस्था लागे व तो परत जाई व परत जाताना पाही तो दुसरा मनुष्य रावसाहेबांची भेट घेण्यास नेमल्यावेळी तयार असलेला आहे. कोणाची दाद लागली नाही असे केव्हाही झाले नाही. सर्व खासगी व सार्वजनिक कामे वेळेवर होत असत.

सेवकप्रेम

रावसाहेबांचे सेवकांवर प्रेम फार असे. श्रीमंत लोकांस सेवकांची जरूरी त्यांच्या परावलंबनाच्या मानाने असते व त्या जरूरीच्या मानाने श्रीमंतांचे प्रेम सेवकांवर असते. जास्त प्रमाणात नसते. परंतु रावसाहेब जे सेवकांवर प्रेम करीत ते ते आपल्या कुटुंबांतील एक आहेत असे समजून करीत. परकेपणाला जागा त्यांच्या मनात मिळत नसे. लवकर उठण्याच्या, लवकर निजण्याच्या, मिताहाराच्या^{३४} वगैरे चांगल्या सवयी त्यांना रावसाहेबांबरोबरच जडल्या असल्यामुळे त्यांची प्रकृती वारंवार अथवा फार बिघडत नसे. बिघडल्यास डॉक्टर किंवा वैद्य यांचे येणे रोज असल्यामुळे व रावसाहेब त्यांच्या कडून योग्य उपाय वेळेवर करीत असत त्यामुळे व्याधीनिरसन लवकर होत असे. जे कारकून व नोकर येथे जवळ असत त्यांची व्यवस्था रावसाहेबांच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली होत असे. तशी गावावरच्या सेवकांचीही होत असे. “तुमच्या पायांनी आम्ही चालतो. ते मजबूत असले पाहिजेत.” (विष्णुपंत जोगळेकर यांना पत्र) कित्येकांच्या गृहस्थितीकडे रावसाहेब लक्ष पुरवीत. “आपल्या येथे दुभते नाही तर हाल होत असतील म्हणून एक गाय विकत घ्यावी व खर्च गावखाती घालावा.” (माधवराव दिवाडकर यांना पत्र) असे प्रेम सेवकांवर केल्यामुळे रावसाहेबांकडील काही नोकर पिढीजात सेवक होते.

जनावरांचे प्रेम

रावसाहेबांचे जनावरांवरसुद्धा प्रेम असे. रावसाहेबांची सेवा बरीच वर्षे इमानाने करून त्यांचा हरण्या नावाचा एक घोडा १८७० साली मरण पावला. त्याची नोंद त्यांनी रोजनिशीत स्मरणार्थ करून ठेविली आहे. त्याचे मृत शरीर त्यांच्या मनातून कोकणात आपल्या इनामी गावी नेऊन पुरावयाचे होते; परंतु दिवस होते पावसाळ्याचे म्हणून तसे करता येईना. याकरता रावसाहेबांनी एक जस्ताच्या पत्र्याची पेटी करविली व आत खाली वर मीठ घालून मध्ये घोडा ठेवून आत आणखी अबीर बुक्का व कापूर घालविला. त्यावर एक शाल पांघरूण घालविली. वरती फुलांच्या माळा घालून ती पेटी बंद करविली. दुसऱ्या एक लाकडाच्या पेटीत ती पेटी घालविली व मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या

आरोग्यखात्यातील वरिष्ठ अम्मलदारांची परवानगी आणून मुंबईतच त्यांनी दाखवून दिलेल्या एका जागी पुरून टाकले.

याचप्रमाणे रावसाहेबांनी आपले आवडते हरिण मृत झाल्यावर राहत्या बंगल्याच्या आवारात एका वटवृक्षाच्या छायेखाली वर शाल घालून पुरून टाकले.

मुंबई सोडून महाबळेश्वरी किंवा इतर ठिकाणी बरेच दिवस रहावयास गेल्यास, “माझ्या मोरांकडे लक्ष द्या” म्हणून घरी असलेल्या व्यवस्थापकास मुद्दाम लिहून जात असे.”

एकदा एक रसायण रावसाहेबांनी घरी तयार करविले होते. त्याची भट्टी उडदाच्या भाकऱ्यात लागत असे त्या भाकऱ्या चंघा नावाचा एक पाडा खात असे. त्या त्यास फार मानवून तो मस्त झाला होता. त्यास कोकणात पाठविण्यात आले तेथे त्याला साखळदंडाने बांधावे लागे. रावसाहेब नंतर एकदा कोकणात गेले होते. चरताना वप्रक्रीडा करून आल्यावर त्याची शिंगे मातीने भरलेली पाहून साखळदंडही तोडून टाकण्याच्या त्याच्या गोष्टी ऐकून रावसाहेबांना फार कौतुक वाटले.

हर्मिटेज बंगल्यात ‘टॉमी’ नावाचा एक बोका रावसाहेबांचा आवडता असे. नुसता दुग्धाहार करून व्रतस्थ असे. म्हणजे उंदराची हिंसा केव्हाही करीत नसे. थोडा अधाशी असे. अजीर्ण झाल्यास दुर्वाकुराचे भक्षण करण्याची जी उपजत बुद्धी सर्व मार्जारात असते ती त्याच्या कामी येई; परंतु एका अधिक भक्षणाचे प्रसंगी ती निरुपयोगी ठरली. व त्यास आसन्नमरण स्थिती प्राप्त झाली. रावसाहेब घरी नव्हते. रात्री घरी आल्यावर त्याने विव्हळत आपल्या यजमानास वृत्त कळविले. रावसाहेबांनी त्यास सुईच्या अग्रावर राहिल येवढे ताम्र भस्म स्वतः दिले तेवढ्याने त्यास ओकारी येऊन दरदरून घाम सुटला व तो सावध झाला व लवकरच पूर्ववत् निरामय झाला.

कोकणच्या गावी भाताची ने आण करण्याकरता बैलांच्या जोड्या ठेवलेल्या असत. उन्हाळे दिवसात बैल जरा थकतात म्हणून त्या दिवसात काम लागल्यास तत्रस्थ कारभाऱ्यांना रावसाहेब लिहीत- ‘खेड किंवा काप येथील परतभाड्याच्या गाड्या मिळतात, त्या घरी पोचवावयास भाड्याने करून खर्च माझे खासगी खात्यात लिहावा कारण आमची गुरे अलिकडे बरीच थकली आहेत. त्यास दोन खेपा इतक्या चालीच्या कमी झाल्याने आमचे हित आहे. रेडे वळण्यास (आडगावास) पचवावे ते फार थकले आहेत.”

“नागरकीचे वेळी गुरांस पेंड किंवा उडीद द्यावे.” (२०.१.८४)

वरकस गावातील गुरे उन्हाळ्यात थकल्यास त्यांना पेंडीतून किंवा दाण्यातून मीठ घालावयास सांगत व पंधरा दिवशी २ शेर कांदे घालावयास सांगत. आपल्यायेथील वृद्ध जनावरे पांजरा पोळात न पाठविता त्यांना गावी पाठवून त्यांची निगा चांगली होईल अशी व्यवस्था करवीत.

संसारत दक्षता

न भयंचास्ति जाग्रतः

बहुशः जे विद्वान असतात ते व्यवहारदक्ष नसतात. कदाचित वेळाच्या अभावी त्यांना व्यवहाराकडे लक्ष द्यावयास वेळ नसतो. त्यामुळे व्यवहारदक्षता त्यांना प्राप्त होत नाही; परंतु रावसाहेब हे फार

विद्वान व फार व्यवहारदक्ष होते. विद्याव्यासंग, सरकारी व खासगी इतर सार्वजनिक कामे करून दक्षतेने संसार करण्याएवढी त्यांची नजर बारीक होती. हा एक रावसाहेबांच्या स्वभावाचा विशेष आहे. घरची नित्याची कामे कोण बरोबर करीत आहे, कोण करीत नाही ते माडीवरून खाली भोजनास येता जाता लांबवर नजर टाकून तेव्हाच रावसाहेब बघत असत. त्यामुळे त्यांच्या हुकमाबाहेर अथवा निष्काळजीपणे कोणी कोणतीही गोष्ट करील हे शक्य नव्हते.

“गडी घर झाडतील तेव्हा कपाटे झाडताना ग्लास म्हणजे काचेचे सामान त्यास जपावे नाहीतर फोडून टाकतील.”

(३०.१.८६ चे विष्णुपंत जोगळेकर यांना कलकत्याहून पत्र)

“आजरोजी प्रयागाहून एक मण आवळे गेले आहेत त्यातून २०० पर्यंत बरणीत मुरवून ठेवावे. चिनी मातीची बरणी मोठ्या तोंडाची आतून ग्लेज म्हणजे चकाकीदार असते ती घ्यावी; या प्रकारच्या बरण्या आपल्या घरात पुष्कळ आहेत, त्यातून एकादी मोकळी असल्यास नवी घेण्याचे कारण नाही.”

(वामनराव मंडलिक, रावसाहेबांचे पुतणे यांना १७.२.८५ चे पत्र)

“यापुढे जे तूप पाठवावयाचे ते प्रथम तपेली भरल्यावर चांगले घट्ट थिजेपर्यंत ठेवावे, नंतर वर केळीचे ओले पान घालून बांधले होते तसे न करता चांगली दोन सुकवते लावून बांधावे व मेणकापड चांगले मजबूत बांधावे व घट्ट बांधावे म्हणजे तूप बाहेर येणार नाही. पूर्वीचे किंचित पातळ होऊन बाहेर तपेलीस लागले होते.” कलकत्यास असता घरचे तूप मुंबईहून रावसाहेब आणवीत असत.

शेतांचा अथवा गावचा मालक दूर असला म्हणजे नीट व्यवस्था त्या शेतांची अथवा गावाची होत नाही असा अनुभव आहे; परंतु रावसाहेबांची बुद्धी सर्वगामी असल्यामुळे ते आपल्या जमीन जुमल्याची व्यवस्था दुरून पत्रोपत्री करू शकत, असे त्यांच्या गावावरील कारकुनांशी पत्रव्यवहार आहे त्यावरून दिसते. नवी शेती पाडणे, जंगलावर नजर ठेवणे, नोकर ठेवून घरी शेती करणे, त्याकरता बैल व रेडे बाळगणे ही सर्व कामे कारकुनांकडून रावसाहेब करून घेत. त्यांना वेळ कसा मिळे ह्याचे आश्चर्य वाटते.

यजमानाची समजूत कारकूनमंडळी कशी घालतात तेही त्यांना विदित होते.

“पाऊस तेथे जसा पडत आहे असे लिहिता तसा येथेही पडत आहे. ही भगवंताची सत्ता. भिणे किंवा ओरडणे हे अगदी अयोग्य आहे. होणार ते होत आहे. सर्व इस्टेटीच्या मागे सर्व नफे व नुकसाने होत आहेतच. तुम्ही कुळांच्या तर्फेने एकच बाजू धरून चालता याचा अर्थ मला समजत नाही. उलट त्यांना असा प्रश्न करो की ज्यांनी करारनामे लिहून दिले त्यांच्या अनुमानाच्या बाहेर जर दुप्पट उत्पन्न होते तर ते मला एक दाणा जास्त देते काय? अथवा मला तरी मागता येते काय? जर असे असेल तर ते म्हणतात असाच इन्साफ आहे. तुम्ही धीर धरून काम चालवावे.” (२५.६.८६)

“कुळांबद्दल सालमजकुरी नुकसानी आहे म्हणून ते अर्धेली घेण्याविषयी सांगतात. पेस्तर नफा झाल्यावर त्याची अर्धेली देण्यास राजी असतील तर तसेही ठराव कबूल करता येतील; परंतु नफा तेवढा दुसऱ्याचा व नुकसान मी एकट्याने सोसावे ही रीत मला पसंत नाही.” (२२.८.८६)

दुसऱ्यावर विसंबणाऱ्या कारकुनास रावसाहेब लिहीतः-लावी पक्षीण आणि तिची पिले ही गोष्ट २५०० वर्षे तरी अनुभवशीर ठरली आहे.

आमचे यजमान मोठे आहेत, उत्तम वकील आहेत या घमेंडीवर जाऊन गावावरील कारकुनांस गैरफायदा वर्तन केव्हाही न करण्याची रावसाहेबांची सक्त ताकीद असे. “वैद्याचा मुलगा बचनाग उगाळून यथास्थित प्याला तर बचनाग अपकार करणारच. वकील घरचा म्हणून वकीलाच्या घरच्या मंडळीने कायदा सांडून वर्तन करून उपयोग नाही.”

(गावच्या कारकुनास पत्र)

“जे आंबे फळ्याकरता तोडावयाचे त्यांचे बंधे रुंद असल्यास त्याची तुंबजोडे चांगली होतात. म्हणून बुंधे जमीनीचे खाली एक हातभर मोकळे करावे आणि तुंबजोड अरकसून पाडावे.” (२७.१.८४)

खाली लिहिलेली गोष्ट हमेशा ध्यानात ठेवावी, “तुम्ही लिहिता आंब्याची लाकडे करावी किंवा कसे त्याबद्दल हुकूम व्हावा, खर्चाचे मान मागाहून कळवीन’ हे धोरण बरोबर नाही.”

(घरच्या कारकुनास पत्र)

आपल्या हुकुमाशिवाय रावसाहेब एक पानही हालू देत नसत. एका कारकुनाने एक आंब्याचे झाड तोडण्याची परवानगी मागितली तेव्हा त्यास १४.११.८५ रोजी असे पत्र लिहिले-

१. मुरुड येथे आंब्याच झाड आहे जर लागत असेल (वर फळे येत असतील) तर तोडावयाचे नाही.
२. मुरुड येथील आंबा तोडण्याची परवानगी मागितली; परंतु मागील वर्षात आंब्याची नवी झाडे किती लावलीत ते लिहिले नाही.
३. वळणे येथील कोणते झाड तोडण्याजोगे आहे, ते कळवावे मग मागाहून उत्तर पाठवावयाचे ते पाठवीन.

हरडे, बेहेडे, आईन, बिबबे इत्यादी झाडास पाणी लावावे लागत नाही. तर आमच्या गावात जो १२०० हात लांब बांध आहे त्याच्या बाजूने ती लावावी व कुळांसही आपल्या जमिनीत लावण्यास उत्तेजन द्यावे.

प्रत्येक गावातील कारकुनास वार्षिक खर्चाच्या बाबी आखून दिलेल्या असत. त्याप्रमाणे कामे होतात की नाही त्यावर रावसाहेब अशीच सदैव नजर ठेवीत. “माझ्या माहितीत आमच्या घरी सत्यनारायणाची पूजा ४७ वर्षात पाहिली नाही ती या महिन्यात कोणी चालू केली ते कळवावे.”

एकदा नैमित्तिक धर्मादायास घरचे कारकून वार्षिक स्वरूप देऊ लागले. त्याबरोबर पुढील पत्र रावसाहेबांनी लिहिले. “वर्षासन हा शब्द आपण कोणत्या आधाराने लावला? आपणाजवळ खचित आधार नाही असे समजतो. म्हणून ज्यांनी आपणाजवळ येण्याचे धाडस केले, त्यांनी काय दाखविले त्याचा विचार करावा. जेथे काही पाया नाही तेथे जर असे सोंग माझ्या दृष्टीसमोर येऊ लागले तर पुढे

मुलास किती बाधेल! याहून जास्त लिहीत नाही. xxx हल्लीचे चरित्र जे आपल्या देशाच्या नाशाची कारणे आहेत त्यातील एक आहे.”

“मी येथे आल्यापासून भांडी १५ दिवसात फुटली किंवा काय ते लिहावे. हल्ली भांडी घरात किती आहेत त्यांची यादी पाठवावी. गुदस्ता किती करविली त्यांची यादी पाठवावी. जितकी तेथे लागतील तितकी करून देण्यास मी तयार आहे. गेल्या चैत्रीमध्ये (चैत्र महिन्यातील गावच्या उत्सवात) देवीकडे देण्याच्या तांदुळाची व्यवस्था कशी करावी, याजबद्दल मी विष्णुपंताकडून तुम्हास लिहिले होते. त्याप्रमाणे व्यवस्था करून तुम्ही मला लिहिले नाही. आणि असे समजते की, त्या वेळी जास्त तांदूळ घरातून खर्च झाले आहेत तरी जास्त तांदूळ किती खर्च झाले व ते तुम्ही कोणत्या हिशेबात लिहिलेत ते लिहावे. आणि जर ते तांदूळ आमच्या हुकुमाबाहेर खर्च झाले असतील तर ते तुम्ही आपल्या पगारातून का न भरावे या सर्वांचे उत्तर बाजूवर लिहून पाठवावे.”

वरील पत्रात हुकमाशिवाय केलेला फाजील खर्च तुमच्या पगारातून तुम्ही का भरू नये असा प्रश्न कडक दिसतो; पण तशी जरब ठेवल्याशिवाय ग्रामस्थांच्या थोड्या आर्जवाने म्हणजे, “तुमच्या पदरचे काय जाते; तुमच्या हाती सारे आहे.” अशा चढवणुकीने दूरदेशी राहणाऱ्या यजमानाच्या कारभान्यांना जी उदार होण्याची बुद्धी सुचते तिला आळा बसत नाही.

त्याचप्रमाणे दूरदेशी राहणाऱ्या यजमानाच्या कुळाकडून वसूलही नीट होत नाही. म्हणून एका पत्री कारभान्यास ९.४.८४ च्या पत्रात रावसाहेबांनी लिहिले. “महार लोकांकडून बाकीच्या पोटी जितके काम होईल. तितके करून घ्यावे. पेंढे शेतकऱ्याची भाजावण आमची आहे तर मक्ता जास्त पाहिजे.”

कारभारी लोकांस उत्पन्न व खर्च याविषयीची शिस्त कशी लावावी याबद्दलचे एक रावसाहेबांचे पत्र पुढे दिले आहे.

“अमुक गाव येथील हिशेब येतात त्याजवरून पाहता तेथे गड्यांचे अडशेरीस, कामगतीचे माणसास, बिन्हाड खर्चास वगैरे मिळोन एकंदर जितका गल्ला खर्चास लागतो ^{३५}तितकासुद्धा घरचे खासगी खर्चास लागत नाही असे दिसोन येते. त्यांना कवळ, गवत, नागर, गुरेढोरे, घरचे गडी वगैरे संरंजाम पाहिजे तितका आपणापाशी असता तेथील खर्चास गल्ला लागतो तितका तरी निदान पिकला पाहिजे, तरच गडी माणसे ठेवण्याचा उपयोग आहे. तुम्ही जुने माहीतगार आणि आमच्या भरवशाचे म्हणून तुमचेवर सर्व सोपविले आहे. हे तुम्ही समजत आहा; सबब तुम्हास सूचना केली आहे. याच्यापुढे तरी जितके धान्य खर्चास लागेल तितके हरजिनसी घरचे पिकविण्याची तजवीज ठेवावी, तुम्हास न पडेल ती इकडे लिहून कळवावी.” इतकी व्यवहारदक्षता म्हणजे व्यवहारनिष्ठपणा वाचकांस वाटेल. पण त्याच्यामध्ये दयेचे प्रमाण वाखाणण्यासारखे होते अशी पुढील आज्ञोत्तरे दाखवितात. “वळण्यास राहणाऱ्या कुणब्यांवर केव्हाही मदतीचा अर्ज करू नये.”

(गणेशपंत जोशी यांना पत्र)

कोणासही दुखवून मला एक कणही नको. वजन वाढण्याकरता फिर्याद करणे हे मला पसंत नाही.

(विष्णुपंत फगरे यांना १.३.८६ चे पत्र)

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ८२५

“माझ्या संबंधी जे नोकर असतील त्यांना स्पष्ट कळवावे की दुसऱ्यास बेकायदा उपद्रव किंवा जुलम करून अधिक लाभ करून घेण्याची इच्छा नाही व तसे कोणी केल्यास तो माझे अनहित करणार असे समजत. आत्माराम नाखूश झाला तर मग त्राताच राहिला नाही. बाहेर उग्रता असली तर हृदयात दया पाहिजे.”

(बाबासाहेब कान्हेरे, रावसाहेबांचे भाचे यांना पत्र)

कोणत्याही कारकुनास अव्यवहारिक गोष्ट करू देत नसत- “चांग्यास पन्नास रुपये देऊन पंचवीस पंचवीस रुपयांचे दोन कागद म्हणजे एकाच मितीची दोन खते लिहून घेतलीत ही देशी चाल मला आवडत नाही. पुन्हा असे न करण्याविषयी बंदोबस्त करावा. एका दिवसाचा व्यवहार एकाच कागदात आला पाहिजे.” (२९.५.८७)

“गाव हे मोठे कुटुंब आहे. केवळ सरकारी अधिकाऱ्याप्रमाणे आम्हास वागता यावयाचे नाही. त्यात जो वडील असेल त्याचे ऐकून अधिकार चालविण्याकरता हातभार लावला पाहिजे.” (३०.७.८३)

याप्रमाणे रावसाहेबांच्या अनेक सद्गुणमय पौरुषाचे वर्णन केले आहे. त्यावरून असे आढळून येईल की त्यापैकी एक एक गुण एक एक व्यक्तीत आढळतील पण हे सर्व गुण एका व्यक्तीत एकसमवायच्छेदे करून आढळणे अशक्य आहे असे म्हटले तर चालेल पण अतिशयोक्तीचा दोष टाळण्याकरता दुर्मिळ आहे असे म्हटले पाहिजे.^{३६}

वरील रावसाहेबांच्या पौरुषाच्या वर्णनापासून एक बोध घेण्यासारखा आहे. काहीना परस्तुती आवडते. काहीना आत्मनिंदा आवडते. आमच्यात दुसऱ्यावर्गापैकी पुष्कळ लोक आहेत. त्यांच्या मते हिंदी लोक हे जन्मतः युरोपियनांपेक्षा नालायक आहेत, जसे काही कोणी म्हणेल युरोपियन म्हटला म्हणजे तो आपल्या आईचे अथवा दाईचे स्तन्य चाखीत असतानाच नीतीचे व सद्गुणांचे शोषण करून घेतो. आम्ही हिंदी मात्र अनीतीचे व दुर्गुणांचे शोषण करून घेतो. नीतीचे व अनीतीचे आणि सद्गुणांचे व दुर्गुणांचे जंतु अनुक्रमे युरोपीयन व हिंदी आयांच्या स्तन्यात भरलेले आहेत! परंतु जो कोणी शांतपणे जगाकडे व त्यात असलेल्या मनुष्यमात्राकडे लक्ष देईल त्यास असे आढळून येईल की सद्गुणांची देणगी सृष्टिदेवता सर्वास समतेनेच देत असते. म्हणजे सद्गुणांची उपज कोठल्याही देशात होऊ शकते. परंतु या सर्व गोष्टी ज्याच्या त्यानेच केल्या पाहिजेत. ज्याच्या त्यानेच करून घेतलेल्या सद्गुणांच्या प्राप्तीलाच पौरुष म्हणतात. ते रावसाहेबांप्रमाणेच प्रत्येकाने मिळविले पाहिजे. न मिळविल्यास दोष ज्याचा त्याच्यावर हे उघड आहे. जे पौरुष युरोपीयन गृहस्थात आढळल्यास तो स्तुतीस पात्र होतो ते पौरुष हिंदी गृहस्थात आढळल्यास तो दोषत्वाला पात्र होणार नाही हे उघड आहे.

○

संदर्भ टिपा -

१. नारायण बल्लाळ लिमये रावसाहेबांच्या शेजारी रहात असत. त्यांना रावसाहेब म्हणाले “चला आपण डॉक्टर भाऊंकडे जाऊ.” लिमये जरा नाही होय म्हणू लागले; तेव्हा रावसाहेबांनी त्यांना जवळ जवळ शरीरतः भाऊंकडे नेले. हीच शक्ती शेवटले दुखणे जडते तो त्यांच्या अंगी होती. रावसाहेबांचे तरुण पुतणे बापूसाहेब मंडलिक दिवाणखान्यातील पेटी उचलून अन्यत्र नेण्याचे पहात होते. पेटी उचलत नाही हे रावसाहेबांनी पाहिले तेव्हा ते उठले व म्हणाले- खर्च योग्य कारणांवर होऊ लागला.पहा हो! मी तुला दाखवितो पेटी कशी उचलावी ते!” असे म्हणून दोन हातांनी दोन्ही बाजूच्या काव्यात हात घालून त्यांनी पेटी उचलून इष्टस्थली ठेविली व ते म्हणाले, 'अशी उचलावी!'
२. डॉक्टर नारायण दाजी रावसाहेबांना म्हणत आपण फार उग्र दिसता, चेहरा जरा शांत दिसेल तर इतकी भीती लोकांना वाटणार नाही.
३. यातील काहीची प्राप्ती कशी करावी ते सवयी आणि अभ्यास या पुस्तकात रावसाहेबांनी स्पष्ट करून दाखविले आहे.
४. प्रकरण ५ वे पाहा.
५. रावसाहेब एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये विद्यार्थी असताना त्यांनी लिहून ठेवलेल्या विविध विषयांवरील टिपणांच्या वह्या सापडतात. त्यावरून त्यांच्या अभ्यास पद्धतीविषयी काही अनुमान काढता येते. हल्लीची सुंदर बांधणीची, अखिलेल्या व जाड पानांची जसली आयतीच नोटबुके मिळतात तसले एकही त्यांच्या त्या वेळच्या संग्रहात नाही. हा साधेपणा त्या वेळच्या सर्व विद्यार्थ्यांत असला पाहिजे; कारण छानछोकीच्या वह्या साधारणपणे त्याकाळी उपलब्ध नसतील. तथापि रावसाहेबांच्या वह्यांत विशेष साधेपणा होता. या सर्व वह्या अगदी साध्या पातळ कागदांच्या केलेल्या आहेत. त्यांचे बाह्य अस्तराचे पृष्ठ मात्र इंग्रजी अक्षर वळविण्याकरता जो जाड कागद वापरीत असतात त्या कागदाचे आहे. ते कित्याचे अक्षर, वही हातात घेताच दिसते त्यावरून या वह्या प्राथमिक इंग्रजी शाळेत जाणाऱ्या मुलाच्या असाव्या असे वाटते. कॉलेजातील मुलाच्या आहेत असे त्या उघडून आतील विषयाकडे लक्ष दिल्यावर कळून येते व मजबुतीकरता घातलेल्या बाह्य पृष्ठावरून आपण फसलो असे वाटते.

एकाद्या वहीवर घातलेला श्रीकार विद्यादेवीविषयी वाटणारा वह्यांच्या मालकाचा पूज्य भाव दाखवितो. कार्हीवर स्वतःचे नाव चार-पाच वेळा लिहिलेले आढळते. कदाचित् पहिल्याने लिहिलेल्या नावाचे अक्षर रावसाहेबांचे अक्षर जितके वळणदार होते तितके वळणदार आले नाही म्हणून ते तितके वळणदार येई तो, अथवा त्याची सफाई साधेतो पुन्हा पुन्हा लिहिले असेल किंवा वारंवार नाव लिहिण्यात मालकाच्या नावाकडे विशेषतः वहीला हात लावणाऱ्याचे लक्ष जावे, हा हेतू कदाचित् असेल; कारण एका वहीवर हे नोट बुक

विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे असे, कोणी घेऊ नये अशी स्पष्ट नोटीस दिलेली आढळते. ही नोटबुके ज्ञानाची भांडारे आहेत अशी त्यांच्या मालकाची असलेली समजुत एका वहीवर लिहिलेल्या 'हे नम्र नोटबूक' ह्या शब्दांवरून दिसून येते. या सर्व वह्या तपासून पाहता असे आढळते की, आतील विषयाच्या टिपणांशिवाय अन्य असंबद्ध टिपणे आढळत नाहीत, यावरून गुरूजी शिकवीत असता रावसाहेबांचे चित्त एकाग्र होत असे व अन्य विषयाकडे लक्ष जात नसे असे अनुमान निघते.

एखाद्या वहीच्या बाह्य पृष्ठावर "धान्य तेथे घुशी" व "निधान तेथे विवशी", "सोळाशे वनिता सुता न गणिता भिक्षाटणा जो करी", "तस्मात्प्राक्तन रे समर्थ वाळिया लल्लारेषा खरी", "Omnibus rebut acquibusdaniatius" अशा म्हणी अथवा वृद्धवाक्ये लिहिलेली आढळतात. या सर्व वह्यांच्या गंभीर वृत्तीच्या लक्षणात आनंदाची लहर क्वचित प्रसंगी उत्पन्न होत असल्याचे दर्शक म्हणून फक्त एकाच वहीच्या बाह्य पृष्ठावर "परंपरा संप्रम पराई" हा एका पदाचा चरण लिहिलेला आढळतो. बाह्यपृष्ठे उलटली म्हणजे आतील पृष्ठे मात्र गुरूजींच्या मुखातून प्रसृत झालेल्या वाक्सुधेची भांडारे आहेत असे आढळते. सर्व तऱ्हेच्या गणितातील उदाहरणे जेवढी गुरूजींनी वर्गात सोडवून दाखविली असतील तेवढी वर्गात शिसवी पेन्सिलीने उतरून घेऊन नंतर घरी आल्यावर अवश्य तेवढा भाग शाईने वर गिरवून ठेवलेला दिसतो. बाकी सर्व विषयांवरील वह्या घरी आल्यावर स्वस्थपणे पुन्हा लिहून काढलेल्या दिसतात. सर्व परीक्षांत उत्तम यश मिळविण्यास या वह्यांवर घेतलेले परिश्रम कारण झाले. परीक्षेतील सर्व प्रश्न सोडविण्याची व एका राखून ठेवलेल्या उत्तरांच्या कागदांवरून दिसून येते.

"वनस्पतीशास्त्र हा विषय नुकताच घेतला असल्यामुळे शेवटल्या दोन प्रश्न उतर मी देऊ शकलो नाही." असे रावसाहेबांनी मुद्दाम लिहून ठेवले आहे.

अभ्यासाची पद्धत

रावसाहेबांना वाचनाची पद्धत चांगली लागली होती ती त्यांनी पुढेसुद्धा चालू ठेविली होती. सार्वजनिक कामे करताना त्यांना एकंदर देशातील लोकमत प्रकृत विषयांवर काय आहे ते कळण्याची आवश्यकता होती. म्हणून ते ठिकठीकाणच्या निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांचे वर्गणीदार झाले होते. त्या पत्राचा अंक हातात पडताच त्यातील सार्वजनिक विषयांनाबंधी जे लेख आले असतील ते कापून संग्रहीत करून ठेवीत व त्या संग्रहास एक अनुक्रमणिका लावून ठेवीत. नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये जे लेख येत त्याचीही अनुक्रमणिका कधी कधी केलेली आढळते. हायकोर्टात निकाल झालेल्या काज्जांचे रिपोर्ट रावसाहेब प्रसिद्ध करीत. त्यांची तारीखवार यादी करून ठेवलेली सापडते. चांगले चांगले ग्रंथ वाचीत असता त्यात वक्त्यांनी, मुत्सद्यांनी व उत्तम लेखकांनी काही सुंदर विचार प्रगट केले असतील त्यांची टाचणे करून ठेवीत. ती फार मनोरंजक आहेत. उदाहरणार्थ, फ्रान्स देशातील पहिली लोकांची सभा (असेम्ब्ली) स्थापित झाली तेव्हा एक सभासद म्हणाला, "एक ईश्वर, एक

फ्रान्स व एक राजा.” प्रसिद्ध इंग्रज कादंबरीकार वाल्टर स्कॉट यांनी या भाषणास एक टीका जोडून दिली ती:- एक तोंड, एक नाक, एक कान व एक डोळा!

मनुष्याच्या अनेक व्यवहारास एकत्व आणण्याची व सर्वे मनुष्यास एका व्यक्तीचे छंदानुवर्तन करण्यास लावण्याची जी प्रवृत्ती आहे तीवर ही सुंदर टीका आहे.

६. रावसाहेबांना जशी अध्ययनाची लालसा होती तशी अध्यापनाची होती. आपल्या आसेष्टांना तर विद्या शिकवीत असत (प्रकरण १३ पाहा) परंतु नोकरांसही शिकवीत असत. “मि. आर्स्किन यांच्या सूचना साभार ऐकून घेऊन मी माझ्या कुणबी नोकरास लिहावयास व वाचावयास कसे शिकविले व एकाला शिवणकाम कसे शिकविले ते सांगितले.” (१३.५.६९ चा रो.)
७. याप्रमाणे वेळेवर काम करण्याची सवय रावसाहेबांच्या घरच्या माणसांना लागली होती. एक दिवस दुपारी सुटीचे दिवशी भोजनाकरता नेमल्या वेळेच्या अगोदर ४५ मिनिटे रावसाहेब भोजनगृहात आले. त्यांना पहाताच आचारी गोविंदराव सातारकर यांनी घड्याळाकडे बोट दाखविले. रावसाहेबांना मान्य झाले.
८. पंक्तीच्या भातातील भात एकालाच आधी वाढू नये असे शास्त्र आहे.
९. नोकरीवर असता रावसाहेब वेळ आल्यास घराचीही कचेरी बनवीत. कामाची शिल्लक त्यांना केव्हाही आवडत नसे. एकदा रात्री भोजन झाल्यावर रावसाहेब काम करीत दिव्याशी बसले. उशाशी त्यांचा नोकर बाळा पावसकर निजला. त्याला उजेडात झोप नीट येईना. जेव्हा जेव्हा जागा होऊन पाही तेव्हा तेव्हा रावसाहेब कामच करीत आहेत असे त्यास आढळले. रावसाहेब इतके कामत गढून गेले होते की त्यास रात्र कशी सरली ते समजले नाही. उजाडल्यावर आर्डस्ली सलाम करावयास आला तेव्हा काम सरले म्हणून उठून दुसऱ्या कामाला लागले. ही गोष्ट त्यांच्या उद्योगी स्वभावाइतकीच त्यांची कर्तव्यनिष्ठा व्यक्त करीत आहे.
१०. ज. जेकब यांना पत्र.
११. ही कर्तव्यनिष्ठा कित्येक अधिकाऱ्यांना आवडली नाही. सिंधमध्येच यानंतर रावसाहेबांच्या एका स्नेह्याने तेथील एका जागेविषयी बोलणे काढले तेव्हा त्यांना उत्तर मिळाले की मि. मंडलिक हे ही जागा भरण्यात डा. हर्कनेस यांना मदत करतील. हे उत्तर औपरोधिक असून नूलकरांची नेमणूक रावसाहेबांनी करून घेतली या गोष्टीशी त्याचा संदर्प असावी अशी शंका घेऊन ही हकीकत त्या मित्राने रावसाहेबांना कळविली.
१२. प्रकरण ६९ वे पाहा.
१३. Fellows like myself who set Mrs. Grundy at defiance must turn inward for support. मिसेस ग्रन्डी ही एक कविसांप्रदायिक व्यक्ति आहे. समाजातील काही भाग, ज्याच्या मताला क्वचित् मान असतो, त्याचा वाचक मिसेस ग्रन्डी हा शब्द आहे. या बाईंना गावकाकू म्हणता येईल.

१४. प्रस्तुत ग्रंथकाराचे परम पुज्य वडील.

१५. Constitutionalist.

१६. हरीभाऊ गोडबोले (एक पोलिस अधिकारी) म्हणाले, “आमच्यापर्यंत बारीक सारीक चोऱ्या येतच नाहीत. आल्यास त्यांचा मागमूस लागत नाही व आपले काम सोडून मामलेदार कचेरीत हेलपाटे घालण्यास लोक खुष नाहीत. (२४.२.५६ रो.)

१७. स्वतःच्या उदाहरणावरून मानापमानाची कल्पना लहान मुलांस असते हे ध्यानात ठेऊन रावसाहेबांकडे वरच्यासारख्या प्रसंगी वडील माणसांबरोबर लहान मुले येत तेव्हा त्यांचा अपमान न होऊ देण्याची खबरदारी रावसाहेब घेत व ही गोष्ट सांगत.

१८. हे प्रस्तुत ग्रंथकाराचे आतेबंधू त्यावेळेस रावसाहेबांच्या बरोबर होते. दुसरे त्यावेळेस बरोबर असलेले गृहस्थ म्हणतात की तो युरोपियन गृहस्थ रावसाहेबांना आत शिरताच ठोसे उगारून म्हणाला “I shall turn you out.” (मी तुम्हाला बाहेर हाकून देईन) म्हणून रावसाहेबांना अस्तन्या सारण्याचा प्रसंग आला. रावसाहेबांनी अस्तन्या सारता सारताच त्यास लागलेच सांगितले “I will see how you do it! I do not come from Bengal. I am a Maratha!” (“पहातो कसे बाहेर घालावता ते! मी बंगालचा बंगाली नाही. मी मराठा आहे!”)

१९. रावसाहेबांचे प्रसिद्ध गुरु राम बाळकृष्ण यांचे डॉक्टर कीर्तिकर हे जामात होते. यांचा स्नेह जुना होता हे दाखविणारे एक पत्र पुरे आहे.
“आपण जाण्यापूर्वी न भेटल्याबद्दल माफी असावी. भेटणे औपचारिक नव्हते ज्या कुटुंबात मी बरेच दिवस केवळच परका समजला जात नसे, त्या कुटुंबास भेटणे होते.” (३.४.८१)

२०. मथळ्यावर दिलेला श्लोक पाहा.

२१. There is room at the top.

२२. सर मंगळदास नथुभाई यांनी आपल्या स्नेह्यास एका कामी असा सल्ला दिला. “रावसाहेबांना वकील पत्र द्यावे; कारण रावसाहेब हे सर्वांत बुद्धिमान, उत्तम व कायद्यात निष्णात असे वकील आहेत.”

२३. या पदवीच्या खालचा म्हणजे सिन्डिक होण्याचा मान रावसाहेबांना मिळाला तेव्हाच शंकर पांडुरंग पंडित यांनी त्यांची पुढे दिल्याप्रमाणे प्रशंसा केली. “तुम्हास सिन्डिक निवडून विश्वविद्यालयाने तुमचा मोठा गौरव केला आहे. निरपेक्ष बुद्धीने तुम्ही केलेली मोठी लोकसेवा अशा रीतीने मान्य झालेली पाहून मला आनंद होत आहे. मुंबई इलाख्यातील विद्वान लोकांच्या संस्थेने दिलेला हा मान इतर हाजी हाजी करून मिळविलेल्या मानापेक्षा पुष्कळ बरा.”

२४. । न संध्यां संधत्ते, क्षणमपि निमाजोन्नपठते ।

॥ न वा मौजीबंधं कलयात नवा सून्तनविधिम् ॥

। न रोजान् जानते व्रतमावि हरेनैव कुरुते ।

॥ न काशी मका वा! शिव! शिव! न हिन्दुर्न यवनः ॥ १ ॥

२५. १८७१ साल रावसाहेबांनी एका ज्योतिषास काही प्रश्न विचारले होते त्यात पहिला प्रश्न होता तो “मनोजय आणि वासनाक्षय होण्याचा संभव आहे की नाही?”
२६. यांच्याविषयी आलोपीदीन डोमई, नेपाळ सरकारचे धर्माधिकारी, यांना रावसाहेबांनी पत्र लिहिले की “हे यात्रेकरता येत आहेत यांचे वर्णन माझ्याने करवत नाही. यांची निरपेक्ष सेवा आपण होईल ती करावी, असे हे योग्य आहेत.”
२७. या सत्पुरुषाची आवड रावसाहेबांना फार होती. प्रकरण ६१ पाहा. तेथे गंगेचे घाट स्वतः फिरून त्यांचे वर्णन रावसाहेबांनी रोजनिशीत लिहून ठेवलेले दिले आहे. त्यात अहिल्याबाई घाटाचे वर्णन करताना रावसाहेबांनी मुद्दाम नोंदून ठेवले आहे की येथे श्रीविशुद्धानंद स्वामी रहातात.
२८. Your name is a terror to the mofussil people.
२९. हल्ली कापाचे मैदानानजीक धोबीतलावाच्या जागेवर जिच्याकरता नवी इमारत बांधली आहे व जिला वाड्या लायब्ररी असे नाव देण्यात आले आहे. ती लायब्ररी १८४५ च्या अगोदर अस्तित्वात आलेली होती. तिची स्थापना काही साध्या परंतु सुजज्ज व परोपकारी मुंबईच्या शहरवासी जनांनी केली. तीस धनिकांनी व राजेरजवाड्यांनी पैशाचा पुरवठा केला तेव्हा तिच्या कामाची व्यवस्था १८४५ मध्ये चांगली झाली. पुढे १८६२ साली ती लोकांस अर्पण करण्यात आली. म्हणजे तिला सार्वजनिक स्वरूप देण्यात आले. मुंबईस कायमचे रहावयास आल्यावर १८६५ साली रावसाहेब तिचे तहहयात सभासद झाले. व पुढे १८६६ सालापासून तिच्या व्यवस्थापक मंडळीचे सभासद झाले. त्यावेळी डॉ. भाऊ दाजी, नारायण दिनानाथजी, डोसाभाई फ्रामजी, हारमसजी दादाभाई, बाळ मंगेश वागळे, हे इतर व्यवस्थापक होते, व भाऊ दाजी अध्यक्ष होते.
३०. प्रकरण ५१ वे व प्रकरण ४५ पाहा.
३१. अर्थ:- काहीजण सांगतील यजमान निजले आहेत, काहीजण सांगतील बाहेर गेले आहेत; काहीजण सांगतील आत गेले आहेत व काहीजण सांगतील कोठे गेले आहेत काय की आम्हाला माहित नाही!! हो! उगाच खोटे कशाला बोलावे!!!
३२. 1. Time is more valuable than money
2. Never put off till tomorrow what you can do to day.
3. A place for every thing and every thing in its proper place.
३३. । नकश्चिदपि जानाति किंकस्यश्चोभविष्यति ।
अतःश्वः करणीयानि कुर्याद्यैव बुद्धिवान् ॥ १ ॥
या म्हणीची देणगी रावसाहेबांना ज. जेकब यांनी केली असावी असे एका पत्रावरून दिसते. “बुकडेपोचे काम माझेकडे असून मी मुंबई शहरातील शाळेचा डेप्युटी इन्स्पेक्टर आहे व माझ्या बुद्धिप्रमाणे मी ते काम आपल्या शाळेत शिकलेल्या सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यास योग्य अशा तीन नियमाप्रमाणे करित असतो.” (६.८.५७)

३४. भिन्न ऋतुसंभव फलमूलादी वस्तूंचे सेवन करण्याची लालसा पुष्कळांस असते. ती तर तृप्त झाली पाहिजे याकरता मनुष्य स्वभावाकडे लक्ष देऊन नियमाने वर्षातून दोन वेळा सर्व माणसास अतृप्ती उसाच्या रसाचे पान करवीत त्या करता त्यांनी मुद्दाम चरक एका खोलीत बसवून ठेविला होता. त्याप्रमाणे काकड्या झाल्या म्हणजे खमंग काकड्या करवीत, तसाच उंची आंब्यांचा आम्ररस करवत व शिजविलेल्या भुईमुगाच्या शेंगा वाटीत अशा गोष्टींचे उल्लेख ३.३.५९ पासून आहेत.
३५. मुरूड येथे मातोश्री व त्यांच्या निगेकरता माणसे असत त्यांचा सर्व खर्च रावसाहेब चालवीत.
३६. म्हणून प्रसिद्ध कवी गंगाधरपंत मोगरे यांनी रावसाहेबांना गुणकरण्डक हे विशेषण दिले आहे. प्रकरण ७७ पाहा.

उपसंहार

॥ झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु; परंतु या सम हा ॥

(मोरोपंत)

श्रीमंत कुळात जन्म पावून सरस्वतीच्या प्राप्तीकरता अगदी अल्पवयात जन्मग्राम सोडून प्रथम रत्नागिरीस व मागाहून त्या वेळेच्या प्रवासाच्या सोयीकडे अथवा गैरसोयीकडे पाहिले म्हणजे मुंबईसारख्या फार दूर ठिकाणी वासे करण्याचे धाडस पंधराव्यावर्षी रावसाहेबांनी केले. क्षणही वाया जाऊ दिल्याशिवाय विद्यार्थीदशेस उचित असे भ्रम करून ज्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट नामक संस्थेत त्यांनी अध्ययन केले त्याच संस्थेत अध्यापकाची पदवी प्राप्त करून घेतली. आणि डॉक्टर भांडारकर म्हणाले त्याप्रमाणे सरस्वतीचा दुर्ग हस्तगत करावयास मागाहून येणाऱ्या इतर रत्नागिरी जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांच्या सैन्यास वाटेतील काष्ठतरूंचा छेद करून मार्ग शुद्ध करून देणारे त्या काळचे अग्रेसरच झाले. (प्रकरण ४ पाहा)

त्या काळी उपलब्ध असलेल्या सर्व शिष्यवृत्त्या रावसाहेबांनी मिळविल्या; दर परीक्षेत इतरांहून आपल्या बुद्धिची तीव्रता सिद्ध केली. शेवटच्या परीक्षेत तर सर्वांत उत्तम विद्यार्थी असा शोरा मिळविला. ही आद्यपद मिळविण्याची ईर्ष्या हल्लीच्या काळात- जीवनयात्रेला शर्यतीची उपमा मिळत असता प्रत्येक विद्यार्थ्यांत रावसाहेबांचे चरित्र वाचून उत्पन्न झाली पाहिजे. परंतु आता असे विद्यार्थी का निपजत नाहीत हा प्रश्न उभा राहतो. केवळ शिक्षणाला वाहून घेतलेल्या शिक्षणसंस्थांचे व त्यांच्या आजन्म सेवकांचे हे युग असता डॉ. हर्कनेस, प्रो. पॅटन व ग्रीन यासारखे ऋषितुल्य अध्यापक अगदीच मिळत नसतील हे कसे संभवेल? यो बोर्डिंगांच्या काळात अभ्यासाला विविक्त स्थळे आश्रमासारखी मिळत नाहीत असे म्हणणे विश्वास्य कसे ठरेल? रावसाहेबांसारखे विद्यार्थी का निपजत नाहीत या प्रश्नाला उत्तर एकच आहे ते हे की, हल्ली विद्यार्थ्यांना चांगल्या सवयी लागत नाहीत. रावसाहेबांनी विद्यार्थीदशेत असताच चांगल्या सवयी लावून घेतल्या व त्या इतक्या उत्तम होत्या की, त्यांनी जो आयुष्यात श्रेष्ठपणा मिळविला तो त्या सवयींच्या जोरावर मिळविला यात

संशय नाही. त्या सवयी कोणत्या व कशा मिळवाव्या ते त्यांनी 'सवयी आणि अभ्यास' या लघ्वाकार पुस्तकात ग्रंथित केल्या आहेत. (प्रकरण १७ पाहा)

यानंतर रावसाहेबांच्या चरित्रातील दुसऱ्या भागास म्हणजे पोटाच्या धंद्यास आरंभ झाला. हा धंदा म्हणजे सरकारी नोकरी होता. रावसाहेबांसारख्या तेजस्वी विद्वान पुरुषाने योग्यांनाही अगम्य व परम गहन असा सेवाधर्म कसा पत्करिला याचे कित्येक लोक आश्चर्य प्रकट करतात. उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ सेवा^१ अशी धंद्याची लागलेली प्रतबंधी दाखविणारी म्हण प्रचारात आहे.

तथापि, हुद्याची राजसेवा इष्टच वाटत होती व अजून वाटत आहे. अधिकाराची प्राप्ती ही लोकांमध्ये केव्हाही प्रतिष्ठा प्राप्त करून देत असते. जहागिरी, इनामे, तनखे ही सर्व कर्तव्यदक्ष पहिल्या राजसेवेचीच फळे होती. राजमान्य होण्याची प्रत्येकाची इष्टता “राजमान्य राजेश्री” हा मायना दाखवितो.

“चाकरी लौकिकाकरता” असा नाना मंडलिकांसारख्या लोकांचा समज होता (प्रकरण ११ पाहा)

रावसाहेबांनी प्रथम नोकरी पत्करिली तेव्हा “तुम्ही सरकारी वरिष्ठ जागेवर काम करून आपली उपयुक्तता दाखवाल व एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटचे भूषण व्हाल.” अशी आपली झालेली दृढ समजूत डॉक्टर हार्किनेस यांनी व्यक्त केली होती. (प्रकरण ६ पाहा.) तीप्रमाणे ८-९ महिन्यांतच सरकारी काम करण्याची उपयुक्तता रावसाहेबांनी दाखविली व जसे ते वयाने मोठे होत जातील तसे सरकारच्या न्यायखात्यात, मुलकी खात्यात किंवा इतर खात्यात वाटेल ती नोकरी करण्यास नैतिक व मानसिक गुणांनी योग्य ठरतील अशी त्यांची प्रशंसा झाली. (प्रकरण ६ पाहा) याचप्रमाणे पुढे बुद्धिमत्ता, दृढ व अखंड प्रामाणिकपणा इ. नैतिक गुणांबद्दल रावसाहेबांनी दुसरी प्रशंसापत्रे मिळविली. (प्रकरण ६ पाहा. मि. हावर्ड यांचे प्रशंसा पत्र.)

मुनसफीची नोकरी करित असताना न्यायाचा तराजू भिडेभाडेने झुकेल म्हणून जनसंपर्कापासून, निदान दुर्जनसंपर्कापासून रावसाहेब अगदी अलिप्त राहिले. प्राप्तीवरील कराच्या कचेरीत रावसाहेबांनी आपणास विश्रंभपात्र म्हणवून घेतले. ही असाधारण कर्तव्यानिष्ठा रावसाहेबांनी राजसेवेत दाखविली. तशीच अनुकरणीय दुसरी गोष्ट राजसेवेत असताना दाखविली ती ही की, रावसाहेबांनी आपला रिकामा वेळ शुष्कपणे जाऊ दिला नाही. पर्यटन, संस्कृत इत्यादी भाषांचे ज्ञान मिळविले. ज्ञानाची वृद्धी करण्यास प्रसिद्ध ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचे वाचन चालू ठेवले. ऐतिहासिक स्थळांचे निरीक्षण करण्यात, ऐतिहासिक शोध लावण्यात, ग्रंथलेखनात व विदगोष्टीत रिकामा वेळ खर्च केला, म्हणजे शक्य तेवढी मानसिक उन्नती करून घेतली. ही गोष्ट असाधारणच म्हटली पाहिजे. राजसेवेत असलेले बरेच इंग्रज हे कार्य करू शकतात; पण तसे हिंदी गृहस्थ करू शकत नाही. प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या नव्हे मनुष्याच्या हातातून एक वेळा तरी जावा अशा योग्यतेचा त्यांचा लघुग्रंथ ‘सवयी आणि अभ्यास’ एल्फिन्स्टनकृत इतिहासाचे भाषांतर, इत्यादि त्यांनी ग्रंथ लिहिले. (प्रकरण १७ पाहा) उमरकोट येथील सोद राजाविषयी ऐतिहासिक निबंध नोकरीत असतानाच लिहिला व मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे वाचावयास पाठविला. ही पुरातन वस्तुसंशोधनाची आवड नोकरीत असताना जडलेली नोकरी सोडल्यावर तशीच चालू ठेवली.^३

“मला श्रीगणपतीची साक्ष व श्री देवीची साक्ष, वर असलेले रोखे पाहिजे होते. एक ‘श्री बाळासाहेब’ असा सुमारवट आहे.”

(गुलाबचंद लक्ष्मणदास, मु. नगर यांना २१.१.८१ चे पत्र)

नोकरीत असताना रावसाहेब आजारी पडले तेव्हा एक रात्र उशाशी जागून काढणारे ज. जेकब व पुन्हा तशाच प्रसंगी प्रवासात असता स्वतःची गाडी बसावयास देणारे मि. गिब्स व मोठे हितेच्छ गृहस्थ नामदार फियर यांच्यासारख्या सज्जनांसोबत गाठ पडून त्यांनी रावसाहेबांना उत्तम प्रकारे वागविल्यामुळे काही दिवस सेवेचा जाच रावसाहेबांना झाला नाही. ते जाऊन इतरांशी प्रसंग पडताच रावसाहेबांच्या अंगचा खरा गुण जो स्वातंत्र्यप्रियता तो धुमसू लागला. सेवकाला स्वतंत्र अस्तित्व नसणे, मानसिक गुलामगिरीचा जाच होणे, आपल्या हुद्यापासून लोकांचे विशेष हित करण्याचे सामर्थ्य नसणे, अपमान सोसण्याचे प्रसंग येणे, इ. कारणांनी स्वातंत्र्य ज्योतीने पेट घेतला; कारण दुसऱ्याकरता झिजण्याचे कार्य करणारे चंदनसुद्धा अति निर्मन्थनाने पेट घेते. पुढे सदाशकिनी सेवेचा पाश तोडून रावसाहेब कसे मोकळे झाले ते प्रकरण १४ मध्ये विशेषतः सांगितलेले आहे. येथे रावसाहेबांनी दूरवर विचार करण्याचे सामर्थ्य दाखविले. सेवेत राहून रावसाहेबांना कामाची शिस्त लागली व इतर फायदे झाले. (प्रकरण १४ पाहा)

पुढे रावसाहेबांनी व्यापाराकडे लक्ष दिले होते. नोटांची, अफूची, कापसाची व शेअरची खरेदी-विक्री हे व्यापाराचे प्रकार रावसाहेबांनी करून पाहिले. त्यांना गोविंदाप्पा गुळव्यांसारखे व लखमीदास खिमजीसारखे मित्र मदत करावयास तयार होते. लखमीदास खिमजींची व त्यांची अल्प भागीही होती. प्रकरण १६ पाहा. करसनदास माधवदास तर “सर्व शिकलेल्या लोकांनी व्यापारात पडावे व सवसुधारा सोडावा.” असे सांगत होते. रावसाहेबांनी त्याप्रमाणे पुष्कळ प्रयत्न केला; पण सर्व अयशस्वी झाला. त्याची पूर्ण कारणे रावसाहेबांनी दिलेली आढळत नाहीत. हिशोब नीट न ठेवणारा मेथाजी एकदा नुकसानीस कारण झाला. (प्रकरण १६ पाहा) इंग्लंडमध्ये लंडन बँक नावाची एक पेढी यांच्या मित्राने काढली होती. तिच्यामध्ये यांचे पुष्कळ पैसे बुडाले. त्या बँकेचे दिवाळे वाजले तेव्हा हे त्या बँकेचे भागीदार असल्यामुळे भागांपैकी राहिलेले हप्त्याचे पैसे यांना भरावे लागले. ते भरताना रावसाहेब म्हणाले, “हे पैसे भरावयास पडण्याचे पहिले कारण माझा मूर्खपणा व दुसरे कारण दुसऱ्यावर टाकलेला विश्वास ही होत.” परंतु ही काही पुर्ण कारणे नव्हती. ती सर्व शोध करून दिली असती तर बरे झाले असते; कारण हल्ली पदवीधर विद्वान लोक भराभर विश्वविद्यालयातून बाहेर पडलेले दिसतात. त्यांना व्यापारात शिरावयाची इच्छा झाल्यास रावसाहेबांच्या अनुभवाचा फायदा मिळाला असता व अंशतः बेकारी टळली असती.

व्यापार जर साधला असता तर रावसाहेबांनी पुष्कळ पैसा त्यांच्या इच्छेच्या बाहेर मिळविला असता. व्यापाऱ्याजवळ पैसा असतो म्हणून केला तर ते धर्मादाय करतात, तसा मोठ्या प्रमाणावर केला असता; परंतु यांच्या हातून सार्वजनिक कार्य किती झाले असते ते सांगता येत नाही. व्यापाऱ्यांचे दैवतही ‘लक्ष्मी नारायण’ असते. या दैवताच्या सेवकालाही लक्ष्मीच्या अर्जनाव्यतिरिक्त अस्तित्व नसते. कदाचित द्रव्यसंचय केल्यावर स्वतंत्रपणे राहिले असते; परंतु वकिली करू लागल्यामुळे रावसाहेब मोठमोठी लोकहिताची कार्ये करू शकले.

वास्तविक वकिली हा पोटाचा धंदा आहे. तो एखाद्याने चांगला केला तर त्यात सार्वजनिक महत्त्व कोणते आहे, असा प्रश्न कोणी विचारील. त्याला उत्तर असे आहे की, नुसता पोटाचा धंदा या दृष्टीने पाहिले म्हणजे त्याला विशेष किंमत नाही; कारण पशुपक्ष्यांनाही पोट भरता येते. पुष्कळ धंदे प्रामाणिकपणाने केले असतानाही त्यास प्रतिष्ठा प्राप्त होत नाही. उदाहरणार्थ मेणबत्त्या करण्याचा धंदा करणारा मनुष्य प्रामाणिक असेल, द्रव्यार्जन करील; पण त्याला प्रतिष्ठा नाही. ज्या धंद्याच्या योगाने मनुष्याची नैतिक उन्नती होते त्या धंद्यासच प्रतिष्ठितपणा आहे. वकिलीचा धंदा या वर्गात येतो. वकिलीचा धंदा करित असताना वकिलीचा संबंध एका बाजूला आपल्या हक्कासाठी आपसात भांडणाऱ्या जनतेशी येतो व दुसऱ्या बाजूला न्याय देणारे राजप्रातिनिधी जे न्यायाधीश त्यांच्याशी येतो. आपल्या कुळाचे हक्क काय आहेत ते नीटपणे पाहून त्यांचे रक्षण करणारा कायदा काय आहे ते दाखवून बिनचूक न्याय देण्याच्या कामी न्यायाधीशांना साहाय्य करणे हे वकिलाचे काम आहे. हे फार पवित्र आहे. पक्षकाराजवळ पैसे आहेत. तो वकिलाची भर करावयास राजी आहे. म्हणून रावसाहेबांनी कोणत्याही पक्षकारास फिर्यादीच्या किंवा अपीलाच्या भानगडीत घातले नाही. पक्षकारास सल्ला देणे तो त्याचे कागदपत्र पाहूनच देत असत. यामुळे त्यांनी पक्षकारांचा विश्वास संपादन केला होता. या उच्च नीतिदर्शक आचरणाची प्रशंसा न्यायाधीशांनी केली आहे. (प्रकरण १९ पाहा) अशा उच्च नैतिक आचरणाने वकिलांचा दर्जा वाढतो व तो वाढविण्याकडे रावसाहेबांचे लक्ष फार असे. त्यांच्याकडे कज्जे दलालांस मज्जाव असे.

एका मनुष्याचे वर्तन सदोष होते. त्यास वकिली करू देणे रावसाहेबांना अनिष्ट वाटले. त्याने सनदेचा अर्ज केला असे कळताच रावसाहेबांनी त्या मनुष्याचा अर्ज कसा नामंजूर केला ते प्रकरण १९ वाचले म्हणजे कळेल.

याशिवाय रावसाहेबांचे असे मत होते की, हायकोर्टात मूळ शाखेला काम चालविणारे बॅरिस्टर व अपील शाखेत काम करणारे वकील या दोघांचा दर्जा एकच असावा. बॅरिस्टरांना दोन्ही शाखांकडे काम चालविता येते तसे वकिलांनाही करता यावे. याविषयी रावसाहेबांनी पुष्कळ श्रम केले व जवळ-जवळ त्यांच्या स्वतः पुरते किंवा त्यांच्यासारख्या एक-दोन अपवादभूत व्यक्तीपुरते त्यांना यश येण्याचा बेत आला होता; परंतु तत्त्वाकरता माझे भांडण आहे, व्यक्तिविषयक मेहरबानी करत नाही असे सांगून त्यांनी ही अर्धवट मिळत असलेली सवलत नाकारली.^५

रावसाहेबांच्या वेळी ज्या उज्ज्वल पुरुषांनी न्यायासन मंडित केले होते त्यांचे रावसाहेबांविषयी व रावसाहेबांचे त्यांच्याविषयी परस्पर चांगले मत असे.

न्या. फोर्ब्स

न्यायमूर्ती फोर्ब्स आसन्नमरणस्थितीत असताना “आमचा कर्ता परमेश्वर त्यांना दीर्घायू करो” अशी रावसाहेबांनी प्रार्थना केली.

सर क्लॉडियस आस्कंन पेरी.^६

हे १८६३ साली मुंबई हायकोर्टाचे जज असताना मध्ये गव्हर्नरच्या काउन्सिलचे सभासद नेमले गेले. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे १८६७ मध्ये पेन्शन घेऊन गेले तेव्हा लोकांनी त्यांचा साधुवाद केला. 'सर जमशेटजी, डॉ. भाऊ, विनायक जगन्नाथ शंकरशेट, डोसाभाई फ्रामजी, नारायण दिनानाथ, विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी न्यायमूर्तींना एक मानपत्र दिले. उत्तरात त्यांनी भाऊ दाजी, मंडलिक, शांताराम नारायण व नुकतेच नेमलेले हायकोर्ट जज वासुदेवजी यांची त्यांच्या धंद्यातील नैपुण्याबद्दल तारीफ केली.

नामदार जस्टिस वेस्ट

हे रावसाहेबांचे चांगले मित्र होते. १८८२ साली न्यायाधीशाच्या जागेवरून काऊन्सिलात कार्यकारी सभासद म्हणून गेले. त्यावेळेस वकीलांच्या सभेने त्यांना मानपत्र दिले. त्यात त्यांच्या सभ्य वर्तनाची व वकीलांचा दर्जा वाढविण्याकरता केलेल्या प्रयत्नांची, अंगच्या बुद्धिसामर्थ्याची व जाड्याविद्वत्तेची व व्यवहारज्ञानाची तारीफ केलेली होती.

यांची शिस्त फार कडक होती. यांनी मानपत्राचा स्वीकार केला खरा पण त्या मानपत्राबरोबर रौप्यकरंडक घेतला नाही. साधा चर्मकरंडक पुष्कळ झाला असे म्हणाले. सरकारी नोकराला अधिक घेता येत नाही. असे त्यांचे मत होते.

“तुम्ही कोठेही जा तुमच्या कामगिरीबद्दल हिंदुस्थान सदैव कृतज्ञच राहील. उलट तुम्ही आपल्या हृदयमंदिरात अल्पसे स्थळ कोपऱ्यात तरी हिंदुस्थानास सदैव याल अशी माझी खात्री आहे.” असे रावसाहेबांनी त्यांना १०.३.८२ च्या खासगीपत्राने कळविले होते. यानंतर सहा वर्षांनी रावसाहेबांच्या स्मारकाच्या पैशांतून रावसाहेबांच्या नावाचे पदक ठेवण्यात आले तेव्हा नामदारांनी रावसाहेबांची फार प्रशंसा केली. (प्रकरण ३३ वे पाहा)

नामदार वेडरबर्न^७

नामदार वेडरबर्न यांच्याबद्दल रावसाहेबांची फार पूज्य बुद्धी होती. त्यांनी ४.१.७४ च्या जेकब यांना लिहिलेल्या पत्रात असे म्हटले आहे की, मि. वेडरबर्न हा सच्चा मनुष्य आहे. या प्रकारचे आणखी लोक आम्हाला मिळतील तर फार बरे होईल. न्याय खात्यामध्ये काही नवीन तरुण लोक असे आहेत की त्यांना मनुष्य जातीचे भूषण मानले पाहिजे.

नवे नवे कायदे राज्यकारभाराच्या व्यवस्थेकरता करण्यात आले. त्यांच्या कलमांचा अर्थ निश्चित करताना रावसाहेबांनी पुष्कळ बुद्धिकौशल्य दाखविले. त्याचप्रमाणे विशेषतः जेव्हा हिंदुधर्मशास्त्रविषयक फार महत्त्वाचे प्रश्न कोर्टापुढे येत गेले तेव्हा रावसाहेबांनी हिंदुधर्मशास्त्राविषयक ज्ञान पुष्कळ दाखविले.

वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकाराने रावसाहेबांनी वकिली केली व अप्रत्यक्ष रीतीने सार्वजनिक हित केले. त्याहून पुष्कळ हित प्रत्यक्ष रीतीने रावसाहेबांनी केले. ते लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण होय व ते

काम चांगले साधले याचे कारण ते वकील होते. संस्थानिक, जहागीरदार, इनामदार, यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याकरता रावसाहेबांनी आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च केले. अवर्णनीय चिकाटी, असाधारण धैर्य व असामान्य कळकळ व अनुपमेय स्वार्थनिरपेक्षता दाखविली. यात त्यांचा वेळ, वित्त व वपुही वेचावी लागली आहेत. कसे ते म्हैसूर प्रकरण, सातारकर यांचे काम, वकिलीच्या प्रकरणात दिले आहे ते वाचले असता समजेल. याकरताच त्यांना लोकांनी अर्जुनाची उपमा दिली आहे. (प्रकरण १९ पाहा.) खोती कज्जात रावसाहेब पडले नसते तर खोत कोठे असते ते सांगता येत नाही. १८८७ च्या खोती कज्जात रावसाहेबांना जे श्रम पडले ते त्यांना शेवटला दुर्धर व्याधी जडावयास कारण झाले असे कित्येक म्हणतात.

रिव्हेन्यू सर्व्हे बिल, रिव्हेन्यू ज्युरिडिक्शन बिल (दिवाणी कोर्टाचे अधिकार, संकुचित करणारा कायदा) या कामात त्यांनी पुष्कळ चिकाटी दाखविली; पण या वकिलीपेक्षा रावसाहेबांचे कार्यक्षेत्र विपुल होते. तेथे त्यांनी वाङ्मयविषयक, सामाजिक, राजकीय, म्युनिसिपलविषयक, सार्वजनिक कामगिरी केली आहे. सार्वजनिक कामगिरी करण्याची इच्छा रावसाहेबांना उपजतच होती. ती कोणी त्यांच्यावर लादली नव्हती. त्यांनी नोकरी सोडण्याचा बेत केला तेव्हा आपल्या हुद्यापासून लोकांना विशेष उपयोग होत नाही असे त्यांना वाटले. (प्रकरण १४ पाहा)

हिंदु लोकांच्या मध्यंतरीय स्थितीविषयी विचार या निबंधात त्यांनी, 'सर्वांनी सावध होऊन द्रव्याद्वारे व शरीराद्वारे स्वदेश कल्याणार्थ प्रयत्न करावा असे म्हटले आहे. प्रकरण १७ पाहा. ही इच्छा त्यांच्या वेळच्या पुष्कळांची नव्हती. रावसाहेबांनी एका आपल्या मित्रास पत्नी विनंती केली की, तुम्ही माझ्या नेटिव्ह ओपिनियनकरता लेख लिहावा; त्यावर त्यांनी असा जबाब दिला की तुमच्या नेटिव्ह ओपिनियनशी आम्हास काही कर्तव्य नाही. हे उत्तर मनुष्याच्या एका उपजत प्रवृत्तीला धरूनच आहे. तशी ज्यांची प्रवृत्ती आहे त्यांच्या हातून स्वार्थनिरपेक्ष सार्वजनिक हिताची कामे होत नाहीत. सार्वजनिक कल्याण हे स्वार्थत्यागाशिवाय होत नाही. त्यामुळे बहुतेक लोक सार्वजनिक कल्याण करण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत. स्वार्थ साधेल तरच परमार्थ करावयाचे लोक पाहतात. इतका परमार्थ केला असता इतका स्वार्थ साधतो असे त्रैशिक सम प्रमाणाने सिद्ध झाल्याशिवाय सार्वजनिक कामांमध्ये सहसा लोक पडत नाहीत; परंतु हेच लोक निरपेक्ष लोककल्याण करणाऱ्यांची किंमत वाढवतात.

रावसाहेबांनी केलेल्या अशा निरपेक्ष लोकसेवेची साक्ष म्हैसूरप्रकरण देत आहे. काही संबंध नसताना, म्हैसूरच्या महाराजांनी विनविले नसतानाही केवळ दत्तकाच्या अधिकाराचे संरक्षण करण्याकरता आपला वेळ, वित्त व बुद्धी खर्च करून लंडनच्या दूरक्षेत्रावर रावसाहेबांनी कार्य करून दाखविले. आपल्या पुस्तकावर दुसऱ्याचे नाव घातले असता कार्य सुलभ होईल तर तसे होऊ देऊन कीर्तीच्या प्राप्तीवर पाणी सोडावयाची तयारी दाखविली! (प्रकरण ३१ पाहा)

रावसाहेबांच्या सार्वजनिक कामगिरीचे स्थूलमानाने वर्णन करण्यापूर्वी आतापर्यंत जो काळ गेला त्या काळची व पुढे काही काळ गेला त्या काळची एक विशेष गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी होती तिचा निर्देश केला पाहिजे. ही विशेष गोष्ट कोणती? तर

इंग्रज व हिंदी लोक यांचे साहचर्य

। पयसा कमलं कमलेन पयः ।

॥ पयसा कमलेन विभाति सरः ॥

। शशिना च निशा निशयाच शशी ।

॥ शशिना निशयाच विभाति सरः ॥ १ ॥

वाङ्मयविषयक, सामाजिकविषयक, स्थानकस्वराज्यविषयक (म्युनिसिपल) व राजकीयविषयक चळवळींमध्ये इंग्रजलोक व हिंदीलोक हातात हात घालून काम करीत असत. इंग्रजांचे परकीयत्व आड आले नाही. “यूयं वयं, वयं यूयम्” अशी त्यांची मती होती.

वाङ्मयविषयक चळवळींमध्ये असे साहचर्य डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीची स्थापना झाली तेव्हा चांगले दिसून आले. (प्रकरण २९ पाहा)

सामाजिक विषयक चळवळींमध्ये असे साहचर्य स्टूडंट्स लिटररी आणि सायन्टिफिक सोसायटीची रचना स्त्रीशिक्षणाकरता झाली तेव्हा दिसून आले. (प्रकरण २७ पाहा.) पहिल्या पुनर्विवाहास हजर राहण्याची विनंती रावसाहेबांचे मित्र मि. गिब्स यांनी रावसाहेबांना केली होती. मुंबईतील दुसऱ्या पुनर्विवाहाच्या टोलेजंगी समारंभास पुष्कळ इंग्रज मंडळी हजर होती. (प्रकरण २६ पाहा.) १८७६-७७ च्या दुष्काळात हे साहचर्य दिसून आले. (प्रकरण ६१ पाहा)

मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या कायद्यात जी क्रांती घडवून आणण्यात आली तिच्यात रावसाहेब व त्यांचे हिंदी स्नेही गुंतले असता नेतृपद मि. फोर्ब्स या इंग्रज गृहस्थाकडेच होते व त्यांनी जे स्वतः साहाय्य केले ते चिरस्मरणीय आहे.

“आमच्या शहराच्या म्युनिसिपालिटीची व्यवस्था आमच्या हातात घ्यावयाची आहे आणि मला असे सिद्ध करावयाचे आहे की मुंबईच्या शहरवासीयांमध्ये म्युनिसिपालिटीचा कारभार करण्याची योग्यता आहे.”

(फोर्ब्स यांचे रावसाहेबांना पत्र)

ईस्ट इंडियन असोसिएशनची लंडन येथे स्थापना व तिच्या शाखेची मुंबईत स्थापना (प्रकरण २४ पाहा) या दोन कामांमध्ये राजकीय गोष्टींविषयी साहचर्य दिसून आले. इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा एकजीव व्हावा अशी ज. जेकब यांची इच्छा होती.

(७.७.१८६७ चे पत्र)

शेवटी शेवटी ईस्ट इंडिया असोसिएशन काही लोकांना नकोशी झाली. ते रावसाहेबांना रुचले नाही. (प्रकरण २४ पाहा) कारण काही इंग्रजांची कर्तबगारी व हिंदी जनाविषयी त्यांची असलेली सहानुभूती ही दोन्ही रावसाहेबांना पूर्ण अवगत होती व त्यांच्यातील योग्य पुरुषांना रावसाहेब मान देत असत.

“डॉक्टर वुड्लसन मृत झाले. आमचे सर्वांचे येथे नुकसान झाले; कारण डॉक्टर वुड्लसन हे युरोपियन व हिंदी लोक यांच्यामधले अंतर नाहीसे करणारा एक नैतिक व सामाजिक प्रकाराचा

पुलच होत.” (ज. जेकब यांना पत्र १६.७.१८७६.) “आम्हाला जेकबांची व एल्फिन्स्टनांची जरूर आहे.”

(१८७५ चे ज. जेकब यांना पत्र)

“आपले व माझे मित्र जेकब साहेब यांची त्यांच्या देशी गाठ पडली नाही म्हणून वाईट वाटते. ते माझे पुरस्कर्ते व चिरकालीन मित्र आहेत. आणखी ली. ग्रॅड जेकब आम्हाला लाभते तर बरे झाले असते.”

(महंमदल्ली रोगे यांना ते इंग्लंडमध्ये गेले असता पत्र)

“गरीब बिचारा हॅवलॉक! यांच्या मरणाने फार नुकसान झाले आहे. त्यातून मुख्यतः या वेळेस मृत्यू आल्याने रिव्हेन्यू खात्यात त्यांच्यासारखा आम्हाला नजरेस पडावयाला बराच अवकाश लागेल.”

(७.११.७६ मि. गिब्स यांना पत्र)

“हिंदुस्थान सरकार आता व्हिग असो अथवा टोरी पक्षातील असो. त्यांनी एल्फिन्स्टनचा अनुयायी असले पाहिजे.”

(९.६.८० चे नामदार गिब्स यांना पत्र)

म्हैसूर प्रकरणावरील आपले राजकारणाचे पुस्तक सर जॉर्ज क्लार्क यांना रावसाहेबांनी अर्पण केले व त्यांची पूर्ण सहानुभूती मिळविली ती इंग्लंडमध्ये कामी आली.

रावसाहेब इकडे कलकत्यास गुंतले असता त्यांची मुंबईतली स्वतःची कामे- उदाहरणार्थ म्युनिसिपालिटीत व युनिव्हर्सिटीत निवडून येणे ही- पडून राहत नसत. ती कामे त्यांच्याकरता मित्रवर्ग कळकळीने करी. युनिव्हर्सिटीत त्यांची भिस्त युरोपियन मंडळीवर असे. “तुम्हाला किती झगडावे लागले त्याची हकीकत पाठविण्याबद्दल व तार करण्याबद्दल आभारी आहे. शेवटी युरोपियन मित्रांवरच व काही थोर अनुयायी गृहस्थांवरच अवलंबून रहावे लागले!”

(२.२.८५ गणपतराव भास्कर कोठारे यांना पत्र)

अशा सहानुभूतीपूर्वक साहचर्याची किंमत रावसाहेब जाणून होते. “आता तूर्त चांगल्या चांगल्या इंग्रजांची आम्हाविषयी सहानुभूती आहे. जरूर लागेल तेव्हा (व तिची आम्हाला सदैव जरूर लागणार) तिचा आम्हाला फायदा देण्यात येईल. मात्र तो असा की, उजव्या हाताचे करणे डाव्यास समजणार नाही.” (शिशिर बाबूस लिहिलेल्या इंग्रजी पत्राचा उतारा.)

या पद्धतीची पूर्वीची अँग्लो इंडियन मंडळी काम फार करी व तिची प्राप्ती आम्हास कमी होत जाणे रावसाहेबांना अनिष्ट वाटे. “एकंदरीने पाहता अँग्लो इंडियन कम्युनिटी जुन्या काळी जसे काम करीत असे तसे आता करीत नाही असे दिसते. कामच वाढले आहे असे ते म्हणतात ते फोल आहे. जेथे इच्छा आहे तेथे वाट निघते. वीस वर्षांपूर्वी जेवढ्या कामाच्या सोयी होत्या त्याहून आता अधिक नाहीत काय? या जातीची इतर जातींबरोबर अवनती होत आहे काय? मला तर तसे म्हणता

येत नाही. कदाचित् आम्हास चांगले लोक मिळत नसतील असे असेल तर राजकीय विराट पुरुषाला धोका आहे.”

(२३.३.७५ ज. जेकब यांना पत्र)

हिंदी व इंग्रज हे एकच राष्ट्रीय विराट पुरुषाचे दोन भाग आहेत असे मानणाऱ्या रावसाहेबांना हिंदी लोकांत व युरोपियन लोकांत आलेला विस्तुष्टपणा आवडत नसे.^१ असा विस्तुष्टपणा मुंबईत आला नव्हता. कलकत्याकडे आलेला रावसाहेबांच्या नजरेस १८८५ साली आला तेव्हा त्यांना खेद झाला.

कलकत्यास भरलेल्या ख्रिस्तोदास पॉल यांच्या स्मारकसभेविषयी रावसाहेबांनी असे उद्गार काढले. “ख्रिस्तोदास यांच्या स्मारकाची सभा कलकत्तेकरांच्या मताप्रमाणे यशस्वी झाली. या पुरुषाने जन्मभर ज्या लोकांकरता श्रम केले ते आता कुठे आहेत! त्यांना आळीमिळी घालून चूप बसवून कोणी तरी ठेविले होते असे दिसले. डॉक्टर महेंद्रलाल सरकार यांनी आपले भाषण लिहून आणले होते. त्याच्या वाचनाने युरोपियन लोकांना मधून मधून धक्के बसत होते. या दोन्ही लोकांमध्ये पृथक्पणा आलेला दिसला.”

(१६.१.८५ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

याप्रमाणे क्रमाक्रमाने १८८५ सालापर्यंत लुप्तप्राय होणारे इंग्रज व हिंदी यांचे साहचर्य १८६३ साली म्हणजे रावसाहेबांना पहिल्याने जे. पी. नेमण्यात आले तेव्हा जोमात होते. त्याचा फायदा घेऊन नागरिकांची कर्तव्ये काय आहेत ती ओळखून म्युनिसिपालिटीचे काम रावसाहेबांनी किती उत्तम केले ते प्रकरण ४१ वाचले म्हणजे समजेल.

म्युनिसिपालिटीचा कारभार जे. पी. पाहत असत. प्रथम रावसाहेबांना आढळले की युरोपियनांच्या शहरवासी जनांची संख्या व हिंदी शहरवासी जनांची संख्या यांचे प्रमाण पाहिले असता युरोपियन जे. पी. ची संख्या हिंदी जे. पी. च्या संख्येपेक्षा अधिक होती. तेव्हा युरोपियन जे. पी. फक्त क्वीन्स रोडनेच आपल्या गाड्या नेत असल्यामुळे त्याच रस्त्याच्या स्वच्छतेकडे बघतील व गावातील रस्त्याच्या स्वच्छतेकडे पहाणार नाहीत. या साहजिक परिणामाकडे लक्ष देऊन हिंदी जे. पी. ची संख्या वाढविण्याची ओरड ने. ओ. मध्ये रावसाहेब करू लागले. पुढे असे आढळले की ही संख्या वाढूनही भागणार नाही. म्युनिसिपालिटीच्या कारभाराच्या कायद्याची रचनाच बदलली पाहिजे. कारण जे. पी. च्याकडे जरी म्युनिसिपालिटीचा कारभार होता, तरी विधायक सत्ता म्युनिसिपल कमीशनरकडे होती. मि. क्राफर्ड त्या जागेवर आल्या दिवसापासून रावसाहेबांना त्यांच्यावर नजर ठेवावी लागली. मि. क्राफर्ड यांनी सुधारणा केल्या ही गोष्ट खरी; कारण मि. क्राफर्ड हे उमदेच होते; परंतु म्युनिसिपालिटीचा गाडा हाकताना उधळत असत, त्यामुळे त्यांच्या गळ्यात काटकसरीची लगाम घालावी लागे. म्युनिसिपल कारभारात आदिमध्यावसानात काटकसर! काटकसर! काटकसर पाहिजे! अशी सारखी ओरड रावसाहेबांनी चालवली होती. “हे जे. पी. हव्या त्या खर्चास मंजूरी देतात व मि. मंडलिक कार्य करीत आहेत!” अशी टीका करून रावसाहेबांचेच

न. ओ. पत्र काटकसरीचा उपदेश करताना रावसाहेबांवर ताण करी. क्राफर्डशाहीचा अंत करून रावसाहेबांनी नवा कायदा घडवून आणण्यात केवढा खटाटोप केला व प्रातिनिधिक पद्धतीचा हक्क कसा मिळविला हा इतिहास चिरस्मरणीय झाला आहे. लोकांच्या हातात नव्या कायद्याने जी सत्ता आली आहे ती कमिशनर नेमण्याचा अधिकार ज्या दिवशी मिळेल त्या दिवशी पुर्ण होईल, अशी महत्वाकांक्षा रावसाहेबांनी प्रदर्शित करून ठेवली आहे. कॉर्पोरेशनच्या दोन तृतीयांश सभासदांची मते पडल्यास सरकारने नेमलेल्या कमीशनरस दूर करता येईल एवढ्या म्युनिसिपालिटीस प्राप्त झालेल्या अधिकाराने रावसाहेबांची तृप्ती झाली नव्हती. मनुष्याला परिस्थिती उत्पन्न करता येत नाही असे म्हणतात ते सामान्य दृष्टीच्या सामान्य जनांना लागू आहे. रावसाहेबांसारखे असाधारण लोक पुढे आपल्याला काय मिळविले पाहिजे ते दिव्य दृष्टीने आज जाणून ते ध्येय लोकांच्यापुढे ठेवून त्याच्या प्राप्त्यर्थ प्रयत्न करवतात व अनुकूल परिस्थिती उत्पन्न करवतात. यावेळेस रावसाहेबांची लोकप्रियता इतकी वाढली की शहराच्या तीन तीन भागांतून उमेदवार म्हणून रावसाहेबांना पसंत करण्यात आले. दोन वेळा कॉर्पोरेशनच्या अध्यक्षपदाचा मान दिला. त्या वेळेचे रा. ब. म. गो. रानडे यांचे पत्र वाचनीय आहे. प्र. ४१ पाहा. संयोगजन्य रोगांच्या इस्पितळात वेश्यांची तपासणी करण्याच्या कामी म्युनिसिपालिटीने मदत करणे म्हणजे लोकांच्या पैशाचा दुरुपयोग करणे आहे, म्हणून त्यांनी केवढी खटपट केली व यश मिळविले ते संस्मरणीय आहे.

पोलिसांच्या खर्चाचे पैसे सरकारने घेऊ नये असा जे. पी. चा ठराव असता, म्युनिसिपल विधायक अधिकाऱ्यांनी त्या खर्चाच्या रकमेचा भरणा सरकारात केला म्हणून निंदाव्यंजक ठराव जे. पी.च्या सभेत आला असता रावसाहेबांनी ठराव असा आणला की म्युनिसिपल कायद्याचा भंग सरकारच्या हातून होणार नाही व जे. पी.च्या हक्कांचे संरक्षण होईल असा जो कायदेशीर इलाज असेल तो कायदेपंडितांचा सल्ला घेऊन करावा; कारण कॉर्पोरेशनचा सभासद म्हणजे सार्वजनिक पैशाचा ट्रस्टी आहे अशी त्यांची भावना होती. (सर) वाच्छा यांनी आपल्या म्युनिसिपल विषयक ग्रंथात रावसाहेबांना सार्वजनिक पैशाचे 'संरक्षक' म्हटले आहे. मुंबईच्या गटारांची त्यांनी स्वतः तपासणी केली व मलमूत्र वाहून नेण्याकरता बंद गटारे बांधण्याच्या नव्या राक्षसी योजनेच्या विरुद्ध लेख लिहून, सभांतून व्याख्याने देऊन लोकमत जागृत केले. मलबार हिलवरील तुळसी तलावाच्या कामातील खोड्या उघडकीस आणल्या व लोक कोठे खाड्यांमध्ये पडत आहेत ते दाखवून दिले. आरोग्यरक्षणाच्या नावाखाली ज्या ज्या अवाढव्य योजना पुढे आणण्यात येतील त्या खरोखर आरोग्यावह आहेत किंवा प्राणहारक आहेत किंवा नुसत्या भपक्याच्या; पण द्रव्यापहारक आहेत ते नीट तपासण्याची जबाबदारी कॉर्पोरेशनच्या सभासदांवर केवढी आहे ते दाखवून दिले आहे.

चिंतायंत्रे उभारण्यात लोकांच्या धर्म समजुती कशा दुखवतात ते स्पष्ट करून असली सुधारणा करण्यास म्युनिसिपालिटी उद्युक्त झाली असता तिला रावसाहेबांनी तसे करू दिले नाही.

म्युनिसिपालिट्यांचे अधिकार म्हणजे खरे स्वराज्याचे अधिकार आहेत. कर बसवून तो वसूल करण्याचा व खर्च करण्याचा जो अधिकार खुद्द सरकारला आहे तो म्युनिसिपालिट्यांना दिलेला आहे. निरनिराळ्या खात्यांमार्फत सरकारने चालविलेल्या देशाच्या कारभाराशी विरोध

केल्याशिवाय आपली अंतर्गत कार्ये आपणच स्वेच्छेने करण्यात आपले नैतिक व बौद्धिक सामर्थ्य चालविण्याची लोकांची सत्ता म्हणजे 'स्थानिक स्वराज्य' असे रावसाहेबांनी सांगितले आहे. याच भावनेने रावसाहेबांनी म्युनिसिपालिटीचे काम केले व तीच भावना धरून तालुक्याच्या, जिल्ह्याच्या, इलाख्याच्या मुख्य ठिकाणी वरील स्थानिक स्वराज्य संधी मिळाल्यास ज्याने त्याने आपआपल्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणे करावे व नागरिकांच्या कर्तव्यांतून दक्षपणे कसे पार पाडावे, ते रावसाहेबांनी उत्तम प्रकारे दाखविले आहे.

आता रावसाहेबांच्या राजकीय चळवळीकडे वळू. आपला देश सुधारण्याकरिता कर्ते पुरुष औद्योगिक, सामाजिक व राजकीय या तीन प्रकारच्या मुख्य चळवळी अंशतः अथवा समग्रतः करतात. कोणी परिस्थितीच्या मानाने केवळ समाजसुधारक, कोणी केवळ राजकीय सुधारक, कोणी केवळ औद्योगिक सुधारक व कोणी दोन्ही तिन्ही प्रकारचे सुधारक बनतात. रावसाहेब तिन्ही प्रकारचे सुधारक होते; परंतु या त्रिप्रकार सुधारणांपैकी सर्वांत मोठा भाग त्यांनी राजकीय सुधारणेचा उचलला असल्यामुळे ते राजकीय सुधारक होते असे विशेषेकरून म्हणता येईल. रावसाहेब राजकारणकुशल होणार असे भविष्य त्यांचे गुरू सर ली ग्रँड जेकब यांनी आधीच करून ठेवले होते.

राजकीय सुधारणेतच त्यांचे सर्व बळ होते अशी खुद्द त्यांची समजूत होती. "तुमच्या सभेचे सेक्रेटरी चक्रवर्ती येऊन मला म्हणाले उद्याच्या ख्रिस्तोदास पॉल यांच्या स्मारकाविषयक सभेत तुम्ही काही भाषण कराल त्यात राजकीय विषयाचा संबंध येऊ नये. बोलतेवेळेस माझे दातच काढून ठेवावयास सांगत आहेत म्हणावयाचे!" (राजेंद्रलाल यांना पत्र १.१.८५) व काही लोकांचीही तशीच समजूत होती. एके ठिकाणी रावसाहेबांचे चार स्नेही त्यांच्या चरित्र लेखनाविषयी चर्चा करीत होते त्यात असे निष्पन्न झाले की, रावसाहेबांचे चरित्र म्हणजे मुंबई इलाख्याचा त्यावेळाचा राजकीय इतिहास होय.

रावसाहेबांचा पहिला^{१०} सार्वजनिक चळवळ करणारी वर्तमानपत्रांतील म्हणून १७.११.१८५९ तारखेचा जो लेख उपलब्ध आहे तो राजकीय विषयावरचाच आहे. तो लायसेन्स बिलावरील होय. यासाली खजिन्यात थोडी तुट आली होती. ती भरून काढण्यास नवा कर बसविण्याची वेळ आली होती. तेव्हा ती तूट कशी भरून काढावी याविषयी सम्यक सूचना करण्यास वरील लेख रावसाहेबांनी लिहिला. धंदेवाल्या लोकांवर कर बसविण्याचे घाटत आहे. तसे न करता दारूवर (जिच्यापायी भयंकर गुन्हे होतात) तीवर कर बसवावा अशी शिफारस त्या पत्रात रावसाहेबांनी केली होती. "ऐश आरामाच्या वस्तूंवर कर जरूर बसवावा; पण गरीब व श्रीमंत यांच्या ऐश आरामात फरक केला पाहिजे. स्पष्ट सांगावयाचे म्हणजे घोंगडी व काश्मीरी शाल, धनगरी धोतरे व डाका येथील मलमल यांच्यात फरक केला पाहिजे. मला खरे लिहिता येत नाही; कारण या धनवत्तेच्या युगात गुणांनी दुर्गुणांच्या पायी लागले पाहिजे."

एवढे सांगू त्या काळच्या राजकारणाचे साधारण स्वरूप काय होते ते पाहू. इंग्रजी तऱ्हेच्या राजकीय चळवळीला आरंभ इंग्रजी शिक्षणाबरोबर झाला. सार्वजनिक राजकीय चळवळ करण्याकरिता संघटीत आरंभ मुंबईकरांनी १८४५ साली, मुंबई असोसिशनची स्थपना करून केला. तिचे अध्यक्ष प्रसिद्ध जगन्नाथ शंकरशेट होते.^{११}

कंपनी सरकारला दिलेल्या सनदेची मुदत वाढविण्याची वेळ आली. तेव्हा प्रत्येक प्रजेचे म्हणणे काय ते कळविणारे काही अर्ज^{१२} पार्लमेंटपर्यंत मुंबई असोसिएशनकडून गेले होते. तेव्हा राजकीय चळवळीची मुहूर्तमेढ बसविण्यात आली. पुढे कंपनी सरकारचे राज्य महाराणीसरकारकडे आले व १८५८ साली महाराणी सरकारने जो जाहीरनामा काढला तो सर्व हिंदी प्रजेस, राजेरजवाड्यांना व इतर जनांना फार पसंत पडला. तेव्हापासून तो सर्व राजकीय चळवळीचा आधार होऊन बसला. “१८५८ च्या जाहीरनाम्यावर आमची भिस्त आहे व तोच इंग्लंडच्या हिंदुस्थानरूपी राज्यनौकेचा नांगर आहे. तो नीट राखा म्हणजे इंग्लंडचे व हिंदुस्थानचे हित होईल.” असे दादाभाईचे मत होते.^{१३}

यावेळेच्या राजकारणाचे दुसरे एक स्वरूप असे होते की, ज्या पुढाऱ्यांना पोटाचे साधन होते तेच राजकारणात पडत. म्हणजे त्यांच्या राजकारणाचा झरा उगमापासून निर्मल होता. तो कसल्याही स्वार्थी हेतूंनी कलुषित झाला नव्हता. अवगाहरम्य व सरलगामी होता. त्यास वक्रगती प्राप्त झाली नव्हती. पोटाकरता राजकारणात पडणारे पुरुष निर्माण झाले नव्हते. राजकारण चालविण्यास इतरांच्या आश्रयाची आवश्यकता त्यांना पडली नव्हती. म्हणून त्यांचे आश्रयदाते सांगतील त्याप्रमाणे राजकारणास रंग भरावा लागला नाही. कोणाला कसले सोंग आणावे लागले नाही व लोकाभिरुचीप्रमाणे ते बहुरूप्यासारखे नित्य बदलावे लागले नाही; कारण लोकच्छंदानुवर्तन फक्त पोटार्थी राजकारणी पुरुषांस करावे लागते. त्यांच्या राजकारणास जी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती ती पोटाकरता राजकारणाचा धंदा करणाऱ्या पुरुषास केव्हाही प्राप्त होणारी नसते. पारावर उभे राहून उच्चस्थानावरून रावसाहेबांनी आपले वक्तृत्व प्राकृत जनांना दाखविले नाही हे मत रावसाहेबांच्या विषयी जे रीस अॅण्ड रयत पत्राने दिले ते विचार करण्यासारखे आहे.

राजकारणात धोरण सांभाळणे ते काही विचारी व्यक्तीच स्वतःच्या जबाबदारीवर संभाळीत असत.

याप्रमाणे रावसाहेबांच्या वेळच्या लोकांचे साधारण स्वरूप दिल्यावर रावसाहेबांच्या राजकारणाच्या स्वरूपाकडे वळू व ते साधारणपणे कसे होते ते पाहू. गतगोष्टींचा शोक करीत बसणे हा वास्तविक स्त्रियांचा हक्क आहे. तो त्यापासून कित्येक मुत्सद्दी पुरुष हिरावू पाहतात. रावसाहेब गेल्याचा शोक केव्हाही करीत बसले नाहीत. आज स्थिती अशी आहे, तिची सुधारणा कशी होईल एवढाच विचार त्यांच्या मनात असे. रावसाहेबांच्या काळी हिंदुस्थानावर कंपनी सरकारचे राज्य चालू होते. रावसाहेबांना कंपनी सरकारची राज्यपद्धती पसंत होती. “कंपनीच्या राज्यात सुधारणा करण्याची इच्छा आहे.” असा रावसाहेबांचा भवसा होता. (प्रकरण ९ पाहा)

महाराणी सरकारचा जो जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला त्यास तर रावसाहेब हिंदुस्थानातील लोकांच्या हक्काची सनद म्हणत. (प्रकरण ९ पाहा)

“आम्ही राज्याचा कारभार आमच्या सर्व प्रजेचे कल्याण होईल असा करू. आमच्या प्रजेची भरभराट म्हणजेच आमचे बळ व त्यांचा संतोष यातच आमची सुरक्षितता.” एवढ्याचे बक्षीस काय तर 'कृतज्ञता' असे महाराणी साहेबांच्या जाहीरनाम्यात वचन आहे. त्याप्रमाणे 'कृतज्ञ' राहणे हे रावसाहेब कर्तव्य मानीत.

“माउंट स्ट्यूअर्ट एलफिन्स्टनच्या द्वारे जे आम्हाला मिळाले आहे, ते आम्ही परत केले पाहिजे. निदान दसपटीने तरी व अजून आम्ही देऊ असा मला भरवसा वाटत आहे.”

(कर्नल जेकब यांना पत्र)

ज्ञानप्रसारक सभेत राजकीय विषयावर बोलायचे नाही असा सभेचा नियम होता. तरी प्रसंग आणून रावसाहेबांना प्रथम सांगितले की, अलिकडे दोन हजार वर्षांपर्यंत या देशाचा सर्व प्रकारे अपकर्ष होत होता. पाणी संध होऊन भरती लागण्याचा समय आला आहे. या देशाच्या नशीबाचे तारू आजवर इकडून तिकडे अडखळत होते. ते सांप्रत ज्या देशास लागले आहे. तो देश विद्येचे व स्वतंत्रतेचे आद्यस्थान आहे. म्हणून आता तरी भरती येईल. तेव्हा विद्या, कलाकुशलता, शौर्य इतक्या जिनसांनी ते तिकडून भरून येईल अशी आशा आहे. सर्वांनी कायद्यास मान द्यावा. आपआपली विवक्षित कामे इतरांच्या हक्कावर पाय न देता बजवावी. जे जे अधिकार सरकार आपणास देईल ते ते इमानाने व धैर्याने बजावून त्याहून अधिकाचा उपभोग घेण्यास योग्य व्हावे. (प्रकरण १७ वे पाहा) यात खुद्द रावसाहेबांचे वळण दिसून येत आहे. पहिली गोष्ट रावसाहेबांनी सांगितली आहे की, कायद्यास मान द्यावा. त्याचे कारण उघड आहे. “कायदा लोकांना अडचण करणारा दिसतो. जर सर्व लोक एकोप्याने वागतील व एकमेकांच्या हक्कास मान देऊन राहतील तर कायद्याची काही जरूर नाही.”

(७.८.१८८६ चे रावसाहेबांचे भाचे बाबा कान्हेरे यांना पत्र)

परंतु जोपर्यंत दुसऱ्याचे हक्क काय आहेत, आपले काय आहेत हे लोकांस समजत नाही व दुसऱ्याच्या हक्कास बाधा आणल्याशिवाय आपल्या हक्कांचा उपभोग लोकांना घेता येत नाही, म्हणजे दुसऱ्याच्या हक्कास मान देण्याचा नियम सर्व लोक पाळत नाहीत, तोपर्यंत कायद्याची आवश्यकता राहिल. वरील सभेत आणखी जो उपदेश रावसाहेबांनी केला तो असा की, अधिकांची योग्यता आणा. हा उपदेश हळदीच्या गुणाची त्वरित अपेक्षा करणाऱ्या पुष्कळ मुत्सद्यांना रुचणार नाही. अंगी योग्यता आल्याशिवाय दिलेला अधिकार तो अधिकारच नव्हे. ती एक देहनगीच समजावी त्या देहनगीची किंमत तीची प्राप्ती करून घेण्यास श्रम पडले नसल्यामुळे काडीएवढी समजली जाते. जशी मिळाली तशी घालविण्यात येते अथवा तीच आपोआप विनाश पावते. जी प्रगती अविश्रांत कष्ट केल्याशिवाय होते ती प्रगतीच नव्हे. असे आपले मत मि. एम. जे. शा स्ट्यूअर्ट यांना रावसाहेबांनी एकवेळा स्पष्ट कळविले होते. “मला मिळालेल्या शिक्षणाने व परंपरेने मी धीरेधीरे प्रगती व्हावी या मताचा आहे.”

कायद्यास मान द्या, अधिकार सरकार देईल ते ते इमानाने बजावा व अधिकाची योग्यता आणा असा उपदेश रावसाहेबांनी जो आपल्या प्रथम वयात करून ठेविला होता तो ते वार्धक्य येईपर्यंत करीत असत. “मिळत आहे ते घेतले पाहिजे.” असा उपदेश शिशिरबाबूंना केलेला प्रकरण ६५ येथे आढळेल.

नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये रावसाहेब लिहीत की, ब्रिटिशांचा सूर्य हिंदुस्थानच्या राज्यावर प्रकाशित राहो, म्हणजे ब्रिटिशांची आम्हास गरज आहे; असे दाखवीत. ब्रिटिश राज्याशी आमचा संबंध जुळून

रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र / ८४५

(शा.म.मु.) एन ४०११--३१ (११००-५--२०२२)

आला आहे. त्यात मोठे राष्ट्रीय कार्य आहे. त्याची चिन्हे बघणाऱ्यास स्पष्ट दिसत आहेत. त्यांची राजव्यवस्था प्रागतिक आहे व तिची वाट उत्तरोत्तर होणारी आहे. त्यामुळे आम्ही स्वतः ब्रिटिश राज्य अधिक चाहतो.

“जे कार्य करून घ्यावयाचे आहे त्याचे समर्थन यथान्याय व समर्याद असे ब्रिटिशजनतेपुढे केले व तिचे लक्षात आपले कार्य सत्प्रमाण सिद्ध आहे असे एकदा आले की मग तिच्याहून अधिक निःपक्षपाती न्यायाधीश कोणाला मिळावयाचे नाहीत. इंग्रजांचे राज्य हे व्यवस्थित व सनदशीर आहे. राज्यकारभार करताना जे प्रश्न उभे राहिले असतील त्यांच्यातील मुद्यांवर योग्य निकाल सरकाराला देता यावा म्हणून बहुप्रयत्नाने अवश्य ती माहिती गोळा करून त्यास पुरावण्याकडे लक्ष दिले पाहिजे अशी सूचना रावसाहेबांनी सर्व राजकीय संस्थांना म्हैसूर प्रकरणाच्या अनुभवावरून करून ठेवली आहे.”

‘ना विष्णुः पृथिवीपतिः’ ही म्हण रावसाहेबांच्या एका पत्रात आढळते. फ्रिन्स ऑफ वेल्स यांचे आगमन, दिल्ली दरबार, ड्यूक ऑफ कॅनॉट^{१४} यांचे आगमन व त्यांचे रावसाहेबांनी केलेले स्वागत व महाराणी व्हिक्टोरिया ही या ग्रंथातील प्रकरणे वाचली म्हणजे असे आढळून येईल की, रावसाहेबांची राजनिष्ठा शेवटपर्यंत अचल राहिली. ही गोष्ट अनुकरणीय व प्रशंसनीय आहे. रावसाहेबांचा सरकारनेही चांगला सन्मान केला. मुंबईतील प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या मिरवणुकीत इतर तीन हिंदी गृहस्थांबरोबर त्यांना गाडीत बसून भाग घेण्याचा मान मिळाला होता. पुढे दिल्ली दरबारात त्यांना एक पदक व सी. एस. आय. ही बहुमानदर्शक पदवी मिळाली.

गव्हर्नर साहेबांच्या बंगल्यावर वार्षिक धूळभेटीच्या प्रसंगी राजभक्तीपूर्वक सादरपणे रावसाहेब हजर असत व तेथील समारंभास रावसाहेबांना आमंत्रण असे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांवर राजकीय चळवळीला रावसाहेबांनी प्रारंभ केला व ती चळवळ यशस्वी करून दाखवली. कोणत्याही चळवळीचे उपाय पायरीपायरीने तीन आहेत. अगदी चळवळ नवीन असते तेव्हा साध्य हेतूविषयी लोकांना चांगले ज्ञान करून द्यावे लागते. लोकांना ज्ञान झाले म्हणजे लोकमत उत्पन्न होते. लोकमत उत्पन्न झाले की चळवळीला जोर येण्यासाठी, संघटीत रचना करण्यासाठी लोकांची सार्वजनिक संस्था निर्माण करावी लागते. त्याप्रमाणे रावसाहेबांनी नेटिव्ह ओपिनियन पत्र काढले व मुंबई असोसिएशनचा जीर्णोद्धार केला.

रिव्हेन्यू ज्युरिस्टिकशन बिलाचे व खोती कज्जाचे अशी प्रकरणे वाचली म्हणजे त्यांच्या चळवळीचे स्वरूप दिसून येईल. सभा^{१५}, अर्ज, भाषणे, लघ्वाकार पुस्तके, कायद्याच्या कोर्टात फिर्यादी इत्यादी इत्यादी कायदेशीर उपाय ते योजित असत व आपली दाद लावून घेण्याकरता पार्लमेंटपर्यंत वेळ पडल्यास धाव घेत असत. ब्रिटिश जनतेच्या उदारवृत्तीवर त्यांची भिस्त असे.

“प्रथम ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याने व्हाइसरायांकडे अर्ज पाठवीन. अवश्य पडल्यास स्टेट सेक्रेटरींकडे पाठवीन. दोन्ही ठिकाणी फसल्यास प्रत्यक्ष पार्लमेंट सभेकडे धाव घेईन.” इत्यादी कायदेशीर उपायांमध्ये एक विशिष्ट उपाय रावसाहेब योजित असत तो हा की, सरकारी अधिकारी व आपण स्वतः असे एके ठिकाणी समोरासमोर बसून वादविवादाच्या मुद्याचा खल करीत. लोकमत

समजावून सांगत व कार्य साधून घेत. यालाच “राउंड टेबल कॉन्फरन्स” म्हणतात. याला उदाहरण म्युनिसिपालिटी (प्रकरण ११ पाहा) खोती कज्जा (प्रकरण ४२ पाहा)

याशिवाय पुष्कळ सार्वजनिक कल्याणाच्या गोष्टींविषयीचा उहापोह सरकारी साधारण बड्या कामगारापासून तो खुद्द गव्हर्नरसाहेबांपर्यंत जे स्नेही असत, त्यांच्याजवळ रावसाहेबांनी केलेला आढळतो. “भाऊदार्जीचे स्मारक, रयतेचे दारिद्र्य, त्यांच्यावरील दिवाणी दावे याविषयी चर्चा सरकारवाड्यात झाली.” (रो. उ.) जंगल खात्यासंबंधी आपले काय म्हणणे होते ते लॉर्ड रिपन यांच्या कानावर एका भेटीच्या प्रसंगी रावसाहेबांनी घातले. प्रकरण ६५ पाहा व मागाहून एक मोठे पत्र लिहून आपल्या सर्व तक्रारी कळविल्या. यामुळे त्यांची राजकीय चळवळ सलोख्याने चाले.

रावसाहेबांच्या राजकीय चळवळीचे विशेष स्वरूप

। नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके ।

॥ जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन ॥

। इति महति विरोधे विद्यमाने समाने ।

नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ १ ॥

(भर्तृहरी)

आपण एवढी सर्व खटाटोप जी करत तिच्यातील इंगित काय आहे ते रावसाहेबांनी एका मित्रास लिहिले होते. “आता कलकत्यास जाण्याचा निश्चय आहे काय होईल ते पहावे; कारण जोखमीचे काम आहे. ‘नरपतिहितकर्ता’ हे सर्वांशी लागू आहे.” (१९.७.१८८२ चे भाऊसाहेब बापट यांना पत्र) आणि हेच खरे आहे. समाजाच्या समृद्धीकरताच राजसंस्था निर्माण झाली आहे व राजा अथवा प्रजा या शब्दांचा उच्चार झाल्याबरोबर प्रजा अथवा राजा हे शब्द उच्चारले गेले नाहीत तरी संयुक्त संबंधाने ध्वनित होतात. राजा व प्रजा या दोघांना हक्क आहेत. दोघांची कर्तव्य कर्मे निश्चित आहेत. असे असता दोन्ही संस्थांमध्ये इतका मोठा विरोध दिसून येतो की भर्तृहरीने वर म्हटल्याप्रमाणे राजाचे हित करणारा मनुष्य लोकांच्या द्वेषास पात्र होते व प्रजेचे हित करणाऱ्या मनुष्याचा राजा त्याग करतो. म्हणून राजा व प्रजा या उभयतांचे हित करणारा असा (उभयतांनाही प्रिय असणारा) मनुष्य फार दुर्लभ असतो. अशा दुर्लभ मनुष्यात रावसाहेबांची प्रमुखत्वाने गणना होते यात शंका नाही. रावसाहेबांनी सरकारी नोकरी केली त्यातच सरकारचे व प्रजेचे हित केले. सरकारचे हित केले ते त्यांची त्वरित बढती होत गेली व प्रशंसा झाली तीवरून सिद्ध होत आहे. त्याचप्रमाणे त्यांनी प्रजेचे हित केले ते गोविंद नारायण यांच्यासारख्यांच्या पत्रावरून सिद्ध होत आहे. (प्रकरण ८ पाहा)

शिवाय सरकारी नोकरीत असता राज्यकारभारात काय काय अडचणी उत्पन्न होतात व त्या दूर करण्यास कसे व कोणते उपाय योजावे लागतात ते त्यांच्या ध्यानात आले. म्हणजे सरकारी नोकरीच्या अनुभवामुळे सरकारच्या दृष्टीकोनाने त्यांना कोणत्याही होऊ घातलेल्या कायद्याकडे पाहण्याची सवय झाली व वकिली करीत असताना जनतेशी नित्य निकट संयोग घडत असे त्यांच्या योगाने लोकांच्या दृष्टीनेही प्रत्येक कायद्याकडे पाहता येत असे. यामुळे राज्यकर्ते व प्रजाजन या दोहोंचे रावसाहेब योग्य मध्यस्थ होऊ शकले.

१८७३ साली काटकसरीची कमिटी इंग्लंडमध्ये बसली होती. तिच्यापुढे आपल्यावतीने साक्ष देण्याकरता रावसाहेबांना पुण्याच्या सार्वजनिक सभेने आमंत्रण दिले होते व रावसाहेबांनी जावे असे त्यांच्या स्नेहांच्या मनात होते. “साक्षी म्हणून जाण्याची योग्यता येथील थोड्याच लोकांमध्ये आहे. तुमच्याहून अधिक योग्यतेचा मनुष्य बहुतेक नाहीच.” (१९.६.७३ चे नारायण परमानंद यांचे पत्र) पुढील पत्र सरकारी निमंत्रणाचे उत्तर असावे. “निमंत्रण केल्याबद्दल मी फार आभारी आहे. हल्लीची माझी स्थिती मला इंग्लंडला जाऊ देणार नाही असे खेदाने म्हणावे लागते; परंतु सरकारला किंवा फिर्नॅस कमिटीला एखाद्या मुद्यावर साक्ष घ्यावयाची असेल तर पुरावा देण्याची व्यवस्था मला सांगितल्यापासून होईल तितक्या लवकर करीन.” मिळून सरकार व प्रजा या दोघांची इच्छा रावसाहेबांनी साक्ष द्यावी अशी होती.

रावसाहेब नृपति व जनपद या दोघांचे हितकर्ते होते असे लोकांचे मत होते. “ते (रावसाहेब) जन्मभर सरकारच्या व लोकांच्या विश्वासास पात्र झाले.” (सर दिनशा माणकजी पेटिट यांचे रावसाहेबांच्या स्मारकार्थ भरलेल्या मुंबईच्या सभेतील भाषण पाहा)

हे नृपतीजनपदांचे हित करण्याचे रावसाहेबांचे धोरण कायदे काउन्सिलात चांगलेच दिसून आले. त्याचा सारांश प्रकरण ४४ मध्ये दिला आहे. त्याची पुनरुक्ती करण्याची जरूर नाही. तथापि, त्यांच्या काउन्सिलातील उत्तम कामगिरीचे रहस्य, त्यांची काउन्सिलात नेमणूक झाली, ही सुवार्ता ऐकून ज. जेकब यांनी जे त्यांना पुढील अभिनंदनपर पत्र लिहिले ते कथन करीत आहे.

“तुमची काउन्सिलात झालेली नेमणूक मला पसंत आहे. असे मी म्हणतो म्हणजे तुमची सर्व मते मला पसंत आहेत असे नाही; परंतु त्याचे कारण असे आहे की जे ठराव अपायकारक आहेत असे तुम्हाला वाटतात त्यांच्याविरुद्ध सबळ कारणे देण्याची तुमच्या अंगात योग्यता आहे. विरुद्ध पक्षाचे लोक काय हरकती आणतात ते पाहिल्याशिवाय व त्यांच्यावर पूर्ण वादविवाद झाल्याशिवाय कोणताही नवा कायदा पसार होता कामा नये.”^{१६} ज्या सरकारचे सभासद मुखस्तंभ (निर्जीव पुतळ्याप्रमाणे) बसतात त्याला सुरक्षितता कोठे आहे! तुम्ही असे मुखस्तंभ पुतळे नाही हे तुम्ही आजपर्यंत चांगले सिद्ध करून दाखविले आहे.^{१७} जेथे पक्षाभिमानाचे वारे लागत नाही इतक्या उंच वातावरणामध्ये तुमचे मन वावरू शकते. पक्षपाताच्या भोवऱ्यामध्ये तुम्ही आपल्याला कोणासही ओढून नेऊ देणार नाही.”

“एका बाजूला लोकप्रियतेचा मोह जितका असतो तितकाच राज्यकर्त्यांची हांजी हांजी करून काळाप्रमाणे वर्तन करण्याचा मोह दुसऱ्या बाजूला साहजिकच असतो. बहुजनसमाजानाने केलेल्या प्रशंसावादाचा आस्वाद पुष्कळांना मादक होतो व एकवार भोवऱ्यात भ्रमण सुरू झाले की त्यातून निसटणे जड काम आहे.”

कलकत्याच्या काउन्सिलात बंगाल टेनन्सी बिलावरील वादविवादात ही त्रयस्थ बुद्धी फार विशेष रीतीने दिसून आली.

“या विषयावर मी जितका प्रकाश पाडू शकेन तितका पाडून मी सरकारास साहाय्य करण्यास बांधलेला आहे.” असे या बिलावर केलेल्या वादाच्या आरंभी रावसाहेबांनी सांगितले. तेव्हा त्यांना

असे आढळून आले - “या प्रकरणात भांडणाला प्रारंभ होण्यासाठी कितीतरी मूलभूत कारणे आहेत. हिंदू, मुसलमान, कुळे, जमीनदार, मळेवाले व वायदे करणारे आपल्या शेजाऱ्याविरुद्ध तंटा करावयास सादर आहेत. म्हणून सर्वांना मान्य होतील अशा उपसूचना एका मित्राला सांगितल्याप्रमाणे रावसाहेब तयार करित होते.”

समाज सुधारणा आणि रावसाहेब

। कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके ।

॥ ख्याति प्रयाति नहि सर्वविदस्तु सर्वे ॥

। किं केतकी फलति किं पनसः सुपुष्पः ।

॥ किं नागवल्ल्यपि च पुष्पफलैरुपेता ॥ १ ॥

रावसाहेब सामाजिक सुधारक होते असे प्रकरण २६ वे वाचले म्हणजे समजेल. चर्चेच्या सोयीकरता समाजसुधारकांचे मुख्य तीन वर्ग करण्यात येतात. त्यांपैकी कोणत्या वर्गात रावसाहेब येतात असा प्रश्न कित्येकांपुढे उभा राहतो. त्याचा जबाब त्याच पृष्ठात दिला आहे; पण कित्येकांपुढे रावसाहेब समाजसुधारक होते की नाही हाच प्रश्न उभा राहतो. यास उत्तर देण्याचे अवजड काम मागे एकदा रावसाहेबांचे जन्माचे स्नेही रावबहादूर कृष्णाजी पंत नूलकर व खुद्द ‘सुधारकाचे’ कर्ते प्रो. आगरकर व प्रसिद्ध वक्ते महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी करून ठेवले आहे. त्यांनी जे उत्तर दिले आहे त्यात काडीचा फरक न करता जसेच्या तसे दिले म्हणजे झाले. रावसाहेबांचे स्मारक त्यांच्या हयातीत मुंबई व पुणे येथील लोकांनी केले. त्यावेळी पुण्यास ८ जानेवारी १८८८ रोजी मोठी सभा भरली होती.^{१८} तेव्हा प्रथम श्रीमंत सरदार गणपतराव विनायक ऊर्फ बाबासाहेब सांगलीकर यांचे अध्यक्ष या नात्याने भाषण झाल्यावर पहिला ठराव आणताना महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी अस्कलित इंग्रजीत भाषण केले त्याचे भाषांतर-

“पंचवीस वर्षांपूर्वी वल्लभ महाराजांच्या कज्जात रावसाहेबांनी हायकोर्टात दिलेली जबानी वाचल्याचे मला स्मरते.” ते म्हणाले, “मी हिंदू आहे. मी सुधारक आहे.” हे शब्द त्यांनी जबानीत उच्चारिले की नाही ते खरे की खोटे हे पाहण्याकरता त्या कज्जाची हकीकत मिळविण्याची खटपट करून मिळाली नाही; पण आता काही लोक म्हणतात मंडलिक सुधारक नाहीत; परंतु मी सांगतो की जर कोणाचे विचारांशी सुसंगत असे आचरण असेल तर ते रावसाहेबांचे आहे. असे दाखविण्याकरिता सुधारणा म्हणजे काय हे मला स्पष्ट करून सांगितले पाहिजे. अंतःप्रवृत्त कल्पनांच्या जोरावर लोकांमध्ये प्ररूढ असलेल्या आचारात, चालीरीतीत फरक करणे म्हणजे सुधारणा. आचारात फरक होण्यापूर्वी अंतःप्रवृत्त कल्पनांमध्ये फरक झाला पाहिजे. असा फरक व्यवहार्य केव्हा होतो? प्रचलित कल्पनांच्या अनुरोधाने नव्या कल्पनांचा अर्थ करून दाखविण्यात येतो तेव्हा. म्हणून हा व्यवहार्य अर्थ करून दाखविणे हे सर्व सुधारणेचा जीव आहे. या सुधारणेच्या व्याख्येला धरून रावसाहेब आहेत व तीपासून ते महाराजांच्या खटल्यापासून तो माधव बागेच्या सभेपर्यंत विलग्न झाले नाहीत. मी माझ्या स्मृतिपटावरील मि. बकल यांची प्रमाणोक्ती सांगतो ती

अशी आहे - 'बहुजन समाज व त्याचे पुढारी यांच्यात अंतर पाडणारी खाडी मध्ये येता कामा नये. पुढारी काय म्हणतात ते बड्ड जनसमाजास समजले पाहिजे. ही जी पुढाऱ्याची स्थिती आहे तिच्याविषयी उच्चप्रकारचे सम्यज्ञान असल्यामुळे-यास पाहिजे तर तुम्ही साधारण प्रकारचे शिक्षण म्हणा; पण समाजाच्या बौद्धिक स्थितीचे सम्यक्ज्ञान असल्यामुळे-जो पुढारी असतो तो जेव्हा समाजाशी कालानुवृत्त जुळते घेतो तेव्हाच यशस्वी होतो.' याच बाबतीत रावसाहेब यशस्वी झाले. याप्रमाणे ते व्यावहारिक सुधारक होते व त्यांना लोकांचा पाठिंबा होता."

नंतर ५०-६० असामींची स्मारक कमिटी नेमण्यात आली. तिला अनुमोदन देताना व पेटिट यांचे जागा दिल्याबद्दल आभार मानताना कृष्णाजीपंत नूलकर इंग्रजीत म्हणाले- "मी रावसाहेबांच्या राज्यकारभाराविषयीच्या कामगिरीचे वर्णन करित बसत नाही. मी फक्त त्यांच्या सामाजिक कार्याविषयी बोलणार आहे. त्यांच्याशी माझा संबंध जुनाच आहे. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या कामी फार परिश्रम घेतले आहेत. त्यांनी स्टूडन्टस् लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटीसंबंधी स्त्रियांच्या शाळा घालून मोठे कार्य केले आहे. त्या सभेचे ते आता अध्यक्ष आहेत." १९

"ते विधवापुनर्विवाहास अनुकूल आहेत खरे; परंतु ते विधवा पुनर्विवाहोत्तेजक एखाद्या समाजाचा सभासद होण्याचा रस्ता" २० शोधून काढावयास असमर्थ आहेत. एक दहा-बारा वर्षांची त्यांच्या नात्याची मुलगी दुर्दैवाने विधवा झाली. तिला क्षेत्री नेऊन काही तिची विटंबना करण्यात येईल अशी शंका रावसाहेबांना येताच ते तेथे कसे धावत गेले व ज्यांचे मन न दुखविणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे त्याच्यामध्ये ते कसे पडले व जे करणे ते ती मुलगी सज्जान झाल्यावर तिला वाटेल तसे करावे अशी व्यवस्था कशी केली ते वृत्त मला ठाऊक आहे."

"त्याचप्रमाणे त्यांच्या पत्नी रुग्णाईत झाल्यावर दुसरे लग्न करण्याविषयी नातेवाईक आग्रह करित असताना दुसरी स्त्री करून घेण्याचे नाकारताना उलट त्यांनाच "अहो तुम्ही रुग्णाईत झालेत तर आपल्या पत्नीला तुम्ही तशी काही परवानगी द्याल काय?" असा प्रश्न विचारला, तो मला माहीत आहे." २१ यावरून स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याविषयी त्यांचा मुख्य हेतु कळून येतच आहे."

"शंकराचार्यांकडून नौकागमन करणाऱ्यास पंक्तीपावन करून घेतल्याची हकीकत तुम्हाला विदितच आहे. म्हणून रावसाहेबांची मूलतः सुधारणा घडवून आणणाऱ्या सुधारकांमध्ये गणना केली पाहिजे."

नंतर एकदोघांची भाषणे झाल्यावर प्रो. आगरकर इंग्रजीत म्हणाले- "रावसाहेब शेवटी शेवटी नवविद्वेषी आणि पुरातनस्थितीपालक झाले असे म्हणतात. वृद्धपणाबरोबर स्थितीसंरक्षकता प्राप्त होते. आजपर्यंत काळजी वाहून ज्या स्थितीची जोपासना केली तिच्यात काही फरक होऊ नये अशी त्यांची सभय इच्छा असते. त्या परिस्थितीवर उद्धत व उतावीळ तरुणांनी हल्ला केलेला त्यांना पाहवत नाही. त्यांची मूलतः सुधारणा करण्याची प्रवृत्ती त्यांना मानवत नाही. हे सर्व खरे आहे; परंतु पुरातनमतवाद व उदार मतवाद हे सापेक्ष शब्द आहेत. हल्ली ज्यांची फार प्रगती झाली आहे व जे मुलतः सुधारणा व्हावी अशी इच्छा करतात त्यांची मते पाहिली व त्या मतांची मंडलिकांच्या मतांशी तुलना केली म्हणजे मंडलिकांची मते अगदी पुरातनस्थितीसंरक्षक दिसतात; परंतु मंडलिकांच्या

मतांची तुलना तुम्ही त्यांच्या मागच्या पिढीच्या लोकांच्या मतांशी केली म्हणजे मंडलिकांची मते मूलतः सुधारणा व्हावी असे म्हणणाऱ्या उदार मतवादी लोकांच्या मतांशी जुळतात. या कारणांचा विचार माझ्या मनात आल्यामुळे मी येथे आलो आहे व असाच विचार आमच्या आताच्या अत्यंत तीव्र उदारमतवाल्यांनी केला तर तेही आमच्या कार्याला यावत शक्य हातभार लावतील.”

रावसाहेब हे समाजसुधारक होते या सिद्धांताचे समर्थन वरील तीन व्यक्तींनी शक्य तितक्या प्रबल व निर्दोष तर्कपद्धतीने केले आहे. तिघांचे सार काढले तर रावसाहेब व्यावहारिक सुधारक होते असे निघते. त्याच्या पलिकडे जाण्याचा त्यांचा विचार नव्हता म्हणून त्यांनी केलेल्या समाजसेवेची किंमत कमी नाही. आपल्या सुवासाने लोकांना उद्भ्रांत करणाऱ्या केतकीला फळे येत नाहीत म्हणून अथवा सर्वभर मधुर फळे धारण करणाऱ्या फणसाच्या वृक्षास सुवासिक फुले येत नाहीत म्हणून अथवा नागवल्लीला फळे व फुले ही दोन्ही येत नाहीत म्हणून केतकी, फनस व नागवल्ली यांची किंमत कोणी कमी करित नाहीत; कारण ज्या ज्या बाबतीत ज्याच्या अंगी एखादा गुण अतिशयाने वसत असतो तो त्या त्या बाबतीत त्या गुणाने प्रख्यात होतो.

रावसाहेबांच्या राजकीय कामगिरीविषयी क्वचित व सामाजिक कामागिरीविषयी काही लोकांमध्ये मतभेद दिसून येतो; परंतु त्यांच्या व्यवहारमयूख या हिंदुधर्मशास्त्रविषयक ग्रंथाविषयी कोणातही मतभेद दिसून येत नाही. मुत्सद्दी किंवा सुधारक म्हणून मिळालेल्या कीर्तीहून ग्रंथकार या नात्याने मिळालेली कीर्ती अधिक वर्षे राहिल; कारण राजकारण व समाजधोरण ही जितक्या लवकर फिरतात तितक्या लवकर ग्रंथातील विचार फिरत नाहीत. त्यांच्या हिंदुधर्मशास्त्रविषयक ग्रंथाचे उपयोग अनेक आहेत. त्यातला पहिला एक असा की, हिंदुस्थान व युरोप यांच्यामध्ये बौद्धिक दळण वळण (गमनागमन) सुरू झाले.^{२१}

हा त्यांचा इष्ट हेतू प्रथमपासूनच इष्ट प्रकाराने साधत गेला होता. युरोपियन पंडित रावसाहेबांची ओळख करून घेण्यास त्यांना भेटावयास येत. ब्रिटिश म्युझियमचे मि. क्लार्क हे डॉ. बर्डवुड यांचे पत्र घेऊन आले होते. यांना हिंदू धर्माचे गहन ज्ञान मिळवावयाचे होते. तेवढ्याकरता त्यांनी हिंदुस्थानचा प्रवास केला होता. त्याचप्रमाणे लॉबरन मॅक्स हे गृहस्थ भेटून गेले.

“ऑस्ट्रियन नोबलमन व रिशटॅकचा सभासद हा मुंबईस येत आहे. त्याला काही हिंदुस्थानातील लोकांच्या रीतीभाती पाहवयाच्या आहेत. त्याकामी मेहेरबानी करून मदत करा.”

(डब्ल्यू. जी. पेडर, यांचे पत्र २१.११.७९)

अमेरिकन प्रोफेसर लामन हे प्रोफेसर पिटरसन (एल्फिन्स्टन कॉलेज) यांचे पत्र घेऊन भेटावयास आले होते. सर वेडरबर्नने यांचे पत्र घेऊन “लाईट ऑफ एशिया” चे कर्ते मि. एडविन आर्नोल्ड हे भेटून गेले.

रावसाहेबांचा ग्रंथ युरोपियन पंडितास हिंदुधर्मशास्त्राचा अभ्यास करावयास लाविल असे आर. रोस्ट या इंडिया ऑफिसमधील विद्वान गृहस्थाने मत दिले. प्रोफेसर मॅक्स मुल्लर यांनी मत दिले, “रावसाहेब वि. ना. मंडलिक यांची व आमची ओळख नव्याने आता होत नाही. ती जुनीच

आहे. हिंदू धर्मशास्त्रावरील त्यांचा आधीचा ग्रंथ आमच्या फार उपयोगी पडला आहे. त्यांचे नाव इंग्लंडमध्ये तसेच जर्मनीत प्रसिद्ध झालेच आहे.” प्रोफेसर मॉनियर वुडल्यम्स यांनी रावसाहेबांच्या अगाध विद्वत्तेच्या उद्योगाची गाढ प्रशंसा करून लिहिले - “संस्कृत पंडितांमध्ये रावसाहेबांचे नाव अजरामर करण्यास हे स्मारक समर्थ होईल.” प्रो. किल्हार्न यांनी रावसाहेबांच्या धैर्ययुक्त उद्योगाची फार प्रशंसा केली. बर्लिन येथील प्रो. आल्बर वेबर हे आनंदाच्या भरात म्हणाले, “ज्याच्या प्राप्तीविषयी तुम्ही तरुणपणी दृढ आकांक्षा धरता त्याची पूर्ण प्राप्ती वृद्धपणी होते असे आमचा प्रसिद्ध कवि गिटी म्हणतो. चाळीस वर्षांपूर्वी मी संस्कृतच्या अभ्यासाला प्रारंभ केला. तेव्हा तुमचा ग्रंथ माझ्या स्वप्नाचासुद्धा विषय झाला नव्हता; पण आता केवढी प्रगती तेव्हापासून झाली आहे! आता संस्कृतविषयक व्युत्पत्तीशास्त्राचे केवढे रूपांतर झाले आहे! श्रमविभागीची आवश्यकता आहे. तुमचा ग्रंथ पुढील मंदिराचा पाया आहे. विविध माहितीची खाणच आहे. आमच्या सर्व साधारण अभ्यासविषयांमध्ये तुम्ही प्रभूत भर घालण्याचे कार्य केले आहे.” पंडित महेशचंद्र न्यायरत्न म्हणाले, “तुमचा ग्रंथ पाहून झालेला आनंद व्यक्त करण्यास मी असमर्थ आहे. तुमचा ग्रंथ उत्कृष्ट व प्रमाणभूत झाला आहे. तुम्ही किती मानसिक व शारीरिक श्रम घेतले आहेत ते तेव्हाच कळून येत आहेत. मनूचे पुरातन स्वरूप दाखवून देण्याचे तुमचे प्रयत्न प्रशंस्य आहेत.”

वकील, वर्तमानपत्राचे लेखक, सार्वजनिक काम करणारे कर्ते पुरुष कलकत्याच्या काउन्सिलात सभासद इ. कारणांवरून रावसाहेबांची कीर्ती जी स्वदेशाच्या विस्तारानेच व्याप्त होती ती या धर्मविषयक ग्रंथाने सर्व देशांत व युरोपमध्येही पसरली. रावसाहेबांच्या कीर्तीला तोच ग्रंथ सर्वांत अधिक चिरायू करील.

दुष्काळासारख्या राष्ट्रीय संकटकाली रावसाहेबांनी केलेली सेवा प्रशंसनीय आहे. याशिवाय देशाची सामाजिक व राजकीय उन्नती करण्याकडे जसे रावसाहेबांचे लक्ष असे तसे औद्योगिक उन्नती करण्याकडेही लक्ष असे. धंदेशिक्षणाच्या शाळा काढण्याकरता व प्रदर्शने भरविण्याकरता त्यांचे प्रयत्न चालू असत. (प्रकरण ६७ आणि ७९ पाहा) आपल्या देशात याशिवाय गंगाशुद्धी, गोरक्षण, आर्य वैद्यक व पाश्चात्य वैद्यक यांचे मिश्र ज्ञान देण्यास उच्च शाळा काढणे या विषयाकडेही त्यांचे लक्ष असे. (प्रकरण ६२ आणि ६३ पाहा)

प्रिय वाचकहो! रावसाहेब हे आपल्या वाचकांची ओळख नसून वर्तमानपत्रात लेख लिहिणारे नव्हते. त्यांनी जी कार्ये केली ती अगदी उघडपणे केली. ते स्वतः विचार करणारे होते व श्रीमंत सरदार गणपतराव विनायक ऊर्फ बाबासाहेब सांगलीकर, पुणे येथील रावसाहेबांच्या स्मारकसभेचे अध्यक्ष म्हणाले त्याप्रमाणे, “सर्व राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक प्रश्नांविषयी त्यांची ठरीव मते होती व ती त्यांच्या गेल्या ३० वर्षांच्या प्रत्यक्ष आचरणाने सिद्ध होती.” ते सक्रिय पुरुष होते. उगाच नुसत्या युक्तीच्या चार गोष्टी सांगणारे नव्हते. अंगी संघटनाचातुर्य पुष्कळ होते. त्यांचे कार्यक्षेत्र विस्तृत, त्यांची कार्ये विविध व ज्या काळात ती त्यांनी करून दाखविली त्याचा अवधीही मोठा. त्यामुळे त्यांच्या चरित्राच्या उपसंहाराचा शेवट करताना त्यांच्या कृतीचे यथोचित संक्षिप्त वर्णन आपल्या शब्दांत सादर करणे प्रस्तुत अल्पमती ग्रंथकारास अशक्य आहे. म्हणून ते प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय वक्ते

महादेव मोरेश्वर कुंटे यांच्या व प्रसिद्ध मराठी लेखक प्रोफेसर गोपाळराव आगरकर यांच्या (ज्या उभयतांनी रावसाहेबांच्या जिवंतपणीच त्यांचे स्मारक करण्याकरता पुणे येथे भरलेल्या सभेत मोठी वक्तृत्वपूर्ण भाषणे केली त्यांच्या) व मुंबई विश्वविद्यालयाचे व्हाईस चॅन्सेलर सर रेमन्ड वेस्ट यांच्या शब्दांमध्ये सादर करण्यात येत आहे.

रावसाहेबांचे कडक नैतिक आचरण; मित्रांच्या भूल पाडणाऱ्या वर्तनास दाद न देणारा त्यांचा मनोनिग्रह; खोत, इनामदार, जहागीरदार, संस्थानिक व बहुजनसमाज यांच्या हक्कांच्या संरक्षणार्थ केलेली सेवा, निर्भीड कर्तव्य परता, मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीत व दोन्ही काउन्सिलांमध्ये केलेली भाषणे यांकडे लक्ष द्यावयास सांगून महादेव मोरेश्वर कुंटे म्हणाले - “रावसाहेब माझ्या ओळखीचे आहेत म्हणून नव्हे, ते ब्राह्मण आहेत म्हणून नव्हे; परंतु त्यांचे वर्तन मनोदेवतेच्या आज्ञेस धरून आहे, ते व्यावहारिक सुधारक आहेत व बहुजन समाजाचा त्यांना पाठिंबा आहे म्हणून त्यांचा मान केला पाहिजे. या गुणांचे वास्तव्य ज्याच्या अंगात असेल मग तो पारसी असो अथवा मुसलमान असो, त्याला मान दिला पाहिजे.”

प्रथम रावसाहेबांच्या शीलाची वाखाणणी करून, प्रो. आगरकर म्हणाले, “मंडलिकांसारख्या लोकांमुळे राष्ट्र मोठेपणा पावते. त्यास सन्मान्य पद प्राप्त होते. त्यांचे उदाहरण मी आमच्या तरुण पिढीला अनुकरण करण्यास सर्वथा उचित म्हणून घ्यावयास सांगतो.” मुंबईच्या काउन्सिलात सर जेम्स फर्ग्युसन यांचे व रावसाहेबांचे दोन हात कसे झाले ते सांगून पुढे आगरकर म्हणाले, “मंडलिक यांच्या भावना प्रबळ असतात व त्या प्रबळ झाल्या म्हणजे प्रबळ प्रकारेच त्यांचा उच्चार करतात. मनाची पक्की खात्री करून घेणाऱ्यांपैकी ते एक आहेत व एकदा पक्की खात्री झाली की अमूक एक आचरणपद्धती न्याय्य आहे, युक्त आहे असे निश्चित झाले म्हणजे तिचा स्वीकार करावयास ते मागे घेणारे नव्हते. सर्व जगाने विरोध केला तरी ते मागे घेणारे नव्हते. या काळी आम्हाला अशा पुरुषाची जरूर आहे.” नंतर सुप्रीम काउन्सिलात इनकमटॅक्स लादण्याच्या विरुद्ध मर्दाप्रमाणे रावसाहेबांनी कसा झगडा केला व आयात मालावरील जकात उठविण्याच्या विरुद्ध कसा जबरदस्त विरोध केला ते सांगून पुढे म्हणाले- “भाट्ये, पारसी, मुसलमान या तिन्ही समाजांमध्ये सख्य प्राप्त करून घेणारे मंडलिक हे पहिलेच हिंदू होत.”^{२३}

“कारण रावसाहेबांचा कौटुंबिक शुचिर्भूतपणा, स्वतंत्रपणाचा बाणा, इच्छाशक्तीचे प्राबल्य, सार्वजनिक कामासंबंधी कडक नैतिक वर्तन, नियमित सवयी, उद्योगप्रियता, देशाभिमानयुक्त पुरातन मताभिमान या सर्व गुणांनी ते अनुकरणीय झाले आहेत.”

रावसाहेबांनी विश्वविद्यालयात आजन्म लोकांची कामगिरी केली तिची प्रशंसा करताना सर रेमन्ड वेस्ट एका पदवीदानाच्या समारंभाच्या प्रसंगी म्हणाले:- आमच्या संस्थेत मुंबई विश्वविद्यालयात जी उत्तम व सर्वांत योग्य माणसे होऊन गेली त्यांच्या नावाप्रमाणे रावसाहेबांचे नाव सुप्रतिष्ठित होईल. त्यांच्या अंगी सल्पिशास, व्हेरो व मसीनास^{२४} या प्रत्येकाचे गुण व सर्वत्रांची कीर्ती एकवटलेली आहे. (प्रकरण ३३ पाहा)

यानंतर एका शब्दात रावसाहेबांचे वर्णन करावयाचे म्हणजे ते मोठे होते. मोठे हे विशेषण रावसाहेबांना लावून त्यांचे पुरस्कर्ते, गुरू व जन्माचे मित्र ज. जेकब यांनी मोठेपणाची व्याख्या दिली आहे, ती देऊन हा ग्रंथ पुरा करण्यात येत आहे. “दुसऱ्या कोणाचे आपल्यावर वजन पडू देऊन त्याखाली दडपून जाऊन, दुसऱ्याच्या इच्छेप्रमाणे चालून, गुलामाप्रमाणे वागण्याची पद्धत हल्ली पुष्कळ आढळते; पण आपल्या हक्कांचे संरक्षण प्रतिपक्षी कितीही बलिष्ठ असले तरी करण्याचा निश्चय दाखविणे हेच मोठ्या माणसाचे लक्षण होय.”

(ज. जेकब यांचे पत्र १७.१२.६५)

। मुख्यमेकं पुरस्कृत्य शून्यात्मानोऽपि साधकाः ।

॥ भवति तं विना नैव यथा संख्यांकबिन्दवः ॥ १ ॥

या मोठेपणाच्या व्याख्येप्रमाणे प्रतिपक्षी कितीही प्रबल असले तरी आपल्या हक्कांचे प्रतिपादन करणे व त्यांचे रक्षण करण्याचा निश्चय दाखविणे हाच रावसाहेबांच्या अंगचा प्रधान गुण होता. हाच एक गुण त्यांच्या गुणमालेतील प्रत्येक मण्याला विद्ध करून होता. त्याचाच आश्रय धरून इतर गुण त्याला पोषक झाले होते. त्याच गुणाने इतर सर्व गुण रंजित झाले होते. त्याच गुणाचे रूप इतरांना प्राप्त झाले होते. म्हणून ज. जेकब म्हणतात त्याप्रमाणे एका शब्दात सांगावयाचे म्हणजे रावसाहेब मोठे होते यात संशय नाही. अशा मोठ्या पुरुषांची राष्ट्रस गरज असते व तसे पुरुष हे चरित्र वाचून निर्माण होवोत.

संदर्भ टिपा -

१. बहुशः रावसाहेबांच्या काळी जहागीरदार, इनामदार व वतनदार यासारख्या श्रीमंत लोकांची मुले इंग्रजी विद्या शिकण्याच्या भरीस पडली नाहीत. पंधरा सोळा वर्षांची झाल्यावर ज्या मुलांचे पोषण करण्यास त्यांचे आईबाप गरीबीमुळे असमर्थ असत, तीच मुले इंग्रजी शिकावयास घर सोडून पुढे येत. यांना उत्तेजन म्हणून पुष्कळ शिष्यवृत्त्या ठेवलेल्या असत. ज्यांना शिष्यवृत्त्या मिळत नसत ती मुले मध्येच गरीबीमुळे शिक्षण सोडून जात. रावसाहेबांचा एक मित्र रावसाहेब सिंधमध्ये गेल्यावर मागे इन्स्टिट्यूटमध्ये विद्यार्थी होता. तो नियमाने रावसाहेबांना पत्र लिहीत असे. परंतु एकदा काही लिहिल्याशिवाय बराच काळ त्याने जाऊ दिला. त्याचे कारण त्याने असे दिले - “माझेजवळ टपाल हांशील देण्यास पुरेसे पैसे नव्हते.” दुसऱ्या एका खालच्या वर्गातील मित्रास रावसाहेबांनी आपली क्रमिक पुस्तके वरच्या वर्गात गेल्यावर दिली. त्याने रावसाहेबांना आभार मानताना लिहिले - “माझ्या हातात इतका संच पडण्याचा संभव नव्हता. तुम्ही मला पित्यासारखे- नव्हे देवासारखे वाटता!”
२. धंद्याकडे ऐतिहासिक दृष्टीने पाहिले असता ‘कृषिमत्कृषस्व’ या वेदवचनावरून वेदकाळी शेतीला मान होता. त्यानंतर बराच काळ लोटल्यावर ‘कृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम्’ हे महाभारतातील वनपर्वातील वचन सांगते की, शेतीबरोबर व्यापाराला महाभारताच्या काली महत्त्व प्राप्त झाले असावे.

३. रावसाहेब प्रथम काही दिवस जुनी नाणी गोळा करीत असत. त्या संग्रहीत काही युरोप देशातील होती. १०६६ सालापासून १८२० पर्यंत इंग्लंडमध्ये जे राजे होऊन गेले त्यांच्या काळातली, सर्व जातींची सानुक्रम असून सर्व अगदी चांगल्या स्थितीत होती. त्यापूर्वीच्या अँग्लो सॅक्सन राजांची म्हणजे एकबर्ट, एथलेड इत्यादिकांची होती, थोडी ग्रीक व रोमन लोकांची होती. त्यात काही बोनापार्टीच्या राजकुलातील होती. पुढे रावसाहेबांच्या मनात ती विकून टाकावी असे आले. डॉक्टर राजेंद्रलाल मित्र यांच्यामार्फत कोणी लक्ष्मीपुत्र बंगालमध्ये मिळाला तर पाहत होते. येथे गिन्हाईक नाही म्हणून ती विलायतेस पाठवून दिल्यावर तेथे गिन्हाईक मिळाले. त्याचप्रमाणे विशेष प्रसंगी तांब्याची किंवा कांस्याची पदके पाइन वाटण्याची चाल युरोपमध्ये आहे. तसली जुनी जुनी पदके जमविली होती. त्यांनाही फार किंमत येईना तेव्हा रावसाहेब म्हणाले “मी ड्यूक नसल्यामुळे या संग्रहाची किंमत येत नाही.”
४. असले रोखे जुन्या काळी देवावरची भक्ती दाखवितात.
५. पाहा दामोदर गणेश पाध्येकृत मंडलिकांचे लेख व भाषणे या ना. वि. मंडलिक यांनी इंग्रजीत प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकास जोडलेले रावसाहेबांचे प्रास्ताविक चरित्र.
६. हे १८४० मध्ये हिंदुस्थानात आले. इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांचे पुरस्कर्ते होते. यांना सुरतेस असिस्टंट कलेक्टर व असिस्टंट जज्ज नेमण्यात आले. नंतर मुंबई सरकारचे डेप्युटी सेक्रेटरी होते, शिक्षण खात्याच्या बोर्डाचे मंत्री व अध्यक्ष होते व पुढे १८५४ नंतर शिक्षण खात्याचे डायरेक्टर झाले. १८५२ मध्ये लोकांनी फंड जमवून पेरी प्रोफेसरशिप स्थापन केली व त्यांनी जो क्रम आखून दिला आहे तो चिरकालीन महत्त्वाचा आहे. पुढे हे कोकण प्रांताचे ठाणे मुक्कामी जज्ज होते. तेथून १८६० साली हे गव्हर्नर जनरलच्या काउन्सिलाचे मॅम्बर झाले. त्यावेळेस पीनल कोड घाटत होते. हे कोड फारच सशास्त्र व कायमच्या स्वरूपाचे आहे. ते तयार करण्याच्या कामी यांची फार मदत झाली आहे. फटक्यांची शिक्षा देणे सुधारलेल्या काळास शोभत नाही असे त्यांचे मत होते. यास त्यांच्या विद्वत्तेची चीज करण्यासाठी कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे व्हाइसचॅन्सेलर नेमले. हे स्टेट सेक्रेटरी यांच्या इंडिया काउन्सिलचे मॅम्बर होते. पुढे पार्लमेंटचे सभासद झाले. २४.४.१८८२ मध्ये हे मृत झाले.
७. हिंदुस्थानावरचे यांचे प्रेम पिढीजात होते. यांचे वडील सर जॉन हे सिव्हिलियन होते. काही दिवस अकाऊंटन्ट जनरल होते, नामदार वेडरबर्न प्रथम डिस्ट्रिक्ट जज्ज व मग हायकोर्ट जज्ज होते. गव्हर्नरचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी होते. स्त्रीशिक्षण व शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याकरता पेढ्या स्थापणे याविषयी त्यांनी खटपट पुष्कळ केली.
८. दुसऱ्या एका मित्रास रावसाहेबांनी लिहिले की, “वृद्ध डॉ. वुड्लसन हे इत उप्पर नाहीत आमच्या सर्वांचे येथील लोकांचे नुकसान झाले. युरोपियन व नेटिव्ह लोकांमध्ये जी मोठी खाडी आहे तिच्यावरचा संगमात्मक नीतिमूलक हा एक पूलच होता.”

९. युरोपीयन व हिंदी लोक यांच्यामधील गैरसमज दूर करणे हा एक नेटिव्ह ओपिनियन पत्र काढण्याच्या बऱ्याच हेतूंपैकी एक होता. प्रकरण २० पाहा.
१०. हा लेख वास्तविक दुसरा आहे; कारण ज्या वर्तमानपत्रात त्यांनी हा लेख छपावयास दिला त्याच्या अधिपतीस उद्देशून त्यांनी असे म्हटले आहे की, माझ्या मागील लेखांत वचन दिल्याप्रमाणे मी सुचवितो इ.
११. हे वयात आल्यापासून म्हणजे १८२२ सालापासून वयाच्या ६३ व्या वर्षापर्यंत अंतकाळापर्यंत (१८६५ सालापर्यंत) सार्वजनिक कामांमध्ये पुढारीपण घेत. एका कमिटीचे सभासद, दुसरीचे अध्यक्ष असे नेहमी असत. पैशाच्या पीशवीच्या दोऱ्या धर्मार्थ सैल करीत. मुंबईस मि. मालकम व मि. एलफिन्स्टन यांचा अंमल होता तेव्हा राज्यकर्ते व प्रजाजन यांचे हे खरे दुभाषी होते. बोर्ड ऑफ एज्युकेशन स्थापन झाले; एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूट निघाले व त्याचे रूपांतर एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये झाले; विश्वविद्यालयाची स्थापना झाली; जे. पी.ची रचना झाली; या सर्वांत शंकरशेट होते. सरकारने यांची नेमणूक काउन्सिलात केली होती. पेटी सेशन कोर्टातील स्पेशल ज्युरीत असत. कामापुरते इंग्रजी चांगले जाणत असत. हे सरकारची मर्जी सांभाळून लोकांचा विश्वास संपादन करीत. “यांची मूर्ती भव्य व अवयव घवघवीत होते व पाहणाऱ्यांच्या मनावर ठसा बसे.” (डॉ. बर्डवूड यांचे रावसाहेबांना पत्र २८.९.७४) शंकरशेटविषयी रावसाहेबांचे मत चांगले होते. “लोकांनी जगन्नाथ शंकरशेट यांचे नाव राहिल असे काही तरी स्मारक करावे अशी शंकरशेट यांची योग्यता आहे हे जाणून त्यांच्या स्मारक कमिटीत दादा भाईच्या सांगण्यावरून माझे नाव घालू दिले. (रो. उ.)
१२. असे अर्ज पुढे पुढे वेळ पडे तेव्हा जाऊ लागले. “मुंबईहून इंग्लंडला एक अर्ज जात आहे. पार्लमेंटवर सर्व दिशांनी विज्ञप्ती पत्रांचा वर्षाव होईल.”
- (१२.१०.१८५९ चे क. जेकब यांना पत्र)
१३. १८६७ साली ईस्ट इंडियन असोसिएशन लंडनमध्ये स्थापन झाली. तेव्हा दादाभाई नवरोजी यांनी जे भाषण केले त्यातील हा उतारा आहे. दादाभाईंनी आपले समग्र भाषण रावसाहेबांकडे पाठवून दिले होते.
१४. रावसाहेबांनी या द्वितीय राज्ञीपुत्राचे स्वागत केले ते यथायोग्य होते. या राजपुत्रांच्या अंगात त्यांच्या घराण्यात असलेला थोरपणा होता व शिवाय इंग्रज लोकांमध्ये दिसून येणारी शिस्त व कर्तव्यनिष्ठा होती. येथे ते पहिल्याने पाहुणे म्हणून आले; पण नंतर मुंबई इलाख्याचे सैन्याधिकारी म्हणून आले. त्यावेळेस त्यांचे वागणे आपण मोठे राजपुत्र या डौलाच्या कल्पनेने भरलेले नव्हते. आपण एक ब्रिटिश साम्राज्याचे नोकर आहोत. लोकांशी आपले नाते निराळे आहे या भावनेने प्रेरित होऊन जसे वागले पाहिजे तसे ते वागत असत. त्याचा अनुभव खुद्द रावसाहेबांना आला होता असे सांगतात.

रावसाहेबांना पुण्यास जावयाचे होते. नियमाप्रमाणे वेळेवर त्यांनी पहिल्या वर्गाचा सलून डबा (म्हणजे ज्यात स्नान व चाकर नोकर यांच्या सर्व सोयी असतात तो) राखून ठेवला होता. त्यानंतर त्या डब्यावर ड्यूक ऑफ कॅनॉट यांची मागणी आली. दोघांच्या वेळेत अंतर फार थोडे असल्यामुळे दोघांच्या मागण्या पुरवणे शक्य नव्हते, म्हणून ट्रॅफिक मॅनेजरने रावसाहेबांना कळविले की आपणाकरता दुसरी सोय, दुसरा एकादा शक्य तितक्या चांगल्या सोयीचा डबा देऊन आपली मान्यता असेल तर करतो नसेल तर राज्ञीपुत्रास तसे कळवितो. शिष्ट संप्रदाय म्हणून रावसाहेबांनी दुसरी सोय मान्य केली; परंतु कशी तरी ही गोष्ट राज्ञीपुत्राच्या कानावर गेली. तेही थोर उदार मनाचे, त्यांनी ताबडतोब ट्रॅफिक मॅनेजर यांना कळविले की, रावसाहेबांच्या काय अडचणी आहेत त्या मला माहीत आहे. त्यांच्याकरता राखलेला डबा आम्हाला नको. रावसाहेबांची गैरसोय करण्याची माझी इच्छा नाही.

१५. रावसाहेबांनी केलेल्या अर्जातील भाषा मनात भरण्याजोगी असे. त्याच्यात जसा उद्धटपणा नसे, तसा दानवाणीने काढलेल्या निराश्रितपणाच्या उद्गारासही थारा नसे.

(प्रकरण २१ पाहा)

१६. उदाहरणार्थ, नेटिव्ह फार्मसी बिलाच्या वेळी निवडक कमिटीत रावसाहेब होते. त्यास सर्व कागदपत्र वेळेवर मिळाले नव्हते. म्हणून त्यांनी तिच्या बैठकीस जाण्याचे नाकारिले.

(४.१.१८८३ चे मित्रास पत्र)

१७. मुखस्तंभ न राहण्यावर म्हणजे बोलण्यावरच रावसाहेबांची निष्ठा होती. “लोकांची तोंडे म्हणजे राज्यंत्राचा स्फोट होऊन ते उडून जाऊ नये म्हणून अधिक झालेली वाफ बाहेर निर्गत होण्याकरता वेळीच उघडी ठेवलेली द्वारेच आहेत.

(क. जेकब यांना १३.७.१८७६ चे पत्र)

१८. निमंत्रणपत्रिकेवरती ३० पुढान्यांच्या सद्दा होत्या. सभा सर दिनशा पेटिट यांच्या बंगल्यात भरली होती. पुणे शहर व कॅन्टॉनमेंट या हद्दीतील हिंदू, पारसी, मुसलमान या धर्माचे लोक हजर होते. पारशांतील मुख्य धर्माधिकारी सरदार खानबहादुर होसंगजी जमास्पजी, महंमद शिदिक, महादेव बल्लाळ, नाम जोशी, बाळकृष्ण सायन्ना, जाफर जुसफ, राम नारायण, डॉक्टर विश्राम रामजी घोले, डॉ. भिकाजी अमृत चोबे, सरदार विजयरंगम् मुदलियार, सरदार दाजीसाहेब पटवर्धन, रा. ब. नारायणभाई दांडेकर, दाजी नीळकंठ नगरकर, हरी रावजी चिपळूणकर, नारायण भिकाजी जोगळेकर, वासुदेव बापूजी कानिटकर, प्रो. गोविंद विठ्ठल करकरे, भाऊ मन्साराम नाईक, बैरामजी पदमजी, अब्दुल वहब, बाळ गंगाधर टिळक, राजन्ना लिंगू, महामहोपाध्याय रामशास्त्री आपटे, मुनशी सैय्यद याकूबखान इ. इ. हजर होते.

१९. रावसाहेबांचा या सभेशी संबंध एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये गेल्यापासून जो जडला तो शेवटपर्यंत होता. १८६२ त वकिलीच्या अभ्यास करत त्यांनी सर्व कामे सोडिली; परंतु या मंडळाचे काम सोडले नाही इतकी आस्था त्यांच्या मनात या मंडळीच्या कामाविषयी वसत असे.

२०. विधवा पुनर्विवाहास शास्त्राधार नसताना शास्त्राधार आहे असा हट्ट धरण्यात रावसाहेबांना मतलब वाटला नाही. ते म्हणत, “भिन्नभिन्नकाळी नव्या चालींचा हिंदुसमाजात प्रवेश झाला आहे त्यांच्यातील ही एक समजावी.”
२१. रावसाहेबांनी रुग्णार्थ स्त्रीची सेवा किती एकनिष्ठपणे व कशी केली ते प्रकरण ४० आणि ५४ मध्ये दिले आहे.
२२. हे बौद्धिक गमनागमन रावसाहेबांनी आपल्या भाषणांमध्ये एक दोन प्रसंगी स्पष्ट करून दाखविले आहे.
 प्रोफेसर मॉनियर वुइल्यम्स हे संस्कृतज्ञ इंग्रज विद्वान पंडित मुंबईस आले होते. त्यांच्या मनात ऑक्सफर्ड येथे एक ‘ऑक्सफर्ड इन्स्टिट्यूट’ नावाची संस्था काढावयाची होती. मोठे पदार्थसंग्रहालय बांधावयाचा होते व हिंदी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देण्याची सोय करावयाची होती. त्यांच्या सन्मानार्थ टाउनहॉलमध्ये ४.३.१८७६ मध्ये सभा झाली त्यावेळेस रावसाहेबांनी भाषण केले. त्यात प्रोफेसर मजकुरांची रावसाहेबांनी जी प्रशंसा केली तिच्यात मुख्य मुद्दा हाच होता की, युरोपातील व हिंदुस्थानातील लोकांमध्ये बौद्धिक दळणवळण (गमनागमन) सुरू होईल. एवढ्याकरताच वरील संस्था स्थापन व्हावी. त्याचप्रमाणे इताली देशातील काउन्ट गिबर्नेटीज या संस्कृत पंडितास मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे मानाचे सभासद करावे अशी तिच्या एका सभेत सूचना आली असता अध्यक्ष या नात्याने रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणात हाच मुद्दा होता. रावसाहेब म्हणाले:- “अशा विद्वान पंडितास आमच्या सोसायटीचा सभासद केल्याने आमच्या देशाचे, त्यातील सारस्वताचे व हजारो वर्षे टिकलेल्या अशा चमत्कारिक पौरात्य संस्थांचे खरे ज्ञान युरोपात पसरेल व असे होणे फार अवश्य आहे. x x x x यांनी वाचलेला निबंध नवीनच आहे; पण आनंदकारक आहे. १८६४-६५ पासून इंग्रजी उताऱ्यांसमवेत असा लहानच का होईना पण संस्कृत निबंध येथे वाचला असता हजर असण्याचा योग मला आला नाही. आज नवीन युगासच आरंभ झाला असे समजतो. याच्या योगाने या मंडळीच्या सभासदांमध्ये बराच उत्साह भरून येईल व त्याचे परावर्तन युरोपमध्ये होईल. ज्ञानवृद्धी होईल व युरोप व हिंदुस्थान यांच्या परस्पर साहाय्याने दोघांची प्रगती होईल.”
२३. मुंबईत पूर्वी पुढारीपण म्हणजे जाती जातींच्या ‘महाजना’कडे असे व ते पुष्कळ असे. जगन्नाथ शंकरशेट हे दैवज्ञ ब्राह्मणांचे, गोकुळदास तेजपाळ व लखमीदास खिमजी हे भाट्या जातीचे, सर मंगळदास नथुभाई, वरजीवनदास माधवदास बनिया जातीचे, भाऊ दाजी, नारायण दाजी व दाभोळकर बंधू सारस्वत ब्राह्मणांचे, सर जमशेटजी जिजीभाई पारशी जातीचे, महंमद अल्ली रोगे व काजी मुर्गे हे मुसलमानांचे, नाना मोरोजी प्रभु जातीचे, केशवजी नाईक हे खत्री जातीचे पुढारी होते. इ. इ. रावसाहेबांच्या अगोदर सर्व हिंदूचे पुढारीपण जगन्नाथ शंकरशेट यांच्याकडे बरेच होते. त्यांच्या वयाच्या चरणार्धात डॉक्टर भाऊंकडे संयुक्त होते; परंतु रावसाहेबांनी सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांचे पुढारीपण

मिळविले. (महादेव गोविंद रानडे यांचे पत्र. प्रकरण ४१ पाहा) पृथपणे संघटित रचनेच्या कामी जातीच्या किंवा धर्माच्या लोकांच्या बाहेर शून्यात्मक असणाऱ्या या महाजनसी म्हणजे जातीच्या व धर्माच्या पुढाऱ्यांना रावसाहेबांसारखा सर्वमान्य एक (एकसंख्यात्मक) मुख्य मिळताच सर्व बहुजन समाजाची-सर्वजातींच्या व सर्व धर्माच्या लोकांची-किंमत वाढण्यास ते पुढे दिलेल्या श्लोकाप्रमाणे कारण झाले.

२४. सल्पिशस हा रोम शहरात प्रसिद्ध वक्ता, मुत्सद्दी व कायदे पंडित होऊन गेला. व्हेरो हा रोम शहरात एक मोठा पंडित व लेखक होऊन गेला. मसनास हा नेपलियनचा युद्ध कलाकुशल मोठा सैन्याधिकारी होता.

इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या पहिल्या पिढीतील रावसाहेब मंडलिकांनी आयुष्याच्या पूर्वार्धात इंग्रजांच्या सेवेत विविध पदांवर नोकरी केली. नोकरी करत असताना देशहिताचा विचार करणारे मंडलिक एक दुर्मिळ अधिकारी होते. त्यांनी कायद्याच्या आधाराने समाजसुधारणा करत लोकांना न्याय मिळावा म्हणून प्रयत्न केले. समाजसुधारणेबरोबर इतर सर्वच बाबतीत सत्याचा आग्रह धरला. इंग्रजांना अनेक कायद्यात बदल करण्यास भाग पाडले. सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात लोकांसाठी काम केले. समाजाच्या उन्नतीसाठी अनेक संस्था निर्माण केल्या. बंद पडत आलेल्या संस्थांना ऊर्जित अवस्थेत आणले. या संस्थांच्या माध्यमातून लोकांचा उत्कर्ष कसा साधता येईल याचा विचार केला. विविध विषयांवर साहित्य निर्माण केले. थोडक्यात, संपूर्ण आयुष्यभर त्यांनी लोकहितासाठी, स्वदेशातील लोकांचा स्वाभिमान जागृत ठेवण्यासाठी सनदशीर मार्गाने इंग्रजांशी लढा दिला.

त्यामुळे त्यांचे कार्य, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य, लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी उभारलेला कायदेशीर लढा, मातृभाषा मराठीचा उद्धार होण्यासाठी केलेली धडपड, विविध संस्थांच्या माध्यमातून केलेली लोकोपयोगी कामे, धर्मशास्त्र आणि हिंदुधर्मातील सुधारणेसाठी सुचवलेले उपाय असे प्रत्येक क्षेत्रातील कार्य अलौकिक होते. या सर्व क्षेत्रातील कार्यामुळे विश्वनाथ मंडलिक 'रावसाहेब' या नावाने ओळखले जात. त्यांच्या कार्याची आणि व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होण्यासाठी गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी इ.स. १९२७ मध्ये त्यांचे बृहत् चरित्र लिहिले; परंतु त्या चरित्राचे पुनर्प्रकाशन झाले नाही तसेच त्यांचे चरित्र इतरांनीही लिहिले नाही. त्यामुळे मंडलिकांच्या समाजशील व्यक्तिमत्त्वाची आणि चरित्राची नव्याने ओळख होण्यासाठी दोन खंडात या दुर्मिळ चरित्रग्रंथाचे पुनर्प्रकाशन केले आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ